ISSN: 1303 - 0876

T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları; No: 1785

Cilt / Volume: 7 Sayı / Number: 2

AÜSBD

2007, ESKİŞEHİR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof.Dr. Fevzi SÜRMELİ

Yayın Yönetmeni (Sorumlu Müdür)/**Publications Director:** Hasan AKIN
Editör Yardımcısı/**Editoral Assitant:** Fatih TEMİZEL
Dizgi/**Typest:** H. Yusuf ÖZER
Görsel Tasarım/**Graphic Design:** Mehmet Emin YÜKSEL
Kapak Tasarım/**Cover Design:** Dilek ERDOĞAN

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Alan Editörleri ve en az beş değişik üniversitenin öğretim üyelerinden oluşmuş Danışman Editörler Kurulu bulunan, ulusal hakemli bir dergidir. 2001 yılından itibaren yılda en az iki kez yayınlanmakta olan Dergi 2006 yılından itibaren son beş yılda düzenli olarak basımı dağıtımı yapılmış bir dergi niteliği kazanmıştır.

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'nda (SBVT) indekslenmektedir.
Gönderilen yazılar ilk olarak ilgili Alan Editörü ve Danışman Editör tarafından bilimsel nitelik, etik ve araştırma yöntemlerine uygunluk açısından incelenerek değerlendirilir. Uygun bulunan yazılar alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı ya doğrudan ya da düzeltilerek yayınlanır veya reddedilir. Hakemlerin gizli tutulan raporları dergi arşivinde on yıl süre ile tutulur. Yazım kuralları ile ilgili detaylar dergi sonunda bulunabilir.

Anadolu University Journal of Social Sciences is a national refereed journal which has field editors and consulting editoral board consisting of academicians at least five different universities. Since 2001, it has been published twice annually. As of 2006 it will have been published for the past five consequtive years.

Anadolu University Journal of Social Sciences is indexed in the TUBITAK-ULAKBIM Social Sciences Data Base.
Manuscripts are first reviewed by the relevant field editor and a consulting editor in terms of its scientific content, ethic and methodological approach. If found appropriate, the manuscript will then be send to three reknow referees. The decision in line with the referees may be an acceptance, a rejection or an invitation to revise and resubmit. Confidential review reports from the referees will be kept in archives for 10 years. Detailed instructions are available in every issue of the journal.

SBD'de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AUJSS.

Yazışma Adresi: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi Sekretaryası, Yunusemre Kampusü, 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR
e-mail: http://www.sosbilder@anadolu.edu.tr

ISSN: 1303 - 0876

Baskı Tarihi: ????????

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Baş Editör / Editor-in-Chief: Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 dahili: 3243-3250
Faks: (222) 335 08 95
e-mail: naydin@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

●

Ramazan GEYLAN
Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 320 13 04 dahili: 2743 Faks: (222) 320 13 04
e-mail: rgeylan@anadolu.edu.tr

●

Yavuz ODABAŞI
Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi 26470 ESKİŞEHİR
Tel: (222) 335 05 80 Dahili: 3260
Faks: (222) 320 59 47
e-posta: yodabasi@anadolu.edu.tr

●

Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 dahili: 3217-3221
Faks: (222) 335 05 95
e-mail: kyildirim@anadolu.edu.tr

●

A.Haluk YÜKSEL
Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 Dahili: 2531
Faks: (222) 335 36 16
e-mail: ahyuksel@anadolu.edu.tr

●

İhsan GÜNEŞ
Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 dahili: 6027
Faks: (222) 320 61 01
e-mail: igunes@anadolu.edu.tr

●

Zülal BALPINAR
Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 dahili:3520
Faks: (222) 335 05 79
e-mail: zbalpina@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant
Fatih TEMİZEL
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel: (222) 335 05 80 dahili: 3243-3250
Faks: (222) 335 08 95
e-mail: ftemizel@anadolu.edu.tr

DANIŞMAN EDİTÖRLER KURULU

CONSULTING EDITORIAL BOARD

ARKEOLOJİ	→	Haluk ABBASOĞLU	*(İstanbul Üniversitesi)*
		Taciser SİVAS	*(Anadolu Üniversitesi)*
BİLGİSAYAR VE ÖĞRETİM TEKNOLOJİLERİ EĞİTİMİ	→	Ferhan ODABAŞI	*(Anadolu Üniversitesi)*
DAVRANIŞ BİLİMLERİ	→	Enver ÖZKALP	*(Anadolu Üniversitesi)*
DİLBİLİM	→	İlknur KEÇİK	*(Anadolu Üniversitesi)*
		İclal ERGENÇ	*(Ankara Üniversitesi)*
EĞİTİM BİLİMLERİ	→	Yüksel KAVAK	*(Hacettepe Üniversitesi)*
		Gönül KIRCAALİ İFTAR	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Gürhan CAN	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Seyhun TOPBAŞ	*(Anadolu Üniversitesi)*
EKONOMİ	→	Mustafa ÖZER	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Erol KUTLU	(Anadolu Üniversitesi)
		M. Kemal BİÇERLİ	(Anadolu Üniversitesi)
		Nihal Y. MIZRAK	*(Anadolu Üniversitesi)*
GÜZEL SANATLAR	→	Zehra ÇOBANLI	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Atilla ATAR	*(Anadolu Üniversitesi)*
HUKUK	→	Ayşe Tülin YÜRÜK	*(Anadolu Üniversitesi)*
İLETİŞİM BİLİMLERİ	→	Uğur DEMİRAY	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Nadir SUĞUR	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Ali ŞİMŞEK	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Yalçın DEMİR	*(Anadolu Üniversitesi)*
İŞLETME	→	Güneş N. ZEYTİNOĞLU	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Sevgi Ayşe ÖZTÜRK	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Nejdet TİMUR	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Yılmaz ÜRPER	*(Anadolu Üniversitesi)*
MALİYE	→	Beyhan ATAÇ	*(Anadolu Üniversitesi)*
MUHASEBE	→	Yılmaz BENLİGİRAY	*(Anadolu Üniversitesi)*
SAHNE SANATLARI	→	Bahadır GÜLMEZ	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Gülriz GERMEN	*(Anadolu Üniversitesi)*
SANAT TARİHİ	→	Yelda UÇKAN	*(Anadolu Üniversitesi)*
SAYISAL YÖNTEMLER	→	Ali Ekrem ÖZKUL	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Ahmet ÖZMEN	*(Anadolu Üniversitesi)*
SOSYAL POLİTİKA VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ	→	Nüvit GEREK	*(Anadolu Üniversitesi)*
		Ömer Zühtü ALTAN	*(Anadolu Üniversitesi)*
TURİZM VE OTEL İŞLETMECİLİĞİ	→	Fermani MAVİŞ	*(Anadolu Üniversitesi)*
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI	→	Olcay ÖNERTOY	*(Ankara Üniversitesi)*
		Abdülkadir GÜRER	*(Anadolu Üniversitesi)*
UZAKTAN ÖĞRETİM	→	Levend KILIÇ	*(Anadolu Üniversitesi)*
YABANCI DİLLER VE EDEBİYATLARI	→	Hüsnü ENGİNARLAR	*(O.D.T.Ü.)*
		Mehmet YALÇIN	*(Dokuz Eylül Üniversitesi)*
		Gülnihal GÜLMEZ	*(Anadolu Üniversitesi)*

2007 Yılı Hakemleri:

Dergimizde 2007 yılı içinde değerlendirmesi tamamlanan makalelerimizde değerli katkılarını esirgemeyen hakemlerimizin adları aşağıda verilmiştir. Tüm hakemlerimize değerli katkılarından dolayı teşekkür ederiz

Ahmet Cevat **ACAR** (İstanbul Ü), Esmahan **AĞAOĞLU** (Anadolu Ü), Selçuk **AKÇAY** (Afyon Kocatepe Ü), Ali **AKDEMİR** (Çanakkale Onsekiz Mart Ü), Buket **AKKOYUNLU** (Hacettepe Ü), Tahsin **AKTAŞ** (Gazi Ü), Meryem **AKOĞLAN KOZAK** (Anadolu Ü), Remzi **ALTUNIŞIK** (Sakarya Ü), Sermet **ANAGÜN** (Eskişehir Osmangazi Ü), Yasemin **ARBAK** (Dokuz Eylül Ü), Ramazan **ARI** (Selçuk Ü), Murat **ASLAN** (Eskişehir Osmangazi Ü), Yılmaz **ASLAN** , Nejdet **ATABEK** (Anadolu Ü), Ümit **ATABEK** (Akdeniz Ü), Ömer Adil **ATASOY** (Eskişehir Osmangazi Ü), Simber **ATAY ESKİER** , Mahmut **ATLAS** (Anadolu Ü), Suavi **AYDIN** (Hacettepe Ü), İsmail **AYDOĞUŞ** (Afyon Kocatepe Ü), Ferda **AYSAN** (Dokuz Eylül Ü), Gürsel **AYTAÇ** (Ankara Ü), İbrahim **BAKIRTAŞ** (Dumlupınar Ü), Filiz **BALTA PELTEKOĞLU** (Marmara Ü), Nurettin **BİLİCİ** (Hacettepe Ü), Mustafa **CAVCAR** (Anadolu Ü), Ayşe **ÇAKIR İLHAN** (Ankara Ü), Necip **ÇAKIR** (Bahçeşehir Ü), Nuri **ÇALIK** (Anadolu Ü), Peyami **ÇELİKCAN** (Maltepe Ü), Cengiz **ÇELİKOĞLU** (Dokuz Eylül Ü), Fevzi **DEMİR** (Dokuz Eylül Ü), Cengiz **DEMİR** (Ege Ü), Özcan **DEMİREL** (Hacettepe Ü), Hasan **DURUCASU** (Anadolu Ü), İsmail **EFİL** (Uludağ Ü), Aylin **EGE** (Afyon Kocatepe Ü), Pınar **EGE** (Ankara Ü), Erol **EREN** (İstanbul Ticaret Ü), Mustafa **ERGÜN** (Afyon Kocatepe Ü), Rana **EŞKİNAT** (Anadolu Ü), Orhan **GÖKÇE** (Selçuk Ü), Ahmet Bülend **GÖKSEL** (Ege Ü), Celal **GÖLE** (Eskişehir Osmangazi Ü),Dilek **GÖZÜTOK** (Ankara Ü), Mesut **GÜLMEZ** (TODAİE), Nazan **GÜNAY** (Ege Ü), Ali **GÜNEŞ** (Anadolu Ü), Demet **GÜRÜZ** (Ege Ü), Ergül **HAN** (Anadolu Ü), Fethi **HEPER** (Anadolu Ü), Yaşar **HOŞCAN** (Anadolu Ü), Erkan **IŞIĞIÇOK** (Uludağ Ü), Ahmet **HAMDİ İSLAMOĞLU** (Kocaeli Ü), Füsun **İSTANBULLU DİNÇER** (İstanbul Ü), Aytekin **İŞMAN** (Sakarya Ü), Sema **KANER** (Ankara Ü), Cem **KAPTANOĞLU** (Eskişehir Osmangazi Ü), Muhsin **KAR** (Sütçü İmam Ü), Ferda **KARATAŞ ERDEM** (Akdeniz Ü), Tevhide **KARGIN** (Ankara Ü), Rıdvan **KARLUK** (Anadolu Ü), Yüksel **KAVAK** (Hacettepe Ü), Cahit **KAVCAR** (Ankara Ü), Mehmet **ŞERİF KAVSAOĞLU** (İstanbul Teknik Ü), Hafize **KESER** (Ankara Ü), Levend **KILIÇ** (Anadolu Ü), Mustafa **KILIÇ** (İnönü Ü), Çiğdem **KIREL** (Anadolu Ü), Yüksel **KOCADORU** (Anadolu Ü), Celil **KOPARAL** (Anadolu Ü), Cüneyt **KOYUNCU** (Dumlupınar Ü), Ahmet **HAŞİM KÖSE** (Ankara Ü), Erol **KUTLU** (Anadolu Ü), Derman **KÜÇÜKALTAN** (Trakya Ü), Kuvvet **LORDOĞLU** (Marmara Ü), Fermani **MAVİŞ** (Anadolu Ü), Efendi **NASİBOV** (Dokuz Eylül Ü), Yavuz **ODABAŞI** (Anadolu Ü), Lütfiye **OKTAR** (Dokuz Eylül Ü), Saime **ORAL** (Dokuz Eylül Ü), Mine **OYMAN** (Anadolu Ü), Olcay **ÖNERTOY** , İnan **ÖZALP** (Anadolu Ü), Oğuzhan **ÖZCAN** (Yıldız Teknik Ü), Mustafa **ÖZER** (Anadolu Ü), Orhan **ÖZER** (Anadolu Ü), Serkan **ÖZGEN** (ODTÜ), Enver **ÖZKALP** (Anadolu Ü), Özlem **ÖZKANLI** (Ankara Ü), Belkıs **ÖZKARA** (Afyonkarahisar Kocatepe Ü), Harun **ÖZTÜRKLER** (Afyon Kocatepe Ü), Mahmut **PAKSOY** (İstanbul Ü), İbrahim **PINAR** (İstanbul Ü), İge **PIRNAR** (Dokuz Eylül Ü), Serdar **PİRTİNİ** (Marmara Ü), Zeyyat **SABUNCUOĞLU** (Uludağ Ü), Mustafa **SAĞLAM** (Anadolu Ü), Selami **SARGUT** (Başkent Ü), Gülten **SEBER** (Eskişehir Osmangazi Ü), Hikmet **SEÇİM** (Uluslararsı Kıbrıs Ü), Fatih **SEMERCİÖZ** (İstanbul Ü), Aydın **SİPAHİOĞLU** (Eskişehir Osmangazi Ü), Hatice **SOFU** (Çukurova Ü), Hikmet **SOFUOĞLU** (Anadolu Ü), Nadir **SUĞUR** (Anadolu Ü), Ahmet **ŞEKERKAYA** (İstanbul Ü), Ali **ŞİMŞEK** (Anadolu Ü), Sami **TABAN** (Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü), Bilçin **TAK** (Uludağ Ü), Metin **TAŞ** (Uludağ Ü), Rezzan **TATLIDİL** (Ege Ü), Hüseyin **TATLIDİL** (Hacettepe Ü), Elif **TEKİN İFTAR** (Anadolu Ü), Birol **TENEKECİOĞLU** (Anadolu Ü), Necdet **TİMUR** (Anadolu Ü), Ömür **TİMURCANDAY ÖZMEN** (Dokuz Eylül Ü), Asuman **TURANBOY** (Ankara Ü), Serpil **TÜRKYILMAZ** (Bilecik Ü), Fikret **UÇAR** (Anadolu Ü), Mualla **ULUSAVAŞ** (Muğla Ü), Cavide **UYARGİL** (İstanbul Ü), Ferruh **UZTUĞ** (Anadolu Ü), Yıldız **UZUNER** (Anadolu Ü), **Hayri ÜLGEN** (İstanbul Ü), **İnci VARİNLİ** (Erciyes Ü), Ebru **VOYVODA** (ODTÜ), Semiramis **YAĞCIOĞLU** (Dokuz Eylül Ü), Şefik **YAŞAR** (Anadolu Ü), Mesut **YEĞEN** (ODTÜ), Erinç **YELDAN** (Bilkent Ü), Nurhan **YENTÜRK** (İstanbul Bilgi Ü), Kasırga **YILDIRAK** (ODTÜ), Kemal **YILDIRIM** (Anadolu Ü), Süleyman **YILDIZ** (Hacettepe Ü), Rasim **YILMAZ** (Dumlupınar Ü).

Not:İsimler soyadına göre alfabetik sıralıdır.

Sosyal Bilimler Dergisi Makaleleri Yazım Kuralları

Instructions to Authors

AMAÇ VE KAPSAM

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ekonomi, İşletme, Maliye, Sosyal Politika ve Çalışma İlişkileri, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Muhasebe, Hukuk, Davranış Bilimleri, Sahne Sanatları, Tarih, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Türk Dili ve Edebiyatı, Eğitim Bilimleri, Uzaktan Öğretim, İletişim Bilimleri, Yabancı Diller ve Edebiyatları, Dil Bilim, Güzel Sanatlar ve Sayısal Yöntemler alanlarındaki bilimsel yazıları yayımlayan ulusal hakemli bir dergidir. Önceden yayımlanmış, yayımlanmak üzere kabul edilmiş ve yayımlanmak için değerlendirilmekte olan yazılar, değerlendirmeye alınmaz. Derginin dili Türkçe'dir, ancak İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılar da yayıma kabul edilebilir. Yayınlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar(lara) aittir. Yazardan düzeltme istenilmesi durumunda, düzeltmenin en geç 3 ay içinde yapılarak Sosyal Bilimler Dergisi sekreterliğine ulaştırılması gerekmektedir. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde aşağıda belirtilen özellikleri taşıyan yazılar yayımlanabilir:

1. Derleme: Belli bir konuda yakın zamana kadar yapılmış bilimsel çalışmaların kapsamlı derlemesi.
2. Araştırma Makalesi: Özgün araştırmaları tanıtan ve sonuçlarını sunan bilimsel formatta yazılmış makale.
3. Editöre Mektup: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi nde yayımlanmış yazılar ile ilgili yorum, eleştiri ve düzeltmeler.

4. Kitap Tanıtımı

AIM AND SCOPE

Anadolu University Journal of Social Sciences is a refereed journal which publishes original papers in the field of Social Sciences.
Manuscripts which have been published previously, accepted for publication, or currently being considered for publication elsewhere will not be considered. The language of the journal is Turkish, however, papers in English, German and French will also be considered for publication. All the opinions expressed and statements in the papers are the responsibility of author(s) and are not to be regarded as those of Anadolu University. The following manuscripts can be published in *Anadolu University Journal of Social Sciences*.

1. Reviews: An updated comprehensive review of scientific works on a particular subject.
2. Research Articles: Articles written in scientific format presenting original research with results and conclusion.
3. Letters to Editor: Comments, critiques and corrections on the previously published papers in Anadolu University Journal of Social Sciences.
4. Book Review

YAZIM KURALLARI

1. Öneri yazılar A-4 veya 8.5"x11" boyutundaki kağıda bilgisayar yazıcısı veya daktilo ile en az 1.5 en çok çift aralıklı olarak yazılmalıdır. Yazılar okunabilecek koyulukta basılmalı ve çoğaltılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları en az 2 cm olmalıdır. Sayfaların altına veya üst sağ köşesine sayfa numarası konmalıdır. Font büyüklüğü en az 10 punto olmalıdır.

2. Öneri yazının ilk sayfasında yazının başlığı, yazarların adları ve kurumları, öz ve anahtar kelimeler (en az 3, en çok 7) bulunmalıdır. Yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler, hem Türkçe hem de İngilizce olarak verilmelidir. Yazışmaların yapılacağı adres dipnot ile belirtilmeli ve yazarın açık posta adresi yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adresi de verilmelidir. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar, vb. de belirtilebilir.

3. Öz, derleme ve araştırma makaleleri için 200 ve editöre mektup için 50 kelimeyi aşmamalıdır. Özde denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. Manuscripts should be printed or typewritten on A4 or 8.5x11 papers with a minimum of 1.5 and a maximum of double line spacing. Margins on the page should be at least 2 cm. Page numbers must be placed at the bottom or in the upper right corner of the page. Font size should be at least 10 pt.

2. First page of the manuscript should include title, authors' names and institutions, abstract and keywords(min. 3, max. 7). Title, abstract, and keywords must be provided both in English and Turkish. Correspondence address should be indicated by a footnote and if available, authors' full mailing address, fax number and e-mail address should also be provided. In addition, supporting agencies, etc. may also be indicated by a footnote on the first page.

3. Abstract should not exceed 200 words for reviews and research articles, and 50 words for letters to editor. Equations, citations, uncommon abbreviations, etc. should not be included in the abstract.

4. Yazı, Giriş bölümüyle ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. Bölümler, ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Bölüm başlıkları numaralarıyla birlikte büyük harflerle ("1. GİRİŞ" şeklinde) yazılmalıdır. Gerekli durumlarda bölümler alt bölümlere ayrılabilir. Alt bölümler, her bölüm içinde bölüm numarası da kullanılarak "1.1", "1.2" şeklinde numaralandırılmalıdır. Alt bölüm başlıkları numaralarıyla birlikte her kelimenin ilk harfi büyük olacak şekilde sola dayalı olarak yazılmalıdır. Son bölüm, Sonuç(lar)/Tartışma bölümü olmalı ve bu bölümü takiben Kaynakça ile varsa Teşekkür ve Ekler yer almalıdır. Şekil başlıkları, şekiller ve tablolar ayrı sayfalara hazırlanarak yazının sonuna eklenmelidir.

5. Öneri yazılar, şekil ve tablolar dahil, 50 sayfayı ve editöre mektuplar 10 sayfayı aşmamalıdır.

6. Notasyon ve kısaltmalar ilgili bilim alanının standart notasyon ve kısaltmaları olmalı veya metin içinde ilk geçtiği yerde tanımlanmalıdır. Gerekli durumlarda, notasyon ve kısaltmalar Giriş bölümünde veya bu bölümü izleyen ayrı bir bölüm içinde verilebilir.

7. Tüm çizimler, haritalar, grafikler, fotoğraflar, vb. şekil olarak değerlendirilmelidir. Her şeklin bir örneği öneri yazıya eklenmelidir. Baskıya hazır özgün şekiller yazı basıma kabul edildikten sonra gönderilmelidir. Şekiller, ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Bunlara metin içinde "Şekil 1" şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir şekil için uygun bir başlık kullanılmalı ve başlık şeklin altına numarasıyla birlikte yazılmalıdır.

8. Tablolar ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Tablolara metin içinde numaralarıyla "Tablo 1" şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir tablo için uygun bir başlık kullanılmalı ve bu başlık tablonun üzerine numarasıyla birlikte yazılmalıdır.

9. Metin içinde başka eserlere yapılan atıflar, yazar soyadı, yıl ve sayfa numarası kullanılarak "(Yazar, 1999, s.113)" şeklinde yapılmalıdır. İki yazarlı eserlerde iki yazarın soyadı "(Yazar ve Yazar, 2000, s.120)" şeklinde kullanılmalıdır. Daha çok yazarlı eserler, yalnızca ilk yazarın soyadı verilerek "Yazar vd." şeklinde ve yine benzer biçimde yıl ve sayfa numarası yazılarak kullanılmalıdır. Gerektiğinde, dip notlar sayfa sonuna ardışık olarak numaralanarak verilmelidir. Atıfta bulunulan eserler Kaynakça bölümünde ilk yazarın soyadına göre alfabetik liste olarak sıralanmalıdır. İlk yazarı aynı olan eserlerde sıralamayı belirlemek için sırasıyla ikinci ve daha sonra gelen yazarların soyadları kullanılmalıdır. Tüm yazarları aynı olan eserler yılına göre eskiden yeniye doğru sıralanmalıdır. Tüm yazarları ve yılları aynı olan eserler ise yılın sonuna eklenen küçük harfler kullanılarak "1999a" ve "1999b" şeklinde birbirlerinden ayrılmalıdır. İlk yazarı ve yılı aynı olan üç ve daha fazla yazarlı eserler de aynı şekilde ayrılmalıdır. Kaynakçada tüm yazarların soyadları ve diğer adlarının ilk harfleri yer almalıdır. Kaynaklar aşağıdaki örneklere uygun olarak yazılmalıdır.

4. Text should started with the Introduction on the second be page, and divided into appropriate sections. Sections must be numbered consecutively. Section headings must be written in upper case with their numbers (as (1.INTRODUCTION) and centered. Sections may be divided into subsections as necessary. Subsections must numbered as (1.1),(1.2), etc., using the section number. Subsection headings must be written left justified with their numbers and first letter of each word must be capitalized. Final sections must include Conclusion(s) / Discussion. References and, if any, Acknowledgements and Appendices must follow this section. Figure captions, figures, and tables must be preared on separate pages and attached at the end of the manuscript.

5. Manuscripts, including figures and tables should not exceed 50 pages for reviews and research articles and 10 pages for letters to the editor.

6. Non-standart notation and abbreviations must be defined in the first place
they appear. Alternatively, they may be defined in the Introduction or in a following section.

7. All drawings, maps, graphics, photographs, etc. should be regarded as figures. A copy of each figure should be attached to the manuscript. Original figures which are ready for reproduction should be sent upon the acceptance of the manuscript. Figures should be numbered consecutively. They should be referenced in the text such as (Figure 1). An appropriate caption should be used for each figure and typed on a separate page with the figure number.

8. Tables should be numbered consecutively. They should be referenced in the text such as (Table 1). An appropriate heading should be used for each table andtyped at the top of the table with the table number.

9. Citations to other publications should be made in the text by using surname of the author and year as (Author, 1999, p.113). For publications with two authors, surnames of both authors should be used as (Author and Author, 2000, p.120). Publications having more than two authors should be cited by giving only the surname of the first author as (Author et al.), and by typing the year in the same manner. Cited publications should be sorted alphabetically in the list of References according to the surnames of the first authors. To sort publications with the same first author, the surname of the second and following authors should be used. Publications with the same authors should be sorted according to their publication years from old to new. Publications which have all same authors and publication years should be distinguished in the text by using lower case letters such as (1999a) and (1999b). Publications having three or more authors and same years should be distinguished in the same manner. Surnames and initials of all authors must appear in the References. References should be written according to the following examples:

White, L. (1995b). Some influences on the structure of interlanguage phonology. *IRAL18(2), 139-52*

White, L. ve Manzini, M.R (1987). The acquisition of parametrized grammars: subjacency in second language acquisition. *Second Language Acquisition 7(1), 43-68*.

White, L. , Wexler, K. ve Tarone, E. (1985). *Sonority constraints on prosodic structure*. Stanford University Press: Stanford.

Doğru Halime (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(1): 105-127.

Lynch, Tim (1997). DS9 Trials and Triabble-ations Review. *In Psi Phi: Bradley's Science Fiction Club* **(Online)**. Peoria, IL: Bradley University, 1996 (erişim tarihi 8 Ekim 1997) **(**http://www.bradley.edu/campusorg/psiphi/DS9/ep/503r.html).

Zwick Jim, Anti-Imperialism in the United States, 1898-1935, http://www.rochester.ican.net/fjzwick/ail98-35.html (erişim tarihi 28 Ekim 1997).

Yayımlanmamış çalışmalar da gerekirse Kaynakça'ya eklenebilir.

10. Öneri yazılar beş kopya olarak baş editöre postalanmalı veya elden teslim edilmelidir. Bu başvuruya, gönderilen yazının Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanmak üzere önerildiğini ve türünü (derleme, araştırma makalesi, veya editöre mektup) belirten bir mektup da eklenmelidir. Ayrıca bu mektupta, önerilen yazının daha önce yayımlanmadığı, yayımlanmak üzere kabul edilmediği ve halen başka bir yerde yayımlanmak üzere değerlendirilme aşamasında olmadığı açıkça belirtilmelidir.

Doğru Halime (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(1): 105-127.

White, L. (1995b). Some influences on the structure of interlanguage phonology. *IRAL18(2), 139-52*

White, L. ve Manzini, M.R (1987). The acquisition of parametrized grammars: subjacency in second language acquisition. *Second Language Acquisition 7(1), 43-68*.

White, L. , Wexler, K. ve Tarone, E. (1985). *Sonority constraints on prosodic structure*. Stanford University Press: Stanford.

Lynch, Tim (1997). DS9 Trials and Triabble-ations Review. *In Psi Phi: Bradley's Science Fiction Club* **(Online)**. Peoria, IL: Bradley University, 1996 (cited 8 October 1997) **(**http://www.bradley.edu/campusorg/psiphi/DS9/ep/503r.html).

Zwick Jim, Anti-Imperialism in the United States, 1898-1935, http://www.rochester.ican.net/fjzwick/ail98-35.html (cited 28 October 1997).

Unpublished works may also be included in the References, if necessary.

10. Five copies of the manuscripts should be mailed or submitted personally to
the editor-in-chief. A cover letter stating that the manuscript is being submitted for consideration for publication in Anadolu University Journal of Social Sciences and indicating its type (review, research article, or letters to editor) must accompany this submission. Furthermore, this letter should also clearly state that the manuscript has not been accepted for publication, and is not currently being considered for publication elsewhere.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

MAKALELER *Sayfa/**Page***

Reluctant Norway And European Union
Gönülsüz Norveç ve Avrupa Birliği/Dr. Hakan Övünç Ongur 1-18

Para Krizlerinin Sinyal Yaklaşımı İle Öngörülebilirliği: Türkiye Uygulaması
Predicting Currency Crises With Signal Approach: The Case Of Turkey
Yard. Doç.Dr. Halil Altıntaş - Arş. Gör. Dr. Bülent Öz 19-44

Mali İstikrarın Kamusal Niteliği ve Mali Piyasa Başarısızlıkları
Public Good Quality Of Financial Stability And Financial Market Failures/Doç. Dr. M. Mustafa Erdoğdu .. 45-72

Nominal Kur Oynaklığı ve Türkiye'de Sermaye Yatırımı Üzerindeki Etkisi
Nominal Exchange Rate Volatility And Its Effect On Capital Investment In Turkey
Yrd. Doç. Dr Ömer Özçiçek..... 73-84

The Banking Stability In The Czech Republic Based On Discriminant And Cluster Analyses
Çek Cumhuriyeti Bankacılık Sektöründe Ayrışma ve Kümeleme Analizine Dayalı Stabilite Ölçümü
Libûna âernohorská/Jan âernohorsky/Petr Teply 85-96

Yoğunlaşma ve Piyasa Yapısı İlişkisi Çerçevesinde Türk Çimento Sektörünün Yapısal Analizi
Structural Analysis Of Turkish Cement Sector Within Context Of Concentration And Market Structure
Relation/Yard. Doç. Dr. Çetin Polat 97-116

Genişletici Mali Daralma Hipotezi: Türkiye Uygulaması
Expansionary Fiscal Contraction Hypothesis: The Case Of Turkey/Yrd. Doç. Dr. Levent Erdoğan.....117-132

Döviz Kuru Oynaklığı İle İthalat ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi
A Time Series Analysis Of The Relationships Between The Volatility Of Exchange Rate, Exports
And Imports/Yrd. Doç. Dr. Serpil Türkyılmaz/Prof. Dr. Mustafa Özer/Doç. Dr. Erol Kutlu 133-150

Örgüt Yapısının Örgütsel Politika ve İşlem Adaleti Üzerine
Etkisinin Yapısal Denklem Modellemesi Yardımıyla Analizi
Analysing Effect Of Organizational Structure On Organizational Politics And Procedural
Justice With Structural Equation Modelling/Öğr. Gör. Dr. Füsun Çınar Altıntaş 151-168

İş Yerinde Yaşanan Psikolojik Şiddetin Yapısı ve Boyutları: 4-5 Yıldızlı Otel İşletmeleri Örneği
The Nature And Dimession Of Mobbing At Work: 4-5 Star Hotel Establishments Case
Yrd. Doç. Dr. Şule Aydın/Yrd. Doç. Dr. Emrah Özkul 169-186

Satış Elemanı Adaylarının Değerlendirilmesine ve Seçimine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: Fuzzy Topsis
A New Approach Towards Evaulation And Selection Of Salesperson Candidates: Fuzzy Topsis
Arş. Grv. Dr. Fatih Ecer 187-204

Marka Değeri Bileşeni Olarak Marka Bağımlılığı: Kolalı İçecekler Üzerine Bir Araştırma
Brand Commitment As A Component Of Brand Equity: A Research Concerning Coke
Prof. Dr.Rıdvan Karalar/ Arş. Grv.Hakan Kiracı.....205-226

Güçlendirici Lider Davranışının Psikolojik Güçlendirme Üzerindeki Etkisini BelirlemeyeYönelik Görgül Bir Araştırma
An Empirical Study On The Effect Of Empowering Leader Behavior On Psychological Empowerment
Yrd. Doç. Dr. C. Cüneyt Arslantaş.....227-240

Tüketicilerin Yenilikleri Benimseme Eğilimleri Üzerinde Kişisel Değerlerin Etkisi
The Effect Of Personal Values On Consumers' Inclination To Adopt Innovations
Yrd. Doç. Dr. Cevahir Uzkurt 241-260

İş Görenlerin Örgütsel Bağlılıklarının Meyer ve Allen Tipolojisiyle Analizi: Kamu ve Özel Sektörde Karşılaştırmalı Bir Araştırma
An Analysis Of Organizational Commitment Using Meyer And Allen's Typology: A Comparative Study On Public And Private Sector Employees/Dr. Ünsal Sığrı.....261-278

Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme
Nationalism: A Theoretical Overview/Yrd. Doç.Dr. Emre Gökalp 279-298

Servqual Yöntemiyle Yükseköğretimde Hizmet Kalitesinin Ölçülmesi
Service Quality Measurement In The Turkish Higher Education System With Servqual Method
Doç. Dr. Veysel YıLmaz/Yrd. Doç. Dr. Zeynep Filiz/Betül Yaprak 299-316

Örgütlerde Mobbing Yönetiminde Destekleyici Ve Risk Azaltıcı Öneriler
Risk Reducing And Supportive Suggestions For Mobbing Management In Organizations
Doç. Dr.Çiğdem Kırel 317-334

Reklamveren Reklam Ajansını Hangi Nedenlerle Seçer? Türkiye'nin En Büyük Reklamverenleriyle Anket Çalışması
The Advertiser's Reasons For Selecting An Advertising Agency: A Survey Of Turkey's Leading Advertisers
Yrd. Doç. Dr. Tanses Gülsoy.....335-354

Otel İşletmeleri İşgörenlerinin İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Geliştirilen Bir İş Tatmin Ölçeği
Factor Affecting Job Satisfaction Of Employees In The Hotel Industry: The Job Satisfaction Scale Developed/İlke Kaya 355-372

Örgütsel Vatandaşlık Davranışı - Örgütsel Öğrenme Değerleri İlişkisi: Akademisyenler Üzerinde Görgül Bir Araştırma
The Relationship Between Organizational Citizenship Behaviors And Organizational Learning Values: An Ampirical Research On Academic Personnel/Doç. Dr. Deniz Taşcı/Arş Gör. Umut Koç.....373-382

Dünyada Bölgesel Hava Taşımacılığı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği
Regional Air Transportation In The World And Its Applicability In Turkey
Yrd. Doç. Dr. Hakan Oktal/Yrd. Doç. Dr. Hatice Küçükönal 383-394

Op Sanat ve Dijital Teknolojinin Kullanımı
Op Art And The Use Of Digital Technology/Yrd.Doç.Dr. Zühal Özel 395-418

Postmodern Öğreti ve Bir Postmodern Roman Çözümlemesi: Kara Kitap/ Orhan Pamuk
Postmodern Training And An Analyzing Of The Postmodern Novel: Kara Kitap/ By Orhan Pamuk
Doç. Dr. Nilay Işıksalan 419-466

Beyin Temelli Öğretime Eleştirel Bir Yaklaşım
A Critical Approach To Brain-Based Teaching/Yrd. Doç. Dr. Evrim Üstünlüoğlu 467-476

Dünyada ve Türkiye'de İlköğretimdeki Yönelimler
Trends In Primary Education In The World And Turkey/Yard.Doç.Dr. Mehmet Gültekin 477-502

Yapılandırmacılık ve Öğretim Uygulamalarına Yansımaları
Constructivism And Its Reflections To Teaching Applications
Yrd.Doç.Dr. Mehmet Gültekin/Arş.Gör. Ruhan Karadağ/Arş.Gör. Fatih Yılmaz 503-528

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No:2 : 1-18 (2007)

RELUCTANT NORWAY AND EUROPEAN UNION

Dr. Hakan Övünç Ongur*

ABSTRACT

In this study, economic, social and identity-related reasons of Norway underlying her two consequent rejections against the European Union membership in 1972 and 1994 will be analyzed. In the first part, Norway-Europe relations will be examined from historical and economic viewpoints; then, the findings will be compared with the referendum campaigns handled by the Norwegian public in the mentioned years. The aim of the paper is to help construct further reference points by analyzing a factual figure in "No to the European Union" conjuncture.

Keyword: *Norway, European Union, national identity.*

GÖNÜLSÜZ NORVEÇ VE AVRUPA BİRLİĞİ

ÖZ

Bu çalışmada, Norveç'in Avrupa Birliği üyeliği fırsatını, 1972 ve 1994 yıllarında yapılan referandumlar sonucunda, iki kez reddetmesinin altında yatan ekonomik, sosyal ve kimlik-temelli nedenler ele alınacaktır. Başlangıçta, Norveç-Avrupa ilişkilerinin tarihsel ve ekonomik boyutu incelenecek; ardından, bulunan sonuçlarla bahsedilen yıllardaki referandum kampanyaları karşılaştırılacaktır. Çalışmanın amacı, "Avrupa Birliği'ne Hayır" söyleminin tarihsel bir örneğini mercek altına alıp, ilerisi için referanslar çıkartılmasına yardımcı olmaktır.

Anahtar kelimeler: *Norveç, Avrupa Birliği, ulusal kimlik.*

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-mail: ovuncongur@yahoo.com

1. INTRODUCTION

The foreign policy of the European Union (EU) compromises two major tools. Deepening, first, dictates a horizontal (among members) process where member states tie up their relations on stronger grounds whereas enlargement, second, is associated with a vertical (between the members of the Union and candidate countries) growth that absorbs new members into the Union creating new markets, new employment potential, and a wider geographical status. The basic difference between these two processes is that the latter must also include the satisfaction of an outsider - in that case, the candidate country -. As strange as it sounds to an average Turkish citizen, some countries are willing to opt out the so-called 'opportunity' of becoming an EU member, notwithstanding the fact that their economic and scial status correspond the expectations or the membership criteria of the Union.

This paper is in search for an answer why Norway has been reluctant to the idea of EU membership with respect to her economic, social and identity-related reservations that keeps the country out of the European integration. The first part of the study will be dealing with the economic dynamics of Norway, as a successful model of Scandinavian Welfare State. The second part, then, will explore the formation of Norwegian identity - which aims to unfold the role of the Norwegian society in opt-out process. Next, the 'otherization' of Europe by the Norwegian identity will be analyzed. Finally, a more practical approach will be employed to examine the conditions, facts and figures in the Norwegian public's decision not to join to the club both in 1972 and 1994. In the last part, a comparative method will be employed to see whether or not one of the economic or identity-related reasons (if there are any?) surpass one another and some conclusions will be drawn accordingly.

2. NORWEGIAN ECONOMY AND THE WELFARE STATE

The Norwegian economy, as an example of Nordic welfare states, proposes a successful combination of free market activity and government intervention in some key areas, such as petroleum sector, agriculture, fishing and sparse resources[1]. According to 2003 figures, the public sector expenditures covered more than 50% of the GDP, though it is not the main drive for Norway, since the same data also demonstrates that the economy is highly dependent upon international trade, making Norway one of the leading nations in international shipping. Depending both upon the public sector's efficient role and the high level of trade, the nation enjoys the welfare environment that makes her one of the richest countries in per capita terms - with $43.300 per capita [2]-.

In a broader sense, the 'welfare' state model was the response of the whole Scandinavia to the economic crisis of the 1930s, whose construction had lasted until 1970s. The main purpose of the Scandinavian welfare state was to regulate the market economy so that it made sure full employment, growth, social and economic security. Drawing the difference between Scandinavian and any other welfare state models, the Scandinavian model had launched well before the World War II and hence cannot be examined in the post-war context. The mechanisms that the Scandinavian governments carried out on their heydays were basically divided into two: first, it was sought to manage the economy to limit cyclical unemployment and to channel the major investments and labor force from the least efficient firms to the most efficient ones, by sticking into the notion of 'solidarity'. Second, any dividends gained

1 2003 figures obtained from the CIA World Fact Book from the World Wide Web: http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/no.html

2 2005 figures obtained via the World Bank Report 2005 from the World Wide Web: http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2005/Resources/complete_report.pdf

through economic growth were obliged to be spread more equally than the existing system distributed income and wealth; based on the concept of "everyone gains, no one loses" (Einhorn and Logue, p.432). The well-known phrase 'capitalism with a human phase' has been, for a long time, associated frequently with the Scandinavian welfare system that promises enhanced social networks, full employment, and equal economic growth within economic regulations that are unwilling to limit the private production or to delimit the dominance of public sector, rather searching for an achieving combination of these two.

What distinguished Norwegian model from the Scandinavian models, on the other hand, emerged in the hard times. First, during the 10-year period between 1974 and 1984, in which two oil crises and the global economic stagflation were witnessed, Norway did not experience neither the expansion of social expenditures nor the rising unemployment, unlike all the other Scandinavian countries. Second, the need to reduce welfare programs at the margins (or to reevaluate the tax base, private consumption or capital investments) was not recognized in Norway while the 'low-growth economy' was - even more than - ordinary during the same period. Finally, whereas virtually all nations in both Continental Europe and Scandinavia were trying their best to keep the costs and unemployment down and in order to achieve this aim, were increasing their government spending as well as their taxation; Norway did not pursue such expansionary policies during troublesome periods. All of these three cases of Norwegian comfort were due to the petroleum-fueled prosperity of the country. As it will be indicated below, the exploration of enormous amounts of offshore oil and gas resources in the North Sea was almost a 'blessing' for the Norwegian economy and in general for the whole Norway. Since then, as this paper have also utilized, Norway has been referred as the most successful example of already 'accomplished' Nordic welfare states.

3. HISTORICAL VIEW OF NORWEGIAN NATIONAL IDENTITY FORMATION

In order to explore the Norwegian national identity, the Eidsvoll Constitution (enacted by May 17, 1814) must be considered first. The constitution played a significant role in the eighteen-day wars (June 29 - August 14, 1814), fought between Swedes and Norwegians, to provide the Norwegian side have its own country, which was free to manage its own affairs, national assembly and taxation system, and not become a Swedish province. Eidsvoll is important for at least two reasons when it comes to the formation of national identity. First, it was the first call for resistance against an 'other' (in this case, Swedes) by a Norwegian common consciousness. Second, it can be regarded as the origin of Norwegian sentiments, like the birth of politico-cultural thought of Norwegian 'people' (Tanıl, p.50). Hence, Eidsvoll was surely the breakthrough for awakening of Norwegian national identity dynamic when a threat was perceived. The figure Eidsvoll represented still has a crucial aspect in Norway, since the day of its victory over the Swedish, 17th of May, is being celebrated as the National Day.

Since a national identity is composed of such elements like, common homeland, common ancestry, common history, common language and common institutions, it would be helpful to touch these points one by one in order to understand the Norwegian identity better. Norwegian territory, including all national surroundings, received its actual meaning, linked to the 'national possession' concept, only after Eindsvoll Constitution, pointed out before. The word 'Norway', meaning 'way to the North', was first used to describe all the long rivers, fjords and mountains ranging between the Atlantic Ocean and Swedish boundaries.

The well-known ancestors of the nation, the Vikings, have always been regarded as the figures of "young, fight-seeking men who were extremely skilled as sailors and warriors"[3] throughout the continental Europe and general history. Viking civilization, on the other hand, was described as "vibrant, untamed, and raw, which had a strong and unmistakable impact on much of the rest of Europe and on lands across seas and oceans" (Logan, p.16). Norwegian people still believe that they inherited their wild-natured characteristics from their ancestors and the independence of the nation is one of the virtues of the Vikings. For the common history of the nation, on the other hand, the simple and dour life of the common men in freedom in the nature started to be nationalized after the independence.

The common language of all Scandinavian people in the 200-700 AD is called 'Old Norse' and it is known that the first break in this common language occurred in Norway in the Viking era. When Norway lost its independence and become controlled under the Danish rule, the Danish language came to be the education and politics language of the Norwegian. The Norwegian national language (called, Folkesprog) has never disappeared but was highly exposed to other languages (this also stands for the Norwegian culture), and after the independence, instead of forming a new language; a systematic 'rehabilitation' program that proposed a rejuvenation/re-introduction of the Folkesprog was followed. However, this led to different approaches and two main languages appeared in the nation. The Norwegian literary language (called, Landsmal or Nynorsk- meaning 'Neo-Norwegian' and language of the country) and the middle-class language (called, Riksmal or Bokmal- meaning state-language or book-language) still persist in Norway and, according to Burgess (1999), give nation a way to being a bilingual country.

In discussing national institutions, the first concept to consider must be the fact that democracy, as a tradition, has been playing the most important part of Norwegian institutionalization since the beginning of the history. Even in the period of kingship, assemblies or their descendants appeared to be as significant as the kings, and the concept of 'democratized kingship' was experienced. Among the duties of the assembly, such powerful actions like selection and disposition of kings, arbitration of disputes, condemnation of lawbreakers and legislation, were included. All freemen who could take arms were also entitled to participate in the assemblies. The history of these organs followed a path beginning from state-assemblies (including the aristocrats only), to estate assemblies (formed by nobles, clerics, burghers and farmers) and being ended by National Parliament, Storting, in the 19th century. All three institutions demonstrated how far the roots of democracy in Norway have been striking.

Lastly, the common culture of the nation has been influenced by other cultures (like Danish and Swedish ones) considerably. However, the so-called national culture surely started to be formed with the independence struggle (in the 19th century), affected by the actions of Storting and regional spokesmen (like 'Wergeland and sons'). All of the national symbols, songs, heroes (like farmers); historical events, rituals, traditions, national flag and anthem emerged throughout this period and formed a basis for the characteristics of Norwegian culture.

4. EUROPE BECOMING 'THE OTHER'

What makes sense after forming a national identity is surely to pick up an 'other', as William Bloom's argument states that "in order to achieve psychological security, every individual possesses an inherent drive to internalize the behavior, mores and attitudes of significant figures in his/her social environment; i.e. people actively seek identity." (Bloom, p.23) After finding this identity, individuals start to protect and to enhance it from 'others' who do not fall into similar identifications.

3 From the World Wide Web: http://www.luth.se/luth/present/sweden/history

Norwegian national 'identity-dynamic' was formed during late 18th century until the early 20th century, creating a worthy scene for the nation's independence. These dates also witnessed a major event throughout the Europe, namely the Enlightenment. Hence, both the independence of Norway and the formation of its national identity were actually influenced by the European Enlightenment ideas. The main return out of this occurrence was the idea of 'free peasant', which was referred as one of the major contributors to the freedom, as well. The concept of 'free peasant' was the critical part of the Norway's special mission, representing "to build a people's democracy and hence fulfill its mission for itself and for European democracy" (Neumann, p.23). With this perception, the Europe, for the first time, became an 'other' for Norwegian nationalists. Besides, such a separation did not only mean an external one, but Europe was also seen as an internal other since the nation was politically tied to Sweden while culturally dominated by Danish culture. Moreover, this point of view did not change after the independence of the country, but instead continued to shape especially the next century and most of the future decisions for Norwegian people.

On the other hand, during the independence struggle, Norwegian history made its decisive break from the continental Europe and other Scandinavians. For the first time in the history, the independence of a nation became a reality (in real terms, the Swedish parliament agreed to let the Swedish-Norwegian union dissolved due to the fact that Norwegian people did not favor it) neither without a military power nor as an act of a policy by the struggling state. According to Neumann, "as a result of the initiative and leading role taken by the nationalists on the issue of independence, a crucial convocation was established between the terms 'people', 'democracy', and 'independence'" (Nuemann, p.113). He refers this added touch to the independence as "baptismal exceptionalism", the exceptionalism that was added to an already established idea that Norway was different from the 'European warrior states'!

The process of 'making the Other', indeed, was strengthened particularly during the World War II, when Norway was occupied by the German troops on April 9, 1940 in order to acquire the Norwegian iron ore and to make use of her territory. Although, the invasion ended up in 1945- corresponding the actual end of the war-, Norwegian resistance was one of the toughest that German armies ever encountered, including the national symbols (like, treating Germans as 'lepers' in the public, insisting on using Norwegian made paper clips and red stocking caps, the usages of which were banned by Germans) worked as bullet-less weapons evidencing the importance of independence and how the national identity dynamic worked when it was threatened.

As a unique characteristic of the Norwegian national identity, it does not only compose the political mobilization among the masses and the intellectual nationalistic discourse but also makes this nationalism connected to some universal values like democracy and intellectual freedom while lacking the aristocracy which led to a common internalization and strengthening of these nationalist views.

5. NORWAY-EUROPE RELATIONS UNTIL 1972 AND THE FIRST REJECTION

The general perception goes that the first rejection of Norwegian nation against the full European Union membership is particularly about identity-related issues. Besides, it must not be forgotten that although the consequences of the Second World War in Norway were varying from the rise of the Labor Party, to centralization of the language and the classes, the main result was no doubt that Norwegian people, once again in their near history, 'otherized' the Europeans. Hence, the crucial after-war movement for healing the wounds of the bloodiest war of the history, namely the European integration process, was none of the Norwegian concerns, especially at the very beginning. To illustrate in a more systematic way, the period between 1945 and 1972 will be divided with respect to the breakthrough points in the European integration process.

5.1.European Coal and Steel Community (ECSC) Period

Norway, being included in the 'non-six' part of the divided Western Europe at the beginning of 1950s, has always been a crucial partner in the European trade. Although especially around 1952, when ECSC was operating, identity-related politics of Norwegian government did not allow much trade, Norway was still exporting raw materials, like base metal and pulp due to the expectations of increase in domestic steel output. Fish, moreover, was also among the mostly sold products to the common market.

5.2.European Economic Community (EEC) and Organization for European Economic Cooperation (OEEC) Periods

The first example of the Norwegian resistance against the European integration was seen during the EEC negotiations. Before dealing with the particular reasons, it would be useful to look at the general economic conditions. In the years of the EEC, Norwegian exports were on average levels. The major trade partners were Great Britain, and Nordic counterparts-Denmark and Sweden. The sales of base metals dominated the exports while pulp and paper manufactures reached relatively lower sales-figures. At these years, the question of membership was not an issue because Norwegian Social Democracy outrated the Continental economic and social policies of the Community.

Although the OEEC, which was founded by the original-6 members of the EC, has eventually failed because of the "supranationality" concept (including long-term political objectives), Norway was of greater significance for the organization. The main focus in Norwegian exports remained to be composed of raw materials, in particular base metals, pulp and fish. The export dependence (total exports/GDP) of the economy reached about 65 percent and the export/GDP ratio reached to 13 percent. However, these exports kept being met by the medium level tariffs. Hence, the need for non-tariff (free trade) area was for the first time pronounced by Norwegian authorities (Skaug, p.22-23). This tendency, coming along with the Britain's free trade policy that was particularly about establishing "nothing more than a classical free trade area in industrial goods with purely intergovernmental decision-making process" (Gsöthl (2)), eventually led to the EFTA negotiations in 1960.

5.3.European Free Trade Area (EFTA) Period

By the birth of the EFTA, the foreign trade started to make up a great part of the national product in Norway, selling about 37% of the total international trade to the EFTA countries and 27% of it to the EEC. With the agreement, mainly the British market (by 52.1 percent), Swedish market (by 26 percent) and Danish market (16.2 percent) started to receive Norwegian exports[4]. Despite the fact that increasing competition was a threat to Norwegian producers of industrial goods, the government successfully put some arrangements on the agreements, especially about trading fish. Hence, Norway did neither give up successive international economic activities nor give occasion for exploitation of its domestic market. By the time of the EFTA, Norway's exports and of goods and services made up about 40 percent of GDP, while 75% of the goods were sold to the ECC and the EFTA countries (Ministry of Foreign Affairs, 1967, p.32-34). Thus, the export dependence of Norway to those countries was inevitable. However, the first Norwegian resistance seemed to become real in this

4 OECD Statistical Bulletin data, 1961, from the World Wide Web: http://www.ifpri.org/pubs/abstract/117/rr117.pdf

particular period. On August 9, 1961, the United Kingdom applied for full-membership of the EEC, followed by Denmark and Ireland (EFTA countries) immediately. Although both the ordinary Norwegians and the Storting, resisted the idea, the fear of being kicked out of the European markets and inability to access to capital made the accession remain as a question. Nevertheless, that question was decided to be answered not by the people's representatives; i.e., the Parliament, but by the people, themselves, in a referendum.

5.4- First Rejection

The statements of Neumann deserve special attention in order to understand the feelings of the Norwegian people over the Europe as a union or integration on those days.

There was a benign cultural Europe of peoples and a malign Europe of imperialist states. The Common Market was an institutionalization of the latter, and it was on its way to becoming a 'union'.... There was the united Norwegian people, who followed the historical line from 1814, 1905 and 1940 by taking a stand in favor of the good Europe, against the false European Union. (Neumann, p.113)

Additionally, a subsequently rising question was about what would be gained from the EU membership for the sake of what would be given by Norwegian side. The opportunity to hunt, fish and produce, and the rich nature were among the things that Norway, as a nation, could not find any reason to give up for. Moreover, such a referendum did not take place at all, since French president de Gaulle vetoed against Britain after which the EEC relations disappeared from the Norwegian political agenda.

Only 6 years later, however, not only the name of the EEC altered into European Communities (EC) or Britain renewed its application, but also Norwegian political structure changed. The Labor Party government (a social democratic tradition committed to liberal democratic ideas) was replaced by a conservative coalition, composed of Liberal, Central and Christian Democratic parties. The new government, resembling its predecessor, was suspicious about the membership, as well. The British accession and serious safeguards for the primary sectors were only the pre-entry conditions. The tradition of putting 'people' into the center of the decision-making process remained unchanged; the voice of the referendum was crucial, once again.

On 25 June 1972, the Storting approved the application by 132-17, and applied to the EC. Declaration made by the Foreign Ministry implied that the government saw the European cooperation as an economic and a political tool to increase international peace and security. (Miljan,p.212) The bilateral negotiations started on 22 September 1970.

The main concerns of the Norwegian side were structural decisions over agricultural and fisheries policy of the EC. Coming along with other factors, the Norwegian community divided into two basic groups composed of people saying 'Yes' to the EC membership, and others saying 'No'. The Yes-side, including big businesses, industries (Norwegian Union of Industrialists), the Banking Union, civil servants and bureaucrats, argued that Europe and Norway were of the same; Norway was another cultural nation of the Europe with a better social policy. Hence, with couple of structural changes, accession to the EC would be beneficial. On the other hand, the No-side, including the youth, veterans, agricultural and fishery organizations, students, professors, peasants and leftists, believed that Europe and Norway differed significantly. According to them, Europe was hierarchical, centralized, caring about the strong whereas Norway was egalitarian, dispersed and caring about the weak. Besides, about the religion (Norway having an anti-Catholic religion, mostly Protestants) and colonial past (some

Norwegians saw EC having a neo-colonial policy), the two sides were differing sharply. Finally, the No-side insisted on the argument stating that Norway without the people only living in its territory, would not be a 'way to the North' (what Norway meant as a word) anymore. Before the details of the referendum, one must note that it would be unfair to divide the Yes and No sides solely upon the 'nationalism' category, claiming those in the first group are less nationalistic that those in the second group. It would rather be better to understand that individual perceptions of nationalism may not be 'exactly' reflected upon the decision of one's country's membership to the EU. It is much of a social reflection, being composed of several factors ranging from economics and politics to structural as well as nationalist dimensions.

The referendum was held on 25 September 1972. Out of the voters, 53.5% said 'No' and 46.5% said 'Yes' (Gsöthl, 2002). Although the numbers seem to be on the margin, the Norwegian Parliament indeed sought for 4/5 of the majority as required, hence the Parliament did not ratify the Treaty and Norway refused to be a member of the EC. Since the ruling politicians had agreed upon many struggling points of the accession process and demanded favor for the membership; after the results, Labor Government resigned, the conservative coalition came into the force; and several bilateral agreements were made between -former and present -EFTA countries and Norway. The basic economic reasons of the first rejection can be listed as follows:

- Norwegian agricultural organizations demanded a national agricultural policy within the EC without adapting to the Common Agricultural Policy (CAP) and maintained import controls, regional arrangements confined to disadvantaged areas, national powers of the producer organizations and the system of price subsidies,
- The current CAP conditions would have fallen down the Norwegian producers' living standards and the efficiency of the Norwegian natural sources,
- The Common Fishery Policy (CFP) was adopted just before the negotiations with Norway began (June 1970); thus, the largest fishing nation of the Continent (contributing 6 % of total exports) would be ignored and would have no control over its own fishing resources,
- Norwegian fishermen demanded the permanent retention of an exclusive 12-mile fishing limit around the coast, the extensive rights of their organizations to continue, including compulsory membership, sales rights to the entire catch, and price-regulation rights whereas CFP was not prepared to give a legal guarantee for none of their demands; further it did not recognize Norway's interests as vital and proposed to divide the Norwegian coast in two (which was regarded as a 'capitulation' by the anti-EC protestors in Norway),
- On January 17, 1972, after the signing of the EC-Norwegian fisheries protocol, the fishermen's national organization unanimously rejected it,
- The authorities were confused whether influence on decision-making or self-government mattered more, mainly because of the campaign run by fishing and agriculture sector authorities,
- and rural area people (anti-EC movement including, the youth, veterans, student, professors, peasants and leftists), speaking Landsmal, were not convinced about the negotiations, at all.

Nelson describes the No-movement as "an emotional appeal to the hearts of the Norwegian people. Europe was depicted as a menace... good was struggling against evil." (Matlary, 45) According to the results, the 'good' won over the 'evil'. However, the game had not yet ended.

6. EUROPEAN COMMUNITIES AND THE SECOND REJECTION

After the end of the EC membership discussions, a new excitement was experienced in the Norwegian society. The era of explored petroleum and resurrection of EU talks occurred in European Economic Area period.

6.1. European Economic Area (EEA) Period

As EC-EFTA relations enhanced throughout the years (until 1984) and the notion of 'Single European Market' merged; a crucial occasion took place on the fields of North Sea, where Norwegian fishermen had discovered incredibly large amounts of oil beds. Not only the Norwegian export dependence increased from 47.4 percent in 1973 to 70 percent in 1984; but also the export materials of the country were altered to mainly oil and gas related products. In this particular year, Norwegian export contribution to the GDP was 21.8 percent, while EC average was only 12.8 percent (Gstöhl, p.137). In addition to the fact that almost all tariffs and quotas were removed in 1984, Norway began to enjoy oil revenues as well as other products exported. The foundation of the oil did not only bring Norway the opportunity to open up a brand new sector in the country, but also made the dependence on both agriculture and fishery sectors decreased[5]. After Luxembourg process and the introduction of the White Paper, Norwegian government was persuaded that being part of a large Single Market in Europe would be beneficial to Norwegian economy. However, before making another application to full EC membership, Norway first decided to take part in the EEA.

Until 1992 (and later on, as well) Norwegian exports are composed of large amount of oil, gas and nonferrous materials, almost 80% of which go to the EEA market (Haaland, p.394). What must be stressed here is, because of the nature of the products exported, that Norway faced very low trade barriers and hence, the necessity of joining in an internal market, with those countries that already charged negligible restrictions, remained as a question. Nonetheless, the real income effect after the EEA turned out to be 3.5 percent for trade in goods and services in Norway while the average for whole EFTA was only 2.7 percent (Ministry of Foreign Affairs, 1992, p.357). Moreover, the EEA was expected to reduce both the uncertainty of investments in Norway and the differences between export-oriented and domestically oriented sectors of the Norwegian economy.

6.2. Second Rejection

During the negotiations upon the EEA, Norwegian government decided to make another request for the full EC membership mainly because of that other Nordic EFTA countries (Finland and Sweden) had applied for full EC membership, that the end of the Cold War was recognized and that the collapse of the USSR increased the dominance of the EC in the continent, and leaving political concerns behind, the economic side of joining an internal market would surely be beneficial for Norwegian investors and the country's economic-diversification.

When the accession negotiations began, Norway did not show any political nor major economic problems, at all. The country had already established its own 'free trade for industrial products' policy

5 The so-called 'Dutch Disease', an economic problem that represents a serious decline (disappearance) in manufacturing (or 'traded goods') sectors due to the increase in revenues from natural resources, did not surprisingly occur in Norway after the exploration of oil resources. For a comprehensive study to show why and how Norway escaped from the 'disease', see Larsen, E. R. (2004) "Escaping the Resource Curse and the Dutch Disease?" in *Statistics Norway, Research Department Discussion Papers,* no. 337, May 2004. Taken from the World Wide Web: http://www.ssb.no/publikasjoner/DP/pdf/dp377.pdf

and with the EEA Agreement, free movement of goods, services, capital and persons (and the acquis communautaire) were accepted. Norway was even likely to strengthen such areas, like democratic control, currency, low inflation and environment policies, in the EC. However, some problematic issues did not only cause hard time in the negotiation process but also in Norway's internal debate about the membership. Among the chapter headings of the negotiations, the major ones were as follows:

6.2.a) Fisheries:

Since Norway supplied almost a quarter of fish for the EU in 1992, the Norwegian fisheries minister Jan Henry T. Olsen thought it was his right to declare that Norway 'had no fish to give away' until current CFP was adjusted according to their wishes (Archer, p.357). Among those wishes were to keep Norway's existing quota regime and catching regulations, not to give any new fishing rights in Norwegian waters, and to get a guarantee to preserve its 12-mile exclusive fisheries zone at least until 2002. On the other hand, the EU Commission and especially French and Spanish ministers were insisting on excluding the Norwegian fish imported under EEA agreements and demanding additional annual quotas.

The negotiations on fisheries ended in March 1994 with Norway keeping its 12-mile zone and obtaining duty-free access to EU markets in return of exchanging the ultimate control over the regulation of its off-shore fisheries and a few extra cod.

6.2.b) Petroleum:

After the exploration of the petroleum in the Norwegian Sea (late, p.1970), Norwegian oil and gas exports increased sharply and Norway became the major energy supplier to the Western Europe (nearly 90% of the whole petroleum (Sogner and Archer, p.59). Since then, the public sector has been employing the sovereignty and national rights over oil resources; in other words, the Norwegian oil has become an issue of 'national guidance and control', meaning that the Norwegian government was in charge of every single right over the natural resources. The state oil company, Statoil, held a 50% share of all licenses (Sogner and Archer, p.65). However, although the situation was as such; just like the EEC had suddenly passed the fisheries policy only before the Norwegian 1972-membership occasion; in autumn 1991, the EC proposed a directive stating that EC companies, regardless of nationality and whether they were state-owned or private, could bid for off-shore resources in a non-discriminatory basis.

Surely, the directive was hugely criticized by Norway, referring to the 1972 fishery occasion, particularly. This heavy reaction actually paid off and the final version of the directive was shaped according to the demands of Norwegian side, too. Most importantly, the Protocol 4 of the Accession Treaty guaranteed Norwegian jurisdiction over its petroleum resources and noticed the right of state participation.

6.2.c) Agriculture:

Due to the arctic conditions of the country, Norwegian farmers no doubt needed special support; hence, the main demand of the Norwegian side was to get a guarantee that their farmers should be compensated to reach the level of similar farmers elsewhere in the EU. However, the CAP representatives of the EU stated that they could only give Norway a five-year privilege about subsidies, national support and prevention of market disruption.

6.2.d) Regional Policy:

Norwegian government requested EU-support, as state aids continuing, for some of the underdeveloped areas (namely, Finnmark, Troms, Nordland, Nord Trondelag), which were sparsely populated, and having sub-arctic weather conditions. However, the EU Regional Policy makers claimed that even in those areas, the GDP per capita was not too low to attract aid and only very small portion of state-aid could be given (about Nkr 0.5 bn yearly from EU funds).

These problems had huge impact on the referendum campaigns, as well. The "Nei til EU" ('No to the EU' in Norwegian) side of the campaigns had absolute victory over the pro-EU side, once again. Led by the 'Information Committee on Norway and the EC', the scope of the no-campaign was 'being national', 'cross-party' and 'anti-racist'. The number of active participants was above 140,000 in 1994, making it Norway's largest political organization in her history (Seierstad, p.19), including members of political parties, such as Socialist Left Party, Red Electoral Alliance, Center Party, Liberal Party and Christian Democratic Party, trade union members, the Farmers' Association members, members of youth, environmental and fisheries organizations. The main arguments of the no-side were that the membership to the EU would result in decrease in the country's democracy, subsidiary and control, would rise the regional differences in terms of solidarity and redistribution of income (hence, hurting the welfare system), and that supranationality would make it hard to secure Norwegian sovereignty especially over the natural resources that the country owned.

In the yes side, the Labor Party was the most significant actor, being followed by Conservative Party, Progress Party, some organizations called 'The European Movement' (led by the rector of Oslo University), 'From No to Yes', 'European Youth', and business groups in the industrial sector. The very first task of the supporters of the EU was to make sure Norwegian society about that the EU would not be a 'threat' to Norwegian values or identity. In these assurance trials, the main argument was that the high values of Norwegian society had been formed with the cooperation of the European states; therefore, the more collaboration with Europe was claimed to be a safeguard to Norwegian values. Besides, the yes-side spent most of the campaign by referring not only to the benefits of the EU membership, but also to the costs of non-membership, such as insisting on possible weakened position of Norway in NATO, possible economic costs, and the idea that through the EEA Treaty, "Norway [would be] forced to adopt EU rules without having any voice in shaping them"[6].

After the campaigns, Norway once again voted on the question of accession to the EU on 27 and 28 November 1994 and rejected it with 52.3% No-votes (over 88.8% total participation). The similarity between the results of 1972 and 1994 referendums was crucial, bearing in mind that almost half of the voters in 1994 did not vote in 1972. This pointed out that although there had been significant changes in both Europe and the Norwegian society (and the economy), the voting pattern and the perception of the EU did not change. Once again, the countryside, the North, the urban left/radicals, rural voters, the users of Nynorsk, and a majority of blue-collar workers and women said 'no'. Another evident result was that almost all of the arguments that the Yes-side made use of in the referendum campaign turned out to be wrong in the upcoming years, like the economic situation after the rejection became even more prosperous.

6 Quote taken from the World Wide Web: http://www.csmonitor.com/2004/0428/p07s01-woeu.html (The Lands that Opted Out, by Mark Rice-Oxley; 28 April 2004)

The economic reasons of the second rejection might be listed as follows;

- Although the fish breeding industry was in favor of the EU membership since they believed this would create more than 10,000 new job opportunities, both fishermen's organization and the Fisheries Ministry had already rejected the conditions of the EU. Both of the latest organizations were heavily involved in the 'no' side of the referendum campaign. The public opinion was influenced by these fishery-representatives significantly
- Even though the final version of the EU's petroleum directive included Norwegian demands and gave Norway some privileges, the Norwegian society were upset about being excluded from the beginning of a 'truly related' policy issue, once again. Hence, the off-shore petroleum problem was not ever considered 'as positively completed' by Norwegian people
- Norway wanted to keep its full jurisdiction over its natural oil and gas resources. However, the negotiations over this issue were inconsequential. Besides, Norway had the largest petroleum resources all over the Europe and was already charged very few restrictions due to the need of other nations
- Because of the harsh Arctic conditions, subsidies to Norwegian agriculture were necessary; however, considerably exceeded the Community levels, at the same time. Moreover, producer prices in Norway were almost doubled the ones given in the Community. The response of the EU to Norway's needs was warm, but not as amiable as the country wanted to be. Agriculture, in the words of Farmers' Association, was 'a part of Norwegian history and cultural heritage'; thus, needed more privileges to maintain its current condition
- The level Norwegian regional state-aid actually illustrated how the welfare system of the country worked well within itself. Hence, although an amount of EU-aid was guaranteed, how little this amount was brought a question mark in the minds of Norwegian society about what the EU could bring to their nation's already high living standards
- Since Norway's social structure was characterized by strong and centralized labor unions, and those concerns listed above were not concluded in favorable terms; the working side of Norway couldn't get convinced in favor of EU-membership, at all.

7. CONCLUSION

Since the study makes use of a two-level division between 'economics' and 'society/identity' related concepts, it would be better to draw the conclusions accordingly. In the economics side, it can be concluded that Norway has traditionally been an export-oriented free trader where domestic organizations play a central role in the decision-making process. The other European states have long been partners with the country while at the same time, Norway plays one of the major roles in the EFTA. The EEA Treaty between EU members and EFTA members, on the other hand, not only describes the procedures how to implement the European Common Market's rules to Norway, but also it provides Norwegian economy high-level integration with EU sectors; except for agriculture, energy and fish sectors. For these mostly state-owned sectors, Norwegian governments have been pushing for a political dialogue within the EEA, and seeking for bilateral contacts with other members. The reason underlying the significance of agriculture, energy and fish sectors might also be found in the very economic factors for both opt-outs of Norwegian society in 1972 and 1994. Moving away from the

membership disputes today, Norway, thanks to the Nordic passport union, has participated in Schengen agreement (enacted by December 19, 1996[7]) eliminating border controls and in association with the Western European Union (WEU), which leads her citizens to share the same advantages of free trade area just like any other EU members' citizens. In a nutshell, due to her demographic and resource-based advantages (very few population, rich natural resources including high amount of oil reservoir) as well as the long tradition of Norwegian welfare state, Norway enjoys a very efficient and promising economy, highly integrated into the European Common Market, without giving up national control over sensitive sectors to the EU.

On the society side, this paper reserved considerable amount of research into the formation of Norwegian national identity. In order to find the connection between a nation's national identity and her foreign policy, one must first deal with whether Norwegian identity formation has yet ended up with a solid national identity. A. D. Smith distinguishes two models of the 'nation' (civic and territorial vs. ethnic and genealogical), yet he outlines fundamental features of a 'national identity' as such: a historic territory (homeland); common myths and historical memories; a common mass public culture including vernacular languages and shared customs/traditions; common legal rights and duties for all members; and a common economy with territorial mobility for members (Smith, 1991). As pointed out throughout the text, Norway has accomplished all of these criteria, except for the bilingual culture, which still reflects a dialectical difference between countryside and urban areas.

"To speak of a collective social identity", Yurdusev continues, however, "besides shared characteristics, the members of the collectivity should have some sort of subjective consciousness of belonging to that collectivity." (Yurdusev, 2003) For that matter, 'making an other' is critical for a national identity. In at least four points, Norway 'achieves' to make Europe her very other. First, in a temporal sense, the history of Norway proves a certain tension with not only the other Scandinavian countries but also with the Continental Europeans. Accordingly, an average Norwegian perception draws the 'Europeanness' on the line upon which military invasions, imperialism and warship prevail. This non-colonial perspective, for instance, even led the Norwegian Minister of Energy to unreservedly declare that "EU was an answer to the attempt of the rich countries to increase the competition between them" (Neumann, 2002). In a spatial view, secondly, the geographic location of the country (meaning 'a way to the North') does not only place Norway away from Europe to the furthest place within the Continent, but also differentiate 'Europeannes' from 'Norwegiannes' from a geographical point of view. Thirdly, linked closely to the history, the experience of Norwegian society sharing - or being imposed by - other cultures (especially, Danes and Swedes) in her own territory also sets out a feeling distance from Europeans. Fourthly, the religion factor poses a significant difference, as well, since being Norwegian is associated with 'Protestantism' and 'cultural Puritanism' whereas the EU is partly open to serve Catholic values, which have been drawn off since the Reformation took place in Norway from mid 18th century.

Internalizing the Smith's features of national identity as well as making Europe 'the other', Norwegian society has come up with an accomplished national identity without question. However, the degree of cohesion of a national identity to influence her foreign policy is not always high. Bloom outlines a four-dimensional list for how national identity dynamic works on foreign policy. Accordingly, first, a threat must be perceived against national identity in order for mass national public to mobilize; second, within a nation-state, the mobilization of the mass national public is no doubt the largest possible movement;

7 The main reason of Norway's participation ot the Schengen Agreement as a non-EU member state, shared also by Iceland, was to maintain the open borders agreement among Nordic countries, effective since 1952.

third, domestic politics have a feature that there is competition to appropriate national identity dynamic; and last, a mobilized national identity dynamic surely influences governmental decisions (Bloom, 1993). Apposing the Norwegian national identity side by side with Bloom's list of national identity's influence upon foreign policy, in that case membership to the EU, some conclusions might be drawn.

As demonstrated in the 4th section, 'Europe', and therefore the EU, have already become and posed as a 'threat' to Norwegian national identity due to historical, geographical, cultural and religious reasons. One might argue that the perception of such threat must have been more effective and influential in the results of especially the 1972 referendum and the pre-referendum campaigns, whereas only 53.5 % of the participants (being hardly considered as a 'mass public mobilization') voted against the EU membership. However, recalling the fact that acceptance of the EU membership did require 80 % of votes in favor of membership, it should be evaluated that the 'No' votes were not simply 3.5 % above the required; instead, that the 'Yes' votes were (80 % - 46.5 %=) 33.5 % short of what was actually needed. Hence, there was a certain mass public 'immobilization' in favor of EU membership in Norway and such a dynamic in national-identity did not only legally but also socially worked against the common 'threat', namely Europe, in 1972 referendum. Pointing out the national identity factor, however, does not mean to underestimate the other factors - especially, economics -, considering that a foreign policy as well as human perception has different layers in decision-making process. Nevertheless, it seems fair to associate the main drive of the rejection in 1972 referendum largely with national-identity relations because of two main reasons: first, it was still too early (only a thirty years period) to overcome the near experience of German invasion of Norway during the World War II, strengthening the level of 'European threat'; and, second, the possible economic advantage of becoming an EC member in 1972 was even less promising than joining in 1994[8] for a government that had been elected by a population with sensitivities in certain economic sectors.

When it comes to the 1994 referendum, on the other hand, the things are getting more complicated and way far from reducing the explanation into one major factor. Except for twenty more years passed from the latest 'bad' experience with Europe, no decisive national identity forming factor disappeared for Norway in Smith's list. There were serious changes occurred in both sides, though. In Norway, enormous offshore oil and gas resources were developed, increasing the level of Norwegian exports and adding one more sensitive sector to the Norwegian negotiation agenda with the EU. In the EU, a more ambitious direction was employed both to harmonize economic regulations of the members in order to create a common market and economic union, and also to create a political union with common foreign policy. The impact of these changes upon two sides went on opposite directions, making the distance between Norway and the Union extended. Recent political considerations, including loss of sovereignty in critical decision-making areas, were joined by long standing economic reservations and strengthened the trump card at the hands of those representing the 'No' side in pre-referendum campaigns. Nevertheless, the results of the 1994 referendum reported a slight reduction (-1.2 %) in the 'No' side in comparison with the one in 1972. However, this reduction did not reflect a major direction change in Norwegian society with respect to their perception over the EU membership. To sum up, for the 1994 referendum, a major reference to national-identity dynamics can not be done; instead, a combination of economic, political as well as identity-related reasons should be noted to find an explanation behind the motive of Norwegian rejection to the EU membership.

8 Even though the argument is questionable, from a developmental/evolutionary perspective, this paper regards the European transition from the EC to the EU as a progress in European economic integration with respect to the stages from the customs union, the common market and economic union (with monetary union). To follow the stages theory, refer to Hitiris, Theo (2003) European Union Economics, UK: Prentice Hall, pg. 49-52.

In a strictly economic basis, there are benefits and costs of the membership to the EU. The layers of each individual society will be affected differently from the membership process both in the short-run and in the long-run due to the fact that new regulations, policies and sanctions, which will be imposed by the EU, will eventually change the distribution of income over the various parts of member societies. Those who are more exposed to the negative impact of the integration, such as Norwegian farmers, fishermen and workers, are expectedly located in the 'No' side of the campaigns held in the society for the membership referenda. Reducing the European integration solely into economic process, however, is surely naïve. Especially after the end of the Cold War, it is undeniable that European integration devoted more emphasis upon politics that it had ever before. Since then, the EU agenda has not only been filled with economic, fiscal or monetary transformations, but it has also born a thick volume of political harmonization among member states. The certain impacts of the membership upon different layers of society are no longer restricted in economic terms, but politics must also be considered seriously. The complexity of individual perception of politics, a remarkable part of which is identified by 'national identity dynamics', further, makes the analysis of membership discussions even more complicated.

Norwegian case represents quite a challenge for researchers in all these respects. An efficiently working economy with sensitive sectors of agriculture, fishery and energy, which have been handled well by the welfare state tradition, needs serious attention in search for a reason of Norwegian opt-out. Norwegian identity, on the other hand, seems not only unique to the EU motivation of forming a union, but it also distinguishes from individual uniqueness of other members of the EU with its formation, being shaped and developed around by 'making Europe its very other'. Therefore, an analysis of the reasons of Norwegian opt-out to the EU membership must evaluate both economic and identity-related sides, weights of which might vary according to the viewpoint of the researcher or to temporal period under discussion.

Lastly, it should be noted that it is considerably difficult making a comparison between Norwegian and Turkish cases. From the economic point of view, Norwegian and Turkish positions both in the world-wide and Europe-wide scales differ significantly; ranging from Norway representing a strong, export-oriented economy with a full and small market to Turkey with a weak, dependent, import-oriented economy offering a huge market and workforce to be exploited. The attitude of the EU towards both countries will be sharply different. For the national-identity, on the other hand, an irony might be caught, regarding that whereas Europe was made 'other' by the Norwegian identity, Turks were made 'other' by the Europeans[9]. Therefore, the direction of reluctance, no matter which reason caused Norwegians to take stand against the EU membership, is likely to be turning backwards when it comes to Turkish-EU relations. Yet, this paper tends not to go any further claim upon this issue since it is beyond its aim and boundaries.

REFERENCES

Archer, Clive (1997). "Norway: The One That Got Away" in Redmond, John (ed.) The 1995 Enlargement of the European Union, Aldershot: Burlington: Singapore: Sydney: Ashgate, pg. 151.

Bloom, William (1993). Personal Identity, National Identity and International Relations, Cambridge: Cambridge University Press, pg. 23, 132.

9 See Neumann, Iver B. (1999) *The Uses of the Other: The East in European Identity Formation,* UK: Manchester University Press. & Coles, Paul (1968) The Ottoman Impact on Europe, UK: Thames & Hudson.

Burgess, J. Peter (1999). "The Logic of the Language and Nation in the Emergence of Nyorsk" in Barth, Theodor and Enzell, Magnus (eds.) Collective Identity and Citizenship in Europe- Fields of Access and Exclusion-, Oslo: ARENA/The Van Leer Institute Report, No.3.

Coles, Paul (1968). The Ottoman Impact on Europe, UK: Thames & Hudson.

Einhorn, Eric S. and Logue, John (2004). "Scandinavia: Still the Middle Way?" in Tiersky, Ronald (ed.) Europe Today, 2nd edition, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham: Boulder: New York: Toronto: Oxford, pg. 432.

Gstöhl, Sieglinde (2002). Reluctant Europeans: Norway, Sweden and Switzerland in the Process of Integration. Boulder: Lynne Reinner, Co., pg. 137-153.

Haaland, P.D (1992). Assesing the Effects of EFTA-EC Integration on EFTA Countries, pg. 394-397.

Hitiris, Theo (2003). European Union Economics, UK: Prentice Hall, pg. 49-52.

Larsen, E. R. (2004). "Escaping the Resource Curse and the Dutch Disease?" in Statistics Norway, Research Department Discussion Papers, no. 337, May 2004.

Logan, Donald F. (1992). The Vikings in History, London: New York: Routledge, pg. 16.

Matlary, Janne Haaland (1993). "And Never the Twain Shall Meet?", in Tiilikainen, T. and Petersen, I.D. (eds.) The Nordic Countries and the EC, Copenhagen: Copenhagen Political Studies Press, pg. 45-93.

Miljan, Tovio (1977). The Reluctant Europeans - The Attitudes of the Nordic Countries Towards European Integration-, London: C. Hurst & Co., pg. 212.

Norway, Ministry of Foreign Affairs (1994). St.meld.nr. 40 (1993-4), Oslo, 3 June 1994, pg. 77.

Norway, Ministry of Foreign Affairs (1992). St.prp.nr. 100 (1991-1992), Oslo, 15 May 1992, pg. 44-51; pg. 357-410.

Norway, Ministery of Foreign Affairs (1967). St.prp. nr. 75 , Oslo, 22 January 1960, pg. 32-34.

Nuemann, Iver B. (2002). 'This Little Piggy Stayed at Home -Why Norway is not a Member of the EU?' in Hansen, Lene and Wever, Ole (eds.) European Integration and National Identity: The Challenge of the Nordic States, London: Routledge, pg. 23-113.

Neumann, Iver B. (1999). The Uses of the Other: The East in European Identity Formation, UK: Manchester University Press

Seierstad, Dag (1997). "Conference Paper on Norway and the EU", pg. 19. From the World Wide Web: http://www.aksess.no/nteu/eng/index.html (cited February 1997)

Skaug, Arne (1957). Speech by Minister Arne Skaug, annexed to Norway, Ministry for Foreign Affairs, St.meld. nr. 45 (1957), Oslo, 1 March 1957, pg. 22-23.

Smith, A. D. (1991). National Identity, Harmondsworth: Penguin Books, pg. 4-7, 9-14, 21.

Sogner, Ingrid and Archer, Clive (1998). Norway, European Integration and Atlantic Security, London: New Delhi: Thousand Oaks: Sage Publications, pg. 59-65.

Tanıl, Gamze (2003). "Norwegian National Identity and The Question of European Integration", Thesis submitted to the Department of European Studies, the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, pg. 50-53, 125-131.

Yurdusev, A. Nuri (2003). International Relations and the Philosphy of History: A Civilizational Approach, UK: Palgrave Mac Millan, pg. 79.

INTERNET SOURCES:

http://www.aksess.no/nteu/eng/index.html

http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/no.html

http://www.csmonitor.com/2004/0428/p07s01-woeu.html

http://www.luth.se/luth/present/sweden/history

http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2005/Resources/complete_report.pdf

http://www.nationmaster.com/encyclopedia/Economy-of-Norway

http://www.neitileu.no

http://www.ssb.no/publikasjoner/DP/pdf/dp377.pdf

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 19-44 (2007)

PARA KRİZLERİNİN SİNYAL YAKLAŞIMI İLE ÖNGÖRÜLEBİLİRLİĞİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

Yard. Doç.Dr. Halil Altıntaş*

Arş. Gör. Dr. Bülent Öz**

ÖZ

Para krizleri ekonomilerde büyük maliyetlere yol açmaktadır. Para krizlerinden etkilenen ülkelerde döviz rezervlerinde azalma, aşırı bir resesyon ve negatif büyüme oranları gözlenmektedir. Bu nedenle para krizlerinin öngörülmesini sağlayacak güvenilir erken uyarı göstergelerinin tanımlanması büyük yarar sağlayacaktır. Böylece politika yapıcıları da ülkenin döviz kuru sistemi üzerinde ortaya çıkabilecek baskıyı erken uyarı göstergelerini kullanarak önleyebilecektir. Para krizlerini öngörmek için Kaminsky ve Reinhart tarafından önerilen sinyal yaklaşımı, erken uyarı sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, kriz öncesi dönemde farklı seyir gösteren veya normal davranış göstermeyen çok sayıdaki değişkenin izlenmesini içermektedir. Her gösterge için belirli bir eşik değer belirlenmekte ve eşik değeri aşan göstergeler belirli bir dönemde ortaya çıkabilecek bir krizin sinyali sayılmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de 1994 ve 2001 para krizlerinin sinyal yaklaşımıyla öngörmeyi amaçlamaktadır. Ampirik analiz, incelenen göstergelerin yaklaşık yüzde 67'sinin para krizlerinin ortaya çıkmasında sinyal verdiğini göstermektedir. Gürültü sinyal oranı esas alınarak yapılan sinyal yaklaşımında 15 göstergeden 9'u öncü gösterge olarak belirlenmiş ve anlamlı bulunmuş, 6'sının ise krizi öngörme gücünün yetersiz olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Para Krizleri, Sinyal Yaklaşımı, Erken Uyarı Sistemi*

PREDICTING CURRENCY CRISES WITH SIGNAL APPROACH: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

Currency crises creates extremely high costs in economies. The depletion of foreign exchange reserves, a severe recession and negative GDP growth rates are observe in the countries where the currency crises are occurred. There seems to be great benefits from identifying reliable early warning indicators helping to predict currency crisis. Thus, policy makers would enable to forestall impending pressure on their countries currency system by using early warning indicators. The "signal approach" to proposed by Kaminsky ve Reinhart (1998) to predict currency crisis is commonly employed in empirical studies as an early warning system. It involves monitoring a number of variables that tend to behave differently or to exhibit an unusual behavior in the periods preceding a crisis. A certain threshold is determined for each indicator, which, when exceeded, issues a warning signal that a crisis may occur within a period of time.

This study aims to predict the 1994 and 2001 currency crises in Turkey by using signal approach. Empirical analysis reveals that almost 67 percent of the indicators examined signal the occurrence of currency crises. It is concluded that 9 of 15 indicators are determined as leading indicators and are found to be significant in signal approach based on their noise to signal ratio and six of indicators lacked predictive power from list of potential indicators.

Keyword: *Currency Crises, Signal Approach, Early Warning System*

* K.Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Böümü e-mail:haltin@ksu.edu.tr

** K.Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü

1. GİRİŞ

1990'lı yıllarda ortaya çıkan dört kriz 1992-1993 Avrupa Para Sistemi krizi (ERM Krizi), 1994-1995 Meksika Krizi, 1997-1998 Asya finansal krizi ve 1998 Rusya Krizi uluslararası sermaye piyasalarını olumsuz etkilemiştir. Finansal krizler, ekonomistleri ve piyasa katılımcılarını finansal krizlerin mekanizmaları ve nedenleri konusunda düşünmeye yöneltmiştir. Ayrıca finansal krizlerin bankalar ve kurumsal firmaları kapanmaya zorlayarak ekonomik faaliyetlerde ani daralma ve işsizlik artışı gibi yıkıcı etkileri, finansal krizler konusunda öncü göstergelerin belirlenmesini ve bu göstergelerden hangilerinin olası krizler için güvenilir erken uyarı sinyali taşıyabileceğini gündeme getirmiştir (Rabe, 2000, s.1; Lestano ve Kuper, 2003, s.2).

Finansal krizlerin belirleyicileri ve öncü göstergeleri krizlerin ekonomik etkileri ve politika yaklaşımları konusunda teorik ve ampirik literatürde çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda finansal krizlerin neden olduğu ekonomik maliyetler dikkate alınarak gelecekteki krizlerin nasıl öngörüleceği araştırılmış ve erken uyarı sistemi olarak bilinen kriz modelleri geliştirilmiştir. Bu modellerde global finansal piyasalardaki gelişmeler yanında ülkenin ekonomik temellerini temsil eden çok sayıda ekonomik faktör kullanılarak belirli tipteki krizlerin ortaya çıkma olasılıklarının öngörülmesi amaçlanmıştır. Modeller 1990'lı yılları ortalarında türetilmeye başlanmasına rağmen krizin tanımlanması ve öngörülmek istenen kriz dönemleri arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır (IMF, 2002, s.48).

Literatürde para ve bankacılık krizleri için finansal kriz terimi kullanılmaktadır. Para krizleri için birkaç farklı tanım yapılmaktadır. Bunlardan birisi, döviz kurunun korunması amacıyla faiz oranlarında önemli bir artış veya rezervlerin tükenmesi tehlikesi karşısında devalüasyonun ortaya çıkabileceği düşüncesinden hareketle ani ve beklenmeyen bir şekilde yabancı paraya yönelik spekülatif saldırıdır. Diğeri ise; nominal döviz kuru, uluslararası rezervler ve faiz oranlarının ağırlıklı değişimlerinden oluşturulan döviz kuru endeksinin belirli bir eşik değeri aşmasıdır (PDD, 2000, s.157; Lestano ve Kuper, 2003, s.4).

Erken uyarı sistemi, bir ülkenin para veya bankacılık krizini aşabilme veya krizde olabilme durumunu gözetlemede yardımcı olabilecek etkin ve güvenilir bir sistemin oluşturulması düşüncesinden doğmuştur. Ancak erken uyarı sistemi uygulamada yeterli verilerin bulunamaması ve verilerin kalitesi konusunda önemli sınırlamalara da sahiptir. Buna rağmen erken uyarı göstergelerinin politika yapıcılarına bir finansal krizin zamanını öngörülebilme veya ortaya çıkabilmesi riskine karşı gerekli önlemleri alabilme konusunda kolaylık sağlayacağı açıktır.

Çalışma, Türkiye'de ortaya çıkan Nisan 1994 ve Şubat 2001 para krizlerinin Kaminsky vd.(1998) tarafından geliştirilen sinyal yaklaşımı yöntemiyle öngörülmesini amaçlamaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde erken uyarı göstergelerinin altyapısını oluşturan para krizleri konusundaki teorik yaklaşımlar anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde para krizleri konusunda yapılan ampirik uygulamalara yer verilirken uygulamalarda kullanılan göstergelerin topluca değerlendirilmesi yapılmaktadır. Dördüncü bölümde para krizlerini öngörmede sinyal yaklaşımı, beşinci bölümde ise Türkiye'de para krizlerinin sinyal yaklaşımı yöntemiyle öngörüsü yapılmaktadır.

2. ERKEN UYARI GÖSTERGELERİNİN BELİRLENMESİNDE PARA KRİZİNE TEORİK YAKLAŞIMLAR

Krize ilişkin öncü gösterge modelleri veya erken uyarı sistemleri, modele alınacak göstergelerin belirlenmesinde yol gösterici olarak ekonomik teoriyi kullanmaktadırlar. Literatürde para krizlerinin nedenleri konusundaki teorik yaklaşımlar genellikle birinci nesil ve ikinci nesil şeklinde ikiye ayrılarak incelenmektedir (PDD, 2000, s.165).

2.1. Birinci Nesil Kriz Modelleri

Adını Krugman'ın (1979) öncü çalışmasından alan birinci nesil kriz modelleri, para veya ödemeler bilânçosu krizlerinin açıklanmasında yapısal ekonomik sorunlara önem vermektedir. Krugman'a göre (1979) para krizleri sabit döviz kuru sistemini sürdürmeyi amaçlayan hükümet girişimleri ile ekonomik temellerdeki tutarsızlıkların sonucudur. Krugman modelinde dövizdeki istikrarsızlığın kaynağı, zayıf bankacılık sistemini desteklemek veya kamu açıklarını finanse etmede kullanılan yurtiçi kredilerin aşırı genişlemesine bağlanmaktadır. Burada sermaye piyasalarına aşırı baskı yapıldığından dolayı finansman ihtiyacının hükümet tarafından karşılanamadığı ve bu nedenle açıkların monetizasyonuna gidildiği varsayımı yapılmaktadır. Dolayısıyla bütçe açığını para basmakla finanse eden bir hükümet, aynı zamanda sabit döviz kuru rejimini de sürdürmeye çalışmaktadır. Para arzının genişlemesi de yurtiçi faiz oranları üzerinde aşağıya doğru baskıya, sermaye çıkışına ve resmi rezervlerin tükenmesine yol açmaktadır. Sonuçta iki politika arasındaki tutarsızlık döviz kuru rejiminin terk edilmesine neden olmaktadır. Modelde spekülatörlerin davranışları para krizlerinin kaynağı olarak görülmemekte sadece krizi hızlandıran bir unsur sayılmaktadır (Burkart ve Coudert, 2002, s.108; Shardax, 2002, s.109).

Kaminsky vd.(1998, s.4) birinci nesil modellerin genişletilmesiyle cari açık gibi dış ticaret dengesinde ortaya çıkabilecek bozulmaların para krizlerinden önce görülebileceğini vurgulanmaktadır. Burada altı çizilen mekanizma, genişlemeci maliye ve parasal uygulamaların ticareti yapılan mallara yönelik talep artışına yol açmasıdır. Diğer taraftan artan nominal ücretler ve esnek olmayan fiyatların, kredi politikasındaki belirsizlik ve rezerv kayıplarının, yüksek oranlı devalüasyon beklentisiyle reel ücretlerde ve yurtiçi faiz oranlarında artışa neden olabileceği bildirilmektedir. Böylece karmaşık birinci nesil modellerinde de gösterildiği gibi, ekonominin bir krize doğru sürüklenmesi konusunda işaretler ortaya çıkmaktadır (Rabe, 2000, s.10).

Birinci nesil kriz modellerini genişleten çalışmalarda, reel döviz kuru artışının ve dış ticaret dengesindeki kötüleşmenin genellikle spekülatif ataklardan önce ortaya çıkabileceği gösterilmektedir. Çalışmalar, kredi politikasında ve otoritelerin pariteyi sürdürme istekleri nedeniyle rezerv kayıpları düzeyindeki belirsizliklerin krizin diğer bileşeni olarak kabul edilmesini sağlayacağını ve yurtiçi faiz oranlarındaki artışın da bir krizin ortaya çıkma olasılığını yükseltebileceğini ifade etmektedir. Modellerde, özellikle kamu sektörüne açılan kredilerin gelişimi, uluslararası rezervler, dış ticaret dengesi ve yurtiçi faiz oranları krizlerin öncü göstergeleri olarak kullanılmıştır (El-Shazly, 2002, s.3).

Birinci nesil modeller, sabit döviz kuru rejimi altında aşırı genişlemeci politikaların ekonomiyi krize nasıl sürükleyebileceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Birinci nesil kriz modellerinin 1980'lerdeki Latin Amerika ve 1998 Rusya krizlerini iyi açıkladığı görüşü genel olarak kabul görmektedir. Örneğin Rusya'da bütçe açığı ve hükümetin borç yükü, gelecekte parasal genişlemenin olacağını ve Ruble'nin değer kaybedeceği beklentisine yol açtığı için Rusya krizinin önemli nedenleri arasında görülmüştür. Aynı nedenler Brezilya, Arjantin ve Türkiye krizleri için de geçerli sayılmıştır (Selimov, 2002, s.4).

Birinci nesil kriz modelleri, güçlü ekonomik temelleri olan ülkelerde ödemeler bilânçosu krizlerinin ortaya çıkmasını ve krizin bulaşma etkilerini yeterince açıklayamamıştır. (Schardax, 2002, s.109). Aynı zamanda modellerde hükümetlerin ekonominin dış dengesini dikkate almadan para basmaya ve rezervleri eritmeye devam ettiği kabul edilmiştir. Uygulamada ise döviz kurunu korumanın bir maliyetinin bulunabileceği ve hükümetin daraltıcı para politikaları gibi diğer alternatifleri düşünebileceği dikkate alınmamaktadır. Bu nedenle birinci nesil kriz modelleri, krizlerin bulaşma etkilerini ve ekonomik yapıları güçlü olan ülkelerdeki ödemeler bilançosu krizlerinin oluşumunu açıklamada eksik yönlerinden dolayı ikinci nesil modellerin gelişmesine yol açmıştır.

2.2. İkinci Nesil Kriz Modelleri

Bu modeller 1992-1993 Avrupa Para Sistemi ve 1994-1995 Meksika'daki spekülatif saldırılar sonucu oluşan para krizlerinden sonra türetilmiştir. Modeller otoritelerin döviz kurunu sürdürme seçeneği ile bu politikayla ilişkili olarak ortaya çıkabilecek maliyetleri açıklamaktadır. Modellerde ekonomi politikaları, ekonomik değişmelere tepki vermekte ve ekonomik birimler beklentilerle oluşan süreçteki bilgileri krizlerin oluşumunda kullanmaktadır.

İkinci nesil modeller kendi kendini besleyen spekülatif saldırıları başlatan ve çoklu dengeye neden olan ekonomi politikalarının yapısıyla ilişkilendirilmektedir (Üçer vd., 1998, s.7). Modellerde hükümetler için kur rejimini korumanın maliyeti, spekülatif saldırının gücü arttıkça büyümektedir. Spekülatif saldırının gücünü piyasadaki devalüasyon beklentisi belirlemektedir. Bu beklenti, hükümetin spekülatif saldırıya vereceği tepkiye bağlı olarak piyasa algısıyla oluşmaktadır. Piyasalar, saldırının devalüasyona yol açacağına inanıyorsa kendi kendini besleyen saldırı oluşacak ve döviz kurunu koruma hükümetler için katlanılamayacak maliyetlere neden olacaktır (Selimov, 2000, s.6).

Flood ve Marion (1998, s.13) İkinci nesil kriz modellerini hükümetin rollerine yönelik istisnalar içeren politika kuralları (lineer olmayan davranış) benimsemesi gerçeğine dayandırmaktadır. Modellerde hükümetlerin özel sektör davranışlarına karşı politika tepkisi oluşturduğu veya sabit döviz kuru sistemini sürdürme- işsizliği düşürme şeklindeki tutarsız politika amaçlarına ulaşmada bir değiş-tokuş (trade-off) ikilemiyle karşılaşabilecekleri kabul edilmektedir.

Obsteld (1994, s.38-49) yatırımcıların rasyonel beklentilerinin etkilerini ikinci nesil modele katmıştır. Modelde, hükümetin negatif üretim şoklarını ortadan kaldırma ve işsizliği hoş görmeme isteğine bağlı olarak devalüasyonların başlayabileceği; ancak bu uygulamaların piyasa beklentilerinde ani bir değişimle kendini besleyen sürece dönüşebileceği ifade edilmektedir. Kendini besleyen süreçte piyasa duyarlılığının değişmesi ekonomik yapıdaki kötüleşmenin algılanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ekonomik yapıdaki kötüleşmeye reel ücretlerdeki artış, rekabetçi yapıdaki gerileme ve artan işsizlik neden olmaktadır. Hükümet, üretim ve enflasyondaki dalgalanmaları azaltmaya teşebbüs etmek istemekte ise de reel ücretlerdeki artışlar, azalan rekabetçi yapı ve artan işsizlik piyasa duyarlılığını kötüleştirerek negatif şoklara neden olmaktadır. Bu yapı içerisinde işsizlik ve enflasyondaki dalgalanmayı azaltmak ve rekabetçi yapıyı güçlendirmek isteyen hükümet devalüasyona karar vermektedir. Bu gelişmelerden hareketle işsizlik oranının, reel ücret artışı ve verimlilik azalışının para krizinin öncü göstergeleri olabileceğini söyleyebiliriz (Heun ve Schlink, 2004, s.13; Rabe, 2000, s.19).

Bu modeller uluslararası rezervlerin tükeneceği beklentisinden dolayı para otoritesinin sabit kur sistemini terk edeceği düşüncesini desteklemektedir. Para otoritesinin sabit kur sistemini sürdürmeyi gerekli kılan politikalarının makro ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu konusundaki endişeleri, kur sisteminin terk edilmesini sağlamaktadır. Örneğin Özkan ve Sutherland (1993), ekonomide toplam işsizliğin daha fazla kötüleşebileceği gerçeğinden dolayı, para otoritesinin faiz oranlarını artırarak spekülatif ataklara karşı kur rejimini koruma politikasını sürdürmede daha az istekli olabileceğini ifade etmişlerdir. Obsteld (1994), kamu borcu veya işsizlik oranındaki bir artışın sabit kur rejimini savunan bir hükümete önemli bir maliyet yükleyeceğini ve dolayısıyla kura yönelik spekülatif saldırının ortaya çıkma olasılığının artabileceğini ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan faiz oranlarını artırarak kur rejimini sürdürme politikası, bankacılık krizlerinin ortaya çıkma olasılığıyla ve banka kurtarma operasyonlarının finansal maliyetleriyle ilişkilendirileceğinden dolayı, hükümetler bu tür politikaları uygulamada isteksiz davranacaktır. Bu modellerin en önemli karakteristik özelliği ekonomik temellerin para krizlerini açıklamada gerekli ancak yetersiz olmasıdır (Khusaini, 2002, s.6-7).

Calvo (1995) ise bankacılık sektöründeki sorunları para krizleriyle ilişkilendirmiştir. Artan faiz oranlarının yeniden finansman sorununu artırmasından dolayı yurtiçi bankaların pozisyonlarını kötüleştirmektedir. Bankacılık sistemi yükümlülüklerini yerine getiremeyecek derecede kırılgansa, artan faiz oranları bankalar için onarılmaz sonuçlar üretebilir. Bu durumda hükümet bankalar üzerindeki ilave baskıları yatıştırmak yerine, bilinçli şekilde devalüasyon kararı alabilir. Bu değerlendirmeye göre bankacılık sektörü devalüasyon riskini artıracağından dolayı bankacılık sektörünün kurumsal yapısına ilişkin değişkenler para krizleri için güçlü açıklayıcı göstergeleri olarak dikkate alınabilmektedir. Bankaların finansal gücünü yansıtan olası göstergeler arasında sorunlu kredilerin oranı, varlık fiyatları ve yerli bankaların yurtdışından aldıkları kısa vadeli kredilerin oranı sayılabilir (Rabe, 2000, s.18).

Kaminsky (1998, s.8), ikinci nesil modellere ilişkin olarak artan faiz oranlarının sadece ülke içi üretimi olumsuz yönde etkilemeyeceğini, aynı zamanda hükümetin borçlanma maliyetini artıracağından bütçe pozisyonunun da olumsuz etkileneceğini ifade etmektedir. Yüksek kamu borcuna sahip olan bir hükümet, artan faiz oranları baskısından korunmak amacıyla fazla zaman kaybetmeden sabit kur rejimini terk edecektir. Bu değerlendirme ışığında, kamu borç stoku yerli paranın değer kaybetmesi şeklinde ifade edebileceğimiz para krizlerinin önemli bir erken uyarı göstergesi olabilmektedir.

Flood ve Marion (1998, s.23), birinci ve ikinci nesil kriz modellerinin ortak noktalarının bulunup bulunmadığını, hangi noktalarda uzlaşma sağlayamadıklarını araştırmış ve bu iki yaklaşımı bütünleşik nesil yapısı (cross genereation framework) adı altında birleştirmiştir. Yazarlar, birinci ve ikinci nesil modellerin önemli bir özellik tarafından birbirlerinden ayrıldığını ileri sürmektedirler. Birinci nesil modeller, hükümetin sabit döviz kuru taahhüdünün değişmediği varsayımına göre düzenlenirken ikinci nesil modellerde bu özellik mevcut değildir. Bu durum, geleneksel modellerde sabit pariteye bağlı olan hükümetin ekonomik gelişmelerden etkilenmediğini ve uluslararası rezervler tükeninceye kadar sabit döviz kurunu sürdürmeye devam edeceği anlamına gelmektedir. Böyle bir davranış tarzında işsizlik ve üretim artış oranı gibi değişkenlerin bağımsız değişkenler olduğu varsayımı yapılmaktadır. Aksine ikinci nesil modellerde hükümetin her dönem optimal bir taahhüde sahip olduğu varsayımı yapılmaktadır. Burada hükümetin rezerv taahhüdü, fayda-maliyet değerlendirmesinin bir sonucu olarak ekonomik yapıdaki değişemeye bağlı olmaktadır. Sabit döviz kurunun sürdürülmesinin maliyetleri, kurun maliyetini aşarsa hükümet taahhüdünü geri çekebilmektedir.

Birinci ve ikinci nesil kriz modelleri 1997-1998 Asya krizini açıklamada yetersiz kalmışlardır. 1990'ların ortalarında bu ülkelerin hükümetleri hemen hemen bütçe dengesine sahiptiler. Endonezya ve Malezya haricinde diğer ülkeler aşırı para politikaları izlemekten kaçınmışlardı. Diğer taraftan kriz etkisini gösterene kadar bu ülkelerdeki düşük enflasyon ve işsizlik oranları ile yüksek büyüme oranları, ikinci nesil kriz modellerinin bu ülkelerde uygulanabilirliğini de tartışmalı hale getirmiştir. Dolayısıyla hükümetler, ikinci kuşak modellerin öngördüğü yüksek işsizlik, düşük büyüme gibi sabit döviz kuru rejimiyle çelişen politika tercihlerine sahip değillerdi. Ülkelerin hemen hemen hepsinde bankacılık sistemindeki zayıflıklardan kaynaklanan kırılgan bir finansal yapı mevcuttu (Mundaca, 2003, s.2-3). Tüm bu faktörlerden dolayı üçüncü nesil modeller, finansal sistemi krizlerin merkezine yerleştiren bir anlayıştan doğmuştur.

2.3. Üçüncü Nesil Kriz Modelleri

Üçüncü nesil kriz modelleri, Asya krizinden sonra geliştirilmiştir. Bu modellerde özellikle bilanço etkileri ve bankacılık sektöründeki sorunlara dikkat çekilmiş ve önceki modellerin aksine para ve bankacılık krizleri birlikte açıklanmaya başlanmıştır. Bu modeller ahlaki tehlike (moral hazard), vade (matu-

rity mismach) ve para birimi uyumsuzluğu (currency mismatch) modelleri olarak 3 grup altında toplanmaktadır (Selimov, 2002).

Moral hazard modellerinde hükümetler, özel finans kuruluşlarının (bankaların) mevduat sahiplerine açık olmasa da gizli mevduat garantileri sağlamaktadır. Finansal kuruluşlara sağlanan bu tür garantiler, zayıf düzenleme ve denetleme ile birlikte gözetim ve kontrolde eksikliklere neden olarak ahlaki tehlike sorununa yol açmaktadır. Örneğin Dooley (2000), Krugman (1998), Corsetti vd. (1999), Mishkin (1999) ve Chinn ve Kletzer (2000) çalışmalarında bu ilişkiyi analiz etmişlerdir. Bu modellerde Asya krizinde olduğu gibi, zayıf bankacılık sisteminin özellikle gayrimenkul gibi alanlarda aşırı yatırımı teşvik ederek varlık fiyatlarında şişkinliğe neden olacağı ve bu yapının da krizleri başlatabileceği ileri sürülmektedir. Mevduata sağlanan yüzde yüz sigorta sistemiyle finansal kuruluşların beklenmeyen başarısızlıklarının parasal artışla finanse edilen kamu açıklarını daha da büyüteceği beklentisi oluşacaktır. Bu beklentiler ise para krizine dönüşecektir. Modelde zayıf bankacılık yapısı birinci nesil modellerle ilişkilendirilse de mikro ekonomik zayıflıklar makroekonomik istikrara zarar verebilmektedir (Opiela, 2004, s.520).

Diğer taraftan sınırsız mevduat garantisi, eksik düzenlenmiş finansal sistemde bankaların yüksek faiz ödeyerek sağladıkları mevduatlarını riskli yatırımlara kanalize etmesiyle sistemde sorunlu kredileri artıracaktır. Krugman (1998)'a göre bu durum Asya ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerde yatırımlarla ilişkili risklerin düşük fiyatlandırılmasına neden olan asimetrik bilgi veya moral hazard sorunlarını daha da büyütmüştür (Kibritçioğlu vd. 1999, s.5).

Dooley (2000) modelinde mevduat garantileriyle para krizleri arasında ilişki kurmuştur. O'na göre merkez bankasının (MB) bir taraftan olası bir krizden kendini korumak amacıyla rezervlerini artırması, diğer taraftan sistemik krizlerin önlenmesi amacıyla mevduat garantisi sağlaması ülkeye sermaye girişini hızlandıracak ve rezervlerin daha da artmasını sağlayacaktır. Ancak MB'nın rezervlerinin yükümlülüklerine eşit olmasıyla, bankaların yükümlülüklerine ödedikleri getiriler piyasa faiz oranının altına düşecek ve yabancıların ellerindeki varlıklarını satmasıyla MB'nın rezervleri tükenebilecektir. Bu modelde spekülatif saldırı beklenen bir durum olarak kabul edilmekte ve yerli paraya karşı spekülatif saldırı sırasında makro temellerde ve beklentilerde bir değişiklik olmadığı varsayılmaktadır.

Vade ve para birimi uyumsuzluğu modelleri, bankaların yabancı döviz cinsinden kısa vadeli yükümlülüklere ve yerli para cinsinden uzun vadeli varlıklara sahip olmasıyla ortaya çıkan likidite sorunları etrafında geliştirilen modellerdir. Bu modelleri inceleyen çalışmalarda [(Radelet ve Sachs (1998), Marshall (1998), Chang ve Velasco (2001)] bankalar kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ajanlar olarak kabul edilmektedir. Modeller, Diamond and Dybvig'in klasik koordinasyon hatası modelinin uluslararası piyasalara uyarlanmasıyla genişletilmiş ve modellerde vade uyumsuzluklarının herhangi bir şok karşısında bankalarda vadeden önce para çekme isteğine ve sermaye çıkışlarına yol açarak para krizlerine neden olacağı vurgulanmıştır.

Bu modellerde sorunlar, firmaların bilânçolarındaki kötüleşmeden hareketle açıklanmaktadır. Yabancı döviz cinsinden borçlanmanın bir sonucu olarak kur riskine maruz kalan firmaların net değerlerinde yerli paranın değer kaybetmesiyle kötüleşme ortaya çıkacak ve bilânçoları olumsuz etkilenecektir. Bilânço etkisi, üçüncü nesil krizlerin yükümlülük tarafına önem vermesiyle işlerlik kazansa da Krugman, varlıklar tarafına da dikkat çekmiştir. Özellikle bilânçonun varlıklarını oluşturan kalemlerin değerinin, varlık fiyatları ve onlarla ilgili beklentilere bağlı olarak değişebileceğini; ekonomideki güven eksikliğinin yatırımlarda azalmaya neden olarak varlık fiyatlarında gerilemeyi hızlandıracağına işaret etmiştir (Helpman ve Sadka, 2003, s.2-3).

3. PARA KRİZLERİNDE AMPİRİK LİTERATÜR VE ERKEN UYARI GÖSTERGELERİ

Para krizlerinin öngörülmesine yönelik ampirik çalışmalar, özellikle 1990'lı yıllarda ortaya çıkan finansal krizler sonrası artış göstermiştir. Yapılan çalışmaların bazıları bir ülkenin ekonomik değişkenlerini kullanarak para krizlerini öngörmeyi amaçlarken, bazıları çok sayıda ülkeyi içine alarak para krizlerini açıklamada anlamlı olabilecek değişkenleri araştırmıştır. Çalışmalarda kriz tanımlaması, kullanılan modeller ve açıklayıcı değişkenler farklılıklar göstermiştir. Aşağıda para krizlerini öngörmeye yönelik yapılan ampirik çalışmalar ve erken uyarı göstergelerinin genel bir değerlendirmesi yer almaktadır.

3.1 Ampirik Çalışmalar

Kaminsky ve Reinhart (1996, s.11-12) 1970-1995 dönemini esas alarak 15 gelişmekte ve 5 sanayileşmiş ülkede görülen 76 para krizinin ortaya çıkmasında etkili olabilecek 9 makro ekonomik ve finansal göstergenin hareketlerini incelemiştir. Para krizlerinden önceki aylarda reel döviz kurunun değerlendiği, M2/uluslararası rezervlerin artış gösterdiği, M1 artışının büyüdüğü, ihracat ve dış ticaret hadlerinin zayıfladığı, üretimin düştüğü, uluslararası rezervlerin ve ithalatın gerilediği gözlenmiştir.

Frankel ve Rose (1996, s.351) 1971-1992 dönemi için para krizlerini tanımlamak için 105 gelişmekte olan ülkenin yıllık verilerini kullanmıştır. Para krizlerinin üretim artışının düştüğü, yurtiçi kredi artışının yükseldiği, yurtdışı faiz oranlarının arttığı, doğrudan yabancı sermaye girişi/toplam borç oranının azaldığı dönemlerde artış olasılığı gösterdiği, buna karşılık cari işlemler ve kamu dengesi göstergelerinin para krizleri ile anlamlı ilişki içinde olmadığını ifade etmişlerdir.

Üçer vd., (1998, s.15-18) Türkiye'deki 1994 para krizini incelemişler ve krizin sadece ekonomik yapılardaki kötüleşmenin değil aynı zamanda kötü makroekonomik yönetimin bir sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yazarlar krizi öngörmede Kaminsky vd.'nin (1998) 3 aylık 12 değişkene ilave olarak yedi değişken (ihracat/ithalat, reel döviz kuru, kısa vadeli dış borç/GSYİH, borç vadesi, rezervler/M2Y+borç stoku, kamu açığı/GSYİH, hazineye kısa vadeli avanslar/GSYİH) kullanmışlardır. Bu değişkenlerden ihracat/ithalat, kısa vadeli dış borç/GSYİH, hazineye kısa vadeli avanslar/GSYİH, rezervler/M2Y+borç stoku, reel M1 değişkenlerinin 1994 para krizini öngörmede en iyi anlamlı değişkenler olduğunu vurgulamıştır.

Kruger vd. (1998, s.16), 1977-1993 yılları arasında 19 gelişmekte olan ülkenin yıllık 10 değişik verilerini kullandıkları araştırmalarında, kredi artışının, kur uyumsuzluğunun ve düşük sermaye yeterliliğinin spekülatif saldırı olasılığını yükseltebileceğini, aynı zamanda Asya ülkelerinde para krizlerinin bölgesel yayılma etkisinin anlamlı ve güçlü olduğunu ifade etmişlerdir.

Kibritçioğlu, vd. (1999, s.19-24) 1994 finansal krizini 1986-1998 dönemi arası 51 değişkenin aylık verilerini kullanarak öncü ekonomik göstergeler metodu ile incelemişler ve sinyal veren göstergeleri bulmak için döviz kuru piyasa baskı endeksi oluşturmuşlardır. 51 gösterge arasında dış ticaret haddinin, piyasanın resmi kurun üzerinde belirlediği döviz kurunun, ihracat piyasasından alınan yeni sipariş miktarlarının, ihracata ilişkin beklenti değişkeninin para krizleri için öncü ekonomik göstergeler olabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Berg ve Pattillo (1999, s.109-128) 1997 öncesinde önerilen üç farklı para krizi tahmin modellerini [(KLR) (1998), Frankel ve Rose (FR) (1996) ve Sach, Tornell ve Valesco (STV) (1996)] değerlendirmişler ve bu modellerin Asya krizinin tahmininde ne ölçüde güçlü olabilecekleri sorusuna yanıt aramışlardır. Yazarlar, FR hem de KLR modellerinde yüksek cari işlem açığının önemli bir risk faktörü oldu-

ğunu, üç modelin değerlendirilmesi sonucunda ise yurtiçi kredilerin yüksek olduğu, reel döviz kurunun trend değerine göre değerli ve M2/rezervler oranının arttığı durumlarda para krizlerinin görülme olasılığının artış gösterebileceğini belirtmişlerdir.

Edison (2000, s.36), KLR'nin (1998) sinyal metoduyla 1970-1995 dönemi arasında Latin Amerika, Asya ve Avrupa ülkelerinden toplam 20 ülkenin cari işlemler, sermaye hesabı, reel sektör ve finansal sektör göstergelerini kullanmış ve döviz kuru, faiz oranı ve enflasyon gibi değişkenleri modele ilave ederek para krizlerinde sinyal verebilecek değişkenleri belirlemiştir. Araştırmada reel döviz kurunun değer kazanmasının, M2/rezervler oranının artmasının, uluslararası rezervlerde kayıpların ve hisse senedi fiyatlarında beklenmeyen azalmaların para krizleri için önemli sinyal göstergeleri olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Goldstein vd.(2000, s.56) 1970-1995 dönemi için Kaminsky ve Reinhart'ın (1999) bankacılık ve para krizlerini tahmin etmede kullandığı 25 ülkenin aylık bazdaki göstergelerini daha da genişleterek para ve banka krizlerini sinyal yaklaşımıyla tahmin etmişlerdir. Bankacılık krizleri için reel döviz kuru, hisse senedi fiyatları, para çarpanı, üretim artışı ve ihracat göstergelerinin kriz sinyali verdiği, para krizlerinde ise reel döviz kuru, hisse senedi fiyatları, ihracat, M2/rezervler ve üretim artışının kriz sinyali veren diğer göstergeler olduğunu belirlemişlerdir.

Tudela (2001, s.26), 1970-1997 dönemi için 12 OECD ülkesinin üç aylık bazda 11 değişkenini kullanmış ve para krizlerinin ortaya çıkma olasılığını araştırmıştır. Modelde reel efektif döviz kuru endeksinin azalmasının, portföy yatırımları şeklinde kısa vadeli sermaye girişlerinin ve kamu borçlarındaki artışların para krizlerinin ortaya çıkmasındaki öngörüleri anlamlı bir şekilde artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kamin vd. (2001), 1988-1999 dönemi için yıllık bazda 26 gelişmekte olan ülkenin para krizlerini öngördükleri çalışmalarında, dışsal değişkenlerin yurtiçi değişkenlerden krize daha büyük katkı sağlayabileceğini ortaya koymuşlardır.

Lau ve Yan (2002, s.24-29), 1981 ve 2001 yılları arasında 16 ülke için para krizlerini logit model kullanarak tahmin edilmişlerdir. Modelde, kısa vadeli yabancı yükümlülükler/toplam uluslararası rezervler, kamu açıkları ve reel döviz kuru değerlenme değişkenlerinin spekülatif ataklar için anlamlı tahminciler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Khusaini (2002, s.18), 1990 sonrası Endonezya'da para krizlerini açıklamada ekonomik temelleri temsil eden 8 değişken kullanmıştır. Doğrusal modelde M2/rezervler, bankaların özel sektörden alacakları/GSYİH, cari işlem açığı/GSYİH, GSYİH artışı, rezervler/ithalat değişkenlerinin Endonezya para birimi Rupiah'ın değişimini yüzde 95 oranında açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Zhuang ve Dowling (2002, s.16-19) 6 Güneydoğu Asya ülkesinin (Endonezya, Kore, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland) 1970-1995 döneme ait 38 değişkenin aylık verilerini kullanarak erken uyarı modeli tahmin etmişler ve modeli test etmek için verileri 1996-1997 yılları için uygulamışlardır. Çalışmada yerli paranın değer kazanması, cari işlemlerde kötüleşme, bankaların aşırı dış borçlanması ve kur uyumsuzluğu, yurtiçi kredi patlaması, büyümede yavaşlama ve varlık fiyatlarında aşırı şişkinlik gibi göstergeler erken uyarı sinyalleri veren değişkenler olarak belirlenmiştir.

Burkart ve Coudert (2002, s.121-131) 1980-1998 dönemi için 15 gelişmekte olan ülkenin üç aylık verilerini kullanarak diskriminant analizi yöntemiyle erken uyarı sistemi modeli oluşturmuşlardır. Modelde yerli paranın aşırı değer kazanması, kısa vadeli borçlanma ve enflasyon artışı ile uluslararası rezervlerdeki kayıpların para krizleri için öncü göstergeler olduğu; bu sonuçların Krugman'ın modelindeki ifade ettiği spekülatif ataklar ve kendi-kendini besleyen krizler için uygunluk gösterdiği ifade edilmiştir.

Oka (2003, s.11-32) Çalışmasında KLR (1997) ile Berg ve Pattillo (1998) tarafından geliştirilen alternatif modelleri genişletmiş ve 1980-1997 dönemi için 118 ülke verilerini kullanarak para krizlerini araştırmıştır. Sinyal ve probit modellerde IMF'e yüksek borcu bulunan, borç servisinin ihracata oranı yüksek olan, rezervlerin ithalata oranı düşük olan ve ihracat artışı yavaşlayan ülkelerin para krizlerine yakalanma risklerinin artabileceğini sonucuna ulaşılmıştır.

Krznar (2004, s.20-34), Hırvatistan'da 1998 Eylül ve 2001 Ağustos'ta ortaya çıkan iki para krizinin erken uyarı göstergelerini belirlemek için 39 gösterge kullanmıştır. Çalışmada reel döviz kuru, kamu finansman dengesi/GSYİH, cari işlemler dengesi/GSYİH, enflasyon ve dış borç göstergelerinin iki para krizi için anlamlı öncü göstergeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özkan (2005, s.3), Türkiye'deki para ve finansal krizleri incelediği çalışmasında yurtiçi borçlanmaya bağlı olarak faiz ödemesinden dolayı zayıf mali yapının, sıkı döviz kuru taahhüdü politikasından kaynaklanan rekabetçi yapının zayıflamasının, hedeflenen devalüasyonun üzerinde seyreden enflasyon oranlarının ve özellikle finansal ve bankacılık sektörünün zayıflıklarının para krizlerinin nedeni olabileceği sonuna varmıştır.

Gürler ve Kaplan (2005, s.16) Türkiye'de Temmuz 1996-Aralık 2004 dönemi arasında iki farklı yöntem kullanarak para krizi modelleri oluşturmuştur. Öncü göstergeler yaklaşımına göre reel kur endeksi, sınaî üretim, M2/uluslararası rezervler, dış ticaret dengesi ve cari denge/GSMH değişkenlerinin para krizi için anlamlı olduğuna işaret edilmiştir.

Gerni vd. (2005, s.43-50), öncü gösterge yaklaşımıyla 1990-2004 dönemi için aylık veriler kullanarak Türkiye'de 1994 ve 2001 yıllarındaki para krizlerinin belirleyicilerini araştırılmışlardır. Araştırmada çok sayıda değişken kullanılmış ve ulusal paranın değerlenmiş olması, rezervlerin azalması, faiz oranı farklılıklarının büyümesi, kamu gelirlerinin kamu giderlerini karşılama oranının düşmesi, sanayi üretim endeksinin düşüş kaydetmesi ve enflasyon farklılığının artması istatistiksel açıdan krize sinyal vermede anlamlı bulunmuştur.

Kaya ve Yılmaz (2005, s.92-96) Türkiye'de para krizlerinin ortaya çıkma olasılığını 1990-2002 dönemi arasında 31 açıklayıcı değişken kullanarak logistik regresyon yöntemiyle analiz etmişlerdir. Araştırmada makro, finansal, dış ekonomik, bekleyişler ve ülke riskini içeren beş ayrı modelle para krizlerinin görülme olasılığı araştırılmıştır. Finansal küreselleşme olgusunun para krizlerinin yüzde 10 önem seviyesinde Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Erkekoğlu ve Bilgili (2005, s.32) 1979-2002 dönemini kapsayan 21 gelişmekte olan ülkenin para krizlerinin öngörülmesini sağlayabilecek erken uyarı göstergelerini, ayırma (discriminat) analizi yaklaşımıyla incelemiştir. Modelin açıklama gücü düşük olsa da toplam rezervlerin borç servislerine oranı, toplam rezervlerin ithalata oranı, büyüme oranı, toplam borç servisinin GSMH'ya ve mal ve hizmet ihracatına oranı kriz yılları ile kriz olmayan yılları birbirinden ayıran göstergeler olarak öne çıkmıştır.

3.2. Para Krizi Modellerinde Erken Uyarı Göstergeleri

Teoride para krizlerinin nedenlerine belirli bir çözüm ortaya konmasa da uygulamada ortaya çıkabilecek krizlerin olası belirtilerine yukarıdaki uygulamalı çalışmalardan da anlaşılacağı gibi çok sayıda farklı değişkene yer verilmektedir. Bu belirtiler, resesyona bağlı olarak kredi piyasalarında ortaya çıkan sorunlar yanında, yurtiçi ve yurtdışı kaynaklı ekonomik güçlükleri temsil eden çok sayıdaki değişkenler kümesini kapsamaktadır. Ancak para krizleri konusunda geliştirilen teorik ve uygulamalı çalışmalarda genellikle erken uyarı göstergeleri olarak kabul gören değişkenler aşağıdaki Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Para Krizlerini Öngörmede Kullanılan Değişkenler ve Yorumu

Gösterge	Yorum	İşaret*
Reel Döviz Kuru	Uluslararası rekabetteki değişim yanında kurun değerlenmesine veya değer kaybetmesine yönelik bir göstergesidir. Aşırı değerlenmiş reel döviz kurunun finansal krizlerin ortaya çıkma olasılığını yükseltmesi beklenmektedir.	+
İhracat Artışı	Uluslararası piyasalarda rekabet kaybının bir göstergesidir. İhracat artışındaki azalma yerli paranın aşırı değerlenmesinden kaynaklanabilir ve döviz varlıkları yükümlülüklerini karşılayamayan bankalar risk oluşturabilmektedir.	-
İthalat Artışı	Dış sektörün zayıflığı ve yerli paranın aşırı değerlenmesi para krizlerinin nedenleri arasındadır. Her iki unsur rekabetçi yapının kaybolmasından dolayı bankacılık sektöründe kırılganlığı artırabilmektedir.	+
Dış ticaret Hadleri	Ticaret hadlerindeki yükselme, ülkenin ödemeler bilançosu pozisyonunu güçlendirerek kriz olasılığını azaltmaktadır.	-
Cari İşlemler/ GSYİH	Ülkenin dış borç ve sermaye çıkışındaki artış, borcu sürdürülebilirliği sorunlarına bağlı olarak cari işlem sorunlarını derinleştirebilmektedir. Bu yapı devalüasyon beklentisini artırarak bankacılık sisteminde kriz olasılığını güçlendirmektedir.	-
M2/Uluslararası Rezervler	Oran, bankacılık sisteminin yükümlülüklerinin ne ölçüde yabancı rezervlerle desteklendiğini göstermektedir. Kriz sırasında yerli paranın yabancı paraya dönüşümü artacaktır. Bu nedenle bu oran MB'nın döviz taleplerini karşılamasının bir göstergesidir.	+
Döviz Rezervinde Artış	Döviz rezervindeki azalma kurun devalüasyon baskısı altında olabileceğinin güvenilir bir göstergesidir. MB'nın sabit kuruyla döviz satarak kuru korumaya çalışması rezervlerini azaltabilir ve devalüasyon gerçekleşmeyebilir. Ancak kur sisteminin çökmesi, kurun korunduğu dönemden önce ortaya çıkabilir ve rezervlerde azalmanın işareti sayılır.	-
M1 ve M2 Artışı	Likidite ölçütü olan bu göstergelerdeki artışlar kura yönelik spekülatif artışların olabileceğini ve bankacılık krizlerini başlatabileceğini göstermektedir.	+
M2 Para Çarpanı	Gösterge finansal liberalizasyonla ilişkilendirilmektedir. Para çarpanındaki büyük artış, mevduat zorunlu karşılıklarında sert azalmayla açıklanmaktadır.	+
Yurtiçi Kredi /GSYİH	Yurtiçi kredilerdeki aşırı yükselme bankacılık sisteminin kırılganlığının en önemli göstergesi sayılmaktadır. Oran, bankacılık krizleri öncesinde artış göstermektedir. MB'nın bankalara finansal durumlarını iyileştirmek için para enjekte edebildiği durumlarda kriz derinleşebilmektedir.	+
Yurt içi Reel faiz oranları	Reel faiz oranları, liberalizasyon sürecinde artma eğilimi gösterdiğinden finansal liberalizasyonun bir göstergesi olarak düşünülmektedir. Artan reel faizler likiditeye ulaşmada sorunlar olabileceğini gösterirken spekülatif atakların uzaklaştırılmasına yönelik eğilimin artmasının bir işaretidir	+
Kredi ve Mevduat Faiz oranı Farkı	Göstergenin belirli bir eşik değerin üzerinde artması, bankalarda kredi kalitesini azaltarak kredi riskinde kötüleşmeye ve sonuçta bankaları kredi vermede isteksizliğe yöneltmektedir.	+
Kamu Borcu/GSYİH	Artan borçlanma gereksinimi yabancı sermaye girişlerini tersine çevirerek kırılganlığı artırmakta ve böylece kriz olasılığı güçlenmektedir.	+
Sanayi Üretim Artışı	Sanayi üretim artışındaki gerilemeler finansal krizlerden önce ortaya çıkmaktadır.	-
Hisse Senedi Fiyatı Değişme	Hisse senedi gibi varlık fiyatlarındaki aşırı artış finansal krizlerden önce görülmektedir	+
Dünya Petrol Fiyatları Artışı	Yüksek petrol fiyatları resesyona neden olarak krizleri tetikleyebilmektedir.	
ABD Faiz Oranları	Uluslar arası faiz oranları ülkelerden sermaye çıkışını artıran önemli bir faktördür.	+
OECD Ülkeleri Büyüme Artışı	Yabancı ülke üretim artışı ihracatı artırabilmekte ve kriz olasılığını azaltabilmektedir.	-

Pozitif işaret, gösterge ile bankacılık krizi çıkma olasılığı arasında doğru yönlü, negatif işaret ise ters yönlü ilişkinin bulunduğunu göstermektedir.

Kaynak: J. J. LESTANO ve G. H. KUPER (2003), **Indicators of Financial Crises Do Work! An Early-Warning System for Six Asian Countries.** (Erişim Tarihi 26.06.2006) (http://129.3.20.41/eps/if/papers/0409/0409001.pdf)

Yukarıdaki tablonun birinci sütununda para krizlerinin belirtileri için kullanılan öncü göstergeler, ikinci sütununda bu göstergelerin şoklar karşısında artması veya düşmesi durumunda para krizleriyle ilişkisinin teorik açıklaması, üçüncü sütunda göstergenin para kriziyle olan ilişkisinin işareti gösterilmektedir.

Erken uyarı sisteminde birçok mekanizma kullanılmaktadır. Bu mekanizmalardan en önemlileri Frankel ve Rose (1996)'un para krizlerini, Demirgüç-Kunt ve Detragiache (1997, 2000)'nin bankacılık krizlerini araştıran niteliksel tepki (logit ve probit) modelleridir. Bu modellerin dışında Sachs vd.(1996) tarafından önerilen ve birçok ülkeyi kapsayan kukla değişkenli panel regresyon modelleri ile Eichengreen vd. (1995) tarafından geliştirilen grafiksel olay yaklaşımları mevcuttur. Ayrıca Kaminsky ve Reinhart (1996)'ın sinyal yaklaşımı da literatürde en fazla kullanılan alternatif diğer bir modeldir. Bu yöntemde göstergelerin değerleri kriz dönemleri ile normal dönemlerdeki değerleriyle karşılaştırılmakta ve göstergelerin değerlerinin eşik değerleri aşması halinde, gösterge olası krizlerin sinyali sayılmaktadır

Yukarıdaki uygulamalarda görüldüğü gibi para krizlerinin öngörülmesinde tek bir yöntem kullanılmadığı gibi aynı göstergelerden de yararlanılmamaktadır. Aşağıdaki bölümde Türkiye'de para krizlerinin öngörülmesinde Kaminsky ve Reinhart (1996) tarafından geliştirilen sinyal yaklaşımı metodu kullanılacaktır. Bu yöntemin seçilmesinin nedeni, IMF'in yakın izleme faaliyetlerinin bir parçası olarak kullanılması ve diğer modellerin (logit ve probit modeller) aksine, değişkenlerin krize ilişkin bireysel etkinliklerinin anlamlı bir şekilde sıralanabilmesi, yani bir gösterge hakkında niteliksel bir değerlendirme yapılabilmesine izin vermesidir. Ayrıca bu yöntemin diğer bir üstünlüğü de bireysel bir göstergenin normal seviyesinden sapma derecesi hakkında bilgi verebilmesidir (IMF, 2002, s.49; Rabe, 2000, s.40).

4. PARA KRİZLERİNİ ÖNGÖRMEDE SİNYAL YAKLAŞIMI METODU

Ekonomide kırılganlığın sayısal olarak ifade edilmesine yönelik bir yaklaşım da kırılganlık işaretlerinin sayılarını hesaplamaktır. Yeterince şiddetli sayılabilecek kırılganlık işaretleri, bir ülkenin krizden korunmasını sağlayabilecektir. Ancak burada kırılganlığa ilişkin kritik sınırın nasıl belirleneceği sorunu önem kazanmaktadır. Kaminsky ve Reinhart (1996), 1970-95 yılları arasında 15 gelişmekte ve 5 sanayileşmiş ülkede ortaya çıkan para krizlerini incelemiş ve sinyal yaklaşımı ile göstergelerin krizi ne ölçüde öngörebileceğini araştırmışlardır. Kaminsky (1999, s.12), para krizlerine yönelik sinyal yaklaşımını aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

n ; finansal krizlerin olası göstergelerini temsil ettiği varsayılan değişken sayısı,

x^j , sinyali göstermekte ve döneminde gösterge, kritik sınırı $\overline{x_t^j}$ 'yi aşıyorsa, bu dönemde kriz sinyali olduğu söylenebilir.

Böylece; $$\left\{S_t^j = 1\right\} = \left\{S_t^j, \left|x_t^j\right| > \left|\overline{X_t^j}\right|\right\} \qquad (1)$$

Denklem 1'de değişkenlerden bazılarının krize yakın dönemde aşırı derecede düşmesi veya büyüme göstermesi, kriz sinyali olarak düşünülebileceğinden dolayı mutlak değer olarak ifade edilmiştir. Mut-

lak değer, değişkenlerdeki farklı dalgalanmaları dikkate almamıza olanak vermektedir. Burada olası bir kriz sinyali yoksa {St = 0} değerini almakta ve denklem (2)'deki gibi gösterilmektedir.

$$\left\{S_t^j = 0\right\} = \left\{ S_t^j, \left| x_t^j \right| < \left| \begin{array}{c} - \\ x_t^j \end{array} \right| \right\} \qquad (2)$$

Zaman serilerindeki dalgalanmayı sinyale dönüştüren kritik sınırın seçiminde birbiriyle çelişen değerlendirmelerin ortadan kaldırılması da gerekmektedir. Eğer kritik değer, yanlış sinyallerin sayısını azaltmak amacıyla çok katı belirlenmişse, sinyal gözden kaçabilecek ve şiddetli bir krizle karşılaşılabilecektir (I. tip hata). Bu durum I. tip hatanın oldukça büyük olabileceğini göstermektedir. Aksine kritik sınır çok geniş bir değer olarak belirlenmiş ve normal değerine çok yakınsa tüm krizler öngörülebilse de asla kriz ortaya çıkmayacak birçok kriz sinyalinin alınması olasılık dahilinde olacaktır. Böylece birçok yanlış sinyaller gönderilecektir (II. tip hata). Bu durumda II. tip hata büyüyecektir.

Sinyal yaklaşımında kritik bölgenin büyüklüğünün seçimi konusunda genel bir yaklaşım mevcut değildir. Ancak Kaminsky ve Reinhart (1999) her iki gösterge için optimal kritik eşik değerin büyüklüğünü (yani düzensiz hareket ettiği düşünülen bir göstergenin gözlem sayılarının yüzdesini) kritik bölgenin geniş bir aralık boyunca hareketlerini araştırarak seçmiş ve yanlış sinyallerin doğru sinyallere oranını minimize eden değerini belirlemiştir. Bu oran (optimal eşik değer) w ile gösterilirse;

$$w = \frac{\beta \left| \overline{x_t^j} \right|}{\left(1 - \alpha \left| \overline{x_t^j} \right| \right)} \qquad (3)$$

Şeklinde hesaplanmaktadır. Burada α, I. tip hata büyüklüğüdür ve $\beta \left| \overline{x_t^j} \right|$ eşik değerin fonksiyonudur ve $\alpha \left| \overline{x_t^j} \right| > 0$.

I. tip hata sıfır hipotezin yanlışlıkla reddedilmesi, II. tip hata ise sıfır hipotezin yanlışlıkla kabul edilmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Sıfır hipotez bir kriz olabileceğini ifade eden denklem 1'in minimize edilmesidir.

Bir gösterge kritik eşik değeri aşıyorsa gelecekte bir krizin sinyali alınabilmektedir. Bu durumda iki senaryo ortaya çıkmaktadır: i) Kriz sinyali alındıktan kısa süre içinde (kriz penceresinde) kriz ortaya çıkmakta (doğru sinyal) veya ii) Kriz sinyali alındıktan kısa süre içinde kriz ortaya çıkmamaktadır (yanlış sinyal). Her gösterge için yanlış sinyallerin doğru sinyallere oranını tahmin etmek için iyi ve kötü sinyalleri tanımlamak gerekmektedir.

Sinyal yaklaşımında, göstergelerin krizleri öngörme kabiliyetine sahip olmasında beklenen dönem (kriz penceresi) esas alınmaktadır ve 24 veya 12 aylık pencere üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır. Eşik değerler, birçok yanlış sinyale sahip olma riskleri ile ortaya çıkabilen krizleri kaybetme riskleri arasındaki dengeyi korumak amacıyla belirlenmektedir. Ampirik uygulamalarda her gösterge için optimal eşik değerler kümesi elde edilmektedir. Eşik değerler gösterge gözlemlerinin dağılımlarının yüzdelerine ilişkin olarak tanımlanmaktadır.

Sinyallerin etkinliği araştırılırken, hem tek tek göstergeler düzeyinde bir göstergenin, hem de göstergeler kümesi düzeyinde tüm göstergelerin krizleri öngörmede ne ölçüde faydalı olduğu incelenmektedir. Kaminsky ve Reinhart (1996) sinyallerin sürekliliği ve öncü zamanlarını inceleyerek göstergelerin ön-

görü kabiliyetlerine göre sıralamasını yapmıştır. Her göstergenin etkinliğinin belirlenmesinde aşağıdaki 2x2 matrisine göre performans analizi yapılmaktadır.

	Kriz Var (24 Ay İçinde)	**Kriz Yok (24 Ay İçinde)**
Sinyal Alındı	**A**	**B**
Sinyal Alınmadı	**C**	**D**

Yukarıdaki matriste A, göstergenin iyi sinyal verdiği ayların sayısını; B, göstergenin kötü (veya yanlış) sinyal (noise) verdiği ayların sayısını; C, göstergenin iyi sinyal vermede başarısız olduğu ayların sayısını; D ise, göstergenin kötü bir sinyal olabilecek bir sinyali vermediği ayların sayısını göstermektedir. Mükemmel bir göstergenin, sadece bu matrisin kuzey batı ve güney doğu hücrelerine (A ve D) ait olan gözlemleri üretmesi gerektiği açıktır. İzleyen 24 ay içinde bir krizle sonuçlanan her ayda göstergenin bir sinyal vermesi durumunda A>0 ve C=0 ve yine izleyen 24 ay içinde bir krizle sonuçlanmayan her ayda göstergenin bir sinyal vermemesi halinde B=0 ve D>0'dır. Uygulamada göstergelerin hepsinin mükemmel bir gösterge profiline uymayacağı açıktır. Ancak matris, her göstergenin bu profile ne ölçüde yakın veya uzak olduğunun değerlendirilmesinde faydalı bir referans olacaktır. Burada her gösterge için kötü sinyallerin iyi sinyallere oranı [B/(B+D)]/[A/(A+C)] şeklinde hesaplanmaktadır. Bu oran, gürültü sinyal oranı şeklinde de ifade edilmektedir. Formülde, B[B/(B+D)] yanlış sinyallerin tüm olası kötü sinyallere oranını, [A/(A+C)] ise iyi sinyallerin tüm olası iyi sinyallere oranını temsil etmektedir (Kaminsky vd, 1998, s.18-19). Literatürde sıfıra yakın veya 1'den küçük değeri veren göstergenin kriz sinyali vermede başarılı olduğu ifade edilmektedir (Schardaux, 2002, s.114).

5. PARA KRİZLERİNİN SİNYAL YAKLAŞIMI YÖNTEMİYLE ÖNGÖRÜLEBİLİRLİĞİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

Bu çalışmada Kaminsky vd. (KLR) (1998) tarafından yapılan sinyal yaklaşımı yönteminde izlenen aşamalara bağlı kalınarak öncelikle kriz tanımı ve dönemi belirlenmekte, göstergeler seçilmekte, eşik değer hesaplamaları yapılmakta ve ardından ampirik uygulama sonuçları incelenmektedir.

5.1. Eşik Değer ve Kriz Döneminin Belirlenmesi

Literatürde kriz döneminin belirlenmesi konusunda tam bir görüş birliği yoktur. KLR para krizi dönemini, döviz kuru baskı endeksi şeklinde tanımlamış ve endeksi döviz kurunda ve uluslararası rezervlerde ağırlıklı aylık yüzde değişmeler şeklinde oluşturmuş ve endeksin ortalamasının 3 standart sapmasından daha fazla olduğu dönemleri kriz dönemleri olarak tanımlamıştır (Kaminsky vd. 1998, s.16). Frankel ve Rose ise para krizi dönemini nominal döviz kurunun en az yüzde 25 değer kaybettiği dönemler olarak belirlemiştir. Diğer bir tanımda döviz kurunda bir önceki yıllık değişimin en az yüzde 10'u aştığı dönem olarak ifade etmiştir (Berg ve Pattillo (1999, s.1189. Edison (2000, s.2) ise kura yönelik spekülatif atak karşısında yerli paranın aşırı değer kaybettiği dönemler ile uluslararası rezervlerde büyük azalmaların birlikte görüldüğü dönemler, para krizleri olarak tanımlamıştır.

Uygulamalardan da anlaşılacağı gibi kriz döneminin belirlenmesinde sıklıkla döviz kuru ve uluslararası rezerv değişimlerinin dağılımlarından yararlanılmaktadır. Dağılım oluşturulurken hem döviz kuru hem de ilgili dönem kuruyla TL'ye dönüştürülen uluslararası rezervlerin bir yıl öncesi döneme göre yüzde artış veya azalışlarının farkları alınmıştır. Ardından bu dağılımın ortalaması ($\bar{x}$ =-20,35) ve standart sapması (s=29,02) hesaplanarak aşağıdaki formül yardımıyla eşik değer (21,15) bulunmuştur.

Eşik Değer= $\bar{x} + 1{,}43s$

Burada $\bar{x}$ dağılımın ortalamasını ve s ise dağılımın standart sapmasını göstermektedir. Eşik değerin üzerinde kalan dönemlerin kriz dönemleri olduğu kabul edilmiştir. Aşağıdaki Şekil 1'den de görüleceği üzere 1994Q2 ve 2001Q1 para krizleri ortalama artı 1,43 standart sapma değeri olan eşik değerin aşıldığı noktalarda ortaya çıkmıştır. Literatürde eşik değerin belirlenmesinde sabit sayının standart sapma ile çarpılması gerektiği konusunda kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır.

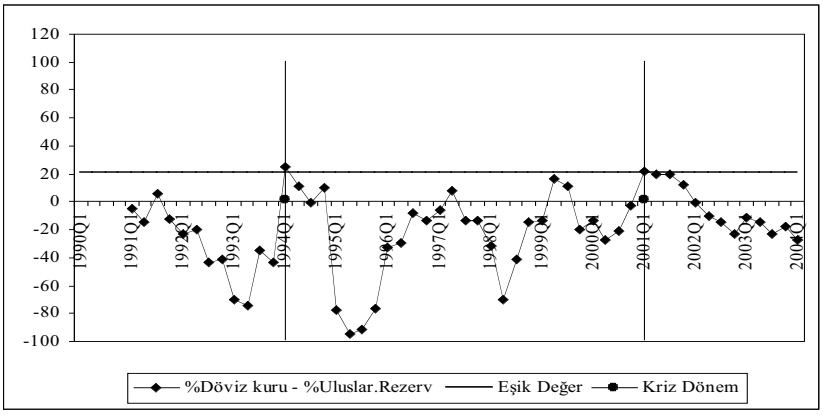

Şekil 1. Para Krizine Ait Dönemlerin Belirlenmesi

5.2. Kullanılan Göstergeler

Literatürde para krizlerinin öngörülmesinde çok sayıda farklı göstergelerin kullanıldığı yukarıdaki Tablo 1'de görülmektedir. Bu çalışmada kullanılan göstergeler uygulamalarda çoğunlukla tercih edilen ve dönemsel olarak mevcut olabilenler arasından seçilmiştir. Göstergelerin bir kısmına bir takım nedenlerden dolayı ulaşılamadığından (frekans uyumsuzluğu vb.) araştırma kapsamı dışında tutulması uygun görülmüştür.

Bu çalışmada verilerin elde edilebilirliği ölçüsünde 1990 ve 2005 yılları arasında göstergelere ait 3 aylık değerler kullanılmış ve veriler TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) alınmıştır. Verilerin mevsimsellik ve trend etkisinden arındırılması amacıyla bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde artış veya azalışları hesaplanmıştır. Aşağıdaki Tabloda çalışmada kullanılan göstergeler verilmektedir.

Tablo 2. Analize Konu Olan Değişkenler

1. Sermaye Çıkışı
2. Sanayi Üretim Endeksi
3. M2 / Uluslar arası Rezervler
4. GSMH (1987 Sabit Fiyatlarla)
5. M1
6. Üretim Artışı Sabit (Sabit Fiyat Fiyatlarla)
7. İMKB100 Endeksi
8. 3 Aylık Mevduat Faizi
9. Reel Efektif Döviz Kuru
10. İhracat
11.Banka Mevduatı
12. İthalat
13. M2
14. MB Döviz Rezervi
15. M2Y / Baz Para
16.Yurtiçi Krediler/GSYİH

Göstergelerden bazıları (sermaye çıkışı, uluslararası rezervler gibi) dolar cinsinden verildiğinden bu değerler ilgili dönemdeki ortalama döviz kuru ile çarpılarak TL'ye dönüştürülmüştür.

5.3. Eşik Değerlerin Belirlenmesi

Bu çalışmada yüzde 10 ve 20'lik dilimler arasında yüzde1'lik artışlarla 11 farklı yüzde seviyeye ait eşik değerler belirlenmiş ve bu eşik değerlerden hareketle her bir göstergeye ait gürültü sinyal oranları (kötü sinyallerin iyi sinyallere oranı) bulunmuşur. Her gösterge için gürültü sinyal oranını minimum yapan yüzdelik dilim eşik değer olarak alınmıştır. Tablo 3'de göstergelerin eşik değerlerinin yön ve yüzdelik dilimlerine ilişkin bilgiler gösterilmektedir.

Tablo 3. Eşik Değerlerin Yönü ve Yüzde Seviyeleri

Değişken Adı	Eşik Değer (Thresholds)	
	Yön	Yüzde Düzey (Percentile)
Sermaye Çıkışı	Yukarı	0,11
Sanayi Üretim Endeksi	Aşağı	0,10
M2 / Uluslararası Rezervler	Yukarı	0,10
GSMH 1987 (Sabit Fiyatlarla)	Aşağı	0,10
M1	Yukarı	0,20
Üretim Artışı (Sabit Fiyatlarla)	Aşağı	0,10
İMKB100 Endeksi	Aşağı	0,20
3 Aylık Mevduat Faizi	Yukarı	0,10
Reel Efektif Döviz Kuru	Aşağı	017
İhracat	Aşağı	0,19
Banka Mevduatı	Yukarı	0,20
İthalat	Yukarı	0,14
M2	Yukarı	0,17
MB Döviz Rezervi	Aşağı	0,19
M2Y / Baz Para	Yukarı	0,14

Yukarıdaki tabloda birinci sütunda değişkenlerin kriz sinyali verme durumlarına ait yönleri verilmiştir. Buradan aşağı yön veren bir değişken için eşik değer belirlerken alt yüzdelik dilimler yukarı olanlarda ise üst yüzdelik dilimler dikkate alınmıştır.

İkinci sütundaki yüzdelik dilimler, göstergelere ilişkin gürültü-sinyal oranını minimum yapan eşik değerleri vermektedir. Örneğin yönü aşağı olan sanayi üretim endeksi için yüzde 10, yönü yukarı olan banka mevduatı için ise yüzde 20'lik dilime ait eşik değer gürültü sinyal oranını minimum yapmaktadır. Göstergelerden yurtiçi kredilerin GSYİH'ya oranı yüzde 10 ve 20 yüzdelik dilimlerinde kriz öncesi dönemde sinyal alınamaması nedeniyle uygun bir eşik değer bulunamamış ve bu gösterge analiz aşamasında dikkate alınmamıştır.

5.4. Ampirik Sonuçlar

Elde edilen bulguların incelenmesinde öncelikle her bir gösterge tarafından açıklanan kriz yüzdelerine bakılmıştır. Tablo 4'de ilk iki sütunda göstergelerin 1994 ve 2001 krizlerinde kriz öncesi iki yıllık pen-

cerede ürettikleri sinyal sayıları gösterilmektedir. Son sütunda ise aynı dönemde en az bir sinyal alınan kriz sayısı toplam kriz sayısına bölünerek açıklanan kriz yüzdeleri hesaplanmıştır.

Tablo 4. Kriz Dönemlerinde Alınan Sinyal Sayıları ve Krizlerin Açıklanma Yüzdeleri

Değişken Adı	Sinyal Sayısı		Açıklanan Kriz Yüzdesi
	1994	2001	
Sermaye Çıkış	2	2	100
Sanayi Üretim Endeksi	2	2	100
M2 / Rezerv	0	3	50
GSMH 1987 SabitFiyat	2	0	50
M1	1	3	100
Üretim Artışı SabitFiyat	2	0	50
İmkb100 Endeksi	2	2	100
3 Aylık Mevduat Faizi	0	2	50
Reel Efektif Döviz Kuru	3	0	50
İhracat	3	0	50
Banka Mevduatı	0	3	50
İthalat	1	1	100
M2	0	2	50
MB Döviz Rezervi	2	0	50
M2y / Baz Para	1	0	50
		Ortalama =	66,6

Tablodan da görüleceği gibi her bir gösterge krizlerin ez az yüzde 50'sini doğru olarak açıklamıştır. Ortalama olarak ise göstergelerin krizleri doğru açıklama yüzdesi 66,6 olmuştur.

Her bir göstergenin performansına ilişkin bilgiler aşağıda Tablo 4'de gösterilmektedir. Bu tablodaki değerler Ek 1'de verilen Şekil 3'deki grafiklerden yararlanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 5. Değişkenlerin Önem Sıralarının Gürültü-Sinyal Oranları Yardımıyla Belirlenmesi

Değişken Adı	**A/(A+C)** **1**	**B/(B+D)** **2**	**(B/(B+D))/ (A/(A+C)) (Gürültü / Sinyal)** **3**	**A/(A+B) P(Kriz/Sinyal)** **4**	**(A/(A+B))- ((A+C)/(A+B+C+D)) P(Kriz/Sinyal)- P(Kriz)** **5**
Sanayi Üretim Endeksi	0,19	0,07	0,36	50,00	23,77
Sermaye Çıkışı	0,19	0,09	0,47	50,00	18
M2 / Rezerv	0,19	0,10	0,52	42,86	14,79
GSMH 1987 Sabit Fiyatl	0,13	0,09	0,71	40,00	8
Üretim Artışı SabitFiyat	0,13	0,10	0,76	33,33	5,75
M1	0,25	0,20	0,80	30,77	4,54
İMKB100 Endeksi	0,25	0,20	0,80	30,77	4,54
3 Aylık Mevduat Faizi	0,13	0,11	0,89	28,57	2,34
Reel Efektif Döviz Kuru	0,19	0,18	0,95	27,27	1,04
İhracat	0,19	0,20	1,07	25,00	-1,23
Banka Mevduatı	0,19	0,22	1,19	23,08	-3,15
İthalat	0,13	0,16	1,24	22,22	-4,04
M2	0,13	0,20	1,60	18,18	-8,05
MB Döviz Rezervi	0,13	0,22	1,78	16,67	-9,56
M2Y / Baz Para	0,06	0,18	2,84	11,11	-15,12

1 Olası iyi sinyallerin bir yüzdesi olarak iyi sinyaller

2 Olası kötü sinyallerin bir yüzdesi olarak kötü sinyaller

3 Kötü sinyallerin (kötü sinyallerin alınmış olabildiği ayların bir oranı olarak ölçülmüştür) iyi sinyallere (iyi sinyallerin alınmış olabildiği ayların bir oranı olarak ölçülmüştür) oranı.

4 İzleyen 8 üç aylık dönem içerisinde en az bir krizle sonuçlanan gösterge tarafından alınan sinyallerin yüzdesi. Sinyal alınması durumunda bir krizin çıkması şartlı olasılığını gösterir.

5 Bir krizin çıkması şartlı olasılığı ile bir kriz çıkma olasılığı arasındaki fark.

Tablonun ilk sütunu her bir göstergenin iyi sinyalleri alma eğiliminin bir ölçüsünü göstermektedir. Olası iyi sinyallerin bir oranı olarak (A/(A+C)), gösterge tarafından alınan iyi sinyallerin sayısını göstermektedir. 1 (yüzde 100) puanına sahip olabilmek için her bir kriz öncesi 2 yıl boyunca her üç ayda bir sinyal alınması gerekmektedir. Tablonun ikinci sütunu göstergelerin performanslarını kötü sinyal göndermeleri yönüyle ölçmektedir. Olası kötü sinyallerin bir oranı olarak (B/(B+D)) gösterge tarafından alınan kötü sinyallerin sayısını göstermektedir. Sütundaki değerler ne kadar düşükse gösterge o kadar iyidir.

Tablonun üçüncü sütunu göstergelerin iyi sinyal üretme ve kötü sinyallerden kaçınma yetenekleri hakkında bilgilerini göstergelerin gürültülülüğünün bir ölçüsü olarak gürültü- sinyal oranı adıyla birleştirmektedir. Bu sütundaki değerler ne kadar küçükse gösterge o kadar iyidir. Bu oran hangi göstergenin potansiyel göstergeler listesinden atılmasına karar vermede bir ölçüt olarak kullanılabilir. Tesadüfî zamanlarda sinyal alan bir sinyal cihazının 1'e eşit bir gürültü sinyal oranı üretmesi beklenir. Buradan hareketle gürültü sinyal oranı bire eşit ya da büyük olan göstergelerin aşırı gürültü ürettiği ve böylece analizden çıkarılması gerektiği sonucuna varılabilir. Buradan hareketle sinyal yaklaşımı çerçevesinde para krizlerinin belirlenmesinde dikkate alınan göstergelerden altısının listeden çıkarılması gerekecektir. Bu göstergeler ihracat, banka mevduatı, ithalat, M2, Merkez Bankası döviz rezervi ve M2Y/Baz para'dır.

Göstergelerin gürültülülüğünü belirlemenin diğer bir yolu sinyal alınması durumunda kriz çıkma şartlı olasılığının (A/(A+B)) kriz çıkma olasılığı ((B/(B+D)/(A+B+C+D)) ile karşılaştırılmasıdır. Tablonun son iki sütununda bu bilgilere yer verilmektedir. Göstergenin iyi olmasının bir şartı da onun şartlı olasılığının şartlı olmayan olasığından büyük olmasına bağlıdır. Son sütunda her iki olasılık arasındaki fark görülmektedir. Buradaki tahminlerden negatif değerli göstergelerin, gürültü sinyal oranı 1'in üzerinde olan göstergelerle aynı olduğu açıktır. Buradan da her iki yaklaşımın aynı bilgiyi verdikleri anlaşılmaktadır.

5.4.1. Öncü Göstergelerin Ne Derecede Öncü Olduğu Sorunu

Bir önceki bölümde göstergeler daha az yanlış sinyal verme yönleriyle krizleri öngörme yeteneklerine göre sıralanmışlardı. Ancak böyle bir yaklaşım sinyallerin öncü zamanını dikkate almamaktadır. Bu durumda önceden tedbir almak isteyen politika yapıcılar, kriz patlak verdiği sırada iyi sinyal veren bir gösterge ile kriz patlak vermeden önceki bir zamanda iyi sinyal veren bir gösterge arasında kayıtsız kalabilecektir. Yukarıdaki Tablo 5, kriz gerçekleşmeden önceki iki yıllık pencere dikkate alındığında krizden 12 ay önce sinyal veren bir gösterge ile krizden 3 ay önce sinyal veren bir göstergeyi biribirinden ayıramayacaktır.

Buradan hareketle kriz gerçekleşmeden önceki ilk sinyal alınan ortalama ay sayıları her bir gösterge için aşağıdaki Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Ortalama Öncü Zaman (Average Lead Time)

Değişken Adı	**Kriz Öncesi İlk Sinyalin Alındığı Üç aylık Sayısı**
Sanayi Üretim Endeksi	8
GSMH 1987 Sabit Fiyat	5
Sermaye Çıkış	5
İMKB100 Endeksi	4
M2 / Rezerv	4
M2Y / Baz Para	4
MB Döviz Rezervi	4
İhracat	4
Reel Efektif Döviz Kuru	4
Banka Mevduatı	3
M1	3
M2	3
Üretim Artışı Sabit Fiyat	3
3 Aylık Mevduat Faizi	1
İthalat	1

Yukarıdaki tablo incelendiğinde seçilen göstergelerin yarıdan fazlası ilk sinyallerini kriz ortaya çıkmadan 3 ile 8 üç aylık dönem arasında göndermektedir. Buradan hareketle göstergelerin, politika yapıcılarına önleyici tedbirler alması için uygun bir öncü zaman sunabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak burada, 3 aylık mevduat faizi, Tablo 6'da yer alması uygun görülen değişkenlerden biri olsa da, gürültü sinyal oranı 1'in üzerindedir ve en düşük öncü zamana sahiptir. Bunun dışında göstergelerden

çoğunun kriz için tesadüfi olmaktan ziyade öncü değişkenler olabileceği ve bu sonucun erken uyarı sistemiyle tutarlı olduğu söylenebilir.

5.4.2 Sinyallerin Israrcılığına (Persistence) Bakış

Potansiyel bir öncü göstergede aranılan diğer bir özellik sinyallerin kriz öncesi iki yıllık dönem boyunca diğer zamanlara göre daha ısrarcı olmaları durumudur. Normal zamanlara göre kriz öncesi dönem boyunca sinyallerin ısrarcılığı, dönem başına ortalama sinyal sayısı olarak ölçülmektedir. Sinyallerin Israrcılık durumları Tablo 6'da gösterilmektedir. Israrcılık kavramı göstergelerin gürültülülüğüne bakmanın diğer bir yoludur. Tablodaki ölçü gürültü sinyal oranının tersidir. Burada da göstergeler performanslarına göre sıralanmışlardır. Örneğin sanayi üretim endeksi için sinyaller kriz öncesinde normal zamanlardan yaklaşık 3 kat ve sermaye çıkışı için yaklaşık 2 kat daha ısrarcıdır.

Tablo 7. Sinyallerin Israrcılık (Persistence) Durumlarının Belirlenmesi

Değişken Adı	Normal Zamanlara Göre Kriz Esnasındaki Israr
Sanayi Üretim Endeksi	2,8
Sermaye Çıkış	2,1
M2 / Ulus. Rezerv	1,9
GSMH (1987 SabitFiyatl)	1,4
Üretim Artışı SabitFiyat	1,3
M1	1,25
İMKB100 Endeksi	1,25
3 Aylık Mevduat Faizi	1,12
Reel Efektif Döviz Kuru	1,06
İhracat	0,94
Banka Mevduatı	0,84
İthalat	0,81
M2	0,63
MB Döviz Rezervi	0,56
M2Y / Baz Para	0,35

5.4.3. Kırılganlık Endeksinin Hazırlanması

Tüm göstergeler tarafından sağlanan bilgiler, gelecekte ortaya çıkabilecek bir krizin değerlendirilmesi amacıyla birlikte kullanılabilir. Bu amaçla bazı bileşik endeks hesaplama yöntemlerine başvurulmaktadır. Bu yöntemlerde kriz aşamasında olan bir ekonominin kırılganlığı tespit edilirken incelenen dönemde alınan sinyallerin sayısı her bir gösterge için hesaplanmaktadır. Buna göre sinyal sayısı arttıkça finansal bir kriz olasılığı da artacaktır.

Bileşik endeks hesaplamada farklı yönemler kullanılmaktadır. Burada bunlardan ikisi incelenecektir.

n göstergeler vektörü X olsun. Herhangi bir dönemde sinyal sayısı 0 ve n arasında bir yerde olabilir. Buradan ilk bileşik endeks aşağıdaki gibi tanımlanır;

$$I_t = \sum_{k=1}^{n} B_t^k \qquad (4)$$

Eğer k değişkeni (X_t^k) t döneminde eşik değeri aşarsa $\left(B_t^k\right)$ 1'e aksi takdirde 0'a eşit olur.

Görüldüğü gibi bu endeks hesaplanırken göstergelerin tahmin güçleri dikkate alınmamaktadır. Aşağıdaki formül 5'de her bir göstergeye ait sinyaller, kendi gürültü sinyal oranlarının tersi ile ağırlıklandırıldığından formül 4'e göre daha güvenilir bir bileşik endeks elde edilebilmektedir.

$$I_t = \sum_{k=1}^{n} \frac{1}{\omega^k} B_t^k \qquad (5)$$

Burada , ω^k k değişkenine ait gürültü sinyal oranıdır.

Aşağıdaki şekilde kriz dönemleri için ağırlıklı bir bileşik endeksin performansı gösterilmektedir. Bu endeks aynı zamanda ekonominin kırılganlık derecesini yansıtmaktadır.

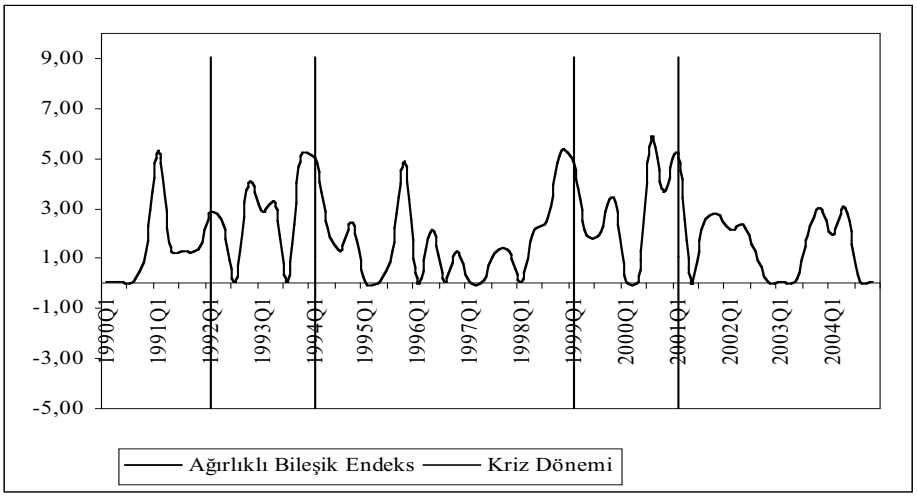

Şekil 2. Anlamlı Öncü Göstergelerden Türetilen Ağırlıklı Bileşik Endeks

Yukarıdaki şekilde bileşik endeks hesaplanırken gürültü sinyal oranı 1'in altında olan ve bu nedenle krizi açıklamakta anlamlı oldukları kabul edilen göstergeler dikkate alınmıştır.

1994 krizi için endekse bakıldığında iniş çıkışlı bir dalgalanma yaşanmıştır. Ancak 1992Q1 ve 1994Q1 dönemleri arasında genel olarak endeksin artış eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz. 2001 krizi öncesinde ise bileşik endeksin 1999 yılı boyunca azalmaya başladığı 2000 yılından itibaren ise bu sürecin tersine döndüğü görülmektedir. Şubat 2001 krizi öncesi 6 ay dikkate alındığında endeks oldukça yüksek düzeydedir. Kriz öncesi dönemler dışında endeks bazı dönemlerde keskin artışlar gösterse de genel olarak düşük düzeyli dalgalanmalar göstermiştir.

6. SONUÇ

Para krizlerinin büyük maliyetlere yol açması, kriz ortaya çıkmadan önce ülkelerin erken uyarı sistemleri geliştirmesini gerekli kılmaktadır. Geliştirilen erken uyarı sistemlerinde ortak özellik, yurtiçi ve yurtdışı sektörlere ilişkin açıklayıcı değişkenlerin kullanılmasıdır. Uygulamada çok sayıda farklı erken uyarı modelleri kullanılmaktadır. Bu modellerden en fazla kullanılanlardan biri de Kaminsky vd. (1998) tarafından geliştirilen sinyal yaklaşımı modelidir.

Bu yaklaşımda sinyallerin etkinliği araştırılmakta; hem tek tek göstergeler düzeyinde bir göstergenin, hem de göstergeler kümesi düzeyinde tüm göstergelerin krizleri öngörmede ne ölçüde faydalı olduğu incelenmektedir. Sinyallerin ısrarcılığı ve öncü zamanları incelenerek göstergelerin öngörü kabiliyetlerine göre sıralaması yapılmaktadır. Bu sıralamada göstergelerin belirli yüzdelik dilimleri için eşik değerler belirlenmekte ve her gösterge için gürültü sinyal oranını minimum yapan yüzdelik dilim o göstergenin eşik değeri olarak alınmaktadır. Gürültü sinyal oranı 1 değerinin altında olan göstergelerin krizleri açıklamada anlamlı oldukları kabul edilmektedir.

Bu çalışmada para krizlerini sinyal yaklaşımıyla öngörmede faydalı olduğu düşünülen ve literatürde çoğunlukla tercih edilen 15 gösterge kullanılmıştır. Her bir göstergenin krizlerin en az yüzde 50'sini doğru olarak açıkladığı ve ortalama olarak ise göstergelerin krizleri doğru açıklama yüzdesinin yüzde 66.6 olduğu hesaplanmıştır. Araştırma sonucunda 15 göstergeden 9'unun para krizini açıklamada anlamlı olduğu bulunmuştur. Bu göstergeler önem sırasına göre; sanayi üretim endeksi, sermaye çıkışı, M2/ rezervler, GSMH (1987 sabit fiyatlarla), üretim artışı (sabit fiyatlarla), M1, İMKB 100 endeksi, 3 aylık mevduat faizi ve reel efektif döviz kurudur. Bu çalışmada göstergelerden reel efektif döviz kurunun birinci; üretim artışının ikinci ve 3 aylık mevduat faizinin de birinci ve ikinci model için anlamlı açıklayıcı değişken olabileceği sonucuna varılmıştır.

Göstergelerin yarıdan fazlasında ilk sinyaller, kriz ortaya çıkmadan 3 ile 8 üç aylık dönem arasında alınmaktadır. Buna göre göstergelerin politika yapıcılarına önleyici tedbirler alması için uygun bir öncü zaman aralığı sunabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca sinyallerin ısrarcılığı da göstergelerin performanslarını değerlendirmede gürültü sinyal oranına benzer sonuçlar vermiştir. Buna göre en önemli gösterge olan sanayi üretim endeksi için sinyallerin kriz öncesinde normal zamanlardan yaklaşık 3 kat ve ikinci önemli gösterge olan sermaye çıkışı için yaklaşık 2 kat daha ısrarcı olduğu belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

Berg, A. ve C. Pattillo (1999). Are Currency Crises Predictable? A Test, IMF Staff Paper, Vol. 46, No 2, June

Burkart, O. ve V. Coudert (2002). "Leading Indicators of Currency Crises for Emerging Countries", **Emerging Markets Review,** Vol. 3, ss. 107-133.

Calvo, G. A. (1995). Varieties Of Capıtal-Market Crises, Working Paper, April 30. (Erişim tarihi 10.07.2006) (http://www.iadb.org/res/publications/pubfiles/pubWP-306.pdf).

Chang, R. ve, A. Velasco, (2001). "A Model of Financial Crises in Emerging Markets", **Quarterly Journal of Economics** ,116 (2), 489-517.

Chinn, M. D. ve K. M. Kletzer, (2000).International Capital İnflows, Domestic Financial Intermediation And Financial Crises Under Imperfect İnformation, Working paper 7902. National Bureau of Economic Research, September.

Corsetti, G., P. Pesenti, N. Roubini, (1999). "What Caused The Asian Currency And Financial Crisis?"„**Japan and the World Economy,** 11 (3), 305-373.

Demirgüç-Kunt, A. ve E. Detragiache (1997). Determinant of Banking Crises- Evidence from Developing and Developed Countries, IMF Working Paper No. 97/106.

Demirgüç-Kunt, A. ve E. Detragiache (2000). "Does Deposit Insurance Increase Banking System Stability? An Empirical Investigation", Journal of Monetary Economics, 49(7), 13173- 1406.

Dooley, M. (2000). "A Model of Crises in Emerging Markets", **Economic Journal**, 110 (460), 256-272.

Edison, H.J. (2000). Do Indicators of Financial Crises Work? An Evaluation Of An Early Warning System, Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers, No 675, July.

Eichengreen, B., A. Rose ve C. Wyplosz (1995). "Exchange Market Mayhem: The Anticedent and Aftermath of Speculative Attacks", **Economic Policy,** Vol. 21. (October), ss. 251-312.

Eichengreen, B. ve C. Arteta (2000). Banking Crises in Emerging Markets: Presumptions and Evidence, Institute of Business and Economic Research, Center for International and Development Economics Research, University of California, Berkeley. (Erişim tarihi 10.07.2006).(http://repositories.cdlib.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=iber/cide)

El-Shazly, A. (2002). Financial Distress and Early Warning Signals: A Non-Parametric Approach with Application to Egypt, Paper Prepared for Ninth Annual Conference of the Economic Research Forum, Emirates October.

Erkekoğlu, H ve E. Bilgili (2005). "Parasal Krizlerin Tahmin Edilmesi", Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı 24, Ocak-Haziran, 15-36.

Flood, P. R. Ve N. P. Marion (1998). Perspectives on the Recent Currency Crises literature, IMF Working Paper No: WP/98/130, September.

Frankel J. A. ve A. K. Rose (1996). "Currency Crashes in Emerging Markets: An Empirical Treatment", Journal of International Economics, 41(2-3), 351-366.

Gerni, C., S. Emsen ve M.K. Değer (2005). "Erken Uyarı Sistemleri Yoluyla Türkiye'deki Ekonomik Krizlerin Analizi", Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Sayı:2 2005, 39-61.

Goldstein, M., G. Kaminsky, ve C. Reinhart (2000). Assessing Financial Vulnerability: An Early Warning System for Emerging Markets, Institute for International Economics.

Gürler A. ve D. Kaplan (2005). "Türkiye İçin Erken Uyarı Endeksi Önerileri", VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 26 - 27 Mayıs 2005, İstanbul Ün., ss. 1-18. (Erişim tarihi 1.06.2006)(http://www.ekonometridernegi.org/bildiriler/bildiriler.htm).

Helpman, E. ve E. Sadka (2003), Economic Policy in the International Economy: Essays in Honor of Assaf Razin, Cambridge University Pres.

Heun, M. ve T. Schlink (2004). Early Warning Systems Of Fınancial Crises - Implementation of A Currency Crisis Model for Uganda, Business School of Finance and Management, No 59, December.

IMF, (2002). "Early Warning System Models: The Next Steps Forward", Global Financial Stability Report, March, 48-64.

Lestano, J. J. ve G. H. Kuper (2003). Indicators of Financial Crises Do Work! An Early-Warning System for Six Asian Counries. (Erişim tartihi 07.07.2006) (http://129.3.20.41/eps/if /papers/0409/0409001.pdf)

Kamin, S. B., J.W. Schindler ve S. L. Samuel (2001). The Contribution of Domestic and External Factors to Emerging Market Devaluation Crises An Early Warning Systems Approach, International Finance Discussion Papers No 711, Board of Governors of the Federal Reserve System, September.

Kaminsky, G.L. ve C. M. Reinhart (1996). The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems, Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers No 544, March.

Kaminsky G.L., S. Lizondo ve C.M. Reinhart (1998). Leading Indicators of Currency Crises, IMF Staff Papers, 45(1), March.

Kaminsky, G.L. (1999). Currency and Banking Crises: The Early Warnings of Distress, IMF Working Paper WP/99/178, December.

Kaya, V. ve Ö. Yılmaz (2005). "Finansal Küreselleşme-Para Krizleri, Nedenselliği ve Para Krizlerinin Tahmin Edilebilirliği, 1990-2002", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sayı 33, Ekim, ss. 69-101.

Khusaini, M. (2002). The Role of Economic Fundamentals in Explaining in Indonesian Currency Crises, Georgia State Univeristy Working Paper No: 02-19.

Kibritçioğlu, B, B. Köse ve G. Uğur (1999). A leading Indicators Approach to the predictibility of Currency Crises: The Case of Turkey, (Erişim tarihi 31.05.2006).(www. econturk.org)

Kruger, M., Osakwe P.N. ve P. Jennifer (1998). Fundamentals, Contagion and Currency Crises: An Empirical Analysis, Bank of Canada Working Paper No. 98-10, July.

Krznar I. (2004). Currency Crisis: Theory And Practice with Application to Croatia, August, Croatian National Bank. (Erişim tarihi 07.06.2006). (http://www.hnb.hr/publikac/istrazivanja/w-012.pdf)

Krugman, P. (1979), "A Model of Balance Payments Crises", Journal of Money, Credit, and Banking, 11(3), 311-325.

Krugman, P. (1998). What happened to Asia? (Erişim tarihi 19.11.2006) (http://web.mit.edu/ krugman/www/disinter.html)

Lau, J. L. ve I.K. Yan (2002: 15). Predicting Currency Crises with a Nested Logit Model. (Erişim 7.6.06).(http://personal.cityu.edu.hk/~efyan/WorkingPapers/ch1nograph_14_102002_per.pdf)

Lau, J. L. ve I.K. Yan (2002). Predicting Currency Crises with a Nested Logit Model, (Erişim 31.5.2006).(http://personal.cityu.edu.hk/~efyan/WorkingPapers/ch1nograph_14_102002_per.pdf).

Marshall, D. (1998)."Understanding The Asian Crisis: Systematic Risk As Coordination Failure", **Economic Perspectives,** Federal Reserve Bank of Chicago, 13-28.

Mishkin, F. S.,(1999). Lessons From The Asian Crisis. Working Paper, 7102. National Bureau of Economic Research.

Mundaca, G. (2003), Currency and Financial Crises, Department of Economics, University of Oslo, April. (Erişim tarihi 15.11.2006) (http://folk.uio.no/gabrielm/lecture1-Fudan).

Obstald, M. (1994). The Logic of Currency Crises, NBER Working Paper No.4640.

Oka, C. (2003). Anticipating Arrears tu the IMF: Early Warning Systems, IMF Working Paper WP/03/18.

Opiela, T. P. (2004). "Was There An Implicit Full Guarantee At Financial Institutions in Thailand? Evidence of Risk Pricing By Depositors", **Journal of Comparative Economics** 32 (2004) 519-541.

Özkan, G. F. (2005). "Currency and Financial Crises in Turkey 2000-2001:Bad Fundamentals or Bad Luck?", Forthcoming The World Economy, May 2005. (Erişim tarihi 31.05.2006). (http://www.econturk.org/Turkisheconomy/gulcin.pdf)

Özkan, F. G. ve A. Sutherland (1995). "Policy measures to Avoid a Currency Crises", Economic Journal, 105, March, 510-519.

PDD (2000), Economic and Social Survey of Asia and the Pacific, UN. (Erişim tarihi 07.07.2006) (http://www.unescap.org/drpad/publication/survey2000/ch4early.htm)

Rabe, J. M. (2000). The Efficiency of Early Warning Indicators for Financial Crises, Universitat Konstanz. (Erişim 07.07.2006) (http://www.ub.uni-konstanz.de/v13/volltexte/2000/447//pdf/447_1.pdf)

Radelet, S. ve J. Sachs, (1998). The Onset of The East Asian Crisis. Working Paper 6680, National Bureau of Economic Research.

Sachs, J. D., A. Tornell ve A. Valesco (1996). "Financial Crises in Emerging Markets: The Lessons from 1995", Brooking Papers on Economic Activity, Brooking Institution, 147-215.

Shardaux, F. (2002). "An Early Warning Model for Currency Crises in Central and Eastern Europe", Focus on Transition I, 108124. (http://www.oenb.at/en/img/schardax_ftr_102_tcm16-10407.pdf) (Erişim 10.07.2006)

Selimov, V. (2002), Teorik Kriz Modelleri. (http://www.geocities.com/rashfor2000/Teorik.pdf) (Erişim 07.07.2006)

Tudela, M. M. (2001). Explaining Currency Crises: A Duration Model Approach, Centre for Economic Performance London School of Economics and Political Science.

Üçer, M., C. V. Rıjcheghem ve R. Yolalan (1998). "Leading Indicators of Currency Crises: A Brief Literature Survey and an Application to Turkey", Yapı Kredi Economic Review, 9(2), 3-23.

Zhuang J. ve J. M. Dowling (2002). Causes of the 1997 Asian Financial Crisis: What Can An Early Warning System Model Tell Us?, ERD Working Paper Series No: 26, Asia Development Bank, Economic and Researc Department, October.

EK 1:

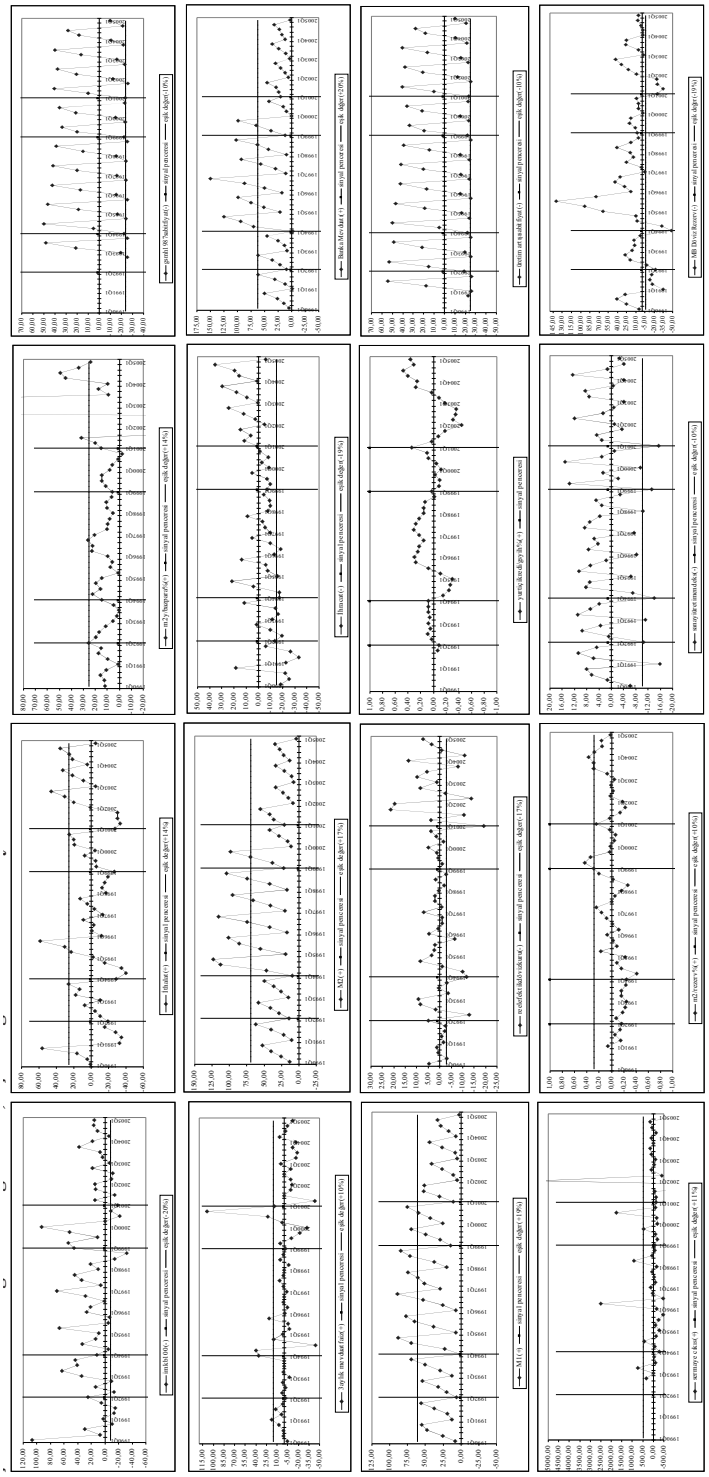

Şekil 3. Kriz Göstergelerin Dağılımları, Eşik Değerleri ve Kriz sinyal Pencereleri

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No:2 : 45-72 (2007)

MALİ İSTİKRARIN KAMUSAL NİTELİĞİ VE MALİ PİYASA BAŞARISIZLIKLARI

Doç. Dr. M. Mustafa Erdoğdu*

ÖZ

Bir ekonomi ancak, istikrar ortamında yüksek etkinlikle çalışabilir. İstikrar, ekonomide kaynakların etkin dağılımına olanak sağlayarak sosyal refahın artmasında kritik bir rol oynar. Mali küreselleşme ve özellikle de kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, bir taraftan krizlerin artan sıklıkta yaşanmasına, diğer taraftan da mali istikrarın bir ekonomi için öneminin daha iyi anlaşılmasına yol açmıştır. İstikrar, kamusal malların iki temel özelliği olan tüketimde dışlanamazlık ve rakip olmama özelliklerine sahiptir. Ancak tam da bu nedenle, istikrar için piyasada talep oluşmaz ve istikrarsızlığın ortaya çıkması kolaylaşır. İstikrarsızlığı, bedeli çok ağır sosyal ve ekonomik sonuçlara zemin hazırladığı için, bir "kamusal kötülük" olarak değerlendirmek gerekir. Ekonomide istikrar için kritik önem taşıyan mali piyasalarda, ciddi asimetrik bilgi ve bununla bağlantılı olarak ters seçim, ahlâki tehlike ve çoklu denge problemleri söz konusudur. Mali piyasalarda bilgi asimetrisinin olumsuz etkileri, diğer piyasalarda olduğundan daha ağırdır. Bu piyasada aktif varlıklar, gelecekte elde edilecek getiri karşılığında el değiştirirler ve bu süreçte diğer piyasa katılımcılarının nasıl davranacağı kritik önem taşır. İşte bu noktada, mali kriz oluşumunu tetikleyen ortak karar alma problemi ortaya çıkmaktadır. Günümüzde krizlerin temel iktisadi göstergeleri sağlam ülkelerde bile ortaya çıkabildiği noktasından hareketle bu çalışma, mali piyasa başarısızlıklarının bir krizin kendi kendini meşrulaştıran bir biçimde gelişmesindeki rolüne odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Mali krizler, mali istikrar, mali piyasa başarısızlıkları, kamusal mallar*

PUBLIC GOOD QUALITY OF FINANCIAL STABILITY AND FINANCIAL MARKET FAILURES

ABSTRACT

An economy can only perform effectively, when there is a stable environment. Stability plays a critical role in raising social welfare, providing an environment for effective allocation of resources in an economy. Financial globalization, particularly liberalization of short-term capital flows, has given rise to both crises occurring more often and helping people to understand the importance of financial stability. Stability possesses two basic properties of public goods, non-rivalry and non-excludability in consumption. However, there would not be any demand in the markets for stability exactly for this reason and that makes instability easier to develop. Instability needs to be seen as a "public bad" since it causes heavy social and economic costs. Financial markets are critically important for economic stability, but they suffer serious asymmetric information problems that lead to problems of adverse selection, moral hazard and multiple equilibrium. The negative effects of asymmetric information problems are more intense in financial markets than other markets. Securities, equities and so on are exchanged in this market according to future return expectations and during this process behaviours of other market participants are critically important. Exactly in this point, a collective action problem that may trigger formation of a crisis appears. From the starting point that nowadays crises may strike even economies with strong fundamentals, this study focuses on the role of financial market failures in the process of a crisis development in a self-fulfilling manner.

Keyword: *Financial crises, financial stability, financial market failures, public goods*

* Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F., Maliye Bölümü e-mail: mustafaerdogdu@marmara.edu.tr

1. GİRİŞ

Geçmişte coğrafi mesafe güçlü bir yalıtkanlık etkisi yaratırken, durum bugün çok farklıdır. Bugün artık yatırımlar için coğrafi sınırların önemi büyük ölçüde kaybolmuş ve ekonomik faaliyetler artan ölçüde küresel bazda anlam ifade etmeye başlamıştır. Yabancı varlık ve yükümlülükler 1960'lar boyunca ulusal ticari bankaların bilânçolarında ihmal edilebilir bir düzeyde iken, özellikle 1970'li yıllarda Bretton Woods sisteminin çökmesinin ardından giderek önem kazanmıştır. Mali küreselleşmenin (globalization) ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin bir sonucu olarak bugün dünya döviz piyasası işlem hacmi, 1977 yılındaki düzeyinin en az 100 kat üzerindedir. Teorik olarak mali serbestleşmenin (liberalization) sermaye kullanım maliyetlerini aşağı çekerek kolaylaştırması, bunun da sermayenin etkin kullanımını sağlayarak hem ulusal hem de küresel düzeyde refahı artırması beklenir. Bununla birlikte Mishkin'in (2005, s.28) vurguladığı üzere, "...eğer bir ülke mali serbestleşme sürecini iyi yönetemez ve gerekenleri yapmazsa sonuç çok olumsuz da olabilir."

Mal ve hizmet ticaretinin küreselleşmesinin yararı konusunda iktisatçılar bugün büyük ölçüde görüş birliği içindedir. Ancak mali küreselleşme için aynı şeyi söylemek zordur. Örneğin Nobel iktisat ödüllü Joseph Stiglitz, 2002 yılında yayınlanan *Küreselleşme: Büyük hayal Kırıklığı i*simli kitabında mali küreselleşmeye çok eleştirel bir şekilde yaklaşmakta ve gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ'lerin) mali piyasalarının serbestleştirilmesinin "...birçok insan için yoksulluk, birçok ülke için de toplumsal ve politik kaos..." sonucunu doğurduğunu ifade etmektedir. Küreselleşmeyi savunan en önde gelen iktisatçılardan birisi olan Jagdish Bhagwati bile, 2004 yılında yayınlanan *Küreselleşmenin Savunusu* isimli kitabında, "...sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle ortaya çıkacağı iddia edilen muazzam yararlar, ikna edici değildir" demektedir. Diğer taraftan 2003 yılında yayınlanan *Küreselleşme Üzerine* isimli kitabında mali piyasalarla ilişkili olarak ünlü spekülatör George Soros, "...şahit olunan volatilite ve istikrarsızlık sistemseldir ve küresel mali mimarinin yapısından kaynaklanmaktadır" yorumunu yapmaktadır.

Mali serbestiden beklenen yararların gerçekleşebilmesi, ancak tam rekabet şartlarının geçerli olduğu ve özellikle de *asimetrik bilgi* (asymmetric information) sorununun yaşanmadığı durumlarda söz konusudur.[1] Oysa bilindiği gibi GOÜ'lerde rekabet, gelişmiş ülkelerde (GÜ'lerde) olduğundan daha sınırlıdır. GOÜ'lerin çoğunun kurumsal yapılarının oturmadığı ve bankacılık sistemlerinin yeterince gelişmediği bilinmektedir. Doğal olarak bu ülkelerin mali piyasaları da oldukça sığdır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, GOÜ'lere özel bu sorunlara ek olarak, gelişmiş olsun olmasın bütün ülkelerin mali piyasalarında önemli piyasa başarısızlıklarına yol açan asimetrik bilgi sorunu vardır. Dolayısıyla, Bank for International Settlements (2005) verilerine göre 2004 yılında günlük 1,88 trilyon ABD dolarına ulaşan ve yaklaşık %80'i bir hafta içinde geldiği ulusal piyasayı terk eden sermaye akımları, asimetrik bilginin de etkisiyle mali piyasalarda aşırı oynaklığa (volatility) yol açmakta ve büyük ölçekli spekülasyonların etkisini artırmaktadır.

Son yılların önemli derslerinden birisi, piyasaların "kendi kendilerini doğrulayan" (self-fulfilling) kehanetler biçiminde davranma eğilimi taşıması ve toplu spekülasyonların fiilen durdurulamamasıdır. İngiltere ve İtalya'nın 1992'de ERM'den (Exchange Rate Mechanism) çıkarılmaları, 1995'de Meksika pesosunun çarpıcı düşüşü ve yenin yükselişi, çeşitli Asya ülkesi paralarının ve Rus rublesinin 1997-98'deki çöküşü ve Arjantin pesosunun 2002 başlarındaki çöküşü bunu açıkça göstermektedir. "Her gün döviz işlemleri piyasasında dolaşan kısa vadeli mali akımların miktarının yanında merkez bankalarının

1 Lee ve Jayadev'in (2005) bugüne kadar yapılmış birçok çalışmanın sonuçlarına ilişkin yaptıkları bir değerlendirmeye göre, tipik bazı ön koşulların yerine getirilmesi durumunda bile mali serbestisinin ekonomik büyümeyi artırdığına ilişkin kanıt bulunmazken, gelir dağılımını olumsuz yönde etkilediğine ilişkin oldukça sağlam kanıtlar bulunmaktadır.

rezervleri küçük ve önemsiz kalmaktadır" (Sloman, 2004, s.498). Çok yüksek hacimlere ulaşmış olan sermaye akımlarının spekülatif doğası, hükümetlerin manevra yapma olanağını ciddi bir şekilde sınırlandırmaktadır. Perraton vd. (2006, s.17) tarafından altı çizildiği gibi, "hükümetlerin karşı karşıya olduğu şey açık politika kuralları değil, piyasanın reaksiyonuna göre değişen bir belirsizliktir." Sermaye akımları öngörülemez bir şekilde bir ülkeden diğerine ani bir şekilde yön değiştirmekte, bu da krizlere yol açabilmektedir. Nitekim giderek artan sayıdaki çalışma, 1990'lı ve 2000'li yıllarda ardı ardına yaşanan krizlerde mali serbesti sonucu kolaylaşmış olan spekülatif saldırıların ve ani sermaye hareketlerinin büyük rolü olduğunu ortaya koymaktadır.[2]

Peş peşe yaşanan mali çalkantıların birçoğu bazı ortak özellikler göstermekle birlikte, gayet farklı koşullarda ve hatta hiç beklenmedik dönemlerde patlak vererek o ana kadar geçer akçe olan parasal kriz teorilerini adeta alt üst etmiştir. Öyle ki, artık parasal kriz teorilerini değişik "nesil"lere ayırarak sınıflandırmak olağan bir hal almıştır (Ertürk, 2003, s.225). Latin Amerika'da 1980'li yıllarda yaşanan bir dizi krize dayanarak genelleştirilen birinci nesil kriz teorilerine göre, krizlerin temelinde makroekonomik kırılganlıklar yatmaktadır ve krizler öngörülebilir. Bu teoriler, özellikle döviz darlığı çeken bir ekonomide hızla artan devlet harcamalarının yol açtığı kamu kesimi açıklarına ve bu açıkların para basarak finanse edilmesine vurgu yapmakta ve bu arada para politikasındaki disiplinsizlik, aşırı değerlenmiş döviz kuru ve önemli ticaret ortaklarından bulaşan kriz gibi bir dizi faktörü de göz ardı etmemektedir (Wyplosz, 2006). Ancak birinci nesil teorilerin özellikle 1997-98 yıllarında Uzakdoğu Asya'da yaşanan krizlere yeterince ışık tutamadığı açıktır. Zira krizden etkilenen hiçbir Asya ülkesinde ciddi bir kamu kesimi bütçe açığı ve aşırı düzeyde devlet harcaması söz konusu değildir.[3] Dolayısıyla da bu teoriler, Asya'da ortaya çıkan krizleri öngörmede son derece başarısız olmuşlardır.

Asya krizi öncesinde şekillenmeye başlayan ikinci nesil modeller özellikle, mali olmayan koşulların beklenmedik şekilde kötüleşerek ekonomi yönetimince başa çıkılamayacak duruma gelmesini vurgulamaktadır. Böyle bir durumda krizler, *kendi kendilerini doğrulayan* (kendi kendilerini meşrulaştıran) kehanetler tarzında gerçekleşmektedir. Bu modelde kırılganlığın belirlenmesindeki zorluk nedeniyle standart bir hata listesi yoktur. Geniş kamu borcu, düşük büyüme oranı ve yüksek işsizlik oranlarının Avrupa ve Arjantin krizlerinde önemli olduğu düşünülmektedir. Üçüncü nesil modeller Asya krizinin ardından geliştirilmiştir ve ikincilerin bir türü olarak da düşünülebilir. Üçüncü nesil modellerde de ikincilerde olduğu gibi, ekonomideki kırılganlıkların bir krize yol açıp açmayacağı hususu piyasaların risk algılamasına bağlıdır. Dolayısıyla ikinci ve üçüncü nesil krizlerin ortak paydası, bu krizlerin kendi kendilerini doğrulayıcı nitelikleridir. Üçüncü nesil modelleri ikincilerden ayıran fark, kırılganlığın mali kesimden kaynaklanıyor olmasıdır. Bu kırılganlıkların kökeninde ise, ister mali, isterse mali olmayan kesimde olsun, ister kamu kesiminde, isterse özel kesimde olsun, varlıklar ve yükümlükler arasındaki uyumsuzluklar yatmaktadır. Bu uyumsuzluklar, döviz kompozisyonuyla, vade yapısıyla, ya da varlık ve yükümlülük durumuyla bağlantılı olabilir (Wyplosz, 2006).

Bugüne değin Asya krizinin temel nedenine ilişkin, birbiriyle rekabet halinde olan iki farklı tezin iktisatçılar arasında yaygınlık kazandığı söylenebilir. Bunlardan "ahlaki tehlike" (moral hazard) olarak adlandırılan birinci teze göre Asya'da hükümetler her ne kadar kendi harcamalarında ölçüyü kaçırmamış olsalar da, özel sektöre verdikleri aşırı teşvik ve garantilerle şirket yöneticilerini pervasız bir yatırım furyasına özendirmişlerdir. Bu durum ekonominin uzun dönemde kaldıramayacağı bir toplam talep artışı-

2 Bu konuda bkz. Radelet ve Sachs (1998), Mishkin (1999, 2005), Wyplosz (1999, 2006), Rogoff (1999), Eatwell ve Taylor (2000), Krugman (2001), Yeldan (2001), Jomo (2001, 2004), Stiglitz (2002), Griffith-Jones, (2003), Yentürk (2003), Ertürk (2003), Taylor (2003), Boratav (2003), Eichengreen (2004), Lim (2004), Aktan ve Vural (2004), Goldstein (2005), Eichengreen ve Adalet (2005), Öniş (2006), Doğruel ve Doğruel (2006).

3 Bu konuda bkz. Sachs (1997), Ertürk (2003) ve Jomo (2004).

nın sonucu olarak mali varlık ve emlak fiyatlarında köpük oluşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla krize neden olan esas öğe, hükümetlerin piyasaların doğal seyrini bozan uygulamalarıdır. Yaygınlık kazanan ikinci teze göre ise Asya krizinin temel nedeni, uluslararası piyasalarda akıldışı davranan mali yatırımcıların bir sürü gibi birbirlerini taklit ederek durup dururken bir paniğin içine sürüklenmeleridir. Bu görüşe göre, kriz ne reel ekonomideki sorunlarla, ne de söz konusu ülkelerde uygulanan ekonomik politikaların iç çelişkileriyle ilişkilidir. Esas neden, tamamen serbestleştirilmiş mali piyasaların doğasından ileri gelen yapısal bir sorundur. Dünyanın değişik yerlerinde peş peşe yaşanan parasal krizlerin "bulaşıcı" bir içerik taşıdığına dair belirtilerin giderek artmasıyla birlikte, beklentilerin belirleyiciliğini vurgulayan "mali panik" tezi, "ahlaki tehlike" tezine göre son yıllarda gittikçe daha fazla ağırlık kazanmıştır. Öyle ki, serbest piyasa ekonomisinin genel olarak sahip olduğu varsayılan nimetlerin geçerliliğini sorgulamaksızın kabul eden birçok iktisatçı dahi artık, mali piyasaların kendine özgü koşullarından ötürü farklı olduğunu, bu tür piyasaların kendi hallerine bırakıldıklarında istenmeyen sonuçların doğabileceğini kabul etmeye başlamıştır (Ertürk, 2003, s.227-228).

Mali istikrar ile reel ekonomi arasında yakın ve karşılıklı olarak birbirini etkileyen bir ilişki bulunmaktadır. Mali kesim bir ülkedeki kaynak dağılımının beyni gibi işlev gördüğünden, buradaki istikrarsızlıklar süratle reel sektör üzerine yayılmaktadır. Mali istikrarsızlığın derinleşmesi durumunda ise, olumsuzluklar reel kesimi de etkisi altına almakta ve sonuçta ülke kendisini ekonomik bir krizin içinde bulmaktadır. Krizler yalnızca mali ve ekonomik olumsuz sonuçlar doğurmakla da kalmamaktadır. Aynı zamanda gelir ve servetin yeniden dağılımı dahil olmak üzere, yıllarca olumsuz etkileri olan sosyal maliyetlere yol açmaktadır. Bunun ötesinde mali küreselleşmenin bir sonucu olarak günümüzde krizler, yalnızca krizin gerçekleştiği ülkeyle sınırlı kalmayarak diğer ülkelere de bulaşmaktadır. Mali sistemlerde ortaya çıkan krizlerin ağır maliyetlerinin olması, mali istikrarı sağlamanın ve korumanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu istikrarsızlıklara yol açan hususların tespit edilmesi, çözüm geliştirilebilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu makale bu amaca hizmet etmek üzere mali piyasa başarısızlıklarını ele alacak ve bu başarısızlıklar ile son yıllarda ardı ardına yaşanmakta olan mali krizler arasında bir bağ olup olmadığını tespit etmeye çalışacaktır. Takip eden bölümde kamusal niteliğe sahip unsurların özellikleri ele alınacak, üçüncü bölümde mali istikrara kamusal nitelik kazandıran özellikler ortaya konacaktır. Dördüncü bölümde önce mali piyasaları diğer piyasalardan farklılaştıran unsurlar ele alındıktan sonra mali piyasa başarısızlıklarının neler olduğu, krizler ile ilişkileri çerçevesinde detaylı olarak açıklanacaktır. Beşinci bölümde mali piyasa başarısızlıklarını en aza indirebilecek ulusal ve uluslararası düzeyde uygulanabilecek politikaların neler olabileceği yönünde kısa bir değerlendirme yapılacak, ardından son bölümde çalışmada ulaşılan sonuçlar özetlenecektir.

2. KAMUSAL NİTELİĞE SAHİP UNSURLARIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Kamusal mallar,4 özel mallardan iki temel noktada ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, bu tür malların tüketiminde rekabetin olmaması (non-rivalry), ikincisi ise, bu mallardan yararlanmada dışlamanın (exclusion) olmamasıdır (Stiglitz, 2000, s.128). Kamusal mal ve hizmetlerin üretimi bir kez gerçekleştikten sonra, ayrımsız olarak herkes bu mal ve hizmetlerden yararlanabilir. Örneğin deniz fenerinin ışıldağı yandıktan sonra, bir geminin daha fenerin hizmetinden yararlanması maliyeti artırmaz (Akalın, 2000, s.52). Bu özelliğe ek olarak, belirli bireyleri kamu malını tüketmekten veya kullanmaktan dışlamak çok maliyetli, ya da kimi zaman olanaksızdır. Yine deniz feneri örnek verilecek olursa, deniz fenerinin ışıldağı yandıktan sonra kimse o hizmetten dışlanamaz. Saf kamusal özellik gösteren ulusal savunma hiz-

4 Kamusal mal kavramı bu makalede, *saf kamusal mallar* (tam kamusal mallar) ve yarı kamusal malları (karma mallar) içine alan bir üst başlık olarak kullanılmaktadır.

metlerinde yurt içinde yaşayanların savunma dışı bırakılmaları olanaksızken, televizyon hizmetlerinden dışlamak teknolojik olarak mümkün olmakla birlikte, maliyetin yüksek olması nedeni ile nadiren uygulanmaktadır. Görüldüğü gibi kamusal mal ve hizmetler, özel mallar gibi bölünemezler ve pazarlanamazlar. Pazarlanamayan bir mala ya da hizmete ise, özel mallardakine benzer türden talep doğmaz. Talep doğmayınca fiyat da oluşmaz. Fiyatı belirlenemeyen bir mal ve hizmetten kâr elde edilemeyeceğinden, kâr amacıyla faaliyette bulunan özel firmaların kamusal mal ve hizmet üretmeleri mümkün olmaz (Stiglitz, 2000, s.150).

Kamusal mallarda tüketimden dışlamanın mümkün olmaması nedeniyle fiyat oluşturulamamakta ve bir bedel ödenmesi zorunluluğu olmadan herkes bu mal ve hizmetlerden yararlanabilmektedir. Literatürde "bedavacılık sorunu" (free rider) olarak tanımlanan bu durum nedeniyle kamusal malların en yüksek sosyal yararı sağlayacak düzeyde üretilmesi piyasa mekanizması aracılığıyla gerçekleştirilememektedir. Çünkü Musgrave'in (1958, s.9) işaret ettiği gibi, "bir kimsenin yaptığı ödemenin düzeyinden bağımsız bir şekilde yarar sağladığı bir durumda, piyasa mekanizması işlememektedir." Bedavacılık sorununun bir sonucu olarak kamusal mallardan yararlandıkları halde bazıları finansmanına katılmamakta ve dolayısıyla da eksik sunum ortaya çıkmaktadır. Kamusal malların varlığı, kamu kesiminin piyasaya müdahalesi için en geçerli nedenlerden birisini oluşturmaktadır. Kamu mallarının piyasa fiyat mekanizmasının çalışmasını engelleyen özellikleri nedeniyle devlet, bu mal ve hizmetlerin ya üretimini üstlenir ve kaynakları kendisi kullanır, ya da sübvansiyon, vergi ve düzenleme (regulation) mekanizmaları aracılığıyla üretimin optimum düzeyde gerçekleşmesi için müdahalede bulunur.

3. MALİ İSTİKRARA KAMUSAL NİTELİK KAZANDIRAN ÖZELLİKLER

İktisat politikalarının en genel amacı iktisadi refahı en çoklaştırmaktır. Kısa dönemde temel amaç ise iktisadi istikrarı sağlamaktır (Pınar, 2006, s.23). Klasik iktisatçılar iktisadi istikrardan yalnızca fiyat istikrarını anlamaktaydılar. Günümüzde ise, iktisadi istikrarla genelde iki şey kastedilmektedir. Bunlardan birincisi fiyat istikrarının gerçekleştirilmesi, ikincisi ise ekonominin tam çalışma düzeyinde devamlı olarak dengede bulunmasıdır (Türk, 2004, s.79; Ataç, 2006, s.37). Bir ekonomide denge, genel olarak toplam arz toplam talep eşitliği veya yatırım tasarruf eşitliği olarak ifade edilir. Bu büyüklüklerin birbirine eşit olmaması halinde ekonomide istikrarsızlık var demektir. Ekonomide istikrarsızlığın mevcut olması, fiyat istikrarının bozulması ve ekonominin tam istihdam denge düzeyinden sapması anlamına gelmektedir (Aktan, 2005, s.28).

1929 yılında yaşanan büyük buhrandan piyasa mekanizmasının kendi kendine çıkamaması, devletin ekonomide istikrarı sağlayabileceği ve bunun da bir görev olduğu şeklindeki Keynezyen yaklaşımın prestij kazanmasını sağlayan en önemli neden olmuştur. Her ne kadar 1970'li yıllarda yaşanan stagflasyon[5] Keynezyen yaklaşımın önemli ölçüde gözden düşmesi sonucunu doğurmuşsa da, Krugman'ın (2001, s.110) vurguladığı gibi, bu devletin bir durgunluk ortaya çıkması durumunda işsizliği azaltacak talep genişletici politikalar uygulamasının doğal bir beklenti haline gelmesinden vazgeçilmesi anlamına gelmemiştir. Zira ekonomik istikrarsızlıklar yol açtıkları etkilerle yalnız iktisadi israf oluşturmakla kalmamakta, ayrıca çok çeşitli yollardan toplum yaşamında tahribatta bulunmaktadır. Bu nedenlerden ötürü, Uluatam'ın (2005, s.40) da işaret ettiği üzere son yıllarda devlet müdahalelerinin olabildiğince azaltılması yönündeki neo-liberal çabalara rağmen, devletin işsizlik ve enflasyonu önlemesi gerektiği şeklindeki anlayış güncelliğini korumaktadır. Hatta çağımızda iktisadi dalgalanmaların ülkeleri aşan etkileri dolayısıyla ekonomik istikrarın, devletlerin bireysel sorumluluğunun ötesinde, devletlerarası bir sorumluluk olarak algılanmaya başladığı bile söylenebilir.

5 Stagflation ve inflation kelimelerinin birleştirilmesinden türetilmiş olan stagflasyon (stagflation), durgunluk içinde enflasyon olarak tanımlanabilir.

Enflasyon bugün, yaygın bir şekilde makroekonomik dengesizliklerin temel göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, 1990'lı yılların ikinci yarısının ortalarında Asya ülkelerinde ve 2000'li yıllarda Brezilya, Türkiye ve Arjantin'de enflasyon düşerken yaşanan krizler göz önüne alındığında, cari transferlerdeki artışın giderek, makroekonomik istikrarsızlıkları enflasyondan daha iyi yansıtan bir gösterge olmaya başladığı söylenebilir. Bugün ulusal iktisat politikalarının etkisini büyük ölçüde azaltan uluslararası sermaye hareketleri, iktisadi istikrarsızlığı artıran en önemli etkenlerden biri haline gelmiştir (Özer, 1999, s.165-166). Artık yüksek oynaklık gösteren ve hızla geri dönebilen sermaye akımları, GOÜ'lerde gerçekleşen para ve banka krizlerinin giderek temel belirleyicisi olarak görülmeye başlanmıştır (Griffith-Jones ve Gottschalk, 2004, s.2; Doğruel ve Doğruel, 2006, s.171-173).

Daha önce de ifade edildiği gibi, küresel düzeyde mali serbestinin artması ile son yıllarda artan sıklıkta yaşanmakta olan krizler arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Mali serbesti, bir taraftan yapısal sorunların olumsuz sonuçlar doğurmasını hızlandırmakta, diğer taraftan da çözümlenmesi zor sorunlarla yüzleşmenin ertelenmesini teşvik etmektedir.[6] İç tasarruf oranındaki, vergi gelirlerindeki düşüklük vb. problemlerin olumsuz sonuçları, cari transferler ve kısa vadeli dış borçlar gibi sermaye hareketleri ile ertelenebilir. Doğruel ve Doğruel'in (2006) işaret ettikleri gibi, kısa dönemli sermaye hareketleri uzunca bir süre bu açıkları finanse etmek için kullanılınca iki sonuçla karşılaşılır:

- Kamu yatırım ve tüketim harcamaları ile özel tüketim ve yatırım alanlarında reel olarak piyasa dengelerinin oluşmasını sağlayacak intibak mekanizmalarının devreye girmesi ertelenmiş olur.
- Bu süreç içinde birikmiş borç stoku, bu stokun faizlerinin finanse edilmesi ve cari açığın finansmanı için dış kaynak ihtiyacı hızla genişler. Bu durum, borcun geri ödenebilme riskini artırdığından dış kaynak kullanım maliyetleri yükselir. Böylece ekonomi, artan dış kaynak ihtiyacı - yükselen dış kaynak kullanım maliyeti sarmalı içine girer.

Mali istikrarın neden bir kamu politikası aracı olduğunu açıklamaya geçmeden önce, mali istikrarın tanımlanması anlamlıdır. Bunun için öncelikle birbirleriyle çok yakın bir ilişki içerisinde bulunmakla birlikte farklı olan, parasal istikrar ile mali istikrar arasındaki ayrıma değinmekte yarar vardır. Parasal istikrar denildiği zaman, bir ülkedeki genel fiyat istikrarı kastedilmektedir. Parasal istikrarı sağlamada özellikle merkez bankalarının önemli rolü olduğu ve bunun da bir kamu politikası olduğu genel olarak kabul görmektedir. Ancak henüz aynı genel kabulün mali istikrar için de var olduğunu söylemek zordur. Çünkü her şeyden önce mali istikrardan ne anlaşılması gerektiği konusunda belirgin bir uzlaşma yoktur. Bununla birlikte bu konuda ağırlık taşıyan görüşe göre, eğer bir ülkede mali sistem içinde yer alan önemli bazı kurumlar ile anahtar piyasalar istikrarlı ise, mali istikrarın varlığından söz edilebilir. Bir başka deyişle, dışardan hiçbir müdahale gerekmeksizin mali kurumların yükümlülüklerini yerine getirebildiği ve piyasada oluşan fiyatların önemli dalgalanmalar göstermeksizin ekonominin esaslarını yansıttığı bir durumda, mali istikrar sağlanmış demektir.[7] Bu anlamda mali sistem içerisinde yer alan küçük kuruluşların ara sıra başarısız olması veya yine ara sıra büyük kuruluşlarda önemli kayıpların oluşması, mali sistemin normal işleyişinin bir parçası olarak değerlendirilir (Özer, 1999, s.167-168).

6 Çünkü oy kaygısıyla hükümetler, bir an önce kapatılması sosyal açıdan tercih edilir olan kamu açıklarını bile, hoş olmayan etkileri geniş bir toplum kesimi tarafından hemen hissedilerek olumsuz bir algılama oluşabileceği için ertelemeyi tercih edebilirler. Burada bir *asıl-vekil problemi* (principal-agent problem) söz konusudur ve politikacıların kişisel çıkarı, kamu çıkarının önüne geçmektedir.

7 Kregel (2002) mali istikrarı, "mali varlıkların değerinin istikrarlı olması" şeklinde tanımlamakta ve bu istikrarı sağlama görevinin merkez bankasına ait olduğunu ifade etmektedir

İktisadi istikrar, mali istikrarı da içine almakla birlikte, daha çok enflasyonla ilişkilendirilen bir üst kavramdır. Ancak, günümüzde mali istikrar giderek enflasyondan bile daha önemli bir istikrar unsuru haline gelmiştir. Ekonomiyi canlı bir varlık gibi düşünecek olursak mali sistem o canlının bedeni, piyasalar ise o bedenin yaşaması için gerekli olan kanı sağlayan mekanizmalardır. Nasıl bir canlının damarlarındaki kanın dolaşımı sırasında kan basıncında aşırı değişiklikler olması, kimi zaman hafif, kimi zaman da çok ciddi sağlık problemlerine yol açabiliyorsa (örn. tansiyon düşmesi nedeniyle bayılma, ya da çok yükselen tansiyon nedeniyle kalp krizi geçirme, felç olma gibi), benzer bir durum mali istikrarsızlık halinde ortaya çıkar. Mali istikrarı, bir anlamda soluduğumuz havaya benzetebiliriz. Nasıl soluduğumuz havanın ne kadar önemli olduğunu en iyi soluyacak hava olmadığında anlarsak, mali istikrarın ne kadar önemli olduğunu da en iyi, istikrarsızlıkla karşı karşıya kaldığımız zaman anlarız.

Günümüzde kamu finansman açığı yaşayan birçok ülke, yüksek reel faiz politikası izleyerek bu açıkları borçlanma ile karşılama eğilimindedir. Yüksek reel faizler, kısa vadeli yabancı fonların ülkeye girişini özendirmektedir. Böylece, yüksek faiz oranlarının çekici etkisi ile ülkeye giren yabancı fonlar, ülkenin döviz ve bütçe açığını azaltarak ülkeye geçici bir rahatlık sağlamaktadır. Fakat kısa vadeli fonlar her an ülkeyi terk edebilme yeteneğine sahiptir. Ekonomide ve siyasette bazı olumsuz gelişmelerin ortaya çıkması ve geleceğe yönelik beklentilerin bozulması durumunda, yabancı fonlar ani bir şekilde ve kitleler halinde ülkeyi terk edebilir. Mali küreselleşmenin bugün geldiği aşamada kısa vadeli fonların bir ülkeyi terk etmeye başlamaları için ev sahibi ülkede olumsuz yönde bir gelişme olmasının şart olmadığını da belirtmek gerekir. Dünyanın herhangi bir yerinde aniden daha yüksek kazanç elde etme fırsatlarının ortaya çıkması veya yalnızca bu yönde bir algılama değişimi bile, günümüzde bir ülkeden önemli miktarda sermaye çıkışına yol açabilir.

Goldstein'in (2005, s.2) işaret ettiği gibi, "hangi nedenle olursa olsun yabancı fonların bir ülkeden ani ve yüklü miktarda çıkması ve o ülkede yeterli döviz rezervi olmaması durumunda, bir döviz krizi[8] ortaya çıkabilir. Döviz piyasasında başlayan paniğin mali piyasalara olan güveni sarsması ve yatırımcıların bankalardaki mevduatlarını geri çekmeye ve ellerindeki menkul değerleri satmaya başlamaları durumunda kriz, bankaları ve diğer sermaye piyasası kurumlarını da içine alarak bir bankacılık krizine dönüşebilir. Ülkenin borçlarını ödeyememesi durumunda ise, bir borç krizi kaçınılmazdır. Kimi zaman bu üç krizden yalnızca biri ortaya çıkarken, kimi zaman iki kriz bir arada (ikiz kriz) çıkabilir. Bazı ender durumlarda bu üç krizin bir arada ortaya çıkması da mümkündür. İstikrarsızlığı, çok olumsuz ekonomik ve sosyal sonuçlar doğuran bir krize veya krizlere yol açabildiği için bir "kamusal kötü" (public bad) olarak değerlendirmek gerekir.

Normal mali oynaklık, Griffith-Jones'un (2003) işaret ettiği gibi, yüksek risk primi veya yüksek getiri yoluyla fiyatlandırıldığından kamu müdahalesi gerektirmez. Bununla birlikte, krizlere yol açabilen aşırı oynaklık uygun bir şekilde fiyatlandırılamaz. Yabancı yatırımcılar bir GOÜ'de yaşanan problem nedeniyle bütün GOÜ'lerden hızla çıkmaya başladıklarında, bulaşıcılık (contagion) bir *kamusal kötü*ye (public bad), bir *bölgesel kamusal kötü*ye (regional public bad) ve nihayetinde de *küresel bir kamusal kötü*ye (global public bad) dönüşebilir. Eğer aşırı oynaklık bir kamusal kötüyse, buna karşılık gelecek kamusal iyinin ne olduğu konusuna ilişkin literatürün geniş bir kısmı, özellikle kriz engelleme ve kriz yönetimi olmak üzere mali istikrara odaklanmaktadır. Ancak Griffith-Jones'un (2003, s.436) dikkat çektiği gibi, "...uluslararası mali etkinlik, piyasa istikrarı olmadan sağlanamazken, etkinliğin olmadığı durumda istikrar anlamsızdır." Dolayısıyla ancak ikisi birlikte sağlandığında sosyal fayda en çoklaştırılabilir. Bir kez sağlandıktan sonra uluslararası mali istikrar ve piyasa etkinliğinin tüketiminde rekabet ve dışlama

8 Goldstein'e (2005, s.2) göre tipik bir *döviz krizi,* nominal döviz kurları ve uluslararası rezervlerdeki değişimin ağırlıklı ortalaması şeklindeki döviz işlemleri piyasası endeksinde ortaya çıkan büyük sapmadır.

söz konusu değildir. Bu nedenle mali istikrar ve etkinlik kamusal mal özellikleri gösterirler. Griffith-Jones ve Gottschalk (2004, s.2) tarafından dile getirilen ve bugüne kadar üzerinde fazla durulmamış bir husus da, birçok GOÜ'nin çoğu zaman hem özel hem de kamusal fon akımlarına yeterince ulaşamamaları ve bu nedenle de potansiyellerinin altında büyümeleridir. Dolayısıyla eğer uluslararası mali sistem piyasa etkinliğini artıracak şekilde düzenlenebilirse, hem ulusal hem de küresel bir kamu hizmetinin sunulması söz konusu olabilir.

GÜ'ler de mali istikrar ve etkinlikten, örneğin GOÜ'lerde gerçekleştirdikleri yatırımlardan yüksek getiri elde etme yoluyla yarar sağlarlar. Bunun yanı sıra GOÜ'lerde istikrarlı büyüme, GÜ ihraç ürünlerine yeni pazarlar ve bu ülkelerin yatırımcılarına ve özellikle de çok uluslu şirketlere kârlı fırsatlar sunabilir. Daha da önemlisi, mali istikrar ve etkinlik, GOÜ'lerdeki fakir insanların refahının artmasını sağlayabilir. 1990'lı yıllarda yaşanan krizlerin ortaya koyduğu gibi, oluşumunda hiç yer almamalarına rağmen mali krizlerin yol açtığı maliyetlerden en çok krize giren ülkenin fakirleri etkilenmektedir. Çünkü ekonomideki daralma, işsizliğin artmasına ve büyüme oranının düşmesine yol açmaktadır. Bu gelişmeler kamu kesiminin gelirlerini azalmakta ve bu durumdan da en çok sosyal harcamalar, dolayısıyla da fakirler olumsuz yönde etkilenmektedir (Griffith-Jones, 2003, s.436).

Mali istikrar bütün yurttaşlara yayılan bir yarar sağlar ve kimsenin istikrarın sağladığı sosyal yararın dışında tutulması mümkün değildir. Mali istikrar, kamusal malların tüketimde dışlanamazlık ve rakip olmama şeklindeki iki temel özelliğe de açık bir şekilde sahiptir. Fakat tam da bu nedenle piyasa aracılığıyla istikrara yönelik gerçek talep ortaya çıkmaz. Dolayısıyla istikrarın sağlanması, mali piyasalarda ortaya çıkabilen aşırı dalgalanmaların oluşmasını engelleyecek denetleyici ve düzenleyici uygulamaları gerektirir. Ancak piyasa mekanizması başarısızlıklarının kamu politikasını davet etmesi, Akalın'ın (2000, s.14) dikkat çektiği gibi, "...devletin müdahalesinin de kötü yönetilirse bir istikrarsızlık unsuru olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaz." Dolayısıyla, bu müdahalelerin kalitesini yükseltmek kritik önem taşır.

4. MALİ PİYASALARIN DİĞER PİYASALARDAN FARKLILIKLARI VE MALİ PİYASA BAŞARISIZLIKLARI

Mali piyasaların temel işlevi ekonomide kaynakların etkin bir şekilde dağılımına yardımcı olmaktır. Mali sistem ise, adeta bir ekonomide fabrikalara, evlere ve yollara harcanacak sermayeyi dağıtan bir koordinasyon mekanizması şeklinde çalışan bir beyindir. Eğer ekonomideki fonlar üretken yatırım fırsatları olan birey ve firmalara yönelmez ya da kötü şekilde kullanılırsa, ekonomide etkinsizliğe yol açar ve ekonomik büyüme performansında düşme olur. Nasıl ki beyin adaleden daha önemli ise, etkin bir mali sistem de bir ekonominin başarısı için çok çalışmaktan daha önemlidir (Mishkin, 2005, s.3). Her ne kadar mali piyasalar birçok açıdan diğer piyasalara benzerlerse de, diğer piyasalardan çok önemli farklılıklar gösteren bazı özelliklere sahiptirler. Bunlar aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4. 1 Mali Piyasaları Diğer Piyasalardan Farklılaştıran Unsurlar

Mal piyasalarında reel bir mal, tespit edilmiş bir bedel üzerinden el değiştirir. Mal piyasalarından farklı olarak mali piyasalarda bir mali varlık, gelecekte elde edilecek bir getiri karşılığında el değiştirir. Bu işlem, iki çok önemli riske sahiptir. Bunlardan birincisi, verilen kredinin ve faizinin çeşitli nedenlerle geri ödenmemesi söz konusu olabilir. İkincisi ise, verilen kredi geri döndüğünde alım gücü farklılaşmıştır. Çünkü mali varlıkların değerleri, yeni bilgiler ve geleceğe yönelik beklentilere bağlı olarak sürekli değişir. Bilginin mükemmel olmaması nedeniyle borç veren, borç alanın borcunu ödemesini garanti al-

tına alacak bütün adımları atamadığı gibi, bir kredi sözleşmesini de borç alanın projesini başarıyla sonuçlamasını sağlayacak şekilde formüle edemez. Dolayısıyla mali piyasalarda işlemler, bir açık artırmadaki gibi en yüksek faizi verene talep edilen paranın teslim edilmesi şeklinde gerçekleşmez. Mali piyasaların etkin işleyebilmesi için, borç verenin borcun kullanılacağı proje hakkında yeterli bilgiye sahip olması ve borç alanın aldığı fonu, projesinin başarılı olması yönünde kullanacağından emin olması gerekir. Bu iki koşul gerçekleşmediği takdirde borç veren, gelecekte elde etmeyi umduğu faiz getirisini ve daha da önemli olarak verdiği anaparayı kaybetme riskiyle karşı karşıya kalır.

Bir kredi işlemindeki kârlılık, söz konusu kredinin zamanında ve faizi ile birlikte ödenmesine bağlıdır. Bu konuda ortaya çıkabilecek aksaklıkların doğurabileceği sorunlar, mali kesimde reel kesimde olduğundan daha vahim sonuçlara yol açabilir. Çünkü mali kesimde reel kesimden farklı olarak, paranın kendisi bir meta olarak işlem görmektedir. Dolayısıyla, zamanında geri dönmeyen bir kredi yalnızca söz konusu işte bir aksama anlamına gelmez. Bu aynı zamanda, yeni verilmesi planlanan bir kredi işleminin gerçekleşmesinin de aksayabilmesi anlamına gelir. Kaldı ki, mali piyasalar güven üzerine kurulur. Eğer bir aksama oluşacak olursa mali bir kurumun güvenilirliliği konusunda şüpheler ortaya çıkabilir. Daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi, sırf bu şüpheler nedeniyle varlıkları borçlarından daha fazla olan bir mali kurum bile iflasa sürüklenebilir. Bütün bu nedenlerden ötürü mali kurumlar, kredi verirken seçici ve ihtiyatlı olmak durumundadırlar. Mali kurum ile müşterisi arasındaki ilişkinin etkin sonuç verebilmesi, mali kurumun ve müşterisinin birbirleri hakkındaki bilgilerinin gerçekleri yansıtır olmasına bağlıdır. Ancak aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, mali piyasalarda ciddi bir a*simetrik bilgi* (asymmetric information) problemi vardır. Asimetrik bilgi ise, mali piyasalarda *ters seçim* (adverse selection) ve *ahlâki tehlike* (moral hazard) problemlerine yol açmaktadır. Ayrıca mali piyasalar iki temel koordinasyon problemiyle karşı karşıyadırlar. Bunlardan birincisi, varlık fiyatlarındaki *çoklu denge*den (multiple equilibrium) kaynaklanır. Menkul kıymet ve varlık fiyatları, piyasa beklentilerine göre oluşmaktadır. Piyasa beklentileri ise, yeni bilgiler doğrultusunda varlık değerlerine yönelik algılamalardaki değişim sonucunda oluşur. Bu dairesellik, birçok kendi kendini meşrulaştıran duruma, dolayısıyla da istikrarsızlık ve etkinsizliğe yol açar. İkinci koordinasyon problemi, borçluların mali sıkıntı içindeyken bireysel çıkarlarının ağır basmasının o*rtak hareket etme problemi*ne (collective action problem) yol açmasıdır. Ortak hareket etme durumu ortaya çıktığında piyasa dengededir, ancak etkin değildir (Sachs, 1995, s.3).

Mali piyasaları diğer piyasalardan ayıran bir başka özellik, mali piyasaların sürü psikolojisine ve volatiliteye diğer piyasalara kıyasla daha fazla konu olmalarıdır. Mali piyasalarda işlem yapanlar ekonomide uygulanan belli politikalar veya belli varlıkların gerçek değerlerini esas alarak değil, ortalama düşüncelere göre hareket ederler. Bu ortalama düşünce ve güven duyguları bir söylenti ortamında aniden değişerek, bir sürü psikolojisi oluşturabilir. Böyle bir durumda ekonomi, kolaylıkla bir dengeden diğer bir dengeye geçebilir. Dengenin bu şekilde gerçekleşmesi, krizlerin de kendi kendini meşrulaştırabileceği anlamına gelmektedir. Örneğin, ekonominin temel değişkenlerine bakıldığında doğru olmayan bir söylenti, ekonomiye yönelik bir spekülatif saldırıyı başlatabilir ve bu da bir krize yol açabilir.[9] Böylece ekonomi politikaları, kendi kendini meşrulaştıran spekülatif bir saldırı sonucunda sürdürülemez hale gelebilir (Özer, 1999, s.147).

9 Spekülasyonların bir krizle sonuçlanmasına ilişkin en önemli örnek, İngiltere'nin1992 yılında yaşadığı ERM krizidir. Bu krizi spekülatör George Soros'un manipülasyonlarının tetiklediği, bugün kendisi tarafından da kabul edilmektedir.

4. 1. 1 Mali Piyasalarda Bilginin Önemi

Mali piyasaların en temel işlevi, tasarruf sahipleri ve yatırımcılara ilişkin bilgileri elde ederek ekonomideki kaynakların etkin bir şekilde dağılımına yardımcı olmaktır. İktisat kuramı, kendi çıkarını en çoklaştıran rasyonel insan varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Ancak bir insanın çıkarını en çoklaştırabilmesinin ilk şartı, neyin çıkarını en çoklaştıracağını biliyor olmasıdır. Bir insanın neyin çıkarını en çoklaştıracağını bilebilmesi, çıkarını etkileyebilecek tüm konulara ilişkin gerekli bilgilere ulaşabilmesinin yanı sıra, bu bilgileri değerlendirebilecek durumda olmasına bağlıdır. Bu ise, pratikte ancak belli ölçülerde gerçekleşebilir. Ekonomik ajanlar piyasalarda çoğu zaman eksik ve asimetrik bilgiyle hareket ederler. Böyle bir durumun piyasa başarısızlığına yol açacağı ise açıktır. İletişim teknolojilerindeki gelişmelerin bir sonucu olarak bugün mali piyasalarda işlem maliyetleri, reel sektörde olduğundan çok daha düşüktür. Mali piyasalar mobil üretim faktörleriyle işlem gördüklerinden, yeni bir bilgiden yararlanma hızları da reel kesime kıyasla çok daha yüksektir. Reel kesimin piyasaya sürdüğü ürünlerin fiyatları oldukça yavaş değişir. Ancak, yeni bilgiler doğrultusunda gelecekte ortaya çıkabilecek değer değişimlerini hemen bugün fiyatlara yansıtma çabasında olan mali piyasalarda, fiyatlar süratle değişebilir. Bu özellikler, mali kesimde yeni bir bilginin reel kesimde olduğundan daha önemli bir girdi olduğu ve yeni bir bilgiden elde edilebilecek kazancın da daha yüksek olabileceği anlamına gelmektedir.

Bilgi, ortak tüketim ve dışlanamazlık özellikleri nedeniyle kamusal bir niteliğe sahiptir. Kamusal bir niteliğe sahip olması, bilginin özel kullanıma tahsis edilmesinin zor, bedavacılığın ise yaygın olması anlamına gelir. Bütün bunların bir sonucu olarak rekabetçi piyasalarda bilgi yeterli düzeyde arz edilemez. Ayrıca bilgi elde etmek amacıyla yapılan harcamalar sabit maliyet olarak değerlendirilir. Bütün bu özelliklerden dolayı, bilgi yoğunluklu piyasaların, eksik rekabet koşullarında çalışma eğilimi vardır (Özer, 1999, s.150). Mali piyasalarda iki tür temel bilgiye gereksinim duyulur. Bunlardan birincisi, kredi talebinde bulunanların alacakları krediyi geri ödeme konusunda güvenilir olup olmadıklarına ilişkindir. İkinci tür bilgi ise, kredi talebinde bulunulan yatırım projesinin risklerinin neler olduğu ve proje sahiplerinin bu projeyi başarıya ulaştırabilecek bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarına ilişkindir.

Herhangi bir piyasada katılımcılar arasında bilgi farkı varsa, o piyasada tam rekabet gerçekleşmez. Mali piyasalar, asimetrik bilginin en yoğun olduğu piyasalardır. Bu nedenle de birçok ülkede çok sayıda banka olmasına rağmen rekabet oldukça sınırlıdır. Mevduat sahiplerinin tasarruflarını arzuladıkları bankaya yatırma konusunda bir sorun yoktur. Ancak bir kredi müşterisi için durum farklıdır. Bir kredi müşterisinin istediği koşullarda kredi verecek başka bir banka bulabilmesi hiç kolay olmadığı gibi, müşterisi olduğu bir bankadan bir diğerine geçebilmesi bile, bir sürü zorluğu peşi sıra getirir. Çünkü uzun süre bir banka ile çalışan müşteri, o banka tarafından her yönüyle tanınabilir ve bu da o banka için risklerin daha iyi tahmin edilebilmesi anlamına gelir. Böyle bir durumda söz konusu banka, müşterisine oldukça uygun koşullarda kredi sağlayabilir. Oysa aynı müşteri, bir başka banka tarafından yeterince tanınmadığı için riskli bir müşteri olarak değerlendirilir ve kredi verilse bile koşulları daha ağır olur (Özer, 1999, s.161).

Piyasa katılımcılarının bilgi sahibi olmalarının yanı sıra, bu bilgiyi doğru bir biçimde kullanmayı da biliyor olmaları gerekir. Örneğin kredi veren bir banka, kredi koşullarının tamamını açıkça sözleşmeye yazabilir. Ancak Özer'in (1999, s.162) işaret ettiği gibi, eğer kredi alan kişi basit ile bileşik faiz farkını bilmiyorsa, tüm koşulların kredi sözleşmesine yazılmış olması fazla bir anlam ifade etmez.

4. 1. 2 Mali Piyasalarda Güvenin Önemi

Ekonomik ajanların hangi durumda ne yapacaklarının bilinmediği durumda belirsizlik, belirsizliğin olduğu durumda ise güvensizlik söz konusudur. Bir ekonomi ancak güven ortamında etkinlikle çalışabilir. Güven olmayan bir ekonomide kırılganlıklar yüksektir. Böyle bir ortam, her türlü işlem maliyetini artırdığı gibi, yatırımları da caydırıcı bir etkide bulunur. Mali piyasaların etkinlikle çalışabilmesinde güven, diğer piyasalarda olduğundan çok daha büyük bir öneme sahiptir. Mali piyasalarda güvenin ne kadar önemli olduğu, bu piyasaların en önemli kurumu olan bankaların işleyiş prensibinin açıklanmasıyla ortaya konulabilir. Bilindiği gibi bankalar, tasarruflarını değerlendirmek isteyen sermaye sahipleri ile ödünç paraya gereksinimi olanlar arasında güvenilen bir aracı olarak faaliyet gösterirler. Bankalar genel olarak çok sayıda tasarruf sahibinden kısa vadeli olarak topladıkları fonları, çoğu kez uzun vadeli krediler şeklinde yatırımcılara ödünç verirler. Bankaların kârlılıklarını artırabilmeleri için kasalarında olabildiğince az bir parayı boşta bırakmaları gerekir. Eğer her şey olağan akışı içinde ilerler ve tasarruf sahipleri tasarruflarını bankada tutmaya devam ederlerse, bankalar kısa vadeli olarak topladıkları tasarruflar ile uzun vadeli yatırımları finanse etme konusunda ortaya çıkan vade uyumsuzluğunu ayarlamakta fazla bir zorluk çekmezler. Ne zaman talep edileceği belli olmayan ufak çaptaki para taleplerini de, rahatlıkla karşılayabilirler. Bununla birlikte olağanüstü bazı gelişmeler, temelde iki nedenden ötürü bankaların aniden likidite sıkıntısı içine düşmesine yol açabilir. Bunlardan birincisi, çok sayıda tasarruf sahibinin aniden para gereksinimlerinin ortaya çıkması ve aynı anda paralarını bankadan çekmek istemeleridir. İkincisi ise, vadesi gelmiş olan bazı kredilerin olağanüstü bazı durumlardan etkilenmesi ve ödemelerin gerçekleşmemesidir. Alacakları borçlarından yüksek olan bir bankada bile böyle bir durum, likidite krizine yol açabilir. Gereken likiditenin sağlanamaması ise, bankayı iflasa sürükler. Bu durum doğrudan olağanüstü bir gelişme ile ilgilidir. Ancak aslında temel bir problemi olmayan bir bankanın bile iflas etmesinin mümkün olması, tasarruf sahiplerinin güven algılamasında toplu bir değişmenin de bankayı iflasa sürükleyebileceğini gösterir. Bu durum, piyasa mekanizmasının etkin bir şekilde çalışabilmesinde güvenin çok kritik bir rolü olduğunu ortaya koymaktadır. Piyasa mekanizması güveni kendi başına sağlayamadığından, mali piyasaların kendi hallerine bırakıldıklarında tam etkinlikle çalışmalarının mümkün olamayacağı iddia edilebilir. Kaldı ki aşağıda görüleceği gibi, mali piyasalarda güven problemi dışında da birçok piyasa başarısızlığı söz konusudur.

4. 2 Mali Piyasa Başarısızlıkları

Neo-liberal iktisat anlayışının yaygınlık kazanmasının bir sonucu olarak bugün sermaye hareketleri, az sayıda ülke dışında bütün dünyada serbestleştirilmiş bulunmaktadır. Teorik olarak fon sağlamada çok önemli bir işleve sahip olan mali serbestleşmenin, sermaye kullanım maliyetlerini aşağı çekerek bütün dünya üzerinde kaynak dağılımının iyileşmesine hizmet etmesi ve bunun da küresel refahı artırması beklenir. Ancak aralarında Nobel iktisat ödülü sahibi Joseph Stiglitz'in de bulunduğu bazı iktisatçılar, neoliberal beklentilerin gerçekleşmesinin ancak tam rekabetin olduğu ve bilgi asimetrisinin olmadığı durumda söz konusu olabileceğine dikkat çekmektedirler. Bilindiği gibi bir piyasa işleminin etkin sonuç verebilmesi, hem alıcı hem de satıcının işlemle ilişkili her konuda eksiksiz ve aynı düzeyde bilgiye sahip olmalarına bağlıdır. Eğer alıcı ve satıcı arasında bilgi farkı varsa her iki tarafa da fayda sağlayacak mübadele gerçekleşemez ve söz konusu piyasa başarısız olur. Özellikle GOÜ'lerde rekabet sınırlıdır ve ciddi bilgi asimetrisi sorunları vardır. Çoğu kez GOÜ'lerde mali serbestleşmeden beklenen yararlar, Mishkin'in (2005, s.3) altını çizdiği gibi, bu ülkelerin mali sistemlerinin asimetrik bilgi sorununu çözme konusunda karşı karşıya kaldıkları engellerin bir sonucu olarak gerçekleşmemektedir.

Bilgi asimetrisi özellikle mali piyasalarda yaygındır ve bunun mali piyasalardaki olumsuz etkisi, diğer piyasalarda olduğundan daha vahim sonuçlara yol açar. Mali piyasada varlıkların değeri yalnızca gelecekte elde edilmesi umulan getiriye değil, diğer piyasa katılımcılarının nasıl davranacağına da bağlıdır. Mali piyasaların etkin işleyebilmesi için, kredi alanların kredi verenleri yanıltmaması gerekir. Ancak kredi alış - verişinde ciddi bir asimetrik bilgi problemi söz konusudur ve mali kurumların, sahip oldukları bilginin gerçeği yansıtıp yansıtmadığını kesin olarak bilebilme olanakları yoktur. Bu nedenle mali kurumlar yeterince bilgi sahibi olmadıkları müşterilerin sayısını artırdıkça, risklerini de artırmış olurlar. Örneğin bankalar, Stiglitz ve Weiss'in (1981) dikkat çektikleri gibi, faiz oranlarını değiştirme yoluyla mali kaynak dağılımını iyileştirme olanağına sahip değildirler. Çünkü eğer faiz oranlarını yükseltirlerse, verdikleri kredilerin geri dönmeme olasılığı da yükselir.

Bir ülkenin mali piyasalarında bilgi asimetrisi ve bununla bağlantılı olarak *ters seçim* ve *ahlaki tehlikenin* yol açtığı problemler, uluslararası mali piyasalarda çok daha yoğundur. Uluslararası mali kurumlar, farklı ülkelerde oluşmuş tasarrufları bir araya getirme konuşunda oldukça başarılıdır. Ancak bu tasarruflar için beklenebilecek en yüksek getiriyi sağlayabilecek müşterileri seçme ve denetleme konusunda oldukça başarısızlardır. Bu başarısızlığın temel nedenlerinden birisi, krediyi açanların gerekli ölçüde tedbir ve titizlikle davranmamalarına yol açan *asıl-vekil problemi*dir (principal-agent problem). Bu tür durumlarda mali piyasaların başarısızlık olasılığı çok yüksektir (Sengupta, 1999). Belirtmek gerekir ki, eğer ters seçim nedeniyle bir borçluya açılan krediler başka borç verenler tarafından borçlunun aldığı borcu ve faizini ödeyebilirliğine yönelik araştırma yapmanın maliyetine katlanmak yerine bir referans olarak alınacak olursa, söz konusu ters seçim kendi kendini doğrulayan bir nitelik kazanabilir. Böyle bir durumda ise, risklerin dramatik ölçüde artması kaçınılmazdır. Dolayısıyla bilgiye ilişkin problemler Blecker'in (2004, s.4) ifade ettiği gibi, "...yalnızca serbest işleyen piyasalardan beklenen yararı azaltan maliyetlerin (örn. daha büyük oynaklık) oluşması değildir. Daha önemlisi, bu problemlerin *uluslararası sermaye hareketleri serbestisinden umulan net verimlilik kazançlarının tümüyle altını oymasıdır*" (vurgu orijinal).

Bir kurum kredi açarken ters seçimde bulunmuş ve kredinin geri ödenmesi olanaksız hale gelmiş olabilir. Ancak zararın kaçınılmaz olduğu bir durumda bile bir nevi sigorta sisteminden yararlanarak önemli bir zarara uğramaktan kaçınabilen bir kurum, kredi kararı alırken fazla ihtiyatlı davranma zorunluluğu hissetmez. Böyle bir durum, ahlaki tehlike için çok uygun bir zemin hazırlar. Asya krizi yaşanırken bu ülkelere daha önce kredi vermiş olan kurumlar açısından IMF'nin gördüğü işlev, yukarıda bahsedilen "bir nevi sigorta sistemi" tanımına çok uymaktadır. Kriz geçirmekte olan ülkelerin geçici de olsa sermaye kontrolü uygulamalarını teşvik etmek bir yana, verdiği mali desteği bu ülkelerin daha fazla mali serbesti uygulama koşuluna bağlayarak IMF, borç verenlerin zarar görmemelerini sağlayan bir sigorta işlevi görmüştür.[10] IMF'nin kriz geçirmekte olan ülkelere dayattığı mali serbestiden taviz vermeme şeklindeki politikaların ima ettiği mesaj, bu ülkelere kredi açarken gereken ihtiyatı göstermeyen kurumların bile zarar görmeden paralarını geri çekebilecekleri olmuştur. Böyle bir durum, borç veren uluslararası kurumlara kredi açarken ihtiyatlı olma zahmetine katlanmaya gerek olmadığı anlamına gelmiş ve uluslararası mali kurumları kredi faaliyetlerinde ahlâki zafiyet göstermeye teşvik etmiştir.

Mali sistemin etkin bir biçimde işlemesinde engel teşkil eden bir başka sorun da *bedavacılık* (free rider) sorunudur. Bedavacılık sorunu, firmaları kısıtlayıcı sözleşme yapmaktan ve bu sözleşmelerin uygulanmasını izlemekten caydırarak mali piyasalarda ahlaki tehlikeye yol açan nedenlerin azaltılması yönündeki girişimleri sınırlandırıcı bir etkiye yol açar. Böyle bir durumda ise mali kesimde riskler ar-

10 Bu konuda Asya krizi çerçevesinde genel bir değerlendirme için bkz Radelet ve Sachs (1998) ve Stiglitz (2002).

tar(Özer, 1999, s.154-155). Çoğu kez mali serbestleşmeden beklenen yararlar, mali sistemdeki asimetrik bilgi, bedavacılık ve aşağıda ele alınacak olan *dışsallıklara* (externalities) ilişkin sorunlar nedeniyle, gerçekleşmemektedir.

4. 2. 1 Mali Piyasalarda Asimetrik Bilgi, Bedavacılık ve Dışsallıklar

Mali sistemin etkin bir biçimde işlemesinin önünde, bilgi asimetrisinden kaynaklanan *tersine seçim, ahlâki tehlike* ve *çoklu denge* ile *bedavacılık* ve *dışsallıklar* ciddi engeller oluşturmaktadır. Aşağıda bunlar tek tek ele alınacaktır.

4. 2. 1. 1 Mali Piyasalarda Asimetrik Bilgi

Mali sistemin etkin bir biçimde işlevlerini yerine getirememesinin önündeki en önemli engellerden birisi asimetrik bilgidir ve bu sistemin en önemli kurumları olan bankalar ile müşterileri arasındaki ilişkiler, asimetrik bilgiye dayanmaktadır. Asimetrik bilgi, herhangi bir sözleşmede taraflardan birisinin diğer tarafa göre daha fazla bilgi sahibi olmasıdır. Örneğin, belirli bir yatırımı finanse etmek amacıyla kredi alan bir kişi, finanse etmek istediği yatırımın potansiyel risk ve getirisi konularında kredi verene kıyasla daha fazla bilgi sahibidir (Mishkin, 1996). İşte taraflar arasındaki bu bilgi farklılığı nedeniyle mali kurumlar, piyasadaki hangi işletmelerin gerçekten güvenilir olduğu ve aldıkları krediyi başarılı bir projeye dönüştürebilecekleri konusunda sağlıklı bir karar veremeyebilirler. Ayrıca asimetrik bilginin bir sonucu olarak, piyasada iyi durumda olan firmalar bile az sayıda hisse senedi ihraç etmek zorunda kalır ve ekonomideki yatırım düzeyi potansiyellerine ulaşamaz. Asimetrik bilgiden kaynaklanan bütün bu nedenlerle mali piyasalarda, etkin bir mübadele gerçekleşme olasılığı zayıflar ve piyasa başarısız olur. Asimetrik bilgi mali sistemde üç temel soruna neden olur. Bunlar: *ters seçim, ahlaki tehlike* ve *çoklu denge*dir.

4. 2. 1. 1. 1 Mali Piyasalarda Ters Seçim

Ters seçim, bir kredi işleminin gerçekleşmesinden önce kredi talebinde bulunan kişi ya da kurumların gerçekleştirmeyi plânladıkları projenin potansiyel risk ve getirisi konularında, kredi verene kıyasla daha fazla bilgi sahibi olmalarından kaynaklanır. Söz konusu bu asimetrik bilgi nedeniyle mali piyasalarda borç verenler, kredi geri dönüşlerini tehlikeye sokacak yüksek risk taşıyan müşteriler ile güvenilir olanları birbirlerinden ayırt edemeyebilirler. Olası riskler gerçekleştiğinde kârlılığı koruyabilmek umuduyla kredi faizlerini artırmak ise, bir çözüm değildir. Mishkin'in (2005, s.5) işaret etti gibi, "çoğu kez bir krediyi en çok almak isteyen, onu geri ödeme ihtimali en düşük olandır." Stiglitz ve Weiss'in (1981) dikkat çektikleri gibi, bunun iki nedeni vardır. Birincisi, faiz yükseldikçe kredi için talepte bulunanlar arasında aldığı krediyi geri ödeme niyetinde olmayanların payının artmasıdır. İkincisi ise, faiz yükseldiği zaman kredi talebinde bulunanların daha yüksek riskli projeleri tercih etme eğiliminde olmalarıdır. Böyle bir eğilimde olmalarının açık nedeni yüksek faiz nedeniyle düşük riskli projelerden elde edilebilecek kâr nispetinin düşmesidir. Bu durum bir taraftan kredi taleplerini azaltıcı etkide bulunur, diğer taraftan da kredi taleplerinin daha yüksek risk içermesine neden olur. Asimetrik bilgi nedeniyle borç verenin projenin riskleri hakkında tam bilgiye sahip olmaması ve projenin başarısız olması durumunda ortaya çıkacak maliyetlerin büyük kısmının krediyi verenin üzerinde kalacak olması, kredi talep edenlerin risk algılamasını azaltan diğer hususlardır. Bu tür ahlâki zaaf gösterenlerin olması ise ters seçim olasılığını artırır.

Proje hakkında tam bilgiye sahip olmadıkça kredi veren mali kurumlar, daha yüksek faiz ödemeye razı müşterilerinin başarılı olma olasılıklarının düşük olduğu bir proje için kredi başvurusunda bulunup bulunmadıklarını bilemezler (Sengupta, 1999). Projenin başarısız olması durumunda kredi geri ödenemez ve mali kurum bundan büyük zarar görür. Dolayısıyla, yüksek risk taşıyan kredilerin hiç açılmamış olması, mali kurum açısından tercih edilir bir durumdur. Projenin yüksek risk taşıdığını bilmeden kredi açan, ters seçimde bulunmuş demektir. Ters seçimde bulunan bir mali kurum, verdiği krediyi ve faizini geri alamama riskiyle karşı karşıya kalır. Ayrıca ters seçim yapma riskini almak istemeyen mali kurumlar, piyasada güvenilir müşteriler olmasına rağmen kredi vermekten kaçınabilirler. Bu ise, mali piyasaları etkin işlemekten alıkoyar (Özer, 1999).

4. 2. 1. 1. 2 Mali Piyasalarda Ahlâki Tehlike

Kredi işlemi gerçekleştikten sonra kredi alanın aldığı krediyi geri ödeme olasılığını azaltacak faaliyetlerde bulunması, *ahlâki tehlike* olarak adlandırılmaktadır. Ters seçimde olduğu gibi bu riskin kaynağında da asimetrik bilgi yatmaktadır. Ahlâki tehlikenin oluşmasının nedeni, borçlunun projesi başarılı olduğunda aslan payını alması, ancak başarısız olduğunda ortaya çıkan zararın büyük kısmını kredi verenin üstlenmek zorunda kalmasıdır. Kimi borçlular krediyi aldıktan sonra, aldıkları krediyi kişisel amaçları için kullanabilirler, ya da projelerinin başarılı olması için yeterince çaba göstermeyebilirler. Kredi alan kimi borçlular ise, aldıkları krediyi prestij artıran ancak kârsız projelere yatırabilirler. Kredi verenler ile kredi alanlar arasındaki ahlâki tehlikeden doğan çıkar çatışması, birçok kredi kuruluşunun kredi vermekten vazgeçmesine ve verilen kredilerin ve dolayısıyla da yatırımların optimum düzeyin altında kalmasına neden olur (Mishkin, 1996, s.3).

Ahlaki tehlike riskini en aza indirebilmek için kredi veren kişi ya da kuruluşlar, kısıtlayıcı bir sözleşme karşılığında kredi verebilir ve borçlunun faaliyetlerini denetleyebilirler. Eğer kredi alan anlaşma koşullarını yerine getirmezse borç veren sözleşmeyi fesh eder ve cezai koşullar uygulanır. Böylece kredi verenlerin riskleri en aza indirilebilir. Ahlaki tehlike riskini en aza indirebilmenin emin yolu, kredinin bir ipotek karşılığında verilmesidir. Ancak bu konuda özellikle az gelişmiş ülkeler (AGÜ'ler) ile ilişkili olarak De Soto'nun (2000) gündeme getirdiği önemli bir problem söz konusudur. Söz konusu ülkelerde insanların kendilerine ait olan mülkleri yasal hale getirmeleri, oldukça pahalı ve zaman alıcıdır.[11] Ancak bir mülk, yasal olarak sahip olunmadığında, ipotek yapılamamakta ve sonuçta da aslında ekonomik olarak anlamlı olduğu halde kredi verilememektedir. Bir mülke yasal olarak sahip olunmasıyla ilgili sorunun aşılıp ipotek mekanizmasının işletilebildiği durumlarda bile, birçok AGÜ'deki hukuki sürecin aşırı yavaşlığı ve krediyi alanı koruma eğilimi, sorun yaratmaktadır. Bütün bu özel durumlar nedeniyle özellikle AGÜ'lerin ve GOÜ'lerin mali sistemlerinde ipotek mekanizmasından etkinlikle yararlanılamamaktadır. Bu da, söz konusu ülkelerde ters seçim probleminin daha da şiddetli bir şekilde yaşanmasına yol açmaktadır.

Ahlaki tehlike sorununun özel bir durumu, *asıl-vekil problemi*dir (principal-agent problem). Teoride, politikacıların ve bürokratların (vekil), kamu (asıl) yararını en çoklaştıracak faaliyetlerde bulunacağı varsayılır. Bununla birlikte, politikacıların kamu yararından farklılaşan, hatta kimi zaman tamamıyla kamu yararının karşısında yer alan kişisel çıkarları ve bu çıkarların peşinde koşmak için nedenleri vardır.

11 Örneğin Filipinler'de şehir içindeki bir konuta kanunen sahip olabilmek için 53 kurumda 168 bürokratik işlemin yapılması gerekmekte ve bu işlemler de 13 ila 25 yıl alabilmektedir. Mısır'da çöldeki bir arazinin kanuni olarak mülkiyete geçirilebilmesi için ise 31 kurumda 77 bürokratik işlemin yapılması gerekmektedir. İşlemlerin tamamlanması ise, 5 ila 14 yıl almaktadır (De Soto, 2000, s.35).

İktidardaki hükümet ve politikacılar, halkın kendi kişisel çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini tespit edemedikleri durumlarda (yani asimetrik bilgi sorunu oldukça) kamu yararına aykırı faaliyetlerini devam ettirebilirler. Kimi zaman halk, hükümetin ve politikacıların faaliyetlerinin kamu yararına olup olmadığı konusunda tam bilgiye sahip olabilir. Ancak böyle bir durumda bile, demokratik GÜ'lerdeki gibi politikacıların kamu yararını gözetmelerini güvence altına alacak mekanizmalar işletilemiyor olabilir. Örneğin birçok AGÜ'de ve GOÜ'de devlet baskıcıdır, basın özgür değildir, hukuk sistemi yozlaşmıştır, rüşvet yaygındır vb. Böyle bir durumda, ahlâki tehlike yoluyla oluşan piyasa başarısızlığı mali piyasalarda daha da derinleşir ve etkinlikten uzaklaşılır (Mishkin, 2005, s.11).

4. 2. 1. 1. 3 Mali Piyasalarda Çoklu Denge

Çoklu denge pratikte neredeyse yalnızca mali piyasalara özgü bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi mali piyasalarda fiyatlar, bugünkü gelişmelerden etkilenen beklentilerle şekillenmektedir. Gelecekteki getiri, bugünkü gelişmelerden etkilenir. Örneğin bugün bir kriz yaşanacak olsa, bu durum gelecekteki büyüme oranını olumsuz etkileyeceğinden hisse senedi fiyatları ve ülke parası bundan hemen olumsuz yönde etkilenir. Diğer taraftan, beklentilerde kötüleşme olması bir krize zemin hazırlar. Bir krizin ortaya çıkması ise, kriz beklentisinin haklı olduğunu kanıtlar. Bu, "kötü" bir dengedir. Piyasaların iyimser olduğu bir durumda ise, gelecekteki büyüme beklentileri iyileştiği için varlık fiyatları yükselir ve "iyi" bir denge oluşabilir. Çoklu dengenin varlığı, belirsizlikle yakından ilişkilidir. Bu aynı zamanda, mantık dışı ekonomik sonuçlara yol açan mantıklı sürü davranışı sonucu mali piyasaların kendilerinin bir kriz kaynağı olabileceği anlamına gelir (Wyplosz, 1999, s.158).

Çoklu dengeye yol açan klasik örnek bankalara hücumdur. Daha önce bahsedilmiş olduğu gibi bankalar, tasarruf sahipleri ile ödünç para gereksinimi olanlar arasında güvenilen bir aracı olarak faaliyet gösterirler. Olağan durumlarda bankalar, çok sayıda tasarruf sahibinden kısa vadeli olarak topladıkları tasarruflar ile uzun vadeli yatırımları kolaylıkla finanse edebilir ve ne zaman talep edileceği belirsiz olan ufak çaptaki para taleplerini de rahatlıkla karşılayabilirler. Bununla birlikte, eğer önemli sayıda tasarruf sahibi diğer tasarruf sahiplerinin çok yakın bir tarihte paralarını bankadan geri çekeceklerini ve bunun da bankayı bir likidite krizine sürükleyeceği konusunda şüpheye kapılacak olurlarsa, durum tamamen değişir. Söz konusu bankaya yönelik olarak ortaya çıkan böyle bir güven bunalımı, tasarruf sahipleri arasında paralarını diğerlerinden daha önce bankadan çekme rekabeti yaşanması sonucuna yol açabilir. Böyle bir durum, alacakları borçlarından çok daha fazla olan bir bankayı bile bir likidite krizine sürükleyebilir ve banka sonuçta iflas edebilir.[12]

Makroekonomik temellere ve mali değişkenlere yönelik piyasa katılımcılarını çevreleyen psikoloji ve algılamalar, çoklu denge oluşmasının temelinde yatmaktadır. Asya'da 1997-98 yıllarında yaşanan krizler, Lim'e (2004, s.66) göre, çoklu dengeye ilişkin iyi birer örnektir. Bu ülkelerde geçmişte bazı ekonomik olumsuzluklara rağmen, yatırımcıların aşırı iyimser beklentileri nedeniyle "iyi" dengeler oluşmuştur. Ancak 1997'ye gelindiğinde olumsuz olmakla beraber bir krizi haklı göstermeyecek bazı gelişmeler,[13] iyimser beklentilerin aşırı kötü beklentilerle yer değiştirmesine yol açmıştır. Sonuçta ise bu ekonomiler kendilerini "kötü" bir denge içinde bulmuşlardır.

12 Tarihteki en büyük bankacılık paniği 1866 yılında İngiltere'de meydana gelmiştir. Geniş çaplı bir diğer bankacılık paniği ise 1932 yılında ABD'de yaşanmıştır.

13 Tayland, Endonezya, Güney Kore ve Malezya 1997–1998 yıllarında krizle karşı karşıya kaldıklarında, özellikle enflasyon ve işsizlik verileri açısından imrenilecek durumdaydılar. Ancak özellikle dış borç düzeyi ve bu borcun vade yapısına ilişkin bazı olumsuzluklar söz konusuydu. Bu konuda bkz Jomo (2004) ve Lim (2004).

4. 2. 1. 2 Mali Piyasalarda Bedavacılık

Mali piyasaların etkin bir biçimde işlemesine engel teşkil eden bir başka sorun da *bedavacılık* sorunudur. Mali piyasalarda bedavacılık sorunu, piyasa katılımcılarının bilgi toplamanın maliyetlerine katlanmaksızın, başkaları tarafından toplanan bilgileri kullanması şeklinde oluşmaktadır. Bu sorun özellikle menkul değerler piyasası açısından önem taşımaktadır. Bazı yatırımcılar hangi hisse senedinin gerçek değerinin altında olduğu ve bu nedenle alınması gerektiği biçiminde bir bilgiye sahip olabilirler. Bedavacılık, böyle bir bilgiyi elde etmek için hiçbir bedel ödemeyen başka yatırımcıların bu bilgiyi kullanarak yatırım yapmaları durumunda ortaya çıkar (Özer, 1999, s.154).

Bedavacılık sorunu, menkul değerler piyasasında ahlaki tehlikeye yol açan nedenlerin azaltılması yönündeki girişimleri de sınırlar. Bilindiği gibi ahlâki tehlike sorununu azaltmak için kısıtlayıcı sözleşmenin yapılması ve bu sözleşme hükümlerine uyulup uyulmadığının denetlenmesi gerekir. Bu şekilde kredi veren, borçlunun kredi anlaşmasındaki yükümlülüklerini yerine getirmemesi durumunda yaptığı kısıtlayıcı sözleşmeyi uygulamaya koyarak, borçluyu kendisini zarara uğratacak şekilde risk almaktan alı koyar. Bununla birlikte, kısıtlayıcı sözleşmelerin uygulanması ve izlenmesi maliyetlidir. Ayrıca, bu tür faaliyetler sonucu elde edilen bilgilerden bir bedel ödemediği halde başkalarının yararlanmalarını engellemek de her zaman mümkün değildir. Söz konusu kısıtlayıcı sözleşmelerinin denetleme sonuçlarına maliyetlerine katılmaksızın ulaşılması, menkul kıymetler ve özellikle de hisse senedi piyasalarında ciddi bir sorun haline gelebilir. Çünkü bu tür faaliyette bulunanların maliyetleri arttığından, rekabet güçleri zayıflar. Bu da söz konusu firmaları, kısıtlayıcı sözleşme yapmaktan ve bu sözleşmelerin uygulanmasını izlemekten caydırabilir (Özer, 1999, s.154-155). Böyle bir durumda ise mali kesimdeki risklerin artması kaçınılmazdır.

4. 2. 1. 3 Mali Piyasalarda Dışsallık

Dışsallık kavramıyla kastedilen, toplumun belirli bir üyesi tarafından gerçekleştirilen bir üretim veya tüketim faaliyetinin sonucu olarak ortaya çıkan yarar ve maliyetlerin toplumun diğer üyelerine taşmasıdır. Mali piyasalarda dışsallıklar pek çok şekilde ortaya çıkabilir. Örneğin mali bir kurum tarafından bir müşteriye kredi verilmesi, diğer mali kurumların da bu müşteriyi potansiyel müşteri olarak görmelerine neden olabilir. Böyle bir durumda ilk mali kurumun yaptığı değerlendirme başka mali kurumlar için olumlu bir dışsallık sağlamış demektir. Benzer biçimde bir kredi müşterisinin aldığı borcu ödeyememe olasılığı kredinin miktarının bir fonksiyonu olduğundan, ikinci borç veren kurum ilk borç veren kurum üzerinde olumsuz bir dışsallığa yol açar. Bazı dışsallıklar ise piyasalar arasında söz konusu olabilir. Örneğin kredi piyasalarındaki faaliyetler, hisse senedi piyasasını veya hisse senedi piyasasındaki faaliyetler de kredi piyasasını etkileyebilir (Özer, 1999, s.159).

Bir diğer dışsallık ise, mali küreselleşmenin bir sonucu olarak dünya piyasalarının büyük ölçüde birbirleriyle bütünleşmeleri ile ilgilidir. Ülkelerin ticaret ve sermaye akımları ile ekonomilerinin birbirleriyle bağlantılı olmaları nedeniyle bir ülkede yaşanan istikrarsızlık, diğer ülkeler üzerinde de kaçınılmaz olarak olumsuz dışsallıklara yol açar. Sonuçta bir ülkede yaşanan kriz, dünyanın uzak köşelerindeki ülkelerinin mali piyasalarında bile olumsuz etkilerini hissettirebilir ve kimi ender durumlarda ise başka ülkelere bulaşabilir.

4. 2. 2 Mali Piyasalarda Güven Algılamasında Ani Değişim

Daha önce belirtildiği gibi mali piyasalarda fiyatlar, beklentiler doğrultusunda oluşur. Beklentiler ise, piyasa katılımcılarının yeni bilgilerin gelecekte nasıl değişimlere yol açacağına ilişkin yorumlarının bir

sonucudur. Doğal olarak yeni bilginin niteliği ve yorumun kalitesi, beklentilerin şekillenmesinde büyük önem taşır. Beklentilerin oluşması için bilgi kritik öneme sahip olmakla birlikte, yeni bir bilgi her zaman sağlıklı kanallardan elde edilmez ve yanlış olabilir. Buna rağmen ilk davranan avantajından yararlanmak isteyen bazı piyasa katılımcıları bu bilgileri doğrulamadan işlem yapabilir ve gerçekleştirdikleri işlem hacmiyle bağlantılı olarak fiyat değişimlerine neden olabilirler. Bazı ender durumlarda ise yeni bir bilgi, piyasalara istenen yönü vermek üzere manipülasyon amaçlı yanlış bir bilgi olabilir. Kaçınılmaz olarak böyle bir durumda piyasalarda oluşan fiyat, geçici de olsa gerçek durumu yansıtmayan bir fiyattır. Diğer taraftan, gerçeği yansıtan bir bilgi de piyasa katılımcıları tarafından yanlış yorumlandığında, piyasada oluşan fiyat yanlış olacaktır. Kaldı ki, piyasalar hemen her zaman gerçeği yansıtan ve doğru yorumlanmış bilgilere bile, kendi doğalarından kaynaklanan nedenlerle aşırı tepki vermeye eğilimlidir. Ayrıca kimi zaman mali piyasalarda alınmış olan büyük pozisyonlar, bazen bilgilerin fiyatlar üzerindeki etkisini azaltırken bazen de tam tersine dramatik bir biçim almasına neden olabilir. Bütün bunların yanı sıra, piyasa katılımcılarının psikolojik durumları da kaçınılmaz olarak fiyatları etkiler. Özellikle beklenmedik kötü haberler geldiğinde, piyasalarda güven aniden kaybolup bir panik oluşabilir. Böyle bir durum sürü davranışına yol açabilir ve sonuçta da kendi kendini meşrulaştıran bir kriz sürecine girilebilir.

Piyasalardaki güvenin kaybolmasının ekonomik krize yol açabileceğinin ilke olarak kabulü, Krugman'ın (2001, s.118) altını çizdiği gibi, bir ülkede güvenin kaybolmasının gerekçesi de olabilir. Çünkü kendi kendisini meşrulaştıran süreçlerin bir krizle sonuçlanabilmesi nedeniyle piyasa psikolojisi çok büyük önem kazanır. Öylesine önem kazanır ki, belli limitlerde de olsa beklentiler ve hatta yatırımcıların önyargıları ekonomik temeller haline gelir. Çünkü piyasa psikolojisinin çok önemli olduğuna inanılmaktadır. Bazı iktisatçıların kendi kendisini meşrulaştıran spekülatif ataklara kuşkuyla yaklaşmalarına karşın, 1990'larda Latin Amerika ve Asya'da olup bitenler bu şüpheleri en azından pratikte dağıtmıştır. Sloman'ın (2004, s.498) işaret ettiği gibi, döviz piyasasında bir günde işlem gören kısa vadeli mali akımların miktarının yanında merkez bankalarının rezervleri küçük ve önemsiz kalmaktadır.[14] Spekülatif atakların kendi kendilerini meşrulaştıran karakterleri nedeniyle, ekonominin temelleriyle uyumlu politikalar üretmek, piyasaların güvenini kazanmak için yeterli olmayabilir. Aslında piyasaların güvenini kazanma ihtiyacı, Krugman'ın (2001, s.121) işaret ettiği gibi, "bir ülkeyi mantıklı gibi görünen politikaları izlemek yerine tam tersi politikaları takip etmek zorunda bile bırakabilir."

Krugman (2001, s.110), ABD'nde ve daha birçok GÜ'de bir krizle karşılaşıldığında uygulanan iktisat politikalarının 1929'daki büyük bunalımdan çıkışta uygulananlarla benzer olduğuna dikkat çekmekte ve ABD'de Federal Reserve'in 1975, 1982 ve 1991'de faiz oranlarını ekonomiyi ayağa kaldıracak ölçüde düşürmesi ve hükümetlerin vergileri azaltıp, harcamaları artırmasını örnek olarak vermektedir. Oysa mali kriz Asya'yı vurduğunda IMF'nin sağladığı mali destek karşılığında bu ülkelerden uygulanmasını talep ettiği politikalar, faiz oranlarını yükseltmeleri, harcamaları kısmaları ve vergileri artırmaları olmuştur.[15] Krugman'a (2001, s.111) göre, Washington'un yeni gelişen piyasa ekonomilerine neden kendi ülkelerinde uygulanan politikaların tam tersi olarak değerlendirilebilecek politikalar önerdiği sorusunun kısa cevabı "spekülatör korkusu"dur.

---

14 Eğer bir paranın değer kaybedeceği kanısı bütün piyasalarda hâkimse, merkez bankasının yapabileceği fazlaca bir şey yoktur. Sözgelimi, eğer gelecek hafta paranın yüzde 10 değer kaybetme olasılığı yüzde 50 ise, bu parayı şimdi satmanın "beklenen" getirisi haftada yüzde 5'in biraz üzerindedir (yani yüzde 10'un yüzde 50'si). Bu ise, yılda yüzde 5000'den fazladır (Sloman, 2004, s.498).

15 Kriz zamanındaki gereksinimleri çok açık bir şekilde IMF tarafından dayatılan bu politikalardan farklı olan Güney Kore örneği için bkz Erdoğdu (2004).

4. 3 Mali Piyasa Başarısızlıklarının Yol Açtığı Kamusal Kötülükler

Mali istikrarın neden kamusal bir mal olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi için, mali istikrarsızlıkların neden olduğu *kamusal kötülükler*in (public bads) analiz edilmesinde yarar vardır. Uluslararası mali piyasalarda yaşanan istikrarsızlıklar yalnızca bir veya birkaç ülkede yaşayanları değil, hemen her dünya vatandaşını herhangi bir şekilde olumsuz olarak etkiler. Yüksek bir hacme sahip olan ve süratle gerçekleşen sermaye giriş ve çıkışları, özellikle yeterli kurumsal düzenlemeye sahip olmayan GOÜ'lerin mali sistemlerini istikrarsızlaştırmaktadır. Ani ve yüksek hacimli sermaye çıkışlarının ardından bir ülkede hem mali hem de reel sektör ciddi yaralar almakta, kimi zaman ise ülke ekonomisi ağır bir krize sürüklenebilmektedir. Yaşanan bir mali kriz, ilk önce ülkenin mali piyasalarının altüst olmasına yol açmaktadır. Yerli para hızla değer kaybederken, çoğu zaman merkez bankaları sermaye çıkışının hızını kesmek için faiz oranlarını aşırı yükseltmektedir. Bu durum, bir yandan dış borç stokunun yerli para cinsinden değerini artırmakta, diğer yandan da dövizde yüksek açık pozisyonu olan bankaları iflasa sürüklemektedir. Ekonomik iklimdeki bu olumsuz dönüşüm, işletmelerin yatırımlarını askıya almalarına, faaliyetlerini sınırlandırmalarına, dolayısıyla da ekonominin daralmasına yol açmaktadır. Bu daralmaya işsizliğin artması, kişi başına düşen gelirin azalması ve çoğu zaman da sosyal harcamaların kısılmasıyla da yakından bağlantılı olarak yoksulluğun artması eşlik etmektedir. Yaşanan bir krizin etkisi ülkeler için önemli farklılıklar gösterebilir ve her ülke için olumsuz olmak zorunda da değildir. Bununla birlikte, küresel olarak bakıldığında bu etkilenmenin büyük ölçüde olumsuz olduğu açıktır.

Son yıllarda kriz yaşayan sekiz ülke (Arjantin, Brezilya, Endonezya, Malezya, Meksika, Güney Kore, Tayland ve Türkiye) üzerine Griffith-Jones ve Gottschalk (2004) tarafında yapılan bir tahmine göre, 1995-2002 döneminde bu ülkelerin maruz kaldıkları çıktı azalmasının değeri, 1,25 trilyon Amerikan dolarıdır. Oldukça yüksek olmasına rağmen bu rakam, bu ülkelerin yaşadıkları mali krizlerin yol açtığı kayıpların ancak bir kısmına karşılık gelmektedir. Söz konusu tutar, ne genel olarak mali kanallardan ortaya çıkan bulaşma etkisi nedeniyle düşük büyüme oranlarını, ne de ihracat fiyatları ve hacminde küçülme şeklinde ticaret kanallarıyla ortaya çıkan düşük büyüme oranlarını göz önüne almaktadır. Dahası bu tahminler, GÜ'lerin kriz nedeniyle ortaya çıkan talep daralmasının bir sonucu olarak ticaretlerinin daralması ve krizden etkilenmiş ülkelerde kazançlı olabilecek yatırımların gerçekleşmemiş olmasını da göz önüne almamaktadır. Eichengreen (2004) tarafından yapılan başka bir tahmine göre, yaşanan döviz krizlerinin GOÜ'lere maliyeti yılda 107 milyar dolardır. Bu tutar söz konusu ülkelerin GSMH'larının yüzde 0,7'sine karşılık gelmektedir. Bu hesaba göre, geride kalan çeyrek yüzyılda yaşanan döviz ve bankacılık krizleri GOÜ'lerin gelirlerini yaklaşık yüzde 25 azaltmıştır.

Bir örnek olarak Türkiye'nin 2000 Kasım ve 2001 Şubat aylarında art arda yaşadığı iki kriz sonucunda ortaya çıkan hasarın bilânçosu şu başlıklar altında toplanabilir:

- Ekonomide %9,5 oranında gerçekleşen küçülme sonucu milli gelirde ortaya çıkan kayıplar,
- IMF'den ek dış borçlanmayla artan borç yükü,
- İç borç faizindeki ek yük,
- İşsizlik artışı,
- Ücret düşüşleri, iflaslar, ulusal rekabet gücünde azalma.

Türkiye'nin 2000 yılında 200 milyar dolar olan GSMH'sı, 2001 yılında yaşadığı %9,5'luk küçülme ile 148 milyar dolara düşmüştür. 2000 yılına göre 2001 yılında 54 milyar dolarlık milli gelir kaybına uğrayan Türkiye'nin kişi başına geliri ise, 2000 yılında ulaştığı 3.095 dolardan 2.160 dolara gerilemiştir.

GSMH'daki 54 milyar dolarlık kayba 25 milyar dolar ek dış borçlanma eklenirse, sadece bu iki kalemden 79 milyar dolarlık bir kayıp olduğu görülür. Krizler, iç borç stokunu ve iç borç faizini önemli ölçüde etkilemiştir. 2000 yılı sonunda yıllık ortalama faiz oranı %38 ve ortalama vade 410 gündür. Ancak Kasım krizinden sonra 2001 Ocak ayında yapılan ilk borçlanmada faiz oranı %65'e yükselmiş, ortalama vade ise 155 güne düşmüştür. Daha sonra yaşanan Şubat krizinin bir sonucu olarak faiz daha da yükselmiş ve 2001 yılındaki faiz ortalaması %105'e ulaşmıştır. Ortalama vade ise neredeyse 3 kat kısalarak 144 gün olarak gerçekleşmiştir. Sonuç olarak bu krizlerin getirdiği ek mali yük toplam olarak 109 milyar doları bulmuştur. Bu yükün 54 milyar doları ulusal gelirde oluşan kayıptan, 25 milyar doları ek dış borçlanmadan, 30 milyar doları ek iç borçlanmadan kaynaklanmıştır (Sönmez, 2002).

Belirtmek gerekir ki, mali istikrarsızlıklar GOÜ'ler kadar olmasa da GÜ'leri de olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun birinci nedeni, GOÜ'lerde yaşanan krizlerin GÜ mallarına olan talebi en azından kısa vadede düşürmesidir. İkinci neden, GOÜ'lerde yaşanan krizlerin yol açtığı işsizliğin uzun sürmesi durumunda GÜ'lere doğru bir göç baskısına yol açmasıdır (Ünsal ve Çaşkurlu, 2006, s.7). Günümüzde emeğin serbest dolaşımı çok sınırlı olmakla birlikte bu durum, çeşitli yollarla GÜ'lerde işçi olarak çalışma ya da mülteci olma çabalarını artırabilir ve bu da söz konusu ülkelerde kaçınılmaz olarak bazı sıkıntılara yol açabilir. Her ne kadar Ünsal ve Çaşkurlu, GÜ'lerdeki fazla fonların GOÜ'lerde elde edilebilecek potansiyel yüksek reel faiz gelirlerinden yoksun kalacakları şeklinde bir neden daha ileri sürüyorlarsa da, aslında gerçek durum bundan çok farklı olabilir. İMKB Teftiş Kurulu başmüfettişi Gültekin Bayar'ın kişisel bir iletişim esnasında dikkat çektiği gibi, kısa vadeli işlem yapan yabancı fonların önemli bir kısmı kriz daha tam olarak oluşmadan ve önemli bir maliyetle karşılaşmadan ülkeyi terk ederek krizin olumsuz ortamından kendilerini koruyabilmektedir. Kaldı ki bu fonlar ülkede risklerin azalmaya başladığı, ancak döviz fiyatlarının önceki seviyelerinden çok daha yüksek olduğu bir noktada ülkeye geri dönebilmekte ve yükselmiş olan reel faizden nemalanabilmektedir. Dolayısıyla, krizin gelmekte olduğunu zamanında fark ederek ülkeyi erken terk edebilen kısa vadeli fonlar, aslında kriz dolayısıyla kârlılıklarını artırmaktadır. Bu durum, kısa ve uzun vadeli fonların bir ülkeye yararlarının ne kadar farklı olabildiğine yönelik önemli bir örnek teşkil etmektedir.

5. MALİ PİYASA BAŞARSIZLIKLARINI EN AZA İNDİREBİLECEK POLİTİKALAR

Mishkin'in (1999, s.2-4) işaret ettiği gibi, "...mali piyasaların temel işlevi, fonları, üretime yönelik yatırımlar yapma istek ve kapasitesi olan birey veya kurumlara aktarmaktır. Eğer mali piyasalar bu temel amaçtan farklı bir şekilde hareket edecek olurlarsa, ekonomi etkin bir şekilde faaliyet gösteremez." Mali piyasaların bu işlevlerini yerine getirememeleri, ekonominin etkin bir şekilde faaliyette bulunmasını engeller ve ekonomik büyüme ciddi bir biçimde kesintiye uğrar. Tüm piyasalar başarısız olabilir. Ancak mali piyasaların başarısızlığı, ekonomide oynadıkları kritik roller ve mali piyasalarda ortaya çıkan olumsuzlukların bulaşıcı etkileri nedeniyle büyük önem taşır (Özer, 1999, s.144).

Yukarıda ele alınan mali piyasa başarısızlıkları, bu piyasaların işlevlerini etkinlikle yerine getirmelerine engel oluşturmakta ve birçok ekonomik ve sosyal olumsuzluğa zemin hazırlamaktadır. Uzakdoğu Asya krizinde ve sonrasında Brezilya, Türkiye ve Arjantin'de mali sistemlerde ortaya çıkan piyasa başarısızlıklarının ne kadar olumsuz makroekonomik sonuçları olduğu görülmüştür. Bu piyasa başarısızlıkları, devletin neden mali piyasalara müdahale etmesi gerektiğinin en önemli gerekçesini oluşturur. Mali sistemde yer alan tek bir kuruluşun bile iflas etmesi, ekonominin geneline yayılan ciddi olumsuz etkiler doğurabilir.[16] Banka iflasları bir ülkede mali paniğe yol açmasa bile, bazı tasarruf sahiplerinin diğer mali kuruluşlardaki fonlarını çekmelerine yol açarak, söz konusu kurumlar üzerinde olumsuz dışsallık oluşmasına neden olabilir.

16 Aynı gerekçeyle 1998 yılında Federal Rezerv Bank'ın o zamanki başkanı Alan Greenspan, Long Capital Management Fund'ı batmaktan kurtarmıştır.

Özellikle asimetrik bilginin yol açtığı sorunların varlığı, devletin mali sistemi düzenlemek ve denetlemek için önemli roller üstlenmesi gerektiğini göstermektedir. Ters seçim, ahlâki tehlike ve çoklu denge sorunları, gerçeği yansıtan bilgi üretiminin ve kullanıma sunumunun önemini ortaya koymaktadır. Devletin mali sistem içerisinde gerekli bilgilerin üretilmesini ve bu bilginin paylaşılmasını teşvik edecek düzenlemelere gitmesi, bu piyasa başarısızlıklarının giderilmesine yardımcı olabilir. GOÜ piyasaları, özellikle muhasebe ve raporlama sistemlerindeki yetersizliklerin neden olduğu eksik bilgiden dolayı önemli dalgalanmalara ve piyasayı algılamalarda önemli değişikliklere yol açabilir. Devlet, mali piyasalardaki bilgi kalitesinin ve şeffaflığın artmasını sağlayacak düzenlemeler yoluyla bu dalgalanmaların azalmasını sağlayabilir.

Krugman, serbest piyasa ilkelerini bağnazca savunmanın ne kadar olumsuz sonuçlara yol açabileceğine ve mali serbestinin hangi anlama gelmemesi gerektiğine ilişkin olarak şöyle demektedir, "nasıl ki konuşma özgürlüğü kalabalık bir tiyatroda 'Yangın var!' diye bağırmak anlamına gelmezse, serbest piyasa ilkesi de yatırımcıların birbirleri üzerinde tepinerek panik yaratmalarına izin verilmesi gerektiği anlamına gelmez. Bir krizden kaçarken yapılan şey budur" (Krugman, 2001, s.175-6). Krizlerin giderek kendi kendini doğrulayan bir karakter kazandığının ve bunda da denetimsiz kısa vadeli sermaye hareketlerinin büyük bir rolü olduğunun saygın iktisatçılar arasında genel kabul görmeye başladığı günümüzde, kısa vadeli sermaye hareketlerinin yol açtığı olumsuzlukları sınırlandıracak önlemlere gereksinim olduğu açıktır. Bu önlemler, ulusal ve uluslararası olmak üzere farklı düzeylerde yaşama geçirilebilir.

Ulusal düzeyde yapılabileceklerin başında doğal olarak, ekonomideki yapısal problemlerin ve asimetrik bilgiye yol açan eksikliklerin giderilmesi gelmektedir. Kriz riskini azaltmada rezervleri artırmanın bir yararı olduğu da açıktır. Bununla birlikte, Rodrik (2006) tarafından yapılan yakın tarihli bir çalışmanın ortaya koyduğu üzere, yüksek reel faiz sonucu elde edilen bu rezervler için karşı karşıya kalınan maliyet çok yüksektir.[17] Rodrik, kısa dönem yükümlülüklerin azaltılması yoluyla daha düşük maliyetle aynı likiditenin sağlanabileceğine dikkat çekmektedir. Krugman ise kriz riskini azaltmak için hükümetlere, yerli şirketlerin dövizle borçlanma cesaretlerini etkin bir biçimde kırmalarını ve ödünç fonların "kaldıraç etkisi"ni azaltmalarını önermektedir. Ona göre bunu yapmanın en iyi yolu, dövizle borçlanan şirketlerin vergi yüklerini artırmaktır (Krugman, 2001, s.176-177). Böyle bir uygulama, döviz krizi riskini azaltabilirse de, bir ülkenin kriz riskini azaltacak en önemli faktörün ülkenin dışsatımını dışalımının üstüne çıkartabilecek yapısal değişimi sağlamak olduğu unutulmamalıdır. GOÜ'lerin en büyük açmazlarından birisinin sermaye yetersizliği olduğu göz önüne alındığında, Krugman'ın önerisini döviz borçlanmasının kullanılacağı yere göre farklılaştırarak uygulamak daha anlamlı olabilir. Örneğin alınan döviz borcu doğrudan yatırım amacıyla kullanılacak olursa, döviz borçlanması dolayısıyla gündeme gelen ek vergi alınmayabilir.

Arjantin, Brezilya, Meksika, İsrail ve Türkiye üzerine yapılan yeni bir çalışmanın bulgularına göre, ortalama büyüme oranındaki artış enflasyonu düşürücü bir etkide bulunmaktadır (Doğruel ve Doğruel, 2006, s.180). Bu bulgu, özellikle orta-üst gelir grubuna giren ülkelerin makroekonomik dengesizliklerinin giderilmesinde kararlı büyümeyi hedefleyen politika uygulamalarına öncelik vermelerinin, istikrar açısından da önem taşıyabileceği anlamına gelmektedir.

17 Rodrik (2006), GOÜ'lerin merkez bankası rezervlerinin milli gelirlere oranının %30'una ulaştığına ve bu rezervler için karşı karşıya kalınan maliyetin (ödenen faiz – elde edilen faiz geliri) söz konusu ülkelerin milli gelirlerinin yaklaşık yüzde biri seviyesinde olduğuna dikkat çekmektedir.

Mali serbestinin kaynak dağılımında sağlayabileceği faydalardan vazgeçmeden ulusal düzeyde uygulanabilecek politikaların bazıları ana hatlarıyla şu şekilde sıralanabilir:

- Ekonominin yapısal problemlerinin giderilmesi.
- Kısa vadeli sermaye akımlarını azaltacak ve doğrudan yabancı yatırımları artıracak politikalar uygulanması (örn: sermaye girişlerinin belli bir oranının zorunlu mevduata tabi tutulması,[18] iki adımlı bir Tobin vergisi[19] uygulanması, menkul kıymet ve sermaye piyasası işlemleri üzerinden vergi alınması).
- Mali kurumların risklerini artırabilecek yeniliklerin yakından izlenmesi, uygulanmakta olan düzenlemelerin yeni bilgiler ışığında sürekli olarak iyileştirilmesi ve mali kurum faaliyetlerinin düzenli olarak denetlenmesi.
- Ülke dışından sağlanan kamu borçlarında vade ve döviz uyumsuzluğu oluşmaması.
- Döviz kurlarında hem yukarı hem de aşağı yönde aşırı sapma oluşmasının engellenmesi.[20]
- Yerli şirketlerin yatırım amacı dışındaki döviz borçlanmalarını sınırlandıracak politikalar uygulanması.
- Ekonomide saydamlığı artıracak ve asimetrik bilgiye yol açan problemleri azaltacak yaklaşımların uygulanması.
- Kararlı ve yüksek oranlı büyümeyi hedefleyen politikalar uygulanması.

Eatwell ve Taylor'a (2000) göre, mali piyasalarda işlem yapan temel aktörler, kararlarını diğerlerinin ne yapacağını tahmin etme yoluyla verdiklerinden, mali piyasalar kırılganlığı özünde taşır. Bunun bir sonucu olarak mali küreselleşme, birçok GOÜ'de ekonomik büyümeyi baskı altına alıp deflasyona yol açan ve bir kriz ortaya çıktığında da hiç gerekmeyen maliyetlere yol açan sıkı para politikaları uygulanmasına yol açmıştır. Diğer taraftan Alexander vd. (2005), mali kurumların (özellikle de bankaların) gözetimine dayanan mevcut uluslararası mali yapının, belli mali kurumların mali başarısızlıklarından kaynaklanan olumsuz makroekonomik etkileri göz önüne almada başarısız olduğuna dikkat çekmektedirler. Onlara göre daha da kötüsü, çözüm olarak ortaya atılan Basel II gibi en az banka sermayesinin ne olması gerektiği şeklindeki sınırlandırmalar, mali kurumları davranışlarında daha homojen hale getirir. Bu ise, aslında kırılgan olduğu halde görünürde istikrarlı bir dönemin ardından, beklenmedik mali krizlere zemin hazırlar.

Tam mali serbesti etkin değildir ve kaçınılmalıdır. Yapılması gereken, mali piyasaların serbest piyasaların sağlayacağı yararları engellemeyecek bir şekilde düzenlenmesidir. Bunun da bütün ülkeleri bağlayıcı bir şekilde yapılması gerekir. Bu çerçevede Eatwell ve Taylor (2000), Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi bütün ülkelere yönelik bağlayıcı kararlar alabilecek ve yaptırım uygulayabilecek bir Dünya Mali

18 Bu konuda doğrudan bir önlem, Şili'nin uyguladığı tarzda girişte sermaye kontrolü uygulamaktır. Sloman'ın (2004, s.499) işaret ettiği gibi, 1998 Eylülünde, IMF özellikle spekülatif ataklara karşı kırılgan ülkelerde içeriye doğru gerçekleşen mali akımların kontrolünün yararlı olabileceğini ifade etmiştir. Şili'nin girişte uyguladığı ve Malezya'nın çıkışta uyguladığı sermaye kontrollere ilişkin bkz. Balseven ve Erdoğdu (2004).

19 İki adımlı Tobin vergisi, kısa vadeli sermaye akımlarının olumsuz etkilerini azaltmak üzere Paul Bern Spahn tarafından geliştirilen dolaylı bir önlemdir. Bu konuda özellikle bkz. Spahn (2002) ve Erdoğdu ve Balseven (2006).

20 Goldstein (2005, s.67), bu konuda bir düzeltmeyi piyasanın eninde sonunda yapacağına, ancak bunun kriz riskini artırmak pahasına olabileceğine dikkat çekmektedir.

Otoritesi (World Finance Authority) kurulmasını önermektedir. Bu organizasyon halen The Bank for International Settlements (BIS) ve *The International Organisation of Securities Commissions (IOSCO)* tarafından yürütülmekte olan işlevleri üstlenmelidir. Bu kurum, her bir düzenleme ve kontrol problemine yönelik sistematik çözümler geliştirmelidir. Ayrıca bu kurumun yapacağı düzenlemelere ilişkin bilgilere bütün dünya üzerinde kolayca ulaşılması sağlanmalıdır. Kurum, ulusal düzenleme ve risk yönetme önceliklerini, bağlayıcı bir şekilde koordine etmeli ve gerektiğinde bütün ülkeler için kullanılabilecek bir kredi fonu oluşturmayı amaçlamalıdır. Ülkeler bu kurumdan onay almak suretiyle sermaye giriş ve çıkışlarını kısıtlayabilmelidir. IMF bu kuruma bağlı bir son kredi mercii olarak çalışmalıdır. Mali serbestinin küresel düzeyde kaynak dağılımında sağlayabileceği faydalardan vazgeçmeden uluslararası düzeyde uygulanabilecek temel önerilerden bazıları şu şekilde sayılabilir:

- Ulusal mali sistemlerin zayıflıklarını ve bu zayıflıkların yol açabileceği bulaşıcı etkileri azaltma doğrultusunda IMF'in yerine geçerek BIS ve IOSCO'nun işlevlerini üslenecek, gerektiğinde hızlı bir şekilde hareket etme yeteneğine, bütün ülkelere yönelik bağlayıcı kararlar alma ve yaptırım uygulama yetkisine, meşruiyetine ve çıkar gruplarından göreli özerkliğe sahip bir Dünya Mali Otoritesi (DMO) kurulması.

- Bilgi asimetrilerini en aza indirmek üzere, DMO tarafından bütün ülkelerin mali sistemlerine ilişkin temel bilgilerin düzenli bir şekilde toplanmasının ve ilgili herkesin kolayca bu bilgilere ulaşabilmesinin sağlanması.

- Ülkelerin özellikle mali kesimlerinde ortaya çıkabilecek riskleri en aza indirmek üzere, DMO tarafından Basel II ve benzeri kıstasların yeni bilgiler ışığında sürekli bir şekilde iyileştirilmesi ve bütün ülkelerde uygulanmasının zorunlu kılınması.

- Belli kıstaslar çerçevesinde ve DMO'nun onayı ile ülkelerin gerekli olduğunda sermaye girişlerinin belli bir oranını zorunlu mevduata (rezerv) tabi tutabilmeleri ve sermaye çıkışlarını kısıtlayabilmeleri.

- Kısa vadeli sermaye hareketlerini sınırlandırmak üzere bir Tobin vergisinin, uluslararası düzeyde uygulamaya konulması ve WTO, WB, DMO gibi çok uluslu kurumların faaliyetlerinden yararlanılabilmesinin bu vergiyi uygulama koşuluna bağlanması.

- DMO'nun aktif bir rol üstlenerek kendi kendini meşrulaştıran krizlerin ortaya çıkmasını engelleyebilecek şekilde gerektiğinde ve hızlı bir şekilde bir son kredi mercii rolü üstlenerek piyasalara güven vermesi.

6. SONUÇ

Bugün makroekonomik istikrarın temel göstergesinin enflasyon olduğu genel kabul görmektedir. Bununla birlikte, mali küreselleşmenin bir sonucu olarak sermaye akımlarının ekonomiler üzerinde olağanüstü düzeye ulaşan etkileri göz önüne alındığında, makroekonomik istikrarın artık en önemli bileşeninin mali istikrar olmaya başladığı görülmektedir. Son on yılda Uzakdoğu Asya ülkeleri ile Brezilya, Türkiye ve Arjantin'de enflasyon düşerken yaşanan krizler, bu yeni durumu sergileyen örneklerdir. Teorik açıdan fon sağlamada çok önemli bir işleve sahip olan mali küreselleşmenin, sermaye kullanım maliyetini aşağı çekerek bütün dünya üzerinde kaynak dağılımının iyileşmesine hizmet etmesi ve bunun da küresel refahı artırması mümkün görünmektedir. Ancak mali serbestleşme, pek çok GOÜ için ekonomik istikrarsızlık, işsizliğin artması ve büyüme ortalamalarının düşmesi anlamına gelmiştir. Yüksek oynak-

lık gösteren ve hızla geri dönebilen sermaye akımları, beklentilerin aksine kaynak dağılımında etkinliği zayıflatabilmekte ve maliyeti ağır krizlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu çalışmada ortaya konulduğu gibi, mali küreselleşme ve özellikle de kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile son yıllarda artan sıklıkta yaşanan olan krizler arasında yakın bir ilişki vardır. Kısa vadeli olup da her an geri dönebilecek sermaye, uzun vadeli yatırımlarda kullanılamamaktadır. Bu tür sermaye, girdiği ülkeye geçici bir rahatlık sağlamakta ve daha çok dışalımın artmasına yol açarak sürdürülemez nitelik taşıyan bir büyümeyi finanse etmektedir. Bu durum aynı zamanda, asıl-vekil problemiyle yakından bağlantılı olarak, ev sahibi ülke hükümetlerine, yapısal sorunların ağırlaşması pahasına zor sorunlarla yüzleşmenin yol açabileceği oy kayıplarından kaçınma olanağı sağlamaktadır. Bu şekilde yüzleşmekten kaçınılan sorunlar ise, zamanla giderek ağırlaşmaktadır.

Mali piyasaların etkin bir şekilde işlev görebilmeleri, bütün piyasa katılımcılarının gerekli bilgilere sahip olmaları ve eylemlerinin rasyonaliteye dayanmasına bağlıdır. Oysa mali piyasalarda, ciddi asimetrik bilgi problemi ve bununla bağlantılı olarak ters seçim, ahlâki tehlike ve çoklu denge problemleri bulunmaktadır. Bilgi asimetrisinin bu piyasalardaki olumsuz etkisi ise, diğer piyasalarda olduğundan daha ağırdır. Çünkü diğer piyasalardan farklı olarak mali piyasadaki aktif varlıklar, yukarda da anıldığı gibi gelecekte elde edilecek getiri karşılığında el değiştirirler. Bu ise yalnızca gelecekte ne olacağına yönelik beklentilere değil, diğer piyasa katılımcılarının nasıl davranacağına da bağlıdır. İşte bu noktada, mali piyasa başarısızlığına yol açan ortak karar alma problemi ortaya çıkmaktadır. Literatürde ihmal edilmekle birlikte piyasaların etkin çalışabilmesinde olmazsa olmaz niteliğe sahip olan bir koşul, kişisel çıkarlar peşinde koşmanın toplum üzerinde büyük bir olumsuz dışsallık oluşturmamasıdır. Ancak piyasaların doğasında, bireysel fayda en çoklaştırılması ve olası olumsuzlukların bireysel bakımdan en azlaştırılması vardır. Ayrıca etik kaygılarla kendini bağlı hissetmeyen rasyonel bireyler, yasal veya ekonomik engeller olmadıkça çoğunluk üzerinde olumsuz dışsallıklara yol açmaktan da kaçınmaya gerek duymazlar. Bireysel çıkarın en çoklaştırmasının en emin yollarından birisi, ilk hareket eden avantajından yararlanmaktır. Ancak, mali piyasalarda katılımcısı çok olup da başarılı olabilecek kişi sayısının az olduğu bazı özel durumlarda, katılımcıların ilk hareket eden olma yönündeki rekabetleri krizlere yol açabilen bir sürü hareketini tetikleyebilir. Bu çalışmada ortaya konulduğu üzere günümüzde krizler, mali piyasa başarısızlıklarının bir sonucu olarak kendi kendini meşrulaştıran bir biçimde gelişebilmekte ve temel iktisadi göstergeleri sağlam ülkelerde bile ortaya çıkabilmektedir.

Mali küreselleşme, sınır ötesi fon akışlarını hızlandırmak suretiyle gerek fon kullanmak isteyen özel işletmeler ve hükümet kuruluşları, gerekse elindeki tasarrufları en iyi biçimde değerlendirme amacında olan yatırımcılar için yeni fırsat ve kolaylıklar yaratmıştır. Böylece mali fonların en çok gereksinim duyulan ve en verimli olabilecekleri alanlarda kullanılma olanağı artmıştır. Ancak son derece mobil olan ve kısa dönemli beklentilerle hareket eden kısa vadeli sermaye akımlarının serbestleştirilmesi, döviz kurunda, aktif fiyatlarında, faiz oranlarında ve yurt içi kredi arzında dalgalanmalara da zemin hazırlamaktadır. Ekonomide ve siyasette bazı olumsuz gelişmelerin ortaya çıkması ve geleceğe yönelik beklentilerin bozulması durumunda, kısa vadeli fonlar, ani bir şekilde ve kitleler halinde ülkeyi terk etmektedir. Mali küreselleşmenin bugün geldiği aşamada kısa vadeli fonların bir ülkeyi terk etmeye başlaması için ev sahibi ülkede olumsuz yönde bir gelişme olmasının şart olmadığını da belirtmek gerekir. Dünyanın herhangi bir yerinde daha yüksek kazanç elde etme fırsatlarının ortaya çıkması veya yalnızca bu yönde bir algılama değişimi bile, bu fonların ülkeyi terk etmesini tetikleyebilmektedir. Ani döviz çıkışları yaşayan bir ülke, döviz rezervlerini koruyabilmek için olağanüstü yüksek faizler ödemek durumunda kalabilir. Bu yolla bir mali krizden kaçınılabilse bile, ortaya çıkacak maliyet yüksek olabilir. Kaldı ki, kimi zaman böyle bir krizden kaçınmak mümkün de değildir. Yaşanan bir mali panik, öncelikle istikrarsızlık yaşanan ülkede yatırım, tüketim ve tasarruf kararlarını olumsuz yönde etkilemekte ve derinleşme-

si halinde ise, bir krizle sonuçlanabilmektedir. Bugün mali piyasaların bütün dünya ölçeğinde bütünleşmesiyle birlikte krizler, mali piyasalar aracılığıyla dalga dalga diğer ülkelere de yayılan bulaşıcı bir nitelik de kazanmıştır. Dolayısıyla bir ülkede ortaya çıkan kriz, diğer ülkeler üzerinde küresel kamusal kötülüklere (global public bads) yol açmaktadır. Bütün bu açıklanan nedenlerle, ülkelerin kısa ve uzun vadeli sermaye akımlarını aynı ölçüde serbestleştirmeleri, özellikle GOÜ'ler açısından yarardan çok zarar getirmektedir. Dolayısıyla kaynak dağılımında etkinliği artırabilmek için, sermaye akımlarının vadelerine göre farklı uygulamalara tabi tutulması ve ülkede kısa vadeli sermaye giriş - çıkışlarındaki dalgalanmaları azaltacak önlemler uygulaması, hem doğrudan ulusal hem de dolaylı olarak küresel bir kamusal karakter taşır.

KAYNAKÇA

Akalın, G. (2000). Kamu Ekonomisi. Ankara: Akçağ.

Aktan, C. C. (2005). "Piyasa Başarısızlığının Anatomisi ve Kamu Ekonomisi Rasyoneli." C. C. Aktan, D. Dileyici ve İ. Y. Vural (Der.). Kamu Ekonomisi ve Kamu Politikaları (ss. 9-36). Ankara: Seçkin.

Aktan, C. C. ve İ. Y. Vural (2004). Globalleşme Fırsat Mı, Tehdit Mi? İstanbul: Zaman Kitap.

Alexander, K., R. Dhumale ve J. Eatwell (2005). Global Governance of Financial Systems: The International Regulation of Systemic Risk. Oxford University Press.

Ataç, B. (2006). Maliye Politikası: Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları. Genişletilmiş 7. Baskı. Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri.

Balseven, H. ve M. M. Erdoğdu (2004). "Mali Krizleri Önlemede Sermaye Kontrolleri: Malezya ve Şili Deneyimlerinden Türkiye İçin Dersler." 2004 Türkiye İktisat Kongresi 5-9 Mayıs 2004/İzmir, 2004 Türkiye İktisat Kongresi: Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar Tebliğ Metinleri - I (ss. 207-236). Ankara: DPT.

Bhagwati, J. (2004). In Defense of Globalization. New York: Oxford University Press.

BIS (2005). Triennial Central Bank Survey: Foreign Exchange and Derivatives Activity in 2004. Bank for International Settlements. Basel.

Blecker, R. A. (2005). "Financial Globalization, Exchange Rates, and International Trade." Financialization in the World Economy (Der.) G. Epstein. Northampton: Edward Elgar.

Boratav, K (2003). "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para: Tanımlar, Yöntemler, Bazı Bulgular", (Der.) A. H. Köse, F. Şenses ve Erinç Yeldan, İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar (Oktar Türel'e Armağan), İstanbul: İletişim Yayınları.

De Soto, H. (2000). The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. New York: Basic Books.

Doğruel, F. ve S. Doğruel (2006). Bıçak Sırtında Büyüme ve İstikrar: Arjantin, Brezilya, Meksika, İsrail, Türkiye. İstanbul:Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Eatwell, J. ve L. Taylor (2000). Global Finance at Risk: The Case for International Regulation. New York: New Press.

Eichengreen, B. (2004). "Financial Instability." Paper written on behalf of the Copenhagen Consensus. May.

_____ ve M. Adalet (2005). "Current Account Reversals: Always A Problem?" NBER Working Paper Series. No. 11634 (http://www.nber.org/papers/w11634).

Erdoğdu, M. M. (2004). "South Korean State Capacity from Development to Crisis Management." K.S. Jomo (Der.). After The Storm: Crises, Recovery And Sustaining Development In Four Asian Economies (ss. 260-302). Singapore: Singapore University Press.

_____ ve H. Balseven (2006). "How Effective is the Tobin Tax in Coping with Financial Volatility." Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Vol. 6. No. 1. s. 107-128.

Ertürk, K. (2003). "Parasal Kriz Teorileri Üzerine Notlar". A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (Der.). İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar (Oktar Türel'e Armağan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Goldstein, M. (2005). "What Might the Next Emerging-Market Financial Crisis Look Like?" Institute for International Economics Working Paper Series. WP 05-7. Haziran.

Griffith-Jones, S. (2003). "International Financial Stability and Market Efficiency as a Global Public Good" I. Kaul, P. Conceição, K. Le Goulven ve R. U. Mendoza (Der.). Providing Global Public Goods: Managing Globalization. New York: Oxford University Press.

_____ ve R. Gottschalk (2004). "Cost of Currency Crises and Benefits of International Financial Reform." Institute of Development Studies.

Jomo K.S. (ed.) (2001). Malaysian Eclipse: Economic Crisis and Recovery. London ve New York: Zed Books Ltd.

_____ (2004). "Introduction." K.S. Jomo (Der.). After The Storm: Crises, Recovery And Sustaining Development In Four Asian Economies (s. 1-39). Singapore: Singapore University Press.

Kregel, J. A. (2002). "Financing Global Financial Stability and Market Efficiency". I. Kaul, K. L. Goulven ve M. Schnupf (der.). Global Public Goods Financing: New Tools for New Challenges A policy dialogue. UNDP.

Krugman, P. (2001). Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü. Çev: N. Domaniç. İstanbul: Literatür Yayınları.

Lee, K. and A. Jayadev (2005). "Capital Account Liberalization, Growth and the Labor Share of Income: Reviewing and Extending the Cross-country Evidence." G. Epstein (Der.). Capital Flight and Capital Controls in Developing Countries (s. 15-57). Northampton: Edward Elgar.

Lim, Joseph (2004). "Macroeconomic Implications of the Southeast Asian Cries." K.S. Jomo (Der.). After The Storm: Crises, Recovery And Sustaining Development In Four Asian Economies (ss. 40-74). Singapore: Singapore University Press.

Mishkin, F. S. (1996). "Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective." NBER Working Paper Series. No: 5600.

_____ (1999). "Global Financial Instability: Framework, Events, Issues." Journal of Economic Perspectives. Fall. Vol. 13. No. 4. s. 3-20.

_____ (2005). "Is Financial Globalization Beneficial?" NBER Working Paper Series. No. 11891

(http://www.nber.org/papers/w11891).

Musgrave, R. A. (t. y) [1958]. Kamu Maliyesi Teorisi: Kamu Ekonomisi Alanında Bir İnceleme. Çev. O. Şener ve Y. Methibay. Ankara: Asıl Yayın Dağıtım.

Obstfeld M. (1986). "Rational and Self-fulling Balance of Payment Crises." The American Economic Review. 70. 1. Mart. ss. 72-79.

Öniş, Z. (2006). "Varieties and Crises of Neoliberal Globalisation: Argentina, Turkey and the IMF." Third World Quarterly. Vol. 27. No. 2. s. 239-263.

Özer, M. (1999). Finansal Krizler, Piyasa Başarısızlıkları ve Finansal İstikrarı Sağlamaya Yönelik Politikalar. No. 1096. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Perraton, J, D. Goldblatt, D. Held ve A. Cgrew (2006). "Küreselleşen Bir Dünyada Ekonomik Aktivite", Çev: N. Demirci, K. Bülbül (Der.). Küreselleşme Okumaları: Ekonomi - Siyaset (ss. 1 - 24). Ankara: Kadim Yayınları.

Pınar, A. (2006). Maliye Politikası: Teori ve Uygulama. Ankara: Naturel Yayıncılık.

Radelet, S. ve J. Sachs (1998). "The East Asian financial crisis: Diagnosis, remedies, prospects." Brookings Papers onEconomic Activity. No. 1. s. 1-90.

Rodrik, D. (2006). "The Social Cost of Foreign Exchange Reserves." NBER Working Paper Series. No. 11952

Rogoff, K. (1999). "International Institution for Reducing Global Instability." Journal of Economic Perspective. 13. Fall. s.. 24-32.

Sachs, J. (1995). "Do we need an International Lender of Last Resort." F.D. Graham Lecture. Princeton (http://www.earthinstitute.columbia.edu/about/director/pubs/intllr.pdf#search='Sachs%2C%20J%20Do%20we%20need%20an%20International%20Lender%20of%20Last%20Resort').

_____ (1997). "Power unto itself", Financial Times, 11 Aralık.

Sengupta, A. (1999). "Financial Management of Globalization of Developing Countries." UNDP occasional paper, (http://hdr.undp.org/docs/publications/ocational_papers/oc34.html).

Sloman, J. (2004). İktisat Makro. Çev. A. Çakmak. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Soros, G. (2003). Küreselleşme Üzerine. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Sönmez, M. (2002). 100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma. İstanbul: İletişim Yayınları.

Spahn P. B. (2002). "On the Feasibility of a Tax on Foreign Exchange Transaction." Report commissioned by the Federal Ministry for Economic Cooperation and Development. Bonn. Şubat (http://www.wiwi.uni-frankfurt.de/professoren/spahn/tobintax).

Stiglitz, J. E. (2000). Economics of the Public Sector. 3. Edisyon. New York ve Londra: W. W. Norton & Company.

_____ (2002). Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı. Çev. A. Taşçıoğlu ve D. Vural. İstanbul: Plan B.

_____ ve A. Weiss (1981). "Credit Rationing in Markets with Imperfect Information." American Economic Review, Vol. 71. No. 3. Haziran, pp. 393-410.

Taylor, L. (2003). "Dış Liberalleşme: Yakın Dönemden Dersler." A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (Der.). İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar (Korkut Boratav'a Armağan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türk, İ. (2004). Maliye Politikası. Güncelleştirilmiş 16. Bası. Ankara: Turhan Kitabevi.

Uluatam, Ö. (2005). Kamu Maliyesi. 9. Baskı. İmaj Yayınevi: Ankara.

Ünsal, H. ve E. Çaşkurlu (2006). "Global Kamu Malı Perspektifinden Finansal İstikrarın Sağlanması ve IMF'nin Rolü." 21. Türkiye Maliye Sempozyumu: Kamu Maliyesinde Güncel Gelişmeler. 10-14 Mayıs 2006. Titanic Beach Resort Otel. Lara, Antalya.

Wyplosz, C. (1999). "International Financial Instability." I. Kaul, I. Grunberg ve M. A. Stern (Der.). Global Public Goods: International Cooperation in the 21th Century (ss. 152-189). New York ve Oxford: Oxford University Press.

_____ (2006). "Is East Asia Safe from Financial Crises?", China and Emerging Asia: Reorganizing the Global Economy Konferansı'nda sunulan tebliğ. Seul, Mayıs.

Yeldan, E. (2001). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yentürk, N. (2003). Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 73-84 (2007)

NOMİNAL KUR OYNAKLIĞI VE TÜRKİYE'DE SERMAYE YATIRIMI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ömer ÖZÇİÇEK*

ÖZ

İktisat politikalarında sermaye yatırımının önemli bir yeri vardır. İşsizliğin ve düşük refahın çaresi olarak yatırımların artması gerektiği genel olarak kabul edilmiş bir görüştür. Kuramsal olarak yatırım kararını etkileyen birçok faktörün arasında belirsizlikte vardır. İki farklı görüşe göre belirsizlikteki artış yatırımları artırabilir veya azaltabilir. Artan küreselleşme sonucu kurdaki hareketler ve dolayısıyla kurdaki belirsizlik daha da önemli hale gelmiştir. Bu çalışmada nominal kur oynaklığının Türkiye'de sermaye yatırımı üzerindeki etkisi incelenmiş ve bu etkinin olumsuz yönde olduğu bulunmuştur. Bu sonuca göre belirsizliğin daha fazla olduğu serbest kur politikasının yatırımlar ve dolayısıyla büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olabilir.

Anahtar kelimeler: *Belirsizlik, Kur, Yatırım, Türkiye, Oynaklık*

NOMINAL EXCHANGE RATE VOLATILITY AND ITS EFFECT ON CAPITAL INVESTMENT IN TURKEY

ABSTRACT

Capital investment constitutes an important part of economic policies. In general it is accepted that the remedy of unemployment and low welfare is higher investment. Theoretically uncertainty is one of the factors that affect investment. Two opposite views claim that an increase in uncertainty could increase or decrease investment. As a consequence of globalization the importance of exchange rate and its uncertainty have increased. This study investigates the effect of nominal exchange rate uncertainty on capital investment in Turkey and finds that there is a reverse effect. As a consequence, floating exchange rate regimes that inflict more uncertainty may have an adverse effect on investment and growth.

Keyword: *Uncertainty, Exchange Rate, Investment, Turkey, Volatility*

* Gaziantep Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, e-mail: ozcicek@gantep.edu.tr

1. GİRİŞ

Her iktisat politikasının temel amacı ekonomik büyüme sağlamak ve refahı artırmaktır. Kuşkusuz bu amaca ulaşmanın en önemli yolu da insan ve fiziksel sermaye yatırımıdır (Romer, 1986, s.1002). Yatırım ile ilgili yapılmış birçok çalışma bu konuda kuramsal ve ampirik önemli gelişmeler sağlamıştır. Bu gelişmelerden birisi de belirsizliğin yatırım üzerindeki öneminin ortaya konmasıdır. Bu çalışmada da Türkiye'de fiziksel sermaye oluşumunun kur belirsizliği ile ilişkisi araştırılmıştır. Bilindiği kadarıyla bu çalışma bu konuda Türkiye için yapışmış ilk çalışmadır. Bu konunun bir diğer ilgi çeken noktası da Türkiye'de uygulanan dalgalı kur rejimi sonucu kur oynaklığının artmış olması, ve bunun yatırım ve büyüme üzerindeki olası etkisidir.

Yatırım konusunda yapılmış ilk çalışmalar öncelikle teknoloji, ekonomik büyüme, verimlilik gibi faktörlerin yatırım üzerindeki etkisini araştırmışken (bu çalışmalar Chirinko (1993, s.1975) tarafından detaylı bir şekilde özetlenmiştir), son zamanlarda belirsizliğin yatırım ile ilişkisi incelenmeye başlanmıştır. Esasında yatırımın piyasa koşulları, fiyat ve kâr belirsizliğine bağlı olduğu yeni keşfedilmiş bir konu değildir. Örneğin Lucas (1967, s.321) dolaylı yoldan belirsizlik-yatırım ilişkisine ilk değinenlerden birisidir. Fakat Abel (1983, s.228)'in çalışması bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Abel bu kuramsal çalışmasında bazı koşullar altında artan belirsizliğin sermayenin marjinal kârlılığını ve dolayısıyla yatırımı artırabileceğini göstermiştir. Buradaki mantık ekonominin olumlu olduğu durumda yetersiz yatırımından doğan kaybın, ekonominin olumsuz olduğu durumda aşırı yatırımdan doğan kayıptan fazla olmasıdır. Dolayısıyla belirsizlik ortamında üretici yatırımı artırmayı tercih edecektir. Bu yöndeki bir başka çalışmada Lee ve Shin (2000, s.668) kurdukları modelde emek gibi değişken sermayenin üretimdeki payının büyük olduğu durumda, belirsizlik artışının yatırımları artacağını göstermektedir.

Bernanke (1983, s.85) ise yatırımın geri dönüşünün olmamasından dolayı belirsizliğin yatırımları azaltıcı etkisi olacağını savunmuştur. Bu konudaki bir diğer dönüm noktası da Dixit ve Pindyck (1994, s.100)'ın çalışması olmuştur. Bu çalışmada yatırım kararının ertelenmesi bir finansal opsiyon şeklinde modellenerek belirsizliğin arttığı durumda yatırım kararının erteleneceği ve daha iyi koşulların oluşması durumunda daha kârlı bir yatırımiçin karar verilebileceğini gösterilmiştir. Dolayısıyla bu modele göre belirsizliğin artması durumunda yatırım azalacaktır. Carruth vd. (2000, s.149) bahsettiği gibi kuramsal olarak belirsizliğin yatırım üzerindeki etkisi rekabet yapısı, riskten kaçınma derecesi, belirsizliğin kaynağı gibi birkaç kritik faktöre bağlıdır. Kuramsal çalışmaların net bir sonuca varamamış olmasından dolayı belirsizlik ile yatırım arasındaki ilişkinin şekli ampirik çalışmalarla açığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Ampirik çalışmalarda belirsizlik ölçüsü olarak hisse senedi piyasası, faiz, enflasyon, üretim ve döviz kuru gibi değişkenlerin oynaklığı kullanılmıştır. Fakat bu çalışmalarda en sık kullanılan belirsizlik ölçüsü kur oynaklığı olmuştur. Nitekim, Byrne ve Davis (2004, s.18) bunların hepsini araştırmalarında kullanmış ve sadece döviz kuru oynaklığının istatistiksel olarak yatırım ve büyüme ile anlamlı bir ilişki içerisinde olduğunu bulmuştur.

Kur oynaklığının bir diğer ilgi çekici hususu da ekonomi literatüründe hangi kur sisteminin daha faydalı olduğuna dair görüş birliğinin sağlanamamış olmasıdır. Yelpazenin her iki ucunda sabit kur sistemi ile dalgalı kur sistemini savunan saygın ekonomistler mevcuttur. Dalgalı kur sisteminde kur oynaklığının çok daha yüksek olduğu genel kabul edilmiş bir görüştür. Bir kısım ekonomist sabit kur siteminin belirsizliği azaltarak yatırım ve dolayısıyla sürdürülebilir büyümeyi artırdığı inancındadır. Avrupa Parasal Birliği'nin kurulmasının bir sebebi de kur oynaklığının yok edilmesinin bir avantaj olarak düşünülmesidir. Bu yelpazenin diğer ucunda bulunan Edwards ve Yeyati (2003, s.4) gibi dalgalı kur sistemi savu-

nucuları da bu sistemin ülkeyi dışsal şoklardan koruduğunu ve dolayısıyla daha istikrarlı büyüme sağlayacağını iddia etmektedirler. Bilindiği gibi Türkiye 2001 şubatında dalgalı kur politikasına geçmiştir. Eğer oynaklık yatırımları olumsuz yönde etkiliyorsa dalgalı kur politikasının olumsuz bir etkisi de yatırımları azaltması şeklinde olacaktır. Bu durumda dalgalı kur politikasının kur oynaklığını artırmasından dolayı olumsuz etkileri söz konusu olabilir.

Ampirik çalışmalar kullanılan yöntem, değişkenler ve veriler açısından büyük değişiklikler göstermektedir. İlk çalışmalarda daha ziyade makro veriler kullanılırken, sonraki çalışmalarda endüstriyel ve şirket bazlı veriler kullanılmıştır. Kur oynaklığı genelde GARCH modeli ve kurun standart sapması (varyansı) şeklinde ölçülmüştür. Daha detaylı ayrıntı Carruth vd. (2000, s.133-137) ve, Byrne ve Davis (2004, s.3-6)'te bulunabilinir.

Goldberg (1993, s.585) ve, Campa ve Goldberg (1995, s.297) ABD için yaptıkları çalışmada makro düzeyde kur belirsizliği (ARMA modelinin kalıntılarının standart sapması ile ölçülmüş) ile yatırım arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. İlişki endüstriyel bazda incelendiğinde ise sadece imalat sanayi ile ve pozitif ilişki bulunmuştur. Darby vd. (1999, s.C66) yaptıkları regresyon analizinde ABD, Almanya ve Fransa için kurun standart sapması ile toplam yatırım arasında zıt yönlü kalıcı bir ilişki bulmuşken, İtalya ve İngiltere için ise olumsuz etkinin geçici olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca Almanya haricindeki ülkelerde kurun uzun vadeli trendindeki bir sapmanın yatırım üzerinde etkisi olduğu da bulunmuştur. Lafrance ve Tessier (2000, s.256) Granger nedensellik sınaması yaparak Kanada'da yatırımların kurun standart sapması tarafından etkilenmediği sonucuna ulaşmışlardır. Pradhan vd. (2004, s.2163) dört Asya ülkesi için senelik veriler ile, reel faiz ve toplam özel sektör kredisinin de açıklayıcı değişken olarak kullanarak yaptıkları çalışmada toplan özel yatırımın GSYH'ya oranı ile kurun GARCH modelinden elde edilmiş oynaklığı arasında Filipinler ve Malezya için pozitif düzeyde anlamlı bir ilişki bulmuş, ve Tayvan içinse bu ilişki negatif çıkmıştır. Pradhan vd. (2004, s.2164) net bir kanaate varılamayacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Son zamanlarda çok ülkeli çalışmalarda çapraz kesit ve zaman serilerini birleştiren yöntemleri kullanılmaya başlanmıştır. Belke ve Gros (2001, s.239) her ülke için ayrı denklem tahmin ettiklerinde Avrupa Birliği'ne üye 6 ülkede kur oynaklığı ile yatırım arasında zıt yönlü ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Örneklemdeki toplam 10 ülke için ortak denklem tahmin yöntemi kullanıldığında zıt ve anlamlı ilişki çıkan ülke sayısı 8 olmuştur. Serven (2003, s.215) 61 gelişmekte olan ülkenin makro verilerini kullanarak yaptığı panel veri analizinde GARCH modelinde elde edilen oynaklık serisi ile özel sektör yatırımlar arasında zıt yönde kuvvetli bir ilişki bulmuştur. Benzer şekilde Bleaney ve Greenaway (2001, s.496) 14 Afrika ülkesi için yaptıkları panel ekonometri çalışmasında anlamlı ve zıt yönlü ilişki bulmuşlardır. Byrne ve Davis (2004, s.18) G7 ülkelerinin panel verisi ile kur oynaklığını component GARCH yöntemini kullanarak kalıcı ve geçici kısım ayrıştırmış, ve Avrupalı ülkeleri için geçici kısmın zıt yönde etkisinin olduğu ve kalıcı kısımdan daha önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Şirket bazlı çalışmalar bu konuya daha fazla ışık tutmuştur. Atella vd. (2003, s.820) İtalyan şirket bazlı panel veri kullanarak yaptıkları analizde kur oynaklığı-yatırım ilişkisinin şirketin hangi sektörde faaliyet gösterdiğine bağlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Atella vd. (2003, s.811)'e göre piyasa gücü yüksek olan şirketler kur belirsizlikten daha az etkilenmektedir. Hallet vd. (2004) 9 OECD ülkesinin 13 endüstrisinde fiyat ve kur oynaklığının yatırım üzerindeki etkisini incelemiş, ve geri dönüşümün daha zor olduğu iş kollarında ilişki zıt yönlü çıkmıştır. Bu sonuca göre ilişkinin yönü endüstriye göre değişmektedir.

Türkiye'de kur belirsizliği ile ilgili bilinen iki çalışma ihracat üzerindeki etkisini incelemiş ve farklı sonuçlar bulmuşlardır. Vergil (2002, s.92) Türkiye'nin ABD, Almanya, Fransa ve İtalya'ya 1990-2000 döneminde reel kur oynaklığında olumsuz etkilendiğini bulmuşken, Kasman ve Kasman (2005, s.51) toplam ihracatın 1982-2001 dönemlerinde kur oynaklığından olumlu etkilendiği sonucuna ulaşmaktadır. Fakat kur oynaklığının yatırımlar üzerindeki etkisi inceleyen bilinen bir çalışma yoktur. Döviz kuru hem maliyet hem de satış açısından önemlidir. Türkiye'de yatırım ve ara malların önemli bir bölümünün ithal ediliyor olması böyle bir ilişkinin var olabileceği beklentisi doğurmaktadır. Ayrıca Türkiye'de vadeli işlemler piyasasının tam oluşmadığı düşünülürse yeterli korunma (hedging) sağlanamamasından dolayı kur oynaklığının olumsuz etkisinin olması beklenilebilinir. Nitekim bu çalışmanın soncunda çeyreklik veriler kullanarak standart sapma ile ölçülen kur oynaklığının yatırımlar üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla esnek kur sisteminin ülkeyi dış şoklardan korumasına rağmen bunun bir bedelinin de belirsizliğin artması sonucu yatırımların olumsuz yönde etkisidir.

2. EKONOMETRİK YÖNTEM

Ekonometrik yöntem iki kısımdan oluşmaktadır. Tek denklemli dinamik regresyon modeli ve vektör ardışık bağlanımı. En basit tek denklemli model iki değişken ve bunların gecikmeli değerlerinden oluşmaktadır. İki değişkenden oluşan (y, x) dinamik regresyon modelimiz

$$y_t = \alpha+\beta y_{t-1}+\gamma x_t+\delta x_{t-1}+\varepsilon_t \quad (1)$$

şeklinde ifade edilmiş olsun. Modelin tanımlanması için değişkenlerin yanı sıra gecikme sayısı da belirlenmelidir. Fakat değişkenlerin durağan olmaması durumunda değişkenlerin düzey halinde tahmin edilmesi test istatistiğinin standart olmaması sorununu doğuracaktır. Değişkenlerin farkları alınmış hallerinin kullanabilmek için denklemin her iki tarafından y_{t-1} çıkartıp bazı düzenlemeler yapılınca ikinci bir denklem elde edilir.

$$\Delta y_t =\gamma\Delta x_t - \lambda(y_{t-1}-\beta_0 -\beta_{xt-1})+\varepsilon_t \quad (2)$$

Burada parantez içindeki terime hata terimi (EC) ve bu modele de hata düzeltme modeli denir. Hata terimi uzun vadeli ilişkiden sapmayı göstermektedir. Eğer x ve y değişkenleri arasında eşbütünleşim ilişkisi varsa bu durumda hata teriminin modele eklenmesi gerekir. Eşbütünleşim ilişkisi yoksa hata terimi anlamsız olur ve modele eklenmez. Hata düzeltme modeli iki aşamada tahmin edilebilinir. Önce değişkenler düzey hallerinde tahmin edilir ve kalıntılar alınır. İkinci aşamada kalıntılar hata terimi (EC) olarak kullanılarak hata düzeltme modeli tahmin edilir. Birden fazla açıklayıcı değişkenin olması durumunda tahmin yine iki aşamada gerçekleşebilir. Birinci aşamada hata teriminin bulunması ve ikinci aşama da hata düzeltme modelinin tahmin edilmesi şeklinde gerçekleşir.

$$\Delta y_t =\alpha+\lambda EC_{t-1}+\beta_1\Delta x_{1t}+\beta_2\Delta x_{2t}+\beta_3\Delta x_{3t}+...+\varepsilon_t \quad (3)$$

Bu modele değişkenlerin gecikmesi açıklayıcı değişken olarak eklenebilinir.

Tek denklemli model bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını araştırma için yeterlidir. Fakat değişkenler arası dinamik etkileşimi daha iyi araştırmak için çok denklemli vektör ardışık bağlanımı (VAR) modelinin tahmin edilmesi uygun olur. Genelde VAR modelinde mümkün olduğu kadar az yapısal kısıtlama konularak tahmin edilmektedir. Yapısal model K adet değişkenin oluşturduğu Y vektörü ile

$$\Phi_0 Y_t = C + \Phi_1 Y_{t-1} + \Phi_2 Y_{t-2} + ... + \varepsilon_t \quad (4)$$

şeklinde ifade edilir.Φ_0 matrisinin tersinin alınıp eşitliğin her iki tarafıyla çarpılmasıyla indirgenmiş VAR modeli elde edilir.

$$Y_t = D + \Gamma_1 Y_{t-1} + \Gamma_2 Y_{t-2} + ... + e_t \quad (5)$$

Etki tepki analizi için $\Phi(L)Y_t = C + \varepsilon_t$ şeklinde ifade edilen yapısal modelde (L gecikme işlemcisi ve $\Phi(L) = \Phi 0 - \Phi_1 L - \Phi_2 L^2 - ...$katsayı fonksiyonudur) Φ matrisini tersi alınıp eşitliğin her iki tarafıyla çarpıldığında $Y_t = \mu + \Psi(L)\varepsilon_t$ veya açık bir şekilde

$$Y_t = \mu + \varepsilon_t + \Psi_1 \varepsilon_{t-1} + \Psi_2 \varepsilon_{t-2} + ... \quad (6)$$

ifadesini elde ederiz ki buradaki Ψ matrislere etki tepki fonksiyonu denir. Bu fonksiyon herhangi bir değişkende oluşan bir şokun bütün değişkenleri zaman içerisinde nasıl etkilediğini, yani bu şokun nasıl yayıldığını göstermesi açısından yararlıdır. İndirgenmiş modelden etki-tepki fonksiyonunu tahmin etmek için çok denklemli modelin tanımlanması yani K(K-1)/2 adet önceden belirlenmiş kısıtlamaların yapılması gerekir. Bu çalışmada bu kısıtlama Cholesky ayrıştırması şeklinde yapılmıştır. Bu ayrıştırmaya göre Φ_0 matrisinin diyagonalının üstündeki elemanlarının sıfır olduğu varsayılır. Dolayısıyla Φ_0 matrisi üçgen şeklindedir.

3. DEĞİŞKENLER

Kullanılan veriler T.C. Merkez bankası elektronik veri sisteminden elde edilmiştir. Bütün veriler 1987:1-2005, s.4 dönemine aittir. Yatırım değişkeni sabit fiyatlarla gayri safi sermaye oluşumudur (YTRM). Reel gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) yatırım üzerindeki olası etkisinden dolayı açıklayıcı değişkenlerden biridir (Chirinco, 1996, s.915). Diğer bir değişen ise tartılı efektif reel kurdur (TERK). Kurun aşırı değerlenmesi durumunda uluslararası rekabet edebilirliğin ve dolayısıyla ihracatın zarar göreceği, kurun düşük düzeyde olması durumunda da ihracatın artacağı düşüncesi sebebiyle reel kurun da yatırım üzerinde etkisi olabilir. Kur belirsizliğinin yatırım üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma reel kur düzeyi veya kurun uzun vadeli seviyesinden sapmasını gösteren bir ölçüde kullanmıştır (Darby 1999, s.C65, Lafrance ve Tessier 2000, s.259, Bekle ve Gros 2001, s.245, Bleaney ve Greenaway 2001, s.496, Atella vd. 2003, s.816). Ayrıca sermaye oluşumu maliyetinin göstergesi olarak reel faiz (RLFAİZ) açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Zaman serisi olarak mevcut olan faiz verisi mevduat faizlerinin olmasından dolayı, reel faiz altı aylık mevduat faizinin enflasyondan arındırılmasıyla elde edilmiştir. Değişkenlerden GSYH ve yatırımın doğal logaritmaları alınarak kullanılmıştır. Ayrıca GSYH, YTRM, TERK ve RLFAİZ verileri yüksek mevsimsel hareket gösterdiklerinden bu değişkenler X12 yöntemi ile mevsimsel etkiden arındırılmıştır.

Daha önceki çalışmalarda kur belirsizliği için GARCH, hareketli pencerenin standart sapması gibi değişik ölçüler kullanılmıştır. Bu çalışmada yatırım değişkeninin çeyreklik olması, ve günlük döviz kurunun mevcut olması sebebiyle üç aylık dolar kuru verilerinin şartsız standart sapması hesaplanmıştır. Aşağıda gösterilen hesaplama şekline göre i çeyreklik dönemi, j ise o dönem içerisindeki işgününü ve n ise o dönemdeki toplam iş günü sayısını göstermektedir. Türkiye'nin yüksek enflasyona sahip olması sebebiyle erken dönemlerde nominal kur düşük ve sonraki dönemlerde ise oldukça daha yüksek gerçekleşmiştir. Dolayısıyla erken dönemlerin standart sapması sonraki dönemlerden daha düşük çıkacaktır. Bu sorunu aşmak için standart sapmanın ortalamaya bölümünden elde edilen dağılmışlık katsayısı belirsizlik ölçüsü olarak kullanılmıştır (OYK).

$$STD_i = \sqrt{\frac{1}{n-1}\sum_{j=1}^{n}(x_{ij} - \overline{x_i})^2} \; ; DK_i = \frac{STD_i}{\overline{x_i}}$$

Analizde iki tanede kukla değişken kullanılmıştır. Bilindiği gibi Türkiye 1994ün ikinci çeyreğinde ve 2001in ilk çeyreğinde iki önemli kur ve ekonomik kriz yaşamıştır. Ayrıca 2001 Şubatında dalgalı kur sistemine geçilmiştir. KRİZ 1994ün ikinci çeyreğinde ve 2001in ilk çeyreğinde bir değerini, diğer dönemlerde sıfır değerini alan kukla değişken, D01 ise 2001 öncesi sıfır ve daha sonra bir değerini alan kukla değişken olarak tanımlanmıştır.

4. AMPİRİK ANALİZ

Bu çalışmada, önceki çalışmaların da ışığında, fiili yatırımı etkileyen değişkenler olarak geçmiş dönemin genel ekonomik faaliyeti (GSYH), uluslararası rekabet gücü (TERK), sermaye maliyeti (RLFAİZ) ve kur belirsizliği (OYK) kullanılmıştır. Açıklayıcı değişkenlerin geçmiş değerlerinin kullanılmasının sebebi yatırım kararı alınmış olsa bile bunun aktif olarak gerçekleşmesi için belli bir sürenin geçmesi gerektiğinin düşünülmesidir. Hesaplamalarda e-views ekonometri paket programı kullanılmıştır.

Tablo 1. Değişkenlerin ADF Durağanlık Sınaması

	Düzey	Fark
YTRM	-2.13 (%52)	-3.72 (%0.6)
GSYH	-2.35 (%40)	-5.83 (%0.0)
RLFAİZ	-2.60 (%9.7)	-7.25 (%0.0)
TERK	-1.57 (%80)	-6.86 (%0.0)
OYK	-4.93 (%0.001)	-

Parantez içerisindeki değerler sınamanın olasılık değerleridir

Analizin ilk adımında standart prosedür olan zaman serilerine durağanlık sınaması yapılmıştır. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök sınaması Tablo 1'de sunulmaktadır. Değişkenlerde sadece oynaklık (OYK) durağan çıkmıştır. Diğer değişkenlerde düzey halinde sadece faizde %10 anlamlılık düzeyinde birim kök ret edilebilinmektedir. Oynaklık haricindeki diğer değişkenlerin farkları alındıktan (sırasıyla dYTRM, dGSYH, dRLFAİZ ve dTERK) sonra ADF sınaması yapıldığında hepsinde birim kök çok kuvvetli bir şekilde reddilmektedir.Bu durumda oynaklık I(0), diğer değişkenlerin I(1) olduğu sonucuna varılmıştır.

Bütün değişkenlerin durağan olmadığı ve bir eşbütünleşim ilişkisinin olduğu durumda hata düzeltme modeli tahmin edilmesi gerekmektedir. Eşbütünleşim ilişkisinin olmadığı durumda, hata düzeltme terimi kullanılmadan, farkları alınarak durağanlaştırılmış seriler ile regresyon analizi yapılabilinir. Fakat bazı değişkenlerin durağan diğerlerinin durağan olmadığı, ve eşbütünleşim ilişkisi olduğu durumda zaman serisi analizinde net bir yaklaşım yoktur. Durağan olmayan değişkenlerin Johansen metoduyla eşbütünleşim ilişkisi sınama sonuçları Tablo 2'de verilmiştir. Öncelikle hiçbir eşbütünleşim denklemi yoktur sıfır hipotezi reddedilmektedir. En fazla bir eşbütünleşim ilişkisinin olduğunu iddia eden sıfır hipotezi ise reddedilememektedir. Dolayısıyla Johansen sınaması yatırım, GSYH, reel faiz ve TERK arasında sadece bir eşbütünleşim denkleminin varlığına işaret etmektedir.

Tablo 2, Johansen Eşbütünleşim Sınaması

Hipotez	trace (iz)	%5 eşik	p değeri	özdeğer	%5 eşik	p değeri
Hiç	74.0	63.9	0.005	36.3	32.1	0.015
En fazla bir	37.7	42.9	0.150	23.6	25.8	0.096
En fazla iki	14.1	25.9	0.645	12.5	19.4	0.361

Değişkenler yatırım, GSYH, reel faiz ve TERK. Sıfır hipotezleri eşbütünleşim denklemi hiç yoktur, en fazla bir tane vardır, veya en fazla iki tane vardır şeklindedir.

Eşbütünleşim ilişkisinin reddedilememesi ve oynaklık değişkeninin de durağan olmasından dolayı, yatırım ve açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki üç değişik regresyon modeli ile incelenmiştir. Dinamik regresyon modellerinde gecikme sayısı için AIC ve SIC değerlerine, ve ayrıca LM otokorelasyon sınamasına bakılarak dört gecikmenin uygun olduğu sonucuna varılmıştır.[1]

Tablo 3. Regresyon Analizi Katsayıları ve t-istatistikleri

	(1)	(2)	(3)
EC(-1)		-0.326 (-1.78)*	-0.405 (-2.21)**
OYK(-1)	-0.786 (-2.58)**		-0.385 (-1.11)
OYK(-2)	0.165 (0.51)		0.643 (1.64)
OYK(-3)	-0.380 (-1.18)		-0.448 (-1.22)
OYK(-4)	-0.208 (-0.64)		-0.782 (-2.25)**
dTERK(-1)		-0.001 (-0.46)	-0.001 (-1.00)
dTERK(-2)		0.004 (2.54)**	0.002 (1.28)
dTERK(-3)		-0.001 (-0.86)	-0.002 (-1.07)
dTERK(-4)		-0.003 (-1.73)*	-0.004 (-2.75)***
dRLFAİZ(-1)		-0.003 (-2.68)***	-0.002 (-1.22)
dRLFAİZ(-2)		-0.003 (-1.82)*	-0.002 (-1.15)
dRLFAİZ(-3)		-0.002 (-1.07)	-0.0003 (-0.16)
dRLFAİZ(-4)		-0.001 (-1.00)	0.001 (0.67)
dGSYH(-1)		0.096 (0.21)	0.172 (0.37)
dGSYH(-2)		-0.606 (-1.23)	-0.108 (-0.22)
dGSYH(-3)		0.305 (0.64)	0.019 (0.04)
dGSYH(-4)		0.154 (0.34)	0.049 (0.11)
Ayarlı Rkare	0.26	0.39	0.63
DW	1.72	2.03	2.23
Logben.kriteri	97.13	108.03	114.41

Bağımlı değişken yatırım miktarıdır. Bağımlı değişkenin gecikmeli katsayıları ve kukla değişkenler sunulmamıştır. Parantez içindekiler t-istatistikleridir. *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini işaret etmektedir.

1 Bilgi kriterlerine göre AIC genelde beş gecikme, SIC ise genelde bir gecikmeyi seçmiştir. Herhangi bir gecikme değerinde sonuç hep aynı çıkmıştır. Dolayısıyla sonuçlar genel olarak gecikme sayısından bağımsızdır.

İlk model sadece oynaklığın açıklayıcı değişken olduğu basit modeldir. Tablo 3'teki 1 numaralı sütün bu modelin tahmin edilmiş katsayılarını ve t-istatistiklerini vermektedir (Bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri ve kukla değişkenlerin katsayıları sunulmamıştır). Oynaklığın birinci gecikme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Oynaklık katsayılarının toplamı sınandığında, toplamın sıfır olduğu hipotezi %10 düzeyinde reddedilmiştir (F istatistiği 3.43, olasılık değeri %6.9). Bu sonuç kur oynaklığının yatırım üzerinde olumsuz etkisinin olduğuna dair bir kanıt sağlamaktadır. Benzer iki değişkenli çalışmada Belke ve Gros (2001, s.239) 10 Avrupa ülkesi içerisinde 4 tanesinde zıt yönlü anlamlı ilişki bulmuşken sadece bir tanesinde pozitif ve anlamlı ilişki bulmuştur.

Durağan olmayan dört değişkenin eşbütünleşim sınamasında istatistiksel anlamlı ilişki çıktığından hata düzeltme modelinin tahmin edilmesi gerekmektedir.[2] Hata düzeltme modelinde açıklayıcı değişkenler hata düzeltme terimi (EC) ve Burada dYTRM, dGSYH, dRLFAİZ ve dTERK değişkenlerinin gecikmeleri, ve deterministik değişkenler olan KRZ ve D01 kukla değişkenleridir. Gecikme sayısı sayısal yöntemler kullanılarak belirlenebilir.

Türkiye için hata düzeltme modeli katsayıları Tablo 3'te model 2 olarak sunulmuştur. Hata düzeltme terimi sadece %10 düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Katsayının eksi işaretli olması düzeltme teriminin sapmaları yok edici yönde çalıştığını göstermektedir. Reel kur değişkeninin ikinci gecikmesi artı işaretli ve anlamlı, diğer katsayılar eksi işaretli olmasına rağmen anlamsızdır. F sınamasında katsayıların toplamının sıfır olduğu reddedilememiştir. Reel kur ile yatırım arasındaki pozitif ilişki Türk Lirası değerlendiğinde yatırımın arttığı anlamına gelmektedir. Reel faizin bütün katsayılarının eksi işaretli olması beklendiği gibi faizdeki bir artışın (azalışın) yatırımı olumsuz (olumlu) etkilediğine işaret etmektedir. Reel faizin birinci gecikmesi %1 ikinci gecikmesi ise %10 düzeyinde anlamlıdır. Faiz katsayılarının toplamı sınandığında toplamın sıfır olduğunu söyleyen önsavının F istatistiği %10 düzeyinde anlamlı olan 3.2 çıkmıştır. GSYH katsayılarının tamamının anlamsız olması bu değişkenin yatırım üzerinde bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Thomas (1997, s.433)'e göre hata düzeltme modeline eşbütünleşim ilişkisine dahil olmayan bir durağan değişken dahil edilebilinir. Son regresyon modelinde oynaklık (OYK) değişkenini de dahil ederek yapılan tahminde (sütün 3) oynaklığın sadece dördüncü gecikmesi istatistiksel olarak anlamlı ve eksi işaretli çıkmıştır. Fakat oynaklık katsayılarının toplamının sıfır olduğu reddedilememiştir (F istatistiği 2.01, olasılık değeri %16). dGSYH katsayılarının yine tamamının anlamsız, ayrıca bu kez dRLFAİZ katsayılarının da tamamı anlamsızdır. dTERK in sadece dördüncü gecikmesi anlamlı ve eksi işaretlidir. Bu sonuça göre kur oynaklığının yatırım üzerinde muhtemel olumsuz etkisi vardır fakat sonuç kuvvetli değildir.

Bundan önce yapılan tek denklemli hata düzeltme modeli tahmininde Darby vd. (1999, s.C66) Almanya, ABD ve Fransa için kur oynaklığının yatırım üzerinde kalıcı ve olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşmış, ayrıca İtalya ve İngiltere'de ise geçici etkinin varlığını tespit etmiştir. Benzer bir çalışmada Pradhan vd (2004, s.2163) Endonezya ve Tayland için eksi, Filipinler ve Malezya içinse artı işaretli katsayılar tahmin etmişlerdir. Görüldüğü gibi bu konuda ülkeler açısından farklı sonuçlar mevcuttur. Türkiye içinse sonuçlar, Darby vd. olduğu gibi, oynaklığın olumsuz etkisi olduğunu daha çok destekler niteliktedir.

Duruma daha fazla açıklık getirmek amacıyla ilişki son olarak VAR modeli tahmin edilerek etki-tepki fonksiyonları incelenmiştir. Regresyon analizinde GSYH değişkeninin katsayılarının anlamsız çıkması ve serbestlik derecesinden kazanmak amacıyla bu değişken VAR analizinde modele dahil edilmemiştir. Değişkenlerin sıralaması dYTRM, OYK, dRLFAİZ ve dTERK şeklindedir. Böylece yatırım diğer de-

2 Eşbütünleşim ilişkisine trend, dışsal değişken olarak KRİZ ve D01 kukla değişkenleri dahil edilmiştir.

ğişkenlerde oluşan şoka anında tepki vermediği varsayılmıştır. Benzer şekilde oynaklık ikinci sıraya konularak diğer iki değişkenin şokuna anında tepkisi olmadığı varsayılmaktadır.Gecikme sayısını belirlemek için AIC ve SIC kriterlerine bakılmış ve tek denklemli modelde olduğu gibi dört gecikmenin uygun olduğu sonucuna varılmıştır (Üç ve beş gecikme ile yapılan analizde sonuç değişmektedir).

Etki-tepki fonksiyonları iki standart sapmalık bantlar ile birlikte Şekil 1'de sunulmuştur. İlk satırdaki şekiller yatırımın tepkisini göstermektedir. Görüldüğü gibi yatırım büyümesi (dYTRM) oynaklıkta gerçekleşen şoka ilk iki çeyrekte azalarak tepki göstermektedir, daha sonra etki yok olmaktadır. Yatırım büyümesi üzerindeki bu geçici etki yatırım miktarı üzerinde kalıcı bir etkinin olduğu şeklinde yorumlanabilir. Büyümenin azalması ile yatırım miktarının trendinden ayrılmaktadır. Yatırımın tekrar bu trende dönmesi için büyümenin daha da yüksek olması gerekir. Reel faizde oluşan şokun yatırım üzerinde bir etkisi çıkmamıştır. TERK'in yatırım üzerindeki etkisi beşinci çeyrekte çok zayıf bir şekilde kendini göstermiştir. Bu eksi etki TLnin değer kazanmasıyla yatırımın olumsuz etkilendiği anlamını taşımaktadır. İkinci satırdaki oynaklığın tepkimesine baktığımızda diğer üç değişkenin kur oynaklığı üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna varılmaktadır. Özellikle yatırımın etkisinin olmaması nedenselliğin oynaklıktan yatırıma doğru olduğunu göstermektedir. Son olarak son satırda TERKin oynaklığa negatif etkisinin olduğu görülüyor. Bu sonuca göre kurda oynaklık artınca TLsı değer kaybetmektedir. Sonuç olarak yatırım üç açıklayıcı değişken arasında en çok oynaklıkta oluşan şoklara tepki vermektedir.

5. SONUÇ

Yatırım konusundaki çalışmaların önemli bir kısmı son zamanlarda belirsizliğin yatırım üzerindeki etkisi üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Kuramsal olarak ortaya atılan iki görüşten birisi yatırımın belirsizlikten olumlu etkileneceğini iddia ederken bir diğer görüş ise olumsuz etkileneceğini savunmaktadır. Dolayısıyla bu çelişkiye ampirik çalışmalar ışık tutacaktır.

Bu çalışmada kur oynaklığının fiziksel yatırım üzerinde etkisi incelenmiştir. Kur oynaklığı üç aylık günlük kur verilerinden hesaplanan şartsız standart sapma olarak ölçülmüştür. Ayrıca reel faiz ve reel kurun yatırım üzerinde olası etkisinden dolayı bu değişkenler de açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Regresyon ve VAR analizinden elde edilen sonuçlara göre kur oynaklığının yatırım üzerinde olumsuz etkisi vardır. Kur oynaklığının artmasıyla yatırımlar azalmakta, oynaklığın azalmasıyla da yatırımlar artmaktadır. Buradan iki önemli sonuca ulaşılmaktadır. Öncelikle Türkiye'de yatırımlar kur belirsizliğinden olumsuz etkilenmektedir. İkinci olarak serbest kur politikasının, muhtemelen kur oynaklığını artıracağından, yatırımlar ve dolayısıyla büyüme üzerinde olumsuz etkisi olabilir.

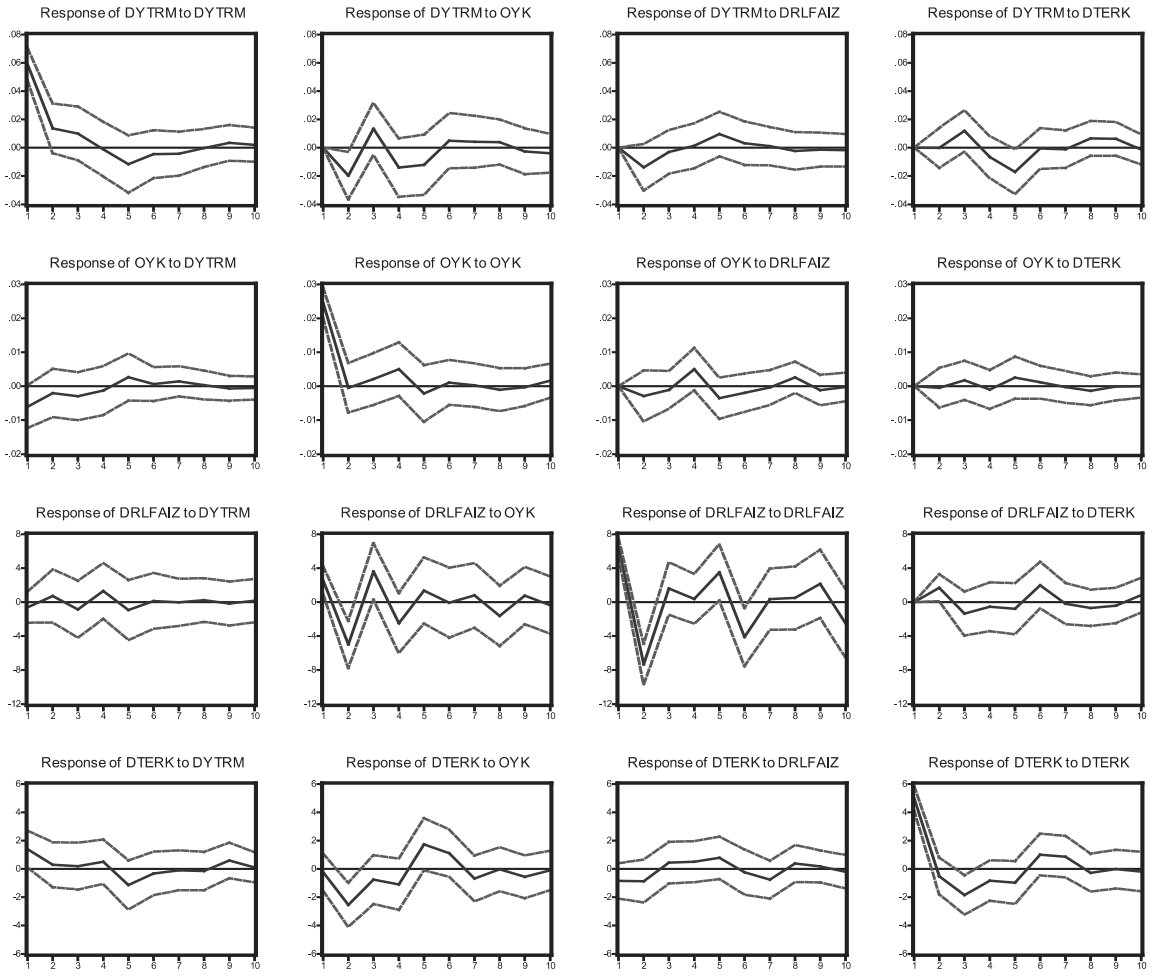

Şekil 1. VAR Tepkime Analizi

KAYNAKÇA

Abel, Andrew B. (1983). Optimal investment under uncertainty. American Economic Review 73: 228-233.

Atella, V., Atzeni, G. E., Belvisi, P. L (2003). Investment and exchange rate uncertainty. Journal of Policy Modeling 25, 811-824.

Belke, A. ve Gros, D. (2001). Real Impacts of Intra-European Exchange Rate Variability: a Case for EMU? Open Economies Review 12: 231-64.

Bernanke, Ben (1983). Irreversibility, uncertainty and cyclical investment. Quarterly Journal of Economics 98: 85-106.

Bleaney, M. ve Greenaway, D. (2001). The impact of terms of trade and real exchangerate volatility on investment and growth in sub-Saharan Africa. Journal of Development Economics 65: 491-500.

Byrne, J. P. ve Davis, E.P. (2004). Investment and Uncertainty in G7. Strathclyde Üniversitesi.

Campa, J. M. ve Goldberg L. S. (1995). Investment in Manufacturing, Exchange Rates and External Exposure. Journal of International Economic 38: 297-320.

Carruth, A., Dickerson, A. ve Henley, A. (2000). What do we know about investment under Uncertainty? Journal of Economic Surveys 14: 119-153.

Chirinko, Robert. S. (1993). Business fixed investment spending: Modeling strategies, empirical results, and policy implications. Journal of Economic Literature 31: 1875-1911.

Darby, J., Hallett, A.H., Ireland, J. ve Piscitelli, L. (1999). The impact of exchange rate uncertainty on the level of investment. Economic Journal 109: C55-C67.

Dixit, A. ve Pindyck, R. (1994). Investment under uncertainty. Princeton University Press: Princeton.

Edwards, S., ve Yeyati, E. L. (2003). Flexible exchange rates as shock absorbers. NBER çalışma makalesi 9867.

Goldberg, Linda (1993). Exchange rates and Investments in United States Industry. Review of Economics and Statistics 75: 575-588.

Kasman, A. ve Kasman, S. (2005). Exchange rate uncertainty in Turkey and its impact on export volume. METU Studies in Development 32: 410-55.

Lafrance, R. ve Tessier, D. (2000). Exchange Rate Uncertainty, Investment, and Productivity. Kanada Merkez Bankası: 239-268.

Lee, J. ve Shin, K. (2000). The role of variable input in the relationship between investment and uncertainty. American Economic Review 90: 667-680.

Lucas, Robert E., (1967). Adjustment costs and the theory of supply. Journal of Political Economy 75: 321-334.

Pradhan, G., Schuster, Z. ve Upadhyaya, K.P. (2004). Exchange rate uncertainty and the level of investment in selected South-east Asian countries. Applied Economics 36: 2161-2165.

Romer, Paul (1986). Increasing Returns and Long Run Growth. Journal of Political Economy 94: 1002-1037.

Serven, Luis (2003). Real exchange rate uncertainty and private investment in LDC. Review of Economics and Statistics 85: 212-218.

Vergil, Hasan (2002). Exchange Rate Volatility in Turkey and Its Effect on Trade Flows. Journal of Economic and Social Research 4: 83-99.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 1 : 85-96 (2007)

THE BANKING STABILITY IN THE CZECH REPUBLIC BASED ON DISCRIMINANT AND CLUSTER ANALYSES

Liběna Černohorská* Jan Černohorský**
Petr Teplý***

ABSTRACT

Banking sector can have important effects on all economic units. Therefore stability of the banking sector is important for every economy. In the Czech Republic the banking sector has undergone profound changes after 1989. This study aims to develop a stability model for the banking sector in the Czech Republic using data for the period from1995 to 2005. According to the model developed in the study stability of banks is easily evaluated. In this study concerning 38 banks in the Czech Republic's banking sector 17 banks are found to be at a satisfactory level according to the model.

Keywords: *bank, stability, financial indicators, discriminant analysis, cluster analysis*

ÇEK CUMHURİYETİ BANKACILIK SEKTÖRÜNDE AYRIŞMA VE KÜMELEME ANALİZİNE DAYALI STABİLİTE ÖLÇÜMÜ

ÖZ

Bankacılık sektörü tüm ekonomik birimleri önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu nedenle her ekonomi için bankacılık sektörünün stabilitesi önemlidir. Çek Cumhuriyeti'nde bankacılık sektörü 1989 sonrası önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu makale 1995-2005 dönemi verilerini ele alarak Çek Cumhuriyeti'nde bankacılık sektörünü için stabilite modeli geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ortaya konan modele göre bankaların stabilitesinin değerlendirilmesi kolaylıkla gerçekleştirilebilmektedir. Çek Cumhuriyeti bankacılık sektöründen 38 bankada yapılan uygulamada 17 bankanın modele göre yeterlilik düzeyinde olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *banka, stabilite, finansal gösterge, ayrışma analizi, küreselleşme analizi*

* University of Pardubice Faculty of Economics and Administration e-mail: libena.cernohorska@upce.cz

** University of Pardubice Faculty of Economics and Administration e-mail: jan.cernohorsky@upce.cz

***Charles University in Prague Faculty of Social Science Institute of Economic Studies e-mail: petr.teply@gmail.com

1.Introduction

The banking sector significantly influences economic subjects and its stability is therefore crucial for each economy. The Czech banking sector has seen a sharp development since velvet revolution in 1989. For example, big banks funded manager's leveraged buy-outs and accepted company' s shares, usually over-priced, as collateral for their loans. On related note, small banks were sometimes founded for financing allied companies or even for financing bank's managers. For these reasons, the connection among Czech banks and enterprises was becoming stronger and stronger. Consequently, when a company went bust as a result of improper actions taken by bank' s managers, banks posted lower recovery rates from the loans because of value-Iess collaterals in their portfolios.

Clearly, such conditions did not support company' s restructuralization [26] and resulted in losses in bank' s books. Therefore plenty of banks went under in the Czech Republic in 1990' s and hence the stability of the banking sector deteriorated and the trust of customers in banks dropped (for example collapses of Agrobanka, Union Banka, IPB etc.). It is indisputable that the stabilized banking sector has been built in the Czech Republic in a relatively short period. Despite some pitfalls, the progress towards a higher stability has been made mainly due to better risk management, new IT technologies, higher-qualified staff and know-how brought by foreign investors.

The article deals with creating a bank stability model based on the discriminant analysis made on data obtained by the development of Czech banking sector in the period 1995-2005[1]. Cluster analysis is used for veryfing defined hypothesres. Both discriminant and cluster analyses have many applications in biology, market research, social network analysis and data mining.

2. The Selection of the Financial Indicators

The bank sector has seen fast development in the Czech Republic since1989. During the period some banks, for various reasons, finished their activities, while some banks are still operating today. Therefore we can suppose that the insolvent banks will show different values of financial indicators than the solvent (healthy) ones.

However, there is a slight difference between the term stability and solvency. For instance,

The bank is solvent if:

- it respects the rule of cautious banks entrepreneurships determined by the Czech National Bank (CNB);
- it has not received any financial or other help neither from the state nor the CNB;
- the value of relevant financial indicators will be moving around the values of the group of stable banks.

On the other hand, the bank is insolvent if:

- it was forced to finish its activity for reasons such as taking of the lieense or forced control or a bank which has received any he Ip from the state;

1 The Altman criteria for Czech banks cannot be used under original conditions, because these criteria were used for the U.S. environment that differs from the Czech one.

- the value of relevant financial indicators will be moving around the values of the group of the mean value insolvent banks.

2. 1. .Determination of Financial Indicators for Definition the Bank Stability Model [2]

When creating the bank stability model, it was necessary to choose the suitable financial indicators that are different for values of the solvent and insolvent banks and are uncorrelated at the same time. Using financial indicators varies both in the Czech (see Babou_ek [1] or Ziegler [27]) and the foreign literature (Golin [13]). Since data comes from the Czech banking sector, financial indicators have been chosen regarding the Czech market features, the Czech accounting standards and information disclosure of the Czech banks, and data availability.

The financial indicators were calculated for every bank in given years. Based on these calculations the median for each financial indicator was computed in each year, separately for solvent and insolvent banks (see Tables 2 and 3) This statistic indicator was selected based on its using by rating agencies such as Moody's and Standard & Poors when evaIuating bank performance (for instance return on average assets (ROAA), the bad loans volume etc.). The values of these indicators were calculated for last three years and then compared with the median of the classification group.

The main criteria for creating the bank stability model were the uncorrelated indicators and simultaneously values of the indicators differ for the group of solvent banks and the group of insolvent banks (verified by a graph showing time series of the financial indicators).

Based on the above-mentioned criteria the following indicators were selected:

- return on to average level of assets (ROAA);
- equity/liabilities;
- interest margin;
- profit margin;
- equity/total assets ratio.

Table 1 The Financial Indicators for the Solvent Banks in the Period 1995 - 2005 (Median, in %)

	1995	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*
ROAA	0,69	0,79	0,52	0,33	0,02	0,13	0,58	0,66	1,60	1,55	1,72
Equity/Liabilities	18,35	18,41	37,10	34,93	19,92	8,35	18,31	11,26	20,68	19,32	20,50
Profit margin	5,07	8,18	4,80	2,84	0,23	8,24	6,71	12,31	21,56	21,63	21,88
Interest margin	3,54	2,89	2,00	2,52	3,47	5,31	2,34	1,97	4,05	3,96	4,12
Equity/Tota! assets	8,65	8,42	9,30	10,35	8,30	5,83	7,18	6,72	2,05	1,99	2,03

Source: own caleulation

2 See Tepla , L. The Evaiuation of Banking Stability on Discriminant Analysis. In Poloucek, S., Stavarek, D. (eds.) Future of Banking after the Year 2000 in the World and in the Czech Republic (Volume X Finance and Banking). Karvina: Silesian University, 2005, pp. 97 - 109.

Table 2 The Values of Selected Financial Indicators Period 1995 - 2000 (Median, in %)

	1995	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*
ROAA	-2.02	-1,30	0,91	0,35	0,00	0,13
Equity/Liabilities	9,76	11,28	8,73	7,30	8,62	8,35
Profit margin	-16,69	-7,26	-4,23	-4,38	0,00	8,24
Interest margin	4,69	4,06	4,84	5,48	3,79	5,31
Equity/Tota! assets	5,66	7,39	5,50	4,91	6,41	5,83

Source: own caleulation

2. 2. The Determination of Financial Indicators for the Cluster Analysis

We have done the selection of the banks as the first step. We will measure commercial banks because they substantial sight is to offer all types of commercial or investing products. The existence on a market of others types of the banks is quite different.

After that we counted an arithmetical average of the indicator when we count the values of conerete indicator through all the bank in the concrete group of the banks and through all the years and this count we divide with the number of values of the indicators (number 122 or 46). Than we get an average value of the indicator that characterizes existing banks in all the years or an average value of the indicator that characterize all non-existing banks (table 3).

Differences among the averages were counted for existing and non-existing banks in the next step of our analysis. These differences were divided with total average of concrete indicator for all the banks for all the years because we did not influence the selection of indicators by the total difference of solvent or insolvent banks. See the following table.

Table 3 The Selection of Suitable Financial Indicators for the Cluster Analysis

	Profitability and productivity				Liquidity			Assets quality	
	ROAA	ROAE	Profit per employee (CZK ths)	Operational profit/total assets	Quick assets/total assets	Receivables from clients/total assets	Bacic deposits/ total liabilities	Provisions charge/total assets	Provision charge/re-ceivables from clients
Average (solvent)	-0.0039	-0.0083	416	0.0173	0.1837	0.8053	0.3691	0.0254	0.1136
Average (insolvent)	-0.0644	0.1959	-916	0.3954	0.1299	0.7571	0.4828	0.0781	0.1993
Average for all banks	-0.0192	0.0433	179	0.1129	0.1701	0.7931	0.3978	0.0387	0.1349
Difference existing - solvent	0.0605	-0.2043	1332	-0.3781	0.0538	0.0481	-0.1137	-0.0527	-0.0857
(differece/average all) x 100	**315.6%**	471.9%	**743.7%**	335.1%	**31.6%**	6.1%	**28.6%**	**136.1%**	63.5%

	Market share			Income and expense		Activity	Structure of liabilities	
	Market share - balance sheet size	Market share - loans	Market share - deposits	Income/ total asset	Expenses per employee	Turnover ratio of loans	Liabilites to banks/total liabilites	Liabilites to clients/tota l liabilites
Average (solvent)	0.0416	0.0703	0.0666	0.1300	9430	3876	0.3230	0.4522
Average (insolvent)	0.0189	0.0279	0.0321	0.6641	35064	20050	0.1780	0.5607
Average for all banks	0.0359	0.0596	0.0579	0.2650	13995	7594	0.2864	0.4796
Difference existing - solvent	0.0227	0.0424	0.0346	-0.5341	-25634	-16174	0.4830	-0.1085
(differece/average all) x 100	63.4%	**71.1%**	59.7%	201.6%	**183.2%**	**213%**	0.4831	22.0%

Source: own calculation

We chose indicators where we will premise that we can distinguish between existing or bankrupt banks with he ip of this rate.

The aim of shown analysis was to choose the indicators that characterize differences between insolvent and solvent banks. We wanted to choose one suitable indicator from the group of all indicators to preserve the widest view on the bank as is possible:

The following indicators were selected from the group of all indicators:

- return on average assets;
- profit per employee;
- quick assets/total assets;
- receivables to clients/total assets;

- provisions charge/total assets;
- market share from the point of view of given loans;
- expenses per employee;
- liabilities to banks/total liabilities

3. The Creation of the Bank Stability Model

When applying the discriminant analysis, we calculate values $D_1, ..., D_k$ for the random quantity X. The investigated element belongs to the group that has the biggest value from values of D_j. Values μ_j and are usually unknown, hence we have used their estimates. The probability P_j is usually chosen as proportionally to the range of the j-group, if these ranges are unknown, one can choose $P_j = 1/k$. [17].

3.1. The Creation of the Model

Firstly, for building the bank stability model it was necessary to calculate the following values:

- values of medians $(\tilde{x}_i)$ and variances (μ_j) for all indicators for the solvent banks in the period 1995 - 2005;
- values of medians and variances for all indicators for the insolvent banks in the period 1995 - 2000.

We calculated the determinant of the inverse covariance matrix D_j. The value of D_1 for a particular bank is calculated as follows:

$$D_1 = -0{,}5 \cdot \ln\left[\det\left(\sum\nolimits_1\right)\right] - 0{,}5 \cdot \left(\tilde{x} - \mu_1\right)' \cdot \sum\nolimits_1^{-1} \cdot \left(\tilde{x} - \mu_1\right) + \ln p_1 \quad (1)$$

$$D_2 = -0{,}5 \cdot \ln\left[\det\left(\sum\nolimits_2\right)\right] - 0{,}5 \cdot \left(\tilde{x} - \mu_2\right)' \cdot \sum\nolimits_2^{-1} \cdot \left(\tilde{x} - \mu_2\right) + \ln p_2 \quad (2)$$

The final result is to build up a model that enables forecasting the classification of a particular bank to the concrete group of banks based on provided calculations (either into the first group of the solvent banks or into the second group of the insolvent banks). A particular bank will belong to the group of either solvent or insolvent banks in dependence on the value of D_j (the bank will be placed to the group where it reaches the bigger value of D_j).

3.2. The Verification of the Model

The bank stability model was verified through 38 banks based in the Czech Republic. It was necessary to exclude the chosen bank from the observe group for verification. Hence the new covariance of inverse and transposed matrixes was created for every of 38 researched banks. Furthermore, the number of measurement P_j for every bank was adjusted.

3.3. The Verification of Results by Monitoring Bank of the Model

The result of the model was verified that for every bank the value s of the testing criterion D_1 a D_2 were found.

Consequently, the bank was classified into the group of either solvent or insolvent banks according to the value of the testing criterion D_j. As a result, 17 banks were classified as solvent banks and 24 banks as insolvent.

Data from the CNB were used for the verification of the bank stability model. The CNB presents in the publication "The Bank Supervision 2005" the following overview of the Czech banking sector:

- banks with the valid bank' s license;
- banks in the forced administration;
- banks in liquidation;
- banks in bankruptcy proceeding;
- banks as stock companies without the bank license;
- banks in bankruptcy without liquidation;
- banks in bankruptcy with liquidation.

Based on obtained results the comparison between the results from the researchedmodel and the real development of the Czech bank sector was provided.

3.4. The Evaiuation the Bank Stability Model

As it comes from our research, the results from the proposed model completely correspond to the real development of the Czech banking sector. The model has classified 17 banks to the group of solvent banks and 21 banks to the group of insolvent banks. In comparison with real data, this classification fully matches with the real development of the Czech banking sector (see Table 4).

Table 4 The Comparison of the Bank Stability Model with the Real Development of the Czech Banking Sector

	Total number of banks in group	
Bank group	**Bank stability model**	**Real bank development**
Solvent banks	17	17
Insolvent banks	21	21

Source: own caZculation, *www.cnb.cz*

Based on results oudined above we can claim that the bank stability model is able to predict if the chosen bank belongs either to the group of the solvent banks or to the group of the insolvent banks. Since data used in the model is public available, the model can be used by any economical subject for its decision process when choosing a bank for its financial transactions.

4. Creation of Methods of the Cluster Analysis

It can be used a multidimensional statistic method of duster analysis for verifing a defined hypothesis. Sets of objects (group of banks in our case) could be better divide to some inside homogeny groups. Output is that' inside the groups are objects (banks) similar and on the contrary of objects of different dusters are different each other. We can create dusters of solvent banks and dusters of insolvent banks.

Starting values for every bank are the average values of every indicator for a 19952005 period or for a shorter period based on the existence of their dates. Following step was transformation of part of indicator by the way all indicators had same tendency. It means their higher value means a negative development and lower value means a positive development. We used following formula for transformation.

$$y_i = \max\{x_1, x_2, ..., x_n\} - x_i, \quad i = 1,...,n \tag{3}$$

We had to make the transformation of indicators to compare modules. We used following formula to make standardized magnitude.

$$x_{ik}^{*} = \frac{x_{ik} - \bar{x}_k}{s_k} \tag{4}$$

We will use these values in next steps. We can count the distance between single objects at this moment. We calculate this by force of Euclidean distance; this relation could count it:

$$d(X_i, X_j) = \sqrt{\sum_{k=1}^{n} \left(x_{ik} - x_{jk}\right)^2} \,. \tag{5}$$

Hence we can get a matrix of distances in this manner. We will make clustering of objects by method of average distances, distance of objects will be counted by this relation:

$$d(S_h, S_k) = \frac{1}{n_h n_k} \sum_{x_i \in S_h} \sum_{x_i \in S_k} d(X_i, X_j) \tag{6}$$

The diagram of representation of progression of clustering is a graph that represents the clusters of the banks.

We divided banks into six groups (Diagram n. 1) on the principle of selected indicators and the chosen distance 2.5. At every group is existing bank or bankrupt but there is one exception in this case (IPB). We can explain this exception in this manner. We do not have so long-term data, there were same nonstandard accounting procedures that resulted problems of this bank did not show itself in data of the bank

It can be said that selected indicators classified well differences between solvent and insolvent bank if we know that solvent bank is the bank existing and insolvent bank is bankrupt.

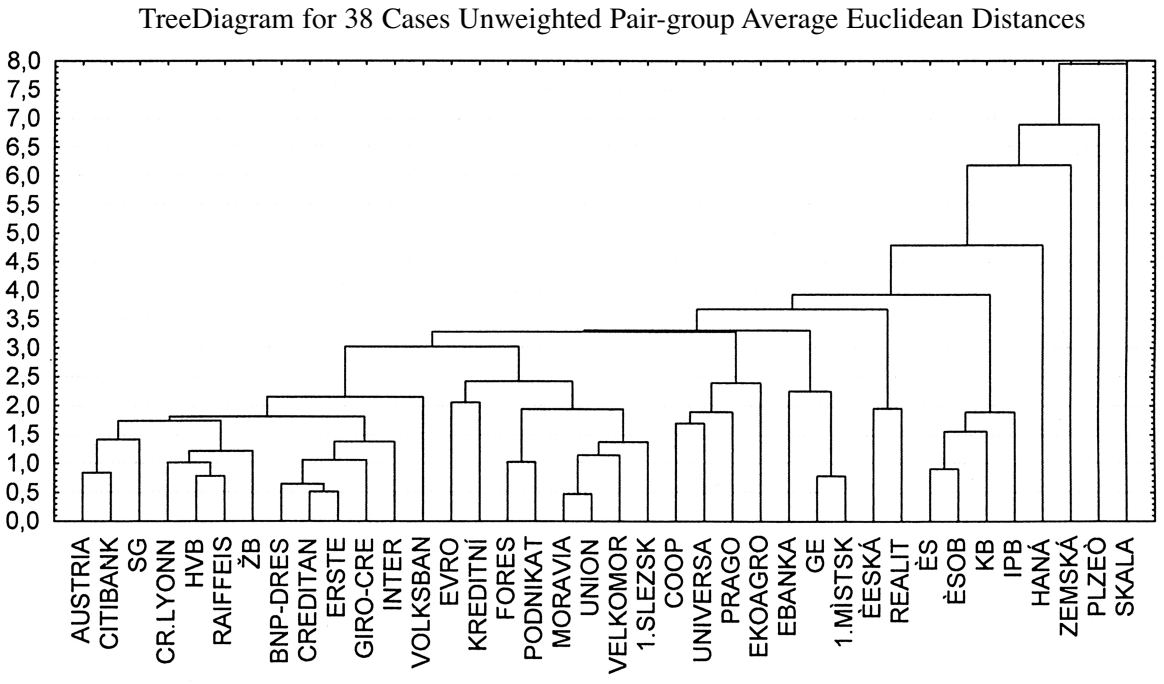

Diagram n. Tree Diagram For 38 Banks

5.Conclusion

The proposed bank stability model was verified on the selected banks doing business in the Czech Republic in the period 1995 - 2005. However, the verification could not be done on all the banks doing business in the Czech Republic in this period of time. The reason was data unavailability for an analysis of all needed financial indicators.

The bank stability model was created on the basis of the discriminant analysis. The discriminant analysis includes five financial indicators that help to classify a bank either into the group of the solvent banks or insolvent banks. The model was draw up by using 211 measurements, thereof 145 measurements were connected to the solvent banks and 66 measurements were connected to the insolvent banks. The classification of a bank to either the solvent or insolvent group fully corresponded to the facts published by the Czech National Bank

The choice of the financial indicators was partly influenced by its data availability. Our original intention included 11 financial indicators for providing the discriminant analysis.

However, we had to decrease the number of financial indicators because of correlation of financial indicators requirement. Therefore the number of indicators was cut from 11 to 5 indicators. The choice of these five financial indicators was also supported with the results of the financial analysis and through a graph describing time series of these financial indicators.

The verification of the model shows the practical usage for evaluation of the bank stability. The results verification was done for 38 banks in total, thereof 17 banks were clarified as the solvent banks and II banks as the insolvent banks. The used classification fully matches with the real development of the Czech banking sector.

We get to hypotheses during defining differences between solvent and insolvent bank. We confirm these hypotheses based on the results of the cluster analysis (we can say with respect to some conditions which influence information capability of the used method. However, the number of banks is not too extensive (38 banks), time series of indicator's value vary between 1 and 8 years (depending on period of data existence of a particular bank). The next reason is that banking went through complicated evolution during economic transition in the Czech Republic and also that the banks denoted as solvent had considerable problems in their activities. The Czech government even had to help big banks to hold their leading position on the market. The next factor is a purchase of banks by new owners and their financial recovery it means that before this operation the bank faced financial problems and was insolvent and after this operation the bank is solvent. Another aspect is credibility of accounting statements - we cannot suppose with a 100 % probability that all of data published in balance sheets and profit and loss accounts are true and correspond to accounting principles. We hope that this paper contributes to research in field of stability of banks.

Resume

The aim of this paper is to introduce the evaluation of banking stability based on both discriminant and cluster analyses. The model is built on the basis of financial indicators analysis of selected banking institutions in the Czech Republic in the 1995 - 2005period... The banks were divided into two groups - the group of operating banks and the group of bankrupted banks. Such a division was done according to the real development of the Czech banking sector based on data provided by the Czech National Bank. All banks providing services in the Czech Republic in the period of 1995- 2005 were analyzed in the model except for building societies (due to their different activities compared to commercial banks) and foreign bank's subsidiaries (strongly influenced by their foreign owners). Data for ca1culation of financial indicators were taken from bank's financial statements. Conclusions of our re search correspond to the real development of Czech banks in the examined period...

References

[1] BABOUČEK, 1. Analýza a hodnocení finanční situace banky na základě veřejně přístupných informací. Bankovnictví.1996, č. 13, roč. 4, str. 21-28. ISSN 1212-4273

[2] BLAHA, Z. S., JINDŘICHOVSKÁ, 1. Jak posoudit finanční zdraví firmy. Praha: Management Press, 1996. ISBN 80-85603-80-2.

[3] BORAK, N. Western Rules for Eastern Banking. In Post-Communis Economies. Abingdon, No. 3 (2000), Vol. 12, p. 293 - 306. ISSN 14631377

[4] CETORELLI, N. Analysis in Banking: Appraisal of the Methodologies. In E+conomic

Perspectives. Chicago, No. 1 (1999), Vol. 23, p. 2 -15. ISSN 1048115X

[5] ČERNOHORSKÁ, L. The EvaIuation of Banking Stability on Discriminant Analysis. In Poloucek, S., Stavarek, D. (eds.) Future of Banking after the Year 2000 in the World and in the Czech Republic (Volume X Finance and Banking). Karvina: Silesian University, 2005, pp. 97 - 109. ISBN 80-7248-342-0.

[6] ČERNOHORSKÝ, J. The Balance Sheet Structure as the Expression of the Economical State of the Bank. In Poloucek, S., Stavarek, D. (eds.) Future of Banking after the Year 2000 in the World and in the Czech Republic (Volume X Finance and Banking). Karvina: Silesian University, 2005, pp. 85 - 97. ISBN 80-7248-342-0

[7] ČERNOHORSKÝ, 1. Transformace bankovniho sektoru. In Hospodářská politika v tranzitivních ekonomikách III. Sbomík z mezinárodního semináře. Ostrava: VŠB- TU, 2002. str. 23-26. ISBN 80-248-0178-7

[8] ČNB. Zpráva o stabilitě bankovního sektoru. Výzkumná zpráva (leden 2004). Praha: ČNB.

[9] ČNB. Česká národní banka 1993 - 2003. Výzkumná zpráva (leden 2004). Praha: ČNB.

[10] ČNB. The Bank Supervision 1995 - 2005. Praha: Czech National Bank.

[11] ECB. Finandal stability review. Frankfurt am Main: European Central Bank 2007. ISSN 1830-2017

[12] GODDARD, J. A. - MOL YNEUX, P. - WILSON, O. S. European Banking: Technology and Growth. Hardcover, 2001. ISBN 0471494496

[13] GOLIN, J.: The Bank Credit Analysis Handbook: a guide for analysts, bankers and investors. Singapur: John Wiley & Sons, 2000. ISBN 0-471-84217-6.

[14] HALDANE, A. G., HALL, S., SAPORTA, V. Financial stability and macroeconomic models. Bank of England: Financial Stability Review, pp 80-88, June 2004.

[15] HOGGARTH, G., SAPORTA, V. Output costs of banking system instability: some empirical evidence", Bank of England: Financial Stability Review, pp 148-165, June 2001.

[16] KOTRBA, J., SVEJNAR, 1. Rapid and multifaced privatization, Experience of the Czech and Slovak Republic. Výzkumná prace. Praha: Univerzita Karlova - Cerge, 2002.

[17] KUBANOVÁ, J. Statistické metody pro ekonomickou a technickou praxi. Bratislava: Statis, 2003. ISBN 80-85659-31-X .

[18] MATOUŠEK, R. Finandal Analysis of Commercial Banks. Výzkumná práce č. 49. Praha: Institut ekonomie ČNB, 1996. 60 str.

[19] McLachlan, G.,J. Discriminant Analysis and Statistical Pattern Recognition. Wiley, 2004. ISBN 9780471691150

[20] MEJSTŘÍK, M. The Privatization Procec in East - Central Europe Evolunitionary Process of Czech Privatization. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 1997. ISBN 0¬7923-4096-5

[21] MERV ART, J. České banky v kontextu světového vývoje. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. 162 str. ISBN 80-7106-236-7

[22] SEGER, J., et aL. Statistika v hospodárství Praha: ETC Publishing, 1998. ISBN 80¬-86006-56-5

[23] SEKERKA, B. Finanční analýza společnosti na bázi účetních výkazů. Praha: Profess,1996. 152 str. ISBN 80-85235-40-4

[24] ROMESBURG, H. Cluster Analysis for Researchers. North Carolina: Lulu Press, 2004. ISBN 1-4116-0617-5

[25] TEPLÁ, L. Problémy stabilizace bankovnictví v ČR. E+M Ekonomie a Management. 2001, roč. IV, s. 14-18.

[26] TETŘEVOVÁ, L. Alternative Approaches to Classification of Company Restructuring.Sci. Pap. Univ. Pardubice 9. Ser. D, 1. vyd., 2004, S. 177 - 180. ISBN 80-7194-716-4. ISSN 1211-555X

[27] ZIEGLER, K., et al. Finanční řízení bank. Praha: Bankovní institut, 1997. ISBN 80¬-902243-1-8

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 97-116 (2007)

YOĞUNLAŞMA VE PİYASA YAPISI İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜNÜN YAPISAL ANALİZİ

Yard. Doç. Dr. Çetin POLAT *

ÖZ

Serbest piyasa ekonomilerinde ekonomik etkinlik, üretimde en iyi kaynak bileşimi ve tüketimde en iyi mal ve hizmet bölüşümüyle sağlanabilmektedir. Serbest piyasa ekonomilerinde bunu sağlayacak mekanizma, rekabetçi piyasa yapısıdır. Dünya ekonomisindeki piyasalar incelendiğinde, daha çok tam rekabet piyasası ile monopol (tekel) piyasası arasında oluşan monopolcü rekabet ve oligopol piyasa yapılarının yer aldığı görülmektedir. Piyasa yapıları belirlenirken en çok kullanılan yöntemler M – Firma Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl – Hirschman İndeksi analizidir. Bu yöntemler aracılığıyla hesaplanacak yoğunlaşma derecesi ile yoğunlaşma – piyasa yapısı ilişkisi çerçevesinde piyasa yapısı belirlenebilmektedir. Çalışmada, çimento sektörü firmalarının gelirleri, maliyetleri ve çimento üretim miktarları verileri ile hesaplanan M – Firma Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl – Hirschman İndeksi analizi yöntemi kullanılarak, Türkiye'de çimento sektörünün piyasa yapısı belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Yoğunlaşma, Piyasa Yapısı, Çimento Sektörü, M – Firma Yoğunlaşma Oranı, Herfindahl – Hirschman İndeksi*

STRUCTURAL ANALYSIS OF TURKISH CEMENT SECTOR WITHIN CONTEXT OF CONCENTRATION AND MARKET STRUCTURE RELATION

ABSTRACT

In free market economies, economic efficiency can be provided by best combination of source in production and by best distribution of goods and services in consumption. In such economies, the mechanism which provides the aforementioned efficiency is the competitive market structure. When the markets in the world are examined, it is usually seen that there are monopolistic competition and oligopolistic market structures, which occur between perfect competitive markets and monopolistic markets. The most frequent methods of determining market structures are M – Firm Concentration Ratio and Herfindahl – Hirschman Index. By the help of the mentioned methods, the market structures are determined by the interaction between concentration degree and market structures. In this study, it is aimed to determine the market structure of Turkish cement sector, by the help of the M – Firm Concentration Rate and Herfindahl – Hirschman Index analysis methods which are used to calculate income, cost and amount of cement production of cement sector firms.

Keyword: *Concentration, Market Structure, Cement Sector, M – Firm Concentration Ratio, Herfindahl – Hirschman Index*

* Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi e-mail:cetinp@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Ekonomik sistemlerin temel amacı ülkede refahın maksimum düzeye ulaşmasını sağlamaktır. Özellikle serbest piyasa ekonomilerinde bu amaca, üretimde optimum kaynak bileşimi ve tüketimde optimum mal ve hizmet bölüşümünün sağlanmasıyla ulaşılmaktadır. Eğer ekonominin sahip olduğu piyasa yapısı "tam rekabetçi piyasa yapısı" özelliklerini taşıyorsa bu amaca ulaşmak kolaylaşacaktır.

Tam rekabet piyasa yapısına sahip bir piyasada satıcı ve alıcı sayısı çoktur. Satıcı sayısı çok olduğundan satıcıların piyasadan aldıkları paylarda düşük düzeydedir. Dolayısıyla satıcıların tek başlarına piyasadaki fiyatı belirleyebilme güçleri yoktur. Bu durumda satıcılar, piyasada arz ve talep tarafından belirlenen fiyatı kabul ederek satışlarını gerçekleştireceklerdir. Kısa dönemde tam rekabetçi piyasada normal üstü kar söz konusudur. Bu karın varlığı piyasaya girişte herhangi bir engelin olmamasından dolayı, yeni firmaların piyasaya girmelerine neden olacaktır. Yeni firmaların piyasaya girmeleri ile arz artacak, rekabet artacak, fiyat daha da düşecek ve uzun dönemde bu normal üstü kar ortadan kalkacaktır. Bu durum, fiyatı belirleme gücü olmayan firmaların, piyasada oluşan düşük fiyattan faaliyetlerini devam ettirmeleri için minimum maliyetle üretimde bulunmalarını gerektirmektedir. Bunu yapabilmeleri için de üretimde optimum kaynak bileşimini gerçekleştirebilmelidirler. Böylece piyasadaki kaynaklar en verimli şekilde kullanılacak ve atıl kapasite olmaksızın üretim gerçekleşecektir.

Anlaşılmaktadır ki tam rekabetçi bir piyasada kaynaklar en verimli şekilde kullanılarak en düşük maliyetle üretim gerçekleştirilirken, rekabetin etkisiyle piyasa hakkında tam bilgiye sahip olan tüketiciler de en düşük fiyattan mal ve hizmet satın alabileceklerdir. Böylelikle hem üretimde hem de tüketimde etkinlik (optimizasyon) sağlanmış olacaktır.

Ancak günümüzde firmalar, piyasa paylarını artırmak, maliyetlerini düşürmek, gelirlerini ve dolayısıyla karlarını artırmak amacıyla, mal farklılaşmasına gitmek, ölçek ekonomileri sağlamak, firmalar arası anlaşmalar yapmak, çeşitli pazarlama teknikleri uygulamak (özellikle reklam faaliyetleri) gibi faaliyetleri gerçekleştirme yoluna gidebilmekte ve bu gibi uygulamalar dolayısıyla da söz konusu piyasalar, tam rekabetçi yapıdan uzaklaşarak aksak rekabet piyasalarına (monopol, monopolcü rekabet, oligopol piyasaları) dönüşmektedir. Piyasada rekabetin azalması firmalara piyasada oluşan fiyatı belirleme gücü vermektedir. Bu gücü elinde bulunduran firma için de optimum kaynak bileşimi, dolayısıyla maliyet ikinci planda kalmakta ve üretimde etkinsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu durumda tüketiciler de yüksek fiyatlardan mal ve hizmet satın almak zorunda kalmaktadırlar.

Bu noktada refah kaybına neden olan etkinsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak bir takım kamu düzenlemeleri (Rekabet Kurumu'nun piyasa araştırmaları ve uygulamaları, devletin fiyat belirleme faaliyetleri buna örnek gösterilebilir) uygulamaya dahil olabilmektedir. Bu çabalar belki bir miktar rekabeti artırabilecek ancak ekonomiyi tam rekabet piyasa yapısına ulaştırmakta yetersiz kılacaktır.

Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde gelişmenin ve kalkınmanın hızlı bir şekilde sağlanabilmesi için kıt olan kaynakların etkin kullanılması büyük önem arz etmektedir. Bunun sağlanabilmesi içinde canlı ve rekabetçi piyasalara sahip bir ekonomi şarttır. Gelişmiş ekonomilerde de hükümetler oluşturmuş oldukları kurumlarla ülke piyasalarını kontrol etmekte ve rekabeti engelleyici faaliyetleri tespit ederek rekabetin korunabilmesi için yaptırımlar uygulamaktadır.

Dünyadaki piyasalar incelendiğinde, çoğunlukla tam rekabet piyasası ile monopol (tekel) piyasası arasında yer alan monopolcü rekabet ve oligopol piyasa yapılarının yer aldığı görülebilir. Piyasa yapıları belirlenirken var olan birçok yöntem içerisinde en çok başvurulan yöntemler, Yapı-Davranış-Performans (Structure-Conduct-Performance SCP) yaklaşımı çalışmaları kapsamında, M - Firma Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl - Hirschman İndeksi analizi yöntemidir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde yoğunlaşma ve piyasa yapısı arasındaki ilişki ve takip eden bölümde de bu ilişki çerçevesinde M - Firma Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl - Hirschman İndeksi analizi yöntemi kullanılarak Türk Çimento Sektörü'nün piyasa yapısı belirlenmeye çalışılacaktır.

Türkiye'de son zamanlarda ekonominin de canlanmasıyla, diğer sektörlere nazaran daha hareketli olan inşaat sektörünün etkisiyle ön plana çıkan çimento sektöründe yaşanan gelişmeler, Türk Çimento Sektörü'nün piyasa yapısını, incelenmeye değer kılmıştır.

2. YOĞUNLAŞMA VE PİYASA YAPISI İLİŞKİSİ

Piyasa yapısı, piyasadaki satıcılar arasındaki rekabetin derecesine göre piyasaları sınıflandırmanın bir yoludur (Gwartney and Stroup, 1992, s.246). Piyasa yapıları genellikle, tam rekabet, monopol, monopolcü rekabet ve oligopol piyasaları olarak dört farklı ayrıma tabi tutulur (Lipsey and Harbury, 1992, s.154). İki uç piyasa türü olan tam rekabet ve monopol piyasa yapısı, günümüz dünya piyasalarında nadiren görülen piyasa modelleridir. Gerçek dünyada firmalar, iki farklı piyasa yapısından birinin içinde yer alır. Bunların birincisi, fiyat üzerinde belirleyici güçleri olmayan çok sayıda firmanın faaliyette bulunduğu monopolcü rekabet, ikincisi ise fiyatı belirleyici güce sahip olan birkaç firmanın faaliyette bulunduğu oligopol piyasasıdır (Gwartney and Stroup, 1992, s.246-247). Tam rekabet ile monopol piyasaları arasında oluşan piyasa yapıları, firmaların piyasaya giriş çıkışları ve piyasada kalmaları açısından çok önemlidir. Bunların yanı sıra fiyat ve çıktı stratejileri, dolayısıyla kar oranları da önemli derecede piyasa yapısına bağlıdır (Hirschey and Pappas, 1996, s.596).

Dünya piyasalarında, piyasa yapısı belirlenirken kullanılan birçok faktör vardır. Bu faktörlerden birisi az sayıda firma tarafından kontrol edilen piyasa boyutudur. Ekonomistler, bu boyutun ne olduğunu ölçmek için piyasadaki yoğunlaşmayı belirleyen indeksler kullanırlar (Parkin, 2003, s.2002). Yoğunlaşma, ekonomik kaynak ve faaliyetler toplamının (emek gücü, satışlar, yaratılan gelir ve firmaların sahip olduğu varlıklar) büyük bir yüzdesinin, bu toplama sahip olan veya kontrol eden birimlerin küçük bir yüzdesi veya birkaç tanesi tarafından kontrol edilmesi veya sahiplenilmesidir. Diğer bir değişle bir yapının yoğunlaşma derecesi, o yapıdaki birimlerin sayasına ve o yapıya ait ekonomik kaynak ve faaliyetler toplamının yapıyı oluşturan birimler arasındaki dağılımına bağlıdır. Piyasadaki firma sayısı ile yoğunlaşma derecesi arasında ters yönlü bir ilişki vardır (Yıldırım vd., 2005, s.38). Yoğunlaşma indeks değerleri yüksek olduğunda, fiyat ve çıktı kararlarının piyasadaki az sayıda firma tarafından belirlendiği sonucu ortaya çıkar. Düşük değerlerde ise fiyat ve çıktı kararlarının piyasadaki çok sayıda firma tarafından belirlendiği sonucu ortaya çıkar (Boyes and Melvin, 1991, s.692).

Endüstri ya da piyasa yoğunlaşmasını ölçmede kullanılan çok sayıda yöntem vardır. Bunlar içerisinde en çok kullanılan yöntemler, M - Firma Yoğunlaşma Oranı, Herfhindahl - Hirschman İndeksi yöntemleridir (McConnell and Brue, 1999, s.524). Bunların yanı sıra çok kullanılan yöntemlerden biri de Lerner İndeksi'dir. Bu yöntemler, geçmişi 1930'lu yıllara dayanan pazar performansı ile pazar yapısı arasındaki ilişkiyi irdeleyen Yapı - Davranış - Performans (Structure - Conduct - Performance SCP) yaklaşımı çalışmaları kapsamındaki yöntemlerdir. Bu çalışmalarla birlikte ortaya çıkan eleştirilerin neticesinde piyasa yapısı ve piyasa gücünün belirlenmesine yönelik çok farklı yöntemler de geliştirilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır; Entropi İndeksi, Bain İndeksi, Linda İndeksi, Hall - Tideman İndeksi, Tobin'in Q Rasyosu gibi...

M - Firma Yoğunlaşma Oranı (CR_M), Herfhindahl - Hirschman İndeksi (H - H) değerleri şu şekilde hesaplanmaktadır (Yıldırım vd., 2005, s.40):

M - Firma Yoğunlaşma Oranı (CR_M);

$$CR_M = \frac{1}{X} \sum_{i=1}^{m} X_i$$

CR_M : "M" sayıda firma için yoğunlaşma oranı.

X_i : "i" firması için "x" değişkeninin, firmalar bu değişkene göre alt alta sıralandığında aldığı değer.

X : Piyasadaki firmaların tümü için "x" değişkeninin aldığı toplam değer.

Bu oran genellikle piyasadaki en büyük 4 (CR - 4) ya da 8 firma (CR - 8) için hesaplanır (Hyman, 1986, s.393). Düşük yoğunlaşma oranı rekabetin derecesinin yüksek olduğunu, yüksek yoğunlaşma oranı ise rekabetin düşük olduğunu veya olmadığını gösterir. Monopol piyasasında yoğunlaşma oranı %100'dür, yani satışların tamamını tek bir firma gerçekleştirmektedir (Parkin, 2003, s.202).

1980 - 1994 dönemi için DİE'nin Türkiye imalat sanayiinde yoğunlaşma dereceleri ile ilgili yapmış olduğu çalışmada; CR - 4 yoğunlaşma oranına göre; oran 0 - 30 arasında ise düşük (rekabet var), 31 - 50 arasında ise orta derecede (rekabet azalmakta, monopolcü rekabet), 51 - 70 arasında yüksek derecede (rekabet iyice azalmakta ve oligopol yapı oluşmakta) ve 71 - 100 arasında çok yüksek derecede yoğunlaşma (monopol yapı oluşmakta) olmak üzere piyasa yapısıyla ilgili dört bölüm belirlenmiştir.

Bu çalışmada da DİE'nin çalışmasında uygulamış olduğu bu kıstaslar göz önünde bulundurularak analiz gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca yoğunlaşma ile ilgili bazı uygulamalarda CR - 4 oranına dayanan analizlerdeki %50 düzeyinin, CR - 8 analizinin %70'ine denk olduğunu göstermektedir (Yıldırım vd., 2005, s.41).

Herfindahl - Hirschman İndeksi (H - H);

$$H\text{-}H = \sum_{i=1}^{n} (\%\ P_i)^2$$

P_i : "i"nci firmanın piyasa payı

H - H indeksi 1980'den bu yana en popüler piyasa yapısı belirleme yöntemlerinden biridir. Uygulamada H - H indeksi 1000'den küçük olan piyasalarda (H - H < 1000) tam rekabet, 1000 - 1800 arasındaki piyasalarda (H - H; 1000 - 1800) monopolcü rekabet ve 1800'den büyük piyasalarda (H - H > 1800) ise rekabetçi olmayan oligopolcü bir piyasa yapısından söz edilebilir (Parkin, 2003, s.203).

Yoğunlaşma ile ilgili ABD Nüfus İdaresi'nin hazırlamış olduğu "Concentration Ratio in Manufacturing" adlı raporunda ABD imalat sanayisinde en büyük 4, 8, 20 ve 50 firma için yoğunlaşma oranı hesaplaması yapılmış ve piyasa yoğunlaşma derecesinin artma eğiliminde olduğu sonucu elde edilmiştir (Keat and Young, 2003, s.457 - 459).

Schiller'in "The Economy Today" adlı kitabında yoğunlaşma oranı ile ilgili ABD'deki seçilmiş üreticilerin üretim miktarı değerlerini kullanarak en büyük 4 firma için yapmış olduğu yoğunlaşma hesaplamasında, bu piyasayı "oligopolist" olarak tanımlayabileceği sonucuna ulaşmıştır. Bu piyasadaki üretimin büyük bir kısmının analize dahil edilen 4 büyük firma tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu, hatta bazı firmaların (Campbell, Kodak, Procter (Gamble gibi...) tek başlarına piyasadaki üretimin çoğunu karşıladığını belirlemiştir (Schiller, 2003, s.537).

Parkin ise "Economics" adlı kitabında, ABD Ticaret Departmanı kaynaklı 1996 yılına ait verilerle ABD imalat sanayisindeki yoğunlaşma derecesini belirlemeye çalışmıştır. Analizinde sakız, beyaz eşya, ampul, kahvaltılık tahıl ve motorlu araçlar sektörlerinin yüksek dereceli bir yoğunlaşmaya ((2676 - +) HH indeks değeri ve (80 - +) 4 - Firma yoğunlaşma oranı) ve oligopolist bir yapıya sahip olduğunu belirlemiştir. Buna karşın dondurma, süt, giyim, beton blok ve tuğla ve matbaacılık sektörlerinde düşük dereceli yoğunlaşma ((22 - 293) HH indeks değeri ve (5 - 30) 4 - Firma yoğunlaşma oranı) ve yüksek rekabetçi bir piyasa yapısı belirlemiştir. Alkolsüz içecek, bilgisayar, evcil hayvan yiyecekleri, çerez ve kraker sektörlerinde ise orta derecede bir yoğunlaşma derecesi ((537 -1229) HH indeks değeri ve (40 - 60) 4 - Firma yoğunlaşma oranı) ve monopolcü rekabet piyasa yapısı belirlemiştir (Parkin, 2003, s.203).

1986 başlarında, Coca-cola ABD alkolsüz içecek piyasasının üçüncü büyük üreticisi olan Dr. Pepper'i ve Pepsi Cola ise dördüncü büyük üreticisi olan 7-Up firmasını satın almak için başvuruda bulunmuşlardır. ABD'de Federal Ticaret Komisyonu (FTC) ise bu satın almalara karşı olduğunu açıklamıştır. ABD Federal hükümeti bu satın almalarının rekabet üzerindeki etkisini değerlendirmek ve göstermek için sık sık Herfindahl - Hirschman indeksi (H - H) analiz yöntemini kullanmaktadır. ABD Federal hükümeti tarafından kullanılan Birleşme Yönergesi piyasaları farklı politika önerileri ile üç kategoriye ayırmaktadır. Bu ayrımlar ve politika önerilerine göre, piyasa ile ilgili olarak hesaplanan H - H indeks değeri, 1000'den daha az ise (yoğunlaşmamış) birleşmeye izin verilir, 1000 - 1800 arasında ise (orta derece yoğunlaşmış) tespit edilen bu indeks değeri birleşme ile 100 puandan daha fazla artarsa birleşmeye izin verilmez, 1800'ün üstünde ise (yoğunlaşmış) tespit edilen bu indeks değeri birleşme ile 50 puandan daha fazla artarsa birleşmeye izin verilmez. Söz konusu bu birleşmelerden önce alkolsüz içecek piyasasında hesaplanan H - H indeks değeri 2430'dur. Bu birleşmelerden Pepsi Cola'nın birleşmesi indeks değerini 2766'ya, her iki birleşme önerisinin de uygulanması durumunda indeks değeri 3312'ye yükselecektir. Bundan dolayı Federal Komisyon'un birleşmelere karşı olduğunu bildirmesiyle, Pepsi Cola satın alma talebinden vazgeçerken, Coca - Cola ise bu planını gerçekleştirmek için Federal Mahkemeye başvurmuştur (Stiglitz and Walsh, 2002, s.283 - 284).

Yine ABD Federal Ticaret Komisyonu (FTC), ABD'de "Etanol Piyasa Yoğunlaşması 2006 Raporu"nda, Etanol üretiminde piyasasının durumunu belirlemede gerçek üretim değerlerini baz alarak H - H indeksi yöntemini kullanmış ve analizin sonucu göstermiştir ki piyasa yoğunlaşmamıştır.

Matthes, Grashof ve Gores tarafından hazırlanan "Power Generation Market Concentration in Europe1996 - 2005 : An Empirical Analysis" başlıklı çalışmada, 1996 - 2005 döneminde Avrupa'nın 6 farklı bölgesinde Elektrik Piyasalarındaki yoğunlaşma düzeyi belirlenmeye çalışılmış ve Avrupa'daki elektrik piyasalarında iyileşme ve gelişmelerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için neler yapılması gerekliliği ile ilgili önerilerde bulunulmuştur. Bu çalışmada da yine "Yoğunlaşma Oranı" ve "Herfindahl - Hirschman İndeksi" analizi yöntemlerine başvurulmuştur. Çalışma sonucunda İngiltere ve İskandinav bölgesinde yoğunlaşmamış bir piyasa yapısı belirlenirken, diğer piyasalarda devletin etkin olduğu monopolleşme nedeniyle yoğunlaşmanın kritik bir trend içinde olduğu belirlenmiştir. Özellikle Almanya'da büyük firma birleşmeleri nedeniyle yoğunlaşma düzeyinin yüksek olduğu belirlenmiştir (Matthes and others, 2007, s.3, 19 - 20).

Kulaksızoğlu'nun yapmış olduğu "Measuring the Effectiveness of Competition Policy: Evidence from the Turkish Cement Industry" adlı çalışmasının uygulama kısmında Türkiye Çimento Sektörünü incelemiş ve firmaların 1978 - 2002 dönemindeki üretim değerlerini göz önüne alarak yapmış olduğu "Yo-

ğunlaşma Oranı" ve "Herfindahl - Hirschman İndeksi" analizi sonucunda rekabetçi bir yapı tespit etmiştir. Ancak dönemin başlangıcından sonuna doğru piyasa yoğunlaşmasının artığını tespit etmiştir (Kulaksızoğlu, 2004, s.12).

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) de her yıl periyodik olarak "Dış Ticarette Yoğunlaşma" konu başlığı altında bilgilendirme yapmaktadır. Dış ticarette yoğunlaşma, dış ticaretin belirli sayıda firma tarafından kontrol edilmesi olarak tanımlanabilir. Amaç, Türkiye'nin dış ticaretinin belli firmalar tarafından kontrol edilip edilmediği, dış ticarette belli ülkelere bağlılık oranlarının belirlenmesi, sektörlere göre dış ticaretin belli mallara bağımlı olup olmadığının belirlenmesidir. Bunu yaparken de DİE birçok ölçüt arasından en yaygın olarak kullanılanlardan olan "Yoğunlaşma Oranı" ve "Herfindahl - Hirschman İndeksi" ölçütlerini kullanmaktadır. DİE bu analizin sonuçlarını da "Dış Ticarette Yoğunlaşma" adlı istatistik yıllığında yayınlamaktadır (DİE, 2001, s.VI - VIII).

Ayrıca DİE, 1980 - 1994 dönemini kapsayan bir çalışma ile yine "Yoğunlaşma Oranı" ve "Herfindahl - Hirschman İndeksi" ölçütlerini kullanarak Türkiye İmalat Sanayii'nde yoğunlaşma düzeylerini belirlemeye çalışmıştır. Bu çalışmaya göre, 1980 - 1994 yılları arasında imalat sanayinde dört firma yoğunlaşma oranı ortalama % 55,6, ilk sekiz firmanın yoğunlaşma oranı % 66,2 iken satış hasılatına göre ağırlıklandırılarak hesaplanan dört firma yoğunlaşma oranı % 50,4, sekiz firma yoğunlaşma oranı % 58,8 olarak gerçekleşmiştir. 1980 - 1994 yılları arasında, devlet sektörünün tamamı ile özel sektörde 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerlerinin kapsandığı yeni seriye göre 1980 yılında; toplam 84 sektörün 15'inde rekabet, 26'ında orta düzeyde yoğunlaşma, 17'sinde yüksek derecede yoğunlaşma, 26'sında çok yüksek düzeyde yoğunlaşma mevcut iken, 1994 yılında 17 sektörde rekabet, 21'inde orta düzeyde yoğunlaşma, 22 sektörde yüksek derecede yoğunlaşma, 25 sektörde çok yüksek düzeyde yoğunlaşma vardır. Bu sonuçlara göre 1980 yılında imalat sanayiinde yoğunlaşma % 51 düzeyinde iken bu oran 1994 yılında % 55 olmuştur. Bu çalışmada, rekabetin çok olduğu sektörlerin başında konfeksiyon, elyaf iplik, dokuma, boyama, örme, un ve unlu mamuller başta gelmektedir. Tekelleşmenin en yüksek olduğu sektörlerin içerisinde, ip, sicim ve urgan sanayii, ambalaj sanayii, bitüm kökenli inşaat izolasyon ve bağlayıcı maddeler üretimi, demiryolu ulaşım araçları yapımı, her türlü spor, atletizm jimnastik aletler üretimi, petrol rafinerileri, tekerlek iç ve dış lastiği yapımı, motosiklet, bisiklet yapım ve onarımı, içten yanmalı motorlar ve tribünler sanayii, madeni yağ hazırlama ve harmanlama işlemleri verilebilir.

3. TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜ PİYASA YAPISININ ANALİZİ

3. 1. Genel Olarak Dünya Çimento Sektörünün Piyasa Yapısı

Dünya çimento sektörü 1945'te 44 fabrika ve yıllık 50 milyon ton üretimden yılda ortalama %4,8 büyüyerek bu günlere gelmiştir (Watson and others, 2005, s.59). Tablo - 1 incelendiğinde 2005 yılı verilerine göre dünyanın en çok çimento üreten ülkesinin Çin olduğu görülmektedir. Çin'i, Hindistan, ABD ve Japonya takip etmektedir. Türkiye ise bu sıralama da 9. sıradadır.

Tablo 1. Bazı Ülkeler İtibarı İle Dünya Çimento Üretimi (000 Ton)

Ülkeler	2004	2005	2006*
Çin	934.000	1.040.000	1.100.000
Hindistan	125.000	145.000	155.000
ABD	99.000	101.000	101.000
Japonya	67.400	69.600	68.000
Güney Kore	53.900	51.400	52.000
İspanya	46.800	50.300	50.000
Rusya	43.000	48.700	54.000
İtalya	38.000	46.400	46.000
Türkiye	38.000	42.800	45.000
Tayland	35.600	37.900	40.000
Endonezya	36.000	37.000	40.000
Brezilya	38.000	36.700	37.000
Meksika	35.000	36.000	40.000
İran	30.000	32.700	33.000
Almanya	32.000	30.600	30.000
Mısır	28.000	29.000	29.000
Vietnam	25.300	29.000	33.000
Suudi Arabistan	23.200	26.100	26.000
Fransa	21.000	21.300	21.000
Diğer	381.000	400.000	500.000
Dünya	2.130.000	2.310.000	2.500.000

Kaynak: U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2006 and 2007

* tahmini

Dünyada 1980'lere kadar çimento sektörü bölgesel olduğu için rekabet de bölgesel düzeyde kalmıştır. Fakat özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren gerçekleşen yabancı doğrudan sermaye yatırımları dolayısıyla sektör, birkaç çok uluslu girişimin elinde yoğunlaşmıştır. 1988'de, dünya çimento üretim kapasitesinin %12'sini dünyanın en büyük çok uluslu çimento üreticileri olan Holcim (İsviçre), Lafarge (Fransa), Cemex (Meksika), Heidelberger (Almanya), Italcementi (İtalya) ve Blue Circle Industries (İngiltere Firması, 2001 yılında Lafarge tarafından satın alındı) firmaları oluşturmaktaydı. Bu en büyük 6 firma hali hazırda bu durumlarını korumaktadırlar (Ghemawat and Thomas, 2005, s.3 - 5) Tablo 2'de bu 6 firmanın 1988 ve 2000 yıllarında dünyada girmiş olduğu piyasa sayıları ve yılları gösterilmiştir.

Tablo 2. En Büyük 6 Çimento Üreticisinin 1988, 2000 yılları itibarı ile Dünyada Girmiş Oldukları Piyasa Sayıları

	Girmiş Oldukları Piyasa Sayısı		
En Büyük 6 Firma	**1988**	**2000**	**Giriş Yılları**
Holcim	23	54	89, '90, '91, '92, '93, '94, '95, '96, '97, '98, '99
Lafarge	14	39	89, '91, '94, '95, '96, '97, '98, '99
Cemex	1	15	88, '92, '93, '94, '95, '96, '97, '98, '99
Heidelberger	4	31	89, '91, '93, '94, '95, '97, '98, '99
Italcementi	2	14	92, '97, '98
Blue Circle Industries	8	14	90, '97, '98, '99

Kaynak: Ghemawat and Thomas, 2005, s.34.

Dünya çimento üretim ve tüketimini inceleyecek olursak, 1985'den beri dünyanın en büyük çimento üreticisi Çin olmuştur. 2004'te dünya üretiminin %44'ü Çin tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin bu üretimiyle kendisinden sonra dünyanın 27 büyük çimento üreticisinden daha fazla üretim gerçekleştirmiştir. Çin'i %11 ile Avrupa ülkeleri ve %8 ile güney ve doğu Asya ülkeleri takip etmiştir. Çimento endüstrisinde son 10 yıl içerisinde çeşitli satın alma ve birleşme faaliyetleri gerçekleşmiştir. 1988'de global piyasanın ilk beş firması dünya çimento üretiminde %9'luk bir paya sahipken, birleşme ve satın almaların neticesinde 2003'de bu pay %42'ye yükselmiştir. Dünya çimento piyasasında ilk on sırada bulunan firmalar dünya çimento üretim kapasitesinin %55'ine sahiplerdir. 2004 yılı verileri incelendiğinde Brezilya, İngiltere, Güney Afrika, Tayland gibi bazı ülkelerin yerel piyasalarındaki ilk beş firma toplam kapasitenin %80'inden fazlasını ellerinde bulundururken, bu oran ABD'de %49, Hindistan'da %42 ve Rusya'da %10 civarındadır. Çin'de ise durum çok farklıdır. Bu oran Çin için sadece %3'tür. Çünkü Çin çimento piyasasında çok küçük ölçeklere sahip 9000 civarında firma vardır (Avrupa'daki firma sayısı 320'dir) (Watson and others, 2005, s.59 - 70).

2004 yılında dünya çimento üretiminde kapasite olarak en büyük 10 firma Tablo - 3'de verilmiştir. Buna göre, dünyanın en büyük çimento üreticisi, bir Fransa firması olan Lafarge'dır.

Tablo 3. Üretim Kapasitesi Bazında Dünyanın En Büyük 10 Firması - 2004

Firma	Yıllık Çimento Üretim Kapasitesi (Milyon Ton)
Lafarge (Fransa)	130
Holcim (İsviçre)	111
CEMEX (Meksika)	66
Heidelberg Cement (Almanya)	65
Taiheiyo Cement (Japonya)	53
Italcementi (İtalya)	52
Buzzi Unicem (İtalya)	38
Cimpor (Portekiz)	24
Gujarat Ambuja Cement (Hindistan)	13
Cementos Molins (İspanya)	2

Kaynak: WADE, 2007, s.6

Norman ve Thisse "Market Structure and Competition Policy (Game-Theoretic Approaches)" adlı çalışmalarında, piyasa yapısı ve rekabet politikaları ile ilgili teorik saptamalarda bulunurken, Avrupa çimento sektörü üzerinde de bir uygulama gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, çimentonun homojen ve talep fiyat esnekliğinin zayıf olması, büyük ölçekli yatırımlar gerektirmesi, yüksek taşıma masrafları içermesi dolayısıyla çimento sektöründe, birkaç büyük firmanın faaliyette bulunabilmesinin mümkün olabileceği belirtilmiştir. Bu durumun sektörde oligopolleşmeye neden olduğu, ancak buna rağmen düşük maliyetle üretim yapan dışarıdaki firmaların (çok uluslu firmalar) yaratacağı baskı ile rekabetin artabileceği vurgulanmıştır. Çalışmada, çimento sektörünün Avrupa, ABD ve Japonya'da anti-tröst faaliyetleri açısından zengin bir geçmişe sahip olduğu da belirtilmiştir. Bu çalışmada Avrupa çimento sektörünün yapısı ile ilgili olarak Birlik içerisinde çok sayıdaki birleşme ve devralmalar dolayısıyla rekabet düzeyinin azaldığı ve yoğunlaşmanın arttığı şeklinde yorumlar getirilmiş ve anti-tröst aktiviteleri çerçevesinde kanun ve uygulamalarla rekabetin artırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur (Norman and Thisse, 2000, s.11-13, 19-21, 25-29).

3. 2. Türkiye'de Çimento Sektörünün Piyasa Yapısı

Özellikle 1950'den sonra özel sektörün çimento sanayii'ne daha yoğun olarak girmesi ve Türkiye Çimento Sanayii T.A.Ş.'nin kurulması ile Türk Çimento Sektörü hızlı bir gelişme göstermiş ve üretim artmıştır. 1978 - 1983 yılları arasında bütün dünyada yaşanan krizler Türkiye'de tüm üretim alanlarını olduğu gibi çimento sektörünü de etkilemiş ve bu durum Türkiye'de büyük ölçüde kapasite fazlası ortaya çıkarmıştır (DPT, 2006, s.21-22).

1912 yılında Darıca'da Aslan A.Ş. ve Eskihisar'da Eskihisar Portland Çimentosu ve Su Kireci A.Ş. Fabrikalarının ekonomik hayata dahil olduğundan bu yana, gerek ulusal gerekse uluslararası alanda yaşanan krizlere rağmen her geçen gün daha da gelişen çimento sektörü, üretimini ve gelirlerini artıran bir sektör olmuştur.

2005 yılı boyunca Türkiye'de 43 milyon tona yakın çimento üretimi gerçekleşmiş ve bu miktarın 35 milyon tondan fazlası yurt içinde tüketilmiştir. Yıl boyunca da 10 milyon tonun üzerinde çimento ve klinker ihracatı gerçekleştirilmiştir.

2006 yılı itibarı ile dünya çapında ilk 10 içinde yer alan Türk Çimento Sektörü, 42 milyon tonluk klinker, 52,5 milyon tonluk çimento kapasitesiyle üretim açısından Avrupa'da üçüncü sırada yer almaktadır. İhracatta dünya ikincisi olan Türk Çimento Sektörü, Avrupa'da ise birinci durumdadır.

Ülke çapında halen 40 entegre çimento fabrikası, ayrıca 17 öğütme tesisine sahip olan sektör, sayısı 10.000'e ulaşan istihdamı da barındırmaktadır.

Çalışmada yapılacak olan analizlerde, Türk Çimento Sektöründeki firmaların bilançolarından (bilançolar da İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'ndan (İMKB) elde edilmiştir) elde edilen satış gelirleri, toplam giderler kalemi göz önünde bulundurularak elde edilen maliyet ve şirket yıllıklarında yer alan çimento satış miktarı değerleri kullanılmıştır.

3. 2. 1. M - Çimento Yoğunlaşma Oranları

M - Çimento Yoğunlaşma Oranı için kullanılacak "x" değişkenleri "gelirler", "toplam maliyetler" ve "çimento satış miktarları"dır. Bu değişkenlerle ilgili veriler yukarıda da belirtildiği üzere İMKB'den elde edilen ilgili şirket bilançolarından ve şirket yıllıklarından elde edilmiştir. Analiz içindeki tablolar ve grafikler ise bu veriler kullanılarak hesaplanan yoğunlaşma dereceleri değerlerinden oluşmaktadır.

Tablo - 4'den de görüleceği gibi 2001 yılında çimento sektörünün gelir toplamının %42,6'sı dört (4) firmada yoğunlaşırken, 2003'de bu oran %43,1'e, 2005'te ise %48,1'e yükselmiştir. Belirlenen bu CR - 4 oranları DİE'nin kriterleri baz alınarak incelenecek olursa, gelirler bazında hesaplanan CR - 4 oranı (%31 - 50 arasında olduğu için), çimento piyasasının monopolcü rekabet piyasa yapısının özelliklerini taşıdığını göstermektedir.

Tablo 4. Gelir Bazında M - Çimento Yoğunlaşma Oranları

YIL	CR – 4	CR – 8
2001	42,6	74,2
2002	42,9	69,0
2003	43,1	69,3
2004	43,8	69,3
2005	48,1	73,1

Bununla birlikte incelenen dönemin sonuna doğru yoğunlaşmanın arttığı, piyasa yapısının kuvvetli olmasa da bir oligopolist yapıya kaydığı ve monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer aldığı söylenebilir. Durumun zayıf bir oligopolü ifade ettiği de söylenebilir.

CR - 4 oranının %50 düzeyinin CR-8'de %70 düzeyine denk geldiği düşünülürse, CR-8 değerlerinden de yaklaşık sonuçlara ulaşabiliriz. Tablo - 4'de CR - 8 değerleri %69 ile %74,2 değerleri arasındadır. Bu değerler CR - 4'e göre rekabet düzeyini biraz daha düşük gösterse de, çimento piyasasının monopolcü rekabet piyasa yapısı özelliğini taşımakla birlikte incelenen dönemin sonuna doğru yoğunlaşmada meydana gelen artışla, yine oligopolist yapının oluşmaya başladığı söylenebilir.

Tablo 5. Toplam Maliyetler Bazında M - Çimento Yoğunlaşma Oranları

YIL	CR – 4	CR – 8
2001	47,3	72,1
2002	45,8	65,3
2003	43,2	70,2
2004	42,6	70,0
2005	44,5	70,6

Tablo - 5'de çimento sektöründe toplam maliyetler değerlendirilerek yapılan CR - 4 hesaplamasında elde edilen oranlar %42,6 ile %47,3 oranları arasındadır ve süreçte bir düşme eğilimi gözlenmektedir. Belirlenen bu CR - 4 oranları DİE'nin kriterleri baz alınarak incelenecek olursa, toplam maliyetler bazında hesaplanan CR - 4 oranı, (%31 - 50 arasında olduğu için) çimento piyasasının monopolcü rekabet piyasa yapısının özelliklerini taşıdığını göstermekle birlikte aralığın üst sınırı olan %50 değerine yakın olması zayıf bir oligopol yapıyı da göstermektedir (gelirlerde olduğu gibi).

Tablo - 5'deki CR-8 değerlerine bakıldığında ise CR-8 değerlerinin %65,3 ile %72,1 değerleri arasında olduğu görülebilir. Bu değerler (gelirlerde olduğu gibi) CR - 4'e göre rekabet düzeyini biraz daha az göstermekte ve piyasa yapısı monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer almaktadır. Yine bu durum da zayıf bir oligopolü ifade etmektedir.

Tablo 6. Üretim Bazında M - Çimento Yoğunlaşma Oranları

YIL	CR – 4	CR – 8
2001	47,2	76,3
2002	46,8	74,3
2003	46,9	72,0
2004	45,2	71,8
2005	45,5	70,1

Tablo - 6'da ise 2001 - 2005 dönemi için çimento üretimi ile ilgili CR - 4 ve CR - 8 oranı hesaplaması yapılmıştır. Görüleceği gibi 2001 yılında çimento sektörünün üretim toplamının %47,2'si dört (4) firmada yoğunlaşırken, bu oran 2002'de %46,8, 2003'de %46,9', 2004'te %45,2 ve 2005'te ise %45,5 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Belirlenen bu CR-4 oranları DİE'nin kriterleri baz alınarak incelenecek olursa, hesaplanan CR - 4 oranı (%31 - 50 arasında olduğu için), çimento üretimi bazında da diğer kriterlerde olduğu gibi (toplam gelir ve maliyetler) çimento piyasasının monopolcü rekabet piyasa yapısının özelliklerini taşıdığını göstermektedir. Dönem içerisinde yoğunlaşmada bir azalma gözlense de piyasa yapısı monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer almakta ve bu durum da yine zayıf bir oligopolü ifade etmektedir.

Tablo - 6'daki CR - 8 değerlerine bakılacak olursa, CR - 8 değerleri %70,1 ile %76,3 arasındadır. Tablo incelendiğinde 2001'de %76,3 olan CR - 8 oranı 2005'te %70,1'e düşmüştür. Bu durum ele alınan dönem içerisinde üretim bazında yoğunlaşmanın azaldığı rekabetçi yapının arttığını göstermektedir. Ancak 2001 yılı ve 2002'de yoğunlaşma oranı yüksek düzeyde seyretmekte, yine piyasa yapısı monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer almaktadır. Burada da zayıf bir oligopolden söz edilebilir.

Çimento üretiminde her üç tabloda da CR - 8 değerleri CR - 4'e göre rekabet düzeyinin biraz daha düşük olduğunu ifade etse de, piyasa yapısı monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer almaktadır ve elde edilen değerler zayıf bir oligopolü ifade etmektedir.

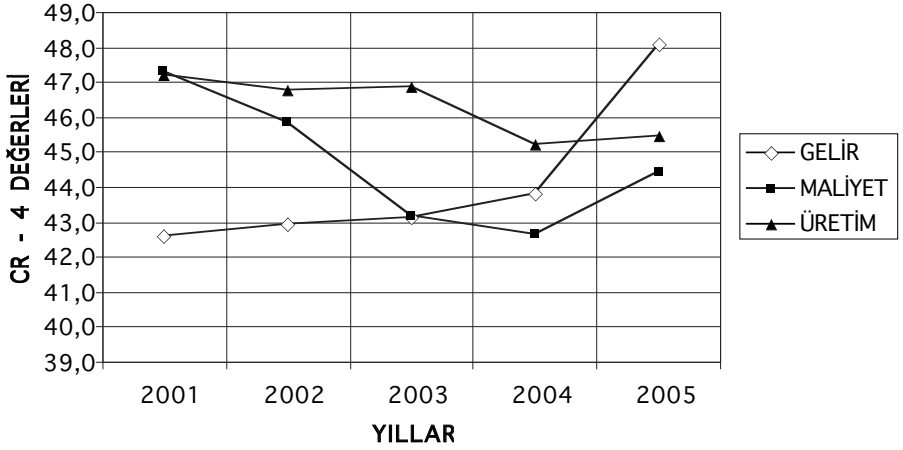

Şekil 1. M - ÇİMENTO CR - 4 GELİŞİMİ

Şekil - 1'de CR - 4 çerçevesinde çimento sektöründe gelir, maliyet ve üretimin gelişimi gösterilmiştir. Bu grafiğe göre sektörde önde gelen dört firma için yoğunlaşma oranlarına bakıldığında gelirdeki yoğunlaşma sürekli olarak artarak, maliyet ve üretimdeki yoğunlaşmadaki düşüşle birlikte, maliyet ve üretimdeki yoğunlaşmanın üzerine çıkmıştır. Özellikle 2004'ten 2005'e gelirdeki yoğunlaşma artışı maliyet ve üretime göre çok daha fazla gerçekleşmiştir. Üretimdeki yoğunlaşmadaki artış düşük düzeyde kalırken, maliyetlerde de gözle görülür bir yoğunlaşma artışı oluşmuştur.

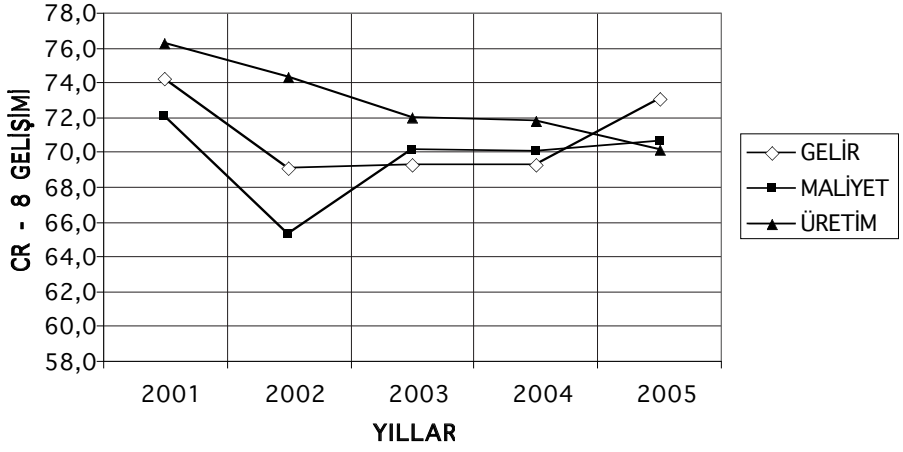

Şekil 2. M - ÇİMENTO CR - 8 GELİŞİMİ

Şekil - 2'de ise CR-8 çerçevesinde çimento sektöründe gelir, maliyet ve üretimin gelişimi gösterilmiştir. Bu grafiğe göre sektörde önde gelen sekiz firma için yoğunlaşma oranlarına bakıldığında CR-4'de olduğu gibi gelirdeki yoğunlaşma, maliyet ve üretimdeki yoğunlaşmaya göre daha yüksektir.

3. 2. 2. Çimento Sektörü Herfindahl - Hirschman İndeksi (H - H) Değerleri

Herfindahl - Hirschman İndeksi (H - H) için piyasada faaliyette bulunan firmaların gelirleri, maliyetleri ve üretim miktarları göz önünde bulundurularak analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonucu hesaplanan H - H değerleri Tablo - 7'deki gibidir.

Tablo 7. Çimento Sektörü H - H Değerleri

	H - H GELİR	H - H MALİYET	H - H ÜRETİM
2001	872,1	877,6	932,3
2002	814,9	797,1	881,9
2003	749,3	753,3	884,1
2004	751,3	746,5	855,9
2005	867,8	771,2	829,7

H - H değerleri incelendiğinde değerler 1000'den küçük olduğu için, M - Firma yoğunlaşma oranı analizinden farklı olarak, H - H analizinde daha rekabetçi bir yapının olduğu sonucu elde edilmektedir.

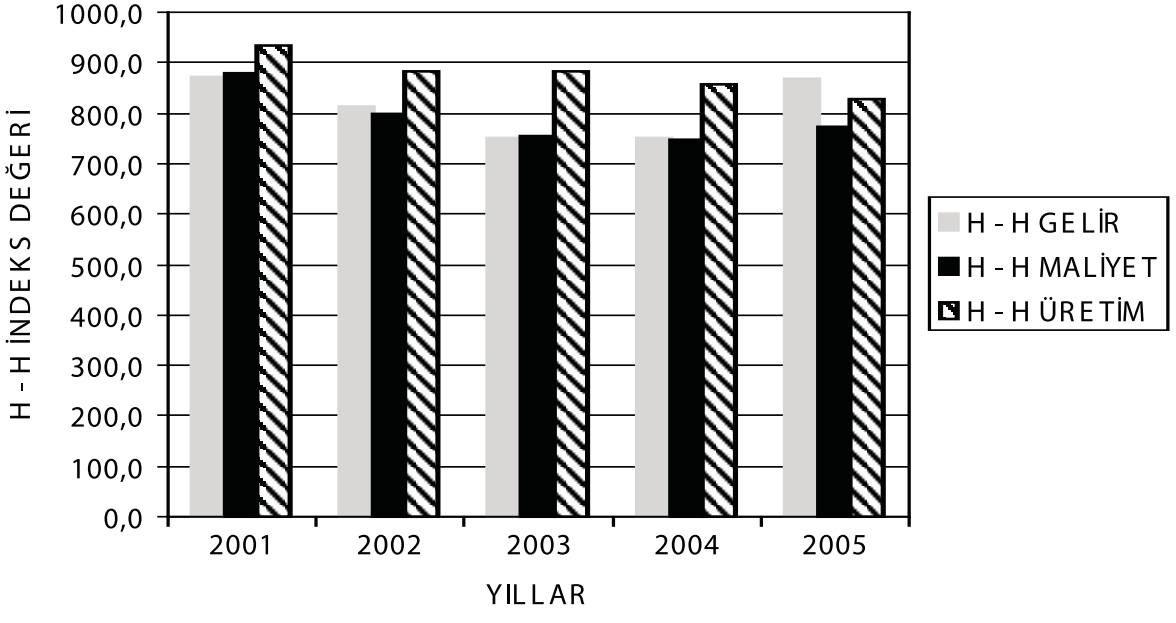

Şekil 3. Çimento Sektöründeki H - H İndeks Değerleri Gelişimi

Şekil - 3'te yer alan grafik incelendiğinde, maliyetlerle ilgili hesaplanan H - H değerinin, gelir ve üretime göre daha düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Bu da firmaların üretim miktarı ve gelirlerine göre birbirlerine daha yakın maliyetlerde üretim gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

3. 2. 3. Rekabet Açısından Türk Çimento Piyasasının Sorunları

Türk Çimento Sektörü'nde, hali hazırda var olan tesisler ve firmalar ülke içindeki büyük şirket gruplarının bünyesindedir. Özellikle hükümetin özelleştirmeye verdiği önem ve sektörde meydana gelen satın alma ve şirket evlilikleri dolayısıyla piyasa yoğunlaşmasında yüksek düzeylerde artışlar ortaya çıkmıştır.

Satın alma ve şirket evlilikleri dolayısıyla yoğunlaşma artışında, piyasaya yeni firma girişlerinin bir takım engellere takılmasının payı büyüktür. Çimento, üretim süreci itibarı ile sermaye yoğun üretim ve büyük ölçekli tesisler gerektirdiği için ölçek ekonomilerine uygun bir üründür. Ölçek ekonomilerinden faydalanan firmaların varlığı, sektör yatırımlarının büyük sermaye gerektirmesi ve Türkiye'de sermayenin maliyetinin yüksek olması, piyasaya yeni firma girişleri için büyük külfet getirmekte, bu durum da piyasaya yeni girişleri engellemektedir. Geçmiş yıllarda verilen teşviklerin de etkisiyle Türk Çimento Sektörü'nde firmaların arz fazlası yaratacak şekilde üretimde bulunmaları, üretim kapasitelerinin ülke içi talebin üzerinde olması da piyasa girişler açısından diğer bir engeldir. Bu engeller dolayısıyla satılan tesisler piyasa içinde bulunan büyük firma grupları tarafından satın alınmakta, bu da piyasa yoğunlaşmasının artmasına ve piyasa yapısının rekabetten uzaklaşarak oligopolist bir yapıya dönüşmesine neden olmaktadır.

Bu nedenlerden dolayı Türk Çimento Sektörü birkaç firma grubunun elinde yönlenmekte ve zaman zaman bu firma gruplarının "Hakim Durumu Kötüye Kullanma" faaliyetleri de ortaya çıkmaktadır. Bunların neticesinde Türkiye'de piyasaları kontrol etme ve rekabeti düzenleme ile görevli Rekabet Kurumu her piyasayı olduğu gibi çimento piyasasını da incelemekte ve rekabetle ilgili ortaya çıkan olumsuzluklar durumunda yaptırımlar uygulamaktadır. Bu uygulamalar çerçevesinde Rekabet Kurumu 1999 - 2004 döneminde 4054 sayılı Rekabetin korunması hakkındaki kanunun çeşitli maddelerinin ihlal ederek rekabeti engelleyici faaliyetlerde bulunmaları dolayısıyla çimento firmalarına toplam 24,8 trilyon TL ceza uygulamıştır. Bu parasal yaptırımların yanı sıra, faaliyetlerini kanunlara uygun bir şekilde düzenlemeleri için de süre vererek bu firmaları gözetim altında tutmuştur.

4. SONUÇ

Çalışmada Türkiye'nin özellikle son yıllarda yapı sektöründe yaşanan canlılıkla birlikte gözde sektör haline gelen çimento sektörünün yapısı incelenmiştir. Çimento sektörü, üretimi ile olsun, ihracatı ile olsun, yaratmış olduğu istihdamla olsun Türkiye ekonomisinde dinamik bir rol üstlenmiştir.

Dünya çimento üretimi ve ihracatında önde gelen ülkelerden olan ve 40 entegre çimento fabrikası ve 17 öğütme tesisi bulunan Türkiye çimento sektörü ile ilgili 2001 - 2005 dönemi için amprik bir analiz yapılmıştır.

Çalışma içerisinde firmaların gelirleri, maliyetleri ve çimento üretim miktarları kullanılmıştır. Veriler, sektörde yer alan firmaların bilançolarından (gelirler, maliyetler) ve şirket yıllıklarından (üretim miktarları) elde edilirken, bu bilançolar ve şirket yıllıkları da İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'ndan (İMKB) elde edilmiştir.

Çalışmada analizlerden elde edilen sonuçlar, kullanılan yöntemlerin kriterleri göz önünde bulundurularak incelendiğinde, Türk Çimento Sektöründe, M - Firma Yoğunlaşma analizine göre piyasa yapısı monopolcü rekabet ile oligopol piyasası sınırında yer alırken ve zayıf bir oligopol etkisi belirlenirken, H - H analizine göre daha rekabetçi bir yapı belirlenmiştir.

Bu çalışmada yapılan analizde, analize dahil edilen firmalar bağlı oldukları şirket gruplarına göre değil ayrı ayrı firmalar şeklinde değerlendirilmiştir. Eğer bu firmaların ait oldukları holdingler baz alınarak analiz yapılacak olursa sektörde yoğunlaşma derecesi oldukça yüksek seviyelere çıkacaktır ki, bu durumda belirlenecek piyasa yapısının türü oligopolist piyasa yapısı olacaktır.

Bu durumda yapılması gereken, Rekabet Kurumu ve bu kuruluş gibi ulusal ve uluslararası düzenleme kurumlarının, ülke içerisindeki tüm piyasaları gözetim altında tutmasıdır. Bunu yaparken de konularında uzman olan ekiplerle modern ve etkili analiz yöntemlerini kullanarak piyasalara ilişkin verileri değerlendirmeli, raporlar oluşturmalı ve elde edilen sonuçlara göre rekabetin zarar gördüğü, tüketicinin zarar gördüğü durumlara neden olan kurumlara da gerekli yaptırımları uygulamalıdır.

Türkiye'de Rekabetin Korunması hakkındaki 4054 sayılı kanun gözden geçirilmeli, yeni ve etkin uygulamaları içerecek şekilde sürekli güncellenmeli ve yaptırımların caydırıcı olması sağlanmalıdır.

Ekonomi ile birlikte inşaat piyasasındaki canlanma, çimento talebini ve fiyatlarını artırmış ve çimento firmalarının karlılık oranları artmıştır. Dolayısıyla sektörün cazibiyeti artmıştır ve eski firmaların teşvike ihtiyacı yoktur. Ancak yeni firmaların piyasaya girmesiyle daha sağlıklı rekabet yapısı elde edilebilir. Bu nedenle sektöre yönelik verilecek teşvikler, piyasaya yeni firmaların girmesini sağlayacak şekilde düzenlenmeli ve uygulanmalıdır.

Piyasalarda rekabet korunduğu sürece, kaynaklar etkin kullanılabilecek, üretim faktörlerinin verimliliği yüksek düzeylerde olacak ve tüketicide en düşük fiyata mal ve hizmet satın alarak faydasını maksimum yaparken, ülkenin refah düzeyi de artacaktır.

KAYNAKLAR

Blees Jasper, Kemp Ron, Maas Jeroen, Mosselman Marco (May 2003), Barriers to Entry: Differences in barriers to entry for SMEs and large enterprises, Research Report H20030, published by SCALES: Zoetermeer.

Boyes William, Melvin Michael (1991), Economics, Houghton Mifflin Company: Boston.

Çağlayan Ali İhsan (2003), Rekabet Hukukunda Pazar Gücünün Önemi ve Ölçülmesi, Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu Yayınları Yayın No: 0112: Ankara.

DİE (2001), Dış Ticarette Yoğunlaşma - Concentration In Foreign Trade, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü: Ankara, s. III, VI - VIII

DİE (1997), Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma 1992 - 1996 (Concentration In The Turkish Manufacturing Industry), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü: Ankara, s. III, VII - X

De Vany Arthur, Kim Cassey Lee Hong (July 2003), Stochastic Market Structure: Concentration Measures And Motion Picture Antitrust, Centre On Regulation And Competition Working Paper Series Paper No. 52, Centre On Regulation And Competition, Institute For Development Policy And Management, University of Manchester: Manchester.

DPT (2006), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001 - 2005) 2005 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler: Ankara.

George K. D. (1968), "Concentration, Barriers to Entry And Rates of Return", MIT Press, Revive of Economics And Statistics, Vol.: 50, No: 2 : 273 - 275

Ghemawat Pankaj, Thomas Catherine (2005), Multinational Agglomeration in the Cement Industry: Patterns, Drivers, and Performance Implications, http://www.rotman.utoronto.ca/~baum/workshop/Ghemawat_workshop.pdf, (Erişim Tarihi: 09.03.2007)

Gwartney James D., Stroup Richard L. (1992), Microeconomics - Private and Public Choice, Sixth Edition, The Dryden Pres: Orlando

Hirschey, Mark, Pappas, James L. (1996), Managerial Economics, Eighth Edition, The Dryden Press: Florida

Hyman David N. (1986), Modern Microeconomics Analysis And Applications, Times Mirror'Mosby College Publiching: Missouri

Jelili Riadh Ben (July 2005), Competition, Efficiency and Competition Policy in Tunisia, Competition, Efficiency And Competition Policy in The MENA Region, Femise Research Program 2004 - 2005, Country Report: Bruxell.

Keat Paul G., Young Philip K.Y. (2003), Managerial Economics - Economic Tools For Today's Decision Makers, Fourth Edition, Pearson Education Inc.:New Jersey

Kulaksızoğlu Tamer (2004), Measuring the Effectiveness of Competition Policy: Evidence from the Turkish Cement Industry, Munich Personal RePEc Archive: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/357/01/MPRA_paper_357.pdf (Erişim Tarihi: 09.03.2007)

Kuzle I., Klaric M., Tesnjak S. (2004), "Reactive Power Evaluation and Market Power in Liberalized Ancillary Services Market", IEEE MELECON 2004, May 12-15: 1075 - 1078

Lipsey Richard G. (1992), Harbury Colin, First Principles of Economics, Second Edition, Oxford University Pres: New York

Matthes Felix Chr., Grashof Katherine, Gores Sabine (February 2007), "Power Generation Market Concentration in Europe1996 - 2005 : An Empirical Analysis", Öko Institut e.V.: Berlin http://www.greensefa.org/cms/default/dokbin/168/168183.oko_institut_energy_market_liberalisatio@en.pdf, (Erişim Tarihi: 05.03.2007)

McConnell Campbell R., Brue Stanley L. (1999), Economics: Principles, Problems and Policies, Fourteenth Edition, Irwin McGraw-Hill C. : Boston

Nissan Edward, Caveny Jennifer (March 2005), "Aggregate Concentration In Corporate America: The Case Of The Fortune 500", International Journal Of Applied Economics published by Southeastern Louisiana University, 2 (1):132 - 152

Norman George, Thisse Jacqes - François (2000), Market Structure and Competition Policy (Game - Theoretic Approaches), Cambridge University Press: Cambridge

Parkin Michael (2003), Economics, Sixth Edition, Pearson Education, Addison Wesley World Student Series: New York

Pindyck Robert S., Rubinfeld Daniel L. (1992), Microeconomics, Second Edition, Macmillian Publishing Company: New York

Salvatore Dominick (1992), Theory And Problems Of Microeconomic Theory, Thirth Edition, Schaum's Outline Series: Singapore

Schiller Bradley R. (2003), The Economy Today, Ninth Edition, Mc Graw - Hill Inc.: New York

Stiglitz Joseph E., Walsh Carl E. (2002), Economics, Third Edition, W.W. Norton & Company Inc.: New York

Twomey Paul, Gren Richard, Neuhoff Karsten, Newbery David (2005), A Review of the Monitoring of Market Power, Cambridge Working Papers in Economics CWPE 0504, Faculty of Economics (formerly DAE), University of Cambridge: Cambridge

WADE (World Alliance For Decentralized Energy), 2007, Concrete Energy Savings: Onsite Power in The Cement Sector: Scotland

Watson Clinton, Newman John, Upton Rt Hon Simon, Hackmann Petra (2005), Round Table on Sustainable Development: CAN TRANSNATIONAL SECTORAL AGREEMENTS HELP REDUCE GREENHOUSE GAS EMISSIONS?, General Secretariat, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD): Paris, http://www.oecd.org/dataoecd/14/11/35030013.pdf, (Erişim Tarihi:13.03.2007)

Yıldırım Kemal, Eşkinat Rana, Kabasakal Ali (2005), Endüstriyel Ekonomi, 3. Baskı, Ekin Kitabevi: Bursa

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.census.gov/prod/ec97/m31s-cr.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2007)

http://www.die.gov.tr/disTicaret03.htm, (Erişim Tarihi: 05.03.2007)

http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/IMALATYOG/290598.htm, (Erişim:20.02.2007)

http://www.ftc.gov/reports/ethanol/Ethanol_Report_2006.pdf, (Erişim Tarihi: 05.03.2007)

EKLER

EK - 1: CR - 4, CR - 8YOĞUNLAŞMA ORANLARI HESAPLAMASI İÇİN VERİ SETİ

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Satışlar	Satış Pay	Satışlar	Satış Pay	Satışlar	Satış Pay	Satışlar	Satış Pay	Satışlar	Satış Pay
G-1**	227.694.489	0,07355	189.358.357	0,06889	172.491.719	0,07457	147.587.470	0,08376	112.381.345	0,10696
G-2	43.914.970	0,01419	31.106.268	0,01132	27.615.481	0,01194	21.817.551	0,01238	13.493.098	0,01284
G-3*	415.049.192	0,13407	371.316.988	0,13510	322.302.029	0,13934	300.104.856	0,17031	167.317.892	0,15924
G-4	151.027.714	0,04878	130.447.776	0,04746	127.742.212	0,05523	61.194.401	0,03473	44.146.787	0,04202
G-5**	266.816.103	0,08618	263.221.045	0,09577	220.610.730	0,09538	147.105.136	0,08348	109.969.686	0,10466
G-6	82.861.456	0,02677	67.926.078	0,02471	61.563.969	0,02662	44.737.333	0,02539	32.507.600	0,03094
G-7**	127.887.153	0,04131	120.074.740	0,04369	113.546.334	0,04909	95.092.283	0,05397	64.512.752	0,06140
G-8*	318.864.305	0,10300	294.930.686	0,10731	219.135.992	0,09474	79.650.607	0,04520	52.211.489	0,04969
G-9*	358.132.894	0,11568	294.924.716	0,10730	242.201.418	0,10471	249.092.495	0,14136	141.592.351	0,13476
G-10**	151.715.820	0,04901	126.916.903	0,04618	98.293.351	0,04250	70.567.766	0,04005	45.109.554	0,04293
G-11	163.822.421	0,05292	107.184.937	0,03900	80.894.392	0,03497	58.119.514	0,03298	32.875.064	0,03129
G-12	119.283.073	0,03853	85.467.135	0,03110	69.060.263	0,02986	41.313.227	0,02345	37.007.005	0,03522
G-13*	396.820.888	0,12818	242.688.783	0,08830	213.719.048	0,09240	127.370.120	0,07228	86.280.330	0,08211
G-14	133.157.321	0,04301	99.781.242	0,03630	67.220.726	0,02906	76.542.480	0,04344		0,00000
G-15	138.818.240	0,04484	99.111.070	0,03606	83.530.946	0,03611	61.274.169	0,03477	38.837.071	0,03696
TOPLAM	3.095.866.039	1,00000	2.748.521.724	1,00000	2.313.011.611	1,00000	1.762.101.408	1,00000	1.050.734.647	1,00000

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Gider	Gider Pay	Gider	Gider Pay	Gider	Gider Pay	Gider	Gider Pay	Gider	Gider Pay
M-1**	159.585.150	0,06385	156.937.186	0,06931	163.487.959	0,07566	123.925.053	0,08098	92.220.199	0,10561
M-2	31.507.406	0,01261	25.697.806	0,01135	26.990.751	0,01249	18.811.420	0,01229	13.937.627	0,01596
M-3*	314.109.783	0,12568	306.948.385	0,13556	308.317.243	0,14268	274.536.803	0,17940	151.626.400	0,17364
M-4**	126.041.786	0,05043	123.208.384	0,05441	132.897.889	0,06150	57.533.810	0,03760	45.047.394	0,05159
M-5*	223.534.182	0,08944	241.471.673	0,10664	212.717.258	0,09844	132.425.658	0,08654	96.652.804	0,11068
M-6	62.507.004	0,02501	62.820.965	0,02774	61.516.402	0,02847	41.246.024	0,02695	38.970.204	0,04463
M-7	89.577.356	0,03584	95.700.998	0,04226	104.552.357	0,04838	71.500.481	0,04672	52.508.600	0,06013
M-8**	263.455.057	0,10541	242.603.485	0,10714	205.943.023	0,09530	65.351.421	0,04271	41.002.014	0,04695
M-9*	251.595.342	0,10067	215.590.651	0,09521	202.795.728	0,09385	199.081.714	0,13010	100.176.321	0,11472
M-10**	105.515.643	0,04222	96.884.068	0,04279	81.047.923	0,03751	51.300.814	0,03352	38.458.659	0,04404
M-11	106.059.937	0,04244	74.972.706	0,03311	62.599.335	0,02897	43.953.061	0,02872	25.735.275	0,02947
M-12	65.165.325	0,02607	57.461.125	0,02538	53.708.906	0,02486	30.781.778	0,02012	22.995.066	0,02633
M-13*	321.815.537	0,12877	201.638.421	0,08905	209.174.414	0,09680	95.458.894	0,06238	64.517.402	0,07388
M-14	91.330.109	0,03654	68.840.165	0,03040	56.290.274	0,02605	63.630.116	0,04158	0	0,00000
M-15	86.955.561	0,03479	87.297.614	0,03855	88.128.277	0,04078	73.107.786	0,04777	32.164.776	0,03683
TOPLAM	2.499.235.178	1,00000	2.264.348.632	1,00000	2.160.885.739	1,00000	1.530.274.833	1,00000	873.241.258	1,00000

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Üretim	Üretim Pay	Üretim	Üretim Pay	Üretim	Üretim Pay	Üretim	Üretim Pay	Üretim	Üretim Pay
U-1*	2.405.520	0,09452	2.139.020	0,09230	1.689.630	0,08025	1.627.880	0,08379	1.440.670	0,08201
U-2	483.561	0,01900	421.032	0,01817	437.635	0,02079	416.173	0,02142	34.908	0,00199
U-3*	3.881.669	0,15253	3.881.020	0,16747	3.692.665	0,17539	3.051.348	0,15707	3.148.055	0,17921
U-4	1.174.312	0,04614	1.100.388	0,04748	1.034.985	0,04916	974.869	0,05018	985.125	0,05608
U-5**	1.532.466	0,06022	1.417.886	0,06118	1.347.372	0,06400	1.477.464	0,07605	1.537.045	0,08750
U-6	690.886	0,02715	587.867	0,02537	616.917	0,02930	520.339	0,02678	502.345	0,02860
U-7**	1.675.009	0,06582	1.620.248	0,06992	1.375.772	0,06535	1.304.893	0,06717	1.297.423	0,07386
U-8**	1.662.921	0,06534	1.778.574	0,07675	1.446.921	0,06873	1.494.271	0,07692	1.308.774	0,07450
U-9*	2.690.685	0,10573	2.507.254	0,10819	2.637.308	0,12527	2.687.723	0,13835	2.094.100	0,11921
U-10**	1.394.557	0,05480	1.353.145	0,05839	1.113.228	0,05288	1.082.788	0,05574	965.792	0,05498
U-11	1.389.725	0,05461	1.105.500	0,04770	895.300	0,04252	876.000	0,04509	693.000	0,03945
U-12	1.184.193	0,04653	1.051.650	0,04538	994.468	0,04723	798.544	0,04110	899.273	0,05119
U-13*	2.596.000	0,10201	1.945.000	0,08393	1.847.000	0,08773	1.717.000	0,08838	1.606.800	0,09147
U-14	1.337.772	0,05257	1.141.943	0,04928	914.991	0,04346	494.245	0,02544	359.061	0,02044
U-15	1.349.561	0,05303	1.123.544	0,04848	1.009.460	0,04795	903.495	0,04651	694.172	0,03952
TOPLAM	25.448.837	1,00000	23.174.071	1,00000	21.053.652	1,00000	19.427.032	1,00000	17.566.543	1,00000

EK - 2: HERFINDAHL - HIRSCHMAN İNDEKS HESAPLAMASI İÇİN VERİ SETİ

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Satış Pay	(% Pay)^2	Satış Pay	(% Pay)^2	Satış Pay	(% Pay)^2	Satış Pay	(% Pay)^2	Satış Pay	(% Pay)^2
G-1	0,0735	54,0930	0,0689	47,4647	0,0746	55,6136	0,0838	70,1515	0,1070	114,3938
G-2	0,0142	2,0122	0,0113	1,2808	0,0119	1,4254	0,0124	1,5330	0,0128	1,6491
G-3	0,1341	179,7359	0,1351	182,5119	0,1393	194,1648	0,1703	290,0576	0,1592	253,5705
G-4	0,0488	23,7985	0,0475	22,5255	0,0552	30,5009	0,0347	12,0604	0,0420	17,6527
G-5	0,0862	74,2779	0,0958	91,7155	0,0954	90,9699	0,0835	69,6938	0,1047	109,5368
G-6	0,0268	7,1638	0,0247	6,1077	0,0266	7,0843	0,0254	6,4458	0,0309	9,5716
G-7	0,0413	17,0643	0,0437	19,0856	0,0491	24,0985	0,0540	29,1225	0,0614	37,6968
G-8	0,1030	106,0834	0,1073	115,1441	0,0947	89,7577	0,0452	20,4323	0,0497	24,6914
G-9	0,1157	133,8209	0,1073	115,1394	0,1047	109,6472	0,1414	199,8294	0,1348	181,5906
G-10	0,0490	24,0158	0,0462	21,3226	0,0425	18,0590	0,0400	16,0380	0,0429	18,4311
G-11	0,0529	28,0016	0,0390	15,2079	0,0350	12,2315	0,0330	10,8788	0,0313	9,7892
G-12	0,0385	14,8454	0,0311	9,6694	0,0299	8,9146	0,0234	5,4969	0,0352	12,4046
G-13	0,1282	164,2951	0,0883	77,9652	0,0924	85,3750	0,0723	52,2484	0,0821	67,4276
G-14	0,0430	18,4997	0,0363	13,1795	0,0291	8,4460	0,0434	18,8688	0,0000	0,0000
G-15	0,0448	20,1061	0,0361	13,0031	0,0361	13,0418	0,0348	12,0919	0,0370	13,6618

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Gider Pay	(% Pay)^2	Gider Pay	(% Pay)^2	Gider Pay	(% Pay)^2	Gider Pay	(% Pay)^2	Gider Pay	(% Pay)^2
M-1	0,0639	40,7728	0,0693	48,0358	0,0757	57,2411	0,0810	65,5812	0,1056	111,5279
M-2	0,0126	1,5893	0,0113	1,2880	0,0125	1,5601	0,0123	1,5111	0,0160	2,5475
M-3	0,1257	157,9606	0,1356	183,7571	0,1427	203,5786	0,1794	321,8565	0,1736	301,4957
M-4	0,0504	25,4340	0,0544	29,6070	0,0615	37,8244	0,0376	14,1354	0,0516	26,6116
M-5	0,0894	79,9970	0,1066	113,7223	0,0984	96,9040	0,0865	74,8868	0,1107	122,5069
M-6	0,0250	6,2552	0,0277	7,6970	0,0285	8,1044	0,0270	7,2648	0,0446	19,9158
M-7	0,0358	12,8464	0,0423	17,8627	0,0484	23,4101	0,0467	21,8313	0,0601	36,1570
M-8	0,1054	111,1217	0,1071	114,7909	0,0953	90,8303	0,0427	18,2377	0,0470	22,0466
M-9	0,1007	101,3423	0,0952	90,6511	0,0938	88,0753	0,1301	169,2481	0,1147	131,6017
M-10	0,0422	17,8246	0,0428	18,3070	0,0375	14,0676	0,0335	11,2385	0,0440	19,3963
M-11	0,0424	18,0090	0,0331	10,9628	0,0290	8,3922	0,0287	8,2497	0,0295	8,6854
M-12	0,0261	6,7986	0,0254	6,4396	0,0249	6,1777	0,0201	4,0462	0,0263	6,9343
M-13	0,1288	165,8058	0,0890	79,2976	0,0968	93,7030	0,0624	38,9129	0,0739	54,5865
M-14	0,0365	13,3541	0,0304	9,2427	0,0260	6,7858	0,0416	17,2897	0,0000	0,0000
M-15	0,0348	12,1054	0,0386	14,8634	0,0408	16,6329	0,0478	22,8238	0,0368	13,5673

	2005		2004		2003		2002		2001	
Firma	Üretim Pay	(% Pay)^2	Üretim Pay	(% Pay)^2	Üretim Pay	(% Pay)^2	Üretim Pay	(% Pay)^2	Üretim Pay	(% Pay)^2
U-1	0,0945	89,3474	0,0923	85,1971	0,0803	64,4063	0,0838	70,2153	0,0820	67,2599
U-2	0,0190	3,6105	0,0182	3,3008	0,0208	4,3209	0,0214	4,5892	0,0020	0,0395
U-3	0,1525	232,6490	0,1675	280,4704	0,1754	307,6273	0,1571	246,7008	0,1792	321,1530
U-4	0,0461	21,2927	0,0475	22,5469	0,0492	24,1665	0,0502	25,1814	0,0561	31,4492
U-5	0,0602	36,2615	0,0612	37,4350	0,0640	40,9562	0,0761	57,8390	0,0875	76,5598
U-6	0,0271	7,3702	0,0254	6,4351	0,0293	8,5862	0,0268	7,1740	0,0286	8,1777
U-7	0,0658	43,3210	0,0699	48,8831	0,0653	42,7010	0,0672	45,1167	0,0739	54,5495
U-8	0,0653	42,6980	0,0767	58,9032	0,0687	47,2318	0,0769	59,1624	0,0745	55,5081
U-9	0,1057	111,7866	0,1082	117,0555	0,1253	156,9159	0,1383	191,4062	0,1192	142,1092
U-10	0,0548	30,0287	0,0584	34,0945	0,0529	27,9585	0,0557	31,0652	0,0550	30,2270
U-11	0,0546	29,8210	0,0477	22,7569	0,0425	18,0835	0,0451	20,3327	0,0394	15,5630
U-12	0,0465	21,6526	0,0454	20,5939	0,0472	22,3114	0,0411	16,8960	0,0512	26,2066
U-13	0,1020	104,0575	0,0839	70,4425	0,0877	76,9625	0,0884	78,1138	0,0915	83,6664
U-14	0,0526	27,6330	0,0493	24,2820	0,0435	18,8877	0,0254	6,4725	0,0204	4,1780
U-15	0,0530	28,1222	0,0485	23,5058	0,0479	22,9892	0,0465	21,6291	0,0395	15,6157

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 117-132 (2007)

GENİŞLETİCİ MALİ DARALMA HİPOTEZİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

Yrd. Doç. Dr. Levent ERDOĞAN*

ÖZ

Son yıllarda teorik ve ampirik çalışmalarda mali daralmanın tüketimi canlandıracağını ve buna bağlı olarak toplam talep ve çıktıda artışa yol açacağını öne süren genişletici mali daralma hipotezi (GMD) tartışılmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'de 1987-2006 döneminde GMD hipotezinin geçerliliği yapısal VAR yöntemiyle test edilmiştir. Vektör Hata Düzeltme Modeline (VHDM) uzun dönem kısıtlar konularak etki tepki analizi yapılmıştır. Kamu harcamaları, ticaret hadleri ve gelirdeki yapısal şoklar kalıcı ve geçici bileşenlerine ayrılmıştır. Uzun dönem kısıtlar konularak kalıcı şokların etkileri belirlenmiştir. Ampirik sonuçlar, Türkiye'de mali daralmanın genişletici olmadığını göstermektedir. Sonuçlara göre, ticaret hadlerinin ve arz şoklarının tüketim üzerinde daha fazla açıklayıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: *Mali Daralma, Tüketim,Yapısal VAR, Kamu Harcamaları, Maliye Politikası*

EXPANSIONARY FISCAL CONTRACTION HYPOTHESIS: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

Recently both empiricial and theoretical studies focus on expansionary fiscal contraction hypothesis (EFC), according to which fiscal contractions stimulate consumption and also lead to an increase in aggregate demand and output. In this paper the validity of the EFC hypothesis is tested for Turkey from 1987 to 2006 by means of structural vector autoregressive (SVAR) models. Impulse response analysis is carried out by imposing long-run restrictions on Vector Error-correction Models (VECM). Structural shocks in government expenditure, terms of trade and income are decomposed into permanent and transitory components. Long-run identifying restrictions are imposed on the effects of permanent shocks. Empirical analysis indicates that fiscal contractions are not expansionary in Turkey. Based on the findings, terms of trade and supply shocks seem to have more explanatory effect on consumption expenditure.

Keyword: *Fiscal Contraction, Consumption, Structural VAR, Fiscal Policy, Government Expenditure*

* Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü e-mail:lerdogan@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Son yıllarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde artan bütçe açıkları, açıkların finansmanı ve sürdürülebilirliği konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Bu sorun başta büyüme ve enflasyon olmak üzere bir çok makroekonomik değişkeni olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de bu gelişmelerden nasibini almıştır. 1990'lı yılların başlarından itibaren kamu harcamalarının sürekli artış göstermesi ve açıkların finansmanında dış borçlanma yerine daha çok iç borçlanma yoluna gidilmiştir. Bu dönemde yüksek kamu açıklarının yanı sıra kamu kesiminin net dış borç ödeyici olması reel faiz oranları üzerinde baskı oluşturmuştur. Yüksek reel faizler bütçe dengelerinin bozulmasına yol açmıştır. 1994 yılından bu yana yürütülen programlar çerçevesinde mali disiplin ve iç borcun sürdürülebilirliği ön plana çıkan temel argümanlardan birisi olmuştur. 1994 yılından günümüze IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları sonucunda maliye politikası önemli bir politika aracı olagelmiştir. Özellikle 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik kriz sonrası uygulanan istikrar programları çerçevesinde borçların azaltılabilmesi için mali disiplin ve faiz dışı fazla hedefi benimsenmiş, literatürde genişletici mali daralma (bekleyişlere dayalı maliye politikası) olarak da bilinen politika uygulamaya konmuştur. Bu politika uygulamasıyla bütçe açığı ve borçlanmayı düşürmek suretiyle piyasalarda güven ortamı oluşturarak ekonomik birimlerde geleceğe dair olumlu bekleyişlerin oluşacağı öngörülmektedir. Bunun ekonomik büyümeyi ve diğer makroekonomik değişkenleri olumlu yönde etkileyeceği beklenmektedir.

Konuyla ilgili olarak Keynesçi yaklaşım maliye politikasının toplam talep üzerindeki etkisi ve bütçe açıkları üzerinde durmuştur. Daraltıcı (genişletici) maliye politikasının kısa dönemde toplam talep ve ekonomik faaliyetlerde gecici bir daralmaya (artmaya) yol açacağını öne sürmektedir. Keynes sonrası dönemde iktisatçılar ise daha çok toplam talebin bileşenleri üzerinde, özelliklede tüketim harcamaları üzerinde yoğunlaşmışlardır. Daraltıcı maliye politikalarının genişletici etkileri üzerinde duran ve günümüzde yaygın olarak kabul gören Neoklasik yaklaşım, ekonomik büyümenin belirleyicisinin toplam arz olduğunu ve daraltıcı maliye politikalarının bekleyişlere bağlı olarak başta tüketim harcamaları olmak üzere ekonomiyi canlandıracağını öne sürmektedirler. Konuyla ilgili olarak yapılan ampirik çalışmalar uygulanan maliye politikalarının tüketim üzerindeki etkisinin bekleyişler, mali disiplin ve borç düzeyi gibi nedenlere bağlı olarak farlılık gösterebileceği üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu konudaki ampirik tartışmalar Giavazzi ve Pagano (1990) tarafından yapılan çalışma sonucu tekrar gündeme gelmiştir. Çalışmada Danimarka ve İrlanda gibi ülkelerde uygulanan mali istikrar programının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi analiz edilmiş, mali daralmanın toplam talepten çok tüketim üzerindeki etkisi ele alınmış Keynesçi yaklaşımın aksine, hem kısa dönemde hem de uzun dönemde tüketim üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.Buna ilaveten, benzer bir çalışma Barry ve Devereux (1995) tarafından yapılmış ücret ve fiyat katılıkları varsayımı altında, yukarıda belirtilen hipotezin geçerli olup olmadığı araştırılmıştır. Daraltıcı maliye politikasının bekleyişler aracılığıyla tüketimi ve yatırımı arttırabileceğini, ancak istihdamın her durumda azaldığını bulmuşlardır. Höppner ve Assenmacher-Wesche (2001) ise maliye politikasının tüketim üzerindeki etkisini Markov-zincirleri yöntemiyle yukarıda belirtilen yaklaşımlar çerçevesinde analiz etmiş ve her iki yaklaşımı da destekleyen ampirik bir bulgu elde edememiştir

Yapılan diğer ampirik çalışmalarda mali uyum, mali daralmanın büyüklüğü ve süresi, bekleyişler, borç yükü ve kriz dönemleri gibi faktörler göz önüne alınarak bu yaklaşım test edilmiştir. Bu çalışmalar; Afonso (2001) Avrupa Birliği ülkelerinde panel veri yöntemiyle maliye politikasının tüketim üzerindeki etkileri analiz edilmiş, mali uyum dönemlerinde maliye politikasının Keynesçi etkiye sahip olduğunu, uygulanmadığı dönemlerde ise Keynesçi etkinin ortaya çıkmadığı sonuçlarına ulaşmıştır. Gobbin ve van Aarle (2001) ise Avrupa Birliği ülkelerinde mali uyum sürecinin özel tüketim üzerindeki etki-

sini ampirik olarak araştırmışlar, bu uyum sürecinin yön, büyüklük ve başlangıç koşulları açısından değerlendirildiğinde makroekonomik değişkenler üzerinde Keynesçi olmayan etkiyi destekler bir sonuç bulamamışlardır. Ergün (2005) Türkiye'de maliye politikalarının sürdürülebilirliğini incelenmiş, bu politikaların talep üzerindeki etkilerinin neler olduğunu araştırmıştır. Kamu tüketiminde artış özel tüketim üzerinde normal dönemlerde Keynesçi etki yaparken, mali uyum dönemlerinde Keynesçi olmayan etkilere neden olduğunu belirlemiştir. Çalışmada elde edilen diğer bir bulgu da, maliye politikalarının özel yatırım üzerindeki etkilerinin doğrusal olduğu ve normal dönemler ile mali uyum dönemleri arasında fazla farklılık olmadığı sonucunu elde etmiştir. Vergi, transfer ve kamu tüketimindeki artışların her iki dönemde de özel yatırımı olumsuz etkilediği kanıtları bulunmuştur.

Esteve ve Sachis-Llopis (2004) İspanya'da özel tüketim ve kamu harcamaları arasındaki ilişkinin uzun dönemli olup olmadığını veya ekonomide herhangi bir istikrarsızlık olması halinde yapısal kırılma olup olmadığını sürekli gelir hipotezini altında VAR yöntemiyle incelemiştir. Ele aldığı dönemde hem değişkenlerarası hem de dönemlerarası ikame ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu Keynesçi olmayan etkinin varlığını işaret etmektedir. Kwan (2006) ise Asya ülkelerinde kamu harcamaları ve özel tüketim arasındaki ikame ilişkisini araştırmış ve bu iki değişken arasında farklı derecelerde olsa da (Endonezya ve Singapur dışında) ikame ilişkisi olduğunu, dolayısıyla Keynesçi etkiyi desteklemediği sonucuna ulaşmıştır. Kim (2004) VAR yöntemiyle Kore'de ekonomik kriz dönemlerini gözönüne alarak yaptığı çalışmada, krizden önce kamu harcamalarının özel tüketimi dışladığını (crowds out), kriz sonrasında ise bu iki değişken arasında tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu belirlemiştir. Tagkalakis (2005) likidite kısıtı durumunda OECD ülkelerinde ekonominin canlanma ve daralma dönemlerinde maliye politikasının tüketim üzerindeki etkisini ele almış, ekonominin daralma dönemlerinde genişletici maliye politikasının tüketimi arttırdığını sonucuna ulaşmıştır.

Hogan (2004) mali kriz dönemlerinde OECD ülkelerinde genişletici mali daralma hipotezini araştırmış, krize bağlı olarak kamu harcamalarındaki azalmanın tüketimi arttıracağını, ancak bu etkinin yeterince büyük olmadığını belirlemiştir. Hjelm ve Johansson (2002) mali daralma hipotezini test etmek için vergiler ve harcamalar arasındaki eşbütünleşme ilişkisindeki yapısal kırılmalara bakmışlar, eğer yapısal kırılma varsa mali daralmanın kalıcı olduğunu aksi takdirde kalıcı olmadığını test etmişlerdir. Ampirik sonuçlar mali daralmanın İrlanda'da uzun dönemde kalıcı Danimarka'da ise kalıcı olmadığını desteklemektedir. Ihori ve diğerleri (2006) VAR yöntemiyle Japonya'da Kamu borcu ve sürdürülebilirliği konusunda Keynesçi maliye politikasının etkinliğini test etmişler; ancak kısa dönemde bu etkinin ortaya çıkmadığını; uzun dönemde yapısal reformların yapılmasının daha önemli olduğunu sonucuna ulaşmışlardır.

Blanchard (1990), Sutherland (1997) ve Perotti (1999), uygulanacak maliye politikasının tüketim üzerindeki etkisinin kamu borcuna bağlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu yaklaşıma bağlı olarak yaptıkları tahminde, borç/GSMH oranı yüksek ise genişletici maliye politikalarının tüketimi arttıracağını, diğer durumda ise tüketimi azaltacağı sonucunu elde etmişlerdir.

Göker (2005) mali baskı oranı yöntemiyle Türkiye'de uygulanan sıkı maliye politikalarının genişletici etkilerinin olup olmadığına bakmış, analiz sonucunda beklenen etkinin ortaya çıkmadığı bulgusunu elde etmiştir. Arin ve Koray (2005) Amerika için yapısal vektör hareketli ortalamalar yöntemiyle (SVAR) farklı maliye politikası araçlarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini tahmin etmiş, kamu harcamalarındaki artışın ise ekonomide daraltıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Bu çalışma Türkiye gibi sürekli ekonomik krizlere maruz kalan, istikrarsız büyüme ve uzun süreli yüksek enflasyon yaşayan bir ülkede tüketim harcamalarında, uygulanan maliye politikalarının ve konjonktürel faktörlerin etkili olup olmadığı görebilmek ve buradan tüketim harcamalarındaki değişmelerin ne-

denlerini ortaya koyabilmek amacıyla yapılmıştır. Bu çerçevede 1987-2006 döneminde uygulanan maliye politikalarının tüketim üzerindeki etkisi incelenmiş ve genişletici mali daralma hipotezi Türkiye için test edilmiştir. Bergman ve Hutchison (1996) tarafından geliştirilen ekonometrik model üç aylık veri seti ile tahmin edilmiş ve özel tüketim harcamalarının kalıcı ve geçici şoklara verdiği dinamik tepkiler incelenmiştir. Bu yöntemin en büyük avantajı uzun dönem etkileri olan ve ortak eğilimler olarak adlandırılan kalıcı şoklar ile sadece kısa dönemde etkili olan geçici şokların etkilerinin analiz edilmesine olanak sağlamasıdır.

Çalışmanın planı şöyledir: ilk bölümde kamu harcamaları, ticaret hadleri ve gelirdeki şoklara, özel tüketim harcamalarının zaman içerisindeki tepkisini incelemeye olanak sağlayan ortak eğilimler (common trends) olarak adlandırılan yapısal vektör hareketli ortalama (Vector Moving Average (VMA)) metodolojisi tanıtılmıştır. Daha sonra modelde kullanılan değişkenlerin birim köke sahip olup olmadığı, buna bağlı olarak da değişkenlerin aralarındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Tahmin sonuçları etki-tepki fonksiyonları (IRF) ve varyans ayrıştırması (VDC) analizleri yardımıyla gösterilmiştir.

2. VERİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) elde edilmiştir. 1987:1-2006:1 dönemini kapsayan mevsimsel etkilerden arındırılmış üç aylık Reel Tüketim (LC), Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (LY), Kamu Harcamaları (LG) ve Ticaret Hadleri (LP) serilerinin doğal logaritmaları kullanılmıştır [1]. Tüketim (C), Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Y), Kamu Harcamaları (G) sabit fiyatlarla (1987 yılı baz alınarak) elde edilmiştir. Ticaret hadleri ise ihracat ve ithalat fiyat indeksleri kullanılarak hesaplanmıştır[2].

2.1. Ekonometrik Model

Türkiye'de genişletici mali daralma hipotezinin geçerli olup olmadığını test etmek amacıyla Bergman ve Hutchison (1996) tarafından geliştirilen ekonometrik model kullanılmıştır. Kullanılan modelde ticaret haddi, gelir ve kamu harcamalarındaki kalıcı (yapısal) şoklar ile çeşitli nedenlerle ortaya çıkan geçici şokların etkileri ayrı ayrı tanımlanmıştır. Yapısal şoklar ile modelde kullanılan değişkenler arasındaki ilişkiyi ifade eden yapısal VMA modeli aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\text{Dxt} = \text{d} + \text{R (L) vt} \quad E[v_t] = 0, E|v_t\, v_t'|\text{:köşegen matris} \tag{1}$$

Yukarıdaki ifadede δ 4x1 boyutundaki sabit terimler vektörü ve şok-tepki fonksiyonudur[3]. Eşitlik 1'deki x_t ve v_t vektörleri ise aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$x_t = [p_t\, Y_t\, G_t\, C_t]' \tag{2}$$

$$v_t = [\Psi_{p,t}\, \Psi_{y\text{-}t}\, \Psi_{G,t}\, \phi_t]' \tag{3}$$

1 Serileri mevsimsel etkilerden arındırmak için Tramo-Seats yöntemi kullanılmıştır.

2 Ticaret hadleri $P = \frac{\text{İhracat Fiyat İndeksi}}{\text{İthalat Fiyat İndeksi}} * 100$ formülüyle elde edilmiştir. 1994 yılına kadar ki veriler TCMB'nin üç aylık bültenlerinden, daha sonraki veriler ise TCMB'nin internet sayfasından elde edilmiştir.

3 Burada Ljxt = xt-j olarak tanımlanan gecikme işlemcisidir. Bu nedenle $R(L)= \Sigma_{j=0}^{\infty} R_j L_j$ ise matris polinomunu göstermektedir.

(2) nolu vektör sırasıyla ticaret hadleri, gelir, kamu harcamaları ve özel tüketim harcamaları değişkenlerinden oluşmaktadır. (3) nolu vektör ise 3 kalıcı ve 1 geçici şoku ifade eden yapısal şoklar vektörüdür. Kalıcı etkileri olan yapısal şoklar ticaret haddi şokları ($\Psi_{p,t}$), gelir şokları ($\Psi_{Y,t}$) ve kamu harcamalarındaki ($\Psi_{G,t}$) şoklardır. Geçici şoklar (ϕ_t) ise kısa dönemde etkili olan geçici gelir ve talep şokları dahil olmak üzere çeşitli geçici şokların bileşimini ifade etmektedir[4].

Eğer x_t vektöründeki değişkenlerin her biri birinci dereceden bütünleşik, yani I(1) ise, denklem(1) ile verilen model aşağıdaki gibi bir ortak eğilimler *(common trends)* modeli ile ifade edilebilir:

$$x_t = x_0 + A\tau_t + \Phi(L)\, v_t \tag{4}$$

Denklem ile verilen ortak eğilimler modelinde değişkenlerin başlangıç değerlerini ifade eden sabit vektördür[5]. τ_t ise

$$\begin{bmatrix} \tau_{p,t} \\ \tau_{Y,t} \\ \tau_{G,t} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \mu_p & 0 & 0 \\ 0 & \mu_Y & 0 \\ 0 & 0 & \mu_G \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \tau_{p,t-1} \\ \tau_{p,t-1} \\ \tau_{p,t-1} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \psi_{p,t} \\ \psi_{Y,t} \\ \psi_{G,t} \end{bmatrix} \tag{5}$$

şeklinde üç değişkenli bir rassal yürüyüş (random walk) modeli olarak tanımlanmıştır. Denklem 'teki A matrisi uzun dönem çarpanlarını içeren 4x3 boyutunda bir matristir. Kalıcı yapısal şoklar ile değişkenler arasındaki ilişki A matrisi aracılığıyla kurulmuştur.

Modelde uzun dönemli (kalıcı) yapısal şoklar ile değişkenler arasındaki ilişkiyi belirleyebilmek amacıyla aşağıdaki varsayımlar yapılmıştır:

(i) Kamu harcamalarındaki bir şok reel gelir üzerinde uzun dönemli (kalıcı) bir etki yaratmamaktadır.

(ii) Kamu harcamalarındaki ve toplam harcamalardaki şoklar ($\Psi_{G,t}$ ve $\Psi_{Y,t}$) ticaret haddi üzerinde uzun dönemli bir etki yaratmamaktadır.

Bu varsayımlar modele A matrisi üzerindeki kısıtlar kullanılarak dahil edilmiştir. Teorik olarak küçük dışa açık ekonomi varsayımı A matrisindeki a_{23} elemanının sıfır olması anlamına gelmektedir. (i) ve (ii) varsayımları ise $a_{12} = a_{13} = 0$ olmasını gerektirmektedir. Yani:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & 0 \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \\ a_{41} & a_{42} & -a_{43} \end{bmatrix} \tag{6}$$

4 v_t vektörünün beklenen değerinin sıfır ($E[v_t] = 0$) ve varyans-kovaryans matrisinin ($E\left[v_t v_t'\right]$) köşegen olduğu varsayımı yapılmıştır. Bu varsayım modelde yapısal şokların birbirleri ile ilişkilerinin olmadığı anlamına gelmektedir.

5 $\Phi(L) = \Sigma_{j=0}^{\infty} \Phi_j L^j < \infty$ şeklinde olduğu varsayılmıştır.

Eğer inceleme döneminde Türkiye'de genişletici mali daralma hipotezi geçerli ise, A matrisinin elemanının negatif olması gerekir. Diğer bir ifade ile modelden elde edilmesi durumunda, bu hipotezin Türkiye için geçerli olmadığı yönünde bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Model kısa dönemle ilgili herhangi bir kısıt içermemektedir. Fakat değişkenlerin geçici şoklara () olan tepkileri uzun dönemde sıfır olacak şekilde sınırlandırılmıştır.

King ve diğerleri (1991), Warne (1993) ve Quah (1992) Eşitlik veya Eşitlik ile verilen modelin yapısal parametrelerinin indirgenmiş VAR modelinden elde edilecek tahminlerden elde edilebileceğini göstermişlerdir. Böylece aşağıdaki indirgemiş vektör hareketli ortalamalar modeli (VMA) modeli tahmin edilebilir:

$$\Delta x_t = \delta + C(L)\varepsilon_t \tag{7}$$

Buradaki temel amaç Eşitlik (1) ile verilen ifadedeki yapısal şokları (v_t), eşitlik (7) ile verilen indirgenmiş şoklar (ε_t) cinsinden $v_t = F^{-1}\varepsilon_t$ şeklinde ifade edebilecek bir F^{-1} matrisi elde etmektir[6]. Bu amaçla King ve diğerleri (1991) ve Warne (1993) takip edilerek $A = A_0\pi$ olacak şekilde, A matrisindeki kısıtları yansıtacak bir A_0 matrisi tanımlanmıştır:

$$A = A_0\pi = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ -\frac{\beta_{11}}{\beta_{14}} & -\frac{\beta_{12}}{\beta_{14}} & -\frac{\beta_{13}}{\beta_{14}} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \pi_{11} & 0 & 0 \\ \pi_{21} & \pi_{22} & 0 \\ \pi_{31} & \pi_{32} & \pi_{33} \end{bmatrix} \tag{8}$$

Yukarıdaki ifadedeki β_{ij} terimleri eşbütünleşme vektörü β'nın elemanlarıdır. Dikkat edilirse A_0 matrisi $\beta' A_0 = 0$ koşulunu sağlamaktadır. Bu koşul değişkenlerin içerdikleri eğilimlerin birbirlerini nötrlediği, dolayısıyla ilişkinin durağan olduğu anlamına gelir[7].

Eşitlik (8)'deki π matrisi $(A_0'A_0)^{-1} A_0'C(1)\Sigma C(1)' A_0 (A_0'A_0)^{-1}$ matrisinin Cholesky ayrıştırmasıdır (Warne 1993, s.10). Böylelikle kalıcı şoklar indirgenmiş şoklar cinsinden,

$$\psi_t = \begin{bmatrix} \psi_{p,t} \\ \psi_{Y,t} \\ \psi_{G,t} \end{bmatrix} = \pi^{-1} (A_0'A_0)^{-1} A_0' C(1)\varepsilon_t \tag{9}$$

şeklinde ifade edilebilirler. Geçici şok ϕ ise aşağıdaki gibi elde edilir. Warne (1993, s.10)

---

6 Eşitlik 7'deki $C(L) = I_4 + \Sigma_{j=0}^{\infty} C_j L^j$ ve ε_t ise indirgenmiş şokları göstermektedir. Bu şoklar ile ilgili $E[\varepsilon_t] = 0$ ve $E\left[\varepsilon_t \varepsilon_t'\right] = \Sigma$ varsayımları yapılmıştır.

7 Bkz. Engle ve Granger (1987).

$$\phi = (\omega' \Sigma^{-1} \omega)^{1/2} \omega' \Sigma^{-1} t \qquad \omega = \alpha (U\alpha)^{-1} \text{ ve } U = [1\ 1\ 1\ 1] \tag{10}$$

Eşitlik 10'daki α katsayısı, Eşitlik (7) ile verilen Vektör Hareketli Ortalama (VMA) modelinin Vektör Hata Düzeltme Modelinin (VECM) şeklinde temsil edilmesi ile elde edilen hata düzeltme *(error correction)* katsayısıdır.

2.2. Birim Kök Testleri

Modelde kullanılan değişkenleri ampirik olarak analiz etmeden önce serilerin birim köke sahip olup olmadığı araştırılacaktır. Bu amaçla modelde yer alan değişkenlerin durağanlıkları Geliştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri ile belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre serilerinin durağanlığı aşağıdaki denklem kullanılarak yapılmıştır.

$$\Delta y_t = \alpha + \gamma t + \beta y_{t-1} + \sum_{i-1}^{p} \delta_i \Delta y_{t-i} + u_t \tag{11}$$

11 nolu eşitlikte Δ birinci derece fark işlemcisini, t genel eğilim değişkeni, *u* ise hata terim göstermektedir. ADF ve PP testi ile kullanılan değişkenlerin birim köke sahip olup olmadığı aşağıdaki hipotezler sınanarak belirlenmeye çalışılmıştır.

$$H_0 : \beta = H_1\ \beta\ 0, \tag{12}$$

Ancak, ADF testinde serbestlik derecesi kaybı sorununu ortaya çıkardığından ve otokorelasyonun yapısının bilinmediği durumunda ilave olarak Phillips-Perron (PP) testi de kullanılmıştır (Biswal ve diğerleri 1999;1286-1287). Phillips-Perron (PP) testinde birinci farklar dahil edilmediğinden birim kök testinde aşağıdaki model kullanılır:

$$y_t = \alpha + p y_{t-1} + u_t \tag{13}$$

Hem ADF ve hem de PP testleri koyu yazılmış değerler %1 düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde "H0:Birim kök vardır" hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Buna göre, Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (LY), Tüketim (LC) ve Kamu Harcamaları (LG) birinci farklarında durağan, ticaret haddi (LP) ise düzey değerinde durağandır. Tablolardan görüldüğü ticaret haddi değişkeni düzey değerlerinde durağandır. Bununla birlikte diğer değişkenler düzey değerlerinde durağan olmayıp, birinci farklarında durağandırlar. Dolayısıyla bu değişkenler ayrı ayrı birinci dereceden bütünleşik, yani I(1)'dir.

Tablo 1. ADF Test Sonuçları

Değişken	Gecikme*	ADF Test İstatistiği	Kritik değer***
P	1	**-3.601253**	-3.520307
ΔP	0	**-11.18141**	-3.520307
Y^{**}	0	-2.705120	-4.083355
ΔY	0	**-8.639783**	-3.520307
G^{**}	4	-0.883054	-3.524233
ΔG	0	**-10.15002**	-3.520307
C^{**}	4	-1.714722	-4.090602
ΔC	0	**-6.757551**	-3.520307

* ADF modellerindeki gecikme değerleri düzeltilmiş AIC kriterine göre seçilmiştir. Bütün modellerde sabit terim mevcuttur.

** Trend terimi dahil edilmiştir.

***%1 anlamlılık düzeyine göre Mac Kinnon tek yönlü kritik değerleridir.

Tablo 2. PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	PP Test İstatistiği	Kritik Değer***
P	**-4,71**	-3,47
ΔP	**-16,30**	-3,47
Y^{**}	**-2,90**	-3,47
ΔY	**--8,59**	-3,47
G^{**}	**-2,60**	-3,47
ΔG	**-10,23**	-3,47
C^{**}	**-2,38**	-3,47
ΔC	**-6,71**	-3,47

**Trend terimi dahil edilmiştir.

***%1 anlamlılık düzeyine göre Mac Kinnon tek yönlü kritik değerleridir.

2.3. Eşbütünleşme Analizi

Kısıtsız VAR modelini tahmin etmeden önce, durağan olmayan zaman serileri arasında istikrarlı bir uzun dönem ilişkisi olup olmadığına yönelik test yapmamız gereklidir. Çünkü durağan olmayan seriler arasında en az bir adet durağan doğrusal bir bileşim ortaya çıkıyorsa bu serilerin arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu söylenir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkilerini araştırmak amacıyla Johansen eşbütünleşme testi tercih edilmiştir. Johansen yönteminin tercih edilmesinin nedeni, testi yaparken hangi değişkenin içsel değişken olarak alınacağı konusunda bir belirleme zorunluluğu olmaması ve ilişkili iktisadi değişkenleri belirlemede etkileşimlere izin vererek veri sürecinin hata yapısını açıkça gözönünde tutmasıdır (Rahman ve Mustafa , 1997, s.83). Değişkenlerin bütünleşme derecelerine karar verildikten sonra I(1) değişkenleri arasında bir eşbütünleşmenin mevcut olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun için I(0) olan ticaret hadlerinin de yer aldığı bir kısıtsız VAR modeli tahmin edilmiş ve maksimum özgül değer (Max-Eigen, $\lambda_{Max\text{-}Eigen}$,) ve rank (İz (trace, λ_{trace})) testleri uygulanmıştır. Eşbütünleşme test sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları

Hipotez	Trace	Max-Eigen
$r = 0$	**47.83318**** (47.21)	**28.50620**** (27.07)
$r \leq 1$	19.32698 (29.68)	10.87843 (20.97)
$r \leq 2$	8.448554 (15.41)	8.346210 (14.07)

* Parantez içindeki değerler %5 düzeyine göre kritik değerlerdir.

**%5 anlamlılık düzeyine göre H0 hipotezi reddedilmiştir.

Hem maksimum özgüldeğer hem de rank test sonuçları değişkenler arasında bir tane eşbütünleşme olduğunu göstermektedir. Buna göre tahmin edilen eşbütünleşme vektörünü eşitlik 14'deki gibidir[8].

$$\hat{\beta} = [1.000 \;\; 0.726 \;\; 0.306 \;\; 0.992] \tag{14}$$

Buna ilave olarak eşitlik 1'deki yapısal şoklar, eşitlik 7'deki indirgenmiş şoklar cinsinden bir matris elde edilmiş ve aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir.

$$F^{-1} = \begin{bmatrix} 16.195 & -29.477 & -4.640 & 20.982 \\ 5.513 & 33.070 & -15.208 & 9.303 \\ 9.989 & 12.308 & 28.496 & -1.045 \\ 5370.235 & 10966.957 & 863.053 & -5255.582 \end{bmatrix} \tag{15}$$

Ayrıca eşitlik 1'e dayanarak birinci dereceden bütünleşik I(1) ortak eğilimler modelinde uzun dönemli yapısal şoklar modelin varsayımları çerçevesinde aşağıdaki gibi elde edilmiştir.

---

8 Eşitlikte yer alan değişkenler sırasıyla ticaret hadleri, gelir, kamu harcamaları ve özel tüketim harcamalarını göstermektedir. Bu vektördeki normalleştirmeler ticaret hadleri değişkenine göre yapılmıştır.

$$\hat{A} = \begin{bmatrix} 0.07633 & 0 & 0 \\ -0.05102 & 0.03204 & 0 \\ -0.04027 & -0.01531 & 0.03502 \\ 0.02709 & 0.01873 & 0.01082 \end{bmatrix} \quad (16)$$

Eşitlik 16'ya göre A matrisinde a_{43} = 0,01082>0 olarak elde edilmiştir. Bu katsayının pozitif çıkması kamu harcamaları ve özel tüketim harcamaları arasında Keynesçi bir ilişkiyi desteklemektedir.

3.4. Tahmin Sonuçları

Yapısal VAR modelinde tanımlanan kısıtların konduktan sonra, tahmin edilen matris üzerinden elde edilen varyans ayrıştırma ve etki-tepki analizleri yapılmıştır. Varyans ayrıştırma, her bir değişkenin öngörü hata varyansının, sistemdeki her bir değişkene yüklenebilecek bileşenlerine ayrıştırma oranı olarak tanımlanır (Pindyck ve Rubinfeld 1991). Diğer bir ifadeyle, değişkenlerde ortaya çıkacak yüzdesel bir değişmenin ne kadarının kendisinden ve diğer değişkenlerden kaynaklandığını açıklar. Eğer değişkende meydana gelen değişmelerin tamamı kendisindeki şoktan kaynaklanıyorsa, bu durum değişkenin dışsal olarak hareket ettiğini, modeldeki diğer değişkenlerden kaynaklanıyorsa değişkenin içsel olduğunu gösterir. Modele ait varyans ayrıştırma sonuçları Tablo 4'de verilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere tüketim harcamalarının öngörü hatalarındaki değişmelerin kendisinden kaynaklanmamaktadır. Üç yıllık dönem göz önüne alındığında tüketim harcamalarındaki değişmelerin yaklaşık % 7'sinin kamu harcamaları, % 46'sının gelir ve %45'inin ise ticaret hadlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla, varyans ayrıştırma sonuçları tüketimdeki değişmenin önemli bir bölümünün gelir ve dış ticaret hadleri tarafından açıklandığını göstermektedir.

Tablo 4. Tüketim Harcamalarının Varyans Ayrıştırması

Varyans Ayrıştırma Tablosu					
Dönem	Standart Hata	LTT	LY	LG	LC
1	0.020827	49.618	43.675	0.089	6.618
2	0.035322	39.743	46.49	6.196	7.571
3	0.047428	41.441	41.429	6.988	10.142
4	0.05796	43.505	40.806	6.623	9.066
5	0.065087	43.455	42.42	6.704	7.42
6	0.070566	43.453	44.094	6.128	6.325
7	0.075713	43.674	45.278	5.546	5.502
8	0.080549	44.114	45.901	5.121	4.864
9	0.085382	44.695	46.234	4.738	4.333
10	0.090198	45.176	46.495	4.437	3.892
11	0.094838	45.491	46.773	4.206	3.53
12	0.099285	45.736	47.037	4.002	3.225

Yapısal VAR modelinden elde edilen ve değişkenlerin rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalık şoka tepkilerinin incelendiği birikimli etki-tepki fonksiyonları sonuçları şekillerle verilmiştir. Şekil 1'de görüldüğü üzere geçici bir standart sapmalık pozitif şoka tüketim harcamalarının tepkisi önce negatif yönde, daha sonra pozitif yönde bir tepki göstermiştir. İzleyen dönemlerde az da olsa dalgalanma göstermesine rağmen, bu tepki onüçüncü dönemde sona ererek, uzun dönem dengesine ulaşmıştır. Bu durum tüketim harcamalarının cari gelirle aynı yönde hareket ettiğini ve uzun dönemde istikrarlı bir dengeye ulaşacağını öne süren sürekli gelir yaklaşımıyla uyumlu gözüktüğü söylenebilir.

Şekil 2'ye bakacak olursak, ticaret hadlerindeki bir standart sapmalık şokun tüketim harcamalarını ne yönde etkilediği görülmektedir. Başlangıçta dış ticaret hadlerindeki bir standart sapmalık şok, tüketim harcamalarını önce artış, sonrasında azalış ve altıncı dönemden sonra ise artış yönünde tepki göstermektedir. Bu etki artış yönünde giderek devam etmektedir. Bu durum tüketim harcamalarının döviz kurundaki değişmelerle uyumlu hareket ettiğini ve kur politikalarına bağlı olarak ticaret hadlerinin tüketimdeki değişmelerde etkili olduğu söylenebilir. Şekil 3'de ise , gelirdeki bir standart sapmalık şoka , tüketim harcamaları yedinci döneme kadar dalgalı bir artış göstermiştir, bu dönemden sonra da yine artış yönünde tepki verdiği görülmektedir. Tüketim harcamalarının gelirin önemli bir bileşeni olmasından dolayı gelirdeki değişmelerin etkili olduğu görülmektedir. Son olarak, şekil 4 'te ise kamu harcamalarındaki bir standart sapmalık şoka, tüketim harcamaları başlangıçta artış daha sonra ise azalma yönünde tepki vermiştir. Beşinci dönemden sonrada azalış yönündeki tepkinin devam ettiği görülmektedir. Bu durumda kamu harcamalarındaki artışın tüketim harcamalarını dışlayacağını (crowding out) öne süren genişletici mali daralma hipotezini desteklemediği söylenebilir.

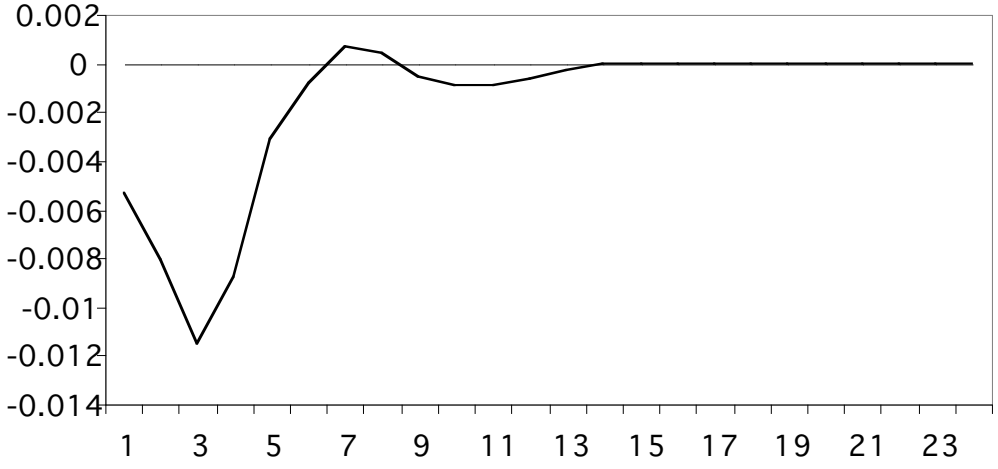

Şekil 1. Özel Tüketim Harcamalarının Geçici Şoka Tepkisi

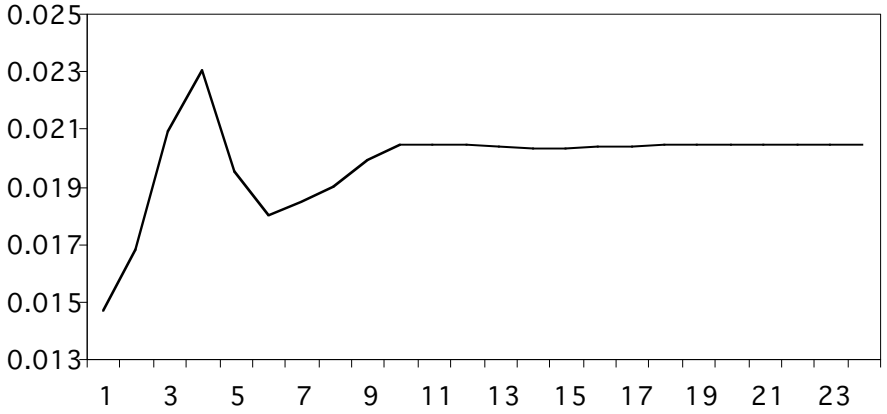

Şekil 2. Özel Tüketim Harcamalarının Ticaret Hadlerindeki Bir Şoka Tepkisi

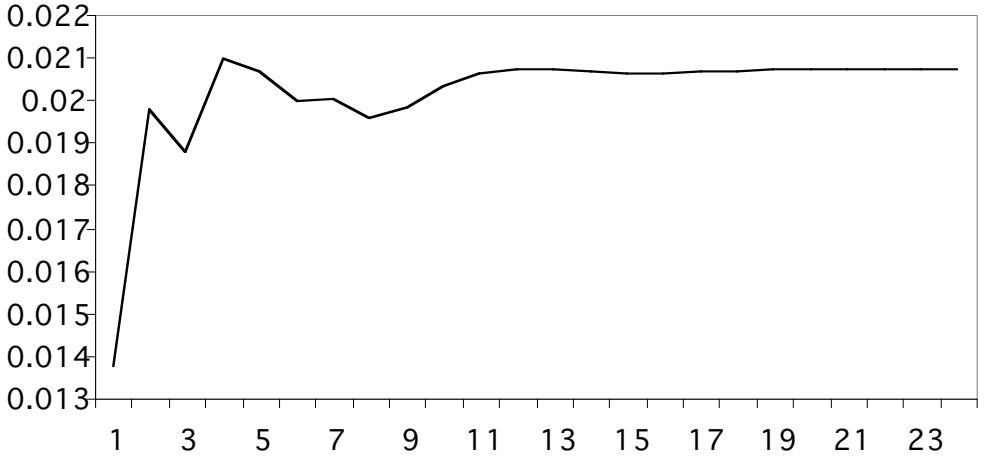

Şekil 3. Özel Tüketim Harcamalarının Gelirdeki Bir Şoka Tepkisi

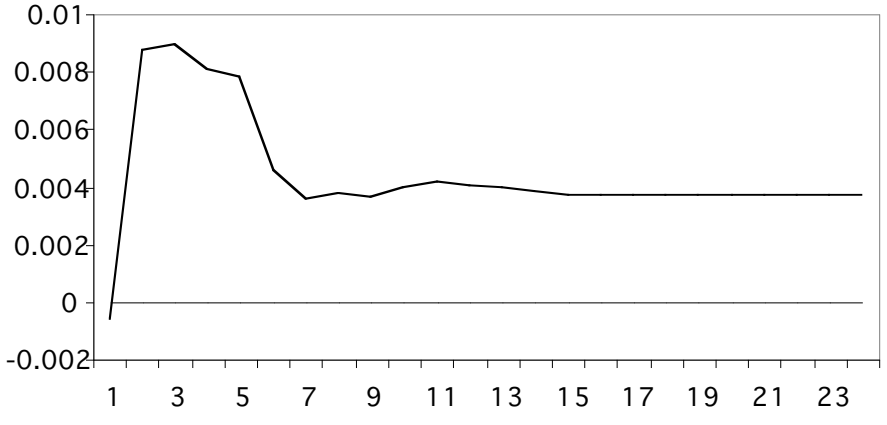

Şekil 4. Özel Tüketim Harcamalarının Kamu Harcamalarındaki Bir Şoka Tepkisi

4. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada literatürde genişletici mali daralma hipotezi olarak da bilinen bu yaklaşımın tüketim harcamaları üzerindeki etkisi Türkiye için tahmin edilmeye çalışmıştır. Bu amaçla yapısal VAR yöntemiyle mali daralmanın tüketim üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bunun yanısıra tüketim harcamaları üzerinde konjonktürel faktörlerin etkili olup olmadığı da araştırılmıştır. Ampirik sonuçlar Etki Tepki Fonksiyonları (IRF) ve Varyans Ayrımlaştırması (VDC) ile verilmiştir.

Ampirik sonuçlara bakıldığında tüketim harcamalarındaki geçici bir şokun etkili olmadığı ve kısa dönemde etkisini kaybettiği söylenebilir. Bu tüketim harcamalarının cari döneme değil planlanan döneme bağlı olarak gerçekleştiği şeklinde yorumlanabilir. Kamu harcamalarındaki değişmenin tüketim üzerindeki etkisine bakıldığında ise, inceleme döneminde kamu harcamalarındaki bir artış özel tüketimde artışa neden olmaktadır. Dolayısıyla dışlama etkisi (crowding out) ortaya çıkmamaktadır. Bu durumda genişletici mali daralma hipotezinin Türkiye için geçerli olmadığı söylenebilir. Bu sonucu modelde tahmin edilen A matrisindeki a_{43} katsayısının pozitif çıkması da kamu harcamaları ve özel tüketim harcamaları arasında Keynesçi bir ilişkiyi desteklediğine dair kanıt olarak gösterilebilir. Hem Etki-tepki fonksiyonları hem de varyans ayrımlaştırma sonuçları inceleme dönemde tüketim harcamalarındaki değişmelerin gelir ve ticaret hadlerinden kaynaklandığı sonucu destekler nitelikte gözükmektedir.

Uygulanan istikrar programı çerçevesinde genişletici mali daralma yaklaşımının Türkiye Ekonomisi için geçerli olmadığı ve tüketimdeki artışların mali daralma dışındaki faktörlerden kaynaklandığı yönünde bulunan ampirik kanıtlara gerekçe olarak şu faktörler gösterilebilir; ülkemizde son yıllara kadar yaşanan yüksek enflasyon, büyümenin istikrarsız bir seyir izlemesi, ulusal ve uluslararası siyasi ve ekonomik konjonktürde ortaya çıkan belirsizlikler, ekonomik birimlerin geleceğe dair bekleyişlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Uygulanan para politikası sadece fiyat düzeyini kontrol etmek üzerine kurulmuş ve bunun sonucu olarak esnek döviz kuru rejimi benimsenmiştir. Bu anlamda büyüme yurt dışından kısa vadeli sermaye girişine bağlı olarak ve aşırı değerli kur politikası temelinde belirlenmesine yol açmaktadır. Bu durum finans sisteminin yeterince derin olmamasından dolayı gelişmekte olan ülkelerde (Türkiye gibi) ekonomiyi dış şoklara açık hale getirmektedir. TL'nin değerlenmesi cari açıkların artmasına, dolayısıyla finansman ihtiyacı olumsuz yönde etkilenmesine neden olabilecektir.

Sonuç olarak, mali disiplin çerçevesinde hedeflenen % 6,5 faiz dışı fazla hedefinin yakalanmış olmasına rağmen, kamu harcamalarının azalmanın bunun sürdürülebilir olabilmesi için kamu gelirlerini arttırmaya yönelik yapısal vergi reformların yapılmasının gerekli olduğu söylenebilir. Ayrıca, merkez bankasının enflasyon hedeflemesi yoluyla döviz kurunu piyasa koşullarına bırakması ticaret hadlerinin ülkemiz aleyhine gelişmesine neden olabileceğinden , ihracatın artışına yönelik politikalar benimsenerek üretim ve verimlilik artışları sağlanabilir. Ayrıca, büyümenin finansmanını sağlayabilmek için kısa vadeli sermaye girişlerinin yerine büyümenin sürekliliğini mümkün kılabilecek yapısal reformların yapılması ve sermayenin istihdam yaratacak alanlara yönlendirilmesi gerekli gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Afonso, A. (2001). "Non-Keynesian Effects of Fiscal Policy in the EU-15" ISEG/UTL -Technical University of Lisbon, Department of Economics, Working Paper No 07/2001/DE/CISEP, 1-47, (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=317481#PaperDownload) (Erişim Tarihi 6 Aralık 2006).

Arin K.Peren ve Koray Faik (2005). " Fiscal Policy And Economic Activity: U.S. Evidence" Centre For Applied Macroeconomic Analysis CAMA Working Paper Series 9/2005, 1-29.

Barry F. ve Devereux B.D. (1995). "The 'Expansionary Fiscal Contraction' Hypothesis: A Neo-Keynesian Analysis", Oxford Economic Papers, New Series,Vol. 47, No.2, Nisan, 249-264.

Bergman U.M. ve Hutchison M.M. (1996). "The 'German View', Fiscal Consolidation and Consumption Booms: Empirical Evidence from Denmark", 1-32, (http://swopec.hhs.se/lunewp/papers/lunewp1999_003.pdf) (erişim tarihi: 11 Ekim 2006)

Biswal, B., Urhavsi, D.(1999). " Testing Wagner Versus Keynes Using Disaggregated Public Expenditure Data for Canada", Applied Economics, 31, 1283-1291.

Blanchard, O. (1990). "Comment, on Giavazzi and Pagano (1990)," in Blanchard, O. And Fischer, S. (eds.), National Bureau of Economic Research Macroeconomics Annual , 111-116.

Engle R.F. ve Granger C.(1987). "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing, Econometrica 55, 251-276.

Ergün Mine (2005). "Sürdürülebilir Maliye Politikası ve Maliye Politikasının Ekonomik Aktivite Üzerine Etkileri: AB Uyum Sürecindeki Türkiye Örneği ve Ab Ülkeleri Deneyimleri", Devlet Planlama Teşkilatı Uzmanlık Tezleri Yayın No: 2684, Şubat, 1-134.

Esteve Vicente ve Sanchis-Llopis Juan (2004). "Estimating The Substitutability Between Private And Public Consumption: The Case Of Spain, 1960-2001", 1-16. (http://www.revecap.com/viieea/autores/E/136.pdf) (erişim tarihi: 01 Kasım 2006)

Giavazzi F. ve Pagano M. (1990). "Can Sever Fiscal Contractions Be Expansionary?Tales Of Two Small European Countries", National Bureau Of Economic Research Working Paper No:3372, Mayıs , 1-55.

Gobin, N. ve Van Aarle B. (2001). "Fiscal Adjustment and Their Effect During The Transmission to the EMU",1-35, (http://www.feb.ugent.be/fac/research/WP/Papers/wp_01_119.pdf) (erişim tarihi: 31 Ekim 2006)

Göker Z. (2005). "Kamu Borç Stokunun Azaltılmasında Maliye Politikalarının Rolü" Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi (10) , 163-181.

Hjelm G. ve Johansson M.W. (2002). "Structural Change in Fiscal Policy and The Permanence of Fiscal Contractions-The Case of Denmark and Ireland", 1-12, (http://www.nek.lu.se/publications/workpap/Papers/WP02_11.pdf) (erişim tarihi: 11 Ekim 2006)

Hogan, Vincent. (2004). "Expansionary Fiscal Contractions? Evidence from Panel Data", Scandinavian Journal of Economics 106(4), 647-659.

Höppner F. ve Assenmacher-Wesche K. (2001). "Non-linear Effects of Fiscal Policy in Germany: A Markov-Switching Approach" ,1-28 (http://www.iiw.uni-bonn.de/Files/Publikationen/BRDSwitch.pdf) (erişim tarihi: 27 Ekim 2006)

Ihori T, Nakazato T. ve Kawade M. (2006). "Japan's Fiscal Policies in the 1990s", 1-24 (http://www2.e.u-tokyo.ac.jp/~seido/output/Fujiwara/fujiwara25.pdf#search=%22%22Japan%E2%80%99s%20Fiscal%20Policies%20in%20the%201990s%22%22) (erişim tarihi: 27 Ekim 2006)

Kim Suhn Seong (2004). "A Study on the Structural Change of Fiscal Policy After Korean Currency Crisis", Economic Papers, The Bank of Korea, Cilt 7(1), Temmuz, 86-114.

King R.G., Plosser C.I., Stock J.H. ve Watson M.W. (1991). "Stochastic Trends and Economic Fluctuations", American Economic Review, 81:819-840.

Kwan K. Yum (2006). "The Direct Substitution between Government and Private Consumption in East Asia", 1-25, (http://www.nber.org/books/ease16/kwan6-30-06.pdf) (Erişim Tarihi 31 Ekim 2006)

Perotti, R. (1999). "Fiscal Policy When Things Are Going Badly." Quarterly Journal of Economics, 114(4), 399-436.

Pindyck R.S. ve Rubinfeld D.L.(1991). Econometric Models and Economic Forecasts, Newyork: McGraw-Hill.

Rahman, M. ve Mustafa, M. (1997). "Dynamics of Real Exports and Real Economic Growths in 13 Selected Asian Countries", Journal of Economic Development, Volume 22, Sayı 2, Aralık, 81-95.

Sutherland, A. (1997). "Fiscal Crises and Aggregate Demand: Can High Public Debt Reverse the Effects of Fiscal Policy?" Journal of Public Economics, 65(2), 147-162.

Tagkalakis Athanasios (2004). "The Asymmetric Effects of Fiscal Policy on Consumption in Recessions and Expansions", European University Instıtute Working Paper Eco No. 2004/19r, San Domenico İtalya, 1-53 (http://www.iue.it/PUB/ECO2004-19.pdf) (erişim tarihi: 12 Ekim 2006)

Quah, Danny (1992). "The Relative Importance of Permanent and Transitory Components: Identification and Some Theoretical Bounds" Econometrica, 60 (1), pp. 107-118.

Warne Anders (1993). "A Common Trends Model: Identification, Estimation and Inference", 1-38, (http://citeseer.ist.psu.edu/cache/papers/cs/21668/http:zSzzSzwww.stat.ku.dkzSz~rahbekzSzteachingzSzctiei93.pdf/warne93common.pdf), (erişim tarihi: 29 Eylül 2006)

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 133-150 (2007)

DÖVİZ KURU OYNAKLIĞI İLE İTHALAT VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ZAMAN SERİSİ ANALİZİ

Yrd. Doç. Dr. Serpil TÜRKYILMAZ*

Prof. Dr. Mustafa ÖZER**

Doç. Dr. Erol KUTLU***

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye'de 1999:01-2007:01 dönemi için AR(1)-TGARCH(1,1) modeli yardımıyla aylık nominal döviz kuru oynaklığı elde edilmiş ve ilgili dönem için bir Standart VAR modeli altında Granger Nedensellik Testi ile nominal döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki nedensel ilişkilerin yönü belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada, ihracat ile ithalat arasında, ithalat ile nominal döviz kuru oynaklığı arasında belirlenen çift yönlü ve ihracattan, nominal döviz kuru oynaklığına doğru olarak belirlenen tek yönlü nedensellik ilişkilerinin varlığının bir kanıtı olarak, sözkonusu Standart VAR modeli yardımıyla Etki-Tepki Analizi sonuçları ve Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçları da elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Nominal Döviz Kuru Oynaklığı, İthalat, İhracat, TARCH Modeli, Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrımlaştırma Analizi.*

A TIME SERIES ANALYSIS OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE VOLATILITY OF EXCHANGE RATE, EXPORTS AND IMPORTS

ABSTRACT

In this study, monthly nominal exchange rate volatility has been obtained by using AR(1)-TGARCH(1,1) model over the period 1999:01-2007:01 in Turkey and the direction of causality relationships among nominal exchange rate volatility, import and export have been tried to be determined by the Granger Causality Test of the Standard VAR model. Furthermore, in the study, the results of the Impulse-Response Analysis and the Variance Decomposition Analysis of the Standard VAR model have been obtained as an evidence of presence of one sided causality relationship from export to nominal exchange rate volatility, and two sided causality relationships between import and the nominal exchange rate volatility, and between import and export.

Keyword: *Nominal Exchange Rate Volatility, Import, Export, TGARCH Modeli, the Granger Causality Test, the Impulse-Response Analysis, the Variance Decomposition Analysis.*

* Bilecik Üniversitesi, Bilecik Meslek Yüksekokulu, e-mail: sturkyilmaz@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, e-mail:muozer@anadolu.edu.tr.

*** Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, e-mail: ekutlu@anadolu.edu.tr.

1. GİRİŞ

24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte, ithal ikameci bir sanayileşme politikasından ihracata dayalı bir sanayileşme politikasına geçen Türk ekonomisinde, 80'li yıllar boyunca ihracat artışları ağırlıklı olarak döviz kurundaki mini devalüasyonlarla gerçekleştirilmiştir. Bu sayede de ciddi ihracat artışları yaşanmıştır. Ancak, ihracata dönük imalat sanayi yatırımları ile desteklenmeyen bu politikalar bir süre sonra etkisini kaybetmektedir. 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile birlikte, döviz kuru değişmeleri kısa vadeli spekülatif sermaye akımlarının etkilenmesinde de önemli hale gelmiştir. Büyüme dinamiklerinin kısa vadeli spekülatif sermaye hareketlerine dayandığı bu dönemde, Türkiye ekonomisi önemli krizlerle yüz yüze kalmıştır[1].

Özellikle 2001 krizi sonrası dönemde döviz kurundaki düşüşler, bir yandan ithalatı özendirirken bir yandan da ihracatı azaltıcı etkiler yaratmıştır. Ancak Türkiye ihracatının özellikle katma değeri düşük montaj sanayinden oluşması nedeniyle, ihracat da ithalata bağlı hale gelmiştir. Bu nedenlerle, döviz kuru değişkenliğinin (oynaklığının) ihracat ve ithalat üzerindeki etkileri ve bunların döviz kuru oynaklığı üzerine geri bildirimleri, kısacası döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkilerin incelenmesi önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir.

Literatürdeki teorik ve uygulamalı çalışmalar döviz kuru oynaklığının ticaret üzerine etkisiyle ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürmektedirler. Bu çalışmalardan bazıları; Arize (1998), Kumar ve Dhawan (1991), Vergil (2002), Choudhry (2005) ve Takaendesa, Tsheole ve Aziakpono (2005) döviz kuru oynaklığının ticaret üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunun kanıtlarını sunarken, McKenzie ve Brooks (1997) ve Klein (1990) bu etkinin pozitif yönde olduğunu göstermişlerdir. Arize (1998) bir başka çalışmasında, sekiz avrupa ülkesinde (Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Yunanistan, İspanya, İsveç ve Hollanda) ithalat ve döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkileri incelemiş, İsveç ve Yunanistan için oynaklığın ithalat üzerinde önemli pozitif bir etkiye, diğer ülkeler için ise negatif önemli bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Hondroyiannis, Swamy, Taulas ve Ulan (2005) ise G-7 ülkeleri (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD) ile birlikte İrlanda, Hollanda, Norveç, İspanya ve İsviçre olmak üzere 12 ülke için panel veri kullanarak yaptıkları çalışmada ise döviz kuru oynaklığının uluslar arası ticareti azaltmadığını göstermişlerdir. Ayrıca Cheung (2003)' de döviz kuru oynaklığının ticaret üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığı kanıtlanmıştır. Yine Zhang, Chang ve Gauger (2006) ise İngiltere ve diğer G-7 ülkeleri arasındaki karşılıklı ticaret hacmi üzerinde döviz kuru oynaklığının olası eşik (threshold) etkisini incelemek için bir eşiksel model kullanmış ve döviz kuru oynaklığının etkilerinin doğrusal olmadığına dair kanıtlar bulmuşlardır. Döviz kuru oynaklığı eşik noktasını aştığı zaman ticaretin artma eğilimi gösterdiğini savunmuşlardır. Bunun gibi literatürde döviz kuru oynaklığının ticaret üzerindeki etkisiyle ilgili olarak ulaşılan kesin bir yargıdan bahsetmek mümkün değildir.

Döviz kuru değişkenliği için ise literatürde farklı istatistiksel ölçüler kullanılmaktadır[2]. Çalışmamızda, döviz kuru oynaklığını ölçmek için Zakoian (1994) ve Glosten, Jaganathan ve Runkle (1993) tarafından önerilen TARCH (Threshold ARCH) modelinden yararlandık. Otoregresif koşullu değişen varyans (ARCH) ve genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişen varyans (GARCH) modellerine göre farklı avantajlara sahip olan TARCH modelinin kullanılması döviz kuru oynaklığının alternatif bir ölçüsünü sunmaktadır. Çalışmanın diğer kısımları şu şekilde verilmektedir. Bölüm 2'de, çalışmada yararlanılan veriler tanıtılmış, söz konusu verilerin durağanlık durumları ADF (Augmented Dickey Fuller), PP (Phillips Perron) ve KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) Birim Kök Testleri ile incelenmiştir. Aynı bölümde, döviz kuru oynaklığının elde edilmesine değinilmiş, kur oynaklığı, ihracat ve ithalat arasındaki

1 Daha fazla bilgi için bkz. N. Yentürk ve Diğerleri, **Türkiye Ekonomisi,** TC. Anadolu Üniversitesi Yayını no: 1579, 2006.

2 Bu istatistiksel ölçüler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Vergil 2002, s:86, Takaendesa, Tsheole ve Aziakpono 2005, s.3.

dinamik ilişkiler standart VAR yaklaşımı ile incelenmiştir. Ardından VAR modelinin Granger Nedensellik Testi ile söz konusu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri incelenmiş ve elde edilen bulguları desteklemek amacıyla modelin Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçlarına da yer verilmiştir. Bölüm 3' de çalışmada elde edilen bulguların bir özeti sonuç ve öneriler olarak sunulmuştur.

2. AMPİRİK ANALİZ

Bu bölümde, nominal döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkileri belirlemek amacıyla, öncelikle nominal döviz kuru oynaklığının modellenmesine yer verilmiştir. Çalışmanın izleyen aşamasında bir Standart VAR modeli tahmin edilmiş ve söz konusu model yardımıyla, Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki Analizi ve Varyans-Ayrımlaştırma Analizi sonuçları incelenmiştir. İzleyen bölümde sözkonusu değişkenlerin Birim Kök Testleri ile durağanlık durumları ele alınacaktır.

2.1. Veri

Çalışmada 1999:01-2007:01 dönemi için aylık nominal döviz kuru **(DOLAR)**, ithalat **(ITHALAT)** ve ihracat **(IHRACAT)** serileri[3] Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası internet sitesindeki veri tabanından elde edilmiş, ekonometrik analizlerin tümü Eviews 5.1 programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

2.2. Birim Kök Testleri

Çalışmada kullanılan nominal döviz kuru, ihracat ve ithalat serilerinin durağanlığının görsel bir değerlendirmesi olarak Şekil 1'de serilerin düzey değerlerinin grafikleri verilmiştir.

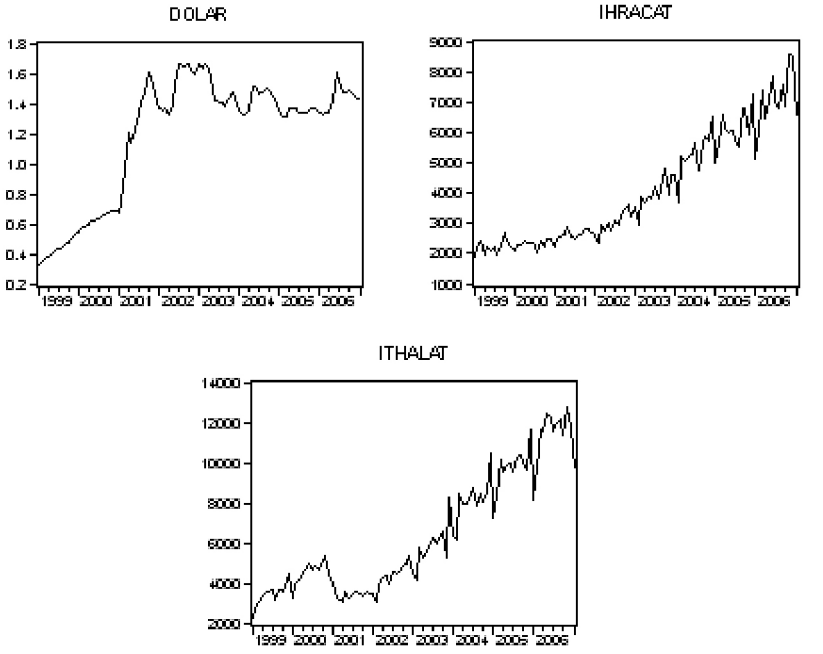

Şekil 1. Serilerin Kartezyen Grafikleri

3 DOLAR serisi için ABD Doları (Döviz Satış) Fiyatları, ITHALAT ve IHRACAT serileri için sırasıyla Toplam (İthalat) ve Toplam (İhracat) kullanılmıştır.

Şekil 1'de görüldüğü gibi DOLAR, ITHALAT ve IHRACAT serileri için durağan olmadıkları söylenebilir. Bu görsel değerlendirmeye ek olarak ilgili serilerin durağanlıklarının kontrolü için Tablo 1'de değişkenlerin ADF, PP ve KPSS birim kök sınamaları sonuçları da incelenmiştir.

Tablo 1. ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları[4]

Değişkenler	ADF	PP	KPSS
DOLAR	-2,046262(s:0,2669)	-2,056108(s:0,2629)	0,863653(s:0,4630)
DLDOLAR	-5,951116**(s:0,000)	-5,827181**(s:0,000)	0,667240(s:0,7390)*
ITHALAT	-1,641356(s,t:0,7690)	-3,979586**(s,t:0,0125)	0,275398(s,t:0,1460)
DLIT	-10,95936**(s:0,0000)	-15,98598**(s:0,0001)	0,099945(s:0,4630)**
IHRACAT	-2,015955(s,t:0,5841)	-6,204219**(s,t:0,000)	0,301986(s,t:0,1460)
DLIH	-9,377263**(s:0,0000)	-28,66994**(s:0,0001)	0,043645(s:0,4630)**

* , ** %1 ve %5 anlam düzeyinde ADF ve PP testleri için "H_0: Seri bir birim köke sahiptir" hipotezinin reddedildiğini, KPSS testi için "H_0: Seri durağandır" hipotezinin reddedilemediğini gösterir. Parantez içinde verilen değerler ise sırasıyla birim kök testlerinde s:sabitli, t:trendli test denklemlerinin kullanıldığını ve p değerlerini göstermektedir.

Tablo 1'de verilen birim kök test sonuçları serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığının bir göstergesidir. Tabloda ayrıca ilgili değişkenlere ait logaritmik değişimli birinci dereceden farkları alınmış serilerin de birim kök testi sonuçları verilmiştir. ADF, PP ve KPSS Birim Kök Testi sonuçlarına göre DLDOLAR, DLIT ve DLIH serilerinin durağan olduğunu söylemek mümkündür. Şekil 2'de DLDOLAR, DLIT ve DLIH serilerinin kartezyen grafikleri de gösterilmektedir.

4 Daha önce belirtildiği gibi Nominal Döviz Kuru Serisi (DOLAR), İthalat Serisi (ITHALAT) ve ihracat serisi (IHRACAT) ile gösterilirken, logaritmik birinci farkları alınmış nominal döviz kuru serisi (DLDOLAR) ve logaritmik birinci farkları alınmış ithalat serisi için (DLIT), logaritmik birinci farkları alınmış ihracat serisi için (DLIH) gösterimleri kullanılacaktır.

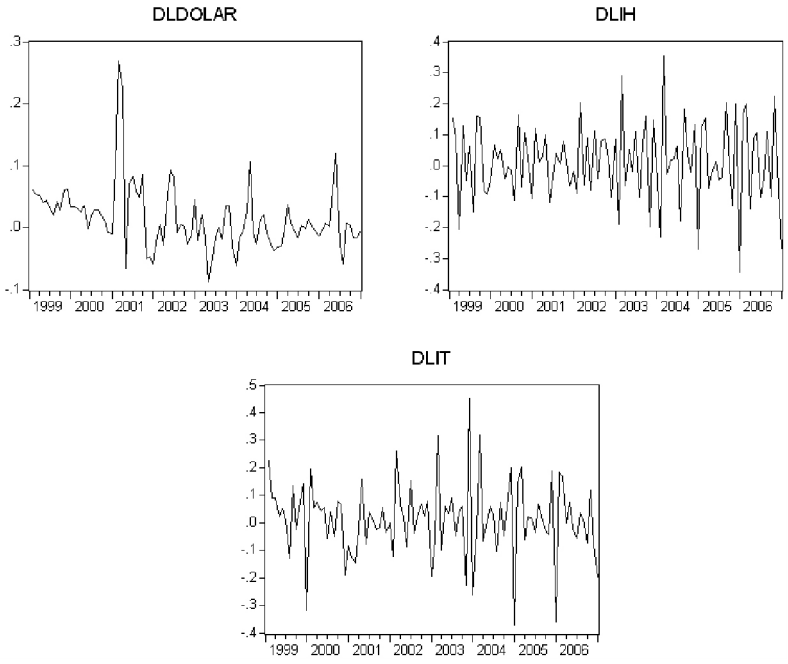

Şekil 2. DLDOLAR, DLIT ve DLIH Serilerinin Kartezyen Grafikleri

Tablo 1'deki birim kök testi sonuçlarına ek olarak, Şekil 2'deki grafikler de logaritmik birinci dereceden farkı alınmış DOLAR, ITHALAT ve IHRACAT serilerinin durağan olduğunun görsel bir kanıtını sunmaktadırlar. Serilerin durağanlık kontrolünün ardından izleyen bölümde döviz kuru oynaklığının tahmini ve kur oynaklığı ile ihracat, ithalat arasındaki ilişkiler incelenecektir.

2.3. Nominal Döviz Kuru Oynaklığının Tahmini ve Kur Oynaklığı, İthalat, İhracat Arasındaki Dinamik İlişkilerin Belirlenmesi

Çalışmanın bu aşamasında, nominal döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkileri incelemek amacıyla öncelikle döviz kuru oynaklığı, G(ARCH) türü modeller yardımıyla tahmin edilecektir. Tahmin sonuçlarının incelenmesinden önce döviz kuru oynaklığı için kriterlere göre seçilen TARCH modeli hakkında kısaca teorik bilgi verilecektir.

Hata varyanslarındaki asimetriyi gözönünde bulunduran TGARCH (Threshold GARCH-Eşiksel GARCH) modeli, Zakoian (1994) ve Glosten, Jaganathan ve Runkle (1993) tarafından tanıtılmıştır. Koşullu varyans için modelin genel ifadesi;

$$h = w + \sum_{i=1}^{p} \alpha_i u_{t-1}^2 + \gamma u_{t-1}^2 d_{t-1} + \sum_{j=1}^{q} \beta_j h_{t-j} \qquad (1)$$

şeklindedir. Modeldeki γ terimi (leverage effect) dürtü etkisi terimidir. Asimetriliğin bir göstergesidir. Eğer $u_t<0$ ise $d_t=1$, diğer durumlarda $d_t=0$'dır. Bu modelde azalan yöndeki oynaklıklar (bad news) ($u_{t-1}<0$), $\alpha+\gamma$ etkisine sahipken, artan yöndeki oynaklıklar (good news) ($u_{t-1}>0$), α etkisiyle tanımlanır. İstatistiksel olarak anlamlı bir γ asimetrinin bir kanıtıdır. Eğer $\gamma>0$ ise oynaklık üzerinde daha büyük bir etkiye sahip negatif şoklu bir asimetri, eğer $\gamma<0$ ise oynaklık üzerinde daha büyük bir etkiye sahip po-

zitif şoklu bir asimetri söz konusudur. Model hakkında değinilen bu kısa bilgiden sonra döviz kuru oynaklığının elde edilmesi sürecine geçilecektir.

Tablo 2'de DLDOLAR serisi için tahmin sonuçları verilen AR(1) modeli, serinin otokorelasyon fonksiyonu incelenerek ve önerilen modeller içerisinden parametre anlamlılığının, Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Kriteri (SC), Log Olabilirlik kriterinin birlikte gözönünde bulundurulması ile seçilmiştir.

Tablo 2. DLDOLAR Serisi için AR(1) Modeli Tahmin Sonuçları [5]

	Katsayılar	**Standart Hata**	**t değeri**	**p**
Sabit Terim	0,014475	0,008800	1,644881	0,1034
AR(1)	0,451495	0,092168	4,898595	0,0000
AIC	-3,255086			
SC	-3,201320			
Log Olab.	156,6166			

AR(1) modelinin hatalarında ARCH etkisinin varlığının incelenmesi için ARCH-LM Testi uygulanmış ve sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. ARCH-LM Testi Sonuçları

	$\chi^2_{0,05}$	TR^2	p
ARCH(1)	3,84146	10,81813	0,001008

Tablo 3 incelendiğinde AR(1) modelinin hatalarında ARCH etkisinin varlığı kabul edilmektedir. Bu aşamada döviz kuru oynaklığı tahmin edilecektir. Buna göre, DLDOLAR serisi için incelenen G(ARCH) türü modeller içerisinden, parametre anlamlılığı, AIC, SC ve Log Olabilirlik kriterleri birlikte gözönünde bulundurularak TGARCH(1,1) modelinin seçimi uygun görülmüştür.

Tahmin edilen AR(1)-TGARCH(1,1) modelinin sonuçları Tablo 4'de verilmiştir.

5 AR(1) modelinin uygunluk testi Q istatistiğine dayanılarak yapılmıştır. Buna göre $Q= n\sum r_i^2 = 96*0.209382 = 20.10067$ olarak hesaplanmıştır. Bu değer K-p-q=24-1=23 serbestlik dereceli $\chi^2_{0,05,\ 23}=35.17246$ değerinden küçük olduğu için hataların rassal dağıldığı ve AR(1) modelinin seri için uygun olduğu %5 anlam düzeyinde kabul edilebilir.

Tablo 4. AR(1)-TGARCH(1,1) Modeli Tahmin Sonuçları[6]

Koşullu Varyans Modeli				Koşullu Ortalama Modeli	
α_0	α_1	γ	β	ω_0	AR(1)
0,000411 (0,000156)	0,721004 (0,287140)	-0,839451 (0,283249)	0,474487 (0,214335)	0,016668 (0,009764)	0,598315 (0,065911)
AIC	-3,756286				
SC	-3,594988				
Log Olab.	184,4236				

* Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Tablo 4'de sonuçları verilen AR(1)-TGARCH(1,1) modelinin koşullu varyansları çalışmanın devamında nominal döviz kuru oynaklığının bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır [7]. Elde edilen VOLATILITE[8] serisinin grafiği Şekil 3' de durağanlık kontrolü için uygulanan ADF ve PP Birim Kök Testi sonuçları da Tablo 5'de verilmiştir.

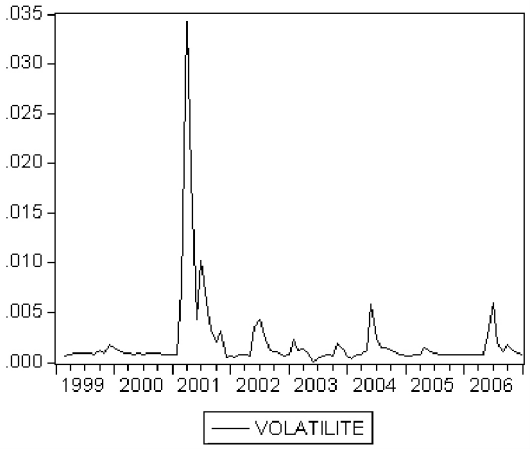

Şekil 3. Nominal Döviz Kuru Oynaklığı (VOLATILITE) Serisi Kartezyen Grafiği

6 AR(1)-TGARCH(1,1) modeli hata karelerinin otokorelasyon fonksiyonu EK-1' de verilmiştir.

7 Daha fazla bilgi için bkz: Arize, Thomas ve Slottje (2000, s.10-17), Chowdhury (1993, s.700-706), Clark Tamirisia, Wei, Sadikov ve Zeng (2004, s.1-130), Doroodian (1999, s.465-474), Koray ve Lastrapes (1989, s.708-12), Pozo (1992, s.325-329), Sukar ve Hassan (2001, s.109–119).

8 Çalışmanın devamında nominal döviz kuru oynaklığı için VOLATILITE değişkeni kullanılacaktır.

Tablo 5: VOLATILITE Serisinin ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF	PP	KPSS
VOLATILITE	-5,0548148** (0,0001)	-5,186530** (0,0000)	0,155137**(0,4630)

*Tablo 1'de verilen açıklamalar geçerlidir.

Tablo 5 incelendiğinde VOLATILITE serisinin düzey değerlerinde durağan olduğu görülmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında, döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat serileri arasındaki ilişkilerin incelenmesinde Standart VAR (Vektör Otoregresif Model) analizinden yararlanılmaktadır. VAR yaklaşımı, sistemdeki değişkenlerin dinamik ilişkilerinin analizinde etkin biçimde kullanılmaktadır. Bu yaklaşımda, sistemdeki her değişkene diğer tüm değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bir fonksiyonu olarak içsel değişken gibi davranılmaktadır. Bir VAR modelinin genel ifadesi;

$$y_t = A_1 y_{t-1} + \ldots\ldots\ldots\ldots + A_p y_{t-p} + Bx_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

şeklindedir. Burada, y_t: İçsel değişkenlerin bir k vektörüdür.

X_t: Dışsal değişkenlerin bir d vektörüdür.

$A_1 \ldots\ldots A_p$ ve B tahmin edilen katsayi matrisleridir.

ε_t: Anlık (contemporaneously) ilişkili olabilen gözlemlerin bir vektörüdür. (ε_t'ler kendi gecikmeli değerleriyle ve eşitliğin sağ tarafındaki tüm değişkenlerle ilişkisizdir.) (Tsay 2002, s.309-318, Enders 2004, s.264-290, Lütkepohl ve Kratzig 2004, 86-98, Eviews 5.1 Users Guide 2004, s.705-706.) Döviz kuru oynaklığı, İhracat ve İthalat değişkenleri bir VAR sisteminde birlikte değerlendirildiğinde ve dışsal değişken olarak sadece bir sabitin alındığı VAR(1) modeli aşağıdaki gibi ifade edilebilmektedir[9].

$$VOLATILITE_{1t} = {}_{a11}VOLATILITE_{t-1} + {}_{a12}LIH_{t-1} + {}_{a13}LIT_{t-1} + c_1 + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$LIH_{2t} = {}_{a21}VOLATILITE_{t-1} + {}_{a22}LIH_{t-1} + {}_{a23}LIT_{t-1} + c_2 + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$LIT_{3t} = {}_{a31}VOLATILITE_{t-1} + {}_{a32}LIH_{t-1} + {}_{a33}LIT_{t-1} + c_3 + \varepsilon_t \quad (5)$$

Burada a_{ij}'ler ve c_i'ler tahmin edilebilen parametrelerdir.

Nominal döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkilerin incelenmesi aşamasında VOLATILITE, LIT ve LIH[10] serileri aynı dereceden bütünleşik olmadıkları için, bir başka ifadeyle VOLATILITE serisi düzey değerlerinde, LIT ve LIH serileri ise birinci dereceden bütünleşik oldukları için, Standart VAR analizinin uygulanması uygundur. Bu aşamada, modelin gecikme derecesinin seçimi için bir başlangıç VAR modeli tahmin edilmiş ve VAR modeli gecikme derecesinin seçim kriterlerine ait sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

9 Örnek VAR modeli tüm içsel değişkenlerin 1 gecikmeli değerlerini içerir. İçsel değişkenler; VOLATILITE düzey değerleri ile, IHRACAT ve ITHALAT logaritmik düzey değerleri ile sistemde yeralmaktadır.

10 LIT değişkeni logaritmik ithalat serisini, LIH değişkeni logaritmik ihracat serisini göstermektedir.

Tablo 6. Standart VAR Modeli Gecikme Derecesi Seçim Kriterleri

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	339.6894	NA	5.98e-08	-8.117816	-8.030388	-8.082692
1	491.2826	288.1944	1.94e-09	-11.54698	-11.19927	-11.40848
2	518.7636	50.32637	1.24e-09	-11.99430	-11.38630*	-11.74843
3	535.9450	30.22285	1.02e-09	-12.19144	-11.31716	-11.84021
4	540.3771	7.475985	1.15e-09	-12.08138	-10.94481	-11.62477
5	555.6426	24.64549	9.92e-10	-12.23235	-10.83350	-11.67037
6	577.1614	33.18550	7.41e-10	-12.53401	-10.87288	-11.86666*
7	586.0117	13.00900	7.54e-10	-12.53040	-10.60699	-11.75768
8	598.1847	17.01276	7.12e-10	-12.60688	-10.42116	-11.72877
9	605.0203	9.059217	7.69e-10	-12.55471	-10.10672	-11.57124
10	623.4736	23.12224*	6.32e-10*	-12.78250	-10.07223	-11.69386
11	629.9005	7.588453	6.99e-10	-12.72050	-9.747944	-11.52629
12	643.9200	15.53969	6.51e-10	-12.84145*	-9.608612	-11.54187

Tablo 6'dan LR ve FPE test istatistiklerine göre VAR modeli için uygun gecikme derecesi 10 olarak görülmektedir. VAR(10) modeli tahmin edilerek EK-2 de verilen, VAR(10) modeli hatalarının seri korelasyon LM testi sonuçları ve değişen varyanslılık testi sonuçları incelendiğinde sözkonusu gecikme derecesinin uygun olduğuna karar verilmiştir[11]. VOLATILITE, LIT ve LIH değişkenleri arasındaki nedenselliğin yönünün belirlenmesi amacıyla Standart VAR(10) modelinin Granger Nedensellik Testi sonuçları incelenmiştir. Söz konusu test sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Standart VAR(10) Modeli Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Wald Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: LIH			
	χ^2	Serbestlik Derecesi	p
LIT	26,05918	10	0,0037
VOLATILITE	8,820214	10	0,5492
Bağımlı Değişken: LIT			
	χ^2	Serbestlik Derecesi	p
LIH	117,6230	10	0,0000
VOLATILITE	32,94115	10	0,0003
Bağımlı Değişken: VOLATILITE			
	χ^2	Serbestlik Derecesi	p
LIH	20,54827	10	0,0245
LIT	41,18422	10	0,0000

11 Tablo 6' da verilen seçim kritelerine göre Standart VAR modeli gecikme derecesi SC kriterine göre 2, HQ kriterine göre 6 olarak anlamlı görünmektedir. Bu nedenle VAR(2) ve VAR(6) modelleri için de seri korelasyon ve değişen varyanslılık testleri incelenmiş, her iki modelin de söz konusu test sonuçlarına göre uygun olmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu modellerin değişen varyanslılık ve seri korelasyon test sonuçlarına çalışmada yer verilmemiştir.

Tablo 7'den görüldüğü gibi LIT ile LIH arasında, VOLATILITE ile LIT arasında çift yönlü ve LIH'den VOLATILITE'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Buna göre ithalat ile ihracat ve döviz kuru oynaklığı ile ithalat için birbirlerinin Granger nedeni ayrıca ihracatın da, nominal döviz kuru oynaklığının Granger nedeni olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu bulgulara ek olarak, nominal döviz kuru oynaklığı ve dış ticaret arasındaki ilişkilere ait bu bulguları desteklemek amacıyla Standart VAR(10) modelinin Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçları da incelenmiştir.[12] Şekil 4' de LIT, LIH ve VOLATILITE serileri için Standart VAR(10) modelinin Etki-Tepki Analizi grafikleri verilmiştir.

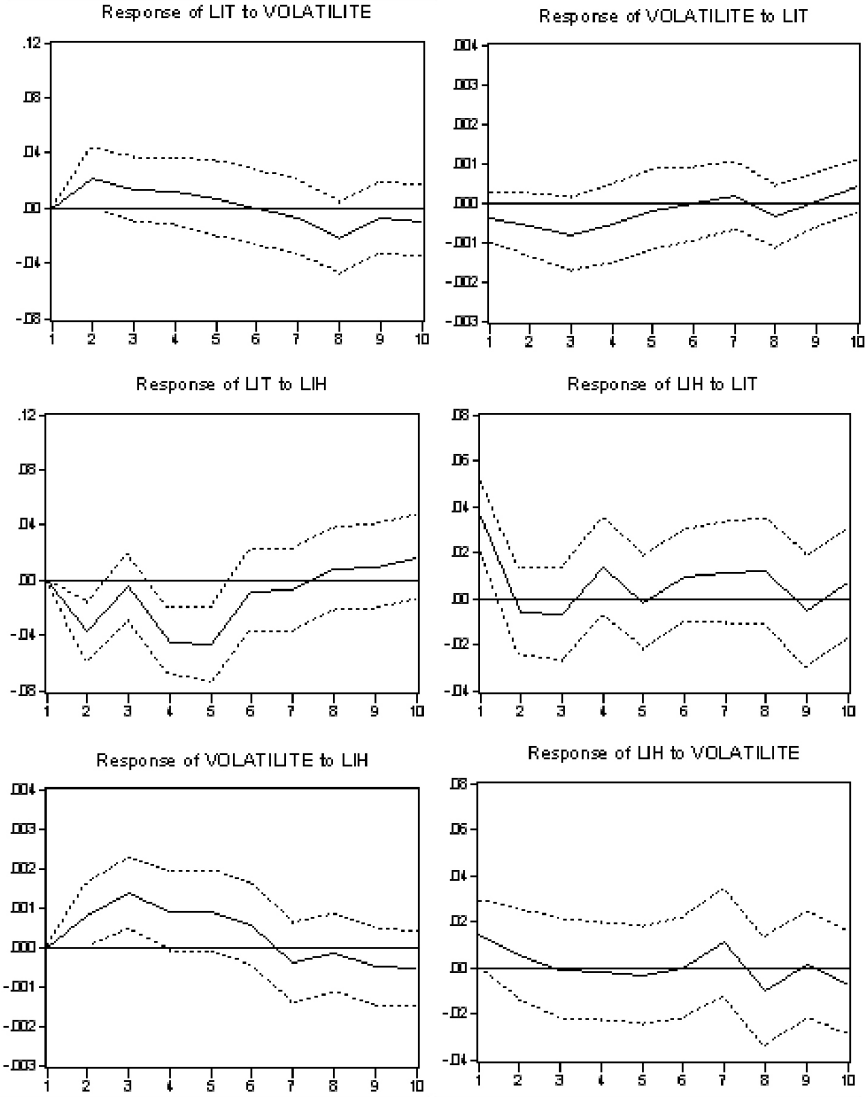

Şekil 4. Standart VAR(10) Modeli Etki-Tepki Analizi Grafikleri

12 Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrımlaştırma Analizi ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Özer ve Türkyılmaz (2005, s.93-104).

Şekil 4'deki birinci grafik nominal döviz kuru oynaklığında meydana gelebilecek bir standart sapmalık şoka ithalatın tepkisini göstermektedir. Grafikten kur oynaklığının ithalat üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu görmek mümkündür. Yaklaşık altıncı döneme kadar söz konusu olan pozitif etki altıncı dönemden sonra yerini negatif bir etkiye bırakmıştır.

Aynı şekilde ikinci grafik de ithalatta meydana gelebilecek bir standart sapmalık şoka döviz kuru oynaklığının tepkisini göstermektedir. Yaklaşık altıncı dönemin sonlarına kadar önemli bir negatif etki söz konusudur. Ayrıca yaklaşık yedi ve dokuzuncu dönemler arasında birinci grafikle çok benzer bir negatif etkinin sözkonusu olduğu görülmektedir. Birinci ve ikinci grafikte verilen ithalat ile döviz kuru oynaklığı arasındaki etki-tepki ilişkisini gösteren grafikler, iki değişken arasında belirlenen çift yönlü nedensellik ilişkisinin de bir kanıtını sunmaktadır.

Şekil 4'deki üçüncü grafik ise ihracatta meydana gelebilecek bir standart sapmalık şokun ithalat üzerindeki etkisini göstermektedir. Yaklaşık yedinci dönemin ortalarına kadar artan ve azalan söz konusu önemli negatif etki bu dönemden sonra yerini daha durağan pozitif bir etkiye bırakmıştır. Grafikten ihracatın, ithalat üzerinde söz konusu olan önemli etkisini görmek mümkündür.

Benzer şekilde dördüncü grafik, ithalattaki bir standart sapmalık şoka ihracatın tepkisini gösteren grafiktir. Tüm dönemler birlikte değerlendirildiğinde ithalatın, ihracat üzerinde genel olarak önemli pozitif bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu üçüncü ve dördüncü grafikler ihracat ve ithalat arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisinin de bir göstergesi olabilmektedir.

Benzer şekilde beşinci grafik, ihracatta meydana gelebilecek bir standart sapmalık şoka döviz kuru oynaklığının tepkisini göstermektedir. Özellikle altıncı dönemin ortalarına kadar söz konusu olan ihracatın oynaklık üzerindeki önemli pozitif etkisinin yerini, söz konusu dönemden sonra daha az negatif bir etki almıştır. Tüm dönemler birlikte değerlendirildiğinde, ihracatın döviz kuru oynaklığı üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 4'deki son grafikten döviz kuru oynaklığında meydana gelebilecek bir standart sapmalık şoka ihracatın tepkisi görülmektedir. Grafiğe genel bir değerlendirme çerçevesinde bakıldığında, döviz kuru oynaklığının ihracat üzerindeki etkisinin, ihracatın döviz kuru oynaklığına olan etkisinden daha az olduğunu görmek mümkündür. Bu sonuç, ihracattan döviz kuru oynaklığına doğru olan tek yönlü nedensellik ilişkisinin bir kanıtını sunmaktadır. Etki Tepki Analizi ile birlikte söz konusu değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin incelenmesinde Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçlarına da yer verilmişitr.

Şekil 5'de Standart VAR(10) modelinin Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçları verilmiştir.

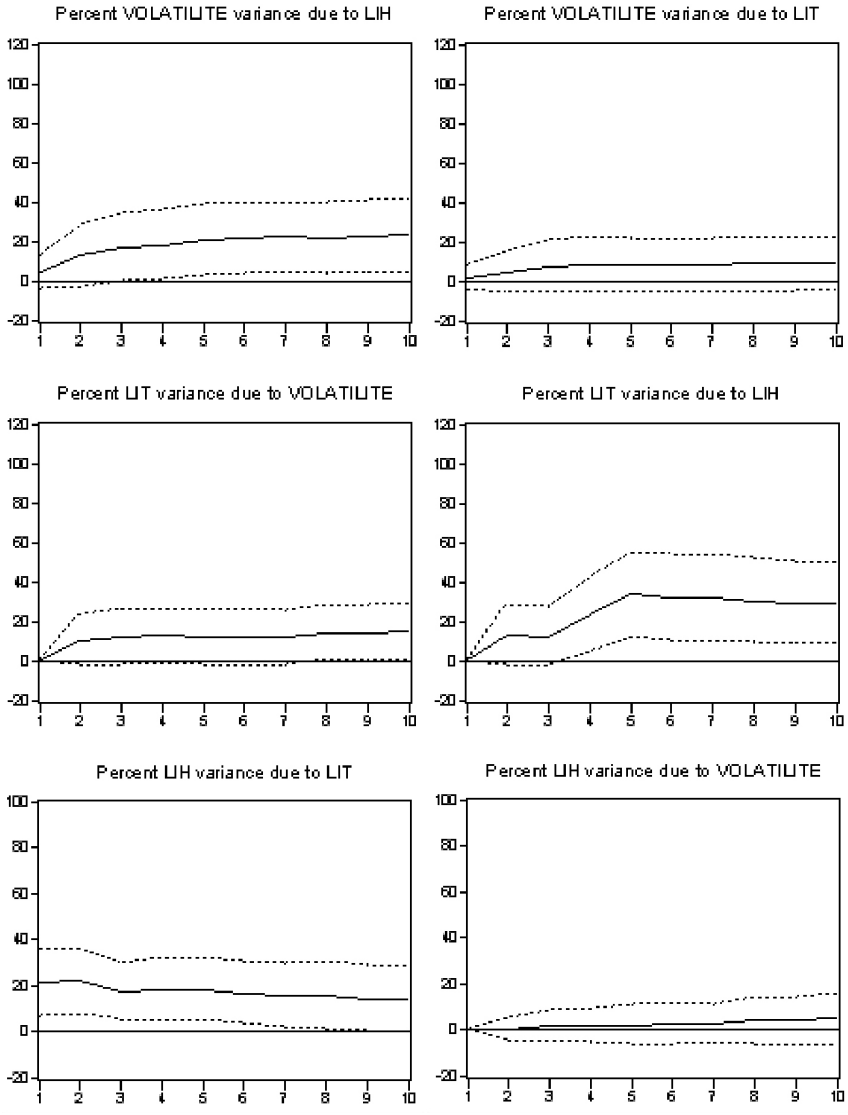

Şekil 5. Standart VAR(10) Modeli Varyans Ayrımlaştırma Analizi Grafikleri

Şekil 5'deki grafiklerden görüleceği gibi, nominal döviz kuru oynaklığının varyansındaki değişim üzerinde ihracatın ve ithalatın önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. EK-3' de tablo olarak da verilen varyans ayrımlaştırma sonuçları incelendiğinde hangi dönem açısından bakılırsa bakılsın nominal döviz kuru oynaklığının değişiminde ihracatın, ithalattan daha önemli bir katkısının olduğu görülmektedir. Örneğin sekizinci dönemde nominal döviz kuru oynaklığında meydana gelen değişmenin %67,95'i kendisinden kaynaklanırken %23,34'ü ihracattan ve %8,70'i de ithalattan kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde Şekil 5'e göre, ithalatın varyansındaki değişim üzerinde ihracatın ve döviz kuru oynaklığının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. EK-3'deki varyans ayrımlaştırma tablosuna bakıldığında, ilgilenilen dönemde ithalatın değişiminde, ihracatın önemli bir katkısının olduğu görülmektedir. Örneğin altıncı dönemde, ithalatta meydana gelen değişmenin %56,41'i kendisinden, %38,09'u ihracattan ve %5,50'si döviz kuru oynaklığından kaynaklanmaktadır. Son olarak ihracatın varyansındaki değişim üzerinde ithalatın ve döviz kuru oynaklığının etkisini gösteren grafikler incelendiğinde, değişimde itha-

latın etkisinin olduğunu, döviz kuru oynaklığının ise yok denecek kadar az bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Benzer şekilde EK-3'deki tabloda ihracata ait varyans ayrımlaştırma sonuçları incelenirse, örneğin beşinci dönemde, ihracattaki değişimin %78,78'i kendisinden, %18,33'ü ithalattan ve %2,89'u da döviz kuru oynaklığından kaynaklanmaktadır. Bu değerlendirmeler çerçevesinde, varyans ayrımlaştırma analizi sonuçları da değişkenler arasında belirlenen nedensellik ilişkilerini ve etki-tepki analizi bulgularını destekler niteliktedir.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, 1999:01-2007:01 dönemi için, Türkiye'de nominal döviz kuru oynaklığı tahmin edilerek, döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkiler incelenmeye çalışılmıştır. Parametre anlamlılığıyla birlikte, AIC, SC ve Log olabilirlik kriterleri de göz önünde bulundurularak nominal döviz kuru oynaklığı için seçilen AR(1)-TGARCH(1,1) modelinin koşullu varyansları, döviz kuru oynaklığının bir ölçüsü olarak kullanılmıştır. Standart VAR(10) modeli altında, ithalat, ihracat ve nominal döviz kuru oynaklığı arasındaki nedensellik ilişkileri Granger Nedensellik Analizi ile incelenmiş, ithalat ile ihracat arasında ve döviz kuru oynaklığı ile ithalat arasında çift yönlü ayrıca ihracattan nominal döviz kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Buna göre ele alınan dönemde, Türkiye' de ithalatın ve ihracatın, nominal döviz kuru oynaklığı üzerinde önemli bir etkisinin olduğu istatistiksel olarak kanıtlanmıştır. Ayrıca döviz kuru oynaklığının ithalat üzerindeki, ithalatın ihracat üzerindeki ve ihracatın da ithalat üzerindeki etkisi çalışmada önemli bulunmuştur. Nedensellik analizine ek olarak, Standart VAR(10) modeli yardımıyla elde edilen Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrımlaştırma Analizi sonuçları da ihracattan nominal döviz kuru oynaklığına doğru söz konusu olan tek yönlü ilişkinin varlığı ile birlikte, ithalat ile ihracat ve ithalat ile nominal döviz kuru oynaklığı arasında belirlenen çift yönlü nedensellik ilişkilerini destekler nitelikte bulgular sunmaktadır. Bütün bu bulgular, Türkiye'de döviz kuru oynaklığı, ithalat ve ihracat arasındaki dinamik ilişkilerin ülkeye has bir yapıya büründüğünü göstermektedir. Örneğin ithalat ve ihracat arasındaki karşılıklı nedensel ilişkiler, benzer biçimde ithalat döviz kuru arasındaki karşılıklı nedensel ilişkiler, Türkiye' de ithalatın ihracat ve dolayısıyla döviz kuru oynaklığı üzerinde ne kadar önemli hale geldiğini göstermektedir. Bu nedenle, özellikle döviz kurundaki oynaklığın, dış ticaret üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek için, Türkiye ihracatının ithalata olan bağımlılığını azaltmak en önemli konulardan biri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

Arize, A.C., Thomas O., D. J. Slottje. (2000), "Exchange Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence from Thirteen LDC's." Journal of Business and Economic Statistics 18(1): 10-17.

Arize, A.C., (1998), "The Effects of Exchange Rate Volatility on US Imports: An Empirical Investigation ", International Economic Journal, 12(3), 31-40.

Arize, A.C., (1998), "The Long-run Relationship Between Import Flows and Real Exchange Rate Volatility: The Experience of Eight European Economies", International Review of Economics and Finance, 7(4), 417-435.

Cheung, Y. W., (2003), "An Analysis of Hong Kong Export Performance", UC Santa Cruz Economics Working Paper, No.547, http://ssrn.com/abstract=424243

Chowdhury, A. R. (1993), "Does Exchange Rate Volatility Depress Trade Flows? Evidence from Error-Correction Models." Review of Economics and Statistics 75: 700-706.

Choudhry, T. (2005), "Exchange Rate Volatility and the United States exports: evidence from Canada and Japan", Journal of the Japanese and International Economies 19 (1), 51-71.

Clark, P., Tamirisia, N., Wei, S.-J., Sadikov, A., Zeng, L., (2004), "Exchange rate volatility and trade flows - some new evidence" IMF Occasional Paper, 1-130. (http://www.imf.org/external/np/res/exrate/2004/eng/051904.htm) (Erişim Tarihi 5 Haziran 2007)

Doroodian, K. (1999), "Does Exchange Rate Volatility Deter International Trade in Developing Countries?" Journal of Asian Economics 10: 465-474.

Enders, W. (2004), Applied Econometric Time Series, Wiley Series in Probability and Statistics, John Wiley&Sons, Inc., 264-290.

Eviews 5.1 User's Guide, (2004), Quantitative Micro Software, LLC, 705-706.

Glosten, L.R, Jagannathan R. and Runkle D., (1993), "Relationship between the expected value and the volatility of the nominal excess return on stocks", J. Finance 48, 1779-1801.

Hondroyiannis, G., Swamy, P.A.V.B., Tavlas, G. ve Ulan, M., (2005), "Some Further Evidence on Exchange Rate Volatility and Exports", Bank of Greece, Working Paper, 1-32.

Koray, F. and W. D. Lastrapes, (1989), "Real Exchange Rate Volatility and US Bilateral Trade: a VAR Approach." Review of Economics and Statistics 71: 708-12.

Klein, M. W., (1990), "Sectoral Effects of Exchange Rate Volatility on United States Exports", Journal of International Money and Finance, 9(3), 299-308.

Kumar, R. ve Dhawan, R., (1991), "Exchange Rate Volatility and Pakistan's Exports to the Developed World, 1974-85", World Development, Vol.19, No.9, 1225-1240.

Lütkepohl, H. ve Kratzig, M., (2004), Applied Time Series Econometrics, Cambridge University Press, 86-96.

McKenzie, M. D. Ve Brooks, R. D., (1997), "The Impact of Exchange Rate Volatility on German-US Trade Flows", International Financial Markets, Institutions and Money, 7(1), 73-87.

Pozo, S. (1992), "Conditional Exchange Rate Volatility and the Volume of International Trade: Evidence from the Early 1990s", Review of Economics and Statistics. Vol 74, 325-329.

Sukar, A.-H. & Hassan, S. (2001), "US exports and time-varying volatility of real exchange rate", Global Finance Journal, 12, pp. 109-119.

Takaendesa, P., Tsheole, T. Ve Aziakpono M., (2005), "Real Exchange Rate Volatility and Its Effect on Trade Flows: New Evidence from South Africa", the Biennial Conference of the Economic Society of South Africa, September 7-9, Durban, www.essa.org.za/download/2005 conference/Takaendesa.pdf

Tsay, R.S., (2002), Analysis of Financial Time Series, Wiley Series in Probability and Statistics, John Wiley&Sons, Inc., 309-318.

Özer, M. ve Türkyılmaz, S., (2005), "Türkiye'de Enflasyon ile Enflasyon Belirsizliği Arasındaki İlişkinin Zaman Serisi Analizi", İktisat İşletme ve Finans Dergisi, No:229, s:93-104.

Vergil, H., (2002), "Exchange Rate Volatility in Turkey and Its Effect on Trade Flows", Journal of Economic and Social Research, 4(1), 63-79.

Yentürk, N. ve diğerleri (2006), Türkiye Ekonomisi, TC.Anadolu üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir.

Zakoian, J., (1994), "Threshold Heteroscedasticity Models", Journal of EconomicDynamics Control, 15, 931-955.

Zhang, Y., Chang, H.S. ve Gauger, J. (2006), " The ThresholdEffect of Exchange Rate Volatility on Trade Volume: Evidence from G-7 Countries", International Economic Journal, Vol.20, No.4, 461-476.

EK-1: AR(1)-TGARCH(1,1) Modeli Hata Karelerinin Otokorelasyon Fonksiyonu

Sample: 1999M03 2007M01
Included observations: 95
Q-statistic probabilities adjusted for 1 ARMA term(s)

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
		1	0.205	0.205	4.1122	
		2	-0.087	-0.135	4.8669	0.027
		3	0.029	0.081	4.9489	0.084
		4	0.071	0.037	5.4619	0.141
		5	-0.051	-0.070	5.7318	0.220
		6	-0.050	-0.011	5.9873	0.307
		7	-0.030	-0.038	6.0841	0.414
		8	0.090	0.107	6.9350	0.436
		9	0.062	0.021	7.3426	0.500
		10	-0.094	-0.099	8.3074	0.503
		11	0.050	0.109	8.5823	0.572
		12	0.180	0.111	12.165	0.351
		13	-0.065	-0.122	12.645	0.395
		14	0.028	0.137	12.735	0.468
		15	0.135	0.064	14.843	0.389
		16	-0.052	-0.122	15.161	0.440
		17	-0.054	0.034	15.506	0.488
		18	-0.011	-0.024	15.520	0.558
		19	-0.106	-0.121	16.873	0.532
		20	-0.098	-0.072	18.057	0.519
		21	-0.126	-0.111	20.039	0.455
		22	-0.176	-0.127	23.945	0.296
		23	0.056	0.067	24.353	0.329
		24	0.123	0.073	26.319	0.286

EK-2: VAR(10) Modeli İçin Seri Korelasyon LM Testi ve Değişen Varyanslılık Testi Sonuçları

VAR Residual Serial Correlation LM...
H0: no serial correlation at lag order h
Date: 03/17/07 Time: 13:19
Sample: 1999M01 2007M01
Included observations: 85

Lags	LM-Stat	Prob
1	6.991327	0.6380
2	12.00408	0.2131
3	5.204862	0.8161
4	9.949279	0.3546
5	6.825570	0.6553
6	15.59909	0.0757
7	3.288660	0.9517
8	5.026401	0.8320
9	6.330669	0.7064
10	5.792853	0.7605
11	13.68469	0.1340
12	8.150164	0.5191

VAR Residual Heteroskedasticity Tests: No Cross Terms (only levels and squares)
Date: 03/17/07 Time: 13:17
Sample: 1999M01 2007M01
Included observations: 85

Joint test:

Chi-sq	df	Prob.
379.2215	360	0.2331

EK-3: Varyans Ayrımlaştırma Analizi Sonuçları

VOLATILITE: Period	S.E.	VOLATILITE	LIT	LIH
1	0.002993	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.003424	93.17085	1.512064	5.317085
3	0.003990	76.96118	7.212483	15.82634
4	0.004180	72.35833	8.867661	18.77401
5	0.004288	69.12634	8.719947	22.15371
6	0.004351	68.35674	8.528559	23.11470
7	0.004398	68.02218	8.419771	23.55805
8	0.004432	67.80796	8.848748	23.34330
9	0.004469	66.93716	8.730924	24.33192
10	0.004536	65.38715	9.464381	25.14847

LIT: Period	S.E.	VOLATILITE	LIT	LIH
1	0.079098	1.668391	98.33161	0.000000
2	0.090472	6.367656	76.19553	17.43682
3	0.093053	7.469067	75.75252	16.77841
4	0.108428	6.080364	64.59931	29.32033
5	0.119526	5.116834	55.10859	39.77458
6	0.122855	4.932629	56.97406	38.09332
7	0.124376	5.339212	57.17265	37.48814
8	0.127770	8.644449	55.46674	35.88881
9	0.130123	8.884706	55.97167	35.14362
10	0.132400	9.429823	55.09127	35.47890

LIH: Period	S.E.	VOLATILITE	LIT	LIH
1	0.076539	1.501249	23.45564	75.04311
2	0.077064	2.037465	23.59839	74.36415
3	0.089157	1.522340	18.27421	80.20345
4	0.091488	1.629876	19.47067	78.89945
5	0.091667	1.763575	19.45844	78.77798
6	0.099890	1.517298	17.28233	81.20038
7	0.107031	2.095296	16.32691	81.57780
8	0.110701	3.066684	16.14827	80.78505
9	0.116394	2.794812	14.80914	82.39605
10	0.119852	3.105360	14.20213	82.69251

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 151-168 (2007)

ÖRGÜT YAPISININ ÖRGÜTSEL POLİTİKA VE İŞLEM ADALETİ ÜZERİNE ETKİSİNİN YAPISAL DENKLEM MODELLEMESİ YARDIMIYLA ANALİZİ

Öğr. Gör. Dr. Füsun Çınar Altıntaş*

ÖZ

Örgütsel politika kavramı örgüt içerisindeki birey ve grupların politik davranışlarını açıklamaya çalışır. Buna karşılık işlem adaleti dağıtım kararlarında kullanılan süreçlerin adillik derecesidir. Biçimselleşme ve merkezileşme (kararlara katılım ve yetki kademesi) gibi örgüt yapısına ilişkin unsurların örgütsel politikanın oluşumunda ve işlem adaletine ilişkin algılamalar üzerinde etkisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu çalışmada örgütün yapısal faktörlerinin örgütsel politika ve işlem adaletine yönelik yöneticilerin tutumları üzerindeki etkisi yapısal denklem modellemesi yardımıyla araştırılmıştır. Araştırmada web tabanlı anket yönteminden yararlanılmıştır. Bursa bölgesinde faaliyet gösteren KOBİ niteliğindeki ihracat işletmelerinde çalışan 86 yönetici ve işletme sahibi araştırmaya katılmıştır. Araştırma neticesinde biçimselleşmenin işlem adaleti ile pozitif yönde örgütsel politika ile negatif yönde ilişkisi olduğu, yetki kademesinin işlem adaleti ile negatif yönde örgütsel politika ile pozitif yönde bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ancak, kararlara katılım ile işlem adaleti ve örgütsel politika arasında herhangi bir ilişki bulunmamıştır.

Anahtar kelimeler: *Örgüt yapısı, örgütsel politika, işlem adalet, yapısal denklem modellemesi*

ANALYSING EFFECT OF ORGANIZATIONAL STRUCTURE ON ORGANIZATIONAL POLITICS AND PROCEDURAL JUSTICE WITH STRUCTURAL EQUATION MODELLING

ABSTRACT

Organizational politics concept tries to explain individual's and group's politics behaviors in organizations. On the contrary procedural justice describes the fairness of procedures used in the allocation process. It is true that the factors related organizational structure like formalization and centralization (participation in decision making and authority hierarchy) have an effect on perceptions of organizational politics and precedural justice. In this manner, this study examined the effect of managers' perceptions about organizational structure factors on their organizational politics and procedural justice attitudes. Structural equation modelling was used for this analysis. Web based questionarie was used for this study. 86 managers and employers work in SMSS of export businesses replied the questionarie. According to results formalization were positively related to procedural justice but negative related to organizational politics. Authority hierarchy were positively related to organizational politics but negatively related procedural justice. Further participation in decision making were unrelated to procedural justice and organizational politics.

Keyword: *Organizational structure, procedural justice, organizational politics,structural equation modelling*

* Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme Bölümü e-mail: fcinar@uludag.edu.tr

1. GİRİŞ

Örgüt teorisine ilişkin önceki yıllarda yapılan çalışmaların hem örgütün işleyişinde hem de örgütlerdeki bireylerin davranışlarında rasyonel ilkelerin hâkim olduğu varsayımına dayandığı görülmektedir. Rasyonel bakış açısı, örgütün hedefleri ile bireylerin hedeflerinin uyumlu olduğunu varsayarak örgütsel kararların rasyonel, tarafsız ve adil kriterler göz önüne alınarak verildiğini ileri sürmekteydi. Ancak yazında, örgütün işleyişinde ve örgütlerdeki bireylerin davranışlarında zaman zaman rasyonellik ilkelerinden ayrıldıklarını belirten görüşler mevcuttur (Gandz ve Murray, 1980; Madison vd., 1980; Pfeffer 1981; Mintzberg, 1983; Welsh ve Slusher, 1986, Eisenhardt ve Burgeois, 1988; Drory ve Romm, 1988; Parker vd., 1995). Sürekli değişen dış çevre koşulları, sınırlı işletme kaynakları, yoğun rekabet ortamı, teknolojik yenilikler ve değişimler nedeniyle örgütler her geçen gün daha da politik yapılar haline gelmekte, örgüt içindeki güç ve politikanın kullanımı da aynı ölçüde artmaktadır. Dolayısıyla işletmelerin içinde bulunduğu bu belirsizlik ortamı, örgütsel kararların politik etkiler altında alınması sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda politik bakış açısına göre örgütlerdeki kararlar, rasyonel olmayan etkilere dayanılarak verilmektedir (Miles, 1980; Ferris ve King, 1991).

Örgütlerin farklı hedef ve çıkarları olan bireyler ve gruplardan oluşan yapılar olması nedeniyle birey veya grupların hedefleri ile örgütlerin hedefleri her zaman uyumlu olmamaktadır. Özellikle sınırlı olan örgüt kaynaklarının paylaşımında bireylerin çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla başkalarını etkileme çabaları, örgütsel politikanın oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle yazında örgütsel politika kavramına ilişkin tanımların genellikle etki kavramı üzerine vurgu yaptığı görülmektedir (Mayes ve Allen, 1977; Farrel ve Petersen 1982; Robbins, 1983). Gray ve Ariss (1985, s.707), örgütsel politikayı bireylerin veya grupların çıkarlarını koruma veya artırmaları yönünde çatışan durumlar olduğunda kasıtlı olarak yapmış oldukları etkileme faaliyeti olarak tanımlamışlardır. Buna göre politik davranışların temelinde bireyin çıkarını koruma ve arttırması amaçlanmaktadır (Pfeffer, 1981). Neticede politika, örgütlerin günlük faaliyetleri içerisinde çalışanlar tarafından hissedilen ve yaşanan bir gerçektir (Ferris ve Kacmar, 1992; Kacmar ve Carlson, 1997). Nitekim Mintzberg (1985), yaptığı benzetmede örgütleri ***"politik birer arena"*** olarak adlandırmıştır.

Örgütün yöneticileri tarafından konulan ve örgütsel faaliyetlerinin yerine getirilmesinde kullanılan yazılı kurallar ve biçimsel prosedürlerin, (Cropanzano vd., 2001) hem örgütün hem de çalışanların çıkarlarını koruma amacına sahip olması beklenir. İşlem adaleti (ya da dağıtım kararlarında kullanılan süreçlere ilişkin adalet algısı), doğru yöntem ve kurallar vasıtasıyla gerçekleştirilen dağıtım kararlarından çalışanların etkilenme derecesidir (Lee, Pillutla ve Law; 2000, s.685). İşlem adaleti, örgütsel kaynakların dağıtımından sorumlu olan yöneticilerin kaynak dağıtımına ilişkin uygulamalarında adil davranıp davranmadıklarına ilişkin çalışanlarda oluşan algılarla ilgilidir. Buna göre işlem adaleti, örgütsel kaynakların dağıtımında kullanılan biçimsel prosedürleri içermektedir (Folger ve Bies, 1989). Yöneticiler tarafından belirlenen bu kurallar, tüm çalışanlara eşit bir şekilde uygulandığında örgüt içerisinde düzenin ve uyumun oluşumuna katkı sağlar. Aksi takdirde örgütsel uygulamaların adil kriterlerden uzaklaşması bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu durum, bireylerin örgütte algıladıkları adaletsizlikleri kendi lehlerine düzeltmek için bazı olumsuz davranışlar sergilemelerine neden olmaktadır. Bireylerin sergilediği bu davranışlar, örgütsel düzeni bozan ve örgütün karşısında yer alan davranışlardır. Örgütsel kaynakların dağıtımında kullanılan biçimsel süreçlere ilişkin çalışanlarda oluşan adaletsizlik algısı, onların bu adaletsizlikleri kendi lehlerine gidermek üzere politik davranışlarda bulunmalarına neden olabilir (Analoui, 1995; Ambrose vd., 2002). Özellikle kazanımların dağıtımında kullanılan prosedürlerin adil olmadığına dair çalışanlarda oluşan algılar, onların kişilerden ziyade örgütün tümüne yönelik tepkide bulunmalarına yol açmaktadır (Sweeney ve Mc Farlin, 1993).

Hiç kuşkusuz sosyal bağlamda çalışan örgüt ilişkisinde bazı örgütler diğer örgütlere göre nispeten daha adil uygulamalara sahiptirler. Yazında sistematik açıdan adil örgütler olarak nitelenen örgütlerin, kararlara katılım gibi çalışanların mevcut süreçler üzerinde kontrolünün sağlandığı uygulamaları geliştiren bir takım niteliklerle tanımlandığı görülmektedir. Bu görüşe göre örgütler, geliştirdiği kuralların yaygın bir şekilde uygulanmasını kolaylaştıran ve zorlaştıran örgütler olmak üzere iki sınıfta tanımlanmaktadır (Pearce vd, 1998). Bu nedenle örgütün yapısal değişkenlerinin örgütsel uygulamalara ilişkin çalışan algılarının oluşumunda önemli bir role sahip olması beklenir. Zira yazında yapılan çalışmalarda da örgütün yapısal değişkenlerinin bu algıları belirleyen temel değişkenler arasında olduğu ifade edilmiştir (Schminke vd, 2000, s.301). Özellikle son dönemde örgütün yapısal değişkenlerin örgütsel politika algısının oluşumunda belirleyici rolünü inceleyen çalışmaların (Ferris vd., 2002; Schminke vd., 2002) yanı sıra örgütün yapısal değişkenlerinin algılanan işlem adaleti üzerindeki belirleyici rolünü inceleyen çalışmaların da (Schminke vd., 2000; Schminke, 2002; Schminke vd., 2002) yer aldığı görülmektedir. Nitekim Schminke vd'ye (2000) göre örgütlerin adil ve adil olmayan örgütler şeklinde nitelendirilmesinde örgütlerin yapısal değişkenleri önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda örgüte ilişkin yapısal unsurların örgütsel politika algısı ile algılanan işlem adaleti üzerinde ne derecede etkide bulunduğu çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Konuya ilişkin yazın incelemesi yapıldığında söz konusu ilişkilerin genellikle çalışanlar temelinde incelendiği ancak, yöneticilerin bakış açısını yansıtan yeterli düzeyde çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Özellikle kişisel ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı KOBİ niteliğindeki işletmelerde yönetici veya işletme sahibi konumunda olan kişilerin bu doğrultuda bakış açılarını ölçmeyi amaçlayan bir analiz gerçekleştirilmiştir. Mevcut çalışma, genel kavramların tanıtıldığı ve yazın incelemesinin yapıldığı bölüm ile konuya ilişkin analiz çalışmasının yapıldığı bölüm olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

2. ÖRGÜTSEL POLİTİKA KAVRAMI

Yazında örgütsel politika kavramına ilişkin çok çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Ancak yazarların konuya farklı bakış açıları ile bakmaları sonucu ortak bir tanıma varılamadığı görülmektedir. Genelde anlamda örgütsel politika kavramına ilişkin yapılan tanımlar, daha ziyade karar verme sürecini etkileyen, örgüt tarafından onaylanmayan ve bireysel çıkara dayalı davranışlar üzerine vurgu yapmaktadır (Burns, 1961; Farrel ve Peterson, 1982; Gandz ve Murray, 1980; Mayes ve Allen, 1977; Schein, 1977; Drory ve Romm, 1990). Robbins'e (1983) göre neredeyse örgütlerdeki tüm davranışlar politiktir. Belirsizliğin yüksek olduğu iç ve dış çevre faktörlerine sahip olan örgütlerde bireyler, belirsizliği en aza indirgeyerek kendi faydalarını artırmak amacıyla karar alma sürecine etkide bulunma çabası içerisinde olacaklardır. Özellikle sorumluluk ve rol ilişkilerinin belirsiz olması, alınan kararlara ilişkin bilginin yetersiz olması, hedeflerin yeterince açıklanmaması ve farklı manalara açık olması gibi unsurlar politik davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Tushman, 1977; Cobb, 1986; Pfeffer, 1981). Yine örgütlerdeki sınırlı olan örgüt kaynaklarının örgütsel alt birimlere dağıtılmasına ilişkin alınan kararlar, politik davranışların ortaya çıkmasına neden olan kararlar arasında yer almaktadır. Pfeffer ve Salancik (1974, s. 138), sınırlı kaynakların örgütsel alt birimler arasındaki dağıtımına ilişkin kararların, neredeyse tüm örgütlerde en önemli kararlar arasında yer aldığını ve bu kararların politik bir süreç olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre bireyler veya gruplar, işletme bütçesinin belirlenmesi, seçme ve değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi, ödüllerin ve görevlerin dağıtılması ve kariyer planlaması gibi konulara ilişkin karar alma süreçlerine daha fazla etkide bulunma çabası içine girmektedirler.

Etkinin amaçları ve araçları açısından irdelendiğinde ise politika kavramı, karar alma sürecine ilişkin etki gücünü artırmayı amaçlayan sosyal bir etki süreci olarak tanımlanmaktadır (Eisenheart ve Burgeois,

1988, s.738). Schein'a (1977) göre politik davranışlar, güç kullanımı ile doğrudan alakalıdır. Tushman (1977, s.207) örgütsel politikayı, örgütün amaçlarının, uygulamalarının ve diğer temel parametrelerinin tanımlanmasında etkisi olan güç ve otoritenin kullanılması süreci olarak tanımlamıştır. Ancak Pfeffer'e (1981, s.7) göre politika, güç kullanımının yanında güç kullanımının genişletilmesi ve etki alanının artırılması gibi bir kısım eylemleri de içermektedir. Buna göre bireyler veya gruplar, sahip oldukları güç kaynaklarını diğer bireyleri veya grupları kendi çıkarları doğrultusunda etkilemek amacıyla kullanmaktadır. Bu etkileme süreci güç taktiklerinin kullanılmasıyla gerçekleşir. Ancak güç, her zaman politik anlamda kullanılmayabilir. Nitekim bir amirin biçimsel otoritesine dayanarak astlarının günlük davranışları üzerinde etkide bulunması gücün politik olmayan kullanımıyla ilişkilidir. Bu kapsamda politik davranışları bölücü, çatışma yaratıcı, biçimsel otorite tarafından onaylanmayan bir ideoloji ve belgelenmeyen bir uzmanlık alanı olan birey ve grup davranışları olarak tanımlayan Mintzberg (1985, s.134), politikanın örgütteki diğer etki sistemlerinden farklı olarak teknik anlamda gücün meşrulaşmamış kullanımı olduğunu ifade etmiştir. Hiç kuşkusuz burada politik davranıştan bahsedebilmek için bireyin sahip olduğu gücü biçimsel ya da biçimsel olmayan yöntemlerle kullanıp kullanmadığına ilişkin ayrımının sınanması gerekmektedir. Politik davranışlar, örgüt yaşamının biçimsel olmayan yönüyle ilişkili olması nedeniyle üyelerin biçimsel rol tanımları içerisinde yer almayan davranışlardır (Farrel ve Petersen, 1982, s.405; Narayanan ve Fahey, 1982; Mintzberg, 1985, s.134). Farrel ve Petersen (1982, s.405) örgütsel politikayı örgütteki avantaj ve dezavantajların dağılımına etkide bulunmaya yönelik teşebbüste bulunma şeklinde açıklamışlardır. Miles' a (1980, s.154) göre bu etkiler rasyonel olmayan etkilerdir. Zira örgütün arzu ettiği ekonomik sonuçlardan ayrılan bu rasyonel olmayan etkiler, aktörlerin kendi çıkarlarını ön plana çıkarmalarından dolayı karar alma süreci üzerinde etkili olmaktadır.

Diğer taraftan Mayes ve Allen (1977, s.675) politik davranışları, örgüt tarafından onaylanmayan sonuçlara ulaşma ya da örgüt tarafından onaylanan sonuçlara onaylanmayan araçlarla ulaşma yöntemi olarak tanımlamışlardır. Bu kapsamda politik davranışlar, bireylerin ulaşmayı arzuladıkları ancak örgütün onaylamadığı davranışlardır. Nitekim Pfeffer (1981), politik davranışları saklı saik (güdü) olarak adlandırmıştır. Pfeffer' a göre aktör, gerçek saikının kabul edilemez ve yanlış olduğuna inanır ve gerçek saikını gizleyerek kabul edilebilir bir saik sergiler. Zira politik davranışlar, aktörlerin görülen davranışlarının arkasındaki saklı niyetini içerir. Ancak, bu sonuçlara ulaşabilmek için güç kaynaklarına sahip olmak gerekmektedir. Kaynakları ellerinde bulunduranlar ise sahip oldukları kaynak oranında güç elde ederler. Hiç kuşkusuz örgüt kaynaklarının sınırlı olması, bu kaynakların sahipliği konusundaki çatışmaları da beraberinde getirecektir. Bu nedenle politik davranışın kaynağını çatışmalar oluşturmaktadır (Mintzberg, 1985; Pfeffer, 1981; March, 1962). Neticede politik davranışların bireyleri ve/veya grupları veya örgütü karşı karşıya getiren iş çevresinde çatışma ve düzensizlik yaratan davranışlar olması nedeniyle kararlar, rasyonel ya da biçimsel yöntemlerle değil, uzlaşma ve anlaşma gibi yöntemlere dayalı olarak verilir (Tushman, 1977, s.207; Ferris vd., 1996 , s.234).

3. İŞLEM ADALETİ KAVRAMI

İşlem adaleti, karar almada kullanılan süreçlerin adil olup olmadığına ilişkin çalışanlarda oluşan algıları ifade eden bir kavramdır (Scandura, 1999, s.26). İşlem adaleti, örgütsel kaynakların dağıtımından sorumlu olan yöneticilerin veya kişilerin kaynak dağıtımında izlediği süreçlerle ilgilidir. Örgütsel süreçler ise örgütün mevcut kaynaklarının dağıtım yöntemlerini ifade eder (Cohen ve Spector, 2001, s.281). Hiç kuşkusuz örgütsel düzeyde gerçekleştirilen süreçler, örgütsel kazanımların bireylere aktarılmasındaki adilliği ölçüsünde meşru kabul edilmektedir. İşleme dayalı bir adalet algısı ise çalışanların kararların alınma biçimine yönelik gösterdikleri tepkiler şeklinde ortaya çıkmaktadır (Folger, 1987, s.144). Dola-

yısıyla işlem adaleti, dağıtım kararlarının nasıl verildiğinin yanı sıra nesnel ve öznel durumlarla da ilgilidir (Konovsky, 2000). Leventhal (1980), örgüt içinde uygulanan süreçlere ilişkin adalet algılamalarını doğrudan etkileyecek 6 temel adalet kuralı bulunduğunu ifade etmiştir. Bu kurallar şu şekilde açıklanabilir; (a) Tutarlılık kuralı, bu kural örgütsel kaynakların dağıtımında kullanılan süreçlerin her zaman tutarlı olması gerektiğini ifade etmektedir. (b) Önyargılı olmama kuralı, karar alıcıların örgütsel kaynakların dağıtımına ilişkin kararlarda önyargılı olmamaları gerektiğini ifade etmektedir. (c) Doğruluk kuralı, dağıtım sürecinde doğru bilgilerin kullanılması gerektiğini belirtir. (d) Düzeltilebilme kuralı, çalışanlara örgüt içindeki bir takım adaletsiz kararları değiştirebilme fırsatının verilmesidir. (e) Temsilcilik kuralı, dağıtım kararları verilirken bu kararlardan etkilenecek olan tüm tarafların değerlerinin, ihtiyaçlarının ve bakış açılarının temsil edilmesi gerektiğine ilişkin bir kuraldır. (f) Ahlak kuralı, kaynak dağıtımında kullanılan süreçlerin çalışanların ahlaki değerleri ile uyumlu olması gerektiğini belirten bir kuraldır. Buna göre işlem adaletine ilişkin bireylerin sahip oldukları algıları etkileyen iki temel faktör mevcuttur. Bu faktörlerden ilki, karar alıcının karardan etkilenen kişilere karşı göstermiş olduğu tavırdır. Karar alıcının karardan etkilenen kişilere karşı dürüst ve nazik davranması, alınan karara ilişkin zamanında geribildirimde bulunması, kurallara saygı göstermesi şeklindeki tavırları, çalışanların örgüt içi işlem adaletine ilişkin değerlendirmelerinin temel belirleyicileri arasında yer almaktadır (Greenberg, 1990, s.411). İşlem adaletine ilişkin algıları belirleyen ikinci faktör ise karar alıcının aldığı kararlara ilişkin açıklamalarıdır. Alınan kararların dayandığı sebeplere ilişkin yeterli düzeyde yapılan açıklamalar ve çalışanlarla samimi bir iletişimin kurulması çalışanların işlem adaletine ilişkin değerlendirmelerinin temel belirleyicileridir (Bies vd., 1988). Bu nedenle işlem adaleti, çalışanlara söz hakkının verilmesinin yanında fikir ve görüşlerinin dinlenmesi (Nathan, Mohrman, ve Milliman, 1991), karar almaya ilişkin belirlenen biçimsel politika ve prosedürlerin karar alıcılar tarafından uygulanma biçimi, karar alma sürecine ilişkin belirli ölçütlerin saptanması ve alınan kararların sonuçlarına ilişkin bilgi toplanması gibi karar alma sürecindeki yapısal belirleyicilerin örgütteki dağılımı ile ilişkilidir (Cropanzano vd.; 2002). Bu yapısal belirleyiciler, kaynak dağıtımı sürecinde politika gibi bireysel etkileri en az düzeye indirgemektedir (Pearce vd.; 1998, s.375)

4. ÖRGÜTSEL POLİTİKA VE İŞLEM ADALETİNİN YAPISAL BELİRLEYİCİLERİ

Örgüt yapısı, örgüt üyeleri arasında yinelenen ilişkiler kümesidir. Emir komuta ilişkileri, örgüt şemaları, örgüt üyelerinin uymasını gerektiren kurallar, karar alma modelleri ve örgüt üyeleri arasında kurulan iletişim, örgüt yapısını oluşturan önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Diğer taraftan örgüt yapısı, biçimsel rol yükümlülüklerince tanımlanmış davranışların yanı sıra bireylerin biçimsel olmayan davranışlar geliştirmelerine de neden olmaktadır (Brass, 1984, s.519). Yazında örgüt yapısının, örgütsel politika ve algılanan işlem adaletinin belirleyici unsurları arasında önemli bir role sahip olduğu belirtilmektedir. Nitekim Ambrose ve Schiminke (2003, s.206) çalışmalarında, örgütsel kurallar, güç ilişkileri, kararlara katılma fırsatları gibi örgütün yapısal değişkenlerinin algılanan işlem adaleti ile örgütsel politika algılarının oluşumu üzerinde önemli derecede etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda mevcut çalışmada örgütün yapısal anlamda belirleyici unsurları olarak tanımlanan biçimselleştirme ve merkezileşme derecesinin örgütsel politika ve algılanan işlem adaleti arasındaki ilişkilerinin açıklanması amaçlanmaktadır.

4.1. Biçimselleşme

Biçimselleşme kuralların, politikaların, süreçlerin, emirlerin ve iletişimlerin yazılı olarak ifade edilme derecesidir (Pugh vd., 1968, s.75). Yazılı dökümantasyon sistemi örgüt şemalarının, görevlerin, sorum-

lulukların ve karar alma yetkisinin tanımlanmasını sağlamaktadır. Biçimselleşme, bir örgütteki işlerin standartlaşma derecesi olarak da tanımlanmaktadır. İşlerin biçimselleşme derecesi artığında işi yerine getirmekle sorumlu kişiler ne yapılacağı, ne zaman ve kim tarafından yapılması gerektiğine karar vermede minimum zaman harcamaktadırlar. Bu nedenle biçimselleşmenin amacı çalışanların iş davranışlarını öngörme ve kontrol etmedir (Efil, 2000, s.268; Daft, 1998, s.168). Diğer taraftan biçimselleşme, örgütsel ortamlardaki belirsizliği azaltmaktadır (Hickson vd., 1971). Belirsizliğin yüksek olduğu örgütsel ortamlarda politika çok daha kolay ortaya çıkmaktadır (Ferris ve Kacmar, 1992; Parker vd., 1995). Mintzberg (1985) çalışmasında, biçimselleşme derecesinin düşük olduğu örgütlerde karar alma sürecinin politik etkilere daha fazla açık olduğunu belirtmiştir. Yine yazında yer alan diğer çalışmalarda da biçimselleşme derecesinin yüksek olduğu örgütlerde politika algısının düşük olduğu ifade edilmiştir (Kacmar ve Perrewe, 1993; Madison, 1980; Ferris vd., 1996, s.238). Parker vd. (1998), biçimselleşmenin örgütsel politika algısını azaltması nedeniyle çalışanların hedef ve çıkarları ile örgütün hedef ve çıkarları arasında uyum sağlayıcı bir rol üstlendiğini açıklamışlardır. Dolayısıyla ilgili yazında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun ulaştıkları benzer sonuçlardan hareketle örgütlerde biçimselleşme arttığında çalışanların algıladıkları rol belirsizliği azalacağından örgütsel politika algısının azalacağı, biçimselleşme azaldığında ise örgütsel politika algısının artacağı söylenebilir. Buna karşılık Ferris ve Kacmar (1992) çalışmalarında, diğer çalışmaların aksine biçimselleştirme ve örgütsel politika algısı arasında herhangi bir ilişki bulamamışlardır.

Diğer taraftan biçimselleşmenin algılanan işlem adaleti üzerinde de etkisinin olması beklenir. Örgütte yaygın bir şekilde uygulanan biçimsel politika ve süreçler, karar alma sürecine ilişkin önceden belirlenmiş bir takım prosedürleri içerdiğinden yöneticilerin daha objektif kriterlere dayanarak karar almalarını sağlar. Dolayısıyla yüksek düzeyde biçimselleşmiş örgütlerde belirsizlik en aza indirgendiği için bireylerin kişisel çıkarlarını gerçekleştirebilmesi de en aza indirgenir (Aryee; 2004, s.4). Yazında biçimselleşme derecesi yüksek olan örgütlerde kararların örgütün biçimsel prosedürlerinin gerektirdiği uygulamalara dayalı olarak alınması nedeniyle biçimselleşme sistemlerinin işlem adaleti algısı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu açıklanmıştır (Schminke vd., 2000; Andrews ve Kacmar, 2001; Schminke vd., 2002; Aryee vd., 2004).

4.2. Merkezileşme

Merkezileşme, karar verme yetkisinin ve gücün örgütteki sosyal pozisyonlar arasındaki dağılımıdır (Schminke vd., 2002, s.884). Yetkinin örgütün üst kademelerinde toplandığı ve alt kademelere devredilmediği örgütler merkezileşme derecesi yüksek örgütler, yetkinin alt kademelere devredildiği örgütler ise merkezileşme derecesi düşük örgütler olarak adlandırılır. Örgütlerde merkezileşme derecesini kararlara katılım ve yetki kademesi olmak üzere iki temel ölçüt belirlemektedir. *Kararlara katılım*, çeşitli kademelerdeki çalışanların örgüt kaynaklarının dağıtımı ve örgüt politikalarının belirlenmesi gibi örgütün bütününü ilgilendiren konulardaki kararlara katılım derecesidir. Buradaki karar verme süreci pek çok örgütte işgücü ve para gibi örgütsel kaynakların dağıtımına ilişkin kararlara yönelik olmaktadır (Hage ve Aiken, 1967, s.77-78) ve bu kararlar, örgütün bütününü ilgilendirir. *Yetki kademesi* ise gücün sosyal pozisyonlar (mevkiler) arasındaki dağılımını açıklayan bir kavramdır. Bu durum her bir sosyal pozisyonda gerçekleştirilen işleri içeren kararları açıklar. Yetki kademesi, uzman kadrosunda çalışan bireylerin yaptıkları işle ilgili kararlardaki özgürlük derecesidir. Dolayısıyla yetki kademesi, uzman personelin yaptıkları işte üstlerine danışmadan karar alabilme özgürlüğüdür. Buna göre karalara katılım, örgütün bütününü ilgilendiren konulara ilişkin çalışanlara söz hakkı tanınmasını ifade etmekte iken yetki kademesi çalışanlara yaptıkları işle ilgili konularda söz hakkı tanınmasını ifade etmektedir. Yani çalışana işi ile ilgi-

li kararlarda inisiyatif kullanılabilme yetkisinin verilmesidir (Hage ve Aiken; 1967, s. 86-88). Yine Hage ve Aiken, uzman kadrosunda çalışanların kendilerine örgüt politikalarına ilişkin konularda söz hakkı tanınmasından ziyade işleriyle ilgili kararlarda söz hakkı tanınmasını arzu ettiklerini belirtmişlerdir. Örgütteki karar alma yetkisinin komuta zincirindeki üst kademe mevkilerde çalışanlarda toplanması (yüksek düzeyde merkezileşme), yüksek düzeyde bir yetki kademesinin varlığına işaret eder. Buna karşılık karar alma yetkisinin komuta zincirindeki tüm çalışanlarda toplanması (düşük düzeyde merkezileşme), örgütte düşük düzeyde bir yetki kademesinin göstergesidir. Buna göre kararlara katılımın düşük, yetki kademesinin yüksek olduğu örgütler, merkezileşme derecesinin yüksek olduğu örgütler olarak nitelendirilmektedir (Aryee vd., 2004).

Merkezileşme derecesinin politika algılarını etkilemesi beklenir (Ferris ve Kacmar,1992, s.96). Merkezileşme derecesi yüksek olan örgütlerde alt kademe çalışanlarının kararlara ilişkin sonuçlar üzerinde daha az denetime sahip olmaları, alınan kararlara ilişkin politika algıları üzerinde etkili olmaktadır (Allen vd. 1979; Parker vd.,1995, s.893). Nitekim Gandz ve Murray (1980) çalışanların, hiyerarşinin yüksek olduğu örgütlerde karar alma sürecine ilişkin politika algılarının da yüksek düzeyde olduğunu ifade etmişlerdir. Yine yazında daha sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların Gandz ve Murray'ın çalışmasını destekler nitelikteki sonuçlara ulaştıkları görülmektedir (Welsh ve Slusher, 1986; Eisenhardt ve Bourgeois, 1988; Ferris vd. 1996; Kacmar vd. 1999; Valle ve Perrewé, 2000; Andrews ve Kacmar, 2001; Aryee vd. 2004). Bu durum örgütsel politika algısı ile merkezileşme derecesi arasında doğrudan bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Yine merkezileşme derecesinin işlem adaletine ilişkin algılar üzerinde de etkide bulunduğu düşünülür. Schminke vd. (2000) çalışmalarında, kararlara katılımın algılanan işlem adaleti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ancak yüksek düzeyde bir yetki kademesinin algılanan işlem adaletini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmişlerdir. Yine yazında yapılan diğer çalışmalarda da merkezileşme derecesinin yüksek olduğu örgütlerde işlem adaleti algısının düşük düzeyde olduğu açıklanmıştır (Andrews ve Kacmar, 2001; Schminke vd., 2002; Aryee vd., 2004).

5. METODOLOJİ

Çalışmanın temel araştırma problemleri şunlardır:

1 Örgütsel politika ve işlem arasındaki temel anlamda farklılık var mıdır?

2 Örgütün yapısal değişkenlerinin yöneticilerin politik uygulamaları üzerindeki belirleyici rolü nedir?

3 Örgütün yapısal değişkenlerinin yöneticilerin adil uygulamaları üzerindeki belirleyici rolü nedir?

5.1. Hipotezler

Oluşturulan modelde örgüt yapısına ilişkin değişkenler (merkezileşme derecesi ve biçimselleştirme) bağımsız örtük (latent) değişkenleri, işlem adaleti ve örgütsel politikaya ilişkin değişkenler ise bağımlı örtük değişkenleri ifade etmektedir. Kurulan modelin hipotezleri şunlardır:

H1a: Yüksek düzeyde kararlara katılım, işlem adaletini pozitif yönde etkilemektedir.

H1b:Yüksek düzeyde kararlara katılım, örgütsel politikayı negatif yönde etkilemektedir.

H2a: Yüksek düzeyde yetki kademesi, işlem adaletini negatif yönde etkilemektedir.

H2b: Yüksek düzeyde yetki kademesi, örgütsel politikayı pozitif yönde etkilemektedir

H3a: Biçimselleşme, işlem adaletini pozitif yönde etkilemektedir.

H3b: Biçimselleşme, örgütsel politikayı negatif yönde etkilemektedir.

5.2. Örneklem ve Veri Toplama Yöntemi

Araştırma probleminin ve konunun özelliği açısından araştırma yapılacak işletmelerin sahipleri ve yöneticilerinin belirlenmesi için izlenen yol şu şekildedir: Bursa'daki İhracatçı Birliğine kayıtlı olan ihracat işletmelerinin bir listesi oluşturulmuştur. Bu anlamda çalışmanın ana kütlesi söz konusu birliğe kayıtlı olan ve Bursa bölgesinde faaliyet gösteren KOBİ niteliğindeki ihracatçı işletmelerin sahibi veya yönetici konumunda olan kişilerdir. Bu amaçla İhracatçı Birliğine kayıtlı 500 firma araştırmaya dâhil edilmiştir. Belirlenen örneklem yöntemi çeşitli araştırmacılar tarafından homojeniteyi sağlaması bakımından tercih edilmektedir (Calder vd., 1981, s.200). Dolayısıyla çalışmada veri toplamak için araştırmacının yönettiği inceleme yaklaşımı kullanılmıştır. Veriler web tabanlı anket yoluyla elde edilmiştir. Web tabanlı anket çalışması, ana kütlenin iyi belirlenmesi durumunda, araştırılan konuyu doğrudan temsil eden veya yakın bulunan denekleri bir araya getirme gücü açıcından bir eleme fonksiyonuna sahiptir (Corbitt vd., 2003). Bu firmaların sahiplerinin ve yöneticilerinin e-posta adreslerine araştırmaya katılmaları ricası içeren bir e-posta mesajı gönderilmiştir. Çalışmada genel bir bakış açısı yakalanmak istendiğinden sektörel ayrışımı ifade eden bilgi toplanmamıştır. Çalışma yaklaşık bir ay devam etmiş, bu süre sonunda toplam 118 yanıt alınmıştır. Ancak yapılan ön değerlendirme sonucunda 86 yanıt analiz edilebilir olarak çalışmada kullanılmıştır. Düzenlenmiş şekilde analize dâhil edilen anketler kapsamında geri dönüş oranı %17,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam on-line anketlere yönelik geri dönüş oranlarına bakıldığında bu oran yeterli kabul edilmiştir. Web tabanlı anketlerin diğer anket türlerine göre geri dönüş oranı nispeten daha düşük olmaktadır (Sax, vd., 2003). Elde edilen anketler içerisinde soru temelinde yanıtlamama eğilimi (non-response bias) ise ortalamaların ikamesi yöntemiyle çözülmüştür; ankette eksik verilerin yerine o değişkene verilen yanıtların ortalaması yerleştirilmiştir.

5.3. Soruların Oluşturulması ve Test Edilmesi

Araştırmaya ilişkin veriler, 35 adet soru ve ifadeden oluşan bir soru formu aracılığı ile toplanmıştır. Araştırmaya katılanlar her bir soruyu önem derecesine göre değerlendirmiştir. Bütün değerlendirmeler 5 noktalı Likert ölçek ile gerçekleştirilmiştir (1= kesinlikle katılmıyorum, 2= katılmıyorum, 3 = kararsızım, 4= katılıyorum, 5= kesinlikle katılıyorum).

5.4. Kullanılan Ölçekler

Araştırmada kavramsal model içerisinde kullanılan yapıları temsil eden değişkenlerin ölçülmesinde yapılandırılmış anket formu kullanılmıştır. Araştırmanın birinci bölümünde ankete katılanların çalıştıkları işletmelerdeki mevkileri ve işletmelerin ölçeklerine yönelik bilgiler vardır. İkinci bölümde ise model dâhilinde yer alan yapılara ilişkin sorular yer almaktadır. Araştırmanın modeline uygun olarak değişkenler 4 adet farklı ölçekle toplanmıştır. Model dâhilinde yer alan yapılar ve alt değişkenler ise şunlardır:

1. Örgütsel Politika: Örgütsel politikanın ölçülmesinde Kacmar ve Ferris (1991) tarafından geliştirilen "mevcut ücret ve teşvik politikaları olması gerektiği gibi işlemektedir" ve "faaliyetlere ilişkin kararlar yetkili konumda olanlar tarafından alınmaktadır" şeklindeki 10 ifadeyle ölçülmüştür. Ölçeğin içsel tutarlılığı, Cronbach Alpha değeri, .75 olarak hesaplanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda 4 adet değişken çıkarılarak altı adet değişken analize dâhil edilmiştir.

2. İşlem Adaleti: Moorman (1991) tarafından geliştirilen "işletmedeki prosedürler, doğru bilgilere ulaşılmayı sağlayacak şekilde oluşturulmuştur" ve "işletmedeki prosedürler, kararların sorgulanabileceği şekilde oluşturulmuştur" şeklindeki 15 ifadeli ölçekten alınan 7 ifade ile ölçülmüştür. Ölçeğin güvenilirliği, Cronbach Alfa değeri, .93 olarak hesaplanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda bir değişken çıkarılarak altı değişken analize dahil edilmiştir.

3. Biçimselleşme: Biçimselleşme derecesinin ölçülmesinde Podsakoff ve Mac Kenzie (1994) tarafından geliştirilen "çalışanların yaptıkları işte yazılı hedefler ve amaçlar açıkça belirlenmiştir" ve "çalışanların iş sorumlulukları açık biçimde yazılmıştır " şeklindeki 5 ifadeyle ölçülmüştür. Ölçeğin içsel tutarlılığı, Cronbach Alpha değeri, .91 olarak hesaplanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda 4 adet değişken analizden çıkarılarak altı adet değişken analize dâhil edilmiştir.

4. Merkezileşme: Merkezileşme derecesini belirleyen temel unsurlar olan yetki kademesi ve kararlara katılım düzeyini ölçmek için Hage ve Aiken (1967) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır.

Yetki kademesi: "Emrimde çalışanların ben kararı onaylayana kadar bir şey yapmamalarını tercih ederim" ve çalışanlarımın hemen her şeyi bana sormaları gerekir" şeklindeki 5 ifadeyle ölçülmüştür. Ölçeğin içsel tutarlılığı, Cronbach Alpha değeri, .85 olarak hesaplanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda iki değişken çıkarılarak üç değişken analize dâhil edilmiştir.

Kararlara Katılım: "Emrimde çalışanların yeni bir elemanın işe alınması kararlarına sıklıkla katılmalarını sağlarım", ve "emrimde çalışanların uzman niteliğindeki elemanların terfi kararlarına sıklıkla katılmalarını sağlarım" şeklindeki 4 ifadeyle ölçülmüştür. Ölçeğin içsel tutarlılığı, Cronbach Alpha değeri, .81 olarak hesaplanmıştır.

5.5. Bulgular

5.5.1. Demografik Özellikler

Araştırmaya katılanların işletme içerisindeki pozisyonları ile çalıştıkları işletmelerin ölçeklerine ilişkin bilgiler aşağıda Tablo 1. ve Tablo 2. 'de görülebilir.

Tablo 1. Ankete Katılanların İşletme İçerisindeki Pozisyonları

POZİSYON	SAYI	YÜZDE (%)
İşletme Sahibi	27	0,31
Üst Kademe Yönetici	37	0,43
Orta Kademe Yönetici	16	0,19
Alt Kademe Yönetici	0	0,00
Şef v.b.	3	0,03
Diğer	1	0,01
Yanıtsız	2	0,02

Anketi yanıtlayanların büyük çoğunluğu (% 43) işletme içerisinde üst kademe yönetici konumunda olan kişilerdir. Dolayısıyla işletme içerisinde örgütsel yapı üzerinde etkide bulunabilecek bir konuma sahiptirler. İkinci sırada ise, işletme sahipleri gelmektedir. Yine benzer şekilde, işletme ölçekleri dikkate alınacak olursa, işletme sahipleri de örgüt yapısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptirler.

Tablo 2. İşletme Ölçekleri

Ölçek	Sayı	Yüzde (%)
1–9 kişi	5	0,05
10–49 kişi	34	0,39
50–149 kişi	20	0,23
150–249 kişi	12	0,14
250 kişi ve üstü	15	0,18

İşletmelerin büyük çoğunluğu (% 39) 10-49 kişi aralığındadır ve küçük işletme konumundadır.

5.5.2. Verilerin Analizi

Veriler Statistica istatistik programında değerlendirilerek iddia edilen ilişkilerin ve etkilerin belirlenmesinde Yapısal Denklem Modellemesi kullanılmıştır.

5.5.3.Ölçeklerin Geçerliliği

Güvenilirlik

Bu çalışmada, içsel tutarlılık değeri cronbach alpha değeri ile ölçülmüştür. Çalışmada kullanılan anketin genel güvenilirlik değeri .83 olarak bulunmuştur. Ancak ilgili yazında alınan ölçeklerin daha önceden güvenilirliğinin ispatlanmış olması nedeniyle Türkiye uygulaması açısından bu oran yeterli kabul edilmiştir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Oluşturulan modelin yapısal geçerliliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi, içsel/ dışsal geçerlilik açısından önemli ve güçlü bir testtir. Elde edilen uyum indeksleri (RMSEA, CFI ve GFI) belirlenen ölçütler dâhilindedir. Dolayısıyla çalışmada elde edilen değerlerin hepsi, özellikle e-posta örneklemleri incelendiğinde (Segars ve Grover, 1993) kabul edilebilir uyum ölçütleri içerisindedir veya bu kıstaslara çok yakındır. Yapısal geçerlilik, boyutsal yapılar açısından desteklendiği için diğer değerlendirmeler yapılabilir (Mac Callum ve Austin, 2000, s. 208). Araştırmada örgüt yapısını ifade eden bağımsız değişkenlere (biçimselleşme ve merkezileşme derecesi) yapılan 3 faktörlü doğrulayıcı faktör analizi daha anlamlı bir geçerliliği göstermektedir (χ^2 = 107.645, df=54, p < .01). Ayrıca uyum indekslerine bakıldığında iyi bir uyumun varlığı görülebilir (RMSEA= .06, CFI = .903). Benzer şekilde örgütsel politika ölçeğine (χ^2 = 111,70, df=15, p<.01, RMSEA= .00, CFI= .99) ve işlem adaleti ölçeğine ilişkin değerler (χ^2 = 448,862, df=15, RMSEA= .10, CFI = .93) her iki ölçeğin de bağımsız olarak iyi bir uyum gösterdiklerini ifade etmektedirler. Dolayısıyla elde ettiğimiz veriler, yapısal denklem modellemesi (SEM) tekniği için uygundur. Yapısal denklem modellemesi örtük değişkenlerin dahil edilme imkanı tanır ve psikoloji ve yönetim alanında kullanılabilen bir analizdir (Hair v.d., 1998).

Tablo 3. Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Hata ve Zero-order Korelasyon Değerleri

Değişkenler	Ortalama	Std. Hata	1	2	3	4	5
Biçimselleşme	2,97	1,00	1				
Yetki Kademesi	2,06	0,78	.09	1			
Kararlara Katılım	3,54	0,81	.26	-.08	1		
İşlem adaleti	2,79	0,71	.60**	-.05	.04	1	
Örgütsel Politika	3,29	0,92	-.47**	.27**	-.13	-.66**	1
** p < .01.							

Tablo 3. değişkenler arasındaki karşılıklı korelasyon değerlerini açıklamaktadır. Görüldüğü üzere örgütsel politika ile işlem adaleti arasında negatif bir ilişki (r = -.66, p < .05) vardır. Biçimselleşme ve yetki kademesi ile örgütsel politika arasında anlamlı ilişki varken, işlem adaleti ile sadece biçimselleşme arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Kararlara katılımın ne örgütsel politika ne de işlem adaleti ile anlamlı bir ilişkisi olmadığı yapılan analiz sonucunda ortaya konmuştur.

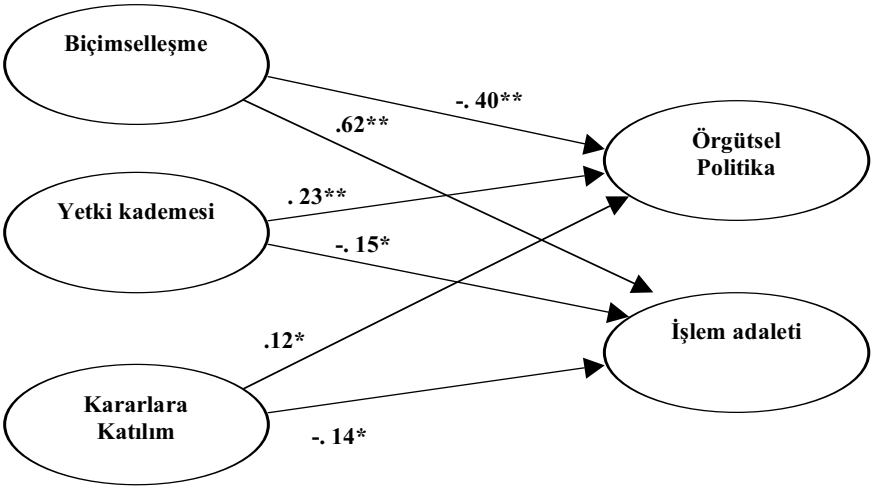

Şekil 1. Örgüt Yapısı İle İşlem Adaleti ve Örgütsel Politika Arasındaki İlişkiler

5.5.4. Hipotezlerin Test Edilmesi

Oluşturulan modelde örgütün yapısal unsurları bağımsız örtük (latent) değişkenleri, işlem adaleti ve örgütsel politika ise bağımlı örtük değişkeni ifade etmektedir. Modele yönelik genel uyum indeksleri incelendikten sonra, bireysel tahminler değerlendirilmiştir. Bütün yapılar için kurgulanan bireysel tahminler istatistikî olarak anlamlıdır. Ölçüm modelinin genel uyumu ve yapısal modelde yer alan bireysel parametre tahminleri değerlendirilmiştir. Yapısal modelin çok değişkenli test sonuçları Tablo.4.'de görülebilir.

Tablo 4. Parametre Tahminleri

Hipotezler (Nedensellik İlişkisi)			Hipotez	Parametre Tahmini β	Standart Hata	t Değeri	p (Sig.)	Sonuç
Kararlara Katılım	→	**İşlem adaleti**	*H1a*	-0,14	0,07	-1,946	0,05*	**Ret**
Kararlara Katılım	→	**Örgütsel Politika**	*H1b*	0,12	0,05	2,225	0,02*	**Ret**
Yetki kademesi	→	**İşlem adaleti**	*H2a*	-0,15	0,07	-1,973	0,04*	**Kabul**
Yetki kademesi	→	**Örgütsel Politika**	*H2b*	0,23	0,07	3,094	0,00**	**Kabul**
Biçimselleşme	→	**İşlem adaleti**	*H3a*	0,62	0,09	6,287	0.00**	**Kabul**
Biçimselleşme	→	**Örgütsel Politika**	*H3b*	-0,40	0,10	-3,808	0,00**	**Kabul**
GFI = .78, NFI = . 79 , CFI = 82, RMSEA = .10, RMSEA= .10, * = p < . 01 , ** = p < . 05								

Modele ilişkin uyum indeksleri kabul edilebilir sınırlar içerisindedir. Hipotezler .05 anlamlılık düzeyinde test edilmiştir. Elde edilen değerler incelendiğinde biçimselleşmenin işlem adaleti üzerinde pozitif (β= .62, p<.01), örgütsel politika üzerinde ise negatif bir etkisinin olduğu (β= -.40, p<.01), yine katılım değişkeninin işlem adaleti üzerinde negatif (β=-.14, p <.05), örgütsel politika üzerinde ise pozitif (β= .12, p<.05) bir etkisinin olduğu görülmektedir. Son olarak yetki kademesinin işlem adaleti üzerinde negatif (β= -.15,p <.05), örgütsel politika üzerinde ise pozitif bir etkisinin (β= .23,p<.01) olduğu görülebilir. Buradan hareketle H2a, H2b, H3a ve H3b kabul edilirken, H1a ve H1b reddedilmiştir.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Sosyal bağlamda politika, bireyler ve örgütler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Örgüt yapısı içerisinde yer alan davranışsal bir süreç olarak politika, çalışanlar ve yöneticiler tarafından hissedilen bir gerçektir. Politika, genel anlamda örgütteki bireylerin kendi çıkarlarını arttırma çabalarının sonucunda ortaya çıkar. Buna göre politika örgütün biçimsel kuralları tarafından tanımlanmayan ve örgütün yasakladığı davranışları ifade etmektedir. Diğer taraftan politika kavramının tam karşısında yer alan işlem adaleti kavramı ise süreçlere ilişkin kararlarda yöneticilerin ne derece adil davrandıkları üzerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla adalet kavramı örgütte olması istenen ideal bir durumu ifade etmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde işlem adaleti, örgütün biçimsel kuralları tarafından tanımlanan davranışları açıklamaktadır. Buradan hareketle mevcut çalışmada örgütün yapısal değişkenlerinin (biçimselleşme ve merkezileşme derecesi) yöneticilerin uygulamaları üzerindeki belirleyici etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda çalışmada örgütün yapısal değişkenlerinin yöneticilerin karar alma süreci içerisinde sergilemiş oldukları adil veya politik davranışlar üzerinde ne derecede etkili olduğu sorgulanmaktadır. Yazında geçmiş yıllarda yapılan çalışmalar bu etkileri daha ziyade çalışanlar düzeyinde incelemektedir. Bilgimize göre Türkiye'de yöneticilere yönelik bu kapsamda bir çalışma söz konusu değildir. Dolayısıyla Türk yönetim ve organizasyon yazınında eksikliği hissedilen örgütsel politika ve örgütsel adalet konularına katkı sağlamak amacıyla yöneticilere yapılan araştırmada, örgütün yapısal değişkenlerinin karar alma sürecinde politik veya adilane davranışların ortaya çıkmasında belirleyici rolü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada örgüt yapısını ifade eden bağımsız değişkenlere (biçimselleşme ve merkezileşme derecesi) yapılan 3 faktörlü doğrulayıcı faktör analizi anlamlı bir geçerliliği göstermiştir. Örgütsel politika ölçeğine ve işlem adaleti ölçeğine ilişkin değerler, her iki ölçeğin de bağımsız olarak iyi bir uyum gösterdiklerini ifade etmektedirler. Ölçümlerden elde edilen sonuca göre örgütsel politika ile işlem adaleti arasındaki negatif yönlü bir ilişki vardır. Bu sonuç, yazında yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçları destekler niteliktedir (Andrews ve Kacmar, 2001; Aryee vd., 2004). Yapısal denklem modellemesi yar-

dımıyla gerçekleştirilen analiz neticesinde kararlara katılımın işlem adaleti ve örgütsel politika üzerindeki etkisini inceleyen H1a ve H1b hipotezleri test edilmiş ancak, anlamlı bir ilişki bulunamadığı için reddedilmişlerdir. Yetki kademesi ve biçimselleşme derecesinin işlem adaleti ve örgütsel politika üzerindeki etkilerini inceleyen H2a, H2b, H3a ve H3b hipotezleri ise kabul edilmiştir. Elde edilen sonuçları çeşitli açılardan yorumlamak olasıdır. Öncelikle ret edilen H1a ve H1b hipotezleri yöneticiler açısından yorumlandığında yöneticilerin örgüt düzeyinde alınan kararlara emirlerinde çalışanları dâhil etmedikleri düşünebilir. Buna göre yöneticilerin örgütsel kaynakların dağıtımı gibi örgütün bütününü ilgilendiren kararlara çalışanları dâhil ettiklerinde adaleti sağlayamayacakları gibi bir düşünce içerisinde oldukları söylenebilir. Adaleti sağlayamama düşüncesinin arka planında örgüt düzeyindeki kararlara çalışanların dâhil edildiğinde bireylerin çıkarlarını gerçekleştirmeye yönelik etkide bulunma çabaları içerisinde bulunabilecekleri endişesi olabilir. Ancak, belirsiz ve açık olmayan, objektif kriterlere dayanmayan örgütsel kararlar örgütsel politikayı da artırmaktadır (Gandz ve Murray, 1980). Dolayısıyla örneklem grubunun KOBİ niteliğindeki işletmeler olması nedeniyle bu işletmelerde kişisel ilişkilerin yoğun bir şekilde yaşanması, bu anlamda politik davranışların ortaya çıkma olasılığını artırmaktadır.

Diğer taraftan mevcut çalışmada yüksek yetki kademesinin (yüksek düzeyde merkezileşme) örgütsel politika ve işlem adaleti üzerindeki etkilerini ölçmek amacıyla kurgulanan H2a ve H2b hipotezleri kabul edilmiştir. Çalışmadan elde ettiğimiz bulguların ışığında yüksek yetki kademesinin örgütsel politikayı pozitif yönde işlem adaletini negatif yönde etkilediğini söyleyebiliriz. Nitekim Schiminke ve diğerleri de (2000; 2002), çalışmalarında benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Miller (1987), merkezileşmeyi önemli örgütsel kararların karşılıklı görüşme yerine üst kademlerden alt kademlere dikte edilmesi şeklinde alınması nedeniyle örgüt üyeleri arasındaki etkileşimi azaltan bir süreç olarak tanımlamıştır. Yine Pfeffer (1981), merkezileşmiş yapılarda bilgi paylaşımı ve işbirliğinin düşük düzeyde olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla merkezileşmenin yüksek olduğu örgütlerde karar alma süreci politik etkilere açıktır (Schiminke, 2001; 384). Ferris ve Kacmar (1992), işlerinde özerkliğe sahip olan çalışanların daha az politik davranışlar sergilediklerini açıklamışlardır. Benzer şekilde diğer çalışmalarda da yetki kademesinin yüksek olduğu örgütlerde politik davranışların daha sık görüldüğü ifade edilmiştir (Ganz ve Murray, 1980: Andrews ve Kacmar, 2001; Valle ve Perrew'e, 2000). Buna göre örneklemi oluşturan işletmelerin KOBİ niteliğinde olması ve anketi cevaplayanların büyük çoğunluğunun işletme sahibi veya üst kademe yönetici konumunda olması nedeniyle elde edilen bulgular ışığında bu işletmelerin merkeziyetçi bir yönetim anlayışıyla yönetildiklerini söylemek olasıdır. Zira kararlara katılıma ilişkin kurgulanan H1a ve H1b hipotezlerinin ret edilmesi de bu durumu destekler niteliktedir. Elde edilen bulgular (H3a ve H3b) yine biçimselleşme düzeyi ile örgütsel politika ve işlem adaleti arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Biçimselleşmenin, örgütsel süreçlerin ve kuralların ayrıntılı bir şekilde belirlenmesini gerektirmesi nedeniyle işlem adaleti üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (Andrews ve Kacmar, 2001; Valle ve Perrew'e, 2000). Ancak biçimselleşmenin ayrıntılı iş tanımlarını içermesi bürokrasiyi de arttırmaktadır (Pearce vd., 1998). Ancak, çıkan sonuçtan yöneticilerin biçimsel prosedürlere dayanarak karar alma sürecini kullandıkları düşünülebilir. Dolayısıyla yönetici örneklemiyle yapılmış çalışmalar sınırlı olduğu için bu bulgu genellenebilir bir nitelik taşımasa da, yazında benzer sonuçlara ulaşmış çalışmalar mevcuttur (Gandz ve Murray, 1980; Mdison vd., 1980).

Sonuç olarak, örgütlerde politikanın yönetilebilmesi için yöneticilerin politika gerçeğini kabul etmesi gerekmektedir. Örgütlerde politik davranışların ortaya çıkması iki temel nedene dayanmaktadır. Bunlardan ilki bireyin kendi çıkarını koruma ve kollama arzusu. İkinci nedeni ise örgütün yapısal unsurlarıdır. Örgütsel uygulamaların adil süreçlere dayanmadığı örgütlerde çalışan bireylerin daha fazla oranda adaleti kendi açılarından sağlamak amacıyla bireysel çıkarlarını kollama ve koruma eğilimi içerisinde olduklarını söylemek mümkündür. İnsanın doğası gereği kendi çıkarını kollama eğiliminde olması örgütsel po-

litikanın oluşmasını sağlayarak adil uygulamaların göz ardı edilmesi sonucunu doğurabilir. Dolayısıyla bireylerin beklentilerinin birbirinden farklı olması nedeniyle bireysel hedeflerle örgütsel hedefler her zaman uyumlu olmayabilir. Hiç kuşkusuz bu durum örgüt içerisindeki çıkar çatışmalarını daha da arttırarak politik davranışların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla iş hayatındaki yöneticiler örgütsel politikayı kabul etmelidirler ve bu gerçeklerden hareketle çalışanların adalet algılarını arttırmak için bireyleri karar alma sürecine dâhil ederek politikayı yönetilebilir bir duruma getirebilirler. Yine örgütlerde belirsizlik ortamının artması politikanın ortaya çıkması için uygun bir ortamı hazırlamaktadır. Özellikle bireylerin rollerine ilişkin belirsizlikler söz konusu olduğunda örgütsel politika çok daha kolay ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle örgüt içinde tüm çalışanların rolleri açık ve belirgin olmalı ve bunların diğer çalışanlar tarafından bilinmesi sağlanmalıdır. Bu kapsamda örgüt içi süreçlerin yürütülmesinde standartlaşma ve biçimselleşmenin sağlanması bireylerin algıladıkları belirsizlikleri azaltarak işlem adaletine ilişkin algılarının artmasına neden olacaktır. Biçimsel süreçlerin uygulanması da örgütsel politikanın ortaya çıkmasını güçleştirecektir. Dolayısıyla örgütsel yapıya ilişkin düzenlemelerin politikanın ortaya çıkmasından ziyade adalet algılarının ortaya çıkabileceği bir şekilde yapılması sağlanmalıdır. Buna göre merkezileşmiş veya âdemi merkezi yapılar yerine değişen iç ve dış çevre koşullarına uyum sağlayabilecek daha esnek uygulamalara sahip bir takım yapısal düzenlemelere gidilmesi sağlanabilir. Kısacası örgütsel politikanın yönetilebilir bir düzeyde tutulmasını sağlamak için örgüt yapısının örgütsel politikanın ortaya çıkmasını engelleyecek bir biçimde tasarımlanması ve bireylerin davranışsal tepkilerinin yöneticiler tarafından dikkate alınması önerilebilir. Sonuç olarak araştırmadan elde edilen bulgular genel bir yapıyı göstermektedir. Araştırmaya dâhil edilen örneklem hacminin sınırlı olması ve anketlerin geri dönüş oranının çok yüksek olmaması çalışmanın kısıtları arasında yer almaktadır. Ancak, çalışmanın gelecek dönemlerde örneklem hacmi genişletilerek daha kapsamlı çalışmalara katkıda bulunması amacıyla konunun yapılacak çalışmalarda derinlemesine incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Böylece konuya ilişkin yazın, yapılacak araştırmalarla genişletilebilir.

KAYNAKÇA

Allen, R.W., Madison, D.L., Porter, L.W., Renwick, P.A. ve Mayes, B.T. (1979). Organizational Politics, Tactics and Characteristics of its Actors, California Management Review, 77-83.

Analoui F. (1995). Workplace Sabotage: its Styles, Motives and Management. Journal of Management Development, Vol.14, No.7, 48-65.

Ambrose M. L., Seabright M.A. ve Schminke M. (2002). Sabotage in the Workplace: The Role of Organizational Injustice. Organizational Behavior and Human Decision Processes, Vol. 89, 947-965.

Ambrose, M. L. ve Schminke, M. (2003). Organizational Structure as a Moderator of the Relationship Between Procedural Justice, Perceived Organizational Support, and Supervisory Trust.. Journal of Applied Psychology, 88, 295-306.

Andrews, M.C. ve Kacmar, M.K. (2001). Discriminating Among Organizational Politics, Justice and Support, Journal of Organizational Behavior, Vol. 22, 347-366.

Aryee, S., Chen, X.Z. ve Budhwar, P.S. (2004). Exchange Fairness and Employee Performance: An Examination of The Relationship Between Organizational Politics and Procedural Justice, Organizational Behavior and Human Decision Processes, 94, 1-14.

Brass, D. J. (1984). Being in the Right Place: A Structural Analysis of Individual Influence in Organizations. Administrative Science Quarterly 29, 518-539.

Bies, R.J., Shapiro, D.L. ve Cumming, LL. (1988). "Causal Accounts and Managing Organizational Conflict: Is it Enough to Say It' s not My Fault ?", Communication Research, 15, s. 381-399.

Burns, T. (1961). Micropolitics: Mechanisms of Institutional Change. Administrative Science Quarterly, Vol. 6, 257-281.

Calder, B.J., PhilipS, L.W., Tybout, A.M. (1981). Designing Research for Application. Journal of Consumer Research, Vol. 8, 197-207.

Cobb, A.T. (1986). Political Diagnosis: Applications in Organizational Development. Academy of Management Review, Vol.11, No 3, 482-496.

Cohen, C. Y. ve Spector, P.E. (2001). The Role of Justice in Organizations: A Meta-Analysis, Organizational Behavior and Human Decision Processes, Vol. 86, No.2, 278-321.

Corbitt, B.J. , Thanasankit, T., Han, Y. (2003). Trust And E-Commerce: A Study of Consumer Perceptions. Electronic Commerce Research And Applications, Vol.2, 203-215.

Cropanzano, R. Byrne, Z. S., Bobocel, D. R., ve Rupp, D. R. (2001). Moral Virtues, Fairness Heuristics, Social Entities, and Other Denizens of Organizational Justice. Journal of Vocational Behavior, 58, 164-209.

Cropanzano, R. ve Folger, R. (1989). Referent Cognitions and Task Decision Autonomy: Beyond Equity Theory. Journal of Applied Psychology, 74, 293-299.

Cropanzano, R., Prehar, C. ve Chen, P. Y. (2002). Using Social Exchange Theory to Distinguish Procedural from Interactional Justice. Group and Organizational Management, 27, 324-351.

Daft, R.(1998). Organization Theory and Design, 8th Edition, Thomson-Southwestern.

Drory, A. ve Romm, T. (1988). What Organizational Politics is: Organization Members' Perceptions, Organization Studies, No.9, 165-179.

Drory, A. ve Romm, T. (1990). The Definition of Organizational Politics: A Review, Human Relations, Vol.43, No. 11, 1133-1154.

Efil, İ. (2000). İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon, Genişletilmiş 6. Baskı, Alfa Basım Yayım Dağıtım A.Ş., Bursa.

Eisenhardt, K. M. ve Bourgeois, L. J. (1988). Polititcs of Strategic Decision Making in Hıgh-Velocity Environments: Toward A Midrange Theory. Academy of Managemanl JoumaJ, Vol. 31. No. 4., 737-770.

Farrel, D. ve Petersen J. C. (1982). Patterns of Political Behavior in Organizations, Academy of Management Review, Vol.7, No.3, 403-412.

Ferris G.R. ve King, T. R., (1991). Politics in Human Resources Decisions:A Walk on The Dark Side. Organizational Dynamics, 59-71.

Ferris, G. R. ve Kacmar, K. M. (1992). Perceptions of Organizational Politics, Journal of Management, Vol.18, No.1, 93-116.

Ferris, G. - Frink, D.D - Galang, M. C. - Zhou, J.- Kacmar, M.K. (1996). Perceptions of Organizational Politics: Prediction, Stres - Related Implications, and Outcomes, Human Relations, Vol.49, No. 2, 233-266.

Folger, R (1987). Distributive and Procedural Justice in the Workplace, Social Justice Research, No.1, 143-159.

Folger, R., ve Bies, R. J. (1989). Managerial Responsibilities and Procedural Justice. Employee Responsibilities and Rights Journal, 2, 79-90.

Greenberg, J. (1990). Organizational Justice: Yesterday, Today, and Tomorrow, Journal of Management, Vol. 16, No.2, s. 399-432.

Gandz, J. - Murray V.V. (1980). The Experience of Workplace Politics, Academy of Management Journal, Vol.23, No. 2, 237-251.

Gray, B. ve Ariss, S.S. (1985). Politics and Strategic Change Across Organizational Life Cycles, Academy of Management Review, Vol.10, No.4, 707-723.

Hage, J. ve Aiken, M. (1967). Relationship Centralization to other Structural Properties, Administrative Science Quarterly, 12, 72-92.

Hair, Joseph F., Anderson, Rolph E., Tatham, Ronald L., and Black, William C. (1998). Multivariate Data Analysis (5th ed.). Upper saddle River, NJ: Prentice Hall.

Hickson, D. J., Hinnings, C.R., Lee, C.A., Schneck, E. ve Pennings, J.M. (1971). A Strategic Contingencies Theory of Intraorganizational Power. Administrative Science Quarterly, 216-229.

Kacmar, K.M ve Ferris, G.R. (1993). Politics at Work: Sharpening the Focus of Politic Behavior in Organizations. Business Horizons, July-August, 70-74.

Kacmar, K.M ve Ferris, G.R. (1991). Perceptions of Organizational Politics Scale (POPS): Development And Construct Validation, Educational and Psychological Measurement Vol. 51, No.1, 193-205.

Kacmar, M.K. ve Carlson, D. S. (1997). Further Validation of the Perceptions of Politics Scale (POPS): A Multiple Sample Investigation, Journal of Management, Vol. 23, No.5, 627- 628.

Kacmar, K. M., Bozeman, D. P., Carlson, D. S. ve Anthony, W. P.(1999). An Examination of the Perceptions of Organizational Politics Model: Replication and Extension, Human Relations, 52, 383-416.

Konovsky, M. A. (2000). Understanding Procedural Justice and Its Impact on Business Organizations, Journal of Management, Vol. 26, No. 3, 489-511.

Lee, C., Pillutla, M. ve Law, K.S. (2000). Power Distance, Gender and Organizational Justice, Journal of Management, Vol.26, No.4, 685-704.

Leventhal, G.S. (1990). What Should Be Done With Equity Theory? Gergen, K.J. - Greenberg, M.S., Willis, R.H. (Ed.) Social Exchange: Advances in Theory and Research, (27-55), New York: Plenum.

Madison, D.L., Allen, R.W.,- Porter, L.W., Renwick, P.A. ve Mayes, B.T. (1980). Organizational Politics: An Exploration of Managers' Perceptions, Human Relations", Vol. 33, No.2, 79-100.

MacCallum, R. C. ve Austin, J.T.(2000). Applications of Structural Equation Modeling in Psychological Research. Annual Reivew of Psychology, Vol. 51, No.1, s. 201-226.

March, J.G. (1962). The Business Firm as a Political Coalition, The Journal of Politics, Vol. 24, No. 4, 662-678.

Mayes, T. B. ve Allen, R. W. (1977). Toward A Definition of Organizational Politics, Academy of Management Review, 672-678.

Miles, R.H. (1980). Macro Organizational Behavior. The Goodyear Series in Administration and Business Management.

Miller, D. (1987). Strategy Making and Structure: Analysis and Implications for Performance, Academy of Management Journal 30, 7-32.

Mintzberg, H. (1983). Power in and around organizations. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Mintzberg, H. (1985). The Organization as Political Arena, Journal of Management Studies, Vol.22, No.2, 133-154.

Moorman, R. H. (1991). Relationship Between Organizational Justice and Organizational Citizenship Behaviors: Do Fairness Perceptions Influence Employee Citizenship?, Journal of Applied Psychology, 76, 845-855.

Narayanan, V.K. ve Fahey, L. (1982). The Micro-Politics of Strategy Formulation. Academy of Management Review, Vol.7, No.1, 25-34.

Nathan, P.R., Mohrman, A.M. ve Milliman, J. (1991). Interpersonal Relations as A Context for the Effects of Appraisal Interviews on Performance and Satisfaction: A Longitudinal Study. Academy of Management Journal, Vol.34, No.2, 352-369.

Parker, C. P., Dipboye, R. L., ve Jackson, S. L. (1995). Perceptions of Politics: An Investigation of Antecedents and Consequences. Journal of Management, 21, 891-912.

Pearce, J. L., Bigley, G. A., ve Branyiczki, I. (1998). Procedural Justice as Modernism: Placing Industrial/Organizational Psychology in Context. Applied Psychology: An International Review, 47, 371-396.

Pfeffer, J. (1981). Managing with Power. Boston, MA: Harvard Business School Press.

Pfeffer, J. ve Salancik, G.R. (1974). Organizational Decision Making as a Political Process: The Case of A University Budget. Administrative Science Quarterly, 135-151.

Podsakoff, P.M. ve Mac Kenzie (1994). An Examination of the Psychometric Properties and Nomological Validity of Some Revised and Reduced Substitutes for Leadership Scales, Journal of Applied Psychology, Vol 79, No.5, s.702-713.

Pugh, D.S. D Hickson, J. Hinings, C.R. ve Turner C. (1968). Dimensions of Organizational Structure. Administrative Science Quarterly, Vol.13, 65-91.

Robbins, S.P. (1983). Organizational Behavior, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.

Sax, L.J., Gilmartin S.K. ve Bryant A. N. (2003). Assessing Response Rates and Nonresponse Bias in Web and Paper Surveys. Research in Higher Education, Vol.44, No.4, s. 409-431.

Schminke, M. (2001). Considering the Business inBusiness Ethics: An Exploratory Study of the Influence of Organizational Size and Structure on Individual Ethical Predispositions. Journal of Business Ethics, 30: 375-390.

Schminke, M., Ambrose, M.L. ve Cropanzano, R. (2000). The Effect of Organizational Structure on Perceptions of Procedural Fairness, Journal of Applied Psychology, Vol. 85, No.2, s. 294-304.

Schminke, M., Cropanzano, R., ve Rupp, D. E. (2002). Organization Structure and Fairness Perceptions: The moderating Effects of Organizational Level. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 89, 881-905.

Schein, V. (1977). Individual Power and Political Behaviors in Organizations: An Inadequately Explored Reality, Academy of Management Review, 64-72.

Scandura, T.A. (1999). Rethinking Leader- Member Exchange: An Organizational Justice Perspective, Leadership Qurterly, Vol.10, No.1, 25-40.

Segars, A.H., Grover, V. (1993). Re-Examining Perceived Ease of Use and Usefulness: A Confirmatory Factor Analysis. MIS Quarterly, December, s. 517-525.

Sweeney, P. D. ve Mc Farlin, D. B. (1993). Workers' Evaluations of The "Ends" and The "Means":An Examination of Four Models of Distributive and Procedural Justice, Organizational Behavior and Human Decision Processes, 55, 23-40.

Tushman, M. (1977). A Political Approach to Organizations; A Review and Rationale, Academy of Management Review, s. 206-216.

Valle, M. ve Perréwe, P. L. (2000). Do Politics Perceptions Relate to Political Behaviors? Test of an Implicit Assumption and Expanded Model. Human Relations, 53, 359-386.

Welsh, A.M. ve Slusher, E.A. (1986). Organizational Design as a Context for Political Activity. Administrative Science Quarterly, 31, 389-402.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 :169-186 (2007)

İŞ YERİNDE YAŞANAN PSİKOLOJİK ŞİDDETİN YAPISI VE BOYUTLARI: 4-5 YILDIZLI OTEL İŞLETMELERİ ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Şule Aydın*

Yrd. Doç. Dr. Emrah Özkul**

ÖZ

Bu çalışmada işyerlerinde yaşanan psikolojik şiddetin yapısı ve boyutları incelenmektedir. İşyerinde bir kişinin sürekli ve sistematik olarak bir ya da birden fazla çalışan tarafından saldırgan davranışlara hedef haline getirilmesiyle psikolojik şiddet meydana gelmektedir. Bu tür davranışlar kişi üzerinde psikolojik travmalara sebep olmaktadır. Bu nedenle, organizasyonlarda yaşanan psikolojik şiddetin nedenlerinin ve yapısının ortaya konulması çok önemlidir. Bu amaçla, psikolojik şiddetin özellikleri, kimlerin kimlere uyguladığını, neden yapıldığını ve sonuçlarını anlamak üzere ampirik bir çalışma yürütülmüştür. Uygulama Türkiye'de bulunan dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışan işgörenler üzerinde yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Psikolojik Şiddet, Otel İşletmeleri, İşyeri*

THE NATURE AND DIMESSION OF MOBBING AT WORK: 4-5 STAR HOTEL ESTABLISHMENTS CASE

ABSTRACT

The study rewiews and introduces the nature and dimensions of mobbing at work. Mobbing occurs when someone at work is systematically subjected to aggressive behaviour from one or more colleagues or supervisors over a period of time, in a situation where the targets finds it difficult to defend him or herself to escape the situation. Such treatment tends to stigmatise the target and may cause severe psychological trauma.So the causes and dimensions of mobbing must be introduce. So an empirical research has been conducted to get knowledge of " what is the charactaristic of mobbing, who is doing, what to whom, where, why and with what kinds of consequences" in relation with mobbing. The research has been focused people who were working at the four and five stars hotel establishments in Turkey

Keyword: *Psychological Violence, Mobbing, Hotel Establishments, Workplace*

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu e-mail:suleaydin2002@hotmail.com

* Düzce Üniversitesi, Akcakoca Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu

1. GİRİŞ

Aşağılama, sözlü saldırı, ısrarlı eleştiriler, kişisel veya fiziksel olarak tacize uğrama, tehdit edilme hem özel hem de kamuda çalışan pek çok işgörenin maruz kaldığı düşmanca bir çalışma ortamını yaratmaktadır. İş hayatındaki pek çok insan çalışma hayatlarının bir bölümünde üstleri, astları ya da çalışma arkadaşları tarafından bu tür sözlü saldırı, tehdit veya aşağılama gibi davranışlara maruz bırakılmaktadır.

Örgütlerde, çalışanlar açısından rahatsız edici davranışlarla ortaya çıkan, çözülmediği takdirde işyerinden ayrılmalarına neden olabilecek kadar sıkıntılara neden olabilen psikolojik şiddet kaynaklı sorunlara oldukça sıkça rastlanmaya başlanmıştır. Turizm sektörünün emek yoğun oluşu ve buna bağlı olarak da turizm işletmelerinde insan ilişkilerinin yoğun olarak yaşanması, psikolojik şiddetin ortaya çıkmasına uygun bir ortam yaratmaktadır. Bundan dolayı, psikolojik şiddetin boyutlarının ortaya konulması ve nedenlerinin tespit edilmesi, turizm işletmelerinin verimliliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle, ülkemizde otel işletmelerinde yaşanan psikolojik şiddetin kapsamının ve boyutlarının ortaya konulması için, öncelikle konunun kavramsal boyutu ve kapsamı teorik olarak incelenerek, daha sonra ülkemizde bulunan dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışan işgörenler üzerinde yapılan araştırmanın sonuçları irdelenmiştir.

2. PSİKOLOJİK ŞİDDET KAVRAMI

İşletmelerde kişiler arası çatışmalara sıkça rastlanmaktadır. Bu tür çatışmalar ise, başta çalışanlar daha sonra ise tüm örgütü etkisi altına alarak, çeşitli olumsuz sonuçlar yaratır. Son yıllarda ise, bu tür çatışma ve taciz türlerinden birisi olan, işyerlerinde yaşanan psikolojik şiddet olayları giderek yaygınlaşmakta ve pek çok çalışmanın da konusunu oluşturmaktadır.

Yıldırma (mobbing), zorbalık (bullying) veya taciz (harrassment) kavramları ile ifade edilmeye çalışılan psikolojik şiddet olgusu, çalışanların tatminsiz, stres altında ve işyerlerini terk etme eğiliminde olmaları gibi sonuçlar verebilen ciddi bir örgütsel sorun olarak son zamanlarda karşımıza sıkça çıkmaktadır.

Yabancı literatürde yaygın olarak "bullying" ve "mobbing" olarak kullanılan kavramın karşılığının birebir bulunmasındaki zorluk nedeniyle, araştırmacılar ortak bir kelime ile işyerinde yaşanan psikolojik şiddeti ifade edememektedir. Bu nedenle, çoğu araştırmacı iş yerinde yaşanan psikolojik şiddeti tanımlamak için bir karşılık bulmak yerine doğrudan "mobbing" kavramını kullanmayı tercih etmektedirler (Çobanoğlu, 2005, s.19; Yücetürk, 2005, s.1; Tınaz, 2006, s.1).Bununla birlikte araştırmacıların bu kavramı ifade edebilmek için değişik kavramlar kullandıkları görülmektedir. Bu kavramları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Psikolojik şiddet
- Yıldırma
- İşyeri terörü
- Duygusal yıldırma
- Zorbalık
- Duygusal taciz
- Duygusal zorbalık

- Taciz
- Psikolojik terör

Latincede "kararsız kalabalık" anlamına gelen "mobilevulgus" kelimesinden türetilmiş olan "mob" sözcüğü, kanun dışı şiddet uygulayan düzensiz kalabalık veya çete anlamına gelmektedir. "Mobbing" kelimesi ise, "mob" kökünden gelmekte ve "kitle halinde saldırma, hücum etme, etrafını kuşatma, yığılma" olarak tanımlanmaktadır(Redhouse, 2000, s.629).

Mobbing kavramı, ilk olarak 60'lı yıllarda tanınmış Avusturyalı bilim adamı Konrad Lorenz tarafından "hayvanların bir yabancıyı veya avlanmakta olan bir düşmanı kaçırmak için yaptıkları davranışları" açıklamak üzere kullanılmıştır. Daha sonra ise, İsveçli bilim adamı Dr. Peter-Paul Heinemann, çocuklara yönelik olarak sergilenen zorbalık içeren davranışları ifade edebilmek için araştırmalarında "mobbing" terimini, kurbanı yalıtan ve ümitsizlik nedeniyle intihara kadar götürebilecek bu davranışın ifade edilmesinde kullanılmıştır. 80'li yıllarda ise İsveçli psikolog Dr. Heinz Leymann işyerinde çalışanların birbirlerine uyguladıkları rahatsız edici, saldırganca ve huzursuz edici kötü davranışları tanımlamak için "mobbing" kavramını kullanarak, işyerindeki psikolojik şiddet üzerine kapsamlı çalışmalar yürütmeye başlamıştır(Davenport, 2003, s.3).

Mobbing kavramı, çalışanların üstleri, astları veya eşit düzeydeki çalışanlar tarafından sistematik olarak uygulanan her tür kötü davranış, tehdit, şiddet, aşağılama gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Einarsen, 1999, s.17). Mobbing kim tarafından ve kime karşı yapılırsa yapılsın, zararlı davranışlardan meydana gelir ve asıl amacı hedef alınan kişinin iş yerini terk etmesini sağlamaktır (Remage, http://www.law-office.demon.co.uk).

İşletmelerde psikolojik şiddeti tanımlamak için kullanılan mobbing kavramı yerine yabancı literatürde değişik kavramlar da kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygınları "bullying", "harrasment" ve "victimization"dır.

Bullying kavramı gerçekte Türkçe'ye zorbalık veya kaba kuvvet olarak çevrilmekte ve Einarsen'in (2000, s.381) de tanımladığı gibi: "bir veya birden fazla bireye karşı bir kişi veya bir grup tarafından sistematik olarak uygulanan saldırı ve şiddet"tir. Yine benzer şekilde Zapf'ın(1999, s.71) da çalışmasında belirttiği gibi zorbalık (bullying) fiziksel saldırganlık anlamına gelmektedir. Bu konudaki çalışmaların öncülüğünü yapmış olan Leyman da (1996, s.165) benzer görüşü öne sürerek zorbalığı, fiziksel olan veya olmayan sistematik düşmanca ve saldırganca davranışlar şeklinde açıklamıştır. Field (http://www.tes.co.uk) ise zorbalığın psikolojik olabileceği gibi, vücut dili ile gözdağı verme, tokat ya da yumruklama gibi fiziksel boyutlarının da olabileceğini söyleyerek psikolojik şiddet ve zorbalık arasındaki farkı da ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bunun yanında bazı araştırmalar, zorbalık (bullying) kavramını tanımlarken, kötü niyetli, aşağılayan, gözdağı vermeye yönelik davranışlar, haksız eleştiriler ve cezalandırmalar şeklinde içeriğini belirleyerek ve fiziksel saldırı boyutuna değinmeyerek, bu kavramı psikolojik şiddet (mobbing) kavramı yerine kullanmışlardır(Quine, http:// bmjjournals.com). Einerson da (www.pistes.uqam.ca) çalışmasında, Norveç'de zorbalık kavramının anlamını neredeyse kaybederek, düşünceleri küçük görme, aşırı sataşma, dedikodu yapma anlamında kullanıldığını ve bu haliyle zorbalık kavramının çok popüler bir kelime haline geldiğini belirtmektedir. Avusturyalı ve İngiliz araştırmacılar, okullarda, işyerlerinde ve ordu gibi kuruluşlarda kişilerin gözünü korkutmak için yapılan davranışlara zorbalık kavramını kullanmaktadırlar. ABD'de ve Avrupa'da ise, okul örgütlerinde "bullying", işyerlerindeki psikolojik şiddeti tanımlamak için ise "mobbing" kavramı kullanılmaktadır."Bullying" kavramının fiziksel saldırı ve tehdit anlamına

geldiği düşünülürse, okullarda öğrenciler arasında yaşanan saldırı eylemlerini ifade etmekte kullanıldığı anlaşılmaktadır (Davenport vd., 2003, s.5).

İşyerlerinde psikolojik şiddet yani "mobbing" kavramı ise, işyerlerinde daha sofistike davranışlar biçiminde gelişmekte ve kurbanlar sosyal hayatlarından izole edilerek, işten ayrılmaya doğru yöneltilmektedirler. Örgütlerde yaşanan şiddet olayları hakkında detaylı araştırmalara sahip olan Leymann da (The Mobbing Encyclopaedia, http://www.leymann.se) "mobbing" ve "bullying" terimlerinin kullanım alanlarını ayırarak, okullarda yaşan şiddet ve zorbalık olaylarını ifade etmek için "bullying", işyerlerinde yaşanan psikolojik şiddeti yansıtan davranışlar için de "mobbing" kavramını kullanmaktadır. Bu nedenle, işyerlerinde ki yaşanan yıldırma ve psikolojik baskı olaylarını ifade etmek için psikolojik şiddet (mobbing) kavramını kullanılmasının, kavramsal bir kargaşanın yok edilmesi açısından gerekli olduğu düşünülmektedir.

İşyerinde psikolojik şiddet, "taciz etme, rahatsızlık verme, sosyal olarak birisini dışlama veya kişinin görevlerini olumsuz etkileme anlamındadır ve bir zaman periyodunda, düzenli ve tekrarlayarak devam eden bilinçli hareketler veya yöntemlere başvurmadır" şeklinde ifade edilmektedir. (Notelaers vd http://spitswww.uvt.nl). Bu tanımda görüldüğü gibi, kurbanlara uygulanan olumsuz davranışın sürekliliği ve düzenliliği söz konusudur.

Arpacıoğlu (http://www.kariyer.com) ise, psikolojik şiddeti, "haksız suçlamalar, küçük düşürmeler, tacizler, duygusal eziyetler ve/veya terör uygulamak yoluyla bir kişiyi işyerinden dışlamayı amaçlayan kötü niyetli bir eylem" olarak tanımlayarak, psikolojik şiddeti uygulayanların amaçlarını ortaya koymaktadır. Çünkü, psikolojik şiddet uygulayıcıları, şiddet davranışını büyük dikkat ve incelikle uygulamaktadırlar ve şiddete uğrayan işgören işten ayrıldığında, kurban olarak seçilen bu işgörenin kusurlu olduğu ve kendi isteğiyle işten ayrıldığı ifade edilmektedir (McCord ve Richardson, http://gbr.pepperdine.edu).

Psikolojik şiddet hakkındaki yukarıda yer alan tanımlara bakıldığında, yapılan davranışın psikolojik şiddet olarak kabul edilebilmesi için bazı kriterlerin olması gerektiği anlaşılmaktadır. Rayner ve arkadaşları (1999, s.11-15) bu kriterleri frekans, uzunluk dönemi, davranışlara reaksiyon ve güç farklılıkları olarak belirlemiştir. Bu kriterlerden biri olan güç farklılıkları, psikolojik şiddete uğrayan kişinin kendisini savunamayacak durumda olması gereğidir. Çünkü, tanımlar şiddeti uygulayanlar ile şiddete maruz kalan arasında bir güç dengesizliğinin olması gerektiğini belirtmektedir(Einarsen; 2000, s.381). Nield 'a(1996, s.242) göre kişiler ancak, tekrar eden olumsuz davranışlar karşısında, kaçamayacak ya da kendilerini savunamayacak durumda iseler kurban sayılabilirler. Yine belirtildiği gibi, bir psikolojik şiddetin varlığından bahsedilebilmesi için bir kişi ya da bir grup tarafından hedef alınmış bir kişiye karşı negatif davranışlar mevcut olmalıdır ve kurban olarak seçilen kişi de yapılan davranışları olumsuz tavırlar olarak algılamalıdır (Einarsen; http://www.pistes.uqam.ca: Harvey ve Keashly, http://www.pistes.uqam.ca). Buna göre, eğer kişiye karşı yapılan davranışları kurban bir saldırı olarak algılamıyor ise psikolojik bir şiddetin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Psikolojik şiddet tanımlarındaki bir diğer parametre ise, şiddet davranışının süresi ve sıklığı ile ilgilidir. Bir davranışın psikolojik şiddet olarak kabul edilebilmesi için, en az haftada bir kez ve altı ay boyunca olumsuz bir psikolojik şiddete maruz kalınmalıdır. Tanımlar, geçici ve nadiren görülen çatışmaları psikolojik şiddet kapsamına alınmadığını göstermektedirler (Leymann, 1996, s.169). Bu açıklamalara dayanılarak bir davranışın psikolojik şiddet olarak kabul edilebilmesi için gerekli kriterler aşağıdaki gibidir:

- Taraflar arasında mutlak bir güç dengesizliği,
- Olumsuz bir davranışın varlığı,
- Hedef alınan kişi tarafından davranışların olumsuz olarak algılanması
- Olumsuz davranışın sürekliliği ve sıklığı
- Davranışın kurban üzerinde olumsuz etkilerinin olması.

Örgütlerde işgörenin etkinliğini ve öz güvenini azaltma, güvenilirliğini baltalama, istenmeyen fiziksel temas, sosyal çevreden izole etme, çirkin bir isim takarak seslenme, toplum önünde küçük düşürme ve yıldırma gibi davranışların, giderek daha çok farkına varılmaktadır. Birçok ülkede sendikalar, meslek örgütleri, insan kaynakları bölümleri son on yılda bu sorunla daha çok ilgilenmeye başlamışlardır (Cowie vd, 2002, s.34). İşyerlerindeki psikolojik şiddetin kapsamının anlaşılarak hangi yollarla şiddet uygulandığını tespit etmek isteyen Leymann (1996, s.173) kırk beş adet psikolojik şiddet davranışını beş grupta toplayarak psikolojik şiddet tipolojisini ortaya koymuştur. Buna göre:

- Birinci Grup: Kendini göstermeyi ve iletişim oluşumunu etkilemek (üstlerin kişinin kendini gösterme olanaklarınızı kısıtlaması, sözünün sürekli kesilmesi, sürekli eleştirilme vb.).
- İkinci Grup: Sosyal ilişkilere saldırlar (çevredekilerin konuşmaması, orada yokmuş gibi davranılması, başkalarıyla konuşulmasının veya ulaşılmasının engellenmesi vb.).
- Üçüncü Grup: İtibarınıza saldırılar (asılsız söylentiler çıkarma, dini veya siyasi görüşle alay, gülünç duruma düşürmek için yürüyüş veya konuşmaların taklidinin yapılması, alçaltıcı isimlerle anılma vb.).
- Dördüncü Grup: Kişinin yaşam kalitesi ve mesleki durumuna saldırılar (anlamsız görevlerin verilmesi, sahip olunandan daha az yetenek gerektiren işler verilmesi, verilen işlerin geri alınması vb.).
- Beşinci Grup: Kişinin sağlığına doğrudan saldırılar (fiziksel olarak ağır işleri yapmaya zorlanma, fiziksel şiddet tehditleri, cinsel tacizler vb).

Psikolojik şiddetin temel özelliği, bireysel olarak musallat olan bir kişi veya bir grup çalışan tarafından yürütülmesidir. Psikolojik şiddeti bazen yönetim ihtiyatlı ve bilinçli olarak koordine edilebilir veya şiddet uygulamalarını görmezden de gelebilir. Fakat çoğu zaman psikolojik şiddet uygulamaları sinsice ve başkalarının fark edemeyecekleri şekilde yürütülür. (Ramage, http://www.lawoffice.demon.co.uk).

Psikolojik şiddetin uygulanması esnasında taraflara bakıldığında ise, örgütsel yapıda dikey veya yatay olmak üzere her iki şekilde de uygulandığı görülmektedir. Dikey veya "hiyerarşik psikolojik şiddet"te üstler astlarına veya astlar üstlerine şiddet uygulamaktadır. Yatay veya "fonksiyonel psikolojik şiddet"te ise, birbirleriyle kurmay-fonksiyonel ilişki içinde olan eşitler birbirine şiddet uygulamaktadır. Bu psikolojik şiddet türünde genellikle birkaç kişi bir araya gelerek bir kişiye psikolojik şiddet göstermektedirler (Tutar, 2004, s.91; Çobanoğlu, 2005, s.25)

Üstün sahip olduğu güç ve yetkiler, özellikle işveren şikayet prosedürünün yönetilmesi, şikayetlerin genellikle üste yapılması ve çalışanların işlerinin üstler tarafından koordine edilmesi nedeniyle psikolojik şiddet davranışlarının genellikle üstler tarafından astlara yapıldığı ifade edilmektedir (Ramage, http://www.law-office.demon.co.uk).

İsveç'te yapılan araştırma, psikolojik şiddetin %44'ünün eşitler arasında yaşandığını ve yatay doğrultuda şiddetin yaygın olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dikey doğrultuda şiddet, yani üstten asta psikolojik şiddet %37 oranında yaşanırken, asttan üste psikolojik şiddet ise %9 oranında gözlenmiştir. Olayların %10'unda ise yatay ve dikey psikolojik şiddetin karışımı mevcuttur. (Leymann, 1996, s.170).

3. PSİKOLOJİK ŞİDDETİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

İşgörenleri psikolojik ve fiziksel olarak yıpratan, tükenmişliğe sürükleyen, korkutan işyerlerindeki psikolojik şiddet davranışlarının nedenlerini ortaya koymak oldukça zordur. Çünkü çeşitli etkenlerin, saldırganların bu tür şiddete yönelmelerini sağladığı çok sayıdaki araştırmacının yapmış olduğu çalışmalardan anlaşılmaktadır. Bu araştırmacılardan Zapf (1999, s.76) yapmış olduğu çalışmasında yirmi üç tane psikolojik şiddet davranış nedenini tespit ederek, bunlar arasından en önemli nedenlerin, işgörenleri işyerinden ayrılmaya mecbur bırakmak, düşmanlık dolu kişilerin diğerlerini etkilemesi, örgüt iklimi, yüksek oranda iş stresi ve çözülemeyen çatışmalar olduğunu belirtmektedir. Yine diğer faktörlerden, örgütsel sorunlar, diğer çalışanlara göre daha yüksek performans gösterme, önemli bir pozisyonda olma gibi örgütten kaynaklanan nedenlerin yanında, özel hayat, dini inanç, cinsiyet, dış görüntü gibi kişisel nedenlerinde varlığını tespit etmiştir. Ancak, bu tür özel nedenlerin çok daha az etkili olduğu görülmektedir.

Yine bir başka araştırmada ise Björkqvist ve arkadaşları (1994, s.31), psikolojik şiddetin üç temel nedeni olarak, kişilerin işyerindeki statülerini ve iş pozisyonlarını, kıskançlığı ve saldırganların kendilerine olan güvensizliğini göstermektedirler. Bu konuda çok sayıda çalışma yapmış olan Einarsen(2000 , s.388-392) ise, bu nedenleri üç grup altında toplamaktadır:

- Kişilik özellikleri (kurbanın endişeli veya saldırgan yapısının olması veya kolay incinebilir olması, kurbanın açık fikirli, ince zevklere sahip, vicdanlı ve çok başarılı olması vb.)
- Örgütlerde insanların doğal yapısında olan özelliklerden kaynaklanan çatışmalar (hırçınlıklar, korkular, şüpheler, kızgınlıklar, kötümserlik vb.)
- Sosyal ve örgütsel iş çevresi ve çalışma koşulları (liderlik tarzı, rol çatışması, aşırı iş yükü, denetimin eksik oluşu vb.)

İşyerlerindeki psikolojik saldırıların varlığının bazen en önemli nedeni örgüt kültürü de olabilmektedir. Bazı işletmelerde, yönetim, bu tür saldırıların yapılabileceği ortamlara göz yumabilmekte ve hatta destek olacak şekilde yaklaşımlar gösterebilmektedir. Eğer bir örgüt içerisinde bu tür saldırıları önlemeye, gözlemlemeye veya cezalandırmaya yönelik politikalar mevcut değilse, saldırganlar şiddet yaratmaya devam edecektir ve örgüt de sonuçlarına katlanmak zorunda kalacaktır (Voroney, 2005, s.23).

Tekrar eden ve sürekli şiddet davranışlarına maruz kalmak, bireyler üzerinde yıkıcı etkilere neden olabilmektedir. Kurban kendini savunmasız hissetmeye başlamakta ve kendine olan güveni sarsılmaktadır. Bunun sonucunda da aşırı derecede bir stres yaşamaya başlamaktadır. Eğer şiddet ortamı devam eder ve çözüm getirilemezse, şiddetin uzun süreli etkileri sonucu bireyde sinir bozukluğu, kalp krizi, hatta intihar etme gibi neticeler verebilmektedir. (Sheehan, 1999, s.59).

İşyeri açısından bakıldığında ise, ısrarlı, saldırgan, onur kırıcı davranış, gücü kötüye kullanma, haksız cezai yaptırım, tehdit etme gibi psikolojik şiddetlere maruz kalan bireylerde moral düşüklüğü, kendine güvenin azalması aşırı stres gibi sonuçlar nedeniyle işyeri performansı da etkilenecektir (Quine, http://www.bmjjournals.com). Çünkü, bu tür davranışlara uzun süre maruz kalma, kişisel teşebbüsün

azalması, isteksiz iş yapma, işe gelmeme ve istifalar ile sonuçlanır (Yücetürk ve Öke, 2005, s.61). Yine benzer şekilde, psikolojik şiddet sosyal iklime zarar vermekte ve sosyal desteğin yok olmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda yaşanan iş stresi ve buna bağlı ortaya çıkan sorunların da artmasına sebebiyet vermektedir(Zapf, 1999, s.75). Bu nedenle, psikolojik şiddet davranışlarının varlığına müsaade eden işletmeler, yüksek orandaki iş devamsızlığı, istifaların yarattığı maliyetler ve sabotajlar gibi nedenlerle verimliliğini ve etkinliliği kaybedecektir (Mcmahon, 2000, s.388).

4. OTEL İŞLETMELERİNDE YAŞANAN PSİKOLOJİK ŞİDDET ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Örgütlerde işgörenin etkinliğini ve öz güvenini azaltma, güvenilirliğini baltalama, istenmeyen fiziksel temas, sosyal çevreden izole etme, çirkin bir isim takarak seslenme, toplum önünde küçük düşürme ve yıldırma gibi davranışların, giderek daha çok farkına varılmaktadır. İşyerinde yapılan psikolojik şiddetin organizasyon, toplum, işgören ve ailesi üzerinde olumsuz etkileri ve sonuçları bulunmaktadır. Bu nedenle insan ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı turizm işletmelerinde psikolojik şiddet boyutlarının ortaya konulması organizasyon, toplum, işgören, işgören sağlığı, iş görenin ailesi ve arkadaşları ve sunulan hizmet açısından önem taşımaktadır. Bu araştırmanın amacı, kuramsal bilgilerden yararlanılarak belirlenen psikolojik şiddet değişkenlerinin ülkemizde faaliyet gösteren orta ve büyük ölçekli otel işletmelerinde varolup olmadığını, böyle bir durum var ise şiddetin boyutlarını belirlemek, böylelikle yararlı sonuçlara ulaşmaktır.

4.2. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Anket sorularının oluşturulmasında, literatürdeki bilgilerden hareketle psikolojik şiddet değişkenlerinden yararlanılmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik toplam 11 soru yer almaktadır. Bu sorular, açık ve kapalı uçlu olup sınıflandırma ölçeğindedir. Anketin ikinci bölümünde ise katılımcıların psikolojik şiddete maruz kalıp kalmadıklarını belirlemeyi amaçlayan toplam 33 soru bulunmaktadır. Bu bölümdeki sorular sınıflandırmalı ölçek şeklinde, "evet" ve "hayır" gruplarından oluşturulmuş; katılımcıların buna göre cevaplaması istenmiştir.

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS for Windows 13 (Statistical Program for Social Science) paket programı kullanılmış, sonuçlar tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistikle tablolar halinde sunulmuştur. Bu süreç içerinde öncelikle araştırmaya katılanlar ile otel işletmelerinin demografik bilgileri frekans dağılımlarıyla verilmiştir. Bu aşamadan sonra anketin belirleyici sorusu olan "psikolojik şiddete maruz kaldınız mı?" sorusuna verilen yanıtlar ile psikolojik şiddet ile ilgili diğer konular gösterilmiştir. Üçüncü aşamada, katılımcıların psikolojik şiddete maruz kalma nedenleri sınıflandırılmıştır. Dördüncü aşamada ise, ankete katılanların kullanılan psikolojik şiddet değişkenlerine maruz kalma durumları sorulara verilen yanıtlarla ortaya koyulmuştur. "Evet" ve "hayır" seçeneklerini işaretleme oranları frekans ve yüzdesel olarak belirlenmiştir. Analiz sürecinin beşinci aşamasında, daha önce belirlenen hipotezlerin test edilmesine çalışılmıştır. Söz konusu hipotezler, psikolojik şiddete maruz kalma ile katılımcıların demografik özellikleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamaya yöneliktir. Hipotezlerin sınanmasında kategorik bir değişkenini düzeylerine giren birey ya da nesnelerin anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini test eden ki-kare testi uygulanmıştır ve elde edilen sonuçlara göre değerlendirmeler yapılmıştır.

4.3. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Adana, Ankara, Antalya, Bursa, İstanbul, İzmir ve Muğla illerinde bulunan turistik işletme belgeli dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinin çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmada yukarıdaki illerde araştırma yapılmasının nedeni; özellikle Antalya, İzmir ve Muğla'da turistik talebin belli zamanlarda yoğunluk göstermesi ve turizm açısından öncelikle çekim merkezleri olmaları; diğer illerde ise şehir otelciliğinin gelişmiş olmasıdır. Dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinin seçilme nedeni ise; bu işletmelerin daha profesyonel hizmet vermeleri, çalışan sayılarının daha fazla olması ve örgütsel ortamlarının farklı olmasıdır.

Araştırmada hem zaman hem de maddi olanaklar göz önüne alındığında yukarıdaki illerdeki otel işletmelerinin tümüne ulaşmak yerine her ilden beş otel işletmesine uygulama yapılması düşünülmüştür. Özellikle sezonluk faaliyet gösteren işletmelerde sezonunun yoğunluğuna göre çalışan talebi, özellikle kayıt dışı çalışan fazlalığı yukarıda belirtilen illerdeki dört ve beş yıldızlı otel işletmesinde çalışan sayısının belirlenmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle, bu araştırma sonuçlarının akademik literatüre katkı sağlayacağı ancak evrene genellenemeyeceği söylenebilir. Otel işletmeleri ve adresleri "Türkiye Oteller Rehberi"nden alınmış ve bu otel işletmelerinden her il için beş işletme belirlenmiştir. Böylelikle anket uygulanacak işletme sayısı 35 olmuştur. Her işletme için 20 anket formu hazırlanmış ve bu formların anketörler aracılığıyla çalışanlarla yüz yüze görüşülerek doldurulması istenmiştir. Araştırma süreci 10 Şubat 2006- 15 Nisan 2006 tarihleri arasında yürütülmüştür. Bu süreç içerisinde bazı işletmeler zaman kısıtlığı ve yoğunluklarını öne sürerek ankete katılmak istemediklerini belirtmişlerdir. Bu durum karşısında yeni bir işletmenin ankete dahil olunması istenmemiş, varolan formlarla değerlendirme yapılması uygun görünmüştür. Araştırmaya ayrılan süreç bitiminde Adana'dan 3 işletme (47 anket); Bursa'dan 4 işletme (65 anket), İzmir 3 işletme (40 anket) ve Ankara 4 işletme (75 anket), Antalya 5 işletme (83 anket), İstanbul 5 işletme (78 anket) ve Muğla 5 işletme (85 anket) olmak üzere 29 işletmeden toplam 482 adet anketin geri dönüşü sağlanmıştır. Bu anket formlarının, 55 tanesi veri eksikliği nedeniyle ve değerlendirme dışı bırakılarak, değerlendirmeye uygun bulunan toplam 427 anket formuyla gerekli analizler yapılmıştır.

4.4. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulguları beş grup halinde sunulmaktadır. Birinci grupta işgörenlerin demografik özellikleri; ikinci grupta otel işletmelerinin özellikleri; üçüncü grupta işgörenlerin daha önce psikolojik şiddet görüp görmeme durumu ve bu durumla ilişkili konular; dördüncü grupta araştırmaya dahil olan otel işletmelerinde hangi yolla psikolojik şiddet uygulandığının belirlenmesi, beşinci ve son grupta ise şiddet görme durumunun çalışanların demografik özellikleriyle ilişkili olup olmadığının sınanması ile ilgili veriler yer almaktadır.

4.4.1. İşgörenlerin Demografik Özellikleri İle İlgili Bulgular

Ankete katılanların demografik özellikleri olarak; cinsiyeti, yaş grubu, medeni durumu, eğitim durumu, aylık maaşları, işletmedeki pozisyonları, çalıştıkları departmanları ve son çalıştıkları işyerinden ayrılma nedenleri konularında sınıflandırmalar yapılmış ve sağlanan bilgiler tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. İşgörenlerin Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

	Frekans (f)	**Yüzde (%)**
Cinsiyet		
Bayan	151	35.4
Bay	263	61.6
Cevapsız	13	3.0
Toplam	**427**	**100**
Yaş		
18–28 yaş	201	47.1
29–38 yaş	134	31.4
39–48 yaş	70	16.4
49 ve üzeri	17	4.0
Cevapsız	5	1.2
Toplam	**427**	**100**
Medeni Durum		
Evli	203	47.5
Bekar	190	44.5
Dul	18	4.2
Cevapsız	16	3.7
Toplam	**427**	**100**
Eğitim Durumu		
İlköğretim	74	17.3
Lise	166	38.9
Ön Lisans	92	21.5
Lisans	74	17.3
Lisansüstü	6	1.4
Cevapsız	15	3.5
Toplam	**427**	**100**
	Frekans (f)	**Yüzde (%)**
İşletmedeki Konum		
Üst Düzey Yönetici	37	8.7
Orta Düzey Yönetici	107	25.1
İşgören	278	65.1
Cevapsız	5	1.2
Toplam	**427**	**100**
Çalışılan Departman		
Önbüro	124	29.0
Kat Hizmetleri	79	18.5
Yiyecek-İçecek	96	22.5
Güvenlik	10	2.3
İnsan Kaynakları	16	3.7
Halkla İlişkiler	20	4.7
Pazarlama	21	4.9
Muhasebe	31	7.3
Diğer	24	5.6
Cevapsız	6	1.4
Toplam	**427**	**100**
Alınan Maaş		
350–600 YTL	205	48.0
601–900 YTL	124	29.0
901- 1200 YTL	51	11.9
1201 YTL ve üzeri	37	8.7
Cevapsız	10	2.3
Toplam	**427**	**100**

Tablo 1'den, ankete katılanların % 61.6'sı bay, % 35.4'ü bayanlardan oluştuğu; daha çok genç yaş nüfusunda yer aldıkları (% 78.5, 18-38 yaş grubu); bunun yanında % 47.5' inin evli, %44.5'inin ise bekâr olduğu görülmektedir.

Araştırma kapsamındaki otel işletmelerinde görev yapan çalışanların % 17.3'ü ilköğretim (74 kişi); % 38.9'u lise (166 kişi); % 21.5'i ön lisans (92 kişi); % 17.3' ü lisans (74) ve % 1.4'ü ise (6 kişi) yüksek lisans ve doktora mezunudur. Bu verilerden çalışanların lise, ön lisans ve lisans eğitim düzeyinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1'e göre çalışanların üst düzey yönetici (genel müdür/müdür yardımcısı, departman müdürleri ve yardımcıları) olma yüzdesi % 8.7, orta düzey yönetici (departman şefi ve yardımcıları) olma yüzdesi % 25.1 ve işletmede diğer çalışanlar olma yüzdesi ise % 65.1 şeklindedir. Katılımcıların, % 29'u önbüro, % 22.5'i yiyecek-içecek, % 18.5'i kat hizmetleri, % 7.3'ü muhasebe, % 4.9'u pazarlama, % 4.7'si halkla ilişkiler, %5.6 'sı ise diğer departmanlarda görev yapmaktadır.

Son olarak alınan maaşlara göre analiz yapıldığında çalışanların %48'inin 350-600 YTL, % 29'unun 601-900 YTL; % 11.9'unun 901-1200 YTL; % 8.7'sinin ise 1201 YTL ve üzeri maaş aldığı görülmektedir. Sonuç olarak; çalışanların büyük bir kısmı (% 48) 350-600 YTL aralığında maaş almaktadırlar.

4.4.2.Otel İşletmelerinin Demografik Özellikleri İle İlgili Bulgular

Tablo 2'deki verilere göre ankete cevap veren 427 çalışandan % 56'sı dört yıldızlı (239 çalışan); % 42.9'u ise beş yıldızlı (183 çalışan) otel işletmesinde görev yapmaktadır. Oluşan bu yüzdeler değerlendirildiğinde; ankete katılan çalışanların büyük çoğunluğunun dört yıldızlı otel işletmesinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.

Otel işletmelerinin karşıladıkları ihtiyaca ve faaliyet süresine göre dağılımı incelendiğinde ise; bu işletmelerde çalışanların %67.7'sinin (289 çalışan) şehir; %28.6'sının (122 çalışan) kıyı otel işletmelerinde bulundukları ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan bu çalışanların %79.6'sının (340 çalışan) sürekli, %19.7'sinin ise (84 çalışan) ise turizm sezonu boyunca hizmet veren işletmelerde çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Özetle araştırma kapsamındaki otel işletmeleri yüksek oranda şehir merkezinde ve sürekli hizmet verme durumundadırlar.

Tablo 2. Görev Yapılan Otel İşletmelerinin Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Görev Yapılan Otel İşletmelerinin Yıldız Sayısı		
	Frekans	**Yüzde %**
Dört	239	56.0
Beş	183	42.9
Cevapsız	5	1.2
Toplam	**427**	**100**
Görev Yapılan Otel İşletmelerinin Türü		
Şehir Oteli	289	67.7
Kıyı Oteli	122	28.6
Dağ Oteli	4	0.9
Liman Oteli	1	0.2
Havaalanı Oteli	8	1.9
Cevapsız	3	0.7
Toplam	**427**	**100**
Görev Yapılan Otel İşletmelerinin Faaliyet Süresi		
Mevsimlik Oteller	84	19.7
Devamlı Hizmet Oteller	340	79.6
Cevapsız	3	0.7
Toplam	**427**	**100**

Anketin belirleyicisi durumunda bulunan "daha önce psikolojik şiddet görme" konusunda çalışanların %71.9'u hayır (307), %27.4'ü evet (117) yanıtı vermişlerdir. Tablo 3'de yer alan bu sonuçlardan anlaşılacağı gibi ankete cevap veren dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde görev yapan çalışanların yaklaşık %27.4'ü ve sadece 117'si psikolojik şiddete maruz kalmışlardır. Psikolojik şiddete maruz kalan 117 işgörenlerin psikolojik şiddete maruz kalma nedenleri ise aynı tabloda özetlenmektedir. Tabloya göre çalışanların %35'i psikolojik şiddete maruz kalma nedenlerini bilmemektedirler. Diğer yandan çalışanların yaklaşık %25'i böyle bir duruma girme nedenlerinin işletmedeki pozisyonları, yaklaşık %19'u ise cinsiyetleri olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 3. Psikolojik Şiddete Maruz Kalma Konusuna Göre Dağılım

Psikolojik Şiddet Görme		
	Frekans	**Yüzde %**
Evet	**117**	**27.4**
Hayır	307	71.9
Cevapsız	3	0.7
Toplam	**427**	**100**
Psikolojik Şiddete Maruz Kalma Nedeni		
İşletmedeki Pozisyon	29	24.8
Cinsiyet	22	18.7
Fiziksel Yapı	6	5.2
Milliyet ve Etnik Kimlik	2	1.7
Yetersizlikler	5	4.3
Dini Görüş	1	0.85
Popülarite	5	4.3
Üstün Yetenek	1	0.85
Bilinmeyen Neden	41	35.0
Terfi Edilme Olasılığı	5	4.3
Toplam	**117**	**100**

Çalışmaya dahil edilen otel işletmelerinde bir başka araştırma konusu, otel çalışanlarının hangi yolla psikolojik şiddete uğradığına ilişkin düşüncelerin belirlenmesidir. İfadelere verilen yanıtlar frekans, yüzde ve katılım sırası olarak tablo 4'te gösterilmektedir. Tablodaki verire göre ankete katılanların en çok psikolojik şiddete uğradıkları konu "yönetimle ilgili haberleri en son duyan kişi olmalarıdır" (n=97). Bunun dışında "kişinin verdiği kararlara şüpheci yaklaşılması" (n=93), üçüncü olarak ise "önemli bilgi ve belgelerin kişiden saklanması"(n=91) ifadelerine diğer ifadelere oranla daha fazla katılım gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Diğer yandan tüm ifadeler arasında en az katılım gören ifadeler sırasıyla; "dini inançlara saldırı veya alay edilme" (n=21), "giyim ve dış görünüşle alay edilmesi" (n=24) ve "politik görüşün eleştirilmesi, saldırılması veya alay edilmesi"dir (n=27).

Bu verilerden anket çalışması yürütülen otel işletmelerinde daha çok yönetsel konularda psikolojik şiddete maruz kalındığı anlaşılmaktadır. Bu veriler her ne kadar böyle bir şiddet tipine maruz kalmayanlara göre düşük oranlarda olsa da, gerekli çalışmalar yapılmadığı takdirde gelecekte psikolojik şiddete maruz kalanların sayısının artabileceği, iç müşterinin tatmin olmamasıyla birlikte dış müşteri tatmininde azalabileceği söylenebilir.

Tablo 4. Psikolojik Şiddet Sorununun Çözüm Yöntemleri

Konu	EVET		HAYIR		CEVAPSIZ	
	Fr	**%**	**Fr**	**%**	**Fr**	**%**
Bir başka çalışanın işletme içinde psikolojik şiddete maruz kaldığına şahit olma	82	19.2	339	79.6	5	1.2
Psikolojik şiddetten dolayı yönetime şikayette bulunma	49	11.5	372	87.3	5	1.2
Şikayet sonucu şiddete yol açan kişinin cezalandırılması	40	9.4	376	86.3	10	2.3
Yönetimin yaşanılan şiddeti ciddiye alıp çözüm üretmeye çalışması	66	15.5	347	81.5	13	3.1

Ankete katılan kişilerin psikolojik şiddete maruz kalmalarıyla ilgili diğer konularda tablo 5'te yer almaktadır. Tabloya göre; bir başka çalışanın işletme içinde psikolojik şiddete maruz kaldığına tanık olma durumu %19.2'dir (n=82). Bununla birlikte çalışanların %11.5'i (n=49) böyle bir şiddetten dolayı şikayette bulunmuşlardır. Ankete katılanların %9.4'ü (n=40) şikayet sonucu şiddete yol açan kişilerin cezalandırıldığını; %15.5'i ise (n=66) yönetimin yaşanılan şiddeti ciddiye alıp çözüm ürettiğini belirtmişlerdir. Tablodaki verilere göre şiddete maruz kalanların bu durumlarını şikayete dönüştürme oranı azalmakta, özellikle yönetimin böyle bir olaya çözüm üretmesinin düşük bir olasılık olduğu ifade edilmektedir.

Tablo 5. Otel İşletmelerinde Hangi Yolla Psikolojik Şiddet Uygulandığına İlişkin Düşünceler

Konu	EVET		HAYIR		CEVAPSIZ		
	Fr	**%**	**Fr**	**%**	**Fr**	**%**	**Sıra**
Yönetici ve iş arkadaşlarının sebepsiz yere soğuk ve ilgisiz davranması	84	19.7	342	80.1	1	0.2	4
Yönetim ile ilgili haberleri en son duyan kişi olma	97	22.7	328	76.8	2	0.5	1
Kimsenin hoşlanmadığı rahatsız edici görevlerin verilmesi	51	11.9	373	87.4	3	0.7	15
Yöneticilerin azarlaması veya ağır tavırlar sergilemesi	46	10.8	380	89.0	1	0.2	18
Başarısızlıkların yöneticileri ve iş arkadaşlarını neşelendirmesi	65	15.2	361	84.5	1	0.2	12
Gurur kıran görevler verilip yapmak için zorlanılması	52	12.2	374	87.6	1	0.2	14
Toplantılarda konuşturulmama, sözünün kesilmesi	72	16.9	353	82.7	2	0.5	7
Yapılamayacak görevler verilmesi	66	15.5	360	84.3	1	0.2	10
Verdiği kararlar konusunda şüpheci davranılması	93	21.8	333	78.0	1	0.2	2
Sağlığı açısından tehlikeli işleri yapmaya zorlanması	35	8.2	391	91.6	1	0.2	21
İşten ayrılmaya zorlanması	39	9.1	383	89.7	5	1.2	19
Yapılanların kendisinden kıdemsiz kişilerce kontrol edilmesi	79	18.5	343	80.3	5	1.2	6
Önemli işlerin kıdemsiz kişilere verilmesi	71	16.6	353	82.7	3	0.7	8
Önemli bilgi ve belgelerin kişiden saklanması	91	21.3	333	78.0	3	0.7	3
İş arkadaşlarının kişi odaya girdiğinde sohbeti kesip susmaları	69	16.2	355	83.1	3	0.7	9
İş arkadaşlarının kişiyi özel toplantı, piknik v.b. etkinliklere davet etmeleri	83	19.4	337	78.9	7	1.6	5
Giyim ve dış görünüşle alay edilmesi	24	5.6	400	93.7	3	0.7	24
İş arkadaşlarının kişiyle konuşmaması ve selamlaşmaması	38	8.9	386	90.4	3	0.7	20
Asılsız dedikodular yapılması	66	15.5	358	83.8	3	0.7	11
Dini inançlara saldırılması veya alay edilmesi	21	4.9	403	94.4	3	0.7	25
Politik görüşün eleştirilmesi ve saldırılıya uğrama veya alay edilmesi	27	6.3	397	93.0	3	0.7	23
Sürekli eleştirilme	47	11.0	377	88.3	3	0.7	17
Telefonla rahatsız edilme	51	11.9	369	86.4	7	1.6	16
Esrarengiz bir şekilde eşyaların kaybolması	32	7.5	392	91.8	3	0.7	22
Çaba ve başarılarının küçümsenmesi	59	13.8	364	85.2	4	0.9	13

Yöntem bölümünde belirtilen ve hipotezleri ortaya koyan, psikolojik şiddete maruz kalma ile ankete katılanların ve otel işletmelerinin demografik özellikleri arasında istatistiksel anlamda ilişki olup olmadığı incelenmiş ve hipotez aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur;

H_0: Araştırmaya katılan işgörenlerin psikolojik şiddete maruz kalmalarıyla otel işletmelerinin ve ankete katılanların demografik özellikleri arasında ilişki yoktur.

H_1: Araştırmaya katılan işgörenlerin psikolojik şiddete maruz kalmalarıyla otel işletmelerinin ve ankete katılanların demografik özellikleri arasında ilişki vardır.

Tablo 6'da yer aldığı gibi yapılan ki-kare analizinde psikolojik şiddete maruz kalma ile ankete katılanların cinsiyeti, medeni durumu, aldıkları maaş; otel işletmelerinin ise sınıfı, türü, faaliyet süresi arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p<0,05$). Böylelikle söz konusu değişkenler için **H_1** hipotezi kabul edilmiştir. Diğer değişkenler için ise ki-kare değerinin güven aralığı dışında kalması sonucu ($p>0,05$) **H_0** (yokluk) hipotezi kabul edilmiştir. Anlamlı ilişki bulunan değişkenler açısından soruya verilen yanıtlar incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir;

Cinsiyet temelinde kadın çalışanların erkek çalışanlara ($p=0,002$); medeni durum temelinde evli çalışanların bekar ve dul çalışanlara ($p=0,026$); çalışılan departman temelinde kat hizmetleri ve yiyecek içecek departmanında çalışanların diğer departmanlarda çalışanlara ($p=0,000$); maaş temelinde maaş düzeyi düşük olanlar çalışanların maaş düzeyi yüksek olan çalışanlara ($p=0,015$) göre daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldıkları gözlemlenmiştir. Kadın çalışanların erkeklere oranla daha fazla psikolojik şiddete maruz kalmaları sonucu, Lee(2005;206) tarafından İngiltere'de yapılmış olan çalışmanın sonuçları ile paralellik göstermiştir.

Benzer şekilde verilen yanıtlar otel işletmeleri açısından incelendiğinde çalışılan otel işletmesinin sınıfı temelinde beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışanların dört yıldızlı otel işletmelerinde çalışanlara göre ($p=0,017$); otel işletmesinin türü temelinde şehir otel işletmelerinde çalışanların kıyı otel işletmelerinde çalışanlara ($p=0,000$); otel işletmesinin faaliyet süresi temelinde ise sürekli faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışanların sezonluk faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışanlara ($p=0,000$) göre daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldıkları ortaya çıkmıştır.

Tablo 6. Psikolojik Şiddete Maruz Kalma ile İşgörenlerin Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkinin Analizi

Değişken	X2	s.d.	P
Cinsiyet	9.396	1	**0.002**
Yaş	3.350	3	0.341
Medeni Durum	7.274	2	**0.026**
Eğitim Durumu	3.140	3	0.371
Çalışılan Otel İşletmesinin Sınıfı	4.995	1	**0.017**
İşletmedeki Pozisyon	4.200	2	0,122
Çalışılan Departman	37.569	8	**0.000**
Otel İşletmesinin Türü	13.535	1	**0.000**
Çalışılan Otel İşletmesinin Faaliyet Süresi	16.400	1	**0.000**
Alınan Maaş	10.536	3	**0.015**

5. SONUÇ

Bireylerin zarar veren ve saygısız davranışları ile ortaya çıkan ve duygusal bir saldırı olan psikolojik şiddet, işyerlerinde çok farklı biçimlerde ve sürekli olarak sergilenmektedir. Varlığı konusunda fikir birliğine varılmış olmasına rağmen, tanım konusunda ortak bir sonuca ulaşılamamış olması, belirtilerin saptanmasında güçlük çekilmesi, dahası ilk evrelerinde yaşananların iş yerlerinde meydana gelen rutin anlaşmazlıklar ya da günlük sorunlar olarak kabul ediliyor olması, örgütsel çalışma ortamlarında psikolojik şiddet teşhisinin konmasını güçleştirmektedir.

Özellikle insanlarla birebir iletişimin bulunması ve kaliteli hizmet sunumunun iç müşteri tatminine bağlı olduğu otel işletmelerinde rekabetin artması ve maliyetlerin azaltılması düşüncesi, işgören devir oranının yükselmesi ve bu işletmelerde çalışacak işgücü talebinin fazlalığı psikolojik şiddete maruz kalma durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumunun ortadan kaldırılması veya en az düzeye indirilmesi işletmenin sürekliliği açısından yaşamsal önem taşımaktadır.

Bu noktadan hareketle, yapılan bu çalışma ile Türkiye'de otel işletmelerinde yaşanmakta olan psikolojik şiddet olaylarının boyutları ve yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle çalışmada psikolojik şiddet ile ilgili kavramsal inceleme yapılmış ve böylelikle konuya ilişkin değişkenler belirlenmiştir. Belirlenen psikolojik şiddet değişkenlerinin otel işletmelerinde varolup olmadığı 427 otel çalışanın katılımıyla yapılmış anket çalışmasıyla test edilmiştir. Test etme sürecinde frekans analizi ile değişkenler arasında ilişkisi olup olmadığına yönelik ki-kare analizi kullanılmıştır.

Araştırmaya katılan 427 çalışandan 117'si psikolojik şiddete maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte şiddete maruz kalma nedenlerinin ne olabileceği sorusuna işletmedeki pozisyonları, cinsiyetleri ve bilmedikleri nedenler olarak görüş bildirmişlerdir. İşletmedeki pozisyonlar ve bu pozisyonlarda yerini korumak anlamında özellikle sezonluk hizmet veren otel işletmelerinde çalışanların zorluklarla karşılaşmaları, işgücü devir oranı çok yüksek oran turizm endüstrisinde ast-üst ilişkilerinin tam olarak belirlenememesi çalışanların psikolojik şiddete uğrama nedenleri olabilir. Yine bu otel işletmelerinde bayan çalışanların erkek çalışanlara göre görevleri sürecinde daha fazla zorlukla karşılaşmaları cinsiyet temelinde şiddete maruz kalmaya neden olabilir. Sonuç olarak bu çalışma bulgularına göre; işletmedeki hiyerarşik yapı ve cinsiyetin psikolojik şiddete maruz kalmanın önemli bir değişkeni olarak görülmektedir. Bunun yanında psikolojik şiddetten dolayı yönetime şikayette bulunma davranışlarının düşük olduğu, şikayet sonucu şiddet uygulayan kişi yada kişilere ceza verilmesine sıklıkla tanık olunmadığı anlaşılmaktadır. Bunun en temel nedeninin yönetim tarafından bu konulara gereken önemin verilmemesi olabilir. Psikolojik şiddete maruz kalma konusunda işletme yönetimlerinin çözüm üretici tutum göstermesi, ileride yaşanabilecek olası durumların dile getirilmesi açısından son derece önemlidir.

Otel işletmelerinde hangi yolla psikolojik şiddet yaşandığına ilişkin görüşler arasında işgörenlerin; "yönetimle ilgili haberleri en son duydukları", "kararları konusunda şüpheci davranıldığı" ve "kendilerinden önemli bilgi ve belgelerin saklandığı ifadelerine daha yüksek katılım gösterdikleri; bunun yanında "dini inançlara saldırı veya alay edilme", "giyim ve dış görünüşle alay edilmesi", "politik görüşün eleştirilmesi, saldırılması veya alay edilmesi"ne yönelik ifadelere ise tüm ifadeler arasında en az katılım gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Anlaşılacağı üzere işgörenlere göre psikolojik şiddetin büyük bölümü iş ortamından kaynaklanmaktadır. Böylelikle yönetim-diğer departmanlar arasında iletişimin toplantı ve diğer etkinliklere artırılması, doğru işe doğru çalışanın yerleştirilmesiyle, belirli süreçte güven sağlandıktan sonra yetki göçerimi ve güçlendirme gibi kavramların ön plana çıkarılması şiddetin ortadan kaldırılması konusunda etkin bir çözüm yolu olabilir.

Psikolojik şiddete maruz kalma ile çalışanların ve otel işletmelerinin özellikleri arasında bazı değişkenler için istatistiksel anlamda ilişki bulunmuştur. Cinsiyet temelinde kadın çalışanların erkek çalışanlara göre daha fazla şiddet maruz kaldıkları yapılan analiz sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle kıyı otel işletmelerinde çalışma güçlüğü, otelcilik endüstrisinde çalışma saatlerinin uzun olması, kadın çalışanlarının daha fazla psikolojik şiddete uğramalarının bir nedeni olabilir. Aynı şekilde evli çalışanların bekar ve dullara göre bu şiddeti daha fazla hissetmeleri uzun ve yorucu çalışma koşulları nedeniyle aile-işletme arasında dengeleri sağlamakta zorluk çekmeleri bir açıklama konusudur.

Çalışılan departman açısından özellikle kat hizmetleri ve yiyecek içecek departmanında daha çok güçlüklerle karşılaşılması her iki departmanda yüksek iş yoğunluğuyla açıklanabilir. Özellikle kat hizmetlerinde oda temizliği sırasında değerli eşyaların kaybolma ihtimali ve işletmenin en önemli gelir noktası olduğundan yiyecek-içecek birimlerinde ise müşteri tatmininin gerçekleştirme zorunluluğu çalışan üzerinde baskıyı ve dolayısıyla psikolojik şiddete maruz kalma durumunu artırabilmektedir. Çalışmaları karşılığında düşük maaş elde edenlerin daha fazla şiddet etkisini üzerinde hissetmeleri yüksek maaşta olanlara göre daha alt kademelerde çalışmaları ve hiyerarşik yapının katı olmasıyla açıklanabilir. Diğer yandan dört yıldızlı otel işletmelerine göre beş yıldızlı otel işletmelerinde, kıyı otel işletmelerine göre şehir otel işletmelerinde, dönemsel hizmet veren işletmelere oranla sürekli hizmet veren otel işletmelerinde çalışanların daha fazla şiddete maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Beş yıldızlı otel işletmelerinde hiyerarşik yapının daha katı olması, şehir otel işletmeleri ve sürekli hizmet veren otel işletmelerinde olası şiddetin bütün bir yıla yayılması, ortam değişikliğin olmaması ve rutin işlerin çokluğu bu etkiye maruz kalmanın nedenlerine örnek verilebilir.

Bu çalışmanın tasarlanma ve uygulanma sürecinde sınırlamaların en aza indirilmesi amaçlanmıştır. Ancak ülkemizde 7 ilde faaliyet gösteren dört-beş yıldızlı otel işletmelerinde tüm çalışanların evren olarak alınması ve tüm çalışanlara anket uygulamasının zorluğu nedeniyle sınırlamalara gidilmiş, bu illerde faaliyet gösteren otel işletmelerinden her ilden 5 otel işletmesine 20 adet anket formu verilmesi kararlaştırılmış ve bu oteller basit tesadüfî yöntemle belirlenmiştir. Evrendeki çalışan sayısını çeşitli nedenlerle belirleme güçlüğü bu çalışma sonuçlarının yalnızca anket uygulaması yapılan otel işletmeleri için geçerli olacağı sonucunu vermektedir. Gelecek çalışmalarda belli bölgelerin yada illerin evren alınması daha kolay veri elde etme ve sonuçların o evrene genellenebilmesi açısından bir çözüm yolu olabilir. Bununla birlikte başka çalışmalarda değişkenleri belirlemeye yönelik likert ölçeği kullanılarak daha farklı analizler yapılabilir.

Tüm işletmelerde olduğu gibi hizmetler sektöründe yer alan otel işletmelerinde de yüksek kalitede hizmet sunumu çalışanlara uygun atmosfer sağlanması ve bu ortamın sürekliliğinin kılınmasıyla olanaklıdır. Bu nedenle olumsuz ortamın giderebilinmesi açısından otel işletmelerince gerekli önlemlerin alınması, hiyerarşik yapıdaki her katman arasında olumlu iletişimin yüksek olması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Björkqvist; K., Osterman, K. ve Hjelt_Back M. (1994). Aggression Among University Employees. Aggressive Behavior 20: 27-33.

Cowie, H., Naylor, P., Smith, P. K., Rivers, I. ve Pereira, B. (2002). Measuring workplace bullying. Aggression and Violent Behavior 7:33-51.

Çobanoğlu, Ş. (2005). Mobbing İş Yerinde Duygusal Saldırı ve Mücadele Yöntemleri, Timaş Yay. İstanbul.

Davenport N., Schwartz R. D. ve Elliot G. P. (2003). Mobbing İş Yerine Duygusal Taciz. Çev; Osman Cem Önertoy . Sistem Yay. İstanbul.

Einarsen ,S. (1999). The Nature, Causes and Consequences of bullying at work: the Norwegian Experience. International Journal of Manpower 20(1/2):16-27.

Einarsen, S. (2000). Harrasment and Bullying at Work: A Rewiev of the Scandinavian Approach. Aggression and Violent Behavior 5 (4): 379-401.

Harvey, S. ve Keashly, L. (2005). Emotional Abuse:How the Concept Sheds Light on the Understanding of Psycholocical Harrassment. PITES 7(3) http://www.pistes.uqam.ca/v7n3/articles/v7n3a15en.htm (erişim tarihi 14.01.2006).

Lee, D. (2002). Gendered Workplace Bullying In The Restructured UK Civil Service 31(2): 205-227.

Leymann, H. (1996). The Content and Development of Mobbing at Work. European Journal of Work and Organizational Psychology 5(2): 165-184

McCord, L. B. ve Richardson, J. (2006). Are Workplace Bullies Sabotaging Your Ability to Compete//http://gbr.pepperdine.edu/014/print_bullies.htm (erişim tarihi 21.01.2006)

Mcmahon, L. (2000). Bullying and Harrassment in the Workplace. International Journal of Comtemporary Hospitality Management, 12 (6):384-390.

Nield, K. (1996). Mobbing and Well - being : Economic and Personnel Development İmplications. Eoropean Journal of Work and Organizational Psychology 5: 239-250.

Rayner C., Sheehan M., Barker M. (1999). Theoretical Approaches to the Study of Bullying at Work International Journal of Manpower 20 (1/2): 11-15

Redhouse (2000). İngilizce- Türkçe Sözlük. Sev Yay. İstanbul.

Sheehan, M. (1999). Workplace Bullying: Responding With Some Emotional İntelligence . International Journal of Manpower, 20 (1/2) :57-69.

Tınaz, P. (2006). İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing). Beta Yay.İstanbul.

Tutar, H. (2005). İşyerinde Psikolojik Şiddet. Platin Yay. Ankara.

Voroney, J. (2005). Workplace Bulling: A Cultural Perspective. Culture of Peace Online Journal 1(1): 21-30.

Yücetürk, Elif. ve Öke M.K. (2005). Mobbing and bullying: legal aspects relating to workplace bullying in Turkey. South East Europe Review-SEER 8(2):61-70.

Zapf, D. (1999). Organisational, Work Group Related and Personal Cause of Mobbing /Bullying at Work. International Journal of Manpower, 20 (1/2): 70-84.

İNTERNET KAYNAKLARI

Arpacıoğlu, G. http://www.kariyer.com/CN/ContentBody.asp?listall =Y&BodyID= 2384 (erişim tarihi 09.12.2005)

Einarsen, S.http://www.pistes.uqam.ca/v7n3/articles/v7n3a1en.htm(erişim tarihi 21.01.2006).

Field T., Staffroom Bullying, http://www.tes.co.uk/section/story/?section =Archive&sub_section= Friday&story_id=365418&Type=0 (erişim tarihi 09.12.2005)

Notelaers, G., Einarsen, S., Witte, H. ve Vermont, J. Estimating the prevalence of bullying at work http://spitswww.uvt.nl/~vermunt/notelaers2005.pdf (erişim tarihi 21.12.2005).

Quine, http:// bmjjournals.com/cgi/ reprintform(erişim tarih 25.12.2005).

Ramage, R. Mobbing in the Workplace. http://www.law-office.demon.co.uk/art%20 mobbing-1.htm (erişim tarihi 25.12.2005)

The Mobbing Encyclopaedia, http://www.leymann.se/English/1112OE.HTM (erişim tarihi 09.12.2005).

Yücetürk, E. Bilgi Çağında Örgütlerin Görünmeyen Yüzü: Mobbing http://www.bilgiyonetimi.org/ cm/pages/mkl_gos.php?nt=224 (erişim tarihi 08.12.2005)

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 187-204 (2007)

SATIŞ ELEMANI ADAYLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNE VE SEÇİMİNE YÖNELİK YENİ BİR YAKLAŞIM: FUZZY TOPSİS

Arş. Grv. Dr. Fatih ECER*

ÖZ

Çalışmanın amacı Fuzzy TOPSİS yöntemini tanıtmak ve yöntem yardımıyla satış elemanı adaylarının nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktır. Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan ve bulanık ortamlarda grup kararı vermeye olanak tanıyan Fuzzy TOPSİS yönteminin temel mantığı Fuzzy Pozitif İdeal Çözüm (FPİÇ) ve Fuzzy Negatif İdeal Çözüm (FNİÇ) vasıtasıyla yakınlık katsayılarının hesaplanmasıdır. Hesaplanan yakınlık katsayılarına göre alternatifler sıralanır.

Çalışmada, satış elemanı adayları üç karar verici (KV) tarafından yedi karar kriterine göre değerlendirilmiştir. KV'ler değerlendirmelerini dilsel ifadelerle yapmış, sonra bu ifadeler pozitif yamuk fuzzy sayılara dönüştürülmüştür. Çalışma, Fuzzy TOPSİS yönteminin, bir karar aracı olarak, satış elemanı adaylarını değerlendirme ve seçme kararlarında kullanmaya yönelik oldukça uygun bir yöntem olduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: *Fuzzy TOPSİS, Yamuk Fuzzy Sayılar, Satış Elemanı.*

A NEW APPROACH TOWARDS EVAULATION AND SELECTİON OF SALESPERSON CANDIDATES: FUZZY TOPSIS

ABSTRACT

The aim of the study is to introduce Fuzzy TOPSIS method and to show how to benefit it for evaluation of salesperson candidates. Foundation of Fuzzy TOPSIS method which is one of Multiple Criteria Decision Making (MCDM) methods and to allow group decision-making in fuzzy environment is calculation of the closeness coefficients by means of Fuzzy Positive Ideal Solution (FPIS) and Fuzzy Negative Ideal Solution (FNIS). According to the calculated closeness coefficients, alternatives are ranked.

In the study, salesperson candidates were assessed in accordance with seven decision criteria by three decision makers (DM's). Decision makers have done their assessments with linguistic variables then these variables transformed to positive trapezoidal fuzzy numbers. The study shows that Fuzzy TOPSIS method is very well suited method, as a decision tool, towards using for salesperson candidates evaluation and selection decisions.

Keyword: *Fuzzy TOPSIS, Trapezoidal Fuzzy Numbers, Salesperson.*

* Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, e-mail: fecer@aku.edu.tr

1. GİRİŞ

İşletmenin sahip olduğu mal ve hizmetleri sunan ve müşteri ihtiyaçlarını karşılayan bireyler olan satış elemanları, müşteri aramak ve bulmak, bilgi vermek, satış ve satışın gerçekleşmesini sağlamak, satış öncesi, anı ve sonrası her türlü konuyla ilgilenmek ve bilgi toplamak gibi görevleri yerine getirirler (Korkmaz ve Cop, 1999, s.282). Diğer bir ifadeyle satış elemanları, işletmeyle müşteriler arasındaki ilişkide önemli bir rol oynarlar (Sharma, 2001, s.128). İyi satış elemanlarını bulmak, seçmek ve işe almak bu nedenle işletmelerin başarısı açısından büyük önem taşımaktadır (Taşkın, 1995, s.15).

Satış elemanlığı mesleği, dışa dönüklük ve pek çok zor görevin üstesinden gelinmesini gerektiren bir meslektir (Blackman, 2002, s.241). İşe alınacak bireylerin hangi niteliklere sahip olması gerektiği açık ve net bir şekilde belirlenmelidir. Bunu gerçekleştirmek için başarılı ve başarısız çalışanların niteliklerinin ortaya konularak bu niteliklerin performansla olan ilişkisinin belirlenmesine gereksinim duyulur (Aldemir vd., 2001, s.98). Kişilik özelliklerinin eğitimle ya da tecrübeyle değişmesinin çok zor hatta imkansız olması nedeniyle iyi nitelikli adayları bulmak için gerekli para ve çaba harcamak, işletme için yapılan karlı bir yatırım olarak değerlendirilir (Churchill vd., 1990, s.422-423).

Satış elemanlarının hem işletmelerin başarılı olması hem de müşteri memnuniyetinin sağlanabilmesi için taşımaları gereken bazı nitelikler vardır. Müşterilerle iyi iletişim kuracak ve onları etkileyebilecek nitelikte bir ses tonuna sahip olmak, kibarlık, güler yüzlü olmak, kendine güven duymak, satış elemanlığı mesleğine karşı istekli olmak, kendini iyi ifade etmek ve iyi bir fiziksel görünüme sahip olmak bu niteliklerdendir.

Ses tonunun etkin kullanımı satış elemanlarında bulunması gereken özelliklerden biridir (Soysal, 2000, s.25). Yapılan bir araştırmaya göre karşı tarafa verilen bir mesajda ses tonunun %38'lik etki oranına sahip olduğu belirlenmiştir (Öner, 1999, s.111). *Kibarlık* kapsamında satış elemanının müşterilere karşı kibar olması, bilgi ve saygısını kişiliğine yansıtması, müşterileri rahatsız edebilecek davranışlardan uzak durması yer alır (Erdoğan, 1999, s.81). *Güleryüz,* satış elemanının müşteriler üzerinde olumlu bir etki bırakmasına neden olan unsurlardan birisidir (Brown, 1990, s.19). Gülümseyen ve müşteriyi mutlu bir yüz ifadesiyle karşılayan bir satış elemanının müşteriyle diyalog kurmasının ve satış yapmasının kolaylaşacağı ifade edilmektedir (Erdoğan, 1999, s.71). *Kendine güven* kapsamında adayın fiziksel, kişisel ve kariyer olarak kendinden emin olması, eleştirilere karşı kendini savunması ve başarılı olacağına inancı yer alır (Churchill vd., 1990, s.390). Adayın bedenini dik tutmasının ve doğrudan göz teması kurmasının kendine güveninin olduğuna, gövdesini yere eğmesinin ise kendine güveninin olmadığına dair işaretler olarak algılanabileceği belirtilmektedir (Aldemir vd., 2001, s.129). İş için *isteklilik,* satış elemanı seçiminde dikkat edilmesi gereken bir özelliktir (Lee ve Dubinsky, 2003, s.28). Satış yöneticileri arasında yapılan ve işe alacakları satış elemanları arasında aradıkları özellikleri belirlemeyi amaçlayan bir araştırmaya göre ilk sırayı satış elemanının işe karşı olan istekliliği almıştır (Taşkın, 1987, s.69). İfade yeteneği satış faaliyetinde, satış elemanının müşteriyi etkilemede kullandığı önemli araçlardan biridir (Erdoğan, 1999, s.75). Bu bağlamda satış elemanının müşterilerle iletişim halindeyken doğru cümleler kurmasının ve sözcükleri yerinde kullanabilmesinin önemli olduğu vurgulanmaktadır (Soysal, 2000, s.25). *Fiziksel görünüm* kapsamında boy, kilo ve dış görünüş yer alır (Churchill vd., 1990, s.389). Fiziksel görünüm, satış elemanının müşteriler üzerinde olumlu izlenim bırakmasına neden olan en önemli unsurlardan birisidir (Brown, 1990, s.19).

Satış elemanı seçimi, işe alma ve eğitim verme maliyetleri ile yüksek işgücü döngüsü nedeniyle önemli bir konudur (Johnston ve Cooper, 1981, s.49). Satış elemanı seçiminde adaylar değerlendirilirken kullanılabilecek olan yöntemler başvuru formu, mülakat, referans ve testlerdir (Churchill vd., 1990, s.414).

Mülakat, %83'lük oran ile bu yöntemler içinde işletmeler tarafından en çok tercih edilen yöntemlerden birisidir (Ferris vd., 2002, s.359; Roe ve Berg, 2003, s.268). Mülakatın esas amacı, iş için en iyi olan aday veya adayları belirlemektir (Kirkwood ve Ralston, 1999, s.65). Diğer amaçları ise adayların özelliklerinin iş için uygunluğunu değerlendirmek, sosyal yeteneklerini, tecrübelerini, bilgilerini belirlemek ve adayları işletmeye çekmektir (Turban vd., 1998, s.24-25; Cron vd., 2005, s.132).

Satış elemanı seçimi, çoklu kriterler altında gerçekleştirilen bir grup kararı vermedir. Mülakatlarda görüşmecilerin ya da diğer bir ifadeyle karar vericilerin birden fazla olması, pek çok karar kriterlerine göre çok sayıda adayın değerlendirilmesi, problemi Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleriyle çözüme uygun hale getirmektedir. Dilsel ifadelerin değerlendirmelerde kullanılması sonucunda oluşan bulanık ortamlarda grup kararları vermeye olanak sağlayan ÇKKV yöntemlerinden birisi de Fuzzy TOPSİS yöntemidir. Fuzzy TOPSİS yönteminin temelini, seçilen alternatifin pozitif ideal çözümden en yakın, negatif ideal çözümden ise en uzak mesafede olması oluşturur.

Pek çok durumda kesin ya da sayısal değerler gerçek yaşamı ifade etmekte yetersiz kalabilir. İnsan düşünce ve yargıları genellikle belirsizlik içerir ve bireylerin tercihlerini var/yok, evet/ hayır gibi kesin değerlerle ifade etmek imkansızlaşabilir. Böyle durumlarda daha, biraz gibi insan yargı ve düşüncelerini belirten dilsel ifadelerden yararlanılabilir. Fuzzy TOPSİS yöntemi, dilsel ifadelerle yapılan değerlendirmelere fuzzy sayılar yardımıyla üyelik fonksiyonu atar ve algoritması yardımıyla hesaplamalar yapar.

Fuzzy TOPSİS yöntemini tanıtmak ve satış elemanı adaylarının değerlendirilmesinde ve seçimine yardımcı olunmasında uygulanabilirliğini ortaya koymak amacıyla hazırlanan çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonraki bölümünde fuzzy kümeler ile dilsel ifadelerin tanımlarına ve özelliklerine yer verilmiştir. İkinci bölümde, Fuzzy TOPSİS yöntemin algoritması üzerinde durulmuştur. Fuzzy TOPSİS yönteminde birkaç farklı algoritma söz konusu olup çalışmada Chen vd. (2005) tarafından geliştirilen algoritmadan bahsedilmiştir. Son bölümde ise satış elemanı adaylarının Fuzzy TOPSİS yöntemi kullanılarak nasıl değerlendirildiği ortaya konulmuştur.

2. FUZZY KÜMELER VE DİLSEL İFADELER

Bu bölümde fuzzy kümelerin bazı temel özellikleriyle dilsel ifadelere değinilecektir. Bu kapsamda fuzzy sayılar ile yöntemde yararlanılması sebebiyle pozitif yamuk fuzzy sayılar ve özellikleri, fuzzy matris kavramı ile fuzzy sayılar arasındaki uzaklığın bulunmasında kullanılan vertex metodundan bahsedilecektir.

2.1. Dilsel İfade (Dilsel Değişken)

Dilsel ifade ya da dilsel değişken, değerleri anadildeki cümleler olan değişken ya da kelime ile kelime gruplarını sayılar gibi kullanan değişkendir (Zadeh, 1987a, s.109; Cebeci ve Beşkese, 2002, s.93). Dilsel ifadelerden karmaşık olan ya da iyi tanımlanmamış durumları nicel olarak ifade etmede yararlanılır. Örneğin "ağırlık" dilsel bir ifadedir, değerleri çok, az, biraz vb. olabilir ve bu değerler fuzzy sayılarla ifade edilebilir (Chen vd., 2005, s.4-5).

2.2. Fuzzy Kümeler

İnsanın kesin olmayan bilgiyi anlama ve analiz etme yeteneğinden yola çıkan Zadeh, kesinlik içermeyen problemleri çözmek ve insan düşüncesinin anahtar elemanlarının sayılar değil dilsel ifadeler oldu-

ğu fikrini dayanak alarak fuzzy küme teorisini geliştirmiştir (Mao, 1999, s. 7; Chou ve Liang, 2001, s.378; Chen, 2001, s.66). Gündelik yaşamda pek çok yargıya belirsizlik altında varılır ve kesinlik yaklaşımıyla belirsizlik gerçekçi bir şekilde modellenemez. Ancak fuzzy kümeler bu modellemeyi yapabilme özelliğine sahiptir. Kesin kümelerde yer alan evet/hayır, iyi/kötü, doğru/yanlış ifadeleri fuzzy kümelerde yerini "kısmen doğru" ve "kısmen yanlış" gibi ifadelere bırakır (Kleyle vd., 1997, s.70). Fuzzy küme teorisi, insan algı ve öznel yargılarıyla ilgili belirsizliği modellerken nitel parametrelerin yorumlanmasını ve belirsizliğin matematiksel olarak ifade edilebilmesini de sağlar (Knight, 2001, s.17; Liang, 2001, s.46; Cheng vd., 2002, s.981; Byrne, 1995, s.24).

2.2.1. Üyelik Derecesi ve Üyelik Fonksiyonu

Dilsel ifadelerin dilsel olgusunu açıklayan teknik sayı değerine üyelik derecesi denir (Hamitoğulları, 1999, s.12). Üyelik derecesi sübjektif olarak belirlenir (Zadeh, 1987b, s.468). Sürekli bir değişken için üyelik derecesi üyelik fonksiyonuyla ifade edilir (Hamitoğulları, 1999, s.12). Bir değişkenin üyelik derecesini tanımlamak için kullanılan üyelik fonksiyonları, dilsel ifadelerden oluşan bir anlam grubudur ve üyelik fonksiyonu $\mu_{\widetilde{A}}$ ile gösterilir. Fuzzy küme teorisinin temelini oluşturan üyelik fonksiyonları, 0 ile 1 arasında değişen üyelik derecelerine sahiptir (Kahya, 2003, s.24).

2.2.2. Konvekslik

$$\forall\ x_1, x_2 \in X,\ \forall\ \lambda \in [0,1] \text{ için } \mu_{\widetilde{A}}(\lambda x_1 + (1-\lambda)x_2) \geq \min\left(\mu_{\widetilde{A}}(x_1), \mu_{\widetilde{A}}(x_2)\right), \quad (1)$$

eşitsizliğini sağlayan A fuzzy kümesi konvekstir. Diğer bir ifadeyle A'nın artan değerleri için üyelik değerleri monoton artan veya azalan ya da önce monoton artıp sonra monoton azalan oluyorsa A kümesi konvekstir (Zadeh, 1965, s.347; Kaufmann ve Gupta, 1991, s.11; Karanfil, 1997, s.13).

2.2.3. Normallik

X'in en az bir elemanı için "1" üyelik değerini alan ya da diğer bir ifadeyle $\max_{\chi \in X} \mu_{\widetilde{A}}(\chi) = 1$ eşitliğini sağlayan A fuzzy kümesi normaldir (Kaufmann ve Gupta, 1991, s.12; Bandemer ve Gottwald, 1995, s.12; Karanfil, 1997, s.13).

2.2.4. Fuzzy Sayı

Normal ve konveks olan fuzzy kümeye fuzzy sayı denir (Kaufmann ve Gupta, 1991, s.14; Karanfil, 1997, s.13; Bandemer ve Gottwald, 1995, s.49). Dilsel ifadelere pozitif üçgen ya da yamuk fuzzy sayılarla üyelik fonksiyonu verilerek sayısal değerlere dönüştürülür ve böylece hesaplamalarda kullanılabilir.

2.2.5. α–Kesim

$\widetilde{n}$ fuzzy sayısının α-kesimi şöyle tanımlanır (Chen vd., 2005, s.4):

$$\widetilde{n}^{\alpha} = \{x_i : \mu_{\widetilde{n}}(x_i) \geq a, x_i \in X\} \quad (2)$$

2.2.6. Pozitif Yamuk Fuzzy Sayı

Bir pozitif yamuk fuzzy sayı $\tilde{n} = (n_1, n_2, n_3, n_4,)$ şeklinde ifade edilir ve Şekil 1'deki gibi gösterilir. Üyelik fonksiyonu ise aşağıdaki gibi tanımlanır (Chen vd., 2005, s.4):

$$\mu_{\tilde{n}}(x) = \begin{cases} 0, x < n_1 \\ \frac{x - n_1}{n_2 - n_1}, n_1 \le x \le n_2 \\ 1, n_2 \le x \le n_3 \\ \frac{x - n_4}{n_3 - n_4}, n_3 \le x \le n_4 \\ 0, x < n_4 \end{cases} \quad (3)$$

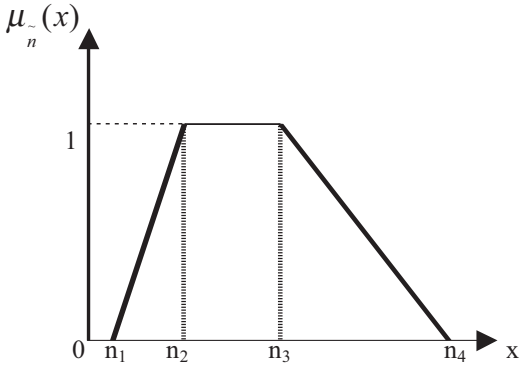

Şekil 1. Yamuk Fuzzy Sayı

2.2.7. Yamuk Fuzzy Sayılarda Yapılan Temel İşlemler

$\tilde{m}=(m_1, m_2, m_3, m_4)$ ve $\tilde{n}$ (n_1, n_2, n_3, n_4) ve pozitif yamuk fuzzy sayılar ve r pozitif bir reel sayı olmak üzere yamuk fuzzy sayılarla yapılan bazı temel işlemler şöyledir (Chen vd., 2005, s.4):

$$\tilde{m} \oplus \tilde{n} = [m_1 + n_1, m_2 + n_2, m_3 + n_3, m_4 + n_4] \quad (4)$$

$$\tilde{m} \ominus \tilde{n} = [m_1 - n_4, m_2 - n_3, m_3 - n_2, m_4 - n_1] \quad (5)$$

$$\tilde{m} \otimes r = [m_1 r, m_2 r, m_3 r, m_4 r] \quad (6)$$

$$\tilde{m} \otimes \tilde{n} = [m_1 n_1, m_2 n_2, m_3 n_3, m_4 n_4] \quad (7)$$

2.2.8. Fuzzy Matris

En az bir elemanı fuzzy sayı olan matrise fuzzy matris denir (Chen, 2000, s.3). Fuzzy matris, $(\forall i, j)$ için $x_{ij}=(a_{ij}, b_{ij}, c_{ij}, d_{ij})$ şeklindeki pozitif yamuk fuzzy sayılardan oluşan bir matristir ve aşağıdaki gibi gösterilir:

$$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}$$

2.2.9. Vertex Metodu

$\tilde{m}=(m_1, m_2, m_3, m_4)$ ve $\tilde{n}$ (n_1, n_2, n_3, n_4) gibi iki pozitif yamuk fuzzy sayı arasındaki uzaklığı bulmak için vertex metodundan yararlanılır. Vertex metodu kullanılarak iki pozitif yamuk fuzzy sayı arasındaki uzaklık şöyle hesaplanır (Chen vd., 2005, s.5):

$$d_v(\tilde{m},\tilde{n}) = \sqrt{\frac{1}{4}\left[(m_1 - n_1)^2 + (m_2 - n_2)^2 + (m_3 - n_3)^2 + (m_4 - n_4)^2\right]} \quad (8)$$

3. FUZZY TOPSİS YÖNTEMİ

Bu bölümde Chen vd. (2005) tarafından geliştirilen Fuzzy TOPSİS yönteminin algoritmasına değinilecektir. Satış elemanlarında bulunması gerektiği düşünülen niteliklerden oluşan karar kriterlerinin önem ağırlıkları ve kriter değerleri, KV'ler tarafından dilsel ifadeler kullanılarak değerlendirilir. Dilsel ifadelerle yapılan değerlendirmeleri hesaplamalarda kullanabilmek için de pozitif üçgen veya yamuk fuzzy sayılardan faydalanılabilir. Çalışmada pozitif yamuk fuzzy sayılar kullanılmış olup KV'lerin karar kriterlerini ve adayları değerlendirirken kullandıkları dilsel ifadeler ile bunların pozitif yamuk fuzzy sayılar olarak karşılıkları Tablo 1 ve Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 1. Karar Kriterlerinin Değerlendirilmesinde Yararlanılan Dilsel İfadeler ve Yamuk Fuzzy Sayı Olarak Karşılıkları

Çok Yüksek (ÇY)	(0.8,0.9,1,1)
Yüksek (Y)	(0.7,0.8,0.8,0.9)
Biraz Yüksek (BY)	(0.5,0.6,0.7,0.8)
Epeyce (E)	(0.4,0.5,0.5,0.6)
Biraz Düşük (BD)	(0.2,0.3,0.4,0.5)
Düşük (D)	(0,0.2,0.2,0.3)
Çok Düşük (ÇD)	(0,0,0.1,0.2)

Tablo 2. Adayların Değerlendirilmesinde Yararlanılan Dilsel İfadeler ve Yamuk Fuzzy Sayı Olarak Karşılıkları

Çok İyi (Çİ)	(8,9,10,10)
İyi (İ)	(7,8,8,9)
Biraz İyi (Bİ)	(5,6,7,8)
Epeyce (E)	(4,5,5,6)
Biraz Kötü (BK)	(2,3,4,5)
Kötü (K)	(0,2,2,3)
Çok Kötü (ÇK)	(0,0,1,2)

Örneğin herhangi bir karar kriterine ilişkin "Biraz Düşük" değerlendirmesinin pozitif yamuk fuzzy sayı olarak karşılığı (0.2,0.3,0.4,0.5)'tir. Üyelik fonksiyonu olarak ifadesi ise aşağıdaki gibidir:

$$\mu_{BirazDüsük}(x)=\begin{cases}0, x<0.2\\ \dfrac{x-0.2}{0.3-0.2}, 0.2\le x\le 0.3\\ 1, 0.3\le x\le 0.4\\ \dfrac{x-0.5}{0.4-0.5}, 0.4\le x\le 0.5\\ 0, x>0.5\end{cases}$$

Jüri tarafından geçekleştirilen ve bir ÇKKV problemi olan satış elemanı seçiminde değerlendirmenin yapılabilmesi için şu unsurlara ihtiyaç duyulur (Chen vd., 2005, s.6-8):

- Karar vericiler (KV_1,KV_2,...,KV_k)
- Adaylar (A_1,A_2,...,A_m)
- Adayların değerlendirildiği karar kriterleri kümesi (K_1,K_2,...,K_n)
- Karar kriterleri bazında adayların değerlendirildiği kriter değerleri kümesi

k. KV'nin karar kriterleri bazında adaylara ve kriterlerin önem ağırlıklarına ilişkin yaptığı değerlendirmeler sırasıyla $\tilde{x} = (a_{ijk}, b_{ijk}\ c_{ijk}\ d_{ijk})$ ve $\tilde{w} = (w_{ij1}, w_{ij2}, w_{ij3}, w_{ij4})$ olsun (i=1,2,...,m; j=1,2,...,n). KV'lerin kriterlere ilişkin adayları değerlendirmesiyle elde edilen fuzzy kriter değerleri $\tilde{x}\,(a_{ij}, b_{ij}, c_{ij}, d_{ij})$ şeklinde gösterilir. Burada,

$$a_{ij} = \min_k \{a_{ijk}\}, b_{ij} = \frac{1}{K}\sum_{k=1}^{K} b_{ijk}, c_{ij} = \frac{1}{K}\sum_{k=1}^{K} c_{ijk}, d_{ij} = \max_k \{d_{ijk}\} \quad (9)$$

formülleri yardımıyla hesaplanır.

Karar kriterlerinin önem ağırlıkları $\tilde{w} = (w_1, w_2, w_3, w_4)$ şeklinde gösterilir. Burada,

$$w_{j1} = \min_k \{w_{jk1}\}, w_{j2} = \frac{1}{K}\sum_{k=1}^{K} w_{jk2}, w_{j3} = \frac{1}{K}\sum_{k=1}^{K} w_{jk3}, w_{j4} = \max_k (w_{jk4}) \quad (10)$$

formülleri kullanılarak hesaplanır.

Karar problemi matris formunda şöyle gösterilir:

$$\tilde{D} = \begin{bmatrix} \tilde{x}_{11} & \tilde{x}_{12} & \vdots & \tilde{x}_{1n} \\ \tilde{x}_{21} & \tilde{x}_{22} & \vdots & \tilde{x}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \tilde{x}_{m1} & \tilde{x}_{m2} & \vdots & \tilde{x}_{mn} \end{bmatrix} \quad \tilde{W} = \begin{bmatrix} \tilde{w}1\ \tilde{w}2\ \ldots\ \tilde{w}n \end{bmatrix}$$

Burada $\tilde{x}_{IJ}= (a_{ij}, b_{ij}\ c_{ij}\ d_{ij})$ ve $\tilde{w}_J = (w_{j1}, w_{j2}, w_{j3}, w_{j4})$ ve pozitif yamuk fuzzy sayılar olup $\tilde{D}$ fuzzy karar matrisini, $\tilde{W}$ ise fuzzy ağırlıklar matrisini göstermektedir.

Karar kriterleri, fayda ve maliyet kriterleri olarak ikiye ayrılabilir. Dolayısıyla normalize edilmiş fuzzy karar matrisi şu şekilde elde edilir:

$$\widetilde{R} = \left[\tilde{r}_{ij} \right]_{mxn} \tag{11}$$

Burada B fayda kriterini, C ise maliyet kriterini göstermek üzere,

$$\widetilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_{ij}}{d_j^*}, \frac{b_{ij}}{d_j^*}, \frac{c_{ij}}{d_j^*}, \frac{d_{ij}}{d_j^*} \right), \quad d_j^* = \max_i d_{ij}, \ j \in B, \tag{12}$$

$$\widetilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_j^-}{d_{ij}}, \frac{a_j^-}{c_{ij}}, \frac{a_j^-}{b_{ij}}, \frac{a_j^-}{a_{ij}} \right), \quad a_j^- = \min_i a_{ij}, \ j \in C, \tag{13}$$

şeklinde bulunur.

Her bir karar kriteri farklı önem ağırlığına sahip olabileceği için ağırlıklı normalize edilmiş fuzzy karar matrisinin belirlenmesine ihtiyaç duyulur. Bu matris;

$$\widetilde{V} = [\tilde{v}_{ij}]_{mxn} \qquad \text{i=1,2,...,m ; j=1,2,...,n} \tag{14}$$

şeklinde oluşturulur. Burada,

$$\tilde{v}_{ij} = \tilde{r}_{ij} (.) \tilde{w}_j \tag{15}$$

formülüyle hesaplanır.

Ağırlıklı normalize edilmiş fuzzy karar matrisinin belirlenmesinin ardından Fuzzy Pozitif İdeal Çözüm (FPİÇ, A^*) ve Fuzzy Negatif İdeal Çözüm (FNİÇ, A^-) şöyle belirlenir:

$$A^* = (\tilde{v}_1^* , \tilde{v}_2^* , \cdots , \tilde{v}_n^*)$$

$$A^- = (\tilde{v}_1^- , \tilde{v}_2^- , \cdots , \tilde{v}_n^-)$$

Burada i=1,2,...,m ve j=1,2,...,n olmak üzere,

$$\tilde{v}_j^* = \max_i \{ v_{ij4} \} \text{ ve } \tilde{v}_j^- = \min_i \{ v_{ij1} \}_{\text{dir.}}$$

d_v (.,.) iki fuzzy sayı arasındaki uzaklığı göstermek üzere vertex metodu yardımıyla her bir adayın FPİÇ ve FNİÇ'ten olan uzaklıkları sırasıyla şöyle bulunur:

$$d_i^* = \sum_{j=1}^{n} d_v (\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^*), \quad \text{i=1,2,...,m} \tag{16}$$

$$d_i^- = \sum_{j=1}^{n} d_v (\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^-), \quad \text{i=1,2,...,m} \tag{17}$$

Uzaklıkların bulunmasının ardından adayların sıralamasını belirlemek için yakınlık katsayıları hesaplanır. Yakınlık katsayısı,

$$CC_i = \frac{d_i^-}{d_i^* + d_i^-}, \quad \text{i=1,2,...,m} \tag{18}$$

formülü yardımıyla hesaplanır ve yakınlık katsayılarına göre adaylar en yüksek puandan en düşük puana doğru sıralanır.

Verilen bilgiler ışığında yöntemin algoritması adım adım özetle şöyledir:

Adım 1: KV'lerden oluşan bir jüri oluşturulur ve karar kriterleri belirlenir.

Adım 2: Karar kriterleri ve adaylar dilsel ifadelerle değerlendirilir.

Adım 3: Değerlendirmenin ardından dilsel ifadeler pozitif yamuk fuzzy sayılara dönüştürülerek kriterlerin önem ağırlıklarından oluşan fuzzy ağırlıklar matrisi elde edilir.

Adım 4: Dilsel ifadeler pozitif yamuk fuzzy sayılara dönüştürülerek kriter değerlerinden oluşan fuzzy karar matrisi elde edilir.

Adım 5: Normalize edilmiş fuzzy karar matrisi elde edilir.

Adım 6: Ağırlıklı normalize edilmiş fuzzy karar matrisi elde edilir.

Adım 7: FPİÇ ve FNİÇ belirlenir.

Adım 8: Her adayın FPİÇ ve FNİÇ'ten olan uzaklıkları hesaplanır.

Adım 9: Her adayın yakınlık katsayısı bulunur.

Adım 10: Yakınlık katsayılarına göre adaylar sıralanır.

4. FUZZY TOPSİS YÖNTEMİYLE SATIŞ ELEMANI ADAYLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Fuzzy TOPSİS yönteminin işleyişine açıklık kazandırmak amacıyla ülkemizde perakendecilik sektöründe faaliyet gösteren departmanlı bir mağazada satış elemanı adayları mülakata alınmıştır. Mülakatta altı aday ($A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6$) işletme müdürü, mağaza müdürü ve mağaza şefinden oluşan üç karar verici (KV_1, KV_2, KV_3) tarafından aşağıdaki karar kriterlerine göre değerlendirilmiştir:

(1) Ses Tonu (K_1)

(2) Kibarlık (K_2)

(3) Güler Yüzlülük (K_3)

(4) Kendine Güven (K_4)

(5) İş İçin İsteklilik (K_5)

(6) İfade Yeteneği (K_6)

(7) Fiziksel Görünüm (K_7)

Karar kriterlerine hem literatürden yararlanarak hem de mağaza yöneticilerinin görüşlerine başvurarak karar verilmiştir. Karar probleminin hiyerarşik yapısı Şekil 2'de gösterildiği gibi olup yöntem adım adım şöyle özetlenebilir:

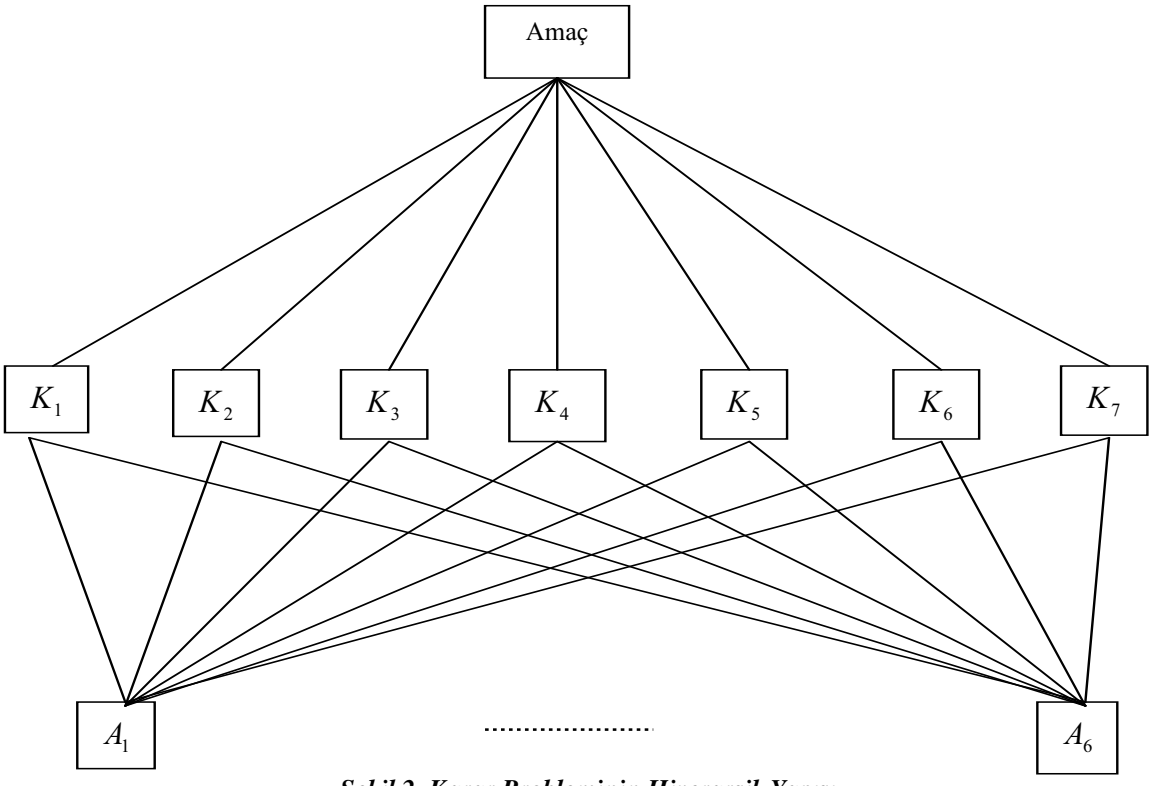

Şekil 2. Karar Probleminin Hiyerarşik Yapısı

Adım 1: KV'ler Tablo 1'deki dilsel ifadeleri kullanarak karar kriterlerini değerlendirirler. Değerlendirmeler Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. KV'lerin Karar Kriterlerini Dilsel İfadelerle Değerlendirmesi

	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7
KV_1	Y	Y	Y	Y	BY	Y	Y
KV_2	ÇY	ÇY	ÇY	BY	Y	Y	ÇY
KV_3	Y	ÇY	Y	BY	ÇY	ÇY	Y

KVi: i'inci Karar Verici

Ki: i'inci Karar Kriteri

ÇY: Çok Yüksek, Y: Yüksek, BY: Biraz Yüksek

Adım 2: KV'ler Tablo 2'deki dilsel ifadeleri kullanarak adayları karar kriterlerine göre değerlendirirler. Değerlendirmeler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. KV'lerin Satış Elemanı Adaylarını Dilsel İfadelerle Değerlendirmesi

Kriterler	Adaylar	KV_1	KV_2	KV_3
K_1	A_1	E	E	E
	A_2	İ	İ	Bİ
	A_3	Bİ	Bİ	İ
	A_4	Çİ	Çİ	Çİ
	A_5	İ	İ	İ
	A_6	İ	Çİ	Bİ
K_2	A_1	E	E	BK
	A_2	K	K	K
	A_3	BK	E	E
	A_4	İ	Çİ	Çİ
	A_5	Çİ	Çİ	İ
	A_6	Bİ	İ	İ
K_3	A_1	İ	İ	İ
	A_2	Bİ	İ	Bİ
	A_3	Çİ	Çİ	İ
	A_4	Bİ	E	E
	A_5	E	BK	BK
	A_6	K	BK	E
K_4	A_1	İ	İ	E
	A_2	Çİ	İ	İ
	A_3	E	E	E
	A_4	İ	İ	İ
	A_5	BK	K	K
	A_6	İ	E	E
K_5	A_1	Çİ	İ	İ
	A_2	E	E	Bİ
	A_3	Bİ	Bİ	Bİ
	A_4	İ	Bİ	İ
	A_5	Çİ	Çİ	İ
	A_6	K	K	K
K_6	A_1	Bİ	Bİ	İ
	A_2	İ	Bİ	İ
	A_3	E	İ	Bİ
	A_4	İ	Çİ	Çİ
	A_5	E	E	E
	A_6	İ	E	Bİ
K_7	A_1	Çİ	İ	İ
	A_2	İ	İ	Bİ
	A_3	Çİ	İ	Çİ
	A_4	E	Bİ	Bİ
	A_5	BK	K	K
	A_6	Bİ	Bİ	E

Çİ: Çok İyi, İ: İyi, Bİ: Biraz İyi, E: Epeyce, BK: Biraz Kötü, K: Kötü

KVi: i'inci Karar Verici

Adım 3: Değerlendirmenin ardından dilsel ifadeler pozitif yamuk fuzzy sayılara dönüştürülür. (9) numaralı formül kullanılarak fuzzy karar matrisi elde edilir. Fuzzy karar matrisi Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Fuzzy Karar Matrisi

	K_1	K_2	K_3	K_4
A_1	(4.0, 5.0, 5.0, 6.0)	(2.0, 4.3, 4.7, 6.0)	(7.0, 8.0, 8.0, 9.0)	(4.0, 7.0, 7.0, 9.0)
A_2	(5.0, 7.3, 7.7, 9.0)	(0.0, 2.0, 2.0, 3.0)	(5.0, 6.7, 7.3, 9.0)	(7.0, 8.3, 8.7, 10.0)
A_3	(5.0, 6.7, 7.3, 9.0)	(2.0, 4.3, 4.7, 6.0)	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)	(4.0, 5.0, 5.0, 6.0)
A_4	(8.0, 9.0, 10.0, 10.0)	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)	(4.0, 5.3, 5.7, 8.0)	(7.0, 8.0, 8.0, 9.0)
A_5	(7.0, 8.0, 8.0, 9.0)	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)	(2.0, 3.7, 4.3, 6.0)	(0.0, 2.3, 2.7, 5.0)
A_6	(5.0, 7.7, 8.3, 10.0)	(5.0, 7.3, 7.7, 9.0)	(0.0, 3.3, 3.7, 6.0)	(4.0, 6.0, 6.0, 9.0)

	K_5	K_6	K_7
A_1	(7.0, 8.3, 8.7, 10.0)	(5.0, 6.7, 7.3, 9.0)	(7.0, 8.3, 8.7, 10.0)
A_2	(4.0, 5.3, 5.7, 8.0)	(5.0, 7.3, 7.7, 9.0)	(5.0, 7.3, 7.7, 9.0)
A_3	(5.0, 6.0, 7.0, 8.0)	(4.0, 6.3, 6.7, 9.0)	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)
A_4	(5.0, 7.3, 7.7, 9.0)	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)	(4.0, 5.7, 6.3, 8.0)
A_5	(7.0, 8.7, 9.3, 10.0)	(4.0, 5.0, 5.0, 6.0)	(0.0, 2.3, 2.7, 5.0)
A_6	(0.0, 2.0, 2.0, 3.0)	(4.0, 6.3, 6.7, 9.0)	(4.0, 5.7, 6.3, 8.0)

Ki: i'inci Karar Kriteri

Ai: i'inci Aday

Adım 4: (10) numaralı formül kullanılarak fuzzy ağırlıklar matrisi elde edilir. Fuzzy ağırlıklar matrisi Tablo6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Fuzzy Ağırlıklar Matrisi

K_1	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)
K_2	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)
K_3	(0.50, 0.67, 0.73, 0.90)
K_4	(0.50, 0.67, 0.73, 0.90)
K_5	(0.50, 0.77, 0.83, 1.00)
K_6	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)
K_7	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)

Ki: i'inci Karar Kriteri

Adım 5: Normalize edilmiş fuzzy karar matrisi (11),(12),(13) numaralı formüller kullanılarak ve fuzzy karar matrisi yardımıyla elde edilir. Normalize edilmiş fuzzy karar matrisi Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Normalize Edilmiş Fuzzy Karar Matrisi

	K_1	K_2	K_3	K_4
A_1	(0.40, 0.50, 0.50, 0.60)	(0.20, 0.43, 0.47, 0.60)	(0.70, 0.80, 0.80, 0.90)	(0.40, 0.70, 0.70, 0.90)
A_2	(0.50, 0.73, 0.77, 0.90)	(0.00, 0.20, 0.20, 0.30)	(0.50, 0.67, 0.73, 0.90)	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)
A_3	(0.50, 0.67, 0.73, 0.90)	(0.20, 0.43, 0.47, 0.60)	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)	(0.40, 0.50, 0.50, 0.60)
A_4	(0.80, 0.90, 1.00, 1.00)	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)	(0.40, 0.53, 0.57, 0.80)	(0.70, 0.80, 0.80, 0.90)
A_5	(0.70, 0.80, 0.80, 0.90)	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)	(0.20, 0.37, 0.43, 0.60)	(0.00, 0.23, 0.27, 0.50)
A_6	(0.50, 0.77, 0.83, 1.00)	(0.50, 0.73, 0.77, 0.90)	(0.00, 0.33, 0.37, 0.60)	(0.40, 0.60, 0.60, 0.90)

	K_5	K_6	K_7
A_1	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)	(0.50, 0.67, 0.73, 0.90)	(0.70, 0.83, 0.87, 1.00)
A_2	(0.40, 0.53, 0.57, 0.80)	(0.50, 0.73, 0.77, 0.90)	(0.50, 0.73, 0.77, 0.90)
A_3	(0.50, 0.60, 0.70, 0.80)	(0.40, 0.63, 0.67, 0.90)	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)
A_4	(0.50, 0.73, 0.77, 0.90)	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)	(0.40, 0.57, 0.63, 0.80)
A_5	(0.70, 0.87, 0.93, 1.00)	(0.40, 0.50, 0.50, 0.60)	(0.00, 0.23, 0.27, 0.50)
A_6	(0.00, 0.20, 0.20, 0.30)	(0.40, 0.63, 0.67, 0.90)	(0.40, 0.57, 0.63, 0.80)

Ki: i'inci Karar Kriteri

Ai: i'inci Aday

Adım 6: Ağırlıklı normalize edilmiş fuzzy karar matrisi, normalize edilmiş fuzzy karar matrisi ve fuzzy ağırlıklar matrisi yardımıyla, (14) ve (15) numaralı formüller kullanılarak elde edilir. Bu matris Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Ağırlıklı Normalize Edilmiş Fuzzy Karar Matrisi

	K_1	K_2	K_3	K_4
A_1	(0.28, 0.42, 0.43, 0.60)	(0.14, 0.38, 0.44, 0.60)	(0.35, 0.53, 0.59, 0.81)	(0.20, 0.47, 0.51, 0.81)
A_2	(0.35, 0.61, 0.66, 0.90)	(0.00, 0.17, 0.19, 0.30)	(0.25, 0.44, 0.54, 0.81)	(0.35, 0.56, 0.64, 0.90)
A_3	(0.35, 0.56, 0.64, 0.90)	(0.14, 0.38, 0.44, 0.60)	(0.35, 0.58, 0.68, 0.90)	(0.20, 0.33, 0.37, 0.54)
A_4	(0.56, 0.75, 0.87, 1.00)	(0.49, 0.75, 0.87, 1.00)	(0.20, 0.36, 0.42, 0.72)	(0.35, 0.53, 0.59, 0.81)
A_5	(0.49, 0.67, 0.69, 0.90)	(0.49, 0.75, 0.87, 1.00)	(0.10, 0.24, 0.32, 0.54)	(0.00, 0.16, 0.20, 0.45)
A_6	(0.35, 0.64, 0.72, 1.00)	(0.35, 0.64, 0.72, 0.90)	(0.00, 0.22, 0.27, 0.54)	(0.20, 0.40, 0.44, 0.81)

	K_5	K_6	K_7
A_1	(0.35, 0.64, 0.72, 1.00)	(0.35, 0.56, 0.64, 0.90)	(0.49, 0.69, 0.75, 1.00)
A_2	(0.20, 0.41, 0.47, 0.80)	(0.35, 0.61, 0.66, 0.90)	(0.35, 0.61, 0.66, 0.90)
A_3	(0.25, 0.46, 0.58, 0.80)	(0.28, 0.53, 0.58, 0.90)	(0.49, 0.72, 0.81, 1.00)
A_4	(0.25, 0.56, 0.64, 0.90)	(0.49, 0.72, 0.81, 1.00)	(0.28, 0.47, 0.55, 0.80)
A_5	(0.35, 0.66, 0.78, 1.00)	(0.28, 0.42, 0.43, 0.60)	(0.00, 0.19, 0.23, 0.50)
A_6	(0.00, 0.15, 0.17, 0.30)	(0.28, 0.53, 0.58, 0.90)	(0.28, 0.47, 0.55, 0.80)

Ki: i'inci Karar Kriteri

Ai: i'inci Aday

Adım 7: FPİÇ ve FNİÇ değerlerine ağırlıklı normalize edilmiş fuzzy karar matrisine göre karar verilir. Buna göre FPİÇ ve FNİÇ değerleri sırasıyla,

A^*= [(1,1,1,1), (1,1,1,1), (0.9,0.9,0.9,0.9), (0.9,0.9,0.9,0.9), (1,1,1,1), (1,1,1,1), (1,1,1,1)]

A^- = [(0.28, 0.28, 0.28, 0.28), (0,0,0,0), (0,0,0,0), (0,0,0,0), (0,0,0,0),(0.28, 0.28, 0.28, 0.28), (0,0,0,0), şeklinde belirlenir.

Adım 8: Her adayın FPİÇ ve FNİÇ'ten olan uzaklıkları (16) ve (17) numaralı formüller yardımıyla hesaplanır. Uzaklıklar Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. FPİÇ ve FNİÇ'ten Olan Uzaklıklar

	d_i^*	d_i^-
A_1	3.19	3.60
A_2	3.45	3.37
A_3	3.27	3.55
A_4	2.72	4.09
A_5	3.72	3.05
A_6	3.80	3.08

Ai : i'inci Aday

d : i'inci Adayın FPİÇ'ten Olan Uzaklığı

d : i'inci Adayın FNİÇ'ten Olan Uzaklığı

Adım 9: Her adayın yakınlık katsayıları (18) numaralı formül kullanılarak bulunur.

Adım 10: Yakınlık katsayılarına göre adaylar sıralanır. Yakınlık katsayıları ve adayların sıralamaları Tablo10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Adayların Yakınlık Katsayıları ve Sıralamadaki Yerleri

Adaylar	CC_n	Sıralamadaki Yeri
A_1	0.5302	2.
A_2	0.4938	4.
A_3	0.5207	3.
A_4	0.6006	1.
A_5	0.4502	5.
A_6	0.4479	6.

Ai: i'inci Aday

CCi: i'inci Adayın Yakınlık Katsayısı

Yakınlık katsayıları büyükten küçüğe doğru $CC_4 > CC_1 > CC_3 > CC_2 > CC_5 > CC_6$ şeklinde olduğu için satış elemanı adayları $A_4 > A_1 > A_3 > A_2 > A_5 > A_6$ olarak sıralanır. Diğer bir ifadeyle Fuzzy TOPSİS yöntemi kullanılarak yapılan değerleme sonucunda dördüncü aday ilk sırada, altıncı aday ise son sırada yer almıştır.

5. SONUÇ

Nitelikli satış elemanları, işletmelerin başarılı olmalarında rol oynayan en önemli etmenlerdendir. Bu nedenle satış elemanlarının taşıması gereken özellikleri göz önünde bulundurarak yapılacak bir seçim, işletmeler açısından oldukça önemlidir. İnsan kaynağını seçme sürecinde yararlanılan mülakatlarda, karar vericiler satış elemanı adaylarını değerlendirirken değerlendirmelerini sayısal olarak değil, kişisel yargı ve düşüncelerini yansıtan dilsel ifadelerle yapmaktadırlar. Değerlendirmelerin sözel olarak yapılması nedeniyle dilsel ifadeler, karar vermeye yardımcı olan ve günümüzde de faydalanılan çoğu yöntemde (doğrusal programlama vb.) kullanılamamaktadır.

Çalışmada, dilsel ifadeleri pozitif yamuk fuzzy sayılarla ifade eden ve kendine özgü algoritmasında kullanarak grup kararı vermeye yardımcı olan Fuzzy TOPSİS yöntemi ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Bu bağlamda perakendecilik sektöründe faaliyetini sürdüren departmanlı bir mağazada işletme yöneticilerinden oluşan jüri, satış elemanı adaylarıyla mülakat gerçekleştirmiştir. Karar vericiler hem ses tonu, kibarlık, güler yüz, kendine güven, iş için isteklilik, ifade yeteneği ve fiziksel görünüm karar kriterlerini hem de adayları bu karar kriterlerine göre değerlendirmişlerdir. Kibarlık, yedi karar kriteri içinde karar vericilerin en önemli gördükleri karar kriteri olmuştur. Fuzzy TOPSİS yönteminin her karar kriterinin farklı önem düzeyine sahip olabileceğini dikkate alan bu özelliği, yöntem kullanılarak yapılan değerlendirme sonuçlarının daha gerçekçi olmasına imkan tanımaktadır. Dilsel ifadelerle yapılan değerlendirmeler daha sonra pozitif yamuk fuzzy sayılara dönüştürülmüş, Fuzzy TOPSİS yönteminin algoritmasında kullanılarak adayların puanları anlamına da gelen yakınlık katsayıları hesaplanmış ve satış elemanı adayları, yakınlık katsayılarına göre sıralanmışlardır. Değerlendirme sonucunda, mülakata dördüncü sırada alınan adayın yakınlık katsayısı en büyük olduğu için bu aday en başarılı aday, altıncı sırada alınan adayın yakınlık katsayısı ise en küçük olduğu için bu aday en başarısız aday olarak belirlenmiştir. Hesaplanan yakınlık katsayıları incelendiğinde adayların yakınlık katsayılarının dar bir aralıkta (0.44-0.60) yer aldığı ve yakınlık katsayıları birbirine çok yakın olan adayların (birinci aday ile üçüncü aday, beşinci aday ile altıncı aday) olduğu görülmektedir. Adayların niteliklerinin birbirine çok yakın olduğu ve karar vermenin daha da güçleştiği böyle durumlarda Fuzzy TOPSİS yönteminin daha doğru ve etkin kararlar vermeye yardımcı olabileceği böylelikle ortaya konulmuştur. Çalışma ayrıca, Fuzzy TOPSİS

yönteminin satış elemanı adaylarının değerlendirilmesinde ve işe alınacaklara karar verilmesine yardımcı olunmasında bir karar aracı olarak kullanılabileceğini göstermiştir.

Fuzzy TOPSİS yönteminin uygulama alanının sadece insan kaynağı seçme sürecinde adayları değerlendirmek ve seçimine yardımcı olmak olmadığını belirtmek gerekir. Fuzzy TOPSİS yöntemi, dilsel ifadelerle değerlendirmenin söz konusu olduğu, alternatiflerin çok sayıda karar kriterine göre değerlendirildiği ve grup kararı verilmesini gerektiren işletmenin diğer alanlarında da (yönetim ve organizasyon, pazarlama, finans vb.) kullanılabilir.

KAYNAKÇA

Aldemir, C., Ataol, A. ve Budak, G. (2001). İnsan Kaynakları Yönetimi, Fakülteler Kitapevi Barış Yayınları, İzmir.

Bandemer, H. ve Gottwald, S. (1995). Fuzzy Sets, Fuzzy Logic, Fuzzy Methods with Applications, John Wiley & Sons Ltd., England.

Blackman, M. C. (2002). Personality Judgment and The Utility of The Unstructured Employment Interview, Basic and Applied Social Psychology 24 (3), 241-250.

Brown, S. P. (1990). Use of Closed Influence Tactics by Salespeople: Incidence and Buyer Attributions, Journal of Personal Selling & Sales Management 10, 17-29.

Byrne, P. (1995). Fuzzy Analysis a Vague Way of Dealing With Uncertainty in Real Estate Analysis, Journal of Property Valuation &Investment 13 (3), 22-41.

Cebeci, U. and Beşkese, A. (2002). An Approach to the Evaluation of Quality Performance of the Companies in Turkey, Managerial Auditing Journal 17 (1), 92-100.

Chen, C. T., Lin, C. T. and Huang, S. F. (2005). A Fuzzy Approach for Supplier Evaluation and Selection in Supply Chain Management, International Journal of Production Economies, 1-13.

Chen, C. T. (2000). Extensions of the TOPSIS for Group Decision-Making under Fuzzy Environment, Fuzzy Sets and Systems 114, 1-9.

Chen, C. T. (2001). A Fuzzy Approach to Select the Location of the Distribution Center, Fuzzy Sets and Systems 118, 65-73.

Cheng, S., Chan, C. W. and Huang, G. H. (2002). Using Multiple Criteria Decision Analysis for Supporting Decisions of Solid Waste Management, Journal of Environment Science Health 37 (6), 975-990.

Chou, T. Y. and Liang, G. S. (2001). Application of A Fuzzy Multi-Criteria Decision Making Model for Shipping Company Performance Evaluation, Maritime Policy & Management 28 (4), 375-392.

Churchill, G. A., Ford, N. M. and Walker, O. C. (1990). Sales Force Management: Planning, Implementation and Control, Irwin, USA.

Cron, W. L., Marshall, G. W., Singh, J., Spiro, R. L. and Sujan, H. (2005). Salesperson Selection, Training and Development: Trends, Implications and Research Opportunities, Journal of Personal Selling & Sales Management 25 (2), 123-136.

Erdoğan, İ. (1999). Başarılı Satış İçin Temel Satıcı Davranışları, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1999-11, İstanbul.

Ferris, G. R., Berkson, H. M. and Harris, M. M. (2002). The Recruitment Interview Process Persuasion and Organization Reputation Promotion in Competitive Labor Markets, Human Resource Management Review 12, 359-375.

Hamitoğulları, H. C. (1999). Fuzzy Çok Amaçlı Optimizasyon Yöntemiyle Portföy Seçimi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Johnston, W. and Cooper, M. C. (1981). Industrial Sales Force Selection: Current Knowledge and Needed Research, Journal of Personal Selling & Sales Management, 49-57.

Kahya, E. (2003). İnsangücü Seçiminde Bulanık Uzman Sistemler Yardımı ile İş Başvuru Formlarının Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Karanfil, S. (1997). Fuzzy Lojik Problemlerinde Üyelik Fonksiyonunun Belirlenmesinde Deneysel Verilere Dayanarak Bir Yöntem Geliştirilmesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kaufmann, A. and Gupta, M. M. (1991). Introduction to Fuzzy Arithmetic Theory and Applications, Van Nostrand Reinhold, New York.

Kirkwood, W. G. and Ralston, S. M. (1999). Inviting Meaningful Applicant Performances in Employment Interviews, The Journal of Business Communication 36 (1), 55-76.

Kleyle, R., Korvin, A. D. and Karim, K. (1997). Investing in New Companies in an Unstable Economic Environment: A Fuzzy Set Approach, Managerial Finance.23 (6), 68-80.

Knight K. G. (2001). A Fuzzy Logic Model for Predicting Commercial Building Design Cost Overruns, Master of Science, University of Alberta, Construction Engineering and Management, Canada.

Korkmaz, S. ve Cop, R. (1999). Kadın ve Erkek Satış Elemanları Arasındaki Etiksel Farklılıklar, 4. Ulusal Pazarlama Kongresi, Hatay, 280-289.

Lee, S. and Dubinsky, A. J. (2003). Influence of Salesperson Characteristics and Customer Emotion on Retail Dyadic Relationships, Distribution and Consumer Research 13 (1), 21-36.

Liang, Y. (2001). Dynamic Strategic Planning and Justification Systems for Advanced Manufacturing Technology Acquisition, Master of Science, University of Windsor, Faculty of Graduate Studies and Research, Canada.

Mao, H. (1999). Estimating Labor Productivity Using Fuzzy Set Theory, Master of Science, University of Alberta, Construction Engineering and Management, Canada.

Öner, M. (1999). İşe Alma ve Yerleştirmede Yönetici ve İnsan Kaynakları Uzmanının El Kitabı, Hayat Yayıncılık, İstanbul.

Roe, R. A. and Berg, P. T. V. (2003). Selection in Europe: Context, Developments and Research Agenda, European Journal of Work and Organizational Psychology 12 (3), 257-287.

Sharma, A. (2001). Consumer Decision-Making, Salespeople's Adaptive Selling and Retail Performance, Journal of Business Research 54, 125-129.

Soysal, S. (2000). Mağazacılık: Mükemmel Müşteri Hizmeti ve Etkili Satış Teknikleri, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Taşkın, E. (1987). Satışçıların Yönetimi, DER Yayınları, İstanbul.

Taşkın, E., Bir, A. A.(Ed.) (1995). Satışçı Yönetimi, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 400, Eskişehir.

Turban, D., Forret, M. L. and Hendrickson, C. L. (1998). Applicant Attraction to Firms: Influences of Organization Reputation, Job and Organizational Attributes and Recruiter Behaviors, Journal of Vocational Behavior 52, 24-44.

Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy Sets, Information and Control 8, 338-353.

Zadeh, L. A. (1987a). Outline of a New Approach to the Analysis of Complex Systems and Decision Process, Fuzzy Sets and Applications: Selected Papers by L.A. Zadeh, Ed.: R.R. Yager, S. Ovchinnikov, R.M. Tong, H.T. Nguyen, John Wiley & Sons Publishing, Canada, 105-146.

Zadeh, L. A. (1987b). A Fuzzy Set Theoretic Interpretation of Linguistic Hedge, Fuzzy Sets and Applications: Selected Papers by L.A. Zadeh, Ed.: R.R. Yager, S. Ovchinnikov, R.M. Tong, H.T. Nguyen, John Wiley & Sons Publishing, Canada, 467-498.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 205-226 (2007)

MARKA DEĞERİ BİLEŞENİ OLARAK MARKA BAĞIMLILIĞI: KOLALI İÇECEKLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Rıdvan KARALAR* Arş. Grv. Hakan KİRACI**

ÖZ

Marka değeri; marka bağımlılığı, marka adının bilinirliği, algılanan kalite ve marka çağrışımları gibi çok sayıda etkenden etkilenmektedir. Bu etkenlerden marka bağımlılığı, marka değerinin önemli bir bileşenidir. Bu araştırmada, içecek sektöründe yer alan kolalı içecek tüketicilerinin marka tercihlerinde en fazla önem verdikleri etkenler, tüketicilerin marka bağımlılık düzeyleri ve marka bağımlılığını oluşturan ögeler incelenmiştir. Bu amaçla Dumlupınar Üniversitesi İİBF'de okuyan 4725 öğrenci arasından katmanlara göre örnekleme yöntemiyle seçilen 500 öğrenci üzerinde uygulama yapılmıştır. Çalışmada betimsel ve bağıntısal araştırma yöntemi kullanılmıştır. 31 sorudan oluşan anket yardımıyla toplanan veriler SPSS 10.0 programında analiz edilmiş ve ortaya çıkan bulgular frekans ve çapraz tablolarla birlikte sunulmuştur. Analiz sonucunda, pazara yeni giren ulusal bir markanın (Cola Turka) küresel kola markaları karşısında önemli bir performans gösterdiği ortaya çıkmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, Cola Turka markasının marka bağımlılık düzeyi öbür markalardan (Coca Cola ve Pepsi Cola) daha yüksektir. Ulaşılan sonuçlar Cola Turka markasını tercih eden tüketicilerin marka seçimini etkileyen ana etkenin öbür markalardan farklı olduğunu göstermektedir. Ancak, pazara yeni giren bu markanın zaman içerisindeki gelişimi gözlemlenerek, marka bağımlılık düzeyinin ölçülmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: *Marka değeri, marka bağımlılığı, tüketici davranışı, kolalı içecek*

BRAND COMMITMENT AS A COMPONENT OF BRAND EQUITY: A RESEARCH CONCERNING COKE

ABSTRACT

Brand equity is affected by many factors such as brand commitment, brand awareness, perceived quality and brand association. One of them brand royalty is important component of brand equity. In this research, it was investigated consumers' brand preferences, brand royalty level and brand commitment factors on brands on coke product placed beverage sector. A survey carried out on 500 students at Dumlupinar University Economics and Administrative Sciences Faculty. The participants of this study were selected by stratified sampling from 4725 students. In this study, descriptive and correlational methods was used. Data were collected by a questionnaire including 31 items were analyzed at the SPSS 10.0 and the findings illustrated in frequency and cross tables. It is appeared that a national brand (Cola Turka) which introduced to the market recently shows important performance against the global coke brands (Coca Cola and Pepsi Coke). According to the findings, Cola Turka's brand royalty level higher than the others. The results show that Cola Turka consumers' main preference to choose brand is different from the others. However, it is required to be measured brand royalty level by observing development of this brand's which introduced to the market recenlty

Keyword: *Brand equity, brand royalty, consumer behaviour, coke.*

* Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme Bölümü e-mail: rkaralar@anadolu.edu.tr

** Dumlupınar Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme Bölümü e-mail: hkiraci@dumlupinar.edu.tr

1. GİRİŞ

Kola, içilebilir özellikteki su, şeker, kafein, öteki bileşenler ve izin verilen katkı maddeleri ve kendine özgü aroma maddeleri ile hazırlanan ve karbondioksit ile gazlandırılmış bir içecektir.

Uluslararası boyutta önemli bir ürün olarak konumlanan kolalı içecekler, ülkemizde de gazlı içecekler içinde önemli bir paya sahiptir. Bu alanda yer alan uluslar arası markaların karşısına, çeşitli ülkelerde ulusal markalar da çıkmakta ve pazardan pay almaya çabalamaktadırlar. Kolalı içecekler dışında öbür gazlı içecekler de bu savaşımda öne çıkmaktadır.

Türkiye'de gazlı içecekler pazarında yer alan uluslar arası markaların yanında ulusal markaların da rekabetçi bir yeri bulunmaktadır. Tüketici davranışı açısından bakıldığında, tüketicilerin ulusal ve uluslar arası markaları algılayışları, çeşitli psikolojik ögelerin yanı sıra sosyo-ekonomik ögelerden de etkilenmektedir. Bu etkilenmeler marka değerine ilişkin tutumları ve gelişimleri de yönlendirmektedir. 2005 yılı rakamlarıyla 2.88 milyon litrelik yıllık gazlı içecek tüketiminin 2/3'ünü kola satışlarının oluşturduğu ve kolalı içecek sınıfının yıllık ortalama %10-15 büyüme gösterdiği düşünüldüğünde (www.referansgazetesi.com), kola ürününün ülkemizde ne derece sık tüketildiği ortaya çıkmaktadır.

2. MARKA DEĞERİ

Amerika Pazarlama Derneği'ne göre marka, bir satıcı veya satıcı grubunun ürün ve hizmetlerini tanımlamayı ve rakiplerinden ayrıştırmayı amaçlayan bir isim, bir terim, işaret, sembol veya tasarımdır (Wood, 2000, s.662). Marka ile ilgili olarak 1990'larda gelişen önemli bir kavram marka değeridir. Marka değeri kavramı tüketiciye özel değerler sağlayan ve kendini öbürlerinden ayıran özelliklerin tümüdür (Christopher, 1996, s.58). Aslında marka değerinde iki boyut söz konusudur. Bunlar (Altınışık, 2006, s.1):

- Tüketici esaslı marka değeri ve
- Finansal esaslı marka değeridir.

Finansal esaslı marka değeri, bir şirketin başka bir şirketi/markayı satın alması durumunda ortaya çıkan değeri belirtmektedir. Tablo 1'de, 2006 yılında finansal değeri açısından dünyanın ilk beş sırasında yer alan markalar bulunmaktadır. Tüketici esaslı marka değeri ise, tüketicilerin markaya atadıkları değerdir. Tüketici esaslı marka değeri, finansal esaslı marka değeri için temel oluşturmaktadır. Yani, tüketicinin gözünde güçlü bir marka değeri, tüketici tercihlerini dolayısıyla pazar payını etkileyecektir.

Tablo 1. Dünyada İlk Beş Markanın Finansal Değerleri

Sıra	Marka	Değer (Milyar Dolar)
1	Coca-Cola	67.5
2	Microsoft	59.9
3	IBM	53.4
4	GE	46.9
5	Nokia	26.4

Kaynak: "Anhott-GMI Nation Brands Index 2006", Interbrand.com

Marka değeri, markaya ilişkin tüm varlıkların toplamını yansıtmaktadır. Aaker'in modeline göre marka değerinin unsurları şunlardır (Aaker, 1991, s.17):

- Marka bağımlılığı,
- Marka adının bilinirliği,
- Algılanan kalite,
- Marka çağrışımları
- Markaya ilişkin öbür varlıklar

Marka değeri; marka bilgisinin, tüketicilerin pazarlama eylemlerine verdikleri tepkileri etkilemesi sonucu oluşmaktadır (Keller, 1993, s.8). Marka bilgisi, marka bilinirliği ve marka imajı olmak üzere iki ögeyi belirtirken, müşterilerin tepkileri, müşteri algılamaları, tercihleri ve işletmenin pazarlama karması oluşumu karşısındaki davranışlarını belirtmektedir (Keller, 1993, s.8). İşte marka bilgisi bu tepkileri etkilemeyi amaçlamaktadır.

Srinivasan ve diğ. göre marka değeri üç ana etkenin doğrudan etkisi sonucu oluşmaktadır. Bunlar (Srinivasan vd., 2005, s.1434):

- Artan marka bilinirliği,
- Geliştirilen ürün niteliğinden ötürü oluşan tercih,
- Niteliğe bağlı olmayan tercihler.

Marka değeri şu formülle gösterilebilir (Srinivasan vd., 2005, s.1435):

$e_{ij} = q_i \ \Delta p_{ij} \ g_i$

e_{ij} = (i) müşterisinin (j) markasına atfettiği değer

q_i = (i) müşterisinin ilgili ürün kategorisinde satın aldığı toplam miktar (birim / yıl)

Δp_{ij} = (i) müşterisinin ürün kategorisinde ilgili markayı tercih etme olasılığı

g_i = (j) markasının katkı payı (Birim fiyat ile birim değişken maliyeti arasındaki fark)

Yukarıda verilen bireysel marka değeri formülleri bir pazar ya da pazar bölümü için genelleştirilse; şu formül ortaya çıkar(Srinivasan vd., 2005, s.1435):

$$e_j = (T / Q)\ g_j \sum_{i=1}^{N} q_i \Delta p_{ij}$$

T: Tüm pazarda ilgili ürün kategorisinin müşteriler tarafından yıllık satın alım miktarı

Q: Pazar bölümünde müşterilerin satın aldığı toplam miktarların tutarı $\left(\sum_{i=1}^{N} q_i\right)$

Netemeyer ve diğ., kurdukları modelde marka değerini belirleyen ögeleri iki grupta toplamışlardır.

Bu gruplar, temel bileşenler ve marka çağrışımlarıdır (Netemeyer ve diğ., 2004, s.210). Temel bileşenler; algılanan marka kalitesi, algılanan değer ve markanın öbür markalara göre eşsizliğidir. Marka çağrışımları ise marka bilinirliği, markayı kullanma alışkanlığı, markanın popülerliği, örgütsel çağrışımlar ve marka imajının tutarlılığından oluşmaktadır.

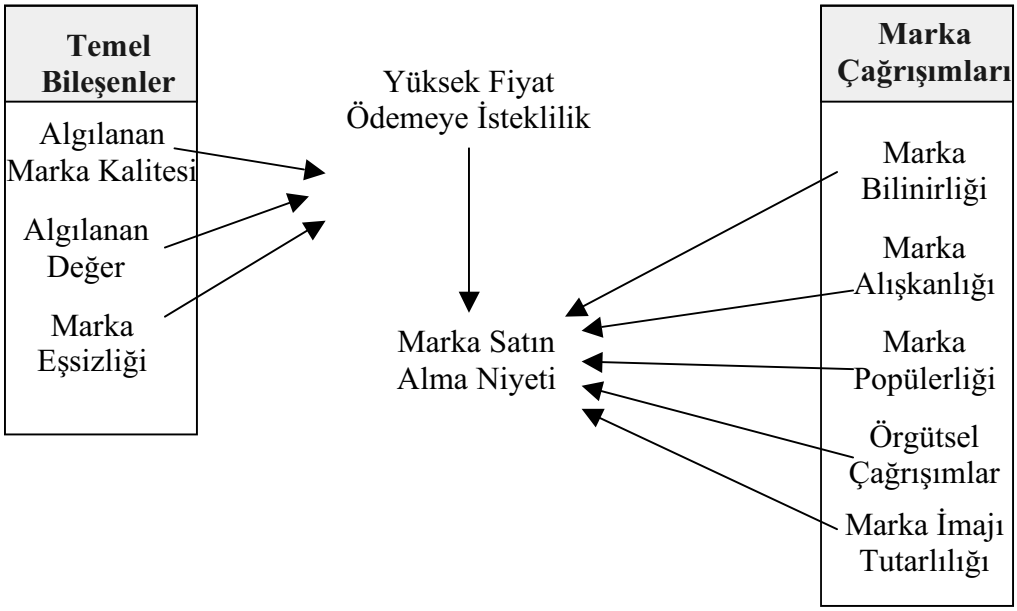

Kaynak: Netemeyer ve diğ., 2004, s.210

Şekil 1. Marka Değerinin Bileşenleri

Taylor ve diğ.(2004), marka bağımlılığı üzerine yaptıkları çalışmada, marka bağımlılığını davranışsal ve tutumsal olmak üzere iki tür olarak ele almışlar ve marka bağımlılığını belirleyen ögeleri ortaya koymuşlardır. Buna göre, güven ve marka değeri, marka bağımlılığını belirleyen en önemli iki ögedir. (Taylor ve diğ., 2004, s.222). Aaker'in marka değeri modelinde marka değeri ile marka bağımlılığı arasında kurulan tek yönlü ilişki, bu bulgu yardımıyla iki yönlü bir etkileşime dönüşmüştür.

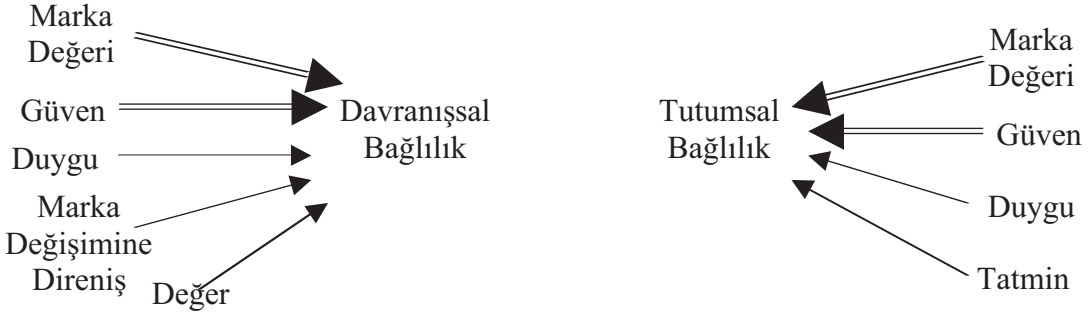

Kaynak: Taylor ve diğ., 2004, s.222

Şekil 2. Marka Bağımlılığının Unsurları

Ülkemizde, alkolsüz içecekler sınıfında, Aaker modeli temel alınarak marka değeri ile bu değeri oluşturan ögeler arasındaki ilişkilerin ortaya konduğu bir çalışmada, marka değerini belirleyen en önemli ögenin marka bağımlılığı olduğu ortaya çıkmıştır (Atılgan ve Diğ., 2005, s.46)

T. Levitt işletmenin amacını, "müşteri bulmak ve kuruluşa bağlı kalmasını sağlamak" olarak açıklamaktadır. Buradan hareketle, işletmelerin marka bağımlılığı yaratmak için çalıştıkları düşünülebilir. Marka bağımlılığı, tüketicilerin markaya karşı beslediği, arkadaşlığa benzeyen psikolojik bir bağı açıklamaktadır (Yılmaz, 2005, s.260). Başka bir deyişle, marka bağımlılığı tüketicilerin daha önceden satın aldıkları markayı satın almayı sürdürme eğilimi göstermeleridir.

Bu çalışmada, kolalı içeceklerde marka değerinin önemli bir bileşeni olan marka bağımlılığı inceleme konusunu oluşturmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ: AMAÇ, KAPSAM VE KISITLAR

Dünyada alkolsüz içecek sektörü hızla gelişmektedir. Araştırmalara göre bu sektör yılda ortalama %4.7'lik bir büyüme göstermekte ve yıllık toplam tüketim ortalama 498 milyar ton olmaktadır (Global Soft Drinks 2006). Bugün alkolsüz içecek pazarında önemli bir yere sahip gazlı içeceklerin önderi ise koladır. Kolayı, meyve aromalı gazlı içecekler, soda ve su izlemektedir. Rakamlarla değerlendirildiğinde ise Türkiye'de 2005'te 25 milyar litre alkolsüz içecek tüketilmiş ve bu sektöre 12 kategoride 40 yeni marka-girmiştir(www.kobi-efor.com.tr). Ayrıca Türkiye'de alkolsüz içeceklerin satış hacmi 2,2 milyar dolarken, bunun 1,5 milyar dolarını kola pazarı oluşturmaktadır (Öncel, 2005, s.189). Bu rakamlardan da anlaşıldığı gibi kola sektörü hem dünyada hem de ülkemizde incelenmesi gereken bir pazardır.

Bu araştırmada, kola markalarına ilişkin marka bağımlılığını oluşturan ögelerin ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda kola içen bireylerin kola tercihleri ve her zaman aynı markayı tercih etme nedenleri ortaya konacak; bunun yanında kola içmeyen bireylerin kola içmeme nedenleri ve içtikleri öteki içecekler de belirlenecektir.

Araştırmanın amaçlarına uygun olarak tanımlayıcı ve bağıntısal araştırma kullanılmıştır. Araştırmanın ana kütlesi, Kütahya İli, Merkez İlçesinde, Dumlupınar Üniversitesi Merkez Kampüs'ünde bulunan İİBF öğrencileridir. Dumlupınar Üniversitesi, Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı'ndan alınan bilgilere göre, araştırmanın ana kütlesi 4725 kişidir. Örneklem belirlenmesinde oranlanmış katmanlı örneklem yöntemi kullanılmış, öğrencilerin cinsiyeti, bölümü ve giriş yıllarına göre ana kütleyi eş oranda temsil etmesi sağlanmıştır. Oranlanmış katmanlı örneklemede örnek hacmi, ana katmanın (örneğin cinsiyet) ana kütle içindeki oranına göre belirlenmektedir (Nakip, 2004, s.147). Örneklem hacminin belirlenmesinde şu formül kullanılmıştır (Yükselen, 2000, s.87):

$$n= (N \cdot Z^2 \cdot p \cdot q) / (N \cdot e^2 + (Z^2 \cdot p \cdot q))$$

Bu formülde (n) örneklem hacmini, (N) anakütle hacmini, (Z) güven katsayısını (%95 güven aralığında bu katsayı 1,96 olarak alınmıştır), (p) Ölçülmek istenen özelliğin ana kütlede bulunma olasılığını (% 80 olarak öngörülmüştür), (e) kabul edilen örnekleme hatasını (bu çalışmada % 5'lik bir örnekleme hatası öngörülmüştür), (q) ise (1-p)'yi yansıtmaktadır. Söz konusu değerler ilgili formülde yerine konursa;$n= (4725 \cdot 1{,}96^2 \cdot 0{,}80 \cdot 0{,}20) / (4725 \cdot 0{,}05^2 + (1{,}96^2 \cdot 0{,}80 \cdot 0{,}20)) \approx 193$ olarak bulunmuştur. Ancak daha güvenilir sonuçların elde edilmesi amacıyla örnek büyüklüğü 500 olarak alınmıştır. 500 öğrenciye anket formları dağıtılmış, dağıtılan formların 22 tanesi geçersiz sayılmış ve 478 öğrenciye ilişkin veriler analiz edilmiştir.

Araştırma modelinin tanımlayıcı ve bağıntısal olması, gerekli verilerin sistematik bir şekilde toplanıp istatistiksel analize uygun olarak değerlendirilmesi için anket yöntemi kullanılmıştır. Verilerin analizi

SPSS 10.0 programında yapılmıştır. Verilerin analizinde; frekans ve yüzde tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin tercih ettikleri markaya göre, demografik değişkenleri ve öbür nitelikleri frekans ve çapraz tablolarla ortaya konmuştur. Ayrıca araştırmada kurulan hipotezler kikare testi ile analiz edilmiş, ortaya çıkan bulgular yorumlanmıştır.

Araştırmanın üniversite öğrencileri üzerinde yapılmış olması, öğrencilerin farklı illerden gelmesi nedeniyle ülke geneline ışık tutabilmektedir. Çalışmanın yalnızca belli bir yaş ve eğitim grubuna yapılmış olması, bu çalışmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Çalışmamızın, gelecekte bu konularda yapılacak çalışmalara temel sağlaması olumlu bir katkı olmaktadır.

4. BULGULAR

Araştırmaya katılan 478 öğrenciye ait veriler tablolar halinde verilmektedir. Daha sonra, kola içen (435 öğrenci) ve sürekli aynı markayı tercih eden öğrencilere (374 öğrenci) ait değerler marka adı ile ilişkilendirilmiş tablolarda sunulmaktadır.

Tablo 2'de, araştırmaya katılan öğrencilerin üniversiteye giriş yılları, cinsiyetleri ve bölümlerine göre dağılımları yer almaktadır.

Tablo 2. Öğrencilerin Üniversiteye Giriş Yılına, Cinsiyetlerine ve Bölümlerine Göre Dağılımı

GİRİŞ YILI	F	%	CİNSİYET	F	%	BÖLÜM	F	%
1999 ve Ön.	3	0,6	Erkek	256	53,6	İşletme	179	37,4
2000	9	1,9	Kız	222	46,4	İktisat	171	35,8
2001	21	4,4	Top.	478	100	Kamu	66	13,8
2002	145	30,3				Maliye	62	13,0
2003	109	22,8				Toplam	478	100
2004	90	18,8						
2005	101	21,1						
Toplam	478	100						

F: Frekans %: Yüzde

Tablo 3'te araştırmaya katılan öğrencilerin ailelerinin oturduğu illere, baba-annelerinin mesleklerine ve aylık ortalama harçlıklarına göre dağılımları yer almaktadır.

Tablo 3. Öğrencilerin Ailelerinin Oturdukları İllere, Baba-Anne Mesleklerine ve Harçlıklarına Göre Dağılımları

İL	F	%	BABA MES.	F	%	ANNE MESLEK	F	%	HARÇLIK	F	%
İstanbul	127	26,6	S.Mesl.	155	32,4	Ev hanımı	393	82,2	100'den az	2	0,4
Bursa	58	12,1	Memur	94	19,7	Memur	35	7,3	100 – 200	81	16,9
Ankara	35	7,3	Esnaf	75	15,7	Emekli	17	3,6	201 – 300	124	25,9
İzmir	31	6,5	Emekli	75	15,7	İşçi	17	3,6	301 – 400	115	24,1
Balıkesir	16	3,3	İşçi	67	14,0	S.Meslek	14	2,9	401 – 500	85	17,8
Kocaeli	12	2,5	Çiftçi	12	2,5	Esnaf	2	0,4	501 ve Üst	71	14,9
Kütahya	12	2,5	Toplam	478	100	Toplam	478	100	Toplam	478	100
Eskişehr	11	2,3									
Adana	10	2,1									
İçel	10	2,1									
Antalya	10	2,1									
Diğer	146	30,6									
Toplam	478	100									

Tablo 4'te araştırmaya katılan öğrencilerin, kola içip içmemelerine göre dağılımı yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre; öğrencilerin %91'inin kola içmekte, % 9'u ise kola içmemektedir. İçilen kolanın % 94,5'i normal (şekerli) kola, % 5,5'i ise light (şekersiz) koladır. Torlak ve Özmen (2006)'in benzer konuda yaptığı çalışmada, kola içenlerin oranı % 92,4 olarak ortaya çıkmıştır (Torlak ve Özmen, 2006, s.364).

Tablo 4. Öğrencilerin Kola İçme Durumlarına ve Kola Türüne Göre Dağılımı

KOLA İÇME	F	%	KOLA TÜRÜ	F	%
Kola İçiyor	435	91,0	Normal	411	94,5
Kola İçmiyor	43	9,0	Light	24	5,5
Toplam	478	100	Toplam	435	100

Tablo 5'te sürekli tercih edilen kola markalarına ilişkin oranlar, tablo 6'da ise marka bağımlılığının düzeylerine ilişkin değerler yer almaktadır. Öğrencilerin büyük bir çoğunluğu sürekli Coca-Cola markasını tercih ettiğini bildirmiştir. Ayrıca her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin oranının % 86 (435'in %86'sı) gibi yüksek bir değer alması, kola ürününde marka bağımlılığının ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ulaş ve Arslan (2006)'ın ülkemizde kola pazarı üzerine yaptıkları bir çalışmada, kola içenlerin % 82.2'sinin marka tercihinin olduğu ortaya çıkmış; katılımcıların % 66,3'ünün Coca-Cola, % 25,4'ünün Cola Turka ve % 7'sinin de Pepsi Cola markasını tercih ettiği bildirilmiştir(Ulaş ve Arslan, 2006, s.160). Torlak ve Özmen (2006)'in çalışmasında ise katılımcıların % 68'inin Coca-Cola, % 25,8'inin Cola Turka ve % 4,8'inin ise Pepsi Cola markasını tercih ettiği ortaya çıkmıştır(Torlak ve Özmen, 2006, s.364).

Tablo 5. Sürekli Tercih Edilen Kola Markaları

MARKA	F	%
Coca Cola	309	82,6
Cola turka	49	13,1
Pepsi	14	3,7
Öbür Markalar	2	0,6
Toplam	374	100

Tablo6. Marka Bağımlılığı

BAĞIMLILIK DÜZEYİ	F	%
Her Zaman Aynı	374	86,0
Kimi Zaman Aynı	44	10,1
Farklı Marka Tercihleri	17	3,9
Toplam	435	100

Tablo 7'de, evde ya da yurtta içilen kolanın tükenmesi durumunda sergilenen davranışlara ilişkin dağılım yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre, öğrencilerin neredeyse yarısı kolayı alışveriş listesine eklememesine karşın herhangi bir satış noktasına gittiğinde kola satın aldığını bildirmişlerdir.

Tablo 7. Kola Tükendiğinde Sergilenen Davranışlara İlişkin Dağılım

DAVRANIŞ TÜRÜ	F	%
Hemen Satın Alırım	51	11,7
Listeye Alırım	170	39,1
Listeye Almam Ama Satın Alırım	214	49,2
Toplam	435	100

Tablo 8'de, kola içmeyen öğrencilerin kola içmeme nedenleri, tablo 9'da ise kola içen fakat her zaman aynı kola markası tercih etmeyen öğrencilerin öne sürdüğü nedenler yer almaktadır. Öğrencilerin kola içmeme nedenlerinin başında % 37,2'lik bir yüzdeye sahip olan "sağlığa zararlı olması"; her zaman aynı markayı tercih etmeme nedenlerinin başında ise % 25,1'lik bir yüzdeye sahip olan "ürünü rafta yada mağazada bulamama" gelmektedir.

Tablo 8. Öğrencilerin Kola İçmemelerinde En Etkili Nedenlere Göre Dağılımı

KOLA İÇMEME NEDENLERİ	F	%
Sağlığa Zararlı Olduğu İçin	35	37,2
İhtiyaç Duymadığım İçin	21	22,3
Tadını Beğenmediğim İçin	15	16,0
İçeriğini Tam Olarak Bilemediğim İçin	11	11,7
Kilo Aldırdığı İçin	4	4,3
Ürünün Fiyatını Yüksek Bulduğum İçin	3	3,2
Dini Görüşlerim Yüzünden	3	3,2
Emperyalizmin Simgesi Olduğu İçin	2	2,1
Toplam		100

Tablo 9. Öğrencilerin Her Zaman Aynı Markayı Tercih Etmeme Nedenlerine Göre Dağılımı

AYNI MARKAYI TERCİH ETMEME NEDENLERİ	F	%
Rafta yada Mağazada Bulunmama	39	25,1
Öbür Markaların Fiyat İndirimleri	33	21,3
Öbür Markaların Promosyonları	33	21,3
Farklı Markaları Deneme Merakı	26	16,8
Reklamlar	12	7,7
Gelir Yetersizliği	10	6,5
Mağaza İçi Tanıtımlar	2	1,3
Toplam		100

Tablo 10'da kola içen öğrencilerin, kola içme sıklığı, bir kezde satın aldığı miktar, kola içtikleri yer ve zamanlara ilişkin dağılımlar yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre öğrencilerin büyük bir çoğunluğu haftada bir kez ve daha sık kola içmektedir. Ayrıca bir kezde en sık satın alınan kola miktarının 2.5 litre olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, işletmelerin uyguladıkları "tüketimi arttırıcı" fiyat politikalarında gizlidir

Tablo 10. Öğrencilerin Kola İçme Sıklıklarına, Satın Aldıkları Miktara, Kolayı En Sık İçtikleri Yer ve Zamanlara Göre Dağılımları

KOLA İÇME SIKLIĞI	F	%	SATIN ALINAN MİKTAR	F	%	İÇİLEN YER VE ZAMAN	F	%
Hergün Bir Kezden Çok	53	12,2	250 ml	28	6,4	Evde (yurtta) Yalnızken	251	23,8
Hergün Bir Kez	64	14,7	333 ml	74	17,0	Arkadaş Toplantılarında	247	23,4
İki Günde Bir Kez	104	23,9	1 Litre	74	17,0	Özel Günlerde	201	19,0
Haftada Bir Kez	136	31,3	2 Litre	82	18,9	Akşam Yemeklerinde	178	16,8
Hafta-Ayda Bir Kez Arası	58	13,3	2.5 Litre	177	40,7	Kafe, Sinema, Kantin vb. Yerlerde	176	16,7
Ayda Bir Kez Ve Seyrek	20	4,6	Toplam	435	100	Öbür Yer ve Zamanlarda	3	0,3
Toplam	435	100				Toplam		100

Tablo 11'de kola içen öğrencilerin kola dışında en sık içtiği içeceklerin ve kola içmeyen öğrencilerin en sık içtiği içeceklerin dağılımı yer almaktadır. Kola içen öğrencilerin kola dışında en sık içtikleri içecekler sırasıyla çay, su ve neskafe; kola içmeyen öğrencilerin en sık içtikleri içecekler ise sırasıyla su, çay ve meyve suyudur.

Tablo 11. Kola İçen Öğrencilerin Kola Dışında En Sık İçtiği Öbür İçecekler ve Kola İçmeyen Öğrencilerin İçtikleri İçeceklere İlişkin Dağılım

	KOLA İÇEN		**KOLA İÇMEYEN**	
İÇECEKLER	**F**	**%**	**F**	**%**
Su	200	16,0	32	25,0
Çay	284	22,8	28	21,9
Neskafe	193	15,5	12	9,4
Buzlu Çay	24	1,9	5	3,9
Soda	63	5,0	5	3,9
Meyveli Soda	93	7,5	8	6,3
Meyve Suyu	178	14,3	18	14,1
Meyveli Gazoz	44	3,5	3	2,3
Sade Gazoz	48	3,9	3	2,3
Ayran	67	5,4	14	10,9
Enerji İçeceği	9	0,7	-	-
Alkollü İçecek	44	3,5	-	-
Toplam		100		100

Tablo 12'de her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin (başlıca üç markayı sürekli tercih eden 372 öğrenci) kola içme sıklıkları, bir kezde satın alınan kola miktarı ve kolanın en sık içildiği yer ve zamanların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre; Coca-Cola markasını tercih edenler en fazla haftada bir kez ve iki günde bir kez, Pepsi markasını tercih edenler en fazla haftada bir kez ve haftada - ayda bir kez arası, Cola Turka markasını tercih edenler en fazla haftada bir kez kola içmektedir. Her üç kola markasını tercih edenler, çoğunlukla bir kezde 2,5 litrelik kola satın almaktadır. Coca-cola ve Pepsi markasını tercih edenler kolayı en sık evde (yurtta) yalnızken veya arkadaş toplantılarında, Cola Turka'yı tercih edenler ise kolayı en sık evde (yurtta) yalnızken veya özel günlerde içmektedir.

Tablo 12. Öğrencilerin Kola İçme Sıklığına, Bir Kezde Satın Alınan Kola Miktarına ve Kolayı En Sık İçtikleri Yer ve Zamanların Markalara Göre Dağılımı

	MARKA					
	Coca-Cola		**Pepsi**		**Cola Turka**	
KOLA İÇME SIKLIĞI	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Hergün Bir Kezden Çok	49	15,9	-	-	2	4,1
Hergün	59	19,1	1	7,1	2	4,1
İki Günde Bir Kez	77	24,9	2	14,3	10	20,4
Haftada Bir Kez	83	26,9	6	42,9	22	44,9
Haftada-Ayda Bir Arası	32	10,4	3	21,4	10	20,4
Ayda Bir Kez ve Seyrek	9	2,9	2	14,3	3	6,1
Toplam	309	100	14	100	49	100
KOLA MİKTARI	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
250 ml	15	4,9	2	14,3	6	12,2
333 ml	46	14,9	2	14,3	9	18,4
1 lt	53	17,2	2	14,3	8	16,3
2 lt	68	22,0	1	7,1	5	10,2
2,5 lt	127	41,1	7	50,0	21	42,9
Toplam	309	100	14	100	49	100
KOLA İÇİLEN YER VE ZAMANLAR	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Evde	196	25,3	7	21,9	17	18,3
Arkadaş toplantıları	170	22,0	7	21,9	27	29,0
Cafe.sinema	136	17,6	5	15,6	12	12,9
Akşam yemekleri	140	18,0	6	18,7	14	15,0
Özel günlerde	130	16,8	7	21,9	23	24,8
Öbür Yer ve Zamanlarda	2	0,3	-	-	-	-
Toplam		100		100		100

Tablo 13'te Öğrencilerin her zaman aynı kola markasını tercih etmelerinde etkili olan nedenlere ilişkin dağılım yer almaktadır. Bu tablonun verileri incelendiğinde, öğrencilerin Coca-Cola ve Pepsi markasını tercih etmelerinde en etkili neden "ürünün tadının bireyin beklentilerine uygun olması" iken, Cola Turka markasını tercih etmelerinde ise "ürünün yerli bir markalı ürün olması" en etkili nedendir. Bu bulgu, tercih edilen markaların farklı bir biçimde algılandığını göstermektedir.

Torlak ve Özmen (2006)'in çalışmasında, kola markalarının tercih edilmesinde en etkili nedenin "ürünün tadı" olduğu bulunmuştur(Torlak ve Özmen, 2006, s.365). Ulaş ve Arslan (2006)'ın çalışmasında ise katılımcıların % 69'u Coca-Cola markasını en iyi tada sahip kola markası olarak nitelemişlerdir (Ulaş ve Arslan, 2006, s.163).

Tablo 13. Öğrencilerin Her Zaman Aynı Kola Markasını Tercih Etmelerinde Etkili Olan Nedenlere İlişkin Dağılım

	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
TERCİH NEDENLERİ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Tadı İsteğime Uygun	296	34,3	13	40,6	29	22,1
Kalitesi tutarlı	221	25,6	5	15,6	21	16,0
Kolay Bulunuyor	151	17,5	5	15,6	9	6,9
Yerli Bir Marka	-	-	-	-	40	30,5
Prestijli Bir Marka	82	9,5	2	6,4	6	4,6
Reklamları Etkileyici	56	6,5	1	3,1	7	5,3
Fiyatı Uygun	33	3,8	4	12,5	13	10,0
Logosu ve İsmi Etkileyici	12	1,4	-	-	6	4,6
Ambalajı Etkileyici	6	0,7	1	3,1	-	-
Yabancı Bir Marka	5	0,6	1	3,1	-	-
Öbür Nitelikler	1	0,1	-	-	-	-
Toplam		100		100		100

Tablo 14'te her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin, herhangi bir satış noktasında tercih ettikleri markanın bulunmaması durumunda sergilediği davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Coca-Cola markasını tercih eden öğrencilerin % 36,9'u, Pepsi markasını tercih edenlerin % 42,9'u ve Cola Turka markasını tercih edenlerin % 26,5'i; herhangi bir satış noktasında sürekli tercih ettikleri markalı ürünün bulunmaması durumunda öbür kola markalarını tercih etmektedir.

Ulaş ve Arslan (2006)'ın çalışmasında, herhangi bir satış noktasında sürekli tercih edilen markanın bulunmaması durumunda ne yapacakları sorulmuş ve katılımcıların % 35,9'u ikinci olarak tercih ettiği markayı satın alacağını, % 13,7'si herhangi bir kola markasını satın alacağını, % 15,3'ü tercih ettiği markaya bağlılık göstererek başka bir satış noktasına gideceğini, % 28,2'si diğer içecek türlerinden birini satın alacağını ve % 6,8'i ise satın alma eylemini erteleyeceğini bildirmiştir (Ulaş ve Arslan, 2006, s.160-161)

Tablo 14. Öğrencilerin Herhangi Bir Satış Noktasında Tercih Ettikleri Markanın Bulunmaması Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
DAVRANIŞ TÜRÜ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Farklı Bir Kola Alırım	114	36,9	6	42,9	13	26,5
Farklı Bir İçecek Alırım	81	26,2	4	28,6	12	24,5
Başka Mağazaya Giderim	84	27,2	4	28,6	19	38,8
Satın Almamı Ertelerim	30	9,7	-	-	5	10,2
Toplam	309	100	14	100	49	100

Tablo 15'te her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin, tercih ettikleri markanın promosyon düzenlemesi ve fiyat indirimine gitmesi durumunda sergilediği davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Tercih ettikleri kola markasının promosyon kampanyası düzenlemesi durumunda, her üç markayı tercih eden öğrencilerin çoğu bu kampanyaya kayıtsız kalmakta; fiyat indirimine gitmesi durumunda; Pepsi markası dışında öbür iki markayı tercih edenlerin de çoğu bu indirime kayıtsız kalmakta

ve tüketimini artırmamaktadır. Bu durum pepsi markasını tercih edenlerin fiyat indirimine, öbür markaları tercih eden tüketicilere göre daha duyarlı olduklarını göstermektedir.

Tablo 15. Öğrencilerin Tercih Ettikleri Markanın Promosyon Düzenlemesi ve Fiyat İndirimine Gitmesi Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

DAVRANIŞ TÜRÜ	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
PROMOSYON KAMPANYASI	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Her Zamanki Kadar Satın Alırım	235	76,1	10	71,4	41	83,7
Daha fazla Satın Alırım	74	23,9	4	28,6	8	16,3
Toplam	309	100	14	100	49	100
FİYAT İNDİRİMİ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Her Zamanki Kadar Satın Alırım	226	73,1	7	50,0	40	81,6
Daha Fazla Satın Alırım	83	26,9	7	50,0	9	18,4
Toplam	309	100	14	100	49	100

Tablo 16'da, öğrencilerin tercih etmedikleri kola markasının promosyon kampanyası veya fiyat indirimine gitmesi durumunda sergiledikleri davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Buna göre; tercih etmedikleri kola markasının promosyon kampanyası veya fiyat indirimine gitmesi durumunda, her üç markayı tercih eden öğrencilerin tepkisiz kaldığı görülmektedir.

Tablo 16. Öğrencilerin Tercih Etmedikleri Markaların Promosyon Düzenlemesi ve Fiyat İndirimine Gitmesi Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

DAVRANIŞ TÜRÜ	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
PROMOSYON KAMPANYASI	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Herhangi Bir Tepkide Bulunmam	256	82,8	11	78,6	41	83,7
Satın Alırım	53	17,2	3	21,4	8	16,3
Toplam	309	100	14	100	49	100
FİYAT İNDİRİMİ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Herhangi Bir Tepkide Bulunmam	269	87,1	11	78,6	45	91,8
Satın Alırım	40	12,9	3	21,4	4	8,2
Toplam	309	100	14	100	49	100

Tablo 17'de her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin, tercih ettikleri markayı üreten fabrikanın kapanması durumunda sergilediği davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Coca-Cola markasını tercih edenlerin % 47,2'si, Pepsi markasını tercih edenlerin % 50'si, Cola turka markasını tercih edenlerin % 28,6'sı; sürekli tercih ettikleri kola markasını üreten fabrikanın kapanması durumunda öbür markaları tercih edeceğini belirtmiştir.

Tablo 17. Öğrencilerin Tercih Ettikleri Markayı Üreten Fabrikanın Kapanması Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
DAVRANIŞ TÜRÜ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Başka Marka Kola Satın Alırım	146	47,2	7	50,0	14	28,6
Başka İçecek Satın Alırım	139	45,0	7	50,0	29	59,2
Fabrikanın Açılmasını Beklerim	24	7,8	-	-	6	12,2
Toplam	309	100	14	100	49	100

Tablo 18'de her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin, tercih ettikleri kola markasını fiyat artışı durumunda sergilediği davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre; Coca-Cola markasını tercih edenlerin % 20,1'i, Pepsi markasını tercih edenlerin % 7,1'i, Cola Turka markasını tercih edenlerin % 34,7'si; sürekli tercih ettikleri kola markasının fiyatı ne kadar artarsa artsın marka tercihlerinin değişmeyeceğini belirtmiştir. Bu bulgu da, Pepsi markasını tercih eden tüketicilerin fiyat artışlarına en duyarlı grup olduğunu destekler niteliktedir.

Tablo 18. Öğrencilerin Tercih Ettikleri Kola Markasının Fiyat Artışı Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
DAVRANIŞ TÜRÜ	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
%25 Artarsa Marka Tercihim Değişir.	51	16,5	7	50,0	5	10,2
%50 Artarsa Marka Tercihim Değişir.	97	31,4	4	28,6	13	26,5
%75 Artarsa Marka Tercihim Değişir.	33	10,7	-	-	4	8,2
%100 Artarsa Marka Tercihim Değişir.	25	8,1	2	14,3	6	12,2
%100'den Fazla Artarsa Marka Tercihim Değişir.	41	13,3	-	-	4	8,2
Fiyat Ne Kadar Artarsa Artsın Tercihim Değişmez.	62	20,1	1	7,1	17	34,7
Toplam	309	100	14	100	49	100

Tablo 19'da her zaman aynı kola markasını tercih eden öğrencilerin, tercih ettikleri kola markasının pazara yeni bir ürün sunması durumunda sergilediği davranışların markalara göre dağılımı yer almaktadır. Bu tablonun verilerine göre; Coca-Cola markasını tercih edenlerin % 14,2'si ve Cola Turka markasını tercih edenlerin % 22,4'ü tercih ettikleri kola markasının pazara yeni bir ürün sunması durumunda bu yeni ürünü hemen satın alacağını belirtmiştir. Coca-Cola markasını tercih edenlerin % 46,3'ü, Pepsi markasını tercih edenlerin % 64,3'ü, Cola Turka markasını tercih edenlerin % 57,1'i tercih etmediği kola markasının pazara yeni bir ürün sunması durumunda uzun bir süre tepkisiz kalacağını ve bu yeni ürünü satın almayacağını belirtmiştir.

Tablo 19. Öğrencilerin Tercih Ettikleri ve Tercih Etmedikleri Markanın Pazara Yeni Bir Ürün Sunması Durumunda Sergilediği Davranışların Markalara Göre Dağılımı

DAVRANIŞ TÜRÜ	MARKA					
	Coca-Cola		Pepsi		ColaTurka	
YENİ ÜRÜN-TERCİH EDİLEN MARKA	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Hemen Satın Alırım	44	14,2	-	-	11	22,4
Birkaç Kişinin Denemesini Beklerim	119	38,5	8	57,1	21	42,9
Herkesin Denemesini Beklerim	81	26,2	1	7,1	13	26,5
Uzun Bir Süre Tepkisiz Kalırım, Satın Almam.	65	21,0	5	35,7	4	8,2
Toplam	309	100	14	100	49	100
YENİ ÜRÜN-TERCİH EDİLMEYEN MARKA	**F**	**%**	**F**	**%**	**F**	**%**
Hemen Satın Alırım	18	5,8	-	-	1	2,0
Birkaç Kişinin Denemesini Beklerim	72	23,3	1	7,1	10	20,4
Herkesin Denemesini Beklerim	76	24,6	4	28,6	10	20,4
Uzun Bir Süre Tepkisiz Kalırım, Satın Almam.	143	46,3	9	64,3	28	57,1
Toplam	309	100	14	100	49	100

Kola pazarında yer alan başlıca üç markanın marka bağımlılığına ilişkin verilere dayanılarak oluşan doğrular şekil 3'te yer almaktadır. Bu şekilde söz konusu markalara ilişkin doğruların oluşumunu belirleyen ölçütler şöyledir:

- (1)Herhangi bir satış noktasında tercih ettiği markanın olmaması durumunda öbür markaları tercih etmeyenlerin oranı,
- (2)Tercih etmedikleri kola markalarının promosyon düzenlemesi durumunda herhangi bir tepkide bulunmayanların oranı,
- (3)Tercih etmedikleri kola markalarının fiyat indirimine gitmesi durumunda herhangi bir tepkide bulunmayanların oranı,
- (4)Tercih ettikleri kola markasını üreten fabrikanın kapanması durumunda öbür markaları tercih etmeyenlerin oranı,
- (5)Tercih ettikleri kola markasının fiyatının % 100'den fazla arttırması durumunda bile marka tercihleri değişmeyenlerin oranı.

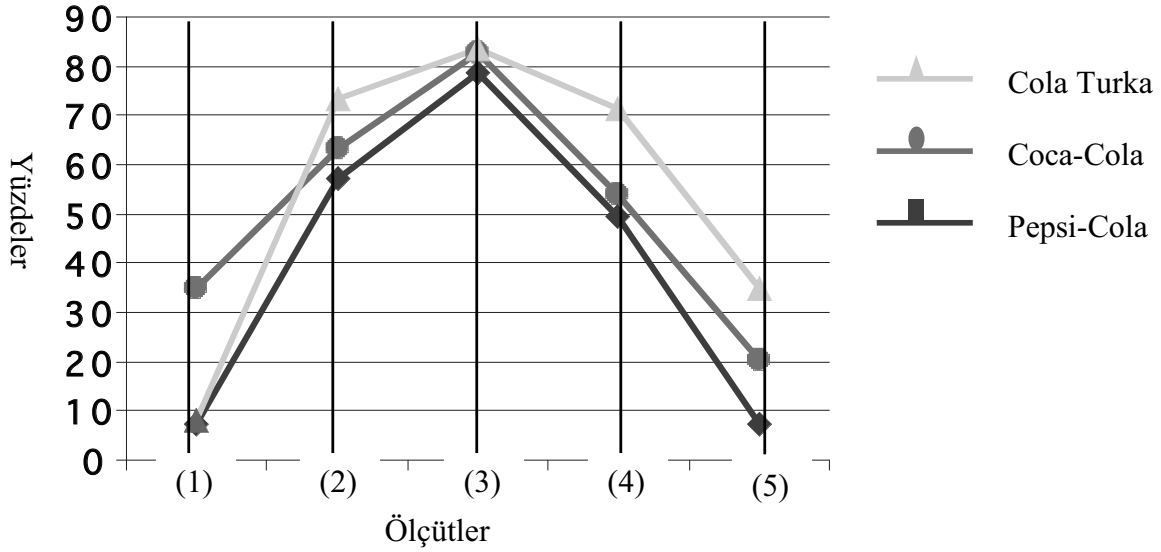

Şekil 3. Kola Markalarının Marka Bağımlılığı

Şekil 3'te bir ölçüt dışında öbür ölçütlerde ilk sırada Cola Turka, ikinci sırada Coca Cola, üçüncü sırada ise Pepsi Cola markası gelmektedir.

Tablo 20. Çalışmada Kurulan Hipotezler ve Sonuçları

Hipotez No	HİPOTEZLER	ANALİZ YÖNTEMİ	KiKare Değeri	Olasılık	SONUÇ
1	Ho: Öğrencilerin cinsiyetleri ile kola içme sıklığı arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	17,953	0,03	RED
2	Ho: Öğrencilerin cinsiyetleri ile içtikleri kola türü arasında bir ilişki yoktur.	Yates Kikare	0,000	0,99	KABUL
3	Ho: Öğrencilerin harçlıkları ile bir kezde satın aldıkları kola miktarı arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	25,655	0,01	RED
4	Ho: Öğrencilerin harçlık miktarı ile marka tercihleri arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	21,969	0,00	RED
5	Ho: Öğrencilerin cinsiyeti ile marka tercihleri arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	0,421	0,81	KABUL
6	Ho: Öğrencilerin cinsiyeti ile kola içmeleri arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	0,943	0,33	KABUL
7	Ho: Öğrencilerin alkollü içecek içmeleri ile tercih ettikleri kola markası arasında bir ilişki yoktur.	Pearson Kikare	33,610	0,00	RED

Araştırmada kurulan hipotezler ve bu hipotezlerin ki-kare test sonuçları tablo 20'de yer almaktadır. Araştırmada kurulan hipotezlerde öğrencilerin demografik nitelikleri ile kola ve marka tercihleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

4.1. Hipotezlerin Ortaya Koyduğu Sonuçlar ve Değerlendirmeler

Araştırmanın birinci hipotezinde, öğrencilerin cinsiyetleri ile kola içme sıklığı arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bu bulgu incelendiğinde, araştırmaya katılan erkeklerin daha sık kola içtiği ortaya çıkmaktadır. Kola içme sıklığı azaldıkça erkeklerin oranı azalmakta, kızların oranı yükselmektedir.

İkinci hipotezde, öğrencilerin cinsiyeti ile içtikleri kola türü arasında ilişki bulunamamıştır. Bunun nedeni, erkeklerin de kızların da % 94.5'inin normal kola içmesidir. Bu bulgu kızların erkeklere göre daha fazla light (şekersiz) kolaya yöneldiklerini düşündüren genel kanıya karşıt bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü hipotezde, öğrencilerin harçlık miktarları ile bir kezde satın aldıkları kola miktarları arasında ilişki bulunmuştur. Buna göre, Harçlıkları yüksek olan öğrenciler bir kezde daha yüksek miktarda kola satın almaktadır. Örneğin, harçlıkları ortalama 0-200 YTL arasında olan öğrencilerin % 9,7'si bir kezde 250 ml'lik, % 29,2'si bir kezde 333 ml'lik kola satın alırken; bu oranlar 400 YTL ve üzeri harçlık miktarına sahip olan öğrencilerde sırasıyla % 4,8 ile % 11 dir. Bu bulgu bizi, kola işletmelerinin tüketimi arttırmaya yönelik fiyat politikalarının geçerliliğini sorgulamaya yöneltmektedir. Dördüncü hipotezde öğrencilerin harçlık miktarı ile marka tercihleri arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bu bulgu, öğrencilerin elde ettikleri aylık ortalama gelirlerinin artmasıyla, Pepsi Cola ve Cola Turka markalarından Coca-Cola markasına geçiş yaşandığını göstermektedir. Örneğin 0-200 YTL harçlık miktarına sahip öğrencilerin %73,3'ü Coca-Cola, %5,5'i Pepsi Cola, % 21,2'si Cola Turka markasını tercih ederken; 400 YTL ve üzeri harçlık miktarına sahip öğrencilerin % 94,1'i Coca-Cola, % 1,5'i Pepsi Cola, %4,4'ü Cola Turka markasını tercih etmektedir. Bu bulgu, Cola Turka ve Pepsi Cola markalarının Coca-Cola markasına göre daha düşük fiyat belirleme davranışının nedenini açıklamaktadır. Bu davranışla, fiyata karşı duyarlılığı daha yüksek olabilen düşük gelirlilerin ilgili markalara yönelmesi hedeflenmektedir.

Beşinci hipotezde, öğrencilerin cinsiyeti ile marka tercihleri arasında bir ilişki bulunamamıştır. Farklı cinsiyetli öğrencilerin tercih ettikleri markanın oranları birbirine oldukça yakındır. Örneğin kızların % 82'si Coca Cola tercih ederken, erkeklerde bu oran % 84,4'tür.

Torlak ve Özmen (2006)'in benzer konuda yaptıkları çalışmada, katılımcıların cinsiyeti ile tercih ettikleri kola markası arasında ilişki bulunmuştur. Buna göre, erkek katılımcılarda Cola Turka markası kullanımlarının, kızlara göre belirgin bir şekilde artış gösterdiği ortaya çıkmıştır(Torlak ve Özmen, 2006, s.365). Ulaş ve Arslan (2006)'ın çalışmasında da cinsiyetin kola markası ile ilişkisi bulunmuştur. Buna göre, kızlarda Coca-Cola markası tercihi yüksek oranlarda seyrederken, öbür markaların (Cola Turka ve Pepsi Cola) tercih oranları düşük kalmakta; buna karşın erkeklerde, özellikle Cola Turka markasının tercih oranının arttığı gözlenmektedir(Ulaş ve Arslan, 2006, s.161)

Altıncı hipotezde, öğrencileri cinsiyeti ile kola içmeleri arasında ilişki bulunamamıştır. Çünkü, erkeklerin % 92.2'si, kızların % 89,6'sı kola içmektedir. Görüldüğü gibi bu oranlar birbirine oldukça yakındır ve bu yüzden cinsiyetle kola içme durumu arasında bir ilişki yoktur.

Yedinci ve son hipotezde, öğrencilerin alkollü içecek içme durumları ile tercih ettikleri kola markası arasında bir ilişki saptanmıştır. Alkollü içecek içme durumu açısından, Coca-Cola ve Pepsi Cola markaları Cola Turka markasından ayrı bir niteliğe sahiptir. Her zaman Coca-Cola markası tercih edenlerin % 60,6'sı, Pepsi Cola markası tercih edenlerin % 57,2'si alkollü içecek içerken; Cola Turka markasını tercih edenlerde bu oran % 16,3'tür. Cola Turka markasını tercih edenlerin % 83,7'si alkollü içecek içmemektedir.

5. SONUÇ

Alkolsüz içecek pazarında kolalı içecekler oldukça önemli bir yer tutmakta ve her yıl bu önem giderek artmaktadır. Kolalı içecekler sektörü dünyada ortalama %4.7'lik bir yıllık büyüme göstermekte ve yıllık toplam tüketim ortalaması 498 milyar tona ulaşmaktadır. Alkolsüz içecek pazarında gazlı içeceklerin önderi ise koladır. Kolayı, meyve aromalı gazlı içecekler, soda ve su izlemektedir. Türkiye'de 2005 yılında 25 milyar litre alkolsüz içecek tüketilmiş ve bu sektöre 12 kategoride 40 yeni marka girmiştir. Türkiye'de alkolsüz içecekler 2,2 milyar dolarlık bir satış hacmine ulaşmakta, bunun 1,5 milyar dolarını kola pazarı oluşturmaktadır. Bu pazarda Coca-Cola ve Pepsi Cola dünyanın en büyük ve en çok tanınan iki markasıdır. Bu alanda yer alan bu iki büyük markanın karşısına, çeşitli ülkelerde ulusal markalar da çıkmakta ve pazardan pay almaya çabalamaktadırlar. Ülkemizde de bu alanda bu iki markanın karşısına birçok marka çıkmakta, ancak bunların çoğu başarı sağlayamadan yok olmakta ya da yerel kalmaktadır. Ülkemizde önemli bir tanıtım ve konumlanma çabasıyla pazara giren Cola Turka markası bu alanda incelenmesi gereken bir örnek oluşturmaya başlamıştır. Yeni giren bu markayı da değerlendirerek gerçekleştirilen bu araştırmada, kolalı içeceklerde marka tercihlerindeki etkenler, marka bağımlılık düzeyleri ve marka bağımlılığı üniversite öğrencileri üzerinde incelenmiştir.

Araştırmanın üniversite öğrencileri üzerinde yapılması, üniversiteye farklı illerden gelen bireyleri temsil etmesi açısından önem kazanmaktadır. Araştırma bulgularına bakıldığında, araştırmaya katılanların ancak % 2.5'i Kütahya ilinde yerleşik olan öğrenciler iken; İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana gibi büyük illerden gelen öğrencilerin oranlarının yüksek olmasının yanında, yurdun hemen her ilinden gelen öğrenciler araştırmada yer almaktadır. Bu durum, araştırmanın kapsamının yaygın olduğunu göstermektedir.

Araştırmada kurulan hipotezlerden elde edilen sonuçları kısaca özetleyecek olursak: Araştırmaya katılan erkeklerin daha sık kola içtiği ortaya çıkmakla birlikte öğrencilerin cinsiyeti ile içtikleri kola türü arasında ilişki bulunamamaktadır. Bu, kızların erkeklere göre daha fazla light kolaya yöneldiklerine ilişkin genel kanıya karşıt bir sonuçtur. Yine araştırma sonuçlarına göre, harçlıkları yüksek olan öğrenciler bir kezde daha yüksek miktarda kola satın almaktadır ve bununla bağlantılı olarak da öğrencilerin harçlık miktarı ile marka tercihleri arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır. Buradan öğrencilerin elde ettikleri aylık ortalama gelirlerinin artmasıyla, Pepsi Cola ve Cola Turka markalarından Coca-Cola markasına geçiş yaptıkları görülmektedir. Bir başka bulgu ise, öğrencilerin cinsiyeti ile marka tercihleri arasında bir ilişki olmamasıdır. Her iki cinsiyetteki öğrencilerin tercih ettikleri markanın oranları birbirine oldukça yakındır ve ayrıca cinsiyetle kola içme durumu arasında bir ilişki bulunmamıştır. Araştırmadan elde ettiğimiz başka bir bulgu, öğrencilerin alkollü içecek içme durumları ile tercih ettikleri kola markası arasında bir ilişki bulunmamasıdır. Alkollü içecek içenlerle kola kullananlar arasındaki ilişki açısından konuya baktığımızda ise, Coca-Cola ve Pepsi Cola markaları Cola Turka markasından ayrı bir niteliğe sahiptir. Coca-Cola ve Pepsi Cola markasını tercih edenlerin büyük bir çoğunluğu alkollü içecek kullanırken, Cola Turka markasını tercih edenlerin büyük bir bölümü alkollü içecek kullanmamaktadır.

Yukarıda hipotezlerin sonuçları ve değerlendirilmelerinde de ayrıntılı olarak ele alındığı gibi ülkemizde önde gelen kola markalarına karşı oluşan davranışsal bağımlılığı yansıtan satış rakamları ile araştırmanın bulguları karşılaştırıldığında farklılıklar görülebilmektedir. Çünkü bu araştırmada ortaya çıkan bulgular, ilgili kola markalarına karşı oluşan tutumsal bağımlılığı ortaya koymakta, davranışsal bağımlılığı açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Henüz birkaç yıllık geçmişi olan ulusal bir kola markasının (Cola Turka), tüm dünyada küresel düzeyde faaliyet göstermekte olan öbür iki büyük kola markası karşısında gösterdiği performansı ortaya koyması ve bu ulusal markanın pazardaki durumunu irdelemesi açısından araştırmanın özgün bir niteliği bulunmaktadır. Kuşkusuz konuya marka bağımlılığı açısından bakıldığında, bu bağımlılığın oluşmasını sağlayan nesnel ögelerin oluşturulması ve süreklileştirilmesi için belli bir sürenin geçmesi kaçınılmazdır. Özellikle yerleşik ve uluslararası düzeyde marka bağımlılığı oluşturmayı başarmış markalar karşısında, rekabet ederek farklı bir bağımlılık yaratmak kolay olmayacaktır. Bu nedenle, pazara yeni çıkan bir kola markasının marka bağımlılığı açısından ortaya çıkan bulgularının, daha sonraki zamanlarda benzer gruplarla yapılacak çalışmalarla test edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aaker, D.A.(1991). Managing Brand Equity : Capitalizing on the Value of a Brand Name, New York, The Free Press.

Altınışık, U.(2006). "Marka Değeri ve Bileşenleri", Marketing Türkiye Dergisi, http://www.marketingturkiye.com/BilgiBankasi/Detay/?no=162 22.08.2006.

Amine A. (1998). "Consumers' True Brand Loyalty: The Central Role of Commitment", Journal of Strategic Marketing 6.

Atılgan E.; Aksoy Ş. ve Akıncı S.(2005). "Determinants of the Brand Equity A Verification Approach in the Beverage Industry in Turkey", Marketing Intelligence&Planning, Vol 23, No3.

Baldinger, A.L. ve Rubinson, J. (1996). "Brand Loyalty: The Link Between Attitude and Behaviour", Journal of Advertising Research, November/December.

Bazzal F. (2004). "Yeni Şirket Sayısı Daha Artacak", Capital, Aralık.

Boone L.E. ve Kurtz D.L.(1993). Contemporary Business, International Seventh Edition, The Dryden Pres, USA.

Burmann C. ve Zeplin S. (2005). "Building Brand Commitment: A Behavioural Approach to Internal Brand Management" Journal of Brand Management; Vol 12, No 4.

Chaudhuri A. ve Holbrook M.B. (2002). "Product-Class Effects on Brand Commitment and Brand Outcomes: The Role of Brand Trust and Brand Affect", Journal of Brand Management, Vol:10, No 1.

Christopher M.(1996). "From Brand Values to Customer Value", Journal of Marketing Practice: Applied marketing Science, Vol 2, No1.

Coulter R. A., Price L.L. ve Feick L. (2003). "Rethinking the origins of involvementand brand commitment: Insights from postsocialist Central Europe", Journal of Consumer Research, Vol 30, No 2.

Cuervorst, R.W. (1995). "A Brand Equity Measure based on Consumer Commitment to Brands", ARF Brand Equity Workshop, New York.

Dube J.P. (2005). "Product Differentiation and Mergers in the Carbonated Soft DrinkIndustry", Journal of Economics & Management Strategy, Vol 14, No 4.

Dubois B. ve Laurent G. (1999). "A Situational Approach to Brand Loyalty", Advences in Consumer Research, Vol 26.

Fullerton G. (2005). The Impact of Brand Commitment on Loyalty to Retail Service Brands Canadian Journal of Administrative Sciences, Vol 22, No 2.

Gertner D., Gertner R. ve Guthery D (2005). "Coca-Cola's Marketing Challenges in Brazil: The Tubaínas War" Thunderbird International Business Review, Vol. 47(2).

Grassl, W.(2006). "The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term", The Journal of Product and Brand Management. Vol.15, Iss.1.

Hess ve J. Story J. (2005). "Trust-Based Commitment: Multidimensional Consumer-Brand Relationships", The Journal of Consumer Marketing, Vol 22, No 6.

Jones, J. (1996). "Branding and loyalty: key issues for retaining the customer", Journal of Financial Services Marketing, Vol. 1 No. 1.

Kapferer, J. N. (2005). "The roots of brand loyalty decline: An international comparison", Ivey Business Journal Online, Mar/Apr.

Keller K.L.(1993). "Conceptualizing, Measuring and Managing Customer-Based Brand Equity", Journal of Marketing, January, Vol.57, No1.

Knox S. ve Walker D. (2001). "Measuring and Managing Brand Loyalty" Journal of Strategic Marketing, 9.

Lau G. T. ve Lee S. H. (1999). "Consumers' Trust in a Brand and the Link to Brand Loyalty", Journal of Market Focused Management, 4.

McAlexander, J.H., Kim, S.K. ve Roberts, S.D.,(2003). "Loyalty: The Influences of Satisfaction and Brand Community Integration", European Journal of Marketing Theory and Practice, 11,4.

Netemeyer R.G. ve Diğ.(2004). "Developing and Validating Measures of Facets of Customer-Based Brand Equity", Journal of Business Research, Vol 57.

Nguyen N. ve Leblanc G. (2001). "Corporate Image and Corporate Reputation in Customers' Retention Decisions in Services", Journal of Retailing and Consumer Services, Vol.8.

Öncel Ş. (2005). "Tüketiciden Koptuk, Geriye Düştük", Capital, Yıl 13, Sayı 8.

Schuiling, I ve Kapferer, J.N. (2004). "Executive Insights: Real Differences Between Local and International Brands: Strategic Implications for International Marketers", Journal of International Marketing, Vol.12, Iss. 4.

Sparks L. (1997). "From Coca-Colonization to Copy-Cotting: The Cott Corporation and Retailer Brand Soft Drinks in the UK and the US", Agribusiness, Vol. 13, No. 2.

Srinivasan V., Su Park C., Chang D.R.(2005). "An Approach to the Measurement, Analysis and Prediction of Brand Equity and Its Sources", Management Science, September, Vol 51, No 9.

Taylor S.A., Celuch K. Ve Goodwin S.(2004). "The Importance of Brand Equity to Customer Loyalty", The Journal of Product and Brand Management, Vol 13, No 4-5.

Torlak Ö. ve Özmen M.(2006). "İki Farklı Kola Markası Tercih Eden Üniversite Öğrencilerini Ayıran Özelliklerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, 20(2).

Ulas D. ve Arslan H. B (2006). "An Empirical Investigation of Turkish Cola Market" British Food Journal, 108, 2/3.

Yılmaz V.(2005). "Tüketici Memnuniyeti ve İhtiyaçlarının Marka Sadakatine Etkisi: Sigara Markasına Uygulanması", Anadolu Üniv. SBE Dergisi, sayı 1.

Wood L.(2000). "Brands and Equity: Defination and Management" Management Decision, Vol:38, No:9.

..... "Tüketimde yüzde 15 artış bekliyoruz",

www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_ KOD=18148

....."Global Soft Drinks 2006", www.marketresearch.com

..... "Gıda / Tam Gaz Rekabet", www.kobi-efor.com.tr

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 227-240 (2007)

GÜÇLENDİRİCİ LİDER DAVRANIŞININ PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİ BELİRLEMEYE YÖNELİK GÖRGÜL BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. C. Cüneyt ARSLANTAŞ*

ÖZ

Bu araştırma güçlendirici lider davranışının psikolojik güçlendirme üzerindeki etkisini incelemektedir. Araştırmaya yönelik veriler bir üretim firmasındaki 233 çalışan yoluyla sağlanmıştır. Araştırma esnasında öncelikle güçlendirici lider davranışı ve psikolojik güçlendirme kavramları tanımlanmıştır. Daha sonra oluşturulan araştırma metodolojisi ışığında korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Sonuç olarak, güçlendirici lider davranışının yetki verme, sorumluluk, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının psikolojik güçlendirme üzerinde bir etkiye sahip oldukları bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: *Güçlendirici lider davranışı, psikolojik güçlendirme, örgütler, üretim firması*

AN EMPIRICAL STUDY ON THE EFFECT OF EMPOWERING LEADER BEHAVIOR ON PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT

ABSTRACT

This research was examined direct effect of empowering leader behavior on psychological empowerment. Survey data were collected from 233 subordinates working at a manufacturing firm. Initially, empowering leader behavior and psychological empowerment were defined. Consequently, correlation and regression analysis were performed according to the methodology of the research. As a conclusion, delegation of authority, accountability, skill development and coaching for innovative performance dimensions of empowering leader behavior were found to have a direct effect on psychological empowerment.

Keyword: *Empowering leader behavior, psychological empowerment, organizations, manufacturing firm*

* İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, e-mail: cuneyta@istanbul.edu.tr

1. GİRİŞ

İlgili yazın incelendiğinde güçlendirme kavramının yönetsel uygulamalar ve psikolojik güçlendirme olmak üzere iki farklı açıdan ele alındığı görülmektedir. Güçlendirme konusunda yönetsel uygulamalar ve bu uygulamaların çalışanlarca ne şekilde algılandığı önem taşır. Yönetsel uygulamalar açısından güçlendirmeyi ele alan çalışmalarda hiyerarşik açıdan yukarıdan aşağı giden bir sürecin yaşandığı ve yöneticinin çaba ve girişimlerinin önemli rol aldığı görülmektedir. Bu hiyerarşik yapıda, yönetici sahip olduğu gücü çalışanı ile paylaşmaya karar verdiğinde güçlendirme söz konusu olmaktadır (Conger ve Kanungo, 1988, s.471-482; Wilkinson, 1998, s.40-56; Siegall ve Gardner, 2000, s.703-722). Güçlendirmeyi psikolojik bakış açısından ele alan çalışmalarda ise çalışanların güçlendirmeye yönelik algıları üzerinde durulmuştur (Thomas ve Velthouse, 1990, s.666-681; Spreitzer, 1995, s.1442-1465).

Yönetsel uygulamalar açısından güçlendirme, yöneticinin gücünü çalışanları ile paylaştığı bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Conger ve Kanungo, 1988, s.472). Psikolojik güçlendirme kavramı ise çalışanın kendisini güçlendirilmiş hissedip hissetmediğine ilişkin algısını ifade eder. Yönetim tarafından yürütülen yönetsel faaliyetlerin çalışanlar tarafından ne şekilde algılandığı önem taşır (Thomas ve Velthouse, 1990, s.672). Güçlendirmenin psikolojik boyutu yönetsel uygulamalarından farklılaşarak çalışanların güçlendirme uygulamalarına yönelik algılarını ve yaşadıkları tecrübeleri vurgulamaktadır. Güç, yetkinlik, kontrol ve öz yeterlilik gibi kavramlara ilişkin algılar ve inançlar güçlendirmenin psikolojik boyutunda vurgulanan önemli kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır (Greasley vd., 2005, s.356-357).

Örgütlerde çalışanların güçlendirme algılarını etkileyen unsurların neler olduğunun bilinmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda etkili unsurlardan biri durumunda olan liderin davranışlarının çalışanların güçlendirme algılarını nasıl ve ne yönde etkilediği önemlidir. Bu doğrultuda güçlendirici lider davranışının psikolojik güçlendirme üzerindeki etkisi araştırılacak ve güçlendirici lider davranışı boyutlarının psikolojik güçlendirme ve boyutları üzerindeki etkileri incelenecektir.

2. GÜÇLENDİRİCİ LİDER DAVRANIŞI

Yönetici, çalışanlarını güçlendirmek için bir çaba gösteriyorsa çalışanların güçlendirildiğinden bahsetmek mümkün olabilir (Thomas ve Velthouse, 1990, s.667). Güçlendirme çalışanlara kendi işleri ile ilgili ve işin sonuçlarına yönelik daha fazla sorumluluk verilmesini içerir. Diğer taraftan, güçlendirme çalışanların örgüt performansına katkı sağlamalarına imkan tanımak için yöneticinin bilgiyi paylaşmasını ifade eder (Ford ve Fottler, 1995, s.21-28). Bilgi paylaşımı, çalışanların alınan işletme kararlarının nedenlerini anlamalarını sağlar ve sonuç olarak örgüt faaliyetlerine bağlılıklarını arttırır. Hiyerarşik yapıda sağlanacak yukarıya doğru iletişimle çalışanlar görüşlerini ve şikayetlerini açıkça ve özgür bir şekilde vurgulama fırsatına sahip olmaktadırlar (Wilkinson, 1998, s.47).

Güçlendirme öz yeterlilik algılamalarının sağlanması ile ilişkilidir. Dolayısıyla, yöneticinin çalışanların kendi başına karar vermelerini teşvik etmesi güçlendirme sürecinin önemli bir unsurudur. Çalışanların işi ile ilgili kararlar alması ve karşılaştıkları sorunlara kendi başlarına çözüme kavuşturmaları güçlendirme açısından önemlidir. Yönetici güçlendirme çabalarını desteklemek için çalışanların ihtiyacı olan becerileri geliştirecek gerekli eğitimleri almalarına önem verir. Yöneticilerin risk alımını ve yeni fikirleri teşvik etmesi, gösterilen performansa karşılık geri bildirimde bulunması ve yapılan hataları öğrenmek için önemli fırsatlar olarak görmesi güçlendirmenin amacına ulaşmasında önemlidir (Konczak vd., 2000, s.301-313).

Koçel'e (2005, s.419-420) göre çalışanların güçlendirilmesi üzerinde en önemli etki yöneticilerin davranış ve yönetim tarzlarıdır. Yöneticinin yaratacağı güven, bağlılık ve açık tartışma ortamı, katılımcı olması ve bilgi paylaşımını benimsemesi, yaşanan başarıları ya da başarısızlıkları öğrenme fırsatına dönüştürmesi, hata yapma korkusunu ortadan kaldırması, karar verip uygulama yapılmasını teşvik etmesi, çalışanların performansı konusunda net, yararlı, zamanında ve etkin bir geribildirim sağlaması, misyon ve vizyonu tarif etmesi ve paylaşması ve çalışanlara koçluk yapması güçlendirmeyi etkiler.

Konczak, Stelly ve Trusty (2000, s.301-313) çalışmalarında güçlendirici lider davranışını yetki verme, sorumluluk, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk olmak üzere altı boyutta incelemişlerdir. Yetki verme boyutu, yöneticinin iş süreç ve prosedürlerini geliştirmeye yönelik olarak çalışanlarının kendi kararlarını verebilmelerine imkan tanımasını açıklar. Sorumluluk boyutu, yöneticinin çalışanlarını yaptıkları faaliyetlerin sonuçlarından sorumlu tutmasını ifade eder. Yönetici, yetkisini çalışanlara dağıtmakta ve aynı zamanda sonuçların sorumluluğunu taşımalarını sağlamaktadır. Kendi başına karar verme boyutu, işin yürütülmesiyle ilgili olarak çalışanların önemli konulara ilişkin kararlar almaları konusunda yöneticinin onlara güvenini ifade eder. Kendi başına karar vermeyi cesaretlendirme önemli bir unsurdur. Yönetici, çalışanlarını kendi çözümlerini geliştirmeleri için teşvik eder ve onlara yardımcı olur. Bilgi paylaşımı boyutu, çalışanların istenen sonuçlara ulaşması için yöneticinin gerekli bilgiyi onlarla paylaşmasını ifade eder. Yöneticinin çalışanlarla bilgilerini paylaşması, onların örgütsel performansa en uygun katkıyı yapmalarını imkan tanımaktadır. Beceri geliştirme boyutu, yöneticinin zamanını çalışanlarının eğitimine ve becerilerini geliştirmeye harcamasını ifade etmektedir. Yenilikçi performans için koçluk boyutu, yöneticinin çalışanlarını hata yapma pahasına karşın yeni fikirler denemesi konusunda teşvik etmesini ifade eder.

Matthews, Diaz ve Cole (2003, s.297-318) çalışmalarında güçlendirmenin ilişkisel ve psikolojik bakış açısından yararlanarak örgütsel güçlendirmeyi dinamik yapı, işyeri kararlarının kontrolü ve bilgi paylaşımında akıcılık olmak üzere üç boyutta tanımlamışlardır. Dinamik yapı boyutu, iş ortamında çalışanların hem prosedürlere hem de davranışlara yönelik karar vermelerine yardımcı olacak değiştirilmeye açık yönlendirici talimatlar oluşturulmasını içerir. İşyeri kararlarının kontrolü boyutu, çalışanların iş hayatı boyunca edindiği tecrübeler sonucu oluşan bakış açılarını çalışma ortamına yansıtmalarına izin verilmesini ifade eder. Bilgi paylaşımında akıcılık boyutu, şirket içinde tüm bireylerin her türlü bilgiye ulaşabilmesini açıklar. Matthews ve arkadaşlarına (2003, s.297-318) göre çalışanların güçlendirme algılarını yükseltmenin en etkin ve en düşük maliyetli yolu güçlendirmeyi etkileyen örgütsel faktörleri ortaya koymaktır.

3. PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME

Conger ve Kanungo (1988, s.471-482) yürüttükleri çalışma ile psikolojik güçlendirme kavramına öncülük etmişlerdir. Güçlendirmenin ilişkisel (yönetsel uygulamalar) ve motivasyonel anlamı arasındaki farklılığa dikkat çekmişlerdir. İlişkisel boyut, güçlendirme öncesi ve sonrası yönetici ve çalışan arasındaki ilişkileri tanımlamaktadır. Motivasyonel boyut ise çalışanların motive olmalarını sağlamak için inisiyatifin çalışanlara geçirilmesini sağlayan bir süreci ifade eder. Conger ve Kanungo (1988, s.472), güçlendirmenin merkez noktası olarak kabul ettikleri güç kavramına odaklanmışlardır. Gücün kontrollü bir biçimde çalışanlara verilmesiyle çalışanların kendi kararlarını verme ve yürütme hakkına sahip olacağını belirtmişlerdir. Conger ve Kanungo (1988, s.477), güçlendirmeyi öz yeterlilikle ilgili motivasyona yönelik bir kavram olarak nitelendirmektedir. Öz yeterlilik duygusunun güçlendirilmesi, bireysel güçsüzlüğe neden olan faktörlerin indirgenmesi ile mümkündür. Bireylerde güçsüzlüğe neden olan yapısal faktörleri örgütsel faktörler, yönetim tarzı, ödül sistemi ve iş planı olmak üzere dört grupta toplamıştır.

Diğer taraftan katılımcı yönetim, amaç belirleme, geribildirim sistemi, örnekleme, duruma göre değişen yetkinlik bazlı ödüllendirme ve iş zenginleştirme olarak belirlediği yönetsel uygulamalar bu konuda destekleyici olmalıdır. Yönetsel uygulamalar güçlendirmenin gerçekleşmesini sağlayan faktörlerden sadece birisidir ama tek başına yeterli değildir.

Thomas ve Velthouse (1990, s.666-681) geliştirdikleri bilişsel model çerçevesinde psikolojik güçlendirme algısının dört boyutunu anlam, yetkinlik, seçim ve etki olmak üzere tanımlamışlardır. Güçlendirmenin tek bir boyut ile tarif edilmesinin güçlüğüne değinerek, birden fazla boyut ile açıklanmasının uygun olacağını ortaya koymuşlardır. Yönetsel uygulamalar ile çalışanların algılamalarını birbirinden ayırmışlardır.

Spreitzer (1995, s.1442-1465), Thomas ve Velthouse'ın (1990) çalışmasına benzer olarak psikolojik güçlendirmeyi anlam, yetkinlik, kendi başına karar verme ve etki olmak üzere çalışanın işine yönelik motivasyonunu etkileyen dört unsurdan oluşan bir yapı olarak tanımlamaktadır. Psikolojik güçlendirmenin girdileri olarak kontrollü olma, öz saygı, bilgiye erişim ve performans bazlı ödül sistemini; çıktıları olarak yönetsel etkinlik ve yenilikçi davranışları ele almış ve psikolojik güçlendirme ile ilgili pozitif ilişkilerini araştırmıştır.

Psikolojik güçlendirmenin ilk boyutu olan anlam, bireyin üstlendiği görevin amacına ya da hedeflerine ilişkin yüklediği anlam ile kendi ideallerini ya da standartlarını karşılaştırmasını ifade eder. Görevin çalışan için anlam ifade etmesi örgüte olan bağlılığının, katılımının ve işe yönelik dikkatinin artması ile sonuçlanacağına inanılmaktadır. Görevin çalışan için anlam ifade etmemesi durumunda ise çalışanın örgüte olan bağlılığının azalacağı, olaylara karşı ilgisiz kalacağı ve görevin de dikkat sorunu yaşayacağı düşünülmektedir. Yetkinlik boyutu, bireyin göreve yönelik faaliyetleri başarıyla gerçekleştirebileceğine ilişkin kendi becerisine olan inancını ifade eder. Bireyin kendine inanmaması, becerisini kullanmasını gerektiren durumlardan kaçmasına neden olmaktadır. Bu kaçış, bireyin korkuları ile yüzleşmesini, becerilerini farkına varmasını ya da farkına vardığı becerilerini geliştirmesini engelleyecektir. Bireyin kendi becerisine inanması durumunda ise, bireyin inisiyatif kullanması, daha fazla çaba göstermesi ve engellerle karşılaştığında ortadan kaldırmak için gayret etmesi ile sonuçlanacaktır. Dolayısıyla, güçlendirmenin bu boyutunda bireyin kendi becerisine olan inancı önem taşımaktadır (Thomas ve Velthouse, 1990, s.672-673).

Seçim boyutu, bireyin işindeki davranışlarında, süreçlerde ve yeni girişimlerinde özerk olmasını ifade eder. Bireyin faaliyetlerinde sorumluluk almasının önemi üzerinde durur. Bireyin tek başına seçim şansının olması esneklik, yaratıcılık, inisiyatif, rahatlık ve öz düzenleme imkanı tanımaktadır. Bireyin olaylar üzerinde kontrolü söz konusu ise duygusal sıkıntı yaşamayacak ve öz saygı duygusunda bir azalma söz konusu olmayacaktır. Etki boyutu, görevin gerçekleştirilmesi sırasında fark yaratmayı ifade etmektedir. Bireyin işe yönelik sonuçlar üzerindeki etkisini algılama derecesi önemlidir. Birey işe yönelik sonuçları etkileyebildiği sürece kendini güçlendirilmiş hissetmektedir. Her bir boyuta yönelik bireyin yüksek puan alması güçlendirildiğine yönelik algısının yüksek olduğunu gösterir. Diğer taraftan, çalışanlar ne kadar kendilerini güçlendirilmiş olarak algılasa da yöneticinin çalışanlara davranışları önem teşkil eder. Yönetici, çalışanlarını güçlendirmek için bir çaba göstermiyorsa çalışanların güçlendirildiğine ilişkin bir tanımlama yapmak doğru olmaz (Thomas ve Velthouse, 1990, s.672-673).

4. GÜÇLENDİRİCİ LİDER DAVRANIŞI İLE PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Liderin çalışanlarını güçlendirmesi için anlam, yetkinlik, seçim ve etki ile ilişkili olarak çalışanın işine yönelik motivasyonunu arttırmalıdır (Thomas ve Velthouse, 1990, s.672-673). Çalışanlar kendileriyle paylaşılan gücü örgütün yararına kullanacaklarından dolayı örgüt performansı üzerinde olumlu etki yaratacaklardır (Beatty ve Ulrich, 1991, s.17).

Redmond, Mumford ve Teach (1993, s.120-151) psikolojik güçlendirmenin anlam ve yetkinlik boyutuyla yenilikçi faaliyetler arasında ilişki bulmuşlardır. Görevi kendisi için anlam ifade eden ve öz yeterliliği yüksek olan çalışanların daha fazla yenilikçi çaba içinde olduğunu belirtmişlerdir. Bass (1985) psikolojik güçlendirmenin seçim ve etki boyutlarıyla ilgili olarak kontrol ve etkileme kavramlarının yenilikçi davranışlar ile ilgili olabileceğini ortaya koymuştur.

Parker ve Price (1994, s.911-928) yürüttükleri çalışmada çalışanların güçlendirmeye yönelik hisleri ile yöneticilerinin kendilerini güçlendirdikleri, kontrol ettikleri ve yönetsel destek sağladıklarına ilişkin algıları arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Eğer çalışanlar yöneticilerini güçlendirici ve destekleyici olarak algılıyorlarsa kendilerini daha güçlendirilmiş hissetmektedirler.

Spreitzer, Mark ve Kizilos'un (1997, s.679-704) yürüttükleri çalışmada güçlendirmenin katılımcı yönetim anlayışına dayandığı ve çalışanların iş tatminini arttırmak için yöneticilerin karar verme yetkilerini çalışanlarla paylaşmalarının gerekli olduğu sonucuna varmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre çalışanların işe yoğunlaşmasını sağlamak için örgütsel hiyerarşinin mümkün olan en az seviyeye indirilmesi gerekmektedir. Çalışanların güçlendirilmesi yoluyla iş tatminini ve motivasyonu arttıran, işten kaynaklanan gerginliği azaltan bir örgüt ikliminin yaratılması mümkün olmaktadır.

Konczak, Stelly ve Trusty'nin (2000, s.301-313) yaptıkları çalışmada güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasında anlamlı ilişkiler ortaya çıkmıştır. Yetki verme, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutları ile psikolojik güçlendirme arasında orta düzeyde, sorumluluk boyutu ile psikolojik güçlendirme arasında düşük düzeyde ilişkiler bulmuşlardır.

Lee ve Koh (2001, s.684-695) çalışmalarında güçlendirmeye yönelik yönetsel uygulamalar ile çalışanların algılamalarını bir arada incelemişlerdir. Yöneticinin güçlendirici davranışlarından etkilenen çalışanın göreve ilişkin anlam, yetkinlik, seçim ve etki ile ilgili algısını yansıtan psikolojik durumunu ortaya koymuşlardır.

5. YÖNTEM

5.1 Araştırmanın Amacı ve Modeli

Bu araştırmanın amacı güçlendirici lider davranışının psikolojik güçlendirme üzerindeki etkisini belirlemektir. Bu doğrultuda ilk olarak güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasındaki ilişki belirlenecek ve daha sonra güçlendirici lider davranışı boyutlarının psikolojik güçlendirme ve boyutları üzerindeki etkileri incelenecektir. Güçlendirici liderlik davranışı ile psikolojik güçlendirme arasındaki ilişkiyle ilgili teorik destek sağlanarak ortaya konan araştırmanın modeli ve hipotezleri aşağıda görüldüğü gibidir.

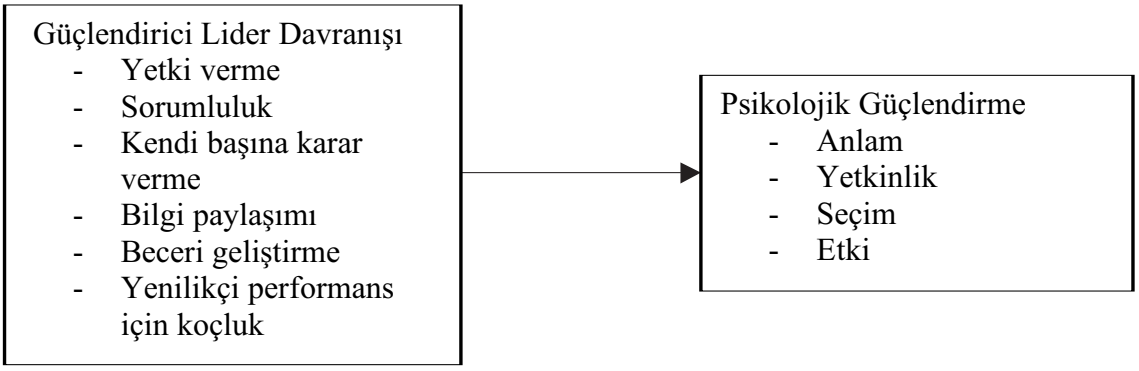

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

H1: Güçlendirici lider davranışının yetki verme boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

H2: Güçlendirici lider davranışının sorumluluk boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

H3: Güçlendirici lider davranışının kendi başına karar verme boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

H4: Güçlendirici lider davranışının bilgi paylaşımı boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

H5: Güçlendirici lider davranışının beceri geliştirme boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

H6: Güçlendirici lider davranışının yenilik performans için koçluk boyutu psikolojik güçlendirmeyi etkiler.

5.2 Araştırmanın Kapsamı

Bu araştırmanın kapsamını elektronik eşya üreten bir firmanın Beylikdüzü fabrikasında üretim departmanına bağlı şasi yöneticiliği bölümünde ve kalite departmanında çalışan tüm mavi yakalılar oluşturmaktadır. Üretim departmanına bağlı şasi yöneticiliği bölümünde ve kalite departmanlarında sırasıyla 750 ve 170 mavi yakalı çalışan bulunmaktadır. Ana kütleyi oluşturan 920 mavi yakalı çalışanın 233 tanesinden cevap alınabilmiştir. 233 mavi yakalı çalışan ana kütlenin %25'ini oluşturmaktadır.

5.3 Kullanılan Ölçekler

Yönetsel uygulamalar açısından güçlendirmeyi ölçmek için Konczak ve arkadaşları (2000) tarafından geliştirilen güçlendirici lider davranışı ölçeği kullanılmıştır. Yetki verme, sorumluluk, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk olmak üzere altı boyuttan ve on yedi ifadeden oluşan ölçekte bilgi paylaşımı boyutu iki soru, diğer boyutlar ise üç soru ile temsil edilmektedir. Boyutlara ilişkin örnek ifadeler aşağıda gösterilmiştir.

Yetki verme: "Yöneticim iş süreç ve prosedürlerini geliştirmeye yönelik gerekli kararları vermemde bana yetki verir."

Sorumluluk: "Yöneticim yaptığım işle ilgili faaliyetlerden beni sorumlu tutar."

Kendi başına karar verme: "Yöneticim işin yürütülmesinde etkili olan önemli konulara ilişkin kararlar almamda bana güvenir."

Bilgi paylaşımı: "İstenen sonuçlara ulaşmam için gerekli bilgiyi benimle paylaşır."

Beceri geliştirme: "Yöneticim yeni beceriler geliştirmem için bana fırsat sağlar."

Yenilikçi Performans için koçluk: "Yöneticim benim için bir tecrübe olacağı düşüncesiyle hata yapma pahasına beni risk almaya yönlendirir."

Güçlendirici lider davranışı ölçeğinde her bir ifadeye verilen cevapların değerlendirilmesi ile her bir yöneticinin güçlendirme davranışı puanına ulaşılır. Puanın yükselmesi, yöneticinin güçlendirici davranışının etkinliğini göstermektedir. Bu durumda olası en yüksek puan 85'tir.

Çalışanların güçlendirmeye yönelik algılarını ölçmek için Spreitzer (1995) tarafından geliştirilen psikolojik güçlendirme ölçeği kullanılmıştır. Anlam, yetkinlik, seçim ve etki olmak üzere dört boyuttan ve on iki ifadeden oluşan ölçekte, her boyut üç ifade ile temsil edilmektedir. Boyutlara ilişkin örnek ifadeler aşağıda gösterilmiştir.

Anlam: "İşimle ilgili yaptığım faaliyetler benim için anlamlıdır."

Yetkinlik: "İşimle ilgili faaliyetleri gerçekleştirecek kapasiteye sahip olduğumdan eminim."

Seçim: "İşimi özgürce yapabilmem için önemli fırsatlar verilmiştir."

Etki: "Departmanımdaki gelişen olaylar üzerinde önemli ölçüde söz sahibiyim."

Psikolojik güçlendirme ölçeğindeki ifadelere verilen cevapların değerlendirilmesi ile her bir çalışana yönelik psikolojik güçlendirme puanına ulaşılır. Alınabilecek en yüksek puan 60'tır. Puanın yükselmesi, çalışanın güçlendirmeye yönelik algılarının olumlu yönde olduğunu ve kendini psikolojik olarak daha fazla güçlendirilmiş hissettiğini göstermektedir.

Araştırmada kullanılan tüm ölçekler uyumun sağlanması amacıyla 5'li Likert şekline dönüştürülmüştür. Boyutlara ilişkin ifadeler; "Kesinlikle Katılıyorum", "Katılıyorum", "Kararsızım", "Katılmıyorum", "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde hazırlanmış ve 1-5 arasında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Güçlendirici lider davranışı ve psikolojik güçlendirme ölçeklerinin orijinali önce Türkçe'ye çevrilmiş daha sonra konu ile ilgili akademisyenlerin görüşü alınarak ölçek üzerinde gerekli değişiklikler yapılmıştır. Soruların anlaşılırlığının sağlanması için 20 çalışan ile pilot çalışma gerçekleştirilmiş ve ölçeklere son şekli verilmiştir. Elde edilen bilgiler "SPSS for Windows 13.0" istatistik programı ile değerlendirilmiştir.

Ölçeklerin güvenilirliğini belirlemek amacıyla, sıralı ölçeğin kullanıldığı ölçme araçlarına uygulanan Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar sonucunda güçlendirici lider davranışı ve psikolojik güçlendirme ölçeklerinin standardize edilmiş Cronbach Alpha değerleri sırasıyla 0.93 ve 0.88 olarak bulunmuştur. Güvenilirlik katsayıları ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir.

6. ARAŞTIRMA BULGULARI

6.1 Demografik Özellikler

Araştırmaya katılan mavi yakalı çalışanların %66'sı erkek, %34'ü ise kadındır. Katılımcıların yaş dağılımları incelendiğinde %65'inin 20-29 yaş arasında, %26'sını 30-39 yaş arasında, %8'inin 40-49 yaş arasında, %1'inin ise 50 yaş ve üzerinde olduğu görülmektedir. Katılımcıların eğitim düzeyi ele alındığında %2'si ilkokul, %85'i lise ve %13'ü ön lisans ve lisans mezunudur. Katılımcılar iş hayatındaki toplam çalışma süreleri açısından incelendiğinde %4'ünün 1 yıldan daha az, %23'ünün 1 ile 4 yıl arasında, %29'unun 4 ile 7 yıl arasında, %18'inin 7 ile 10 yıl arasında, %8'inin 10 ile 13 yıl arasında, %18'inin 13 yıldan daha fazla süredir iş hayatında oldukları görülmektedir. Katılımcıların bulundukları firmadaki çalışma süreleri ele alındığında %9'unun 1 yıldan daha az, %38'inin 1 ile 4 yıl arasında, %23'ünün 4 ile 7 yıl arasında, %12'sinin 7 ile 10 yıl arasında, %4'ünün 10 ile 13 yıl arasında, %12'sinin 13 yıldan daha fazla bulundukları firmada çalıştıkları görülmektedir. Katılımcılar çalıştıkları departman açısından incelendiğinde %63'ünün üretim ve %37'sinin kalite departmanında görev aldıkları görülmektedir.

6.2 Güçlendirici Lider Davranışı ile Psikolojik Güçlendirme Arasındaki İlişkiler

Güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde korelasyon ve regresyon analizlerinden yararlanılmıştır. Güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasında anlamlı bir ilişki (Bkz.: Ekler-Tablo 1) görülmüştür ($r=0.63$, $p<0.01$). Bu ilişkiyi destekler nitelikte altı boyut ile ifade edilen güçlendirici lider davranışının psikolojik güçlendirme üzerindeki etkisi (Bkz.: Ekler-Tablo 2) anlamlı bulunmuştur ($F=26.14$, $p<0.01$).

Güçlendirici lider davranışının yetki verme ($\beta=0.17$, $p<0.05$), sorumluluk ($\beta=0.21$, $p<0.05$), beceri geliştirme ($\beta=0.24$, $p<0.05$) ve yenilikçi performans için koçluk ($\beta=0.13$, $p<0.05$) boyutları psikolojik güçlendirme üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu dört boyutun söz konusu etkileri güçlendirici lider davranışının diğer boyutları olan kendi başına karar verme ve bilgi paylaşımı boyutlarının korelasyon analizinde ortaya çıkan etkilerini gölgelemiştir. Böylece kendi başına karar verme ve bilgi paylaşımı boyutlarının psikolojik güçlendirme üzerinde anlamlı etkileri kalmamıştır. Dolayısıyla, H_1, H_2, H_5 ve H_6 hipotezleri kabul edilirken, H_3 ve H_4 hipotezleri reddedilmiştir.

Psikolojik güçlendirme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olan yetki verme, sorumluluk, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının psikolojik güçlendirmenin hangi boyutları üzerinde etkileri oldukları (Bkz.: Ekler-Tablo 3) ortaya konmuştur. Güçlendirici lider davranışının sorumluluk ($\beta=0.38$, $p<0.05$) ve beceri geliştirme ($\beta=0.32$, $p<0.05$) boyutları psikolojik güçlendirmenin anlam boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu iki boyutun söz konusu etkileri güçlendirici lider davranışının yetki verme, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının korelasyon analizinde ortaya çıkan etkilerini gölgelemiştir. Bu durumda yetki verme, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının anlam boyutu üzerindeki etkileri anlamını yitirmiştir.

Güçlendirici lider davranışının sorumluluk boyutu ($\beta=0.45$, $p<0.05$) psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Sorumluluk boyutunun bu etkisi güçlendirici lider davranışının diğer boyutlarının korelasyon analizinde ortaya çıkan etkilerini gölgelemiştir. Böylece yetki verme, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının yetkinlik boyutu üzerinde anlamlı etkileri kalmamıştır.

Güçlendirici lider davranışının yenilikçi performans için koçluk boyutu (β=0.25, $p<0.05$) psikolojik güçlendirmenin seçim boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yenilikçi performans için koçluk boyutunun bu etkisi güçlendirici lider davranışının diğer boyutlarının korelasyon analizinde ortaya çıkan etkilerini gölgelemiştir. Bu durumda yetki verme, sorumluluk, kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı ve beceri geliştirme boyutlarının seçim boyutu üzerindeki etkileri anlamını yitirmiştir.

Güçlendirici lider davranışının yetki verme (β=0.20, $p<0.05$), sorumluluk (β=0.18, $p<0.05$) ve yenilikçi performans için koçluk (β=0.21, $p<0.05$) boyutları psikolojik güçlendirmenin etki boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu boyutların söz konusu etkileri güçlendirici lider davranışının kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı ve beceri geliştirme boyutlarının korelasyon analizinde ortaya çıkan etkilerini gölgelemiştir. Böylece kendi başına karar verme, bilgi paylaşımı ve beceri geliştirme boyutlarının etki boyutu üzerinde anlamlı etkileri kalmamıştır.

7. SONUÇ

Bu araştırmada güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasındaki ilişki belirlenmiş ve güçlendirici lider davranışı boyutlarının psikolojik güçlendirme ve boyutları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çalışmada güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İlgili yazında araştırmacılar yönetici tarafından yerine getirilmesi gereken faaliyetlerin önemi üzerinde durmaktadırlar (Conger ve Kanungo, 1988, s.471-482; Honold, 1997, s.202-212; Spreitzer, Mark ve Kizilos, 1997, s.679-704; Wilkinson, 1998, s.40-56; Konczak, Stelly ve Trusty, 2000, s.301-313; Lee ve Koh, 2001, s.684-695) Çalışanlar, yöneticilerini güçlendirici olarak algılıyorlarsa kendilerini daha güçlendirilmiş hissetmektedirler (Parker ve Price, 1994, s.911-928). Konczak, Stelly ve Trusty (2000, s.301-313) yürüttükleri çalışmada güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır. Lee ve Koh (200, s.684-695) yürüttükleri çalışmada güçlendirici lider davranışından etkilenen çalışanın göreve ilişkin anlam, yetkinlik, seçim ve etki ile ilgili algısını yansıtan psikolojik durumunun önemini ifade etmişlerdir.

Araştırmamızda güçlendirici lider davranışı ile psikolojik güçlendirme arasında bulunan anlamlı ilişkide yetki verme, sorumluluk, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının etkileri olduğu görülürken, kendi başına karar verme ve bilgi paylaşımı boyutlarının ise anlamlı bir etkiye sahip olmadıkları görülmüştür. Bu araştırmada yapılan analizler sonucunda psikolojik güçlendirme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olan yetki verme, sorumluluk, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk boyutlarının psikolojik güçlendirmenin hangi boyutları üzerinde etkileri oldukları ortaya konmuştur. Thomas ve Velthouse'a (1990, s.666-681) göre yöneticinin çalışanlarını güçlendirmesi için anlam, yetkinlik, seçim ve etki ile ilişkili olarak algılarını olumlu yönde etkilemelidir. Güçlendirici lider davranışının yetki verme boyutu psikolojik güçlendirmenin etki boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yöneticinin gücünü paylaşarak çalışanlara iş süreç ve prosedürlerini geliştirmeye yönelik olarak yetki vermesi durumunda çalışanlar bu gücü örgütün yararına kullanacaklarından örgütte gelişen olaylar üzerinde olumlu etki yapacaklardır (Beatty ve Ulrich, 1991, s.16-30). Sewell ve Wilkinson'a (1992) göre güçlendirmenin anlam ifade edebilmesi için gücün yöneticiden çalışana doğru aktarılması gerekir.

Bu araştırmada güçlendirici lider davranışının sorumluluk boyutu psikolojik güçlendirmenin anlam, yetkinlik ve etki boyutları üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yöneticinin çalışanlarını yerine getirdikleri faaliyetlerden ve sonuçlarından sorumlu tutması yüklendiği görevin kendisi için bir anlam ifade etmesini sağlayacak, kendi becerisine olan inancı artacak ve görevine yönelik olarak sonuçlara etki edebilecektir. Blanchard, Carlos ve Randolf (1996) güçlendirme uygulamalarında çalışanların faaliyette bulun-

mak için özerk olmalarının ve aynı zamanda ortaya çıkan sonuçlardan sorumlu olmalarının önemini ortaya koymuşlardır. Conger ve Kanungo (1988, s.471-482) çalışanların öz yeterlilik duygusunun güçlendirilmesinde katılımcı yönetimi destekleyici bir yönetsel uygulama olarak ele almıştır. Ford ve Fottler (1995, s.21-28) çalışanların kendi işlerine ve sonuçlarına etki edebilmelerini sağlayacak sorumluluğun verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Bu araştırmada güçlendirici lider davranışının beceri geliştirme boyutu psikolojik güçlendirmenin anlam boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yöneticinin çalışanların yaşadıkları sorunları çözmeye ve becerilerini geliştirecek eğitimlere zaman ayırması çalışanların yaptıkları işleri anlamlı kılmaktadır. Honold (1997, s.202-212) güçlendirme uygulamalarında çalışanların sorunlarını çözmede yöneticilerin yardımcı olmalarının önemini belirtmiştir.

Bu araştırmada güçlendirici lider davranışının yenilikçi performans için koçluk boyutu psikolojik güçlendirmenin seçim ve etki boyutları üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yöneticinin çalışanlarını hata yapma pahasına karşın yeni fikirler denemeleri için teşvik etmesi ve risk almaya yönlendirmesi çalışanların gelişen olaylar üzerinde özerk ve kontrol sahibi olmasını sağlamaktadır. Bass (1985) psikolojik güçlendirmenin seçim ve etki boyutlarıyla ilişkili kontrol ve etkileme unsurlarının yenilikçi davranışlar ile ilgili olabileceğini ifade etmiştir.

Bu araştırma sonucunda yetki verme, sorumluluk, beceri geliştirme ve yenilikçi performans için koçluk çalışanların güçlendirmeye yönelik algıları üzerinde anlamlı etkileri olan güçlendirici lider davranışı boyutları olarak ortaya çıkmıştır. Bu söz konusu boyutlar örgütlerde güçlendirme ile ilişkili lider davranışının sergilenmesinde yöneticilere yardımcı olacaktır. Konuyla ilgili gelecekte araştırma yapacakların farklı sektörlere yönelmeleri mümkündür. Departmanlar arasında ve farklı yönetim seviyelerinde uygulanan güçlendirme faaliyetlerindeki farklılıkları ortaya koymaları araştırmalarını zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

Bass, B.M. (1985). Leadership and Performance beyond Expectations, New York: Free Press.

Beatty, R.W. ve Ulrich, D.O. (1991). Re-energizing the Mature Organization. Organizational Dynamics 20(1): 16-30.

Blanchard, K., Carlos, J.P. ve Randolf, A. (1996). Empowerment Takes More than a Minute, San Francisco, C.A., Berrett-Koehler.

Conger J. A. ve Kanungo R. N. (1988). The Empowerment Process: Integrating Theory and Practice. Academy of Management Review 13(3): 471-482.

Ford, R.C. ve Fottler, M.D. (1995). Empowerment: A Matter of Degree. Academy of Management Executive 9(3): 21- 28.

Greasley K., Bryman A., Dainty A., Price A., Soetanto R. ve King N. (2005). Employee Perceptions of Empowerment. Employee Relations 27(4): 354-368.

Honold, L. (1997). A Review of the Literature on Employee Empowerment. Empowerment in Organizations 5(4): 202-212.

Konczak L. J., Stelly D. J. ve Trusty M. L. (2000). Defining and Measuring Empowering Leader Behaviors: Development of an Upward Feedback Instrument. Educational and Psychological Measurement 60(2): 301-313.

Lee M. ve Koh J. (2001). Is Empowerment Really a New Concept?. International Journal of Human Resource Management 12(4): 684-695.

Matthews, R.A., Diaz, W.M., Cole, S.G. (2003). The Organizational Empowerment Scale. Personnel Review 32 (2): 297-318.

Parker, L.E. ve Price, R.H. (1994). Empowered Managers and Empowered Workers: The Effects of Managerial Support and Managerial Perceived Control on Workers' Sense of Control over Decision-Making. Human Relations 47(8): 911-928.

Redmond, M.R., Mumford, M.D. ve Teach, R. (1993). Putting Creativity to Work: Effects of Leader Behavior on Subordinate Creativity. Organizational Behavior and Human Decision Processes 55: 120-151.

Sewell, G. ve Wilkinson, B. (1992). Empowerment or Emasculation? Shopfloor Surveillance in a Total Quality Organization. Ed.: Blyton, P. ve Turnbull, P., Reassessing Human Resource Management, Sage, London.

Siegall M. ve Gardner S. (2000). Contextual Factors of Psychological Empowerment. Personnel Review 29(6): 703-722.

Spreitzer G. M. (1995). Psychological Empowerment in the Workplace: Dimensions, Measurement, and Validation. Academy of Management Journal 38(5): 1442-1465.

Spreitzer, G., Mark, M. ve Kizilos, A. (1997). A Dimensional Analysis of The Relationship between Psychological Empowerment and Effectiveness, Satisfaction and Strain. Journal of Management 23(5): 679-704.

Thomas K. W. ve Velthouse B. A. (1990). Cognitive Elements of Empowerment: An Interpretive Model of Intrinsic Task Motivation. Academy of Management Review 15(4): 666-681.

Wilkinson A. (1998). Empowerment: Theory and Practice. Personnel Review 27(1): 40-56.

EKLER

Tablo 1. Değişkenlere ve Boyutlara İlişkin Ortalamalar, Standart Sapmalar, Güvenilirlikler ve Korelasyonlar

	Ort.	S. S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Psikolojik Güçlendirme	3.67	0.71	0.88[a]											
Anlam	4.23	0.91	0.76[**]	0.93[a]										
Yetkinlik	4.27	0.85	0.73[**]	0.78[**]	0.89[a]									
Seçim	3.49	0.97	0.77[**]	0.34[**]	0.38[**]	0.79[a]								
Etki	2.68	1.11	0.67[**]	0.22[**]	0.12[**]	0.50[**]	0.91[a]							
Güçlendirici lider davranışı	3.33	0.76	0.63[**]	0.50[**]	0.45[**]	0.50[**]	0.40[**]	0.93[a]						
Yetki verme	3.12	1.03	0.49[**]	0.37[**]	0.36[**]	0.36[**]	0.35[**]	0.76[**]	0.83[a]					
Sorumluluk	3.84	0.87	0.47[**]	0.54[**]	0.54[**]	0.29[**]	0.09	0.66[**]	0.46[**]	0.75[a]				
Kendi başına karar verme	3.32	0.97	0.48[**]	0.33[**]	0.28[**]	0.41[**]	0.37[**]	0.84[**]	0.58[**]	0.38[**]	0.84[a]			
Bilgi paylaşımı	3.43	0.96	0.46[**]	0.41[**]	0.34[**]	0.35[**]	0.27[**]	0.78[**]	0.43[**]	0.48[**]	0.64[**]	0.83[a]		
Beceri geliştirme	3.42	0.96	0.56[**]	0.48[**]	0.36[**]	0.43[**]	0.38[**]	0.87[**]	0.56[**]	0.48[**]	0.70[**]	0.74[**]	0.86[a]	
Yenilikçi performans için koçluk	2.89	1.03	0.46[**]	0.26[**]	0.24[**]	0.45[**]	0.39[**]	0.76[**]	0.44[**]	0.34[**]	0.58[**]	0.48[**]	0.62[**]	0.81[a]

Not: ** p<0.01, a Cronbach Alpha

Tablo 2. Güçlendirici Lider Davranışının Psikolojik Güçlendirme Üzerindeki Etkisini Gösteren Regresyon Sonuçları

	Standardize edilmiş regresyon katsayıları Psikolojik Güçlendirme
Güçlendirici lider davranışı	
Yetki verme	0.17*
Sorumluluk	0.21*
Kendi başına karar verme	0.05
Bilgi paylaşımı	0.01
Beceri geliştirme	0.24*
Yenilikçi performans için koçluk	0.13*
F	**26.14****
R^2	**0.41**
Düzeltilmiş R^2	0.39

Not: * p<0.05, ** p<0.01

Tablo 3. Güçlendirici Lider Davranışı Boyutlarının Psikolojik Güçlendirme Boyutları Üzerindeki Etkisini Gösteren Regresyon Sonuçları

	Standardize edilmiş regresyon katsayıları			
	Anlam	Yetkinlik	Seçim	Etki
Güçlendirici lider davranışı				
Yetki verme	0.07	0.12	0.10	0.20*
Sorumluluk	0.38*	0.45*	0.07	0.18*
Kendi başına karar verme	-0.06	-0.03	0.11	0.10
Bilgi paylaşımı	0.03	0.02	0.00	-0.02
Beceri geliştirme	0.32*	0.10	0.12	0.16
Yenilikçi performans için koçluk	-0.08	-0.03	0.25*	0.21*
F	21.05**	17.54**	13.13**	11.18**
R^2	0.36	0.32	0.26	0.23
Düzeltilmiş R^2	0.34	0.30	0.24	0.21

Not: * $p<0.05$, ** $p<0.01$

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 241-260 (2007)

TÜKETİCİLERİN YENİLİKLERİ BENİMSEME EĞİLİMLERİ ÜZERİNDE KİŞİSEL DEĞERLERİN ETKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Cevahir UZKURT*

ÖZ

Kişisel değerlerin, pazarlama ve tüketici davranışları üzerindeki rolüne ilişkin önemli sayıda çalışma olmasına rağmen, kişisel değerler ile yeniliklerin benimsenmesi ilişkisini araştıran çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, kişisel değerlerin tüketicilerin yenilikleri benimseme sürecindeki etkileri üzerine odaklanmıştır. İki değişken arasındaki etki ve ilişkiyi açıklamak için literatürdeki çalışmaların bulgularıyla da uyumlu olarak bir yapısal eşitlik modeli geliştirilmiştir. Araştırma sonuçları ise, kişisel değerlerin yeni ürünlerin benimsenme süreci üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: *Kişisel Değerler, Yenilikleri Benimseme, Yenilik, Yeni Ürün, Yapısal Eşitlik Modeli.*

THE EFFECT OF PERSONAL VALUES ON CONSUMERS' INCLINATION TO ADOPT INNOVATIONS

ABSTRACT

Although there has been a fair amount of research on the role of personal values in marketing and consumer behavior, few studies addressed the relationship between personal values and adoption of innovations. This study focuses on the effect of personal values on consumers' adoption of innovations. In order to determine the relationship and the effect, this study developes a structural equation model introducing relations between personal values and adoption of innovations consistent with previous studies. The result of this study shows that personal vales has effect on the adoption process for new products.

Keyword: *Personal Values, Adoption of Innovations, Innovation, New Product, Structural Equation Modeling*

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü e-mail:cuzkurt@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ

Yenilik, teknolojik boyutuyla oldukça dikkat çeken ve akademisyenler tarafından uzun yıllardır üzerinde çalışılan bir kavram olmuştur. Ancak, yeniliğin teknolojik boyutunun yanında psikolojik ve sosyokültürel boyutunun da incelenmesi 1960'lı yıllara kadar ihmal edilmiştir (Daghfous vd., 1999). Pazarlama literatüründe 1960'lı yıllar, yenilik kavramının sosyal yönüyle incelenmesi ve özellikle de tüketici davranışlarıyla ilişkilendirilmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur (Rogers, 1995; Bass, 1969). Çünkü, bu dönemden sonraki yeniliğin başarısı ve başarısızlığıyla ilgili yapılan çalışmalarda kavramın, sosyal ve psikolojik boyutunun da rol oynadığı vurgulanmaya başlanmıştır. Yenilik kavramını inceleyerek, pazarlama literatürüne önemli katkılar yapan bu çalışmaların önemli bir bölümünü ise, yenilik ve yeni ürünlerin benimsenme süreci üzerinde tüketicilerin demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerinin etkisi ile yeniliğin tüketiciler arasında yaygınlaşmasını araştıran çalışmalar oluşturmuştur (Rogers, 1976; Manning vd., 1995; Slowikowski ve Jarratt, 1997; Stanton ve Stanton, 2002; Im vd., 2003; Lassar vd., 2005; Singh, 2006). Pazardaki yeni ürünlerin başarı şansını artırmak için potansiyel pazarı sınıflandırmak yaygın olarak kullanılan bir stratejidir. Ancak, bunun yanında yeni ürünlerin, tüketicilerce benimsenme sürecini kısaltarak başarı şansını artırmada önemli bir etkiye sahip olan ve yeni ürünleri diğer tüketicilerden daha önce satın alma ve kullanmayı ifade eden tüketici yenilikçiliği (Consumer innovativeness) kavramı da, hem literatür hem de uygulamacılar açısından önemli bir çalışma alanı olarak kabul edilmektedir (Midgley ve Dowling, 1978; Hirschman, 1980; Foxall, 1988; Jung ve Kim, 2005).

Tüketici davranışları üzerinde önemli etkisinin olduğu kabul edilen faktörlerden bir diğeri de kişisel değerlerdir (Personal values) (Gutman, 1982; Odabaşı, 2002). Bu bağlamda, kişisel değerlerin tüketici davranışları üzerindeki etkisi ve pazar bölümlemede önemli bir kriter olarak değerlendirilmesi bir çok akademik çalışmanın konusunu oluşturmuştur (Boote, 1981; Beatty vd., 1985; Rokeach ve Ball-Rokeach, 1989; Kamakura ve Mazzon, 1991; Kamakura ve Novak, 1992; Wang ve Rao, 1995; Daghfous vd., 1999). Kişisel değerlerle ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmında ise, tüketicilerin kişilik değerlerini en iyi şekilde ölçebilecek ölçeğin geliştirilmesi üzerine yoğunlaşılmıştır (Rokeach, 1973; Mitchel, 1983; Kahle, 1983).

Kişisel değerlerin, tüketici davranışları üzerinde önemli etkileri yukarıda değinilen bir çok çalışma tarafından araştırılmasına rağmen, yeniliklerin ve yeni ürünlerin benimsenme süreci üzerindeki etkisinin sınırlı sayıdaki çalışmalarda incelendiği görülmektedir (Daghfous vd., 1999). Dolayısıyla bu çalışmada, kişisel değerlerin yeni ürünleri benimseme üzerindeki etkisi incelenerek ilgili literatüre orijinal ve önemli bir katkı yapılması amaçlanmıştır.

2. LİTERATÜR ve KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmada incelenen kavramlara ve kavramlar arası ilişkilere yönelik literatür taraması ve kavramsal bir çerçevenin oluşturulması üç başlık altında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, bu süreçte, teorik çerçeveden hareketle oluşturulan ve Şekil 1'de ana hatlarıyla özetlenen kavramsal modelde yer alan değişkenler arası ilişkiler ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.1. Yeniliklerin ve Yeni Ürünlerin Tüketiciler Tarafından Benimsenmesi

Yeniliği genel olarak; bir kimse tarafından yeni olarak algılanan ürün, hizmet ve fikir olarak tanımlamak mümkündür (Kotler, 2003, s.376). Yenilik kavramının pazarlamada tartışılmasına öncülük eden çalışma-

lardan en önemlisi Rogers (1995)'ın ilk baskısını 1962 yılında yaptığı yeniliklerin yaygınlaşması/yayılması (Diffusion of Innovations) adlı çalışması olmuştur. Rogers, yeniliğin yayılma sürecini, yeni bir fikrin, sosyal bir sistem içerisinde zamanla belirli iletişim kanalları vasıtasıyla, kaynağından nihai kullanıcı ve benimseyicilerine doğru dağılması şeklinde tanımlamıştır (Rogers, 1995, s. 5). Rogers, yeniliğin yayılma sürecini ise, yenilik, sosyal sistem, iletişim kanalı ve zaman olmak üzere dört temel bileşen üzerine bina etmiştir. Rogers (1995, s.252)'a göre bireysel yenilikçilik ya da bireylerin yeniliği benimsemesi, birey ya da diğer birimlerin, yeni fikirleri benimsemede sosyal sistem içerisindeki diğer üyelere göre nisbi olarak öncelik derecesinin bir göstergesidir.

Rogers (1995)'ın çalışmasında, yenilik kavramı psiko-sosyal bir yaklaşımla incelenmiş ve yeniliklerin bireyler arasında yaygınlaşmasını inceleyen bir model geliştirilmiştir. Rogers'ın bu çalışmasında bireyler yenilikleri benimseme eğilimlerine göre; yenilikçiler (innovators), erken benimseyenler (early adopters), erken davranan çoğunluk (early majority), geç kalan çoğunluk (late majority), geride kalanlar (laggards) olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Ayrıca, yeni ürünleri benimseyenlerin, benimseme sürecini, birbirini izleyen beş aşamada gerçekleştirdikleri varsayılmaktadır. Bu aşamalar ise; farkına varma (awareness), ilgilenme (interest), değerlendirme (evaluation), deneme (trial), benimseme (adoption) olarak sınıflandırılmaktadır.

Yenilik konusunda yapılan öncü çalışmalardan bir diğeri ise, Bass (1969) tarafından yapılan çalışmadır. Bu çalışmada yeni ürünlerin ilk satın alınma zamanını açıklayan bir model geliştirilmiştir. Bu modelde yeni ürünleri satın alanlar, öncü ve taklitçi olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Taklitçilerin yeni ürünü satın alma zamanlarının, bu ürünü daha önceki satın alanların sayısına bağlı olarak değiştiği varsayılmaktadır. Öncülerin ise yeni ürünü daha önceki satın alanların sayısına bakmadan ilk çıktığı anda satın aldıkları iddia edilmektedir.

Yukarıda değinilen iki çalışma pazarlamada yeniliğin benimsenmesiyle ilgili bir çok çalışmaya da temel teşkil etmiştir (Midgley ve Dowling, 1978; Goldsmith ve Hofacker, 1991; Fell vd. 2003; Tsu Wee, 2003). Bu çalışmalarda, yenilikleri benimseyen tüketiciler psikolojik ve demografik açıdan sınıflandırılırken, diğer bir grup çalışmada ise tüketicilerin sahip olduğu kişisel ve kültürel değerlerin yeniliğin benimsenmesi üzerindeki etkileri incelenmiştir. Örneğin; yeniliklerin benimsenmesi ile kültürün (Slowikowski ve Jarrat, 1997; Jan-Benedict vd., 1999); tüketici alışkanlıklarının (Green ve Langeard, 1975); kişisel özelliklerin (Lassar vd., 2005; Singh, 2006) ve kişiler arası etkileşimin (Clark ve Goldsmith, 2006) ilişkileri incelenmiştir. Yeniliğin benimsenmesi üzerinde kişisel ve demografik etkileri konu alan bu çalışmaların bulgularında genel olarak genç, eğitim seviyesi, geliri ve statüsü yüksek olan tüketicilerin yenilikleri benimsemede, diğer tüketicilere göre daha yatkın oldukları görülmektedir.

Yeni ürünlerin benimsenme sürecine etki eden tüketici yönlü faktörlerin yanında ürün yönlü bir takım faktörlerden de söz etmek mümkündür. Bu faktörleri ise, ürün bilgisi (Lai, 1991), fiyat ve reklamlar (Kalish, 1985), algılanan risk (Hirunyawipada ve Paswan, 2006) ve kullanım kolaylığı (Lin, 2006) olarak sıralamak mümkündür. Yeni ürünlerin benimsenme hızını etkileyen ürün yönlü faktörleri, Rogers ve Shomaker (1971, s.22-23) ise; nisbi avantaj (relative advantage), ihtiyaçlara uygunluk (Compatibility), karmaşıklık (Complexity), denenebilirlik (Triability) ve faydalarının açıkça gözlenebilir (Observability) olması şeklinde sıralamıştır.

Tüketiciler tarafından yeniliklerin benimsenme sürecini ölçmeye yönelik olarak geliştirilen ölçeklerden özellikle, Rogers ölçeği (Rogers, 1995) ve kesitsel ölçeğin (Robertson, 1971) literatürde öne çıktığı görülmektedir. Birinci modelde bireylerin, yenilikleri benimseme süreleri dikkate alınarak belirli gruplara ayrıldığı görülmektedir. İkinci modelde ise kullanıcılar, belirli bir süre içerisinde kullandıkları yeni ürün-

lerin sayısına göre sınıflandırılmışlardır. Bu çalışmalara paralel olarak Midgley ve Dowling, (1978), Hirschman (1980), Manning vd., (1995), Goldsmith vd., (1998), Daghfous vd., (1999), Fell vd., (2003) tarafından yapılan çalışmalar ise, yeniliğin benimsenme sürecini ölçmede kullanılabilecek ölçek geliştirme ve geliştirilen ölçekleri analiz eden araştırmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalardan Midgley ve Dowling (1978)'in çalışmasında ise, Rogers yönteminin zaman temelli, diğerinin ise, ürün temelli olmasından dolayı iki ölçeğin aslında aynı yapıları ölçemeyeceği iddia edilmiştir.

2.2. Kişisel Değerler ve Tüketici Davranışlarına Etkisi

Değer, bir kişinin amaçlarına ulaşmak için benimsediği kişisel ve sosyal inançlar (Rokeach, 1973) veya kişinin kendi kültüründen hareketle geliştirdiği süreklilik arz eden inançlar (Daghfous (1999) şeklinde tanımlanmaktadır. Değer, bu tanımlamalardaki boyutlarıyla, bireylerin yaşamlarına yön veren temel bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır (Vinson vd., 1977). Dolayısıyla değerin, bir tüketici olarak bireyin davranışlarının şekillenmesinde de önemli rol oynayacağı varsayımından hareketle, pazarlama literatüründe kişisel değerler ve tüketici davranışları ilişkisini konu olan önemli sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda bir taraftan kişisel değerlerin, tüketicinin karar süreçlerine etkisi incelenirken diğer taraftan da, farklı kişisel değerler dikkate alınarak tüketiciler gruplandırılmaya çalışılmıştır (Vinson vd., 1977; Becker ve Conner, 1981; Boote, 1981; Bozinoff ve Cohen, 1982; Pitts ve Woodside 1983; Beatty vd., 1985; Homer ve Kahle, 1988; Rokeach ve Ball-Rokeach, 1989; Madrigal ve Kahle, 1994; Wang ve Rao, 1995; Daghfous 1999; Ünal ve Erciş, 2006). Yukarıdaki çalışmaların bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, tüketicilerin kişisel değerlerinin satın alma tarzları, marka seçimleri, medya araçları kullanımı, ürünleri değerlendirme gibi tüketici davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Kişisel değerlerin neler olduğu konusunda netlik olmamasına rağmen, bu konuda önemli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. İlgili literatür incelendiğinde, kişisel değerleri ölçmek için geliştirilen şu üç ölçeğin yaygın olarak benimsendiği görülmektedir. Bunlar; Kahle (1983) tarafından geliştirilmiş değerler listesi (List of Value-LOV) ölçeği, Mitchell (1983) tarafından geliştirilmiş değerler ve yaşam tarzı sistemi (values and lifestyles system-VALS) ölçeği ve Rokeach (1973) tarafından geliştirişmiş Rokeach değer sistemi (Rokeach Value System-RVS) dir.

RVS ölçeği 18 esas (terminal) ve 18 araçsal (instrumental) değerlerden oluşmaktadır. Esas değerler kişinin hayatında ulaşmak istediği arzularıyla, araçsal değerler ise esas değerlere ulaşmak için arzu ettiği davranış biçimleriyle ilgilidir. Araçsal değerler, içsel ve dışsal değerlerden oluşmaktadır (Rokeach 1973; Crosby vd., 1990). RVS ölçeğinde cevaplayıcılardan bu değerleri, hayatlarındaki önem derecelerine göre sıralamaları istenmiştir. Ancak, bazı araştırmacılar bunun cevaplayıcılar için bir kafa karışıklığı oluşturacağını düşünerek her bir değer için cevaplayıcılardan, önem derecesine göre 7'li ölçekle sıralanmış ölçekte kendilerine uygun seçeneği işaretlemeleri istenmiştir (Munson ve McIntryre 1979; Rankin ve Grube 1980). RVS ölçeğinin diğer bir dezavantajı ise ifadelerin çok sayıda olmasıdır. Dolayısıyla bazı araştırmacılar da 36 ifadenin azaltılması gerektiğini savunmuşlar ve bazı ifadeleri ölçekten çıkarmışlardır (Munson ve McQuarrie, 1988; Wang ve Rao, 1995). Nitekim literatürde en çok kullanılan Kahle (1983)'in kişisel değerler ölçeği, RVS'nin 18 esas ifadesinin (iki ifade aynen alınmak suretiyle) 9 ifadesi elenerek elde edilmiştir. LOV ölçeğinin teorik altyapısını RVS ile birlikte Feather (1977)'in çalışması ve Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi oluşturmuştur. Homer ve Kahle (1988) daha sonra elde ettikleri bu dokuz ifade, bireysel içsel değerler, kişilerarası içsel değerler ve dışsal değerler olmak üzere üç ana faktör altında toplamışlardır. LOV ölçeğinin kişisel değerleri şu şekildedir; aidiyet duygusu (Sense of belonging), heyecan (excitement), hayattan zevk alma (Fun and enjoyment in life), başkala-

rıyla sıcak ilişkiler kurma (warm relationships with others), kişisel gelişim (self fulfillment), başkalarından saygı görme (being well-respected), başarma duygusu (sense of accomplishment), güvenlik duygusu (security) ve özsaygı (self respect). Kamakura ve Novak (1992) bu dokuz ifadeyi hazcı (Hedonistic), empati (Emphaty) ve kendini gerçekleştirme (self-actualization) değerleri olarak 3 grupta incelerken, Daghfous vd., (1999) ise kendini gerçekleştirme (self-actualization) ve muhafazakar (conservative) değerler olmak üzere iki grupta incelemişlerdir.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinden yararlanılarak oluşturulan bir diğer kişisel değerler ölçeği ise Stanford Araştırma Enstitüsü (SRI-Stanford Research Institute) tarafından geliştirilen VALS ölçeğidir (Mitchell, 1983). İlki 1978 yılında geliştirilen ölçeğin, Amerikan toplumundaki değişimleri dikkate alınarak, belirli revizyonlar yapılmak suretiyle 1989 yılında ikincisi (VALS 2) geliştirilmiştir. Bu ölçekte Amerikalılar, yaşam biçimleri ve değerleri dikkate alınarak 8 kategoriye ayrılarak incelenmiştir. Bu kategoriler; gerçekleştirenler (actualizers), kabul edenler (fulfilleds), başaranlar (achivers), deneyimliler (experiences), inananlar (believers), gayret edenler strivers), yapanlar (makers) ve mücadele edenler (strugglers) dir (Peter ve Olson, 1993, s.558-559).

Literatürde, bu üç ölçeği birbiriyle kıyaslayan ve birbirine karşı üstünlük ve zayıflıklarını tartışan bazı çalışmaların da olduğu görülmektedir (Beatty vd., 1985; Kahle vd., 1986; Wang ve Rao, 1995; Novak ve Macevoy, 1990) Bu çalışmalarda özellikle, LOV ölçeğinin diğer iki ölçeğe göre uygulama açısından daha kolay ve basit olduğu vurgulanmaktadır.

2.3. Yeniliklerin Benimsenmesi Üzerinde Kişisel Değerlerin Etkisi

Kişisel değerlerin pazarlamayla olan ilişkisi, özellikle tüketici davranışları üzerindeki etkileri ve pazar bölümlemedeki önemi yukarıda değinildiği gibi literatürde önemli sayıda araştırmayla incelenmiştir. Bu çalışmaların bulguları göstermiştir ki, bireyin kişisel değerleri satın alma davranışlarını etkileyen önemli bir değişkendir. Ancak kişisel değerlerin, tüketici davranışlarının çeşitli boyutları üzerindeki etkileri ve pazar bölümlemedeki rolü incelenmesine rağmen, tüketicilerin yenilikleri/yeni ürünleri benimseme eğilimleri üzerindeki etkileri konusunda çok fazla araştırma yapılmamıştır (Daghfous vd., 1999). Oysa tüketicilerin karar süreçlerinde önemli bir etkiye sahip olduğu yukarıda da değinildiği gibi çok sayıda çalışmayla kanıtlanmıştır. Bu çalışmaların bulguları ise tüketicilerin kişisel değerleri ile yenilikleri benimseme eğilimleri arasında bir ilişkinin olabileceği varsayımını da güçlendirmektedir. Dolayısıyla, bu ilişkinin incelenmesi, hem ilgili literatüre farklı bir açılım kazandırması hem de pazarlama yöneticilerinin kararlarında yardımcı olması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı da sözü edilen boşluğu doldurmak için, kişisel değerlerin tüketicilerin yenilikleri benimsemeleri üzerindeki etkisini incelemeye yöneliktir.

Daghfous vd., (1999)'nin modeline göre, çeşitli kültürlerden gelen tüketicilerin kişisel değerleri de farklılık gösterecektir. Dolayısıyla nasıl ki kültür, tüketici davranışları üzerinde etkili bir faktör ise, kültürden etkilenmiş bireysel değerlerde, genelde tüketici davranışı, özelde de tüketicilerin yenilikleri benimseme eğilimleri üzerinde etkili olacaktır. Daghfous'a göre farklı kişisel değerlere sahip tüketicilerin yeni ürünleri benimsemeleri de farklı aşamalarda gerçekleşecektir. Örneğin, hayattan zevk alma ve heyecan duyguları öne çıkan hazcı (hedonist) tüketicilerin, diğer tüketicilere göre yeniliklerle ilgilenmesi ve yeni ürünleri kullanması daha kısa sürede gerçekleşmektedir. Dolaysısıyla Daghfous, yeniliklerin benimseme boyutlarını, tüketim davranışının aşamalarıyla da paralel olarak ve Midgley ve Dowling (1978) ve Goldsmith ve Hofacker (1991) 'in çalışmalarını da esas alarak, bilişsel (cognitive); yeni ürünlerle ilgili bilgi edinme ve sahip olunan bilgileri başkalarına iletme, duygusal (affective); yeni ürünlerle yakın-

dan ilgilenme ve enformasyon sağlama ve davranışsal (behavioral/conative); yeni ürünleri takip etme ve kullanma olarak üç aşamada incelemiştir. Bu süreçte, farklı kültür ve kişisel değerlere sahip tüketicilerin bazıları, yeniliklerle zihinsel olarak (bilgi edinme şeklinde) ilgilenirken, bazıları daha yakından ilgilenip enformasyon toplar ve bazıları da yeni çıkan ürün ve hizmeti hemen satın alıp kullanır.

Yukarıda analiz edilen çalışmaların ve özellikle Doghfous vd., (1999)'un çalışmasının bulgularından hareketle araştırmanın temel hipotezi şu şekilde ifade edilmiş ve araştırma modeli ise Şekil 1'deki gibi geliştirilmiştir.

H1. Tüketicilerin kişisel değerleri, yeni ürünleri benimseme eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

3.1. Örneklem ve Veri Toplama Yöntemi

Araştırma modelini test etmek için gerekli veriler, öğrenciler ve öğretim üyeleri olmak üzere iki ayrı örnek kütleden toplanmıştır. Bağımsız iki örneklemin seçilmesinin önemi ise, araştırma modelinin test sonuçlarını karşılaştırmaya imkan vermesidir. Birinci örneklem, Eskişehir ilinde bulunan Anadolu Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin öğrencilerinden seçilmiştir. Örnekleme, iki üniversitenin öğrenci sayıları dikkate alınarak yapılan hesaplama sonucunda (Anadolu Üniversitesi için; e=%5 hata payı, %95 güven aralığı ile n=321; Osmangazi Üniversitesi için; e=%5 hata payı, %95 güven aralığı ile n=318) 639 öğrenicinin dahil edilmesi yeterli bulunmuştur (Kurtuluş, 2004, s.192). Anadolu Üniversitesinin Açık Öğretim Fakültesi öğrencileri ve iki üniversitenin de yüksek lisans ve doktora öğrencileri ulaşmanın zor olması kısıtından dolayı kapsam dışında bırakılmıştır. Örneklem, fakültelerin öğrenci sayılarının üniversitenin toplam öğrenci sayısı içerisindeki oransal ağırlığı dikkate alınarak, her bir fakülteden belirli sayıda öğrencinin kolayda örneklem yoluyla seçilmesiyle oluşturulmuştur. İkinci örneklem ise yine aynı üniversitelerin öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Ancak, burada bir örneklem belirleme yoluna gidilmemiş iki üniversitede bulunan bütün öğretim üyeleri (Prof., Doç., Yrd. Doç., Arş., Gör., Öğr. Gör. ve Uzm.) araştırmaya dahil edilmiştir.

Verilerin toplanmasında anket formu kullanılmıştır. Öğrencilerin oluşturduğu örneklemin üyelerine, daha önceden gerekli eğitimin verildiği 19 işletme bölümü öğrencisi tarafından yüz yüze anket uygulanmıştır. Öğrencilerden 650 adet anket toplanmıştır. İkinci örneklemi oluşturan iki üniversitenin öğretim üyelerine ise 20 günlük bir süreçte, 4 yüksek lisans öğrencisi tarafından bizzat ulaşılmıştır. Bu süreçte anketi cevaplamaya gönüllü olan öğretim üyelerinden bir kısmıyla yüz yüze görüşerek, bir kısmıyla da anketi bırakıp daha sonra almak yöntemiyle veriler elde edilmiştir. Bu örneklemden ise 357 anket dönmüş, bunlar arasından da 4 anket hatalı ve eksik doldurulduğu için araştırmaya dahil edilmemiştir. Dolayısıyla 353 anket üzerinden veriler değerlendirilmiştir. Yapısal eşitlik modellerinde örnek büyüklüğüne ilişkin bir standart olmamakla birlikte modelde tahmin edilecek parametrelerin sayısına göre örnek büyüklük belirlemek en çok tercih edilen yoldur. Buna göre örneklem sayısının modeldeki parametrelere oranının 20:1, 10:1 veya 5:1 olması gerekliliği tavsiye edilir (Klein, 1998, s.112). Bu çalışmanın yapısal eşitlik modelinde 34 parametre olduğundan minimum örneklem büyüklüğünün 340 (10:1'e göre) olması gerekmektedir. Dolayısıyla her iki örneklem için toplanan verilerin yeterli sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Veriler, 2006 yılı Kasım ayında toplanmıştır.

3.2. Ölçekler

Anket formu, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kişisel değerleri ölçen Kahle (1983) tarafından geliştirilen 9 ifadeli LOV ölçeği yer almaktadır. Kişisel değerleri ölçen ifadeler; hayattan zevk alama, başkalarıyla sıcak ilişkiler kurma, heyecan duyma, özsaygı, güvenlik duygusu, başkalarından saygı görme, aidiyet duygusu, başarma duygusu ve kişisel gelişimden oluşmaktadır. Cevaplayıcıların kişisel değerlerini ölçmek için bu 9 ifadeye "çok önemli" ve "hiç önemli değil" aralığında 7'li bir aralık verilerek kendileri için uygun olan seçeneği işaretlemeleri istenmiştir.

İkinci bölümde ise, tüketicilerin yenilikleri benimseme eğilimlerini ölçen ifadeler yer almaktadır. Örnekleme dahil edilen bireylerin yeni ürünleri benimseme eğilimlerini belirlemek için 3 ürün/hizmet ismi verilerek her biri için ayrı ayrı olmak suretiyle tüketicilerin yenilikçiliğini ölçen aşağıdaki 6 ifade verilerek cevaplayıcılardan değerlendirmeleri istenmiştir. Örneklem için yeni olarak algılanabilecek bu ürün ve hizmetler esas çalışmadan önce 50 öğrenci ve 20 öğretim üyesi üzerinde yapılan bir ön çalışmayla belirlenmiştir. Ön çalışmadan hareketle öğretim üyelerinin yenilikleri benimseme eğilimini ölçmek için verilen yeni ürün/hizmetler: bireysel emeklilik, dijital fotoğraf makinesi ve bireysel internet bankacılığıdır. Öğrenciler için belirlenen yeni ürün ve hizmetler ise, mobil internet erişimi (cep telefonundan internete erişim), dijital müzik çalar cihazları (MP3 çalar, MP4 çalar ve i-pod) ve internet aracılığıyla otobüs ve tren bileti rezervasyonu ve satın alınmasıdır.

Tüketicilerin yenilikleri benimseme eğilimlerini ölçmek için Daghfous vd., (1999) tarafından geliştirilen 7 ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ancak bu ölçekte yer alan ifadelerden bir tanesinin, 50 öğrenci üzerinde yapılan ön test sonuçlarına göre elenmesi uygun görülmüştür. Bu nedenle 6 ifadeyle tüketicilerin yeni ürünleri ve hizmetleri benimseme eğilimleri ölçülmeye çalışılmıştır (Tablo 3.).

Tüketicilerin yeni ürünleri benimseme konusundaki eğilimlerini ölçmek için verilen ifadeler "kesinlikle katılıyorum" ve "kesinlikle katılmıyorum" aralığında 5'li Likert ölçeğiyle ölçeklendirilmiştir. Dagfous vd., (1999) bu ifadelerden ilk ikisini bilişsel, 3. ve 4. ifadeyi duygusal 5. ve 6. ifadeyi de davranışsal boyutlar olarak sınıflandırmıştır. Anketin üçüncü bölümünde ise cevaplayıcılarla ilgili demografik bilgiler yer almıştır.

3.3. Araştırma modeli ve analiz yöntemi

Şekil 1'de özetlenen araştırma modeli, yapısal eşitlik modeline uyarlanarak (YEM) (Structural equation modeling-SEM) test edilmiştir. YEM, ölçülen (observed) ve gizil (latent) değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerin test edilmesinde ve kuramsal yapıların formüle edilmesinde karşılaşılan problemlerin çözümünde kullanılan bir istatistik tekniğidir (Hoyle, 1995; Reisenger ve Turner, 1999). Son yıllarda sosyal bilimlerde, özellikle eldeki verilere en uygun modeli tespit etme çalışmalarında oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır.

Şekil 1'de gizil (esas değişkenler: kişisel değerler ve yeniliklerin benimsenmesi) değişkenler tek boyutlu olarak gösterilmiştir. Ancak açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi uygulanarak araştırma modeli faktör boyutunda da ayrıntılandırılmış ve faktörler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Bu yöntemle literatürdeki diğer modeller de dikkate alınarak kişisel değerler ve yeniliklerin benimsenmesi arasındaki ilişkisel bağlantıyı açıklayan en uygun modelin tespitine çalışılmıştır. Araştırma modelinin analizi SPSS 11.0 ve Amos 4.0 programları yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

4. VERİLERİN ANALİZİ

4.1. Örneklem özellikleri

Öğrencilerin aylık geliri genel olarak 350-750 arasında yoğunlaşmakta; yaklaşık %74'ü 20-22 yaşları arasında ve % 57'sini bayanlar oluşturmaktadır. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi öğrencilerinin % 35'i Tıp Fakültesi % 27 'si Mühendislik Mimarlık Fakültesi ve kalan % 38'ise diğer (İ.İ.B.F., Fen Edebiyat ve Eğitim) fakültelerdendir. Anadolu Üniversitesi'nin öğrencilerinin % 23'ü İ.İ.B.F., % 21'i Eğitim, % 27'si Müh-Mimarlık Fakültesi ve kalan % 29'u ise diğer fakültelerden oluşmaktadır (Tablo 1.)

Öğretim üyelerinin % 35'i Yrd. Doç., % 32'si Arş.Gör. % 11'i Prof ve kalan kısmı ise Öğr. Gör., Doç., Okutman ve Uzmanlardan oluşmaktadır. Ayrıca % 68'i bayan, % 38'nin aylık geliri 1001-1500 arasında % 40'nın aylık geliri ise 1500-2000 YTL arasındadır. % 28'i 25-30 % 34'ü ise 31-40 yaşları arasındadır (Tablo 2.)

4.2. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Ölçeklerin güvenilirliğini ölçmek için Cronbach alpha değerleri hesaplanmıştır. Kişisel değerler ölçeğinin alpha değeri, öğrencilerin oluşturduğu örneklem için 0.72, öğretim üyelerinin oluşturduğu örneklem için 0,79 çıkmıştır. Yenilikleri benimseme ölçeğinin alpha değeri, her bir ürün grubu için ayrı ayrı hesaplanmış ve 0.68 ile 0.83 arasında çıkmıştır. Bu güvenilirlik değerlerinin kabul edilebilir hatta yüksek sınırlar içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Yapısal geçerlilik analizi için öncelikle açıklayıcı (explanatory) faktör analiz yapılmış ve daha sonra ortaya çıkan faktörler arası ve her bir faktörü temsil eden değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyon değerlerine bakılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda her iki ölçekte yer alan ifadelerin iki faktör altında toplandığı gözlenmiştir. Faktörlerle ilgili yapılan korelasyon analizi sonucunda ise, kişisel değerler ölçeğinin faktörler arası korelasyon değerinin 0.27 olduğu ve aynı faktörü oluşturan ifadelerin kendi aralarındaki korelasyon katsayılarının ise 0.47 ile 0.73 arasında değerler aldığı görülmüştür. Yenilikleri benimseme ölçeğinin faktörler arası korelasyon değeri 0,33, iki faktörü oluşturan ifadelerin kendi aralarındaki korelasyon katsayılarının ise 0.52 ile 0.81 arasında değerler aldığı gözlenmiştir. Dolayısıyla bu sonuçlar ölçeklerin ayırt edici (discriminant) ve yakınsak (convergent) geçerliliğinin olduğunun bir göstergesidir.

Ayırt edici geçerlilik için ayrıca, doğrulayıcı (confirmatory) faktör analizi yapılmıştır (Bollen, 1989). Doğrulayıcı faktör analizi sonuçları, her iki ölçek için de iki boyutlu modelin tek boyutlu modele göre uyum değerlerinin daha yüksek olduğunu ve ki-kare fark test sonuçları da, iki boyutlu modellerin lehine istatistiksel olarak kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu açığa çıkarmıştır (Tablo 4. ve 6.). Buna ek olarak iki boyutlu modeller de, her bir faktörü (latent variable) oluşturan ifadelerin (observed variable) açıkladıkları faktörlerle olan ilişki katsayılarının 0.45'in üzerinde olduğu ve istatistiksel olarak ($p<0.05$) anlamlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu sonuçlar her iki ölçeğin de ayırt edici geçerliliğini ortaya koymaktadır (Bollen, 1989). Ölçeklerin geçerlilik analizi sonuçları Daghfous vd., (1999) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla da paralel çıkmıştır.

4.3. Kişisel Değerler Ölçeği

Kişisel değerler ölçeğinin geçerliliğini ölçmek ve boyutlarını belirlemek için yapılan doğrulayıcı (confirmatory) faktör analizi sonuçları Tablo 4'de özetlenmiştir. Ancak en uygun ölçüm modeline karar verebilmek için ayrıca, açıklayıcı (exploratory) faktör analiz soncunda çıkan iki boyutlu model ile teorik çerçevede incelenen bazı çalışmalarda kullanılan üç boyutlu ve tek boyutlu ölçüm modellerine (Şekil 2.) ayrı ayrı doğrulayıcı faktör analizi uygulanarak sonuçlar karşılaştırılmıştır (Tablo 4. ve 5.). Tablo 4'de yapısal eşitlik modellerini değerlendirmek için literatürde en çok kullanılan uyum değerleri verilmiştir.

Yapısal eşitlik modellerinde yaygın olarak kullanılan uyum ölçütleri şunlardır: GFI (Uyum iyiliği indeksi - Goodness Fit Index), AGFI (Uyarlanmış uyum iyiliği indeksi - Adjusted Goodness-of-Fit-Index), CFI (Karşılaştırmalı uyum indeksi - Comparative Fit Index) ve RMSEA (Yaklaşık artık kareler ortalamasının karekökü - Root mean Square Error of Aproximation). GFI, AGFI ve CFI'nın değerlerinin 1'e yaklaşması modelin eldeki verilere daha iyi uyum sağladığı anlamına gelmektedir. Bu ölçütlere ilişkin 0,90-0,94 arasındaki değerler modelin iyi uyumunu, 0,95 ve üzerindeki değerleri ise modelin mükemmel uyumunu gösterir. Uyum ölçütlerinin referans aralıkları: RMSEA'nın 0,05-0,10 arasındaki değerleri iyi uyumu, 0,05'ten küçük değerleri ise mükemmel uyumu gösterir. x^2/sd oranının 2-5 arasındaki değerleri iyi uyumu, 2'den küçük değerler ise mükemmel uyumu göstermektedir. (Uyum ölçütlerinin ayrıntıları ve hesaplanış şekilleriyle ilgili ayrıntılar için Arbuckle ve Wothke, 1999; Joreskog ve Sörbom, 2001; Byrne, 1998'e bakınız.)

Tablo 4 ve Tablo 5'deki uyum değerleri incelendiğinde, iki boyutlu ölçüm modelinin değerlerinin, diğer modellere göre daha yüksek ve kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca, x^2 fark istatistikleri sonuçlarına da bakılmıştır. Birbirlerinden türetilmiş (nested) modelleri karşılaştırarak en uygun modele karar vermek için iki modelin x^2 değerlerinin farkı ((Δx^2) ve serbestlik derecelerinin farkına (Δsd) bakılarak karar verilebilir (Bagozzi vd., 1991). Bunun için hesaplanan serbestlik derecesindeki (Δsd) x^2 kritik değeri ile (Δx^2) değeri karşılaştırılır. (Δx^2) , kritik değerden küçükse iki model arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı söylenebilir. Büyükse x^2'deki artışa göre yorum yapılır. x^2 fark istatistikleri sonuçlarına göre hem öğrenci, hem öğretim üyesi hem de toplam örneklem için iki boyutlu modelin diğer modellere göre veriye daha iyi uyum sağlayan model olduğu anlaşılmaktadır. (Öğrenci örneklemi için: $_{7}\chi_{0.05}$ =14.07, 36.22>14.07; öğretim üyeleri örneklemi için $_{1}\chi_{0.05}$ = 3.84, 13.02>3.84; $_{4}\chi_{0.05}$ = 9.49, 23.50>9.49). Analiz sonuçlarından üç boyutlu modelin uyum değerlerinin çok düşük sınırlar içine olduğu görülmektedir.

İki boyutlu modelde kişisel değerleri ölçen LOV ölçeğindeki dokuz ifadeden ilk üçü bir faktör, sonraki altı ifade ise ikinci faktör altında toplanmıştır. Literatürdeki isimlendirmelerden ve ifadelerin ortak özelliklerinden yararlanarak ilk faktörü hedonist değerler (hayattan zevk alma, sıcak ilişkiler kurma ve heyecan duyma), ve ikinci faktörü muhafazakar değerler (özsaygı, güvenlik duygusu, başkalarından saygı görme, aidiyet duygusu, başarma duygusu ve kişisel gelişim) olarak isimlendirmek mümkündür (Kamakura ve Novak (1992; Daghfous vd., 1999). Kamakura ve Novak (1992)'nin çalışmalarında empati ve kendini gerçekleştirme olarak iki faktöre ayrılan değerler, bu çalışmada tek bir faktör altında toplanmış ve hedonist değerler ise bu çalışmadaki sonuçlara paralel çıkmıştır.

4.4. Yenilikleri Benimseme Ölçeği

Yenilikleri benimseme ölçeğiyle ilgili ölçüm modellerinin doğrulayıcı faktör analiz sonuçları Tablo 6., 7., 8. ve 9.'da özetlenmiştir. Her iki örnekleme verilen her bir ürün ve hizmet grubu için ayrı ayrı açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Teorik bölümde değinilen bazı çalışmalarda kullanılan üç boyutlu model (Daghfous vd., 1999) ile bu çalışmadaki açıklayıcı faktör analizi sonucunda ortaya çıkan iki faktörlü model ve tek faktörlü modellerin uyum değerleri karşılaştırıldığında üç boyutlu modelin veriye son derece kötü bir uyum gösterdiği anlaşılmaktadır. Tek boyutlu ve iki boyutlu modeller karşılaştırıldığında ise iki boyutlu modelin uyum değerlerinin tek boyutlu modelden daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca x^2 fark istatistikleri sonuçlarına göre de ikinci modelin eldeki veriye en uygun model olduğu açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla, yenilikleri benimsemenin tek aşamalı değil çok aşamalı (boyutlu) bir süreç olduğunu teorik bölümde incelenen çalışmaların genel kabulü olduğunu dikkate aldığımızda, bu sonuçların literatürdeki çalışmalarla da uyumlu olduğunu söylemek mümkündür.

İki boyutlu modelde, ilki üç ifade (bilgilenme, bilgiyi başkalarına aktarma ve yeni ürünle yakından ilgilenme) birinci faktör olarak belirlenmiştir. Son üç ifade ise (ürün ve hizmetin faydalı olduğuna inanma, kullanma ve gelecekteki gelişmeleri ilk kullananlardan olma isteği) ikinci faktör altında toplanmıştır. İlk faktörü oluşturan ifadeler incelendiğinde bunların, tüketicinin yeniliklerle zihinsel ilgilenim düzeyini yansıttığı görülmektedir. Dolayısıyla ilk faktörü bilişsel boyut olarak tanımlamak mümkündür (Daghfous vd., 1999). İkinci faktörü oluşturan ifadeler ise yeni ürün ve hizmetlerin kullanımıyla ilgili ifadelerdir. Bu nedenle ikinci faktör de davranışsal boyut olarak tanımlanabilir.

4.5. Araştırma Modeli

Araştırmada kullanılan kişisel değerler ve yenilikleri benimseme ölçekleriyle ilgili doğrulayıcı faktör analizi sonuçları dikkate alınarak araştırmanın kavramsal modeli Şekil 4'deki gibi ayrıntılandırılarak yapısal eşitlik modeline dönüştürülmüştür.

Bu model de kişisel değerler ve yenilikleri benimseme ölçekleri ikişer gizil (latent) değişken olarak temsil edilmiş ve kişisel değerler ölçeğinin boyutlarıyla yenilikleri benimseme ölçeğinin boyutları arasında araştırmanın teorik çerçevesindeki analizlere dayanılarak doğrusal ilişkiler kurulmuştur.

Araştırma modelinin her bir ürün/hizmet grubuna ilişkin analiz sonuçları Tablo 10'de özetlenmiştir. Sonuçlara göre uyum değerlerinin (internet aracılığıyla bilet rezervasyonu hariç) kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca internet aracılığıyla bilet rezervasyon hariç diğer ürün/hizmet gruplarına ilişkin yenilikleri benimseme skorlarının ortalamaları hesaplanarak, kişisel değerlerle ilişkisini test eden yapısal eşitlik modeli ve değişkenler arası ilişki katsayıları ve hata varyansları Şekil 4'de özetlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, değişkenler arası ilişkilere bakıldığında, muhafazakar değerler ile bilişsel boyut arasındaki ilişki hariç diğer ilişki katsayılarının ($p<0,05$) önem derecesinde anlamlı olduğu görülmüştür. İlişki katsayıları incelendiğinde ise, hedonist (hazcı) değerler ile bilişsel boyut ve davranışsal boyut arasında pozitif bir ilişkinin olduğu görülürken, muhafazakar değerler ile davranışsal boyut arasında negatif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu da göstermektedir ki; hedonist değerlere sahip tüketiciler yenilikleri benimseme ve satın alıp kullanma konusunda daha istekli davranırken, muhafazakar değerlere sahip tüketicilerin ise satın alma ve kullanma konusunda daha isteksiz oldukları görülmektedir. Bu sonuç ise benzer araştırmaların yapıldığı Rogers ve Shoemaker, (1971); Hirschman, (1980); Daghfous vd., (1999)'ın çalışmalarının bulgularıyla nisbi olarak paralellik göstermektedir. Dolayısıyla araştırma hipotezi *(H1)* doğrulanmaktadır.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

Kişisel değerleri insanların davranışlarına yön veren önemli bir faktör olarak değerlendirdiğimizde; bireylerin birer tüketici olarak sahip oldukları kişisel değerlerinden, satın alma süreçlerinde etkilenmeleri kaçınılmaz olacaktır. Bu bağlamda, kişisel değerler ile tüketici davranışları arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma da bu sonucu ortaya çıkarmıştır. Kişisel değerlerin tüketici davranışlarının birçok boyutunu etkilemesi ve bunun kanıtlanmış olması, yenilikleri benimseme tutum ve davranışları üzerinde de etkili olma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim kişisel değer ile tüketicilerin yenilikleri benimseme eğilimleri arasındaki ilişkiyi araştıran bu çalışma sonuçları da, bu varsayımı doğrulamaktadır. Araştırma sonuçlarından, tüketicilerin kişilik değerlerinin, onların pazara çıkan yeni ürün ve hizmetlerle ilgilenme ve onları satın alıp kullanma davranışları üzerinde önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Kişisel değerler, farklı çalışmalarda farklı boyutlar altında incelenmiştir. Ancak bu çalışma da hedonist değerler ve muhafazakar değerler olmak üzere iki boyuta indirgenmiştir. Bu da literatürdeki diğer çalışmalarla nisbi olarak uyum arz etmektedir.

Yeniliklerin benimsenmesinin ise literatürdeki çalışmalar dikkate alındığında, tek boyutlu bir süreç olmayıp, çok boyutlu bir süreç içinde gerçekleştiği konusunda genel bir kabul vardır. Bu araştırmanın bulgularında da yeniliklerin benimsenmesi bilişsel ve davranışsal olmak üzere iki boyuta indirgenmiştir. Yani tüketicilerin bir kısmı yeniliklerle zihinsel olarak bilgilenme şeklinde ilgilenirken, diğer bir kısmı da hem bilgilenme hem de satın alma ve kullanma şeklinde ilgilenebilmektedir. Burada yeni ürün pazara çıktıktan sonra tüketicinin satın alma ve kullanmasının hızı, pazardaki tüketicileri bölümleme açısından önem arz etmektedir.

Araştırmanın ayrıntılarına bakıldığında, kişisel değerler ve yenilikleri benimseme boyutları arasındaki ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ancak burada hedonist değerler sahip tüketicilerin yenilikleri benimseme (bilgilenme, satın alma ve kullanma) konusunda muhafazakar değerlere sahip tüketicilerden daha istekli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu sonuç ilk olarak, ilgili literatür açısından önemli bir bulgu olarak kabul edilebilir. İkinci olarak da yeni ürün ve hizmet üreten firma yöneticilerinin ve özellikle pazarlamacıların, hem pazar bölümleme de hem de yeni ürün ve hizmetlerin daha kısa sürede benimsenmesini sağlayarak pazar performanslarını artırmada daha etkili bir strateji için kullanabilecekleri bir bilgi olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın Sınırları ve Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler: Araştırmanın iki önemli kısıtı bulunmaktadır. Birincisi örneklemin sadece öğrenciler ve öğretim üyelerinden seçilmiş olmasıdır. Daha sağlıklı sonuçlar elde etmek ve karşılaştırma yapabilmek için daha heterojen gruplar için de benzer çalışmaların yapılması gereklidir. İkinci olarak literatürdeki diğer kişisel değerler ölçeklerinin araştırmada yer almamasıdır. Diğer kişisel değerler ölçeklerinin aynı araştırmada kullanılması cevaplayıcıları en iyi tanımlayacak ölçeği bulma imkanı verecektir. Çünkü kişisel değerlerin bireylerin içinde bulunduğu kültürden etkilendiği önemli bir kabuldür. Literatürde geliştirilen kişisel değerler ölçekleri Türkiye'de değil Amerika'da geliştirilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın yapıldığı örneklemi temsil gücü yüksek kişisel değerler ölçeğini geliştirme çalışmalarına ihtiyaç olduğu açıktır.

Ayrıca, bu araştırmanın konusu olmamakla beraber yeni ürünleri benimsemede etkili olabilecek diğer kişisel karakterleri de içine alan çok boyutlu bir araştırma, hangi kişisel özelliğin yenilikleri benimseme de daha etkili olacağı konusuna da önemli açılımlar getirecektir.

KAYNAKÇA

Arbuckle, James L. ve Werner Woothke (1999). Amos 4.0 User's Guide. SPSS Inc: USA

Bagozzi, Richard P., Youjae Yi ve Philips, L.W. (1991). "Assesing Construct Validity in Organizational Research". Administrative Science Quarterly. 36 (3): 421-458.

Bass, F.M. (1969). "A New Product Growth Model for Consumer Durables". Management Science. 15 (January): 215-27.

Beatty E. Sheron, Lynn R. Kahle, Pamela Homer ve Shekhor M. (1985). "Alternative Measurement Approaches to Consumer Values: The List of Values and The Rokeach Value Survey". Psychology&Marketing. 2 (3): 181-200.

Becker, B. ve Connor, P. (1981). "Personal Values of the Heavy User of Mass Media". Journal of Advertising Research. 21: 37-43.

Boote, A. S. (1981). "Market Segmentation by Personal and Salient Product Attributes". Journal of Advertising Research. 21(February); 29-35

Bollen, K.A. (1989). Structural Equations with Latent Variables. Wiley Interscience Publication, J. Wiley & Sons: New York, NY.

Bozinoff, L. ve Cohen, R. (1982). "The Effects Of Personal Values on Attitude and Store Choice Behavior". Walker, J. vd. (Der). An Assessment of Marketing Thought and Practice içinde, American Marketing Association. 25-29.

Byrne, B.M.,(1998). Structural Equation Modeling with LISREL, PRELIS, and SIMPLIS: Basic Concepts, Applications, and Programming. Lawrence Erbaum Associates Publisher: New Jersey.

Crosby, Lawrence A., Mary Jo Bitner, James D. Gill (1990). "Organizational Structure of Values". Journal of Business Research. (20): 123-134.

Daghfous, N., Petrof, J. V. ve Pons, F. (1999). "Values and Adoption of Innovations: Accross Cultural Study". Journal of Consumer Marketing. 16 (14): 314-331.

Feather N.T. (1977). "Value Importance, Conservatism and Age". European Journal of Social Psychology. 7 (2): 241-245.

Fell, D.R., Hansen, E.N., ve Becker, B.W. (2003). "Measuring Innovativeness for the Adoption of Industrial Products". Industrial Marketing Management. 32 (4): 347-353.

Foxall, G. R. (1988). "Consumer Innovativeness: Novelty-seeking, Creativity, and Cognitive Style". Research in Consumer Behavior. (3): 79-113.

Goldsmith, R.E. ve Hofacker, C.F. (1991). "Measuring Consumer Innovativeness". Journal of the Academy of Marketing Science. 19 (3): 209-221.

Goldsmith, R.E., d'Hauteville, F. ve Flynn, L.R. (1998). "Theory and Measurement of Consumer Innovativeness: A Transnational Evaluation". European Journal of Marketing. 32: 340-353.

Gutman J. (1982). "A Means-end Chain Model Based on Consumer Categorization Processes". Journal of Marketing. 56 (Spring): 60-72.

Green, R.T. ve Langeard, E. (1975). "A Cross-National Comparison of Consumer Habits and Innovator Characteristics". Journal of Marketing. 39: 34-41.

Hirschman, E.C. (1980). "Black Ethnicity and Innovative Communication". Journal of the Academy of Marketing Science. 8 (Spring): 100-118.

Hirunyawipada, T ve Paswan, A.K. (2006). "Consumer Innovativeness and Perceived Risk: Implications for High Technology Product Adoption". Journal of Consumer Marketing. 23 (4): 182-198.

Homer P.M., ve L.R Kahle. (1988). "A Stractural Equation Test of The Value-Attitude-Behavior Hiearachy". Journal of Personality and Social Psychology. 4: 638-646.

Hoyle, Rick H. (1995). Structural Equation Modeling, Issues and Application. Sega Publication: NY.

Im, S., Barry B. ve Charlotte M. (2003). "An Empirical Study of Innate Consumer Innovativeness, Personal Characteristics and New Product Adoption Behavior" Journal of the Academy of Marketing Science. 31 (1): 61-73.

Steenkamp, Jan-Benedict E.M., Frenkel Hofstede ve Michel Wedel (1999). "A Cross-National Investigation into the Individual and National-Cultural Antecedents of Consumer Innovativeness". Journal of Marketing. 63 (April): 55-69.

Joreskog, K. Sörbom, D. (2001). LISREL 8:. User's Reference Guide. Scientific Software International Inc. USA

Jung, H. ve Kim, W. (2005). "Investigating The Effects of Consumer Innovativeness on Shape of Consideration Sets: Focusing on Comparison Between Consideration Sets of Innovators And Non-Innovators". Advances in Consumer Research. 32: 212-218

Kahle, L.R. (1983). Social Values and Social Change: Adaptation to Life in America. Praeger: New York, NY.

Kahle, L.R., Beatty, S.E. ve Homer, P. (1986). "Alternative Measurement Approaches to Consumer Values: The List of Values (LOV) and Values and Life Styles (VALS)". Journal of Consumer Research. 13 (December): 405-409.

Kalish, S. (1985). "A New Product Adoption Model with Price, Advertising, and Uncertainty". Management Science. 31 (12): 1569-1585.

Kamakura, W.A. ve Mazzon, J.A. (1991). "Value Segmentation: A Model for The Measurement of Values and Value Systems". Journal of Consumer Research. 18 (September): 208-218.

Kamakura, W.A. ve Novak, T.P. (1992). "Value-System Segmentation: Exploring the Meaning of LOV". Journal of Consumer Research. 19 (June): 119-132.

Klein, R.B., (1998). Principles and Practice of Structural Equation Modeling. The Guildford Pres.

Kotler, P. (2003). Marketing Management. 11. Baskı, Prentice Hall: USA.

Kurtuluş, K. (2004). Pazarlama Araştırmaları. 7. Baskı, Literatür Yayınları: İstanbul.

Lai A. W. (1991). "Consumption Situation and Product Knowledge in Adoption of New Product". Asia Pacific International Journal of Marketing. 3 (1): 55-67.

Lassar, W. M. Manolis, C. Lassar, S. S. (2005). "The Relationship between Consumer Innovativeness, Personal Characteristics, and Online Banking Adoption". International Journal of Bank Marketing. 23 (2): 176-199.

Lin, C.A. (2006). "Predicting Webcasting Adoption via Personal Innovativeness and Perceived Utilities". Journal of Advertising Research. 1 (June): 228-238.

Madrigal, R. ve Kahle, L. (1994). "Predicting Vacation Activity Preferences on The Basis of Value-System Segmentation". Journal of Travel Research. 32 (3): 22-28.

Manning, K.C., Bearden, W.O. ve Madden, T.J. (1995). "Consumer Innovativeness and the Adoption Process". Journal of Consumer Psychology. 4: 329-345.

Midgley, D.G. ve Dowling, G.R. (1978). "Innovativeness: the Concept and its Measurement". Journal of Consumer Research. 4 (March): 229-242.

Mitchell, A. (1983). The Nine American Life Styles. Warner: New York, NY.

Bollen, K.A. (1989). Structural Equations with Latent Wariables. John Wiley & Sons: New York, NY.

Munson, J. M. ve McQuarrie E. F. (1988). "Shortening the Rokeach Value Survey for Use in Consumer Research" Advances in Consumer Research. 15: 381-386.

Munson, J. M., ve McQuarrie, E. F. (1987). "The Factorial and Predictive Validities of A Revised Measure of Zaichkowsky's Personal Involvement Inventory" Educational and Psychological Measurement. 47: 773-782.

Novak, T.P. ve MacEvoy, B. (1990). "On Comparing Alternative Segmentation Schemes: The List of Values (LOV) and Values and Life Styles (VALS)". Journal of Consumer Research 17 (June): 105-109.

Odabası Y. (2002). Tüketici Davranışı. Kapital Medya Hizmetleri AS.: İstanbul.

Peter, J.P. ve Olson, J.C. (1993). Consumer Behavior and Marketing Strategy 3. Baskı, R.D.Irwin Pres: USA

Pitts, R.E. ve Woodside, A.G. (1983). "Personal Values Influences on Consumer Product Class and Brand Preferences". Journal of Social Psychology. 58: 193-198.

Rankin, W.L., ve Joel, W.G. (1980). "A Comparison of Ranking and Rating Procedures for Value Survey Measurement". European Journal of Social Psychology. 10 (3): 233-246.

Reısınger, Y. ve Turner, L.,(1999). "Structural Equation Modeling with LISREL: Application in Tourism". Tourism Management. 20: 71-88.

Robertson, T.S. (1971). Innovative Behavior and Communication. Holt, Rinehart and Winston: New York, NY.

Rogers, E.M. (1995). Diffusion of Innovations. 4. Baskı.The Free Pres: New York.

Rogers, E.M. (1976). "New Product Adoption and Diffusion". Journal of Consumer Research 2 (March): 290 -301.

Rogers, E.M.ve Shoemaker, F.F. (1971). Communication of Innovations. Free Pres: New York, NY.

Rokeach, M. (1973). The Nature of Human Values. Free Pres: New York, NY.

Rokeach, M. ve Ball-Rokeach, S.J. (1989). "Stability and Change in American Value Priorities, 1968-1981". American Psychologist. 44 (May): 775-784.

Ronald A. Clark ve Ronald E. Goldsmith (2006). "Interpersonal Influence and Consumer Innovativeness" International Journal of Consumer Studies. 30 (1): 34-43.

Singh, S. (2006). "Cultural Differences in, and Influences on, Consumers' Propensity to Adopt Innovations". International Marketing Review. 23(2): 173-91.

Slowikowski S ve Jarratt D G (1997). "The Impact of Culture on the Adoption of High Technology Innovation". Marketing Intelligence and Planning. 15 (2): 97-105,

StantonA.D., ve Stanton, W.W. (2002). "The Link Between Personality, Innovativeness Predisposition, and Adoption: A Model of Internet Purchasing". American Marketing Association Conference Proceedings. Winter (13).

Tsu Wee, T. T. (2003). "Factors Affecting New Product Adoption in the Consumer". Singapore Management Review. 25 (2). 51-71.

Ünal, S. ve Erciş A. (2006). "Tüketicilerin Kişisel Değerlerinin Satın Alma Tarzları Üzerindeki Etkisi". Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi. 1: 23-45.

Vinson, Donald E., Jerome E. Scott, ve Lawrence M. Lamont (1977). "The Role of Personal Values in Marketing and Consumer Behavior". Journal of Marketing. 41 (April): 44-50.

Wang Z. ve Rao C.P. (1995). "Personal Values and Shopping Behavior: A Structural Equation Test of the RVS in China". Advances in Consumer Research. 22: 373-380.

ŞEKİLLER

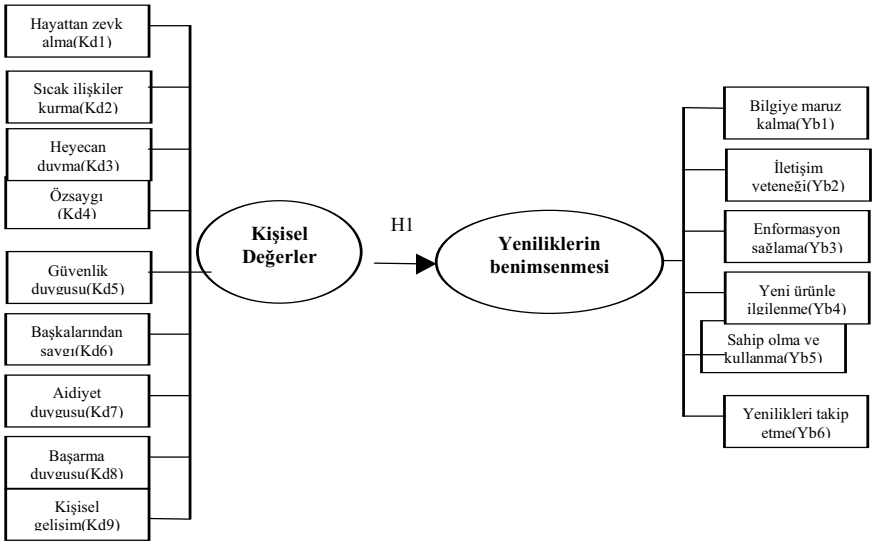

Şekil 1. Araştırma Modeli: Kişisel Değerler Ve Tüketicilerin Yenilikleri Benimseme Eğilimleri Arasındaki İlişkiyi Gösteren Kavramsal Model

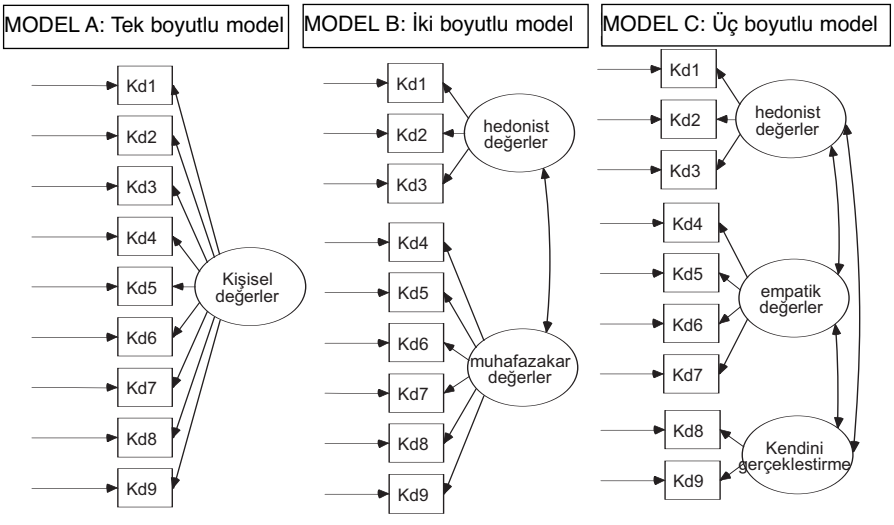

Şekil 2. Kişisel Değerler Ölçeğini Boyutlara Ayıran Ölçüm Modelleri

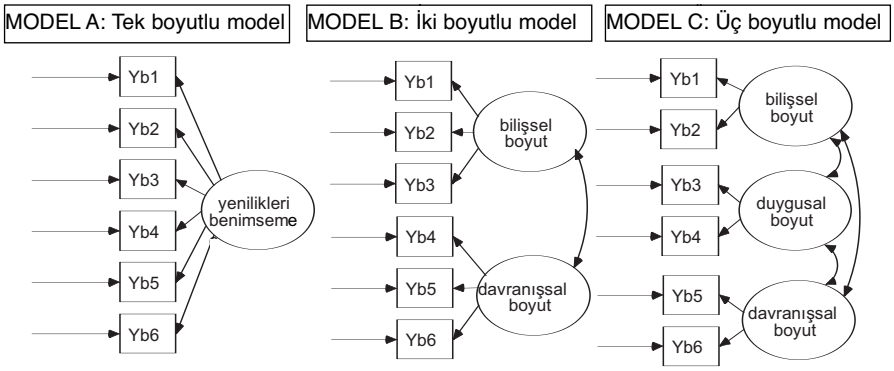

Şekil 3. Yenilikleri Benimseme Ölçeğini Boyutlara Ayıran Ölçüm Modelleri

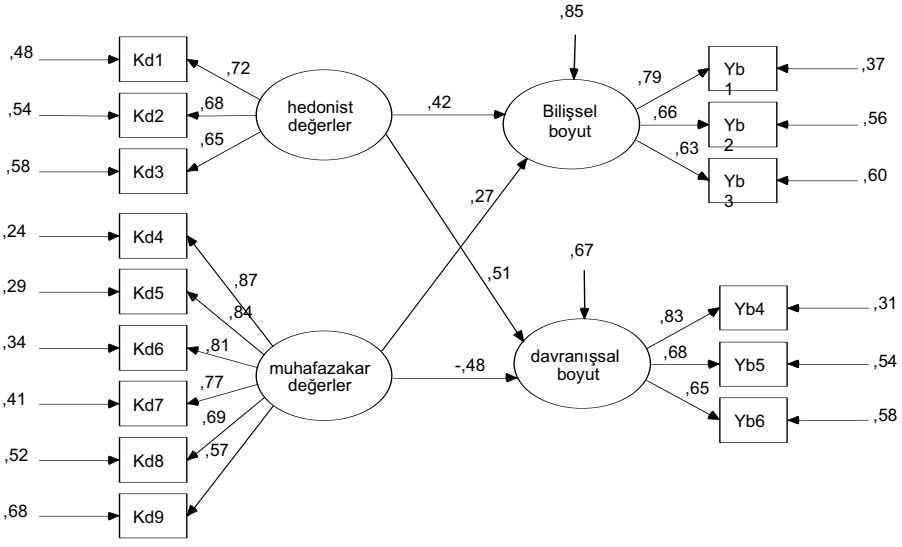

Şekil 4. Araştırma Modeli: Kişisel Değer Boyutları ile Yeniliği Benimseme Boyutları Arasındaki İlişkileri Açıklayan Yapısal Eşitlik Modeli

TABLOLAR

Tablo 1. Öğrenci Örneklemi için Demografik Özellikler

	Osmangazi Üniv. (%)	Anadolu Üniv. (%)
Cinsiyet		
Erkek	45	42
Bayan	55	58
Gelir		
200 ve altı	9	7
201 – 350	17	13
351 – 500	45	41
501 – 750	15	22
751 ve üstü	14	17
Yaş		
22 ve altı	72	75
23 - 25	13	15
26 - 30	11	7
31 ve üstü	4	3
Fakülte		
Tıp	35	-
Mühendislik- mimarlık	27	27
İİBF.	13	23
Fen Edebiyat	14	10
Eğitim	11	21
Hukuk	-	19

Tablo 2. Öğretim Üyesi Örneklemi için Demografik Özellikleri

	%
Cinsiyet	
Erkek	32
Bayan	68
Unvan	
Prof.	11
Doç.	10
Yrd. Doç.	35
Arş. Gör.	32
Diğer	12
Gelir (YTL)	
1000 ve altı	12
1001 – 1500	38
1501 – 2000	40
2001 – üstü	10
Yaş	
24 ve altı	4
25 - 30	28
31 - 35	19
36 - 40	15
41 - 50	24
51 ve üstü	20

Tablo 3. Tüketicilerin Yenilikleri Benimseme Eğilimlerini Ölçmek için Kullanılan İfadeler

1. Son zamanlarda bu ürün/hizmetle ilgili çok şey duydum.
2. Çevremdeki insanlara, yakın zamanlarda bu ürün/hizmet ve özellikleriyle ilgili bilgi ve düşüncelerimi aktardım.
3. Son zamanlarda, bu ürün/hizmet ve özellikleriyle yakından ilgilendim.
4. Bu ürün/hizmetin gerçekten faydalı olduğunu düşünüyorum.
5. Şu anda bu ürün/hizmeti kullanmaktayım.
6. Bu ürün/hizmetle ilgili en yeni gelişmeleri, herkesten önce kullanmak/yararlanmak isterim.

Tablo 4. Kişisel Değerler Ölçeğine İlişkin Model A ve B'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Örneklemler	MODEL A: Tek boyutlu model					MODEL B: İki boyutlu model					B-A
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	Δ_{χ}^2 (Δsd)
Öğrenci örneklemi N=500	0.87	0.83	0.89	0.13	6.34	0.93	0.89	0.92	0.05	3.25	36.22 (7)
Öğretim Üyesi Örn. N=291	0.91	0.85	0.87	0.91	5.42	0.97	0.91	0.95	0.03	2.27	13.02 (1)
Toplam N=791	0.93	0.86	0.91	0.73	4.46	0.98	0.95	0.97	0.02	1.89	23.50 (4)

Tablo 5. Kişisel Değerler Ölçeğine İlişkin Model C'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçlar

Örneklemler	MODEL C: Üç boyutlu model				
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)
Öğrenci örneklemi N=500	0.64	0.61	0.73	0.24	12.31
Öğretim Üyesi Örn. N=291	0.78	0.71	0.81	0.19	8.22
Toplam N=791	0.79	0.75	0.85	0.12	6.41

Tablo 6. Yeniliği Benimseme Ölçeğine İlişkin Öğrenci Örneklemine Ait Model A ve B'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ürün/ hizmetler	MODEL A: Tek boyutlu model					MODEL B: İki boyutlu model					B-A
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	Δ_{χ}^2 (Δsd)
Mobil int. erişimi	0.61	0.57	0.67	035	21.32	0.89	0.87	0.94	0.08	4.27	15.30 (6)
Dijital müzik çalar	0.73	0.69	0.77	0.29	17.71	0.91	0.95	0.93	0.05	3.10	9.63 (2)
İnt.aracılığıyla bilet rezervi	0.55	0.52	0.61	0.59	31.03	0.85	0.83	0.89	0.12	5.24	13.25 (7)

Tablo 7. Yeniliği Benimseme Ölçeğine İlişkin Öğrenci Örneklemine Ait Model C'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ürün/ hizmetler	MODEL C: Üç boyutlu model				
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)
Mobil int. erişimi	0.63	0.58	0.62	0.32	24.15
Dijital müzik çalar	0.47	0.42	0.51	0.57	35.04
İnt.aracılığıyla bilet rezervi	0.51	0.45	0.49	0.43	31.15

Tablo 8. Yeniliği Benimseme Ölçeğine İlişkin Öğretim Üyesi Örneklemine Ait Model A ve B'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ürün/ hizmetler	MODEL A: Tek boyutlu model					MODEL B: İki boyutlu model					B-A
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)	Δ_{χ}^2 (Δsd)
Bireysel emeklilik	0.91	0.87	0.89	0.05	4.27	0.93	0.91	0.95	0.04	2.17	39.50 (10)
Dijital foto.makinesi	0.60	0.54	0.65	0.27	8.25	0.87	0.85	0.91	0.08	5.23	63.05 (8)
Bireys. İnt. bankacılığı	0.70	0.67	0.76	0.18	6.93	0.95	0.91	0.96	0.02	3.12	21.15 (6)

Tablo 9. Yeniliği Benimseme Ölçeğine İlişkin Öğretim Üyesi Örneklemine Ait Model C'nin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ürün/ hizmetler	MODEL C: Üç boyutlu model				
	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)
Bireysel emeklilik	0.55	0.51	0.59	0.64	42.55
Dijital foto. makinesi	0.61	0.57	0.63	0.47	29.35
Bireys. İnt. bankacılığı	0.72	0.65	0.71	0.37	22.33

Tablo 10. Araştırma Modelinin Her Bir Ürün Grubuna Göre Yapılan Analiz Sonuçlarına Ait Uyum Değerleri

Ürün/ hizmetler	GFI (>0.90)	AGFI (>0.85)	CFI (>0.90)	RMSEA (<0.10)	χ^2/sd (<5)
Mobil int. erişimi	0.87	0.85	0.92	0.07	4.47
Dijital müzik çalar	0.94	0.92	0.97	0.03	2.25
İnt.aracılığıyla bilet rezervi	0.74	0.69	0.79	0.13	6.12
Bireysel emeklilik	0.91	0.87	0.92	0.08	3.97
Dijital foto. makinesi	0.89	0.85	0.91	0.07	4.21
Bireys. İnt. bankacılığı	0.95	0.92	0.96	0.05	2.21

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 261-278 (2007)

İŞ GÖRENLERİN ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARININ MEYER VE ALLEN TİPOLOJİSİYLE ANALİZİ: KAMU VE ÖZEL SEKTÖRDE KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

Dr. Ünsal SIĞRI*

ÖZ

Örgütsel bağlılık, örgütsel başarının sağlanması için çalışanların sadakatinin yanında, ortak değer, amaç ve kültür etrafında toplanmaları için çaba gösterilen bir süreçtir. Örgütsel bağlılık kavramı; verimlilik, işgücü devri, devamsızlık, performans değişiklikleri ve işten ayrılma düşüncesi gibi bireysel ve örgütsel sonuçları etkilediğinden, örgütsel performansın iyileştirilmesi açısından önemli bir unsurdur. Literatür kapsamında, örgütsel bağlılığa etki eden faktörlerden bireysel-demografik faktörler ve örgüte ve göreve ait faktörler incelenmiştir. Örgütsel bağlılığın sonuçları açısından da iş doyumu, iş gören devri, işe katılım-devamsızlık, performans ve motivasyon hususları üzerinde durulmuştur. Bu araştırmada örgütsel bağlılık konusundaki sınıflandırmalar içinden Meyer ve Allen'in tipolojisi esas alınarak kamu ve özel sektör çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeyleri"devamlılık, duygusal ve normatif bağlılıklar" kapsamında mukayeseli olarak belirlenmiştir. Edinilen bulgular kapsamında kamu sektöründe "devamlılık bağlılığı" daha yüksek iken, "duygusal bağlılık" ve "normatif bağlılık" açısından özel sektörün daha yüksek seviyeye sahip olduğu ortaya konmuştur. Çalışmada bunun yanı sıra, çalışanların demografik özellikleri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkiler de araştırılmıştır. Araştırma bulguları demografik özelliklerden cinsiyet, mesleki pozisyon ve çalışma süresi ile çalışanların duygusal ve normatif bağlılıkları arasında ilişkinin bulunduğunu; ancak devamlılık bağlılığı ile bu değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Örgütsel Bağlılık, Duygusal Bağlılık, Devamlılık Bağlılığı, Normatif Bağlılık.*

AN ANALYSIS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT USING MEYER AND ALLEN'S TYPOLOGY: A COMPARATIVE STUDY ON PUBLIC AND PRIVATE SECTOR EMPLOYEES

ABSTRACT

Individuals shall commit to an organization from a reciprocity and social exchange point of view; and serve organizational purposes such as adopting extra-role behaviors, goals and targets voluntarily. Organizational commitment gains importance in the literature since it has affirmative outcomes for organizations. Although there are many classifications of organizational commitment, the Meyer and Allen's typology that was used in this research which includes; affective, continuance and normative commitments. The aim of this research was to find out possible differentiation between government and private sector employees' organizational commitment levels according to the typology of Meyer and Allen's sub-dimensions. In the light of the findings, the "continuance commitment" had appeared in a higher level in public sector while the private sector had higher levels of "affective" and "normative" commitments. In addition to this, the corelation between the demographics and the organizational commitment was studied. Findings of the study show that affective and normative commitments of employees are closely related to such demografic attributes as gender, employees' institutional position and the length of service; but none of these attributes seems to be related to the continuance commitment.

Keyword: *Organizational Commitment, Continuance Commitment, Affective Commitment, Normative Commitment*

* Marmara Üniversitesi, usigri@yahoo.com.

1. ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Yönetimin en önemli görevi, etkili ve verimli bir örgüt yaratmaktır. Etkili ve verimli bir örgüt olmak, ancak yüksek düzeyde motive olmuş iş görenlerle sağlanabilmektedir. İş görenler kendisine verilen görevleri yerine getirebilmek için çaba harcamaya istekli olmadıkça, yönetsel süreçlerden istenilen doğrultuda sonuç alınması beklenmemelidir. Yönetimin amacı; bu isteği yaratmak, geliştirmek ve sürdürmek olmalıdır. Örgütteki iş görenler, işlerini etkili ve verimli bir biçimde başarmak için motive edilmelidirler.

Örgütler, bünyesindeki personelin kendisinden beklenen bağlılık ve rol davranışlarını etkinlikle yerine getirmelerini beklemektedir. Örgütsel bağlılık, çıktıları açısından bir örgütü örgüt yapan temel birim olarak adlandırılabilecek insan gücünün diğer bir deyişle o örgütün kaslarının, beynini ve sinir sistemini oluşturan elemanların, vücudun bütününe yani örgüte olan duygusal tepkilerini ve tutumlarını ifade etmektedir. "Örgütsel bağlılık" hem örgütün varlığını devam ettirebilmesi, hem de personelin daha uyumlu, doyumlu ve üretken olabilmesi bakımından önemlidir. Yaşamlarını yüksek tatmin duyguları ile sürdüren çalışanlar, olumlu iş tutumları geliştirecek ve daha faydalı olacaklardır.

1.1. Örgütsel Bağlılık Kavramı

Türk Dil Kurumu sözlüğü "bağlılığı"; "birine bağlı olma durumu, mecburiyet, birine karşı sevgi ve saygı ile yakınlık duyma ve gösterme, sadakat" (Türkçe Sözlük, 2005), Webster sözlüğü ise bağlılığı, "politik, sosyal ya da dinsel bir teoriye veya uygulamaya zihinsel ve duygusal aidiyet hissetmek" olarak tanımlamıştır (Jarvi, 2004). Bağlılık kavramının özündeki "aidiyet duygusu", örgüt ile birey arasında bir çeşit bağ oluşmasına neden olmakta ve örgütte çalışan bireylerin ortak değer, amaç ve kültür etrafında toplanmalarına sebep olmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, örgütsel bağlılık kavramı, örgütsel verim artışını, kendini örgütle birlikte tanımlamayı, örgütsel değişimi kabul etme derecesini, üretkenliği ve işgücü devri gibi çıktıları etkilemesi açısından araştırmacılarının ilgisini çeken bir kavramdır.

Örgütsel bağlılık tanımı üzerinde ilgili yazında tam bir fikir birliğine varılmamakla birlikte "örgütsel bağlılık"; "klasik anlamdaki bağlılığın örgütsel bağlama duygusal, devamlılık ve normatif boyutlarıyla taşınması" (Meyer ve Allen, 1991, s.61-89), "bireyin kendini örgütle birlikte ifade edebilmesi" (Mowday v.d., 1979, s.224-247), "örgüt ile işgörenin amaçlarının bir bütünlük ve uyum içinde olması" (Mowday v.d., 1982, s.20), "iş görenlerin örgüte sadakatleriyle ilgili bir tutum" (Luthans, 1995, s.130); "örgüt ile iş görenin amaçlarının bir bütünlük ve uyum içinde olması" (Mowday, 1982, s.20); "iş görenin örgütüyle ve amaçlarıyla özdeşleşmesi ve örgütteki üyeliğini devam ettirme arzusu" (Robbins, 1998, s.143); "kişinin örgütle özdeşleştiği, örgüte yönelik bir tutum" (Sheldon, 1971, s.143); "örgütsel amaç ve çıkarları karşılayacak şekilde davranmak için içselleştirilmiş normatif baskıların toplamı" (Wiener, 1982, s.421); "parasal kaygılar olmaksızın örgütte kalma isteği duyarak örgütün amaç ve değerleriyle özdeşleşmesi" (Geartner ve Nollen, 1989, s.446) şeklinde tanımlanabilmektedir. Tüm tanımlarda örgütsel bağlılık kavramı, örgüt ile birey arasındaki ilişkinin ortaya konduğu temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örgütsel bağlılık sadece işverene sadakat değil, aynı zamanda örgütün başarısının sürmesi için örgüte dâhil olanların çaba gösterdikleri bir süreçtir (Yüksel, 2000, s.76). Örgütsel bağlılık, iş görenin örgütüyle özdeşleşme derecesi olduğundan, aktif olarak örgüte katılımı gerektirmektedir (Newstorm ve Davis, 1993, s.198).

1.2. Literatürdeki Örgütsel Bağlılık Araştırmaları

Örgütsel bağlılıkla ilgili yaklaşımlar mukayese edildiğinde göze çarpan ilk farklılık, bu yaklaşımları ele alan araştırmacıların farklı disiplinlerden olmasıdır. Örgütsel bağlılık literatüründe farklı tipolojilerin geliştirilmiş olmasına rağmen, temelde tüm bağlılık yaklaşımları birbirine benzemektedir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, örgütsel bağlılık konusundaki çalışmaların adeta birbirini tamamlar nitelikte olduğu görülmektedir. Örgütsel bağlılık kavramıyla ilgili ilk çalışmalar, Becker'e dayanmaktadır. Literatürde sosyo-psikolojik ya da irrasyonel görüş olarak da rastlanan ve "taraf tutma" olarak adlandırılan **Becker'in taraf tutma teorisi**; bireylerin elde ettikleri ödüller, harcadıkları zaman ve çaba gibi yatırımlar aracılığı ile örgüte bağlandıklarını anlatmaya çalışmıştır (Becker, 1960, s.32-40). Bu durum çalışanın örgütten ayrılmasının ağır bedelleri olduğu düşüncesiyle (emeklilik ücreti, kıdemlilik vb.) örgüte bağlı kalması durumudur (Iverson ve Buttgieg, 1999, 2004). **Becker**; bir kurum, faaliyet ya da kişiye bağlı olan bireylerin, anılan kurum, faaliyet ya da kişiyle özdeşleşen tutumlar sergilediklerini belirtmiş, değişiklik yapmanın, bedeli sebebiyle imkânsız olduğunu vurgulamış ve bağlılık kavramına, "bilinçli bir taraf tutma davranışı" şeklinde yaklaşmıştır (Becker, 1960, s.32-40). Bu kapsamda çalışmamızın temelini oluşturan Meyer ve Allen'in devamlılık bağlılığının temel çıkış noktasının Becker'in tanımlaması olduğunu söylemek mümkündür.

Etzioni'ye göre, örgütün çalışanlar üzerindeki "otoritesi ve gücü", örgütsel bağlılığın temel nedenidir. Etzioni örgütsel bağlılığa, bireylerin örgütün direktiflerine uyumu düşüncesine dayalı bir açıklama getirmiştir (Çakır, 2001, s.35). **Etzioni'nin örgütsel bağlılık sınıflandırması**; ahlaki bağlılık, çıkara dayalı bağlılık ve zorunlu bağlılık olmak üzere üç yönlüdür. Bu bağlılık türlerinden her biri, bireyin örgütün gücü karşısındaki davranışını içermektedir (Zangaro, 2001). Buna göre "ahlaki bağlılık", örgütün amaçlarına, değerlerine, kurallarına inanmayı ve onlarla özdeşleşmeyi; "çıkara dayalı bağlılık" çalışanların örgüte yaptıkları katkılar sonucunda bazı ödüller ve faydalar elde etmeleri sonucu psikolojik olarak ortaya çıkan bir bağlılığı; "zorunlu bağlılık" ise olumsuz hislerin duyulduğu, fakat bireyin bazı davranışlara örgüt tarafından zorlanıldığı bir durumu ifade etmektedir. Etzioni çalışanın bağlılığının, anılan üç kategoriden mutlaka biri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Etzioni'den farklı olarak **Kanter'in örgütsel bağlılık sınıflandırması,** devamlılık bağlılığı, kenetlenme bağlılığı ve kontrol bağlılığı tasnifiyle literatürdeki yerini almaktadır (Kanter, 1968, s.499-517). Kanter, örgütlerdeki "devamlılık bağlılığını", üyenin örgütün kalıcılığını sağlamaya kendini adaması olarak tanımlamaktadır. "Özdeşleşme bağlılığında", üyeler örgütteki grup üyeleri arasındaki bağlılıklarla örgütlerine bağlanırlar. "Kontrol bağlılığı" ise kişisel davranışın örgütün istediği doğrultuda şekillendirildiği ve üyenin örgüt normlarına bağlı olarak görüldüğü bir bağlılıktır (Varoğlu, 1993, s.6). Kanter, Etzioni'nin aksine anılan üç tip bağlılığın genellikle tek başlarına değil, birbirleri ile etkileşim içinde ortaya çıkmakta olduğunu söylemektedir.

Staw ve Salancik'in "tutumsal-davranışsal bağlılık" sınıflandırması, bağlılığın birbirinden oldukça farklı iki olguyu tanımlamak için kullanıldığını ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi örgütsel davranış araştırmacılarının yaklaşımı olan "davranışsal bağlılık", ikincisi ise sosyal-psikoloji araştırmacılarının yaklaşımı olan "tutumsal bağlılık" olarak yazında yer almıştır (Staw ve Salancik, 1977). "Davranışsal görüş", bireyin örgüt üyeliğini açıklamak için "yatırımlar" kavramını kullanmış ve bunu yaparken de bağlılığı, bireyin davranışlarını kontrol eden bir güç olarak görmüştür. "Davranışsal bağlılık modeli", beklenti kuramının genel şekliyle, çalışanın davranışlarının elde edilecek ödüllerin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır (Scholl, 1981, s.580). "Tutumsal görüş" ise bireyin bir örgütle ve örgütün amaçları ile kendini özdeşleştirip, bu amaçları gerçekleştirmek uğrunda örgüte bağlandığı görüşünü savunmaktadır. Neticede, "tutumsal anlamda bağlılık", örgütle birlikte olmaya istek duymak, örgüt yararına yüksek çaba sarf etmek ve örgütsel hedef ve değerler ile özdeşleşmek olarak ifade edilmektedir (Arkonanç, 2001, s.157).

Mowday, Porter ve Steers'in bağlılık sınıflandırması, bireyin kendini örgütle birlikte ifade edebilmesi esasına dayanmaktadır (Mowday v.d., 1979, s.224-247). Adı geçen araştırmacılara göre bireyin bağlılığı; örgütsel amaç ve değerlere olan inanç ve bu amaç ve değerlerin kabulüne, örgütsel amaçların başarılması yönünde güç sarf etmeye istekli olmaya ve örgütsel üyeliği devam ettirme konusunda güçlü bir arzunun varlığı gibi unsurlara bağlıdır (Barringer, 1998). Bu yaklaşıma göre bağlılık, bireylerin örgüte pasif olarak itaat etmelerinden daha fazlasını ifade etmekte ve örgütün daha iyi olabilmesi için bireylerin kendileriyle ilgili birtakım fedakârlıklar yapmaya razı olmaları durumunu kapsayan aktif bir bağı ortaya çıkarmaktadır (Cengiz, 2002, s.805).

Kelman bağlılığı, uyum, özdeşleşme ve içselleştirme şeklinde üç farklı motivasyonel süreç altında meydana gelen bir tutum olarak ele almıştır (Kelman, 1958, s.51-60). Aynı yöntemi izleyen **O'Reilly ve Chatman'ın bağlılık sınıflandırması** da bağlılığın boyutlarının; "uyum-uyma" (compliance), "özdeşleşme" (identification) ve "içselleştirme" (internalization)" olarak ifade etmektedir (O'Reilly ve Chatman, 1986, s.492). "Uyum", bireyin bir ödülü elde etmek için ya da bir cezadan kaçınmak için sergilediği tutum ve davranışları temsil eder (Aronson, 1999, s.35). "Uyum bağlılığı", paylaşılmış değerler için değil, belirli ödülleri kazanmak için oluşmaktadır ve bu bağlılıkta ödülün çekiciliği ve cezanın iticiliği söz konusudur. "Özdeşleşme" ise sosyal bir etki sonucu etkiye maruz kalan bireyin, etkiyi ortaya çıkaran olguya benzeme isteği duyması ve buna yönelik davranışlar göstermesidir. "Özdeşleşme bağlılığı", diğerleriyle doyum sağlayıcı bir ilişki kurmak veya ilişkiyi devam ettirmek için meydana gelir, böylece birey bir grubun üyesi olmaktan dolayı gurur duyar (Aronson, 1999, s.38). "İçselleştirme" ise, bireyin sosyal bir etki karşısında doğru olanı yapma güdüsü olup, normlarla belirginleşen bir tutumdur. "İçselleştirme bağlılığı", bireyin ve örgütün değerlerinin uyuşmasıdır. Özdeşleşme ve içselleştirme boyutlarındaki bağlılıkta bireyler, kendilerine dolaysız olarak çıkar sağlamayan, örgüt yararına fazladan zaman ve çaba harcayan davranışlar sergilerler. Bireylerin örgütte kalma istekleri yüksektir. "Uyum" boyutundaki bağlılıkta ise bireyler sadece belirli ödülleri alabilmek için örgütte kalarak, işin gerektirdiğinden daha fazlasını yapmamak gibi bir davranışı gösterdiğinden, örgütte kalma isteği daha düşüktür (O'Reilly ve Chatman, 1986, s.493).

Meyer ve Allen'in "çok boyutlu bağlılık" sınıflandırması, örgütsel bağlılığı üç kısma ayırmış ve bunların birbirlerinden farklı ve ölçülebilir boyutlar olduğunu ortaya koymuştur (Meyer ve Allen, 1991, s.61-89). Bu çalışmada "Meyer ve Allen'in çok boyutlu bağlılık sınıflandırması" esas alınacaktır. Güçlü bir duygusal bağlılığa sahip olan birey örgütün üyesi olmaktan hoşlanır, örgütle kendini özdeşleştirir ve örgütü ilgilendiren konulara ilgi duyar. Meyer ve Allen, duygusal bağlılığı belirli bir örgüt ile bireyin "özdeşleşme ve bütünleşme derecesi" şeklinde tanımlamışladır. Bu kapsamda Mowday, Porter ve Steers'ın (1979). "bireyin kendini örgütle birlikte ifade edebilmesi" şeklindeki tanımlamasıyla Meyer ve Allen'in duygusal bağlılığı büyük ölçüde örtüşmektedir. Duygusal bağlılığı kuvvetli olanlar örgütte kalmaya ihtiyaç duyduklarından değil, gerçekten kalmak istedikleri için devam ederler (Allen ve Meyer, 1990, s.1-18). Normatif bağlılık ise, örgütte kalmanın yükümlülük duygularından kaynaklandığı bir bağlılık şeklidir. Birey örgütte kalmasının doğru ve ahlaki (etik) olduğunu düşündüğü için örgütte kalır. Normatif bağlılık, doğru ve iyi ahlaklı olan şeyi yapmak üzerine yoğunlaşmıştır. Devam bağlılığı, insanların örgütte kaldıkları sürece belirli bir yatırım yapmış olduğunu ve bireyin örgütte kalmaya devam etmemesinin maliyetini göz önünde bulundurarak karar vermesi eğilimidir.

Örgütsel bağlılık yaklaşımlarından birisinin diğerine göre daha üstün, daha geçerli ve uygulanabilir olduğunu ileri sürmek tartışmaya açıktır (Varoğlu, 1993, s.18). Her bir örgütsel bağlılık türünün de geçerli olduğu farklı ortamlar vardır. Örgüt kültürü, yönetim ve liderlik biçimi, çalışanların kişisel ve demografik özellikleri, örgütün içinde faaliyet gösterdiği sosyoekonomik yapı, toplumsal özellikler ve çevre-

sel şartlar, tutumsal, davranışsal veya çoklu bağlılık türünün uygulanmasında son derece önemli içsel ve dışsal faktörler konumundadır.

2. ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN SEBEP VE SONUÇLARI

İş yaşamında ve yönetim uygulamalarında gündeme yerleşen ve örgütlerce ele alınmasının önemli olduğu düşünülen "örgütsel bağlılık" kavramı, uzun süredir araştırmacıların ilgisini çekmekte ve pek çok araştırmaya konu olmaktadır. Bu kapsamda örgütsel bağlılığı daha iyi anlayabilmek ve süreci etkin olarak yönetebilmek için, onu oluşturan unsurları ve sonuçlarını incelemek önemlidir.

2.1. Örgütsel Bağlılığı Oluşturan Unsurlar

Literatür incelendiğinde araştırmacıların örgütsel bağlılığa etki eden unsurları farklı gruplar halinde sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, "bireysel-demografik" ve "örgüte ve göreve ait faktörler" olmak üzere ikili bir sınıflama içerisinde örgütsel bağlılığa etki eden faktörler incelenmeye çalışılacaktır.

Örgütsel bağlılığı oluşturan unsurlara **bireysel-demografik faktörler** bağlamında bakıldığında; yapılan araştırmalara göre bireysel ve demografik faktörler ile örgütsel bağlılık arasında genel olarak kuvvetli bir ilişki gözlemlenmektedir. **Cinsiyet** ile örgütsel bağlılık ilişkisi yazında oldukça fazla araştırma ile tutarlı bir şekilde ortaya konmuştur. Kadınların bir grup olarak erkeklerden daha fazla bağlılık gösterdikleri görülmektedir (Alvi ve Ahmed, 1987, s.267-280). Luthans ve arkadaşlarının araştırmalarına göre **yaş ve kıdem** ile örgütsel bağlılık arasında olumlu bir ilişki vardır (Luthans v.d., 1987, s.221).

Eğitim konusundaki verilerden elde edilen genel eğilim, daha fazla eğitimli iş görenlerin, daha az bağlılık gösterdikleri yönündedir. Daha az eğitimli ve gelecekte eğitim almayı planlamayan bireyler, Hrebiniak ve Alutto'ya göre daha fazla bağlılık göstermektedirler (Hrebiniak ve Alutto, 1973, s.562). Bireyin aile ve akrabalarından sorumluluğu da bağlılığı etkileyen bir faktördür. Hackett'e göre **aile ve akraba sorumluluğu** yüksek düzeyde olan bireyler örgüte daha bağlı hale geleceklerdir (Iverson ve Buttgieg, 2004, s.6).

Bütün bu değişkenlerin yanında; **kendini gerçekleştirme ihtiyacı, iş güvenliği** ve **performans** ile örgütsel bağlılık arasında, Morrow tarafından kuvvetli ilişkiler bulunmuştur (Morrow, 1989, s.40-56). İş için yapılan fedakârlıklar, emeklilik planları, statü gereksinimi, artan yaş ve kıdem, memuriyet süresi gibi faktörler bağlamında, örgütten ayrılmanın ya da yeni bir kariyer alanına geçmenin yüklenecek maliyetleri artırdığı ve sadakati kuvvetlendirdiği hususu Shore ve arkadaşları tarafından belirtilmektedir (Shore, 1995, s.1595).

Örgütsel bağlılığı oluşturan unsurlara **"örgüte ve göreve ait faktörler"** bağlamında bakıldığında; işin içeriği, işin kapsamı, işe ilişkin rol çatışması ve rol belirsizliği, işten duyulan tatmin düzeyi, rol stresi gibi öğeler göreve ait faktörlerin ana başlıklarını oluşturmaktadır. Birçok araştırmacı tarafından **rol çatışması** ya da **rol belirsizliği** gibi role ilişkin faktörlerin örgütsel bağlılıkla ilişkisi incelenmiş ve negatif bir korelasyon gözlenmiştir. Bireyin yaptığı **işin niteliği ve niceliği** ile ilgili faktörler de örgütsel bağlılıkla kuvvetli ilişkiler göstermektedir. Bireyin kendi işi üzerindeki **kontrol derecesi, grupla çalışma, işe ilişkin geri besleme alma, işin diğer işler ile sosyal etkileşime olanak vermesi, görevin açıklığı** ve **özerklik** gibi faktörler yüksek derecede bağlılık doğurmaktadır (Wiener, 1982, s. 419). İşin özerkliği ve işe ilişkin geri besleme ile örgütsel bağlılık arasında da Colarelli'nin çalışmaları ile pozitif yönlü ilişki bulunmuştur (Collarelli, 1987, s.558-566).

Bazı araştırmalarda rastlanan **yapısal faktörler,** örgüt yapısı ve işleyişine ilişkin faktörlerin de örgütsel bağlılık ile kuvvetli ilişkiler içinde olduğunu bulmuştur. Glisson ve Durick'e göre **örgütsel anlayış** ve **cezalandırma** ile örgütsel bağlılık arasında kuvvetli bir çift yönlü ilişki vardır (Glisson ve Durick, 1988, s.67). **Örgüt yapısının** karar vermede katılımcı, âdem-i merkeziyetçi ya da merkeziyetçi oluşu ile örgütsel bağlılık arasında da Steers'a göre çift yönlü bir ilişki vardır (Israel, 1996, s.12).

Örgütün çalışanın çıkarlarını ne ölçüde gözettiğine ve **örgütün desteğine** ilişkin bireyin algıları ile bağlılık arasında da kuvvetli ilişkiler bulunmuştur (Eisenberger v.d., 1990, s.51-59). Bireylerce ödüllendirici bir uygulama olarak algılanan ve örgütsel bağlılık ile kuvvetli ilişkiler gösteren bir diğer örgütsel uygulama ise ücretlerdir. Mowday, Porter ve Steers'a (1977) göre **ücretlerdeki adalet ve yeterlilik** bağlılığı olumlu olarak etkilemektedir (Israel, 1996, s.15).

Örgütsel bağlılığın sebeplerini inceleyen genel yaklaşımların ardından, bu araştırmada ele alınan Meyer ve Allen tipolojisindeki örgütsel bağlılık alt bileşenlerinin de hangi etkilerle birlikte ortaya çıktığının incelenmesi gereklidir. Bu kapsamda **devamlılık bağlılığı** Becker'in (1960) çalışmasına dayanan "yatırımlardan kaynaklanan bağlılık" yaklaşımına göre çalışanların örgütlerine yaptıkları yatırımlarla etkili olmaktadır.

Duygusal bağlılığı etkileyen faktörler genellikle bireysel veya iş ortamıyla ilgili özellikler çerçevesinde çalışılmıştır. Bireysel özelliklerle ilgili yapılan bazı çalışmalar etkileyici sonuçlar bulunamamıştır (Decotiis ve Summers, 1987, s.449). Ancak başka çalışmalarda bireyin örgüte getirdiği "tecrübe" gibi bireysel özelliklerin örgütsel bağlılığı tahmin ettiği bulunmuştur (Mowday v.d., 1982). Ayrıca başarı ihtiyacı ve eğitim (ters yönde) gibi bireysel faktörlerin bağlılığı etkilediği ifade edilmiştir (Steers, 1977). Genel olarak "cinsiyet" gibi demografik değişkenlerle duygusal bağlılık arasındaki ilişki zayıftır (Meyer ve Allen, 1997). Bazı araştırmalarda, "yaş ve örgütte çalışma süresi" arasında bazı pozitif ilişkiler bulunmuştur, bu da özdeşleşmenin gelişmesi sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Meyer ve Allen, 1984, s.372-378). Meyer ve Allen'in çalışmasına (1984) göre duygusal bağlılıkla ilgili iş faktörleri; örgütteki rolünde "başarılı hissetme" ve örgütle olan ilişkilerinde "rahat hissetme ihtiyacını" tatmin eden faktörler olmak üzere iki şekilde gruplandırılabilir (Meyer ve Allen, 1984, s.372-378).

Meyer ve Allen'in örgütsel bağlılık sınıflamasında örgütün bireye yaptığı yatırımlar, psikolojik taahhütlerin gelişmesi ve sosyalleşme üzerine odaklanan üçüncü boyutu oluşturan **normatif bağlılığın**, bireyin sosyalleşme sürecinde grup normlarını içselleştirmesi veya bazı yardımların alıcısı olması ve karşılık verme ihtiyacı duymasıyla oluştuğu öne sürülmektedir. Benzer şekilde normatif bağlılığı, bireyle örgüt arasındaki "psikolojik sözleşmeden" kaynaklanmaktadır. Meyer ve Allen gibi bazı araştırmacılar, örgütlerin bireylere karşılık beklemeden yaptıkları yatırımların bireylerde normatif bağlılığa neden olacağını öngörmektedirler (Meyer ve Allen, 1984, s.372-378).

2.2. Örgütsel Bağlılığın Sonuçları

Literatürde yer alan **"örgütsel bağlılık sonuçları"** kapsamında, örgütler açısından örgütsel bağlılığın asıl öneminin "sonuçları" bakımından anlam kazandığı görülmektedir. Örgütsel bağlılığın sonuçlarından olan, iş doyumu, devamsızlık, iş gören devri, sadakat gibi öğeler önemlidir ve iş görenlerin örgüte bağlılığını sağlama yolunda işlev görebilir. İş görenin yüksek seviyede örgüte bağlılığı, genelde hem örgüt hem de iş gören için olumlu bir etmendir. Bunların olumlu sonuçları arasında; iş görenin uzun süre örgütte kalması, işi bırakma düzeyinde azalma, düşük iş gören devri ve yüksek iş doyumu yer almaktadır. Yüksek örgütsel bağlılık, iş doyumuyla kuvvetli pozitif ilişki içindedir.

İş doyumu, iş görenin yapmakta olduğu işine karşı geliştirdiği tutumlarla ilgili iken, örgüte bağlılık iş görenin çalıştığı örgüte karşı geliştirdiği tutumlarla ilgilidir. Örgüte bağlılık ve iş doyumu arasındaki temel fark, örgütsel bağlılığın, iş görenin örgütüne karşı geliştirdiği duygusal tepkiler iken, iş doyumu belli bir işe karşı geliştirdiği tepkilerdir. Her iki değişkenin birbiri ile yüksek derecede ilişki içinde olduğu beklenmektedir. Yani iş görenin örgüte ve onun değer ve amaçlarına olumlu duygular beslerken, örgütte yaptığı belli bir işten dolayı mutsuzluk duyabilir. Son olarak araştırmacılara göre, örgüte bağlılık iş doyumuna oranla iş gören devrini tahmin etmede daha iyi bir gösterge sayılmaktadır (Mowday v.d., 1982, s.28).

Yapılan araştırmalarda örgütsel bağlılık ile **iş gören devri** arasında kuvvetli negatif ilişki bulunmuştur. Yüksek örgütsel bağlılık, düşük iş gören devrini beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda, örgüte yönelik olumlu tutumlar ayrılma isteğini yok etmektedir (Miner, 1992, s.127). Allen ve Meyer'e göre örgütsel bağlılığın en önemli araştırma konularından olmasının temel nedenlerinden biri, işten ayrılma düşüncesi ve işten ayrılmalar ile kuvvetli bağları bulunmasıdır (DeLoria, 2001). Reichers tarafından örgütsel bağlılık ile işten ayrılma davranışı arasında kuvvetli bir ters ilişki bulunmuştur (Reichers, 1985, s.480).

Örgütsel bağlılık ile **işe geç kalma** ve **devamsızlık** arasında kuvvetli ve negatif bir ilişki bulunmuştur (Mowday, v.d., 1982, s.32). İşe katılım; işini şevk ve istekle yapmak ve işe ilgili olmak anlamındadır. İşe katılım ve iş yerinde hazır bulunma davranışlarında duygusal bağlılığın en yüksek pozitif ilişki gösteren boyut olduğu söylenebilir. Bireylerin örgüt ile aralarında duygusal bir bağlılık oluşturduklarında, örgüt hedefleri ve bireysel hedeflerini özdeşleştirdiklerinde, işe daha fazla katılım göstermeleri ve gönüllü olmaları muhtemeldir. Gellatly, Meyer ve Allen, Smith ve Steers gibi araştırmacıların ulaştıkları sonuçlara göre duygusal bağlılığı yüksek olan bireylerde isteğe bağlı devamsızlıkta büyük düşüş olmaktadır (DeLoria, 2001).

Bağlılığın, **iş performansını** olumlu etkileyeceği görüşü Camilleri tarafından belirtilmiştir (Camilleri, 2002). Her ne kadar performansın örgütsel bağlılığın bir sonucu olduğuna dair araştırmalar arasında bir tutarsızlık olsa da, olumlu iş tutumlarına sahip olmanın sonrasında olumlu iş çıktıları sağlanacağı düşüncesinden hareketle, bağlılığın yüksek performansın bir belirleyicisi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Örgütsel bağlılık ve **motivasyon** arasındaki ilişki de önemli bir inceleme alanıdır. Mullins'e göre motivasyon, bireylerin bazı hedeflerine ulaşmak ve bazı beklenti veya ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları hareket ettirici güçtür. Bireylerin davranışları, onları güdüleyen etkenler tarafından belirlenmekte, performansları ise yetenekleriyle birlikte motivasyonlarının da ürünü olmaktadır (Mullins, 1999, s.1). Robbins motivasyonu, bireyin hedeflerine ulaşmak için çaba gösterme isteği ve örgütsel çerçevede, bireyin örgüt içinde bazı bireysel ihtiyaçlarını tatmin etmek amacıyla örgütsel hedeflere ulaşabilmek için yüksek seviyede çaba gösterme isteği olarak tanımlamıştır (Robbins, 1998, s.145). Eren'e göre ise motivasyon, harekete geçirici, hareketi devam ettirici ve olumlu yöne yöneltici üç temel özelliğe sahip olan insanları, belirli bir amaca doğru harekete geçirmek için yapılan çabaların toplamıdır (Eren, 2001).

3. UYGULAMA YÖNTEMİ

Araştırmanın konusu, kamu ve özel sektör çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeylerinin Meyer ve Allen'in alt boyutları kapsamında mukayeseli olarak belirlenmesidir. Bu araştırmada "örgütsel bağlılık"; Meyer ve Allen'in sınıflandırdığı şekilde duygusal (affective), devamlılık (continuance) ve normatif (normative) bağlılık olarak incelenmiştir. Her üç bağlılık arttığında, çalışan örgütte kalmayı tercih etmek-

te; ancak bu tercihin sebebi duygusal bağlılıkta istek, devam bağlılığında zorunluluk, normatif bağlılıkta ise yükümlülük boyutları olmaktadır.

Araştırmanın evrenini, 2004 yılında Ankara'daki kamu ve özel hizmet kurumlarındaki çalışanlar oluşturmaktadır. Kamu ve özel sektör mukayesesinin hedeflenmesinin nedeni, bir örgütsel davranış tutumu olan örgütsel bağlılık konusunun, birbirinden nispeten farklı yapı ve işleyişlere sahip olan kamu ve özel sektördeki muhtemel farklılaşmasını ortaya çıkarabilmektir. Sektörler arası örgütsel bağlılık karşılaştırmaları ile ilgili olarak Bourg'un (1989) asker-sivil; McKinniss ve Natella'nın (1994) kamu-özel sektör mukayeseleri ve Cuskelly'nin (1995) çalışmasında ise zorunlu-gönüllü mesleklerin örgütsel bağlılık mukayeselerini ele aldıkları görülmektedir.

Çalışmada aşağıdaki H_0 hipotezleri ortaya konmuştur:

Birinci Hipotez: H_0= Çalışanların duygusal, devamlılık ve normatif boyutlarındaki örgütsel bağlılıklarında kamu veya özel sektör farklılıkları etkili olmamaktadır.

İkinci Hipotez: H_0= Çalışanların cinsiyetleri ile örgütsel bağlılıkları arasında ilişki yoktur.

Üçüncü Hipotez: H_0= Çalışanların mesleki pozisyonları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki yoktur.

Dördüncü Hipotez: H_0= Çalışanların çalışma süreleri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki yoktur.

Araştırmanın örneklemini, 3 kamu kurumu hizmet sektöründen 95 ve 2 özel sektör hizmet sektöründen 80 olmak üzere toplam 175 çalışan oluşturmaktadır. Örgütsel bağlılığı daha fazla etkileme potansiyeline sahip değişkenler olan örgüte ve göreve ait değişkenlerdir. Örneklemdeki çalışanların hepsinin orta ölçekli kurumlardan ve hizmet sektöründen alınmasıyla birlikte bu değişkenlerin mümkün olduğunca kontrol altında tutulması sağlanarak örgütsel bağlılık konusundaki sektörel farklılıkların daha kolay ortaya konabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın uygulama aşamasında verilerin toplanmasında "anket" yöntemi kullanılmıştır. Anketler kurumlardaki insan kaynakları yöneticilerine yöntem açıklanarak bırakılmış ve sonrasında toplanması yöntemi izlenmiştir. Araştırmanın veri toplama aracı, Meyer ve Allen'in örgütsel bağlılık sınıflandırmasına esas olan; duygusal, devamlılık ve normatif bağlılık düzeylerini ortaya koymaya çalışan beşli Likert ölçeği anketidir. Araştırmanın amacı açısından en olumlu ifadeler ölçekte en yüksek puanı, en olumsuz ifadeler ise en düşük puanı almaktadır. Ölçme aracının güvenilirlik testleri sonucu genel Cronbach α katsayısı 0,8173 olarak tespit edilerek güvenilirliği kontrol edilmiştir. Araştırmanın verileri SPSS 11,5 paket programında elektronik ortama girilmiş ve istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Sektörlere göre farklılıkların ortaya konduğu analizlerde; yüzde hesaplaması, aritmetik ortalama, standart sapma, standart hata ortalamaları ve t testi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra sektörler dikkate alınmaksızın demografik değişkenlerle örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilerin ortaya konduğu analizlerde ise t testi ve regresyon analizi kullanılmıştır.

4. BULGULAR

Araştırmaya katılan çalışanların cinsiyet, pozisyon ve çalışma sürelerini esas alan demografik özelliklerine göre dağılımları Tablo-1'dedir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

Demografik Özellikler	Kategoriler	n	%
Cinsiyet	Erkek	103	58,9
	Kadın	72	41,1
Pozisyon	Yönetici	24	16,7
	Çalışan	151	86,3
Çalışma Süresi	0-10 yıl arası	87	49,7
	10 yıl üzeri	88	51,3
Toplam		175	100,0

Bu kapsamda örneklem içerisindeki erkek çalışanların (% 59) daha fazla olduğu, yönetici pozisyonundakilerin az olduğu (% 17), ayrıca 10 yıllık çalışma süresi temel alındığında örneklemin yarı yarıya oranda (%50)bu sürenin üstünde ve altında çalışma süresine sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Araştırmaya Katılanların Sektörlere Göre Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Karşılaştırılması (Bağımsız Gruplarda t Testi)

BAĞLILIK TÜRÜ	Örneklem Cinsi	Serbestlik Derecesi	t	p
Duygusal Bağlılık	Kamu Sektörü	173	2,760	0,270
	Özel Sektör			
Normatif Bağlılık	Kamu Sektörü		3,330	0,135
	Özel Sektör			
Devamlılık Bağlılığı	Kamu Sektörü		2,543	0,204
	Özel Sektör			

Kamu ve özel sektöre göre bağlılık düzeyleri arasındaki farklılıkların ortaya konması maksadıyla t testi uygulanmıştır. Bu kapsamda "çalışanların duygusal, devamlılık ve normatif boyutlarındaki örgütsel bağlılıklarında kamu veya özel sektör farklılıkları etkili olmamaktadır" şeklinde oluşturulan birinci H_0 hipotezi, t katsayıları her üç tür bağlılıkta da α=0,05 ve SD=173 için t testi tablo değeri olan 1,645 değerinden büyük ve p değerleri kapsamında p>0,05 olduğu için ret edilmiştir (Tablo-2). Bu bağlamda her üç tür örgütsel bağlılık türünün de kamu ve özel sektörlere göre farklılık gösterebileceği değerlendirilmektedir.

Tablo 3. Kamu ve Özel Sektöre Göre Bağlılık Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar

BAĞLILIK TÜRÜ	Örneklem Cinsi	n	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Ortalamalar Farkı
Duygusal Bağlılık	Kamu Sektörü	95	3,2979	0,6843	0,2747
	Özel Sektör	80	3,5726	0,8234	
Normatif Bağlılık	Kamu Sektörü	95	3,4845	0,7641	0,2772
	Özel Sektör	80	3,7617	0,9093	
Devamlılık Bağlılığı	Kamu Sektörü	95	3,4438	0,6651	0,1252
	Özel Sektör	80	3,3186	0,7324	

Tablo 3'de, kamu ve özel sektör çalışanlarının örgütsel bağlılık alt boyutlarının düzeylerini belirten istatistiksel değerler verilmektedir. Bu kapsamda kamu sektöründe **devamlılık bağlılığı** daha yüksek görünürken [($X_{ort.(Kamu)}$= 3,4438) > ($X_{ort.(Özel)}$= 3,3186)]; **duygusal bağlılık** [($X_{ort(Özel)}$ = 3,5726) > ($X_{ort.(Kamu)}$= 3,2979)] ve **normatif bağlılık** [($X_{ort.(Özel)}$= 3,7617) > ($X_{ort.(Kamu)}$= 3,4845)] açısından özel sektörün daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4.Çalışanların Cinsiyetleri İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki

BAĞLILIK TÜRÜ	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	T
Duygusal Bağlılık	Erkek	103	34,27	6,43	0,41
	Kadın	72	37,57	6,82	
Normatif Bağlılık	Erkek	103	31,44	6,16	1,90
	Kadın	72	32,76	6,90	
Devamlılık Bağlılığı	Erkek	103	27,38	5,66	0,67
	Kadın	72	29,18	5,73	

Tablo 4'de duygusal, normatif ve devamlılık bağlılığın bağımlı değişken olarak değerlendirildiği t testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre araştırma kapsamında duygusal, normatif ve devamlılık bağlılığı ile çalışanların cinsiyeti arasında anlamlı bir ilişki görülmemektedir. Bu kapsamda "çalışanların cinsiyetleri ile örgütsel bağlılıkları arasında ilişki yoktur" şeklinde tanımlanan ikinci H_0 hipotezi doğrulanmıştır.

Tablo 5. Çalışanların Mesleki Pozisyonları İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki

BAĞLILIK TÜRÜ	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	T
Duygusal Bağlılık	Yönetici	24	27,29	5,47	-2,401*
	Çalışan	151	23,77	5,28	
Normatif Bağlılık	Yönetici	24	26,44	4,10	-2,905*
	Çalışan	151	22,86	4,99	
Devamlılık Bağlılığı	Yönetici	24	24,36	3,67	0,658
	Çalışan	151	25,83	3,71	

*p<.01

Tablo 5'deki t testi sonuçlarına göre, devamlılık bağlılığı ile çalışanların mesleki pozisyonları arasında herhangi bir ilişki yokken; duygusal ve normatif bağlılık ile çalışanların mesleki pozisyonları arasında oldukça güçlü bir ilişki görülmektedir. Tablodaki ortalama değerlere bakıldığında, yönetici pozisyonundakilerin diğer çalışanlara göre duygusal ve normatif bağlılık yönünden kurumlarına daha bağlı oldukları görülmektedir. Bu durum önemli ölçüde yönetici pozisyonundakilerin kariyer geliştirme imkanlarının daha fazla olması ile birlikte ortaya çıkan motivasyon ve iş tatmini gibi bir takım faktörlerden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Bu kapsamda "çalışanların mesleki pozisyonları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki yoktur" şeklinde tanımlanan üçüncü H_0 hipotezi doğrulanmamıştır.

Tablo 6. Çalışanların Çalışma Süreleri İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki

BAĞLILIK TÜRÜ	n	R2	B	Standart Hata	t	F
Duygusal Bağlılık	175	0,024	0,68	0,27	1,2979*	2,6843*
Normatif Bağlılık	175	0,035	0,76	0,37	3,4845**	6,7641**
Devamlılık Bağlılığı	175	0,005	0,19	0,12	0,4438	0,6651

*p<.10 ***p<.01

Tablo 6'da duygusal, süreklilik ve normatif bağlılığın bağımlı değişken olarak değerlendirildiği regresyon sonuçları yer almaktadır. Buna göre duygusal bağlılıkla çalışma süresi arasında kısmi, normatif bağlılıkla çalışma süresi arasında güçlü bir ilişki bulunmaktayken, çalışma süresi ile devamlılık bağlılığı arasında herhangi bir ilişki görülmemektedir. Bu kapsamda "çalışanların çalışma süreleri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki yoktur" şeklinde tanımlanan dördüncü H_0 hipotezi doğrulanmamıştır.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Örgüt ve çalışanlar arasındaki ilişkinin odağını örgütsel bağlılık oluşturmaktadır. Örgütlerin günümüzde içerisinde bulunduğu, şiddetli rekabet, küçülerek büyüme, şirket evlilikleri, verimsizlik gibi pek çok problemden kurtulabilmelerinde örgütsel bağlılık önem kazanmaktadır. Çalışanların hedef ve değerleriyle örgütün hedef ve değerlerinin bütünleşmesi, örgüt yararına gönüllü olarak fazladan çaba sarf etme ve örgüt üyeliğinin devamını isteme anlamına gelen bağlılık pek çok problemi kendiliğinden çözüme kavuşturacak ve örgütlerin rekabet ortamında bir adım öne çıkmalarına neden olabilecek bir potansiyele sahiptir.

Bir örgütün en önemli girdisi insan öğesidir. Örgütsel etkililik için yapısal, ekonomik ve fiziksel koşullara sahip olunsa da, sistemin işlemesinden sorumlu olan insana gerekli önem verilmez, gereksinimleri ve beklentileri karşılanmaz ve neticesinde iş görenlerin örgütsel bağlılıkları tesis edilmez ise o sistemin verimli çalışması olanaklı olmayabilir. Bu bağlamda örgütlerin var olmasını sağlayan ve devam etmesine katkıda bulunan çalışanların örgütün amaç ve hedeflerine sıkı sıkıya bağlanması, onları kabul etmesi, örgüt adına dikkate değer çaba sarf etme isteği göstermesi ve örgütsel üyeliği sürdürmek için güçlü bir istek içinde bulunması davranışları ile tanımlanan "örgütsel bağlılık" tutumuna yüksek bir seviyede sahip olması gerekmektedir.

Meyer ve Allen'in üç boyutlu örgütsel bağlılık yaklaşımına göre, bireyin kendini örgütle birlikte ifade etmesi ve kendini örgüte adaması bağlılığın "duygusal boyutunu"; çalışanın örgütten ayrılması durumunda ödemek zorunda kalacağı bedeller bağlılığın "devamlılık boyutunu"; çalışanın ahlaki olarak örgütte çalışmak zorunda olduğu duygusunu yaşaması ise "normatif boyutunu" oluşturmaktadır. Meyer ve Allen modelinin "duygusal boyutu" çalışanın, istediği için mi örgütte kaldığını; "devamlılık boyutu" ihtiyacı olduğunu düşündüğü için mi örgütte kaldığını; "normatif boyutu" ise mecbur olduğunu düşündüğü için mi örgütte kaldığını anlatmak için kullanılmaktadır.

Meyer ve Allen'in; duygusal, devamlılık ve normatif bağlılıkları açısından t testinden elde edilen bulgular kapsamında her üç tür örgütsel bağlılık türünün de kamu ve özel sektörlere göre farklılık gösterebileceği değerlendirilmektedir. Aritmetik ortalamalara bakıldığında; "kamu sektörü çalışanlarında" devamlılık bağlılığı daha yüksek görünürken, duygusal ve normatif bağlılık açısından "özel sektör çalışanlarının" daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Devamlılık bağlılığının, bir çalışanın örgütte çalıştığı süre içerisinde sarf ettiği emek, zaman, çaba, edindiği statü ve para gibi kazanımları örgütten ayrıldığı takdirde kaybedebileceği korkusuyla oluşan türde bir bağlılık duygusu olduğu kabul edilmektedir. Araştırmada, kamu ve özel sektörde birbirine yakın oranlarda sonuçlar elde edilmekle birlikte, devamlılık bağlılığının kamu sektöründe daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Devamlılık bağlılığı genellikle "yatırımlar" ve "seçenekler" bağlamında incelenirken, "yatırımlardan kaynaklanan bağlılık" yaklaşımına göre çalışanların yaptıkları yatırımlar, çalışanları örgüte bağlama sürecinde etkili olmaktadır. Özel sektör çalışanlarına göre kamu çalışanlarının daha yüksek bir düzeyde devam bağlılığına sahip olma nedenlerinden en önemlisinin "yatırımlar" ve "onları kaybetme korkusu" olduğu söylenebilir. Ülkemizde, gerek kamu gerekse özel sektör örgüt tipleri arasında çalışma şartları açısından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Kamu sektöründe çalışanların devlet güvencesi altına girdiğinden, uzun dönemli iş sahibi oldukları ve zorunlu olarak işten çıkarılma durumlarının pek gözlenmediği bilinen bir gerçektir. Bu kapsamda devamlılık bağlılığının, ülkemizdeki kamu sektöründe daha yüksek düzeyde olmasının beklenen bir sonuç olduğu değerlendirilmektedir.

"Seçeneklerden kaynaklanan bağlılık" kapsamında, yatırımlara benzer şekilde iş seçeneklerinin eksikliği de örgütten ayrılmayla ilişkili algılanan maliyetleri arttırmaktadır. Dolayısıyla, çalışan ne kadar az alternatifi olduğuna inanırsa, örgütüne devam bağlılığı o kadar güçlü olacaktır. Yeni bir işin, yeni bir hayat kurmak olacağı görüşünden hareketle, kamu sektöründeki iş görenlerin daha gelenekçi ve mevcut durumu korumaya daha fazla meyilli olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre eğer birey daha yüksek ücretli ve daha iyi çalışma şartlarına sahip yeni bir işe geçmeyi reddediyorsa, bunun sebebi ücret ve çalışma şartları gibi ödüller değil, şimdiki örgütüne yaptığı yatırımlardan dolayı bağlılığı olabilmektedir. Özel sektörde çalışan kişilerin devamlılık bağlılıkları ise, yaşanan ekonomik sorunlar ve yeni bir iş bulmada karşılaşılabilecek muhtemel güçlükler ile açıklanabilir. Ayrıca, bulgular kapsamında, kamu sektöründeki iş görenlerin, özel sektördeki iş görenlere kıyasla "daha yüksek düzeyde bir devamlılık bağlılığına" sahip olmalarının, anılan kamu sektörü iş görenlerinin daha az rekabetçi yapıya sahip olmalarına ve devlet geleneği gereği statükoyu muhafaza etmeye eğilimli olmalarına işaret etmektedir. Kamu sektörü kurumları için devamlılık bağlılığının, kolaylıkla manipüle edilebilecek bir "sadakat ve statüko avantajı" olarak kullanılabileceğini söylemek mümkündür.

Ülkemizde önemli bir işsizlik sorunu gündemdedir. Önde gelen endüstrilerin ve hizmetlerin sahibi konumunda olan kamu sektörü zaman içerisinde bazı kamu kurumlarının özelleştirilmesi suretiyle ekonomide devletin etkisi nispeten azalmıştır. Bu durumun da kamu kesiminde çalışanların örgütlerine bağlılıklarını olumsuz yönde etkilediği ve örgütlere bağlılık türünün de daha çok "devamlılık bağlılığı"na dönüşmesine neden olduğu değerlendirilmektedir. Devamlılık bağlılığı çok fazla arzu edilmeyen bir bağlılık boyutudur. Örgütlerine temelde devamlılık bağlılığı hisseden çalışanların, daha iyi alternatifleri kolladıkları ve bu çalışanların duygusal ya da normatif bağlılık hissedenlerin sadakatine sahip olmadıkları tahmin edilmektedir.

Duygusal bağlılık, araştırmacılarca örgütler açısından en önemli olduğuna inanılan bağlılık türüdür. Çünkü örgütüne duygusal olarak bağlı olan birey, örgüt amaç ve hedefleri doğrultusunda hevesle ve içten bir gayret göstermekte, örgütün maddi ve manevi varlıklarını önemli ölçüde dış etkenlerden korumaya çalışmaktadır. Konu ile ilgili çalışmalar, çalışanın örgütte kalma süresi arttıkça örgüte duygusal olarak daha fazla bağlanacağı sezgisel inancını desteklemektedir.

Duygusal bağlılıkla ilgili olarak, bireyin "başarılı hissetme" ve örgütle olan ilişkilerinde "rahat hissetme ihtiyacını" tatmin eden faktörlerin önemli olduğu Meyer'in (1984) çalışmasında da vurgulanmıştır. Örgüt içinde yapılacak çeşitli düzenlemelerle sağlanan ortamlar, her iki ihtiyacın tatminine de katkıda

bulunabilir. Ancak "rahatlık ihtiyacının"; örgütsel bağımsızlık, yönetimin şeffaflığı, eşitlik, çalışma arkadaşlarının birbirine bağlılığı, rol açıklığı ve hedef açıklığı ile daha fazla tatmin edileceği söylenebilir. Benzer şekilde "başarılı hissetme ihtiyacının" da; işin zorluğu, hedefin zorluğu, bireysel önem, geri besleme ve katılımla daha fazla tatmin edilebileceği ileri sürülebilir.

Duygusal bağlılık, olumlu iş deneyimleri sonucunda gelişir ve bu da iş verimliliği üzerinde pozitif etkiler yaratarak, iş doyumunu sağlar. İş doyumu içerisinde, işin genel yapısından duyulan tatmin, iş arkadaşlarına karşı duyulan tatmin, üstlerden duyulan tatmin, maddi kazançlardan duyulan tatmin, terfi imkânlarından duyulan tatmin türleri bulunmaktadır. Wasti'nin yapmış olduğu araştırmada, duygusal bağlılığı etkileyen değişkenler arasında, işin genel yapısından duyulan tatmin ile "toplulukçu örgüt kültürü" bulunmaktadır. Toplulukçuluğa önem veren kültürlerde, bireyler kendilerini ailelerinin veya diğer önemli toplulukların bir parçası olarak tanımlar, topluluğun çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutar ve diğerlerinin kendilerinden beklentilerine cevap vermeye çalışırlar (Wasti, 2000, s.212).

Yukarıdaki faktörler göz önünde bulundurularak, bireyin örgüte duygusal bir bağ ile bağlanabilmesi için, kendini örgütte ve özellikle iş başında rahat hissetme derecesinin önem kazanacağı yorumu yapılabilir. Bu bağlamda özel sektör iş görenlerinin, kamu sektöründeki iş görenlere kıyasla "daha yüksek düzeyde bir duygusal bağlılığa" sahip olmalarının, anılan özel sektör işletmeleri için manipüle edilebilecek bir "rekabetçi avantaj" olarak kullanılabileceği söylenebilir.

Meyer ve Allen'in örgütsel bağlılık sınıflamasında üçüncü boyutu oluşturan normatif bağlılık; örgütün bireye yaptığı yatırımlar, psikolojik taahhütlerin gelişmesi ve sosyalleşme üzerine odaklanır. Meyer ve Allen gibi araştırmacılar, örgütlerin bireylere karşılık beklemeden yaptıkları yatırımların bireylerde normatif bağlılığa neden olacağını öngörmektedirler. Bu kapsamda, özel sektördeki iş görenlerin, kamu sektöründeki iş görenlere kıyasla "daha yüksek düzeyde normatif bağlılığa" sahip olmalarının, anılan özel sektör iş görenlerinin daha yüksek düzeyde bir rekabetçi yapıya sahip olmalarına, örgüt ile aralarında var olduğuna inandıkları "psikolojik kontrata" bağlı kalmayı yeğleyerek mevcut durumu muhafaza etmeye eğilim göstermelerine bağlamak yanlış olmayacaktır.

Normatif bağlılığı güçlendirme kapsamında yöneticiler, iş görenlere yönelik uygulamaları üzerinde önemle durmalıdırlar. Yetersiz ve yanlış uygulamalar, birçok iş görenin örgüte bağlılık göstermemelerinin temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Terfilerde, ödemelerde, ödüllerde, profesyonel ve daha ileri düzeyde eğitim alacak iş görenlerin seçiminde adil olunması normatif bağlılığın geliştirilmesi için önemlidir. Görev süreleri boyunca çalışanların performanslarının değerlendirilmesi ve değerlendirme sonuçlarının çalışanlara iletilmesi sağlanmalıdır. Normatif bağlılık gösteren nitelikli ve çalışkan iş görenlere sahip çıkılması, bu iş görenlerin mutsuz ve az ödüllendirilmiş duygusuna kapılmamaları için gerekli ödül ve doyumun sağlanması önemli olacaktır.

Çalışmanın diğer bir odak noktası, kamu veya özel sektör farklılığı gözetmeksizin çalışanların demografik değişkenlerinin örgütsel bağlılıkları ile olan ilişkilerinin ortaya konmasıdır. Araştırma bulgularında, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık ile çalışanların cinsiyeti, mesleki pozisyonu ve çalışma süreleri arasında ilişki bulunmuşken, devamlılık bağlılığı ile bu değişkenlerin hiçbirisiyle herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Konuyla ilgili yapılan diğer araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmış, sadece devamlılık bağlılığı bu noktada farklılık göstermiştir. Çalışanların işlerinde geçirdikleri süre arttıkça bireysel ve örgütsel değerler arasındaki uyumdan ve çalışanların memnuniyetinden kaynaklanan "duygusal bağlılıkları" ve kendini kuruma adamayı ve sadakati teşvik eden bir kültürden ortaya çıkan "normatif bağlılıkları" artmaktadır. Yani çalışanlar söz konusu değişkenler açısından değerlendirildiğinde "duygu" ve "sadakat" ekseninde bir bağlılığın etkisi altındadırlar. Ancak çalışanların yapmış olduğu kişisel yatırımlar

nedeniyle örgütte kalma isteğinden kaynaklanan "devamlılık bağlılığında" bu durum değişmektedir. Sözgelimi, çalışanların kurumda geçirdikleri süre süreklilik bağlılığına herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Örgütsel bağlılığın başarılması, bireysel ve örgütsel birçok faktörden dolayı kolay olmamaktadır. Çalışanı örgüte bağlamanın çeşitli formülleri vardır. Çalışanı yönetsel becerileri açısından zenginleştirmek, eğitmek, yetkilendirmek, "olmazsa olmaz" şartlar içinde ele alınmalıdır. Bir kuruluşun en değerli hazinesi "insan kaynağı"dır. Netice olarak örgütlerin başarılı olmaları için, kendini adamış ve örgüte bağlı iş görenlere ihtiyaçları bulunmaktadır. İş görenlerin örgütlerine bağlılıkları ve kendilerini çalışmaya adamaları onların örgüt hedeflerine ve değerlerine ulaşmak için daha fazla çaba göstermelerine sebep olmaktadır. Bu da özellikle günümüzün hızla değişen dünyasında örgüte stratejik bir avantaj sağlamaktadır. İş görenleri motive eden ve iş tatminlerini artıran unsurların iyi bilinmesi ve yönetilebilmesi, böylesine bir bağlılığın yaratılmasında oldukça etkili olabilecektir.

Yöneticilerin, iş görenlere örgütün kıymetli birer elemanı oldukları mesajını vermeleri, karara katılmalarını cesaretlendirmeleri, örgüt içi iletişimi sağlıklı bir şekilde yürütmeleri arzu edilen örgütsel bağlılığın oluşması için esas yöntemler olacaktır. Benzer şekilde, iş görenler örgütsel bağlılık kavramının yalnızca örgüte değil, kendilerine de fayda sağlayacağı yönünde bir anlayışa sahip olabilecekleri gibi; örgüt yönetiminin örgütsel bağlılığı destekleyici bir yönetim yaklaşımı sorumluluğu ve kendilerinin de bundan doğan hakları bulunduğunun farkında olarak uygun bir çalışma ortamı yaratmak konusunda yönetime yardımcı olabileceklerdir.

Örgütsel bağlılığın örgüte üye seçme ve alma süreci ile başlaması nedeniyle, özellikle örgüte yeni katılan çalışanların sadece teknik konularda değil, aynı zamanda örgütün politika ve hedefleri hakkında da bilgi sahibi olmaları gerektiğinden, yeni katılan çalışanlara bu amaçları içeren oryantasyon (uyum) programları etkin olarak uygulanmalıdır.

Araştırmanın yazına katkısının, farklı iki sektörde örgütsel bağlılık düzeylerinin fark yaratıp yaratmadığını ortaya koymak ve demografik özelliklerin örgütsel bağlılığa olan etkilerini belirlemek şeklinde özetlemek mümkündür. Ülkemizde önceden konu ile ilgili çalışmalarda farklı sonuçların çıktığı görülmektedir (Bknz.Özkaya v.d, 2006, s. 77-96; Durna ve Eren, 2005, s. 210-219). Bu araştırma, 2004 yılında Ankara'da kamu ve özel sektör çalışanlarından kısıtlı bir kesimini kapsamaktadır ve anket dışında veri toplama tekniği kullanılmamıştır. Bu kısıtlardan dolayı, yapılan araştırmada elde edilen sonuçlar için bir genelleme yapmak mümkün değildir. Bu kapsamda araştırmanın gelecekte daha geniş örneklemi kapsayacak şekilde başka şehirlerde ve hizmet sektörü dışındaki sektörlerde de yapılmasının, araştırmanın bulgularının geniş kapsamda ele alınmasını kolaylaştıracağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Allen, N. J.; Meyer, J. P. (1990). "The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization", Journal of Occupational Psychology, 63, 1-18.

Alvi, S. A.; Ahmed, S. W. (1987). "Assesing Organizational Commitment in a Developing Country: Pakistan, a Case Study", Human Relations, 40 (5), 267-280.

Arkonaç, Sibel A. (2001). Sosyal Psikoloji, (2.Bs.), İstanbul: Alfa Basım Yayım.

Aronson, Elliot (1999). The Social Animal, (8. Bs.), New York: Worth Publishers.

Barringer, Mellisa W.; Sturman, Michael C. (1998). "The Effects of Work Arrangements on the Organizational Commitment of Contingent Workers", CAHRS Working Paper Series, Working Paper, 1998. http://www.ilr.cornell.edu/depts/CAHRS (Erişim tarihi: Ekim 2005).

Becker, Howard S. (1960). "Notes On the Concept of Commitment", The American Journal of Sociology, 66, 32-40.

Bourg, Chris; Segal, Mady Wechsler (1999). The Impact of Family Supportive Policies and Practices on Organizational Commitment to the Army". Armed Forces & Society, Summer99, Vol. 25 Issue 4, 633-652.

Camilleri, E. (2002). "Some Antecedents of Organizational Commitment: Results From an Information Systems Public Sector Organization", Bank of Valetta Review, 25, http://www.bov.com/pdf/bov_review25-1.pdf (Erişim tarihi: Ocak 2006).

Cengiz, Aytül Ayşe (2002). "Örgüt Yaşamında Örgütsel Bağlılığın Belirleyicileri ve Eskişehir Bölgesinde Doktor ve Hemşire Meslek Grupları Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma", 10. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı, Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No: 4, Antalya.

Collarelli, S. M. (1987). "Comparative Effects of Personal and Situational Influences on Job Outcomes of New Professionals", Journal of Applied Psychology, 72, 558-566.

Cuskelly, Graham (1995). "The Influence of Committee Functioning on the Organizational Commitment of Volunteers". Journal of Sport Behavior, Dec95, Vol. 18 Issue 4, 254-270.

Çakır, Özlem (2001). İşe Bağlılık Olgusu ve Etkileyen Faktörler, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Decotiis, T.A.; Summers, T.P. (1987). "A Path Analysis of a Model of the Antecedents and Consequences of Organizational Commitment", Human Relations, Vol.40, No.7, 445-470.

Deloria, Julie E. (2001). A Comparative Study of Employee Commitment: Core and Contract Employees in a Federal Agency, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Virginia Üniversitesi Politeknik Enstitüsü İnsan Gelişimi Ana Bilim Dalı, http://www.psyc.vt.edu (Erişim tarihi: Kasım 2004).

Durna, Ufuk; Eren, Veysel (2005). "Üç Bağlılık Unsuru Ekseninde Örgütsel Bağlılık", Doğuş Üniversitesi Dergisi, 6 (2), 210-219.

Eisenberger, R. v.d. (1990). "Perceived Organizational Support and Employee Diligence, Commitment, and Innovation". Journal of Applied Psychology, 75, 51-59.

Eren, Erol (2001). Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, 7. Baskı, İstanbul, Beta Yayınevi.

Geartner, K.N.; Nollen, S.D. (1989). "Career Experiences, Perceptions of Employment Practices and Psychological Commitment to the Organization", Human Relations, 42 (11), 975-991.

Glisson, C.; Durick, M. (1988). "Predictors of Job Satisfaction and Organizational Commitment in Human Service Organizations", Administrative Quarterly, 33(1), 61-81.

Hackman, J.R.; Oldham, G.R. (1975). "Development of the Job Diagnostic Survey", Journal of Applied Psychology, 60, 159-170.

Hrebiniak, L. G.; Alutto, J. A. (1973). "Personal and Role-related Factors in the Development of Organizational Commitment", Administrative Science Quarterly, 17, 555-572.

Israel, Ella R. (1996). An Investigation of the Antecedents and Consequences of Organizational Commitment in Turkey,.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı.

Iverson, Roderick D.; Buttgieg, Dona M. (1999). "Affective, Normative and Continuance Commitment: Can the Right Kind of Commitment Be Managed?", Journal of Management Studies, Vol. 36 No.3, 307-333.

Jarvi, Pentti (2004). "Commitment and Occupational Image", http://www.sba.muohio.edu/abas.pdf, (Erişim tarihi: Mart 2006).

Kanter, Rosabeth Moss (1968). "Commitment and Social Organization: A Study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities", American SociologicalReview, 33(4), 499-517.

Kelman, Herbert C. (1958). "Compliance, Identification and Internalization: Three Process of Attitude Change", Journal of Conflict Resolution, 2, 51-60.

Luthans, F.; Baack, D.; Taylor, L. (1987). "Organizational Commitment: Analysis of Antecedents", Human Relations, 40 (4), 219-236.

Luthans, Fred (1995). Organizational Behaviour, (7. Bs.), New York, McGraw-Hill.

McKinniss, C. B.; Natella, A. (1994). Business in Mexico: Managerial Behavior,Protocol, and Etiquette. New York: Haworth Press.

Meyer, J.P.; Allen, N.J. (1984). "Testing the Side-Bet Theory of Organizational Commitment: Some Methodological Considerations", Journal of Applied Psychology, 69, 372-378.

Meyer, J. P.; Allen, N. J. (1991). "A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment". Human Relations, 1, 61-89.

Meyer, J.P.; Allen, N.J. (1997). Commitment in the Workplace. Thousand Oaks, CA., Sage Publications.

Miner, John (1992). Industrial-Organizational Psychology, New York, McGraw-Hill.

Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). "The Measurement of Organizational Commitment". Journal of Vocational Behavior, 14, 224-247.

Mowday, R.T., Steers, R. M., Porter, L. W. (1982). Employee-Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism and Turnover. New York, Academic Press.

Morrow, P. C.; Wirth, R. E. (1989). "Work Commitment among Salaried Professionals". Journal of Vocational Behavior, 34, 40-56

Mullins, L.J. (1999). Management and Organizational Behaviour, (5. Baskı), London, Financial Times Pitman Publishing.

Newstorm, J.W.; Davis, K. (1993). Organizational Behaviour: Human Behaviour at Work. (9. Bs.), New York, McGraw Hill.

O'Reilly, C.; Chatman, J. (1986). "Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification and Internalization on Prosocial Behaviour", Journal of Applied Psychology, 71 (3), 492-499.

Reichers, A.E. (1985). "A Review and Reconseptualisation of Organizational Commitment", Academy of Management Review, 10(3), 465-476.

Robbins, Stephen (1998). Organizational Behaviour (8. Bs.), New Jersey, Prentice Hall International Inc..

Scholl, Richard W. (1981). "Differentiating Organizational Commitment From Expectancy as a Motivating Force", Academy of Management Review, 6(4), 589-599.

Sheldon, M.E. (1971). "Investments and Involvements as Mechanisms Producing Commitment to the Organization", Administrative Science Quarterly, 16(2), 143-150.

Shore, L. M. v.d. (1995). "Managerial Perceptions of Employee Commitment in Relations to the Organization", Academy of Management Journal, 38(6), 1593-1615.

Staw, B.; Salancik, G. (1977). New Directions in Organisational Behaviour. Chicago: St Clair Press.

Steers, R.M. (1977). "Antecedents and Outcomes of Organizational Commitment", Administrative Science Quarterly, 22, 46-56.

Özkaya, M. Onay;. Kocakoç, Deveci İ.; Kara, E.(2006). "Yöneticilerin Örgütsel Bağlılıkları ve Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkileri İncelemeye Yönelik Bir Alan Çalışması", Yönetim ve Ekonomi, Manisa, 13, 77-96.

Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/sozluk.html, (Erişim tarihi: Eylül 2005).

Varoğlu, Demet (1993). Kamu Sektörü Çalışanlarının İşlerine ve Kuruluşlarına Karşı Tutumları, Bağlılıkları ve Değerleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Wasti, Arzu (2000). "Örgütsel Bağlılığı Belirleyen Evrensel ve Kültürel Etmenler: Türk Kültürüne Bakış", Türk Psikoloji Dergisi, İstanbul, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 202-224.

Wiener, Y. (1982). "Commitment and Organizations: A Normative View", Academy of Management Review, 7 (3), 418-428.

Yüksel, Öznur (2000). İnsan Kaynakları Yönetimi, Ankara, Gazi Kitapevi.

Zangaro, George A. (2001). "Organizational Commitment: A Concept Analysis", Nursing Forum, 36 (2), 14-22.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 1 : 279-298 (2007)

MİLLİYETÇİLİK: KURAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç.Dr. Emre GÖKALP*

ÖZ

Bu çalışma milliyetçiliğe/ulusalcılığa ve ulus olgusuna ilişkin son dönem çağdaş milliyetçilik literatürünün kuramsal bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. Farklı bir ifadeyle, milliyetçilik ve millet/ulus olgusuna ilişkin kuramsal yaklaşımlara odaklanarak şu sorular tartışılacaktır. Uluslar modern midir yoksa modern öncesine mi aittirler?Sivil ve etnik milliyetçilik arasında ne tür bir ilişki vardır? Ulus olma ile etniklik arasında nasıl bir ilişki vardır? Milliyetçiliğin retoriği nedir? Neden milliyetçilik bir söylemsel oluşum olarak ele alınmalıdır? Milliyetçiliğin simgesel boyutu nedir? Ulusal/Milli kimlik nedir? Ulusal kimlik nasıl kavramsallaştırılmaktadır?İşte bu sorular bağlamında, milliyetçiliğin modern toplumsal, kültürel ve siyasal yaşamda oynadığı önemli rol çözümlenmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak bu çalışma ulus olgusunun 'doğal,''verili,' 'sabit,' ve 'zamansız' bir varlık olmaktan çok 'modern' ve 'inşa edilmiş' bir olgu olduğu argümanının altını çizmektedir. Milliyetçilik toplumsal dünyayı anlamlandıran bir 'söylem' ve bir 'temsil sistemi' olduğundan ulusların ve milli/ulusal kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilen birer kategori olarak sorunsallaştırılması gerekir. Bu çalışmada ayrıca her bir özgül milliyetçiliğin birbiriyle ayrışan, rekabet halinde olan ama bir o kadar da benzeşen farklı milliyetçilik söylemlerinden oluştuğu belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Milliyetçilik/Ulusalcılık, Ulus, Ulusal Kimlik, Etniklik*

NATIONALISM: A THEORETICAL OVERVIEW

ABSTRACT

This study aims to theoretically overview the most significant contemporary literature on nation and nationalism. In other words, it focuses on the theoretical approaches to the nature of nation and nationalism, and discusses the following questions: Are nations ancient, or of modern provenance? What is the relationship between civic and ethnic nationalism? What is the relationship between "ethnicity" and "nationality"? What is the rhetoric of nationalism? Why should one see nationalism as a discursive formation? What is the symbolic dimension of nationalism? What is national identity? How is it conceptualised? In this context, it tries to analyse the crucial role that nationalism played in the modern social, cultural and political life. As a conclusion, this study underlines the argument that nation should be conceptualised as a 'modern' and 'constructed' phenomenon rather than a 'natural, 'given,' 'fixed' and 'timeless' entity. Nations and national identities should be questioned as perpetually reproduced categories since nationalism is a discourse or a system of representation which signifies the social world. This study concludes that each nationalism has been made of discourses of nationalism that differ from and conflict or compete with each other, while presenting permeability to an important extent

Keyword: *Nationalism, Nation, National Identity, Ethnicity*

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. e-mail: egokalp@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Milliyetçiliğe ilişkin sosyal bilimler literatüründe uzun bir süre hakim olan "milliyetçilik çağının sonu" öngörüsünün gerçekleşmemesi bir tarafa, milliyetçi/ulusalcı ve ırkçı söylemler, "siyasal ve toplumsal eylemi düzenleyen mitlerin ve toplumsal imgelerin sağlanmasında önemli rol oynamaya devam etmekte" (Torfing, 1999) ve milliyetçilik günümüz toplumsal/siyasal yaşamının en evrensel ve meşru kabul edilen değeri olarak nitelendirilmektedir (Anderson, 1983, s.17). Günümüzde milliyetçilik, her yerde hazır ve nazır olan "gerçek bir küresel görüngü" halini almakta ve "milliyetçiliğin küreselleşmesi" siyasal/kültürel alanı "güçlü bir gerçeklik" olarak kapsamaktadır (Smith, 1991, s.223). Kısaca, bugün milliyetçi söylemler giderek daha hegemonik hale gelmektedir.

Günümüzde, sadece milliyetçi akımların, hareketlerin ya da sıcak çatışmaların değil genel olarak milliyetçi söylemin toplumsal yaşamdaki etkisinin ve nüfuzunun kayda değer bir artışı gözlemlenirken, diğer taraftan her geçen gün ivme kazanan küreselleşme süreciyle birlikte -Gellner'in (1983) ifadesiyle bir "siyasal meşruluk formu" olan- ulus-devlet olgusunun ciddi bir krizi eşzamanlı olarak yaşanmaktadır. Başta sermayenin dolaşımı ve iletişim/enformasyon düzleminde ülkelerarası mevcut sınırları geçersizleştiren küreselleşme süreci, Habermas'ın (1996, s.92) ifadesiyle, kendi sınırlarını "neredeyse nevrotik olarak gözeten ulus-devlet için tehlikeye işaret etmekte" ve giderek küreselleşen sorunlar karşısında ulus devletin "artık demokratik vatandaşlığın görünür gelecekte idamesini sağlayacak uygun bir çatı" sunamadığı ifade edilmektedir. Ulus-devlet inşası sürecini daha önce gerçekleştiren görece daha eski ve yerleşik ulus-devlete sahip bir çok (Batılı) toplumda ulus-devlet olgusu ve beraberindeki ulusal birlik ve ulusal kimlik olgularının ciddi bir erozyonu gözlenmektedir. Ancak, Hall'un (1991, s. 46) dikkat çektiği gibi, ulus-devletin ve ulusal kültürel kimliklerin erozyonu aynı zamanda çok karmaşık bir seyir izlemekte ve "tehlikeli" bir durum arz etmektedir: "İktidar varlıkları, yükselirken de düşerken de tehlikeli olurlar. İlkinde mi yoksa ikincisinde mi daha tehlikeli oldukları tartışmalıdır. Ama önemli olan, ulus-devletin düşüşünden ve erozyonundan söz ettiğimde, ulus devletin tarih sahnesine veda ettiğini sanmayın sakın... Küreselleşmeyle birlikte ulus-devletler çağı geriledikçe, ulusal kimliğin saldırgan ırkçılık tarafından yönlendirilen çok savunmacı ve çok tehlikeli bir biçimine dönülmektedir" (Hall, 1991, s.47).

Milliyetçiliğin "sonunun gelmesi" ya da "gücünü yitirmesi" beklentisinin tam aksine, gücünü arttırarak toplumsal dünyanın neredeyse en muteber değeri olmayı başarması ve oldukça güçlü bir toplumsal gerçeklik olarak sürekli kendini yeniden üretebilmesi, bu çalışmanın temel amacı olduğu üzere[1], milliyetçiliğe daha derinlikli ve farklı bir bakış açısıyla bakılmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, milliyetçiliğin basitçe "fanatizmle," "etnik çatışmalarla" ya da "uluslararası kriz" dönemlerinde ortaya çıkan akıldışı hareketler/ideolojiler ve/veya aşırı-sağcı siyasal aktörlerle ilişkili bir siyasal ideoloji olarak görülmesi, bu olgunun günümüzdeki toplumsal gücünü ve bu gücünü nasıl sağladığı/koruduğu sorusunu açıklayamamaktadır. Dahası, milliyetçiliğin, millet/ulus kategorisinin "doğal" ve "verili" birer "gerçeklik" olarak nasıl yeniden üretilebildiğidir? Milliyetçilik, mevcut sınıfsal, kültürel, etnik/ırksal ve toplumsal cinsiyete dayalı farlılaşmaya/bölünmeye ve antagonist çelişkilere rağmen, "hayali" bir birlik ve bütünlüğü nasıl oluşturmaktadır? Milliyetçilik(ler) nasıl yeniden üretilmektedir? Bu yeniden-üretim süreci nasıl gerçekleşmektedir ki, milli kimlik ve millet/ulus kategorileri, farkına bile varılmadan, birey-öznelerde içselleşebilmekte ve "doğal" bir durum olarak kabul edilmektedir? "Mevcut durum gerçeğin neredeyse tam tersi olduğunu gösterse de," "ayırt edici niteliği kurdukları düzeni öncesiz ve sonrasızmış gibi sunmak olan" ulus-devlet (Balibar, 1991b, s.111), kendisini "doğal," "sabit" ve "verili" bir kategori olarak nasıl yeniden üretebilmektedir? İşte bu çalışmada bu sorulara cevap oluşturacak şekilde mil-

1 Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2004 yılında kabul edilen doktora tezimin 1. bölümünü kapsamaktadır.

liyetçilik olgusunun kuramsal/sosyolojik bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu doğrultuda, ikinci bölümde, öncelikle çağdaş milliyetçilik literatüründeki temel tartışmalar ekseninde ulus/millet olgusunun nasıl modern bir kategori olarak kavramsallaştırıldığı anlatılacaktır. Üçüncü bölümde ise milliyetçiliğin everensel olarak geçerli iki farklı tipi mi olduğu, yoksa iki farklı tipi değil de evrensel olarak geçerli bir ikili karaktere mi sahip olduğu sorusu tartışılacaktır. Milliyetçiliğin retoriğinin tartışılacağı dördüncü bölümden sonra ise milliyetçiliğin simgesel boyutu üzerinde durulacak ve de milli/ulusal kimlik olgusu tartışılacaktır.

2. MİLLET/ULUS : MODERN ÖNCESİ Mİ MODERN Mİ?

Millet/ulus oluşumunun sadece belirli bir dönemle sınırlı olmadığı, ulus-devletin sürekli bir "yeniden yapılanma" ve yeniden inşa içinde olduğu göz önüne alındığında (Balibar, 1991b; Walby, 1992) milliyetçiliğin ve milli kimliğin sürekli olarak yeniden üretilen, yeniden inşa edilen/edilmesi gereken birer kategori olarak kavramsallaştırılması gerekir. Bu bağlamda, milliyetçiliğin nasıl yeniden üretildiği sorusu merkezi bir önem arz eder. İşte milliyetçilik (ve milli kimlik) doğal, verili, sabit ve aynı zamanda öncesiz ve sonrasız bir "kendilik" olarak değil, aksine bir "temsil sistemi" ve böylece hayatı/toplumu/dünyayı anlamlandıran bir "söylem" olarak görüldüğünde (Calhoun, 1997; Brubaker, 1996; Billig, 1995), toplumsal ve kültürel oluşumların arkasındaki pratikler bütünü olarak kavramsallaştırılmalıdır. Milliyetçilik insan bilincini şekillendiren bir konuşma biçimi, yani bir söylemsel oluşumdur ve milliyetçilik söyleminin çok boyutlu görülmesi gerekmektedir (Calhoun, 1997).

Milliyetçilik, sadece bir toplumsal hareket türü ve bir siyasal ideoloji değil, aynı zaman bir "kültür" biçimidir ve "bir kültür/kimlik biçimi olarak" incelenmesi gerekir (Smith, 1991, s.118). Farklı bir şekilde ifade edilirse, milliyetçilik kriz anlarında ya da çatışmalarda belirginleşen ve sadece dar anlamıyla siyasete ilişkin bir olgu değildir, aksine kolektif kimliğe temel teşkil etmekte olan bir bireysel kimlik ve kültür meselesidir (Calhoun, 1997, s.3). Bir siyasi doktrin ve siyaset üslubu olmaktan çok bir kültür biçimi olan milliyetçilik dolayısıyla bir ideoloji, bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç biçimidir. Bu doğrultuda ulus da, anlamı bu kültür biçimi tarafından ön varsayılan bir kimlik tipidir (Smith, 1991, s.147). Milliyetçiliğin gündelik yaşamın somut pratikleri içinde sürekli ve rutin olarak yeniden üretilen bir söylem olduğu ve milli bilincin/kimliğin de sürekli olarak yeniden inşa edildiği tespiti, özneleri konumlandıran bu yeniden üretim süreci üzerinde durulmasını ve bu sürecin esas olarak gerçekleştiği simgesel/söylemsel alana odaklanılmasını kaçınılmaz kılar.

Millet/ulus kategorisinin "doğal" ve "kendinden menkul" birer "gerçeklik" olarak nasıl yeniden üretildiği sorusunun vurgulanması bu çalışmanın millet kategorisini "doğal" ve "verili" bir "kendilik" olarak nitelendiren "ilkçi" (primordialist) yaklaşımın tamamen dışında bir kuramsal pozisyonu paylaştığına işaret etmektedir. Milletleri doğal ve eski çağlardan bu yana var olan yapılar olarak gören ve ilkçi olarak adlandırılan yaklaşım, milletin değişmez ve sabit olduğunu öne sürer. Millet/Ulus olgusunu doğal ve verili bir kategori olarak gören bu yaklaşımda Romantizmin ve Herder'in[2] oldukça önemli bir etkisi vardır. Milletin izleri çok eski çağlarda bile bulunabilir, eski altın dönemler ve kahramanlar söz konusudur (Breuilly, 1996, s.149). Onuncu yıl marşındaki "Tarihten önce vardık, Tarihten sonra varız" dizesinin işaret ettiği gibi, bu yaklaşım 'millet'in başlangıcı olmayan bir geçmiş zamandan sonu olmayan bir geleceğe/sonsuzluğa kadar varolduğunu varsayar. Schleiermacher, milleti "insan ırkının, özellikleri tanrı tarafından verilmiş, doğal bölünmesi" olarak nitelendirirken, her milletin dünyada kapladığı konum

2 Milliyetçilik teriminin kullanımına ilk kez Alman filozof J. G. Herder'in On sekizinci yüzyıl sonlarındaki çalışmalarında rastlandığı ve ondan sonra –On dokuzuncu yüzyılda– milliyetçiliğin genel dil kullanımına girdiği bilinmektedir.

ve kendine özgü örgütlenmesiyle ilahi görüntünün bir yönünü temsil ettiğini öne sürer. Herder ise, Tanrının yarattığı doğal bir kategori olarak her milletin birer kutsallık ifadesi olduğunu öne sürer ve kutsal olan şeylerin yok edilmemesi, yaşatılması gerektiğini belirtir. Herder'e göre "millet, doğal bir bitki ve aile gibidir, sadece daha fazla dalı vardır" (Akt. Guibernau, 1997, s.94). Milletin esas olarak dili ve kültürüyle oluştuğunu ifade eden Herder bu süreçte gündelik yaşamdaki ritüeller, gelenekler, pratiklerin ve insanların yaşamı anlamlandırdıkları hikayelerin, halk inançların ve mitlerin önemini vurgular (Poole, 1999, s. 68). Kültür ve daha özel olarak da dilin bir milleti benzersiz olarak belirlediği iddiası Herder'in dışında On dokuzuncu yüzyıl Avrupa düşünürlerinin özellikle Schlegel, Fichte ve Schleiermacher'in ortak vurgusudur (Chatterjee, 1996, s.28).

Milleti oluşturan dil, din, kan bağı gibi ölçütlerin "doğallığı" günümüzde "ilkçi" bakış açısını benimseyen araştırmacılar tarafından savunul(a)mamakla beraber, milleti oluşturan din, dil, kan bağı gibi öğelerin "verili" olduğu, milli kimliği oluşturan öğelerin hiçbir şeyden oluşmadığı, aksine her şeyden önce varolduğu savı ilkçi yaklaşımın en önemli vurgusunu oluşturmayı korumaktadır. Diğer taraftan, Smith'in "ilkçi" bakış açısı içerisinde "eskilci" (perennialist) olarak ayırt ettiği yaklaşım ulusun "doğal"lığını benimsememekle birlikte, milletlerin çok eski dönemlerden -çok fazla değişmeden ve "özünü" kaybetmeden- bugüne değin varolduğunu savunmaktadır. Genel olarak ilkçi yaklaşımın milliyetçilik çalışmalarında son 40-50 yıldır temsilcisi olmamakla birlikte, "eskilci" bakış açısının örnekleri bugün bile mevcuttur (Özkırımlı, 1999, s.80). Ancak, tahmin edileceği gibi, milliyetçilik anlayışının özünü oluşturan ilkçi yaklaşımın akademik çalışmalarda "ortadan kalkmış olması," milliyetçiler ve milliyetçi ideologlar tarafından artık benimsenmediği anlamına gelmemektedir.

Yine de, Brubaker'in (1996, s.15) da vurguladığı gibi, bugün milliyetçilik çalışmalarında milletlerin doğal, verili, sabit yapılar olduğuna inanan çok az akademisyen vardır. Az sayıda (milliyetçi) akademisyen bugün hala milletlerin başlangıcı olmayan bir geçmiş zamandan beri varolduğunu ve sonu olmayan bir geleceğe kadar var kalacağını öne sürmektedir. Bunların dışında, günümüzde, milletlerin/ulusların tarihsel olarak inşa olmuş yapılar olduğuna dair ortak bir görüş hakimdir. "Modernist" yaklaşım olarak nitelenen bu yaklaşımın milliyetçilik tartışmalarında neredeyse paradigmatik bir önem kazanmasıyla ilkçi ya da özcü görüşün - en azından akademik alanda- geçersizleştiği belirtilebilir. Başta Gellner, Hobsbawm, ve Anderson olmak üzere Nairn, Breuilly, Brass, Hroch, Chatterjee, Bhabba, Balibar vb kuramcılar, her ne kadar belirli noktalarda birbirleriyle ayrışan/uyuşmayan görüşlere sahip olsalar da millet/ulus olgusunun doğal, verili, sabit bir "kendilik" olmadığı; aksine modern gelişmelere, yani modern çağa -son birkaç yüzyıla- ait olduğu noktasında görüş birliğine sahiptirler. Farklı bir ifadeyle, modernist yaklaşımın en önemli ve merkezi vurgusu milletlerin modernliği ve milliyetçiliğin olumsallığına dairdir. Bu yaklaşıma göre, milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi tamamen 'modern' gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Daha çarpıcı bir ifadeyle, milletler milliyetçilik çağına aittirler. Yani, milliyetçilikler milletleri yaratmıştır, milletler milliyetçilikleri değil. Polonya'nın kuruluşunda önemli bir yeri olan Pilsudski'nin belirtmiş olduğu gibi, "Devlet milleti kurar, millet devleti değil." Bu tespiti çok daha çarpıcı bir şekilde dile getiren ise İtalya'nın kuruluşunda büyük bir rol oynayan Massimo d'Azeglo olmuştur: "İtalya'yı yarattık. Şimdi de İtalyanları yaratmalıyız" (Akt., Hobsbawm, 1992, s. 63).

Özellikle *"Milletler ve Milliyetçilikler"* (1983) kitabıyla milliyetçilik literatürünün en önemli isimlerinden biri olan Gellner, milletlerin eşyanın tabiatında varolan ve doğal türler doktrinin siyasal uyarlaması gibi bir şey olmadığını göstererek milliyetçilik efsanesinin kabul edilemeyeceğini vurgular. Milliyetçilik, tamamen modern çağa aittir ve "yalnız milliyetçilik çağında milletlerden söz edilebilir." Bundan dolayı, Gellner'in (1983, s.55) çarpıcı ifadesiyle, "milliyetçilik milletleri doğurabilirdi, milletler milli-

yetçiliği değil" (55). Milletlerin, insanları sınıflandırmanın doğal, tanrı vergisi bir yolu olduğu, doğuştan gelen bir politik kader olduğu iddiası ise Gellner'a göre sadece bir mittir. Milliyetçilik, Gellner'a (1983) göre, endüstrileşme sürecinin bir ürünü, yani modern bir ürünü olarak, "politik ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan bir ilke"dir. Ulusun/milletin, farklı toplumsal ve siyasal koşullarda farklı şekillerde inşa edildiğine dikkat çeken Gellner, milliyetçiliğin, toplumsal koşullar homojen ve standart bir (yüksek) kültür gerektirdiğinde ortaya çıkabildiğini vurgular. Birbirlerinin yerine geçebilir bireylerden oluşan anonim bir toplumun oluşturulması, o toplumu bir arada tutan bir (yüksek) kültür gerektirir. Bu anlamda, kültürel bir proje olarak milliyetçilik, bir üst kültürün daha önce pek çok alt kültüre sahip olan bir topluma empoze edilmesidir (Gellner 1983, s.56-57). Kısaca, Gellner'e göre milliyetçilik siyasi birlikle kültür birliğinin birbiriyle uyumlu hale getirme amacı doğrultusunda çeşitli halk kültürlerinden tek bir üst kültür yaratma çabası olarak görülebilir. Milliyetçi toplumsal örgütlenme ilkesi devletle kültürün evlenmesini gerektirir, böylelikle devlet kültürün koruyucusu olur (Gellner, 1994, s.49).

Gellner'la paralel olarak, Hobsbawm'da (1992), milletlerden ancak "toprağa bağlı (teritoryal) devletler" ortaya çıktıktan sonra söz edilebildiğine işaret ederek, devlet ve milletin birbirinden bağımsız olarak ele alınamayacağını vurgular ve şöyle devam eder:

> *Ben milliyetçilik terimini, Gellner'in tanımladığı gibi, yani "esasen politik birim ile milli birimin uyumluluğunu öngören bir ilke" olması anlamında kullanıyorum... Milleti ne asli ne de değişmez bir toplumsal birim olarak görüyorum. Millet yalnızca özgül ve tarihsel bakımdan yakın bir döneme aittir. Millet ancak belli bir modern teritoryal devletle, milli devletle ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir; bununla ilişkilendirilmedikçe milleti ve milliyeti tartışmanın hiçbir yararı yoktur (Hobsbawm, 1992, s.24).*

Dolayısıyla, "milliyetçilik milletlerden önce gelir." Hobsbawm'ın ifadesiyle, "milletler, devletler ve milliyetçiliği yaratmaz, gerçekte yaşanan tam tersidir." Yani, milliyetçilikler milleti (ve milli-devleti) yaratır. Bundan dolayı, millet/ulus, icat edilmiş bir gelenek olarak, "ne asli ne de değişmez bir toplumsal birimdir" (Hobsbawm,1992, s.24) ve milletleri verili, doğal ve değişmez kategoriler olarak nitelendirmek imkansızdır. "Milli kimliğin tarihten de eski olacak kadar doğal ve temel olduğu yönündeki varsayım yaygın kabul görmektedir ancak modern milletin ve onunla bağlantılı olan her şeyin temel karakteristiği modernliğidir" (Hobsbawm,1992, s.29). Diğer taraftan Hobsbawm,(1992, s.25) milletlerin her ne kadar özünde tepeden oluşturulmuş olduğu ifade edilse de, aşağıdan bir bakışla, yani sıradan insanların umutları, ihtiyaçları, özlemleri ve çıkarları temelinde analiz edilmedikçe anlaşılamayacağını vurgulayarak (25) milliyetçilik çalışmalarında ihmal edilmemesi gereken çok önemli bir noktaya işaret etmiştir.

Milliyetçilik tartışmalarının bir diğer çok önemli ismi Anderson (1983), milliyetçiliği "hayali bir cemaat" olarak nitelendirerek siyasi süreçte kültürel boyutun önemine dikkat çekmiştir. *Hayali Cemaatler* kitabında Anderson milletin ve milliyetçiliğin özel bir kültürel yapıntı *(artefact)* olduğunu belirterek, milleti "hayal edilmiş bir siyasal topluluk" olarak nitelendirir. "Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder (Anderson, 1983, s.20).

Chatterjee'nin (1996, s.50) belirttiği gibi, Anderson, bir milleti bir dizi dışsal ve soyut ölçüyle tanımlamayı reddetmiş, aksine bir milletin tahayyül edilen bir siyasi topluluk olduğunu öne ileri sürerek determinist şemayı kökten alt üst etmiştir. Millet/Ulus, belirli somut toplumsal gerçeklerin bir araya gelişiyle biricik olarak üretilmemiştir, dahası o düşünülmüş, hayal edilmiş ve yaratılmıştır. Anderson'a göre, millet bir cemaat olarak hayal edilir, çünkü her millette varolan eşitsizlik ve sömürü ilişkilerine rağmen millet sürekli olarak derin bir yoldaşlık ve kardeşlik olarak görülür (Anderson, 1983, s.21). İşte son 200

yıldır milyonlarca insanın "seve seve canını feda etmeye" razı olmalarını sağlayan şey, son kertede bu kardeşlik duygusudur. Dolayısıyla, milliyetçilik, siyasal bir ideoloji olarak algılanmaktan çok, kendisini önceleyen ve onlardan kaynaklanmış olduğu büyük kültürel sistemlerle, din veya akrabalık gibi olgularla bir arada düşünülmelidir (Anderson, 1983, s.26). Anderson, milletin zamansal ve mekansal olarak biricik bir varlık olarak hayal edildiğini belirtir. Zaman içinde uzanan bir geçmiş ile gelecek bir kaderi olan bir topluluk olarak ve mekan içerisinde tanışılmayan, hatta tanınmayacak olan üyeleri belirli bir toprak parçası üzerinde barındırırken hayal edilir.

Milletlerin "hayal edilmiş" birer topluluk olduklarını vurgulayan Anderson, hayal edilmişlikle "sahteliğin" birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizer. Anderson, oldukça haklı olarak Gellner'i eleştirerek, onun "icat edilmişliği," "hayal" ve "yaratım"la değil, "uydurma ve "sahtekarlık"la birlikte düşünerek yanıldığını belirtir (Özkırımlı, 1996, s.169). Gerçekten de, Anderson'ın müdahalesi oldukça önemlidir, zira milletin "hayal edilmiş" olması onun "sahte" olduğu şeklinde nitelendirilmemelidir. Önemli olan milleti oluşturan insanların algılamaları, onların milletlerine dair düşünceleridir. Diğer taraftan, milliyetçiliği mümkün kılan koşullardan "basın kapitalizmi"ne ilk kez dikkat çekmesi de Anderson'ı diğer kuramcılardan ayırt edici bir niteliğini oluşturur.

Milliyetçilik literatüründe yaygın olarak "Etno-sembolcü" olarak nitelenerek ilkçi ve modernist yaklaşım arasında bir üçüncü "ara" yaklaşım olarak görülen Smith (1986) de, milletin/ulusun modern bir olgu olduğunu yadsımayarak, bir ideoloji ve hareket olarak milliyetçiliğin 19. yüzyılı takiben ortaya çıktığını belirtir. Ancak, Smith, özellikle Avrupa'da ve Orta Doğuda izleri yüzyıllar öncesine kadar takip edilebilecek *ethnie*'ler (etnik topluluklar) olduğunu belirterek, *ethnie*'lerle modern milliyetçiliğin bir arada düşünülmesi gerektiğini vurgular. Her ne kadar söz konusu ethnie'ler ile modern milletler arasında doğrudan bir ilişki kurmasa ve bir çok ethnie'nin modern bir millet haline gelmediğini belirtse de, modern milletlerin ve milliyetçiliklerin oluşumunda modern öncesi dönemin izleri ve etkisi olduğunu ifade eder. Yani, Smith'e göre, modern milliyetçilikler kendilerini önceleyen etnik topluluklar ve bağlılıklar ile ilişki kurulmaksızın anlaşılamaz. Milletin ne olduğu milletlerin etnik temelinde bulunabilir. Dolayısıyla, millet, "tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan" bir insan topluluğudur (Smith, 1991, s.32).

Modern öncesi geleneklerin ve modern dönüşümlerin milletin/milli-devletin oluşumunda ne kadar ve nasıl etkili olduğu ile ilgili olarak yukarıdaki kuramcılar arasında net bir görüş birliği söz konusu olmasa da, milletin modernliği ve milliyetçiliğin olumsallığı konusunda hem fikir oldukları belirtilebilir. Kaldı ki, Billig'in (1995, s.22) de altını çizdiği gibi, milletin/milli-devletin ortaya çıkış nedenleri ne olursa olsun, milli-devletin ve milliyetçiliğin "başarısı" bugün tartışmasız bir gerçekliktir. Bu noktada, milliyetçiliğin "ikili karakterine" değinilecek daha sonra ise ağırlıklı olarak milliyetçiliğin bu başarısını nasıl mümkün kıldığı ve koruduğu konusu tartışılacaktır. "Millet" terimi insanların ilişkilerinin önemli bir boyutunu anlatır görünmektedir. Ama, tam olarak neyi? Sır burada yatar" (Hobsbawm, 1992, s.15).

3. MİLLİYETÇİLİĞİN EVRENSEL İKİ FARKLI TİPİ Mİ, YOKSA İKİLİ KARAKTERİ Mİ?

Ulus/Millet olgusunun moderniteye aitliği açık olmakla birlikte, milliyetçiliğin olumsallığı onu tanımlamayı ve kavramsallaştırmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Öncelikle, milliyetçilik/ulusalcılık, her zaman farklı terimlerle iç içe olan bir zincirin içindeki bir halka gibi yer almaktadır. Yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, etnisizm, etnosentrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, jingoizm, emperyalizm gibi terimler bu zincirin önemli halkalarıdır (Balibar, 1991a, s.62). Milliyetçilik tüm bu olgularla önemli bir eklemlenme ilişkisi içerisinde olduğu halde milliyetçiliği bu olgulardan tamamen ayrı ve farklı görme eğilimi ol-

dukça yaygındır. Halbuki, milliyetçilik "bukalemun gibidir, rengini bağlamından alır" (Smith, 1991). Her milliyetçilik bulanık, muğlak ve parçalıdır (Torfing, 1999). Milliyetçiliğin muğlaklığı, belirsizliği ve programatik içerikten yoksunluğu, ona kendi topluluğu içerisinde potansiyel bakımdan genel bir destek kazandırmaktadır (Hobsbawm, 1992, s.207). Ancak, milliyetçiliğe ilişkin literatürde, son yıllara kadar, milliyetçiliğin/ulusalcılığın iki tipi olduğuna dair yaygın bir görüş birliği söz konusu olmuştur. Çeşitli milliyetçilikler, "iyi" milliyetçilik ve "kötü" milliyetçilik şeklinde, sanki birbirlerinden tamamen bağımsız, yalıtık ve farklı toplumsal olgularmışçasına, bir ikili ayrıma tabi tutulmuşlardır.[3]

Gel gelelim, bu ayrım söz konusu milliyetçiliklerin kendi aralarındaki ortak noktaları gizleyen ve anlaşılmasını zorlaştıran bir ayrımdır (Calhoun, 1997, s.3). Milliyetçiliği bir "temsil sistemi" ve toplumsal dünyayı anlamlandıran bir "söylem" olarak gören bir bakış açısıyla oldukça sorunlu bir şekilde yan yana gelebilecek bu katı ayrım bugün başta Smith, Nairn ve Billig'in katkılarıyla itibarını büyük ölçüde yitirmiştir. Çeşitli milliyetçilikleri kategorik olarak ikiye ayırmak, birbirinden tamamen farklı iki kategoride, "iyi" ve "kötü" ya da "kültürel" ve "siyasal" olarak milliyetçilikleri/ulusalcılıkları sınıflandırmak, "yurdu için ölmekten vatanı için öldürmeye geçişi ayırmak kadar zordur" (Balibar, 1991a, s.63).

Milliyetçilik çalışmalarında çok sık karşılaşılan bu ayrımın bir tarafında, "siyasal" ya da "sivil" milliyetçilik olarak addedilen, teritoryal temelde ve yurttaşlık esasına dayanan ve çoğunlukla Batı Avrupa'da örneklerine atıfta bulunulan "iyi" milliyetçilikler vardır. Bu milliyetçilikler/ulusalcılıklar, hümanist, evrenselci, barışçı olup, milleti oluşturan bireylerin anayasal 'yurttaşlık' ilkesi altında "eşitler" olarak yaşadıkları milliyetçiliklerdir. Diğer milliyetçiliklere tahammül gösteren, hatta onları onaylayan bu milliyetçilikler "Batı" ya ait olandır, olması gerekendir ve "iyi" olandır. Tarihsel işlevlerini tamamlamış, dolayısıyla medeni ve normal milliyetçiliklerdir. Diğer tarafta ise "kültürel" ya da "etnik" milliyetçilik olarak nitelendirilen, etnik köken ve kültürel-tarihsel milli kimliğe vurguda bulunan "kötü" milliyetçilikler vardır. Yaygın olarak doğu Avrupa, Balkan milliyetçiliklerine atıfta bulunan bu tip milliyetçilikler etnik/kültürel azınlıklar başta gelmek üzere yurttaşları baskı altına alan, otoriter-faşizan boyutu belirgin milliyetçiliklerdir. Dil ve kültür birliğini vurgulayan bu milliyetçiliğin millet tasavvuru organik ve yekparedir. Bu milliyetçilikler dışlayıcı, fanatik ve saldırgan olup, vahşete ve savaşa çok açık milliyetçiliklerdir. İçerdeki ve dışarıdaki milliyetçiliklere boyun eğdirmeye çalışan, onları kökten dışlayan, yok etmeye çalışan "ötekine" ait "kötü" milliyetçiliklerdir (Smith, 1991; 1999; Balibar, 1991a; Billig, 1995; Bora, 1995).

Yukarıda belirtildiği gibi bu ayrım oldukça sorunludur. Her ne kadar Batılı "sivil" milliyetçilikler ile Doğulu "etnik" milliyetçilikler arasında şüphesiz önemli farklılıklar olsa da hem bu farklılıklar nitel değildir hem de bu iki tip arasındaki tamamlayıcı ilişki kategorik ve mutlak bir ayrım yapmayı imkansızlaştırır. Çünkü her özgül milliyetçilik/ulusalcılık, değişen oranlarda ve farklı biçimlerde hem sivil ve hem de etnik milliyetçiliğe atfedilen özellikleri bünyesinde barındırır. Bazen sivil/siyasal milliyetçiliğe dair unsurlar, bazen de etnik/kültürel milliyetçiliğe dair unsurlar baskın olsa da her özgül durumda, sivil tipi ile etnik tipi birbiri ile harmanlamıştır.[4] Farklı bir ifadeyle, her özgül milliyetçilikte, kültürel milliyet-

3 Örneğin Horace B. Davis'a göre, bir tarafta genellikle duygusal olmaktan çok rasyonel olan Aydınlanma milliyetçiliği, diğer tarafta ise Herder ve Fichte gibi Alman romantik yazarlarınca geliştirilen kültür ve geleneğe dayalı, milletin doğal bir topluluk olduğunu dolayısıyla kutsal, ebedi, organik bir varlık olduğunu varsayan bir milliyetçilik olmak üzere iki tip milliyetçilik vardır (Akt. Chatterjee,1996, s.48).

4 Bu bağlamda Habermas (1996), Avrupa'da ulus düşüncesinin tarihsel olarak anayasal yurttaşlığı teşvik etmekten çok etnik merkezli ve yabancı düşmanı versiyonunu içinde politik bir araç olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir..

çilik ve siyasi milliyetçilik iç içe geçmiş bir durum arz eder.[5] Her milliyetçililik içinde, hem etnik hem de sivil karakteristiklerin hakim olduğu örnekler -sürekli bir etkileşim ve rekabet halinde- bir arada bulunmaktadır.[6] Dolayısıyla, birbirinden kategorik olarak ayrı iki evrensel milliyetçilik tipinden değil, milliyetçiliğin evrensel olarak geçerli ikili karakterinden bahsetmek ve bu ikiliğin oluşturduğu "gerilim" üzerinde yoğunlaşmak analitik olarak daha önemlidir.[7] Milliyetçiliği ve milli kimliği modern toplumsal ve siyasal yaşamda kendi özelliğini yitirmeksizin diğer güçlü ideoloji ve söylemlerle etkili birleşimlere girmesini mümkün kılan ve bu düzeyde esnek ve sürekli bir güç haline gelmesini sağlayan işte bu "ikili" karakteridir[8] (Smith, 1991; 1999; Bora, 1995).

Bundan dolayı, çeşitli biçimlerde şekil verilmeye oldukça uygun olan bu "doku"nun her bir özgül durum içinde analiz edilmesi daha uygundur (Smith, 1991, s.129). Ancak, her bir durumun kendi özgünlüğünde esas olarak anlaşılması gerekmekle birlikte genel bir millet ve milliyetçilik kavramsallaştırılmasına başvurmaktan kaçınmak zordur. Kaldı ki, genel olarak milliyetçilik kavramının meşruiyetini reddetmek, milliyetlerin modernitesi ve milliyetçiliğin bugün her yerde mevcut olan çekiciliği hakkında genel sosyolojik çözümlemeler yapamama tehlikesini barındırmaktadır (Smith, 1991, s.130).

4. MİLLİYETÇİLİĞİN RETORİĞİ YA DA BİR SÖYLEMSEL OLUŞUM OLARAK MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçiliğin tek bir faktörle ya da tek bir örnekle bütünsel olarak çözümlenemeyeceği açıktır. Calhoun'un da (1997, s. 22) altını çizdiği gibi, milliyetçiliğin çeşitli biçimlerindeki ortaklıkları/genellikleri tek bir açıklayıcı değişkenle -devlet inşası, endüstrileşme ya da eşitsiz ekonomik gelişme gibi- açıklamak imkansızdır. Ancak genel olan bir şey vardır ki, o da milliyetçilik söylemidir. Bu herhangi bir örneği tamamen açıklamaz ama her birinin inşasına ve yeniden üretim sürecine oldukça yardımcı olur. Milliyetçilik bir söylemsel oluşumdur. Bundan dolayı, milliyetçiliğe dair analitik bir çabanın bir söylem olarak milliyetçiliği kavramsallaştırmaya yönelmesi ya da farklı bir ifadeyle milliyetçiliğin retoriğini anlamaya çalışması oldukça önemlidir. Peki, milliyetçiliğin retoriğinden ne kastedilmektedir ve neden milliyetçiliği bir söylem olarak görmek gerekir?

---

5 Kaldı ki, iç içelik durumu sadece kültürel milliyetçilik ile siyasal milliyetçilik arasında değildir. Balibar'ın (1991a, s.67) belirtmiş olduğu gibi, milliyetçilik/ulusalcılık ile ırkçılık arasındaki ilişkide de basitçe bir "sapma" sorunu değil, bir "tarihsel eklemlenme" sorunu vardır ve milliyetçilik ile ırkçılık arasındaki belirlenimde her zaman karşılıklılık söz konusudur. "Irkçılık, milliyetçiliğin bir "dışavurumu" değil, milliyetçiliğe bir ektir; ona oranla her zaman aşırıdır; ama onun inşası için her zaman gereklidir" (Balibar, 1991a, s.70). Bu durum istisnai bir gelişme ya da talihsiz bir anomali de değildir. Ulusalcılık/Milliyetçilik ve ırkçılık birbirleriyle derinden ilişkilidir ve modern demokrasilerin ayrılmaz özelliğidir (Torfing, 1999, s.191).

6 Connor'da Etnonationalism: The Quest for Understanding (1994) kitabında milliyetçilik ve etnik milliyetçilik ayrımına dair önemli bir meydan okuma gerçekleştirmiştir. Connar'a göre millet, aynı Atadan geldiklerine inanan insanların meydana getirdikleri bir grup, milliyetçilik de kişinin bu şekilde tanımlanan milletle özdeşleşmesi ve ona olan sadakatidir. Bundan dolayı, etnik milliyetçilikteki "etnik" kelimesi gereksizdir. Çünkü tüm milliyetçilikler/ulusalcılıklar, değişen ölçülerde de olsa, doğası gereği, etniktir (Akt.,Yıldız, 2001, s.32).

7 (Ulus-devletlerde) eşitlikçi bir yasal toplumun evrenselciliği ile köken ve kaderin tanımladığı kültürel bir toplumun öncülüğü arasında bir gerilimin mevcut olduğunu vurgulayan kuramcılardan Habermas, bu gerilimin çözülebilmesinin şartının "anayasa, insan hakları ve demokrasi ilkelerinin ulusun siyasal öncesi bir varlık olarak etnik-merkezli yorumlanmasının karşısında ve üstünde vatandaşlardan oluşan bir ulus olarak kozmopolit bir ulus anlayışına öncelik tanıması" olduğunu ifade etmektedir (Habermas, 1996).

8 Ezilenlerin milliyetçiliği ile ezenlerin milliyetçiliği, kurtuluş milliyetçiliği ile fetih milliyetçiliğinin birbirleriyle özdeşleştirilemeyeceğini ifade eden Balibar'da (1991a, s.62) bu ayrımın her ikisi arasında ortak bir unsurun olmadığı anlamına gelmediğinin altını çizer. Balibar'a göre bunun en uç örneği, kurtuluşu amaçlayan milliyetçiliklerin tahakkümü amaçlayan milliyetçiliklere dönüşmesidir ve "bu durum her türden milliyetçiliğin baskıcı potansiyelleri konusunda kendimizi sürekli sorgulamaya mecbur kılmaktadır."

Anderson'un milletin zamansal ve mekansal anlamda biricik bir varlık olarak tahayyül edilmesi gerektiğini vurgulamış olduğu daha önce belirtilmişti. Milletlerin sadece tahayyül edilmeleri yeterli olmadığından milletlerin kendi (milli) tarihlerini ve kendi kendilerinin yorumlarını yaratmaları da gerekmektedir. Bundan dolayı Edward Said, milletlerin tahayyül edilen topluluklar oldukları kadar "yorumlayıcı topluluklar"da olduklarının altını çizer (Akt, Billig, 1995, s.70). Bu bağlamda, milliyetçiliğin bir dizi merkezi önermeden oluştuğunu ifade eden Smith (1991, s.121), söz konusu önermeleri şu şekilde sıralar: i-Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür. ii-Millet, bütün siyasi ve toplumsal gücün kaynağıdır. Millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir. iii-İnsanların özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek için bir milletle özdeşleşmeleri gereklidir. iv-Dünyada barış ve adaletin hakim olabilmesi milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunması ile mümkündür. Kısaca, milliyetçilik, bir milletin özerklik, birlik ve kimlik kazanmasını ve bunları korumasını hedefler. Smith, bu doğrultuda bir milleti, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlar. Ona göre, millet, bir tarihi kültür ile belli bir yurdu paylaşan herkesi tek bir siyasal topluluk içinde birleştiren kültürel ve siyasi bir ağı gösterir (Smith, 1991, s.32-33). Ancak, buradaki özelliklerin bir bölümünün, özellikle de ortak mitleri, ortak bir tarihi kültürü ve hafızayı paylaşmaya dair vurgunun nesnel kriterler olmadığı/olamayacağı belirtilmelidir. Milletler, sahip olunan açık ve nesnel kriterlere uygun olarak kurulmuş olmak anlamında "nesnel topluluklar" değillerdir (Billig, 1995, s.24). Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, Calhoun'un da (1997) vurguladığı gibi, milletin hem kendisinin hem de millet tanımlarının büyük ölçüde kendilerine dair iddialarıyla oluştuğudur. Farklı bir ifadeyle, milletler/uluslar bir takım "nesnel/görgül ölçütlerle" etkili olarak tanımlanamazlar, aksine kendilerine dair bir dizi spekülatif ve öznel önermelerle nitelendirilirler. İşte bu nedenle, nesnel bir tanımdan çok, bir "millet retoriği"nden söz etmek çok daha uygun ve önemlidir. Bu durumda, i-belirli bir toprakla özel ve hatta kutsal bir ilişki, ii-bölünmezlik (bölünmez bütünlük), iii- egemenlik (en azından buna ilişkin arzu), iv- ortak kültür (paylaşılan değerler,inançlar ve davranışsal pratikler), v-milletin çok eskiden beri varolduğu iddiaları millet retoriğinin yoğun olarak başvurulan özellikleri olarak görülebilir. Farklı bir ifadeyle, bu özellikler bir milletin ya da her milletin sahip olduğu nesnel/ampirik ölçütler değil, aksine milletleri tarif ederken sıklıkla başvurulan iddialardır. Milliyetçilik çok sayıda farklı şeyden söz etmek ve farklı iddialarla varolabilmek için elverişli bir retoriktir (Calhoun, 1997, s.8).

Thompson'a (2001, s.21) göre, bu bağlamdaki tartışma, gündelik pratikteki ve toplumsal teorideki üç verili varsayım üzerine yoğunlaşmalıdır: i- Dünya milletlere/uluslara bölünmüştür. ii- Milli kimlikler sonradan kazanılmamıştır, aksine doğuştan verilidir. iii- Bir milletin üyeleri ortak bir milli karakteri paylaşırlar. Bu doğrultuda, milli kimliğe ilişkin sosyolojik bir bakış açısı bireylerin millete ve milli kimliğe dair ortak duyusal bilgiyi nasıl aktif olarak kullandığı sorusuna yoğunlaşmalıdır. Bu bakış açısı milli kimliklerin ve milletin yeniden üretiminin pratik boyutlarını vurgulayabilmesi için fenomonoloji ve etnometodolojiden hareket etmelidir. Bilindiği gibi, hem Schutz ve hem de Garfinkel'in yaklaşımına göre bireyler çoğu zaman eylemlerinin sonuçlarının bilincinde değildir.

Bir ulusa ait olmak ve bir ulusal kimliğe sahip olmak çoğunlukla nesnel olarak farz edilir. Bir ulusal kimliğe sahip olmak bir buruna ve iki kulağa sahip olmak kadar doğaldır (Gellner, 1983). Dolayısıyla, ulusal kimliğin, belirli nesnel kriterler ile verilmiş olduğu öne sürülür. Çoğunlukla verili olarak kabul edilen sadece ulusların doğallığı ve nesnel gerçekliği de değildir. Farklı uluslara/milletlere ait olan insanların da belirli milli karakterlere sahip olduğu düşünülür Ayrıca, bireyler diğer uluslar hakkında konuştuklarında "onlar" hakkında karşılaştırmalı yargılarda bulunmak için kendilerine dair genelleştirilmiş kategorilere başvururlar. Bu kategorilerin kendileri tarafından icat edilmediği, dahası kültürel pratikler ve söylemler alanında pekiştirildiği göz ardı edilir. "Bizim" ve "yabancılar"ın sinemasal, edebi ve

popüler metinlerdeki temsilleri düzenli olarak varsayılan/farazi milli farklılıklara dair stereotipik temsilleri çağırır (Thompson, 2001, s.24-25).

Millet/Ulus, çok merkezli, çok yönlü ve her kalıba giren bir kategori olduğu için milletler, gerçek varlıklar, maddi ve sonsuz topluluklar olarak algılanırlar. Fakat, milletler şeyleştirilmemelidir (Brubaker, 1996, s.10). Bu çerçevede, ulus, ne kendinden menkul bir gerçekliktir ne de toplumsal yaşamın en temel ve doğal zeminidir (Schnapper, 1995). Ulusun ya da ulus-devletin kendisi de etnik bakımdan yekpare bir oluşum değildir. Ancak millet bir seçim olmaktan çok kader olarak, geçmişte sağlam yerleşmiş bir olgu olarak, elini süreni yakan bir "gerçeklik" olarak benimsenmektedir.

İdeoloji, basitçe, toplumsal dünyanın -onun içinde yaşayanlara- doğal dünyaymış gibi görünmesini mümkün kılarken, Barthes'ın belirttiği gibi "doğanın sesi" ile konuşur (Akt. Billig, 1995, s.49). Doğa kategorileri, Beck'in (1993, s.134) vurguladığı üzere, sorgusuz-sualsizliğin üretimi ve ebedileştirilmesi konusunda birer sanat eseridir. Ulusun/Milletin, tarihsellikten ve sorgulanabilirlikten arındırılarak, "doğallık" zırhıyla edebileştirilmesi için milliyetçiliklerin "doğal birliğe" ve "doğallığa" sahip olduğunu ilan ettiği Ulus/millet, oldukça heterojen ve farklılaşmış bir nüfusu milli efsaneler ve semboller etrafında toplayarak bu iddiaya zemin oluşturmaktadır (Bauman, 1998, s.186-187). Ulusa/Millete ilişkin egemen bir temsil olan milliyetçilik(ler) ise millete ilişkin karmaşıklığı ve olumsallığı kabul etmez. Ulusalcılıklar/Milliyetçilikler, Ulus/millet içindeki farklılıkların reddedilmesine ihtiyaç duyarlar. Sembolik güçleri de zaten ulusu doğal bir kültürel ve siyasal birlik olarak tanımlamalarında yatar (Brookes,1999, s. 248). Bundan dolayı, modern demokrasilerde milliyetçilik/ulusalcılık, iktidarlar ve siyasal liderler için vatandaşların dikkatini ülke içindeki toplumsal sorunlardan/çekişmelerden uzaklaştırmada ve dış politikada destek kazanmada gayet ucuz bir kaynaktır (Habermas, 1996). Kaldı ki, milliyetçilik terimi de doğallaştırılmıştır, yani insanlar tarafından bir ideolojiyi değil de doğal bir erdemi ifade ediyormuş gibi algılanır (Copeaux, 2002, s.44). Ancak, "milletlerin "doğallığı" ve millet üyelerinin "yazılmış" ve miras alınmış doğası hakkındaki iddia milliyetçiliği bir çelişkiye düşürmekten başka bir işe yaramaz. Bir yandan ulusun herhangi bir doğal olgu kadar nesnel ve somut bir gerçeklik ve tarihin bir hükmü olduğu söylenir. Öte yandan ise bir güvensizlik hakimdir: "Birlik ve bütünlük sürekli tehdit altındadır" (Bauman, 1998, s.187).

Ulusun *raison d'etrê*'i kendi biricik (ya da biricik olduğu iddia edilen) kültür değerlerinin bir ürünü olmasıdır. Yani, ulusun olmazsa olmaz şartı etnik ayırt edicilik iddiasıdır (Smith, 1991, s.115). Uluslar dünyasında her bir Ulus biriciktir, eşsizdir ve her biri seçilmiştir. Milliyetçilik, modern öncesi, kutsal etnik seçilmişlik mitinin laik ve modern muadilidir. Çok merkezli bir biriciklik doktrini olarak milliyetçilik, yeri doldurulamaz kültür değerlerinin evrenselliğini vazeder" (Smith, 1991, s.136).

Gel gelelim, daha önce de vurgulandığı gibi, son dönem milliyetçilik literatüründe hemfikir olunan en önemli noktalardan birisi ulusların kendinden menkul ve doğal bir gerçeklik olmadığı ve aynı zamanda etnik olarak homojen ve yekpare olmadıklarıdır. Balibar'ın (1991a, s.121) da altını çizdiği gibi,

> *Hiçbir ulusun doğal olarak etnik temeli yoktur, fakat toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da "etnikleşir"; yani sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturumuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir hale gelir.*

Günümüz ulus-devletlerinin büyük çoğunluğu aslında çok *etni*li (etnik topluluk) olmakla birlikte; bir çoğu -diğer *etni*ler yok sayılarak ve dışlanarak- egemen bir etni etrafında oluşmuşlardır. Devlet sınırları ile millet sınırlarının çakışması ve devletin toplam nüfusunun tek bir etnik kültürü paylaşıyor olması olguları göz önüne alındığında bugün mevcut devletlerin çok azının gerçek anlamda "ulus-devlet" olma id-

diasında bulunabileceği açıktır (Smith, 1991, s. 33,35). Birkaç ulus-devletin (İzlanda, Portekiz, Norveç vb) dışında hemen hemen tüm ulus devletler etnik olarak hetorejen bir yapıya sahiptirler. Ra'anan'ın (1991) çarpıcı ifadesiyle, günümüzde siyasal alana "ulustan geniş devletler ve devletten geniş uluslar egemendir" (akt. Üstel, 1999, s.16). Bu nedenle, "ulus," karmaşık toplumsal süreçleri ve toplumsal yaşamın diyalektiğini gizlediği için açıklayamayan "kusurlu bir analiz birimi"dir:

> *"Ulus" fikri kusurludur çünkü çalışma nesnesini maddi ve homojen bir öz haline getirir... Ulusun bir öz haline getirildiği ilk yol, insanları ve kurumsal yapıları ulusun içinde tek tipleştirmektir. 'Türkler' ya da Türk kültürü gibi. Bu yolla ulusun içindeki dini, sınıfsal, etnik ya da hizip farklılıkları inkar edilebilir ve bu tür farklılıkları üreten ve besleyen diyalektik süreçler gizlenebilir" (Lindisfarne, 2002, s.202-203).*

Ulusalcı/Milliyetçi birlik fikri, kültürel ve siyasi türdeşlik doğrultusunda, bütün yerel farklılıkları -çoğunlukla zor yoluyla- ortadan kaldırılması pahasına, milletin birliği ve bölünmezliği (*la république est une et indivisible)* fikrini teşvik etmiştir. Milliyetçi birlik kavramı etnik köklerine başvurarak, kültürel farklılıkları tasarlanan milletle aşacak bir tekbiçimlilik oluşturmaya çalışır (Smith, 1991, s.125). "Özcü" düşüncenin gelişmesinde merkezi bir rol oynamış olan milliyetçiliğin "modern dünya sistemindeki en esaslı tikelcilik" olduğu bu noktada unutulmamalıdır. Milliyetçilik, "en esaslı, en yoğun ilgi gören, en fazla siyasal nüfusa sahip olan ve en ağır silah donanımıyla desteklenen bir tikelcilik"tir (Wallerstein, 1991, s.122). Gerçekten de, milliyetçilik/ulusalcılık tekleştiricidir ve her türlü dağılmadan korunması gereken, kökenlerden gelen bir ulusal kimliğin fetişlerini geliştirir (Balibar, 1991a, s.73).

Ortak soy/kan fikrinin, sadece millet teriminin etimolojik kökeninde[9] bulunmadığı, aynı zamanda da millet olgusunun kurucu/tanımlayıcı bir parçasını oluşturduğunun yakın zamanlara kadar açıkça ifade edilmesinden kaçınılmıştır. Tüm ulus-devletlerde, yani bir milletin/ulusun siyasi ifadesi olduğu düşünülen devlet sistemlerinde, milletin siyasal-kültürel bir tanımı yapılır. Bu açıdan ulus-devletlerin büyük bir çoğunluğunda politikalar "etnikleşmiştir." Böyle olduğu için de, bir millete (ya da ulus-devlete) dair açık veya üstü kapalı simgeler egemen etnik çoğunluğun imgelerini ve karakteristik diye bilinen özelliklerini taşımaktadır. Bazı *etni*lerin kendilerini üstün olarak tanımlamaları ve diğerlerinin özelliklerini aşağı olarak nitelendirmeleri -ki bu durum etnik özelliklere dayalı ayrımcılık anlamında etnisizm olarak adlandırılır- milliyetçilikler içinde az rastlanan bir durum değildir. Etnikliğin bir kimlik göstergesi ve kökleri arayış çabası olarak algıladığı pozitif çağrışımların aksine, etnisizm diğer etnik gruplara ilişkin olarak geliştirilen bütünüyle olumsuz bir kavramsallaştırmadır (Fenton, 2001, s. 37-41).

Diğer taraftan, etimolojik türetmeye uygun olarak, etnik grubun, bir alt gruba değil, temel bir toplumsal kategoriye işaret ettiğine dair genel bir mutabakat bulunmaktadır. Özellikle Amerikan sosyoloji geleneği etnik grubu, ortak kültürel geleneklere ve kimlik duygusuna sahip olan geniş toplumun bir alt grubu anlamında kullanarak, onu azınlıkla eşleme eğilimindedir. Aslında, çoğunluğu oluşturanlar ya da hakim etniler, azınlıklardan daha az "etnik" değildir. Balibar'ın (1991b, s.121) ifadesiyle, millet de "kurgusal etniklik" olarak oluşturulmuştur. Etnik bir grubun geniş toplumun bir alt grubunu oluşturması gerekmez. Ancak bu durum etnik grup ile ulus/millet arasındaki çizgiyi tamamen ortadan kaldırmamalıdır.

Ulus/millet, siyasal olarak örgütlenmemiş olan etnik topluluklardan kolayca ayrılır. Etnik topluluk, tarihsel ve kültürel bir topluluğun mirasçıları olarak yaşayan ve bunu sürdürme isteğini paylaşan insan grubudur. Tarihsel bir topluluktur ve kültürel özgüllüğe sahiptir. Bu çerçevede, bir aidiyet grubudur ve bundan dolayı ille de siyasal bir ifadesi olması gerekmez. Farklı bir ifadeyle, etnik topluluklar modern/siyasal ulustan özellikle özerk bir siyasal örgütlenmeye sahip olmamalarıyla ayrılırlar. Bu anlam-

9 Ulus/millet anlamına gelen İngilizce'deki "nation" kelimesi, Latince'de "doğmak" anlamına gelen "nasci" fiilinin ortacından türetilmiştir. Latince'de "nationem" kelimesi soy ya da ırkı çağrıştırır. Bu asli anlamda ulus, ortak kan ve soy bağı fikrini ifade eder. Günümüzde, milletin/ulusun bu asli anlamı görünür olmaktan çıkmıştır (Yıldız, 2001, s.27).

da, etnik topluluğu ulusdan ayıran en temel ölçüt, niceliksel ya da başka bir nesnel özellik değil, insanları birbirine bağlayan bağın niteliğidir Ayrıca tüm ulus-birimlerini diğer topluluk ya da etnik topluluk şekillerinden ayıran devlettir. Devlet, Hegel'in belirtmiş olduğu gibi, milletin ussal dayanağıdır ki, onsuz siyasallaşan milletin gerçek varlığından ve ortak kimliğin nesnel ifadesinden söz edilmesi zordur (Schnapper, 1995, s.33-35-37).

Smith'e (1991) göre de, ulus ve etni arasındaki esas çizgi, etninin bir ülkeye sahip olma iddiasının sembolik bir anlamı söz konusuyken, ulusun bu talebinin gerçek ve fiziki olmasıdır. Bu anlamda etni, ulusun bir çok özelliğinden yoksundur. Anavatanda yaşamama, ortak bir hukuk düzeninin ve ekonomik birliğin olmaması gibi.. Smith, etnik grup anlamına gelen etni terimini tanımlarken önemli olan şeyin genetik miras değil, ortak soy miti ya da inancı olduğunu söyler. Fiziki kökenin gerçek olup olmadığı değil, buna olan inanç önem taşır. Bu yüzden etniklik kan ve genlerle değil, mitler ve ortak kökenle ilişkilidir. Ortak kan veya aile metaforuna hitap etmek etnik ulusçuların genel geçer akçesidir. Etniklik ortak köken mitine dayanır ve kendisiyle birlikte, doğuştan olduğuna inanılan özellikler taşır. (Smith, 1991, s.41)

Milliyetçilik sadece çeşitli biçimlerde ve bağlamlarda olan bir olgu değildir, aynı zamanda farklı siyasi ve moral değerleri de taşır. Daha önce vurgulandığı gibi, söylemsel bir oluşum olarak milliyetçilik çeşitli temsil biçimlerini şekillendirir ve esas önemi de buradadır. Milliyetçilik, Brubaker'in (1996, s.7) ifade ettiği gibi, modern toplumsal ve siyasal yaşamda sürekli mevcut olan, her zaman görülen ulus-kökenli deyimler, pratikler ve imgelerin heterojen bir seti olduğundan milliyetçiliği anlamak için ulus/millet kategorisinin pratik kullanımlarının anlaşılması gerekir. Bunun için de, milletlik hali ve milletin pratik bir kategori, kurumsallaşmış bir biçim ve oluşsal bir durum olarak görülmesi gerekir (Brubaker, 1996, s.10).

Milliyetçilin bir söylemsel oluşum olduğuna dair süregelen bu tartışmada, kısaca, milliyetçiliğin modern demokrasinin siyasal söyleminde bir dönüm noktasını oluşturan ulus boş göstereninin açık bir eklemlenmesi olduğu belirtilebilir. Milliyetçiliğin hegemonik olabilmesi için insanlar adına, ulus/millet adına konuşulabilmesi gerekir. Yine de, soyut olarak milletin iyiliğine atıfta bulunmak yeterli değildir, ayrıca millet boş gösterenine[10] belirli bir içerik verilerek hegemonize edilmesi gerekir. Bu çerçevede milliyetçilik, millet ve halk boş gösterenlerine belirli ve önemli ölçüde bütünsellik sağlayan bir mit olarak tanımlanabilir. Böylelikle, milliyetçilik "örnek millet" (nation-as-this) ve "bir örnek insanlar"(people-as-one) olarak inşa etme eğilimindedir. Milliyetçi mit, özel bir ethos ve hayal edilmiş belirli bir milli uzam adına toplumsal ve siyasal eyleme kılavuzluk etmeyi amaçlar. Milli uzamın homojenleştirilmesi ve maddileştirilmesi "milli"nin ne olduğunu tanımlayan birçok belirleyici ifade biçimi halini alacaktır. Ancak milleti belirleyen temel şeylerin listesi ne kadar uzun olursa olsun yine de bir şey eksik kalacaktır. Milletin gerçek özü öngörüden uzaktır. Bundan dolayı, son kertede, milletin homojenleştirilmesi ve gerçek varlık kazanması eşzamanlı olarak milletin içinde ve dışındaki "milletin düşmanlarının" söylemsel inşasında (ve aracılığıyla) gerçekleşir (Torfing, 1999, s.192-193). Burada bu noktanın da kısaca irdelenmesi gerekir zira "düşman" imgesinin kurgulanması milliyetçilik/ulusalcılık söylemlerinde hayati bir boyutu oluşturmaktadır.

Milliyetçilik, topluluğun üyeleri arasında dayanışma bağlarının oluşmasını ve pekiştirilmesini sağlarken, ait oldukları topluluğun, diğerlerinden ayrı ve farklı olduğu imajının oluşmasına da yol açar. Bu nokta oldukça önemlidir zira dışarıda kalanlar "yabancılar" ve potansiyel "düşman"lar olarak görülür. Beck'in (1993, s.118-119) önemli sözleriyle,

10 Boş gösteren; muğlak, oldukça değişken, belirsiz ya da varolmayan gösterilenlere dair bir gösteren olarak tanımlanabilir. Bu tip gösterenler farklı insanlar açısından farklı anlamlar taşır. Yani, bu gösterenler birçok gösterilene karşılık geldiği gibi, herhangi bir gösterilene karşılık gelmeyebilir de. Gösteren ile gösterilen arasındaki bu radikal bağlantısızlık durumunda, boş gösterenler, yorumlayıcıları her ne anlama gelmelerini istiyorlarsa o anlamı taşıyabilirler.

Ulusal demokrasi, etnosla demos arasındaki çelişkilerin uyumlaştırılmasına değil de, hassas siyasal uzlaşmalara bağlanmasına dayanır. İçeriye dönük olarak, etnik gruplar arasındaki farklılıklar ve çelişkiler, bir örnekleştirmek, uyumlaştırmak yoluyla yok edilir. Ulusal devlete giden yol, baskının parke taşlarıyla döşenmiştir. Yasasıysa: 'ya-ya da' dır. Bu da: dışarıya dönük olarak kendini soyutlama ve dışlama, yabancı olanı, düşman imgelerini kurgulamak ve onları (olası bir tehdit olarak) savaşlarla teyit etmek (fiiliyata geçirmek); içeriye dönük olarak ise zorla asimile etmek, insanları sürmek, "ana dil"in devletlû monotonluğuna boyun eğmek istemeyen "sapkın" grupların kültürünü ve yaşamını yok etmek demektir.

Ulusalcılık/Milliyetçilik, diğer taraftan, heterofobiyi ve zenofobiyi yaygınlaştırarak ve bu duyguyu devlet otoritesine sadakat ve iktidar karşısında disiplin sağlama hizmetinde seferber eder. Milliyetçiliklere göre, günümüzde yabancılar kamusal tehditler ve "kirletici unsurlar" olarak, ülke sınırları içinde ve dışında olarak, her yerdedir. Her zaman "bizden" nefret eden ve "bize" karşı komplo düzenleyenler olarak evrensel düzeyde vardır (Hobsbawm,1992, s.205). Balibar'in (1991c, s.269) vurgulamış olduğu gibi, bu durum önemli bir paradoks oluşturmaktadır ve ulus, siyasal olarak tam anlamıyla yabancılaşmış bir topluma karşılık gelmektedir. Çünkü bir taraftan bireylerin kendilerini "evlerinde" hissedecekleri, çünkü "biz bize" olacakları bir ulus-devlet geçmişe dönük bir biçimde tahayyül edilir, diğer taraftan ise bu devlet içinde oturulamaz kılınır; durmadan düşmanın "içeride" olduğu keşfedilir ve bir taraftan da ulus "dış" düşmanlar karşısında birleşmiş bir topluluk olarak ortaya çıkarılmaya çalışılır (Balibar, 1991c, s.269). Gerçekten de, düşman imgelerini kurgulamak ve yaygınlaştırmak milliyetçiliğin/ulusalcılığın neredeyse bir "olmazsa olmazı"dır. Çünkü düşman imgeleri en üst dereceden çelişki önceliğine sahiptir ve böyle olduğu içinde başta sınıf çatışması olmak üzere verili bir toplumdaki mevcut (kültürel, etnik, toplumsal cinsiyete dair vb) çatışmaları gizleyerek iktidarı kuvvetlendirir. Bununla birlikte, "düşmanların savaşçı amaç ve araçlarıyla vatandaşın düzenini, yaşamını tehdit ettiğine dair toplumsal algılayış egemen olduğu sürece, askeriyeyle demokrasi arasındaki çelişkiler çelişki olmaktan çıkacak" ve milliyetçilik ve militarizm arasındaki tarihsel eklemlenme ilişkisi elle tutulur, gözle görülür bir hal alacaktır. Diğer taraftan, düşman imgelerinin, sadece değerler aracılığıyla değil, aynı zamanda karşı tepki vermeyi bir mecburiyet haline getirmesiyle, bir millete üye insanları "cemaatleştirici" bir özelliği de vardır. Karşıya bir düşman dikmenin özelliği her türden ontolojiye açılan kapıyı daha baştan kilitleyerek karar verme sürecinin, bir "ölüm kalım meselesi" halini alacak kadar uç bir noktaya vardırılmasıdır. Bu anlamda ulus-devletlerin, düşman imgelerine oldukça bağımlı oldukları ifade edilebilir. Düşman imgeleri, ulus-devletin uyguladığı (dahili ve harici) şiddeti bir karşı şiddet olarak meşrulaştırır. Düşman imgeleri ile demokrasi dışı, demokrasiye ters düşen, demokrasi karşıtı rıza kaynakları yaratılır. Ayrıca, "bütün sorulara baştan set çeken ve demokrasinin yüzüne kapıyı çarpıp sürgüyü çeken bir mühür" olan "devlet sırrı" olgusu ancak düşman imgeleri dolayımıyla mümkün ve meşru hale getirilir" (Beck,1993, s.128-129, 131-134).

5. MİLLİYETÇİLİĞİN SİMGESEL BOYUTU

Milliyetçilik, sadece milli/ulusal kimliğin "öteki"(ler)e göre inşasında ve "öteki" olarak kodlanan kategorilerden "düşman" imgelerinin devşirilmesinde değil, çok daha yaygın ve sürekli olarak, ulusal kimliğin yeniden üretilmesinde hem hitap ettiği üyeler arasındaki benzerliğe hem de dışarıdakilerin farklılığına vurgu yapar. Simgeler ve ritüeller ise milli kimliğin söz konusu yaratılma ve yeniden üretilme sürecinde belirleyici unsurlardır. Simgeler, basitçe, anlamı ancak topluluğun kodlarına ve geleneklerine aşina olanlar tarafından anlaşılabilecek bir nesne, bir işaret veya kelimedir. Bu çerçevede, simgeler sadece onları tanıyanlar için bir değere ve öneme sahiptir. İşte bu nedenle üyeler ve üye olmayanlar, içerdekiler ve dışarıdakiler, kısaca "biz" ve öteki(ler) arasında bir ayrım yapılabilmesini sağlarlar. Böylelikle de insanların içinde yer aldıkları topluluğa ilişkin aidiyetin, bilincin ve duyarlılığın pekiştirilmesini olanaklı kılarlar.

Ancak, simgeleri sadece bir şeyi temsil eden unsurlar olarak görmek yanıltıcıdır. Çünkü simgeler sadece bir şeyleri sadece temsil eden şeyler değildir, diğer taraftan onları kullananlara anlamların belirli bir kısmını oluşturma imkanı da verirler. Cohen'in (1999, s.11) ifade ettiği gibi,

Simgeler, yalnızca başka şeylerin yerini tutmaktan ya da başka şeyleri temsil etmekten daha fazlasını yaparlar. Aslına bakılırsa, tüm yaptıkları bundan ibaret olsaydı geçerliliklerini kaybederlerdi. Simgeler aynı zamanda kendilerini kullananlara, anlamların bir kısmını kendilerine kazandırmalarına izin verir.

Ancak simgelerin anlamları onu kullananlar tarafından aynı şekilde paylaşılmaz. Simgelerin anlamı, onu kullanan bireylerin kendine özgü tecrübesinin dolayımından geçer, yani farklı özne konumsallıkları tarafından farklı şekillerde okunabilmesi mümkündür. Bu doğrultuda, simgelerin "anlam ifade etmekten ziyade anlam yaratma kapasitesi sağladığı" belirtilebilir (Cohen, 1999, s.12). Bundan dolayı, örneğin, eğer bayrağın belirli bir ülkenin sembolü olduğu kabul edilirse, anlamı sadece bayrak-ülke ilişkisi ile sınırlandırılamaz. Daha çok, her birey için özel bir önem kazanır çünkü bir simge olarak bayrak belirli anıları ve duyguları uyandırma gücüne sahiptir. Dolayısıyla, simgelerin çok kesin anlamlar ifade etmedikleri için çok etkili olduklarını vurgulamak önemlidir. Asker bayrağı ülkesiyle özleştirdiğinde bayrağı uğruna canını feda edebilir (Guibernau, 1997). Diğer taraftan, bir simge olarak ulus genel olarak üyelerince bildiktir, ancak anlamı üyelerinin millete dair yönelimleri çerçevesinde değişkenlik arz eder. Anlamın bu değişkenliğinden dolayı, millete dair bilincin, simgelerin manipüle edilmesi yoluyla canlı tutulması, milletin simgesel olarak sürekli olarak (yeniden) inşa edilmesi gereklidir.

Simgelerin tam da kesinlik içermedikleri için etkili olduklarını yineleyen Cohen (1999, s.20), simgelerin içeriksiz olmadıkları sabit olsa da barındırdıkları anlamın kısmen öznel olduğuna dikkat çeker."Bu yüzden simgeler, insanların kendilerini bir ortodoksinin zorbalığına tabii kılmaksızın ortak/genel dili konuşabildikleri, görünüşte benzer tarzlarda davranabildikleri, 'aynı' ritüellere katılabildikleri, aynı Tanrılara dua edebildikleri, benzer giysiler giyebildikleri vb. kanallardır." Böylelikle bireysellik ve genellik uzlaştırılmış olur. Cohen'in genel olarak "topluluğa" ilişkin argümanları "ulus"a uyarlanırsa; bir milletin simgesel repertuarının, kendi içindeki farklılıkları gizlemeyi, farklılıklardan oluşan gerçekliği benzerlik görüntüsüne dönüştürmeyi mümkün kılarak insanların "ulus"a ideolojik birlik yatırımı yapmalarını sağladığı belirtilebilir. Simge repertuarı, böylelikle, ulusun kendi üyelerini "dışarıyla" olan karşıtlıklarına rağmen birbirleriyle birleştirir ve böylelikle milletin sınırlarını oluşturup ona gerçeklik kazandırır.

İşte, Guibernau'nun (1997, s.140) da belirttiği gibi, milliyetçiliğin değişik kültürel düzeylerdeki ve toplumsal özgeçmişlere sahip insanları nasıl bir araya getirebildiği simgelerin bu yeteneğinde aranmalıdır. Simgeler, farklılığı gizleyip ortak olanı öne çıkarmakta, bir grup duygusu yaratmaktadır. İnsanlar topluluklarını simgesel bir biçimde kurmakta ve bunu kendi kimliklerinin başvuru noktalarına dönüştürmektedirler. Smith'in (1991, s. 35) ifadesiyle, bayrak, para, marş, üniforma, anıt ve kutlama gibi simgelerle bireylere ortak mirasları, kültürel yakınlıkları hatırlatılarak ortak kimlik ve aidiyet duyguları güçlendirilir. "Ulus, engelleri aşmaya, meşakkatleri göğüslemeye muktedir 'iman-teknesi' bir grup haline getirilir."

Diğer taraftan, milletin üyesi olan insanlar duygusal olarak bazı simgeleri, değerleri, inançları ve gelenekleri içselleştirebilir ve onları kendilerinin bir parçası olarak değerlendirebilirler. Bireylerin kimliklerini inşa ederken topraklarına, dillerine, simgelerine ve inançlarına yaptıkları duygusal yüklemeler, milliyetçiliğin yeniden üretilmesini ve yayılmasını kolaylaştırırlar. Diğer ideolojilerin seslendikleri üyelerine öğretilerin esaslarını öğretmeleri gerekirken, milliyetçilik de insanın toprağa ve kültüre duygusal olarak bağlanması yeterlidir (Guibernau, 1997, s.131).

Milli simgeler ve törenler milliyetçiliğin en etkili ve devamlılık arz eden boyutlarıdır. Simgeler ve törenler daima Durkheim'ın vurguladığı kolektif duygusal niteliklere sahip olmuşlardır ve kolektif duygusal nitelikler hiçbir yerde milliyetçi simge ve törenlerde olduğundan daha açık değildir. Milliyetçi simgesellik ve törenler, milliyetçiliğin ideolojisi ile millete dair kavramları eklemleyerek ve onları elle tutulur kılarak tarihi ve kaderi olan soyut bir topluluk olarak milletin yeniden üretilmesine yardımcı olur (Smith, 1991, s.127). Bu grubun paylaştığı simgeler, dayanışmanın kaynağı, birliği geliştiren araçlar, gerçek ve mecazi anlamıyla altında insanların yürüdüğü bayraklar haline gelir. Ancak, bir grubun dayanışmasını ifade eden ortak simgelerin ve kültürlerin yaşanmış deneyimlerde, insanların kalplerinde ve zihinlerinde hiçbir gerçek temeli bulunmadığı şekilde bir yargıya varılmamalıdır (Fenton, 2001, s.244). Milliyetçiliğin bir toplumsal hareket ya da siyasi doktrin olmaktan çok bir kültür biçimi ve dolayısıyla bir ideoloji, bir dil ve bilinç biçimi olduğu daha önce vurgulanmıştı. İşte milliyetçiliğin simgelerinin önemi, onun bu boyutuna, yani daha derin anlamına- ideoloji, bilinç, dil- temas ederek milli kimliği somutlaştırarak yeniden üretmesindedir.

Yerçekimi gibi önemli ve kapsayıcı bir güç haline gelen milliyetçiliğin (Gellner, 1994, s.12) bu gücü, ulusun üyeleri arasında ortak bir (ulusal) kimlik yaratma yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Simgesel biçimler olarak kültürel olgular onların içinde yer alanlar için anlamlıdır ve anlam sadece "içeridekiler" in bildiği ve değer verdiği bir şeydir (Guibernau, 1997, s.132).

6. ULUSAL/MİLLİ KİMLİK

Kimliği belirleyen ölçütler olarak zaman içinde süreklilik ve ötekilerden farklılık ulusal/milli kimliğin de temel unsurlarıdır. Süreklilik, milletin tarihsel kökleri olan ve geleceğe uzanan bir varlık olarak kavranmasında kendini gösterir. Farklılık, ortak bir kültür, somut bir toprağa bağlılık ve bir topluluk oluşturma iddiasından kaynaklanır, her iki unsur da o toplumun üyeleri ile "yabancılar" ve "ötekiler" arasındaki ayrıma yol açar" (Guibernau, 1997, s.127). Milli aidiyet fikrini destekleyen ve milli kimliği (yeniden) üreten şey biriciklik ve aynılık düşüncesidir (Palmer, 2001, s.144). Bu noktada, milliyetçiliğin öncelikli olarak birinci çoğul şahıs ideolojisi olduğu söylenebilir. Ayrıca eğer milliyetçilik "bize" kim olduğumuzu söyleyen birinci çoğul şahıs kipinde bir ideoloji ise- aynı zamanda üçüncü şahıs kipini de kullanmak zorundadır (Billig, 1995, s.79). "Ötekiler" olmaksızın bir "biz" mümkün olamaz. Genel olarak tüm kimlik formlarında olduğu gibi, milli kimlikler de daima bir 'ötekilik' problemi ile, bir "biz" ve "öteki"(ler) ilişkisinin ürünü olarak varolurlar. Milli "biz"in mümkün olması için mutlaka bir "öteki"ye gereksinimi vardır, öteki yoksa da mutlaka yaratılır. Milli "Biz"in, yani milli kimliğin kurgulanması ve oluşması sürecinde "ötekiler"den ayırt edilmesi ise tarihsel ve geleneksel anlamların/simgelerin kullanılması ve bazen "yeniden icat" edilmesiyle mümkündür. Diğer taraftan, tıpkı diğer kimliklerde olduğu gibi, Ulusal/milli kimliğin "ötekiler"e karşı tarif ve inşa edilmesi bir kereye mahsus değildir, aksine milli kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilmeleri gerekir.

Milliyetçilik duygusal bir güçtür, zira kim olduğumuza karar vermemize yardımcı olur (Calhoun,1997). Milli kimlik, bireylere kendilerini aşan bir varlık -yani, millet- ile özdeşleşmelerini yansıttığı ölçüde güç verir. Kolektif bir duygu olarak milli kimlik belirli aralıklarla ve çeşitli vesilelerle yükseltilmeli ve pekiştirilmelidir. (Guibernau, 1997, s.128). Milli/ulusal kimlik, insanları farklılıklarına rağmen bir arada tutan bir dayanışma kaynağıdır. Milliyetçilik insanları duygusal olarak hareketlendirir, büyük ve karmaşık bir dünyada insanlara aidiyet duygusu verir. Bu doğrultuda milliyetçiliği anlamın ve çok geniş insan gruplarındaki karşılıklı bağlılığın bir kaynağı olarak görmek de önemlidir. Zira, milliyetçilik sadece illüzyon ya da manipülasyon olsaydı, bu gücüne sahip olamazdı (Calhoun, 1997, s.126). Milli kimlik, birbirleriyle ilişkili etnik, kültürel, teritoryal, ekonomik ve yasal-siyasal pek çok unsurdan oluşan kar-

maşık bir yapıdır. Kendi devletlerinde ifadesini bulsun ya da bulmasın, kolektif olarak paylaşılan anılar, mitler ve geleneklerin bir araya getirdiği bireyler arasındaki dayanışma bağını gösteren bu kavram, devletin tamamen yasal ve bürokratik nitelikli bağlarından tümüyle farklıdır (Smith, 1991, s. 34). Kolektif kimliğin inşasına belki de en önemli çağdaş örnek olan ulus fikri (Palmer, 2001, s.143) sadece kolektif kimliğin değil aynı zamanda bireysel kimliği oluşturmanın modern biçimlerine derinden gömülüdür (Calhoun,1997, s.86). Aslında, ulusal kimlik, kolektif kimliğin diğer biçimlerine ait unsurları bünyesinde toplar. İdeoloji olarak milliyetçiliğin diğer ideolojilerle girdiği "bukalemun benzeri permütasyonlar"ın açıklaması bu noktada aranmalıdır. Ulusal bir kimlik temelde çok boyutludur. Bundan dolayı milli kimliğin toplumsal varlığı oluşturan diğer kimlikleri dışladığını ya da daima onlardan üstün olduğunu varsayamayız. Kaldı ki, milli kimlik, onlardan üstün olduğunun hissedildiği zamanlarda bile diğer kimliklerle hep birleşiktir (Smith, 1991, s.25-32). Diğer taraftan, Milli kimlik ile milli kimliğin içerdiği unsurların zamanla ve hatta oldukça kısa dönemlerde bile değişime uğrayabileceği ihmal edilmemelidir (Hobsbawm, 1992, s.26).

Ancak milli/ulusal kimlikleri üreten ve yeniden üreten toplumsal etkileşimin rolü neredeyse örtülüdür. Milletlerin gerçekliğine ve milletler arasındaki farklara ilişkin verili olarak kabul edilen varsayımlar "biz"in kolektif anlama yerleştirilmesinde ve dünyanın "bizim" çevremizde kategorize edilmesinde önemlidir. Ulusa ve ulusal kimliğe ilişkin verili varsayımlara rağmen, bu kategorilerin biçimi, içeriği ve anlamı bireysel yorumlara ve müzakerelere açıktır. Ulusalcı/Milliyetçi söylemlerin tersine, ulus, tüm üyelerinin hepsi birmiş gibi düşündüğü, davrandığı ve hareket ettiği üniter bir varlık olmadığı tekrar belirtilmelidir. Bireyler milli kültürlerinin bilgisi ekseninde milli kimliklerini, kendilerini ve bundan dolayı diğerlerini konumlandırırlar. Bu şekilde, uluslar sadece varolmazlar, aynı zamanda etkileşimler ve müzakereler yoluyla bireyden bireye "gerçek" olurlar. Bu, "milli kimliğin yerel olarak üretilmesidir". Ancak, Ulusun ve ulusal kimliklerin algılanan nesnelliği sonucunda bu etkin toplumsal boyut gözden kaçmaktadır. Söz konusu toplumsal boyutu tekrar görünür kılma görevi sosyolojik bir çalışma için kaçınılmazdır. Çünkü millet ve milli kimlik, her bireyin kendi toplumsal dünyasını anlamlandırdığı temel sosyolojik kategorilerdir. Özellikle de, "orada bir yerde" var olduğu bilinen "verili" (olarak kabul edilmiş) kategorilerdir. Bu kategoriler toplumsal düzenin kavramsallaştırılmasında ve "bizim" ile diğerleri arsındaki farkların yaratılmasında önemli rol oynarlar (Thompson, 2001, s.24-25). Bu anlamda, milli kimliğin gücünün temel kaynağının onun kaçınılmaz olarak görülmesi olduğu söylenebilir (Poole, 1999).

Bireylerin, genel anlamda, ulusları ve ulusal kimlikleri doğrultusunda toplumsallaştıkları fikrine itiraz etmek zordur. Başta eğitim sistemi ve medya olmak üzere, toplumsal etkileşimin diğer resmi olmayan biçimleri aracılığıyla, bir toplumda yaşayan bireyler genel olarak millet ve özel olarak kendi milletleri hakkında çeşitli konuşma biçimleri ile karşı karşıya kalırlar. Yine de, Guibernau'nun iddia ettiği gibi, insanların içine doğduğu kültürlerin insanların milli kimliğe ilişkin anlamı "belirlediği" savı başka bir şeydir. Milliyetçilik, Ulus/millet olarak adlandırılan hayali bütünlüğü üretip koruyan söylemsel bir pratik olarak tanımlandığında "hem bir belirleyen hem de bir belirlenen olarak görülebilir" (Sirman, 2002, s.227). Ancak, bireylerin algılarını ve kendi kimliklerini şekillendirme gücüne sahip olan anlamında bu "ortak kültürü" değerlendirirken, başta Gellner ve Guibernau gibi yazarların argümanları milleti birleşik ve kültürel olarak homojen bir varlık olarak şeyleştirir, ve böylesi analizler millete nedensel bir güç atfeder. Bu çalışmalarda eksik olan nokta, bireylerin milli anlatılara ya da milli simgelerle ilişkili olarak kendilerini nasıl konumlandırdıkları, milletlerini ve milli kimliklerini nasıl anlamlandırdıkları ve yorumladıklarına dair etkileşimli çalışmalardır (Thompson, 2001, s.27).

Diğer taraftan, ulusal kimliğin asıl işlevi olan 'tarihi ve kaderi olan güçlü bir topluluk' duygusu oluşturma işlevinde "tarih"in üstlendiği rolün de vurgulanması gerekir (Smith, 1991, s.247).

> *Milli kimliğin asıl işlevi, insanları şahsen unutulmaktan kurtarmak ve kolektif imanı ihya etmek için tarihi ve kaderi olan güçlü bir topluluk duygusu oluşturmaktır. Millet sadece ebediyet vaadinin dayandırılacağı uzak bir geçmişle övünmekle kalmaz, restorasyon ve itibar vaadine anlam verebilmek için kahramanlarla dolu altın bir çağı da serimleyebilmek durumundadır. Bu etno-tarih ne denli dolu ve zengin olursa o denli ikna edici olur ve bastığı akor, milletin fertlerinin yüreğine bir o kadar derinden oturur... Milliyetçilerin uzun bir zamandan beri anlamış oldukları gibi, içerdiği hakikat ne olursa olsun, önemli olan topluluğun etno-tarihlerinin antikliğine dair hissiyatlarıdır (Smith, 1991, s.247-248).*

Renan'ın (1881) da vurgulamış olduğu gibi, "birlikte katlanılan, eğlenilen ve birlikte umut edilen" ortak tarihsel geçmiş ve bir ortak gelecek projesi, verili bir topluluğun üyeleri arasındaki bağları güçlendirir. "Müstakil köken ve milliyete olan inanç, ulusal Adem ve Havvaların varlığı ve bunlara ilişkin popüler mitler, ulusal psikolojinin halk katındaki idrakine temel oluşturmaktadır. Milli insan kendisini yalnızca bugün yaşayan milletdaşlarıyla değil, zaman ve mekandan bağımsız olarak, yaşamış ve gelecekte yaşayacak tüm milletdaşlarıyla ve onların şan ve şerefleriyle de özdeşleştirir" (Smith, 1991). Milliyetçiliğin herhangi bir versiyonunu benimseyenler, tek bir kökenden geldiklerine ve bugüne kadar "saf" olarak kaldıklarına inanmaktadırlar. Bu inancın olgusal bir temele sahip olup olmaması önemli değildir; önemli olan, böylesine sezgisel kanaatlerin varlığı ve bunun davranışsal sonuçlarının gerçekliğidir. Bu tür inançlar üzerinde temellenen milliyetçilik, böylelikle milleti geniş bir aile olarak tasavvur eder (Yıldız, 1991, s.29). Aile metaforu her milliyetçilik için vazgeçilmezdir. Millet, büyük bir aile olarak kurgulanır. Milletin mensupları aynı ana dili konuşan ana veya baba toprağında yaşayan kardeşlerdir (Smith, 1991, s.128).

Milliyetçiliğin yeniden üretimi "karmaşık bir hatırlama ve unutma diyalektiği içinde" gerçekleşir ve bu diyalektik yerleşik ulus-devletlerde milliyetçiliğin sıradan bir şekilde yeniden üretimi için önemlidir. Her ulusun kendine ait bir tarihi, bir kolektif hafızası olması gerekir. Bu doğrultuda bir taraftan şanlı geçmişi, kadimliği kutlanırken diğer taraftan kolektif bir unutma da gerçekleşir. Renan'ın ifade etmiş olduğu gibi, Ulusal birlik daima kaba kuvvetle başarılır ancak uluslar öncelikle bu süreçteki "şiddeti" unuturlar. Kaldı ki, söz konusu diyalektik Renan'ın ifade etmiş olduğundan daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Sürekli hatırlanıyormuş gibi görünürken unutulan sadece geçmiş değildir, bunun dışında bir de sürekli olarak şimdiyi unutma söz konusudur. Ulusal kimliği durmadan canlı tutan "hatırlatmalar" o kadar sıktır ve gündelik toplumsal yaşamın o kadar aşina olunmuş parçalarıdır ki, hatırlama, hatırlama olarak deneyimlenmediğinden aslında unutulmaktadır (Billig, 1995, s.37).

7. SONUÇ YERİNE

Günümüz toplumsal dünyasında güçlü bir kültürel/toplumsal gerçeklik olarak sürekli kendini yeniden üretebilen milliyetçiliğin olumsallığı ve ulus/millet olgusunun modernliği açıktır. Sürekli olarak inşa edilen/edilmesi gereken birer kategori olarak milliyetçilik ve milli kimliğin nasıl yeniden üretildiği sorusu bu nedenle milliyetçiliğe ilişkin en önemli soru olarak görülebilir. Milliyetçilik ve milli kimlik doğal, verili, ve ezel-ebed varolan bir "kendilik" değil, bir "temsil sistemi" ve böylece hayatı/toplumu/dünyayı anlamlandıran bir "söylem" olarak ele alındığında, toplumsal ve kültürel oluşumların arkasındaki pratikler bütünü olarak kavramsallaştırılmalıdır. Farklı bir ifadeyle, milliyetçilik bir söylemsel oluşumdur ve milliyetçilik söyleminin çok boyutlu olarak görülmesi gerekmektedir. Milliyetçiliği, yalnızca bir toplumsal hareket türü ve bir siyasal ideoloji olarak sınırlı ve dar bir çerçevede değerlendirmek mümkün değildir. Milliyetçilik, sadece ayrılıkçı hareketlere, kitlesel katliamlara yol açan yayılmacı, saldırgan ideolojilerle ya da aşırı-sağcı siyasal projelerle bir tutulmamalıdır.

Milliyetçilik kolektif kimliğe temel teşkil etmekte olan bireysel kimlik ve kültüre dairdir, yani bir "kültür" biçimidir ve bundan dolayı "bir kültür/kimlik biçimi olarak" daha geniş bir düzlemde tartışılması gerekir. Bir siyasi doktrin olmaktan çok bir (siyasal) kültür biçimi olan milliyetçilik bundan dolayı bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç biçimidir. Milliyetçililik türdeş ve yekpare bir olgu değildir. Tek bir milliyetçilikten değil, aksine milliyetçilik söylemlerinden bahsedilebilir. Verili bir milliyetçilikte bile milliyetçilik türdeş bir görünüm arz etmez. Her milliyetçilik içinde farklı ve birbirleriyle rekabet halinde olan milliyetçilik söylemlerini barındırır. Dolayısıyla, birbirinden kategorik olarak ayrı "etnik" ve "siyasal" olarak iki evrensel milliyetçilik tipinden bahsetmek zordur. Bunun yerine, milliyetçiliğin evrensel olarak geçerli -hem etnik hem siyasal- ikili karakteri olduğunu kabul ederek bu ikiliğin neden olduğu "tansiyon" üzerinde yoğunlaşmak analitik olarak daha kritiktir. Zaten, milliyetçiliği ve milli kimliği modern toplumsal/siyasal alanda diğer güçlü ideoloji ve söylemlerle eklemlenmesini mümkün kılan ve böylelikle esnek, sürekli ve hegemonik bir güç haline gelmesini sağlayan bu "ikili" karakteri ve çok boyutlu bir söylem oluşudur.

Milliyetçilik yekpare bir oluşum olmadığı gibi, milletin ya da milli-devletin kendisi de türdeş ve yekpare bir nüfustan oluşan bir gerçeklik değildir. Her ne kadar millet bir kader, ezel-ebed varolan "doğal" bir olgu olarak benimsense de, millet/ulus kategorisi, ne kendinden menkul bir gerçekliktir ne de toplumsallığın en doğal ve temel zeminidir. Gelgelim, ulusa/millete ilişkin egemen bir temsil olan milliyetçilik milleti şeyleştirerek ona ilişkin karmaşıklığı, olumsallığı ve içerdiği farklılıkları/çatışmaları reddeder. Tarihsellikten ve olumsallıktan muaf bir şekilde mutlaklaştırılması için milliyetçi söylemin oldukça hetorojen ve farklılaşmış bir nüfusu "doğal bir birlik" ve türdeş bir ulus/millet şeklinde temsil etmesi gerekir.

Söylemsel bir oluşum olarak milliyetçiliğin esas önemi çeşitli temsil biçimlerini şekillendirmesindedir. Milliyetçiliğin hegemonik olabilmesi için millet/ulus çatısı altındaki insanlar adına, ulus/millet adına konuşulabilmesi gerekir. Kısaca, millet/ulus boş gösterenine belirli bir içerik verilmesi ve böylelikle hegemonize edilmesi gerekir. Bu çerçevede milliyetçilik, millet/ulus ve halk boş gösterenlerine belirli ve önemli ölçüde bütünsellik sağlayan bir mit olarak değerlendirilebilir. Milliyetçilik ve milli kimlik verili değil, değişken bir niteliğe sahiptir, bu nedenle hep bir eksikliktir ve özdeşleşme ile biçimlenir. Milli kimlik, ona sahip olanların genlerinde içkin değildir. Aksine, dil ve söylem içinde tarif edilen ve kurulan, (sürekli) inşa edilen ve öğretilen bir şeydir. Bununla birlikte, insan özünün/doğasının sanki birer parçasıymış gibi görülür. Verili bir yapı olarak değil, tarihsel olarak inşa edilen ve sürekli yeniden inşa edilen, başka türlü de oluşabilecek olumsal bir kategori olarak milli kimlik, sürekli yeniden tanımlanmak ve kurulmak durumundadır. Milli kimliğin mümkün olması için mutlaka bir "öteki"ye gereksinimi vardır. Milli "biz"in kurgulanması ve oluşması sürecinde "ötekiler"den ayırt edilmesi ise tarihsel ve geleneksel anlamların/simgelerin kullanılması ve bazen "yeniden icat" edilmesiyle mümkündür. Milli kimliğin "ötekiler"e karşı tanımlanması ve inşa edilmesi ise bir kereye mahsus değildir, aksine milli kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilmeleri gerekir. Milli kimlik her gün sayısız küçük alışkanlıkla, pratiklerle, habituslarla yeniden üretilir ve bu yeniden-üretim süreci öylesine sıradan, fark edilmeden ve doğalmış gibi gerçekleşir ki, milli bilinç bir dünyayı algılama biçimine, milli kimlik de bir yaşam tarzına dönüşür.

Bununla birlikte, milli kimliğin insanları farklılıklarına rağmen bir arada tutan bir dayanışma kaynağı olduğu da ihmal edilmemelidir. Milliyetçilik insanları duygusal olarak hareketlendirir, büyük ve karmaşık bir toplumsal dünyada insanlara aidiyet duygusu verir. Bu doğrultuda milliyetçiliğin, çok geniş insan gruplarındaki karşılıklı bağlılığın bir kaynağı olarak görülmesi de mümkündür.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (1983). Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, (Çev.: İ.Savaşır) İstanbul: Metis, 1995.

Balibar, E. (1991a). "Irkçılık ve Milliyetçilik," E. Balibar & I. Wallerstein (Der) Irk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler. İstanbul: Metis, s. 50-87.

———————- (1991b). "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji," E. Balibar & I. Wallerstein (der) Irk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler. İstanbul: Metis, s. 109-133.

———————- (1991c). "Sınıf Irkçılığı," E. Balibar & I. Wallerstein (der) Irk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler İstanbul: Metis, s. 254-269.

Bauman, Z. (1998). Sosyolojik Düşünmek (Çev: A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı.

Beck, U. (1993). Siyasallığın İcadı (Çev.:N. Ülner) İstanbul: İletişim, 1999.

Billig, M. (1995). Banal Nationalism. Londra: Sage, 1997.

Bora, T. (1995). Milliyetçiliğin Kara Baharı. İstanbul: Birikim.

Breuilly, J., (1996). "Approaches to Nationalism," G. Balakrishnan (Der), Mapping the Nation, Londra & New York: Verso, s.146-173.

Brookes, R., (2000). "Newspapers and National Identity: the BSE/CJD Crisis and the British Press," Media, Culture and Society, Vol. 21, s. 247-63.

Brubaker, R., (1996). Nationalism Reframed. Nationhood and National Question in the New Europe, Cambridge University Press.

Calhoun, C., (1997). Nationalism. Buckingham: Open University Press.

Chatterjee, P. (1996). "Whose Imagined Community," G. Balakrishnan (der.), Mapping the Nation, Londra & New York: Verso, s.214-225.

Cohen, A.P. (1999). Topluluğun Simgesel Kuruluşu. (Çev.:M. Küçük), Ankara:Dost.

Copeaux, E. (2002). "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih ve İşaretler," T.Bora (der.) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s. 44-52.

Fenton, S. (2001). Etnisite. Irkçılık, Sınıf ve Kültür. Ankara: Phoenix

Gellner, E., (1983). Nations and Nationalisms. Oxford: Blackwell, 1994.

Guibernau, M., (1997). Milliyetçilikler. 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler. (Çev.: N. N. Domaniç) İstanbul: Sarmal.

Habermas, J. (1996). "Avrupalı Ulus Devlet: Başarıları ve Sınırları - Egemenlik ve Vatandaşlığın Geçmişi ve Geleceği Üzerine," M. Erdoğan (der.) Değişen Milliyetçilik, İstanbul: Şehir Yayınları, 2001, s. 79-96.

Hall, S. (1991). "Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik," Anthony D. King (der.), Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi. Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları, (Çev.:G. Seçkin - Ü. H. Yoksal), Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s. 39-61

Hobsbawm, E.J. (1992). 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik," (Çev.: O. Akınhay) İstanbul: Ayrıntı, 1993.

Lindisfarne, N. (2002). "Ayrıksıcılık," T.Bora (der.) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s. 202-207

Özkırımlı, U. (1999). Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış. İstanbul: Sarmal.

Palmer, L. (2000). "From Theory to Practice. Experiencing the Nation in Everyday Life," Journal of Material Culture, Vol. 3 (2) s. 175-199.

Poole, R. (1999). Nation and Identity. Londra: Routledge.

Renan, E. (1882). "What is a Nation?," Homi K. Bhabba (der.), Nation and Narration. London: Routledge, 1990, s. 8-22.

Sirman, N. (2002). "Kadınların Milliyeti," T.Bora (der.) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s.226-244

Smith, A.D. (1999). Myths and Memories of the Nation., Oxford: Oxford University Press.

———————- (1991). Milli Kimlik. (Çev.: B. S. Şener) İstanbul: İletişim, 1994.

———————- (1986). The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell.

Schnapper, D. (1995). Yurttaşlar Cemmati. Modern Uus Fikrine Dair. (Çev: Ö. Okur), İstanbul: Kesit

——————————— (1996). "Yurttaşlar Cemaati," E. Balibar ve diğ. (Yay.) Dersimiz: Yurttaşlık (Çev.: T. Ilgaz), İstanbul: Kesit, 1998, s. 145-156.

Torfing, J (1999). New Theories of Discourse; Laclau, Mouffe and Zizek.Oxford: Blackwell

Thompson, A. (2001). "Nations, National Identities and Human Agency: Putting People Back into Nations," The Sociological Review, Vol: 47, No:1, s. 19-31.

Üstel, F. (1999). Yurttaşlık ve Demokrasi, Ankara: Dost Kitabevi.

Yıldız, A. (2001). "Ne Mutlu Türküm Diyebilene." Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul: İletişim

Walby, S. (1992). "Kadın ve Ulus," A. G. Altınay (der.) Vatan, Millet, Kadınlar İstanbul: İletişim, 2000, s. 29-57

Wallerstein, I. (1991). "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi," J. Rutherfold (der.), Kimlik. Topluluk/Kültür/Farklılık, (Çev.: İ. Sağlamer), İstanbul: Sarmal, 1998, s. 85-100.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 1 : 299-316 (2007)

SERVQUAL YÖNTEMİYLE YÜKSEKÖĞRETİMDE HİZMET KALİTESİNİN ÖLÇÜLMESİ

Doç. Dr. Veysel Yılmaz* **Yrd. Doç. Dr. Zeynep Filiz****

Betül Yaprak***

ÖZ

Bu çalışma Eskişehir'de bulunan iki farklı üniversitenin (Osmangazi Üniversitesi-Anadolu Üniversitesi) Fen Fakültesi öğrencilerinin, üniversitelerinin kendilerine sunduğu hizmetlere ilişkin beklenen hizmet ile algılanan performans arasındaki farkı belirleyebilmek amacıyla yapılmıştır. Hizmet kalitesi boyutlarını tespit etmek, bunların önem derecelerini saptamak ve iki üniversiteyi birbiri ile karşılaştırabilmek amacıyla Parasuraman, Zeithhaml ve Berry tarafından geliştirilen SERVQUAL hizmet kalitesi ölçüm metodu kullanılmıştır. SERVQUAL modelinin uygulanan çeşitli istatistiksel analizler yardımıyla anlamlılığı ve tutarlılığı test edilmiştir. Çalışma sonucunda ilk göze çarpan, Anadolu Üniversitesi öğrencilerinin algılanan hizmet kalitesi skorlarının daha yüksek olmasıdır. Bunun yanı sıra kalite boyutları açısından üniversite öğrencilerinin en fazla önemi "hizmette yeterlilik" ve "heveslilik" boyutuna verdikleri anlaşılmaktadır. İki üniversitenin karşılıklı olarak kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi skorlarının Osmangazi Üniversitesi için "yeterlilik" boyutunda Anadolu Üniversitesi için de "heveslilik" boyutunda en yüksek düzeye çıktığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: *SERVQUAL, Yükseköğretimde kalite, Hizmet kalitesi*

SERVİCE QUALİTY MEASUREMENT IN THE TURKISH HIGHER EDUCATION SYSTEM WİTH SERVQUAL METHOD

ABSTRACT

This study was conducted to reveal the difference between expected service and perceived performance of students about the services by their university who study in Faculty of Science of two universities in Eskişehir Osmangazi and Anadolu University . The SERVQUAL service quality measurement method developed by Parasuraman, Zeithhaml and Berry was used in purpose of determining the dimensions of service quality, assigning the significance level of these dimensions and comparing these two universities with each other. The significance and consistency of SERVQUAL model was tested by means of various statistical analyses which were applied. One of the findings of the study is that perceived service quality scores of Anadolu University students are higher than Osmangazi University students' scores. In addition, students have given most of the importance to dimensions of proficiency in quality and enthusiasm. When compared with each other, the perceived service quality scores on quality dimensions are higher in proficiency aspect for Osmangazi University, while they are higher in enthusiasm aspect for Anadolu University.

Keyword: *SERVQUAL, Quality in higher education, Service quality*

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü e-mail:vyilmaz@anadolu.edu.tr

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü e-mail: zfiliz@ogu.edu.tr

*** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Uygulamalı Yüksek Lisans Öğrencisi e-mail:betul_yaprak@hotmail.com

1. GİRİŞ

İnsan, yaşamı boyunca ihtiyacını duyduğu birtakım gereksinimleri karşılamak zorundadır. Her insanın gereksinimleri farklı olmakla beraber aynı ihtiyaca yönelik sunulan hizmet ya da ürün de farklılık göstermektedir. Dolayısıyla tüketici, ihtiyacına cevap verebilen ürünler veya hizmetler arasında seçim yapmak durumunda kalır. Bu seçimi yapmasını sağlayansa sunulan hizmet veya üründen olan beklentilerinin karşılanmasıdır. Tüketicinin bu ihtiyaçlarına cevap verilebilmesi önemli ölçüde kalite göstergesi olmaktadır. Ürünlerin ve hizmetlerin çeşitlenmesi rekabetin artmasını sağlar. İşletmeler de rekabet koşullarında varlıklarını sürdürebilmek için kalitesini ölçülebiliyor hale getirmek zorunda kalır.

Bir işletmenin rekabet avantajı kazanacağı en geçerli yol, rakiplerden daha kaliteli hizmet üretmek ya da başka bir ifadeyle, tüketici beklentilerine cevap verebilmektir "Altan, Atan ve Ediz"(2003, s.2).

Hizmetin soyut, dayanıksız ve değişken olmasından dolayı kalitesinin ölçülmesi ürün kalitesini ölçmeye nazaran daha zordur. Bu zorluklara karşı bir hizmet işletmesi müşteriler tarafından nasıl değerlendirildiğini bilmek ve müşteri beklentilerini daha iyi anlayabilmek amacıyla hizmet kalitesini ölçmek zorundadır. Hizmetten kalite beklentisi tüketiciden tüketiciye değişkenlik gösterdiği için detaylı bir şekilde müşteri beklentilerini saptayabilmek gerek zaman gerekse maddi açıdan işletmeyi sıkıntıya sokabilir. Bu yüzden SERVQUAL ve benzeri ölçekler geliştirilmiştir. Müşterilerin hizmet kalitesini değerlendirmeleri mamulde olduğu gibi sadece çıktı ile değil hizmetin sunumu ile de ilişkilendirilir. Hizmet kalitesi beklenen ile gerçekleşen performans arasındaki farktan yola çıkılarak belirlendiğinden SERVQUAL ölçeği kullanımı hem daha detaylı bilgi almada hem de güncellenmesinin daha kolay olması bakımından hizmet kalitesini belirleyen araştırmalarda oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de de Toplam Kalite Yönetimi felsefesinin müşteri odaklı yaklaşımının yaygınlaşmasıyla otel, lokanta ve hastane gibi kurumlarda SERVQUAL ölçeği kullanılarak yapılan birçok çalışma olmasına karşın eğitim alanında çok fazla sayıda çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Koch, J.V., Fisher, J. L. (1998) *"Higher Education and Total Quality Management"*, Mergen, E., Grant, D., Widrick, Stanley M. (2000) *"Quality Management Applied to Higher Education"*, Sahney, S., Banwet, D. K. & Karunes, S. (2004) *"A SERVQUAL and QFD Approach to Total Quality Education*. Bir ulusal ekonomide sektörlerin genel sınıflaması; malzemelerin işlenerek dayanıklı ya da dayanıksız ürünlere dönüştüren kuruluşların yer aldığı sektör (imalat sektörü) ve tüm diğer endüstriyel kuruluşların yer aldığı sektör (imalat dışı sektör) olarak ikiye ayrılmaktadır. Hizmet kalitesinin hem imalat hem de hizmetler sektörü için bu denli önemli olmasının sonucu olarak, hizmet kalitesinin ölçümü bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu nedenle hizmet kalitesi bir çok bilim adamı tarafından tartışılan bir kavram haline gelmiştir. İncelemeler sonucunda hizmet kalitesine ilişkin şu ortak sonuçlara ulaşılmaktadır "Juran ve Gryna." (1988, s.336).

1. Tüketiciler için hizmet kalitesinin değerlendirilmesi mamul kalitesini değerlendirmekten daha zordur.

2. Hizmet kalitesi algılamaları, tüketici beklentilerinin gerçekleşen hizmet performansı ile beklentilerinin karşılaştırılmasının sonucudur.

3. Kaliteye ilişkin değerlendirmeler sadece hizmet çıktısına bakılarak yapılmamaktadır. Aynı zamanda hizmet sunumu sürecinin değerlendirilmesini de içermektedir. Yani tüketiciler hizmetin sonucunu değil, hizmetin veriliş şeklini de değerlendirmektedirler. Yararlanılan hizmet bir bütün olarak değerlendirilir "Bulgan ve Gürdal" (2005, s.6).

Çalışmanın izleyen kısımlarında önce hizmet ve kalite kavramları aktarılıp, daha sonra S*ERVQUAL* metodu açıklanacak ve son kısımda ise Anadolu ve Osmangazi Üniversiteleri hizmet kaliteleri bakımından karşılaştırılacaktır.

2. HİZMET ve KALİTE KAVRAMLARI

2.1 Hizmet ve Hizmetin Algılanması

Hizmete yönelik birkaç tanım aşağıda verilmiştir.

- *Hizmet;* tüketicilerin mülkiyetle ilişkisi olmaksızın satın aldıkları faydalardır "Mucuk" (1994, s.74).
- *Hizmet;* başka birisi için iş icra etmektir "Goetsch ve Stanley" (1998, s.104).
- Kısaca *Hizmet;* fiziksel ve psikolojik olarak kişiye, sosyal açıdan ise topluma zaman, mekan ve yer faydası sağlama olgusu olarak tanımlanabilir "Devebakan" (2005, s.7).

Ürün ve hizmet kalitesi birbirinden farklı göstergelere sahip olduklarından öncelikle hizmetin özelliklerinin bilinmesi gerekir. Hizmet veya servisin temel göstergeleri aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır. Bu özelliklerin gerek kuruluşlar, gerekse tüketiciler tarafından bilinmesi hem hizmet kalitesinin ölçülmesinde hem de değerlendirilmesinde yol gösterici olacaktır.

- *Dokunulmazlık :* Servislerin çoğu fiziksel nesne değildir. Servisin satın alınması sahipliği yaratmaz.
- *Ayrılmazlık :* Üretim ve tüketim aynı andadır. Servis sunum süreci ve müşteri birliktedir. Bazı servisler çok sayıda müşteri tarafından birlikte tüketilir.
- *Dayanıksızlık :* Servis istenildiği anda üretilir ve tüketilir, stoklanamaz, etkisi hissedilir.
- *Değişkenlik :* Servislerin çoğu insanlar tarafından başka insanlara sağlanır. Servislerin sunumu sırasında müşteri ve sunucu etkileşim içindedir "Ghobadian, Speller ve Jones."(1994, s.43-46).

Tüketicilerin sunulan hizmetten beklentilerinin karşılanabilmesi için beklentilerinin bilinmesi önemlidir. Tüketiciler kendilerine sunulan hizmeti değerlendirirken birtakım göstergeleri dikkate alırlar. Algılanan hizmetin iyi olduğuna karar verilebilmesi için gerekli olan temel göstergeler aşağıda özetlenmiştir "Parasuraman, Zeithaml ve Berry." (1985, s.41-50).

- *Güvenilirlik (Reliability) :* Vaat edilen servisin güvenilir ve doğru olarak yerine getirilmesi kabiliyetidir.
- *Sorumluluk (Responsibility) :* Personelin zamanında servis vermeye istekli ve hazır olmasıdır. İşlemin zamanında tamamlanması da gerekir.
- *Güvence (Assurance) :* Personelin verdiği servis konusunda yeterli bilgi ve beceriye sahip olmasının yanı sıra müşteriye güven vermesi gerekir.
- *Empati (Emphaty) :* Müşterilere sağlanan kişisel dikkat ve yaklaşımdır.
- *Dokunulabilirlik (Tangibles) :* Servisin fiziksel kaynakları, personelin görünümü, servis bekleyen diğer müşteriler.

2.2. Kalitenin Boyutları

Kaliteye ilişkin bir kaç tanım vermek gerekirse;

Amaca ve kullanıma uygunluk "Juran ve Gryna."(1988, s.2), bir ürünün veya hizmetin açıkça veya dolaylı olarak belirtilen ihtiyaçları gidermeyi sağlayan özellik ve karakteristiklerinin tümü, kullanılmakta olan ürünün veya hizmetin müşterinin beklentilerine yanıt verebilmesini sağlayan pazarlanabilir, üretim ve bakım karakteristiklerinin toplamı "Feigenbaum"(1983, s.47), koşullara uygunluktur "Crosby" (1979, s.63), kalite, ürün ya da hizmeti ekonomik bir yoldan üreten ve tüketici isteklerine yanıt veren bir üretim sistemidir.

Ürün ve hizmette kalite algılaması farklılıklar göstermesine karşın, her ikisi için de geçerli olan kalite göstergeleri aynıdır. Bu göstergeler gene kişiden kişiye değişmekle beraber temel olarak aşağıdaki gibi 8 maddede özetlenmiştir "Parasuraman, Zeithaml ve Berry "(1985, s.41-50).

- *Performans:* Ürünün birincil özellikleri,
- *Diğer unsurlar :* Ürünün çekiciliğini sağlayan ikincil karakteristikler,
- *Uygunluk :* Spesifikasyonlara, belgelere ve standartlara uygunluk,
- *Güvenilirlik :* Ürünün kullanım ömrü içinde performans özelliklerinin sürekliliği,
- *Dayanıklılık:* Ürünün kullanılabilirlik özelliği,
- *Servis görebilirlik:* Ürüne ilişkin sorun ve şikayetlerin kolay çözülebilirliği,
- *Estetik:* Ürünün albenisi, duyulara seslenebilme yeteneği,
- *Algılama:* Ürünün reklamlar, öneriler v.b nedenlerle kabul görmesi ya da diğer markalara göre sezgisel olarak değerlendirilmesi.

Hizmet sektöründe kalitenin en yaygın tanımı müşteri merkezli ve müşteri memnuniyeti olarak algılanan kalitenin bir fonksiyonu veya algılanan kalite müşteri memnuniyetinin bir işlevi olması şeklindedir.

3. HİZMET KALİTESİNİN ÖLÇÜMÜ VE SERVQUAL MODELİ

3.1. Eğitimde Hizmet Kalitesi

Kalite kavramı yüksek öğrenimde ilk uygulandığında çok açık ve anlaşılır değildi. Eğitimde kalitenin tanımı, genel olarak kalite tanımına benzemektedir. Böylelikle bu terim " eğitimde mükemmellik" olarak tanımlanmıştır. Hizmet sektöründe hizmet edilen herkes müşteridir. Bu durumda eğitimde müşterileri ayırmak gerekir. Eğitim kurumlarında öğrenci, anne-baba, personel ve toplumdaki herkes yer alır "Madu, Aheto, Kuei ve Winokur." (1994, s.57-72). Madu eğitimin müşterilerini iç ve dış müşteriler olarak iki grupta sınıflandırmıştır. Madu'ya göre anne-baba, personel ve öğrenciler iç müşteri, şirketler ve toplum ise dış müşteri olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın; "Kanji, Tambi ve Wallace." (1999, s.357-371) ise eğitimin müşterilerini bölgelerinin esaslarına göre birincil ve ikincil gruplar olarak sınıflandırmıştır. Eğiticiler (işçi, hizmetli) birincil iç müşteri, öğrenciler (eğitsel partneri) ikincil iç müşteridir. Öğrenci ayrıca birincil dış müşteri ve anne-babaları ise ikincil dış müşteriler olarak sınıflandırmıştır.

Sunulan hizmetin kalitesini detaylı bir biçimde ölçebilmek ve müşteri beklentilerini belirleyebilmek amacıyla Parasuraman, Zeithaml ve Berry (PZB) (1985, 1988, 1990) SERVQUAL adı verilen bir ölçek geliştirmişlerdir. Bu likert tipi ölçek 22 maddelik sorudan oluşmaktadır ve müşteri beklenti ve memnuniyetlerini iki ayrı bölümde değerlendirmektedir. İlk bölümde 22 maddeden oluşan sorularla müşterinin beklentileri tespit edilmeye çalışılmış, ikinci bölümde ise aynı 22 soruyla müşterinin hizmet gördüğü işletmeyi değerlendirmesi (algısı) amaçlanmıştır.

Ankette "hiç katılmıyorum" (1)'den "tamamen katılıyorum" (7)'ye kadar derecelendirilmiş 7'li likert ölçeği kullanılmıştır. Böylelikle müşterinin öncelikle kaliteli hizmetten beklentileri tanımlanmış ve sonra da aynı kalite göstergeleri için hizmet verilen işletmenin kalitesi ölçülmeye çalışılmıştır. İlk bölümdeki beklentiler ile ikinci bölümdeki algılar arasındaki farklılıklar hizmet kalitesi olarak belirlenmiştir. PZB hizmet kalitesini etkileyen faktörleri belirlerken, müşteri beklentilerinden yola çıkarak "boşluklar modeli"ni kullanmıştır.

3.2. Boşluklar Modeli (Gaps Model)

Servis kalitesi ile beklenti arasındaki uyuşmazlık boşluk (gap) olarak adlandırılır. Servis kalitesini algılamanın 5 boyutuna göre, müşterilerin beklentileri ile gerçekten sunulan arasındaki farkları kavramsal olarak açıklar. Farkları ölçebilmek için 22 sorudan oluşan SERVQUAL ölçeği kullanılır "Parasuraman, Zeithaml ve Berry."(1985, s.41-50). Bu ölçeğin kullanılması sonucunda müşterilerin sunulan hizmetten ne derece memnun oldukları ve neleri eksik buldukları gözlemlenebilir. Hizmet sağlayan kurum veya kuruluşların müşteri beklentilerini karşılayamamalarının altındaki temel sebepler aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır. Bu sebeplerden kaynaklı olarak oluşabilecek beklenti-memnuniyet arasındaki farklar, *boşluklar modelini* oluşturur.

Boşluk_1 Müşteri Beklentilerinin Bilinmemesi :

Birinci boşluk müşteri beklentileri ile onların ne beklediklerinin yönetim tarafından algılanması arasındaki farktan oluşur.

1. Pazarlama araştırmalarının yetersizliği (zayıf pazarlama araştırması, araştırma sonuçlarının uygun kullanılmasına, yönetim ve müşteriler arasında zayıf iletişim),

2. Servis sunan personel ile yönetim arasında zayıf iletişimin olması,

3. Yönetim düzeylerinin çokluğudur.

Müşteri beklentilerinin tam olarak bilinmemesi, beklentilerinin karşılanamaması açısından çok önemlidir. Yönetimin müşterilerin beklentilerini tespit etmeye yönelik yapacağı çalışmalar bu sorunu giderebilmek adına etkili olabilir.

Boşluk_2 Yanlış Servis Kalitesi Standartları:

Boşluk iki müşterilerin beklentilerine ilişkin yöneticilerin düşündükleri ile servis sunumuna yönelik koydukları standartlar arasındaki farktır. Yanlış servis kalitesi standartlarına yol açabilecek sebepleri içeren maddeler aşağıda verilmiştir.

1. Servis kalitesine yönelik uygun olmayan vaatler,

2. Olurluluk konusundaki yetersizlik,

3. Görev standartlarında yetersizlik,

4. Hedeflerin belirlenmemesidir.

Boşluk_3 Servis Performansı Farkı :

Üçüncü boşluk servise ilişkin spesifikasyonlar ile sunulan gerçek servis arasındaki uyuşmazlıktır. Servis performansı farkına yol açabilecek değişkenler aşağıda maddeler halinde verilmiştir.

1. Çalışanların belirlenen servis düzeyinde servis sunamamaları ya da sunmaya isteksiz olmaları,

2. Görevlerde belirsizlik,

3. Görevlerin çelişmesi,

4. Görevli-iş arasındaki zayıf uyum,

5. Teknoloji iş arasındaki zayıf uyum,

6. Uygun olmayan gözetim-kontrol çalışmaları,

7. Takım çalışmasının yetersizliğidir.

Boşluk_4 Verilen Sözlerle Sunumun Uyuşmaması:

Boşluk dört servis sunumuna ilişkin verilen sözler ile gerçek servis sunumu arasındaki farktır. Müşteri için kalite beklentilerinden en önemli biri de kurum veya kuruluşa duyduğu güvendir. Aşağıdaki maddelerin oluşması halinde müşterinin güven kaybı söz konusu olacaktır.

1. Faaliyetler, pazarlama ve insan kaynakları arasında olduğu kadar bölümler/şubeler arasında yetersiz iletişim,

2. Konuşmalarda aşırı sözler verilmesidir.

Boşluk_5 Beklenen Servis_Algılanan Servis Farkı :

İlk 4 boşluk, 5. boşluğun ortaya çıkmasına neden olur. Böylelikle Boşluk 5 = f (Boşluk 1, Boşluk 2, Boşluk 3, Boşluk 4) dört boşluğun fonksiyonundan oluşur. Boşlukların oluşabileceği söz konusu durumların tespit edilmesi halinde müşteriye daha kaliteli hizmet sunulabilir.

4. SERVQUAL MODELİNİN ÜNİVERSİTELERİN VERDİKLERİ HİZMETLERİN KARŞILAŞTIRILMASINDA KULLANIMI

Eğitim kurumlarının hizmet kalitesi üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin üniversitelerinden gerek eğitim-öğretim düzeyi, gerek sosyal kültürel aktiviteler ve gerekse kendilerine gösterilen ilgi bakımından memnuniyetlerinin ölçülmesiyle belirlenebilir. Öğrencilerin beklentilerinin ölçülmesi bazı değişkenlerde oldukça kolayken bazılarında ise oldukça zordur. Örneğin üniversitelerde bulunan kütüphane, dokümantasyon veya materyal bakımından ele alındığında bunları sayılarla ifade edip ölçmek kolay olabilir fakat öğrencilerin kendilerine gösterilen ilgi veya kültürel aktiviteler kriterine göre beklenti hem öğrenciden öğrenciye değişeceğinden hem de bunu sayılarla değerlendirebilmenin güç olacağından SERVQUAL ve benzeri ölçekler geliştirilmiştir. Genel olarak hizmet kalitesini ölçmek için geliştirilmiş bu ölçek eğitim kurumlarına da uygulanmış olup özellikle son yıllarda oldukça anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

Bu çalışmada da SERVQUAL ölçeği kullanılarak Eskişehir'de bulunan iki üniversitenin öğrencilerinin hem kendi üniversitelerinden beklenti ve memnuniyetleri arasındaki farklar tespit edilmeye çalışılmış hem de bu iki üniversite hizmet kalitesi bakımından birbiri ile karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Her iki üniversitenin de Fen (Edebiyat) Fakültelerine uygulanan bu ölçek ile öğrencilerinin beklentilerinin hangi hizmet boyutunda yoğunlaştığı ve hangi hizmet boyutunda eksikler olduğunun saptanmasına çalışılmıştır. Böylece bu çalışmanın sonuçlarından üniversite yönetimlerinin hangi konularda daha duyarlı olmaları gerektiği de belirlenmiş olur.

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı hizmet sektörünün önde gelen kurumlarından biri olan eğitim kurumlarının müşterisi olarak öğrencilerin hizmet kalitesini değerlendirebilmelerini sağlamaktır. Bu amaçla geliştirilen SERVQUAL ölçeğini kullanarak öğrencilerin mükemmel üniversiteden beklentilerini tespit edip memnuniyetleri ile karşılaştırarak aralarındaki farkı hesaplayabilmektir. Bunun yanı sıra aynı şehirde bulunan iki üniversite karşılaştırılarak öğrenci bakış açısıyla birbirlerinden üstün olan özellikleri tespit edilerek iyileştirme yapılmasına yardımcı olmaktır.

4.2. Araştırmanın Metodolojisi

Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1985, 1988 ve 1990) yaptıkları çalışmalar sonunda müşteri beklentilerinden yola çıkarak hizmet kalitesini 5 boyut altında toplamışlardır. Bu boyutlardan hareketle SERVQUAL ölçeğini geliştirmişlerdir. Dolayısıyla öğrencilerin beklenti ve memnuniyetlerini belirlemede SERVQUAL ölçeği yeterli olmuştur. Anket tekniği ile bu ölçek öğrenciler üzerinde uygulanmış ve bulgular açıklanarak tartışılmıştır.

4.3. Örneklem ve Veri Toplama

Eskişehir Osmangazi Üniversitesinin Fen Edebiyat Fakültesinde ve Anadolu Üniversitesinin Fen Fakültesinde öğrenim görmekte olan öğrencilerin tam listelerine ulaşılmış ve basit rassal örnekleme yapılmıştır. Üniversitelerdeki öğrenci sayıları dikkate alınarak 115 Anadolu Üniversitesi ve 150 de Eskişehir Osmangazi Üniversitesi için anket soru kağıdı hazırlanmıştır. 26 adet anket eksik doldurulduğundan analiz 239 öğrenciden elde edilen verilere dayanılarak yapılmıştır.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesinin Fen Edebiyat Fakültesinde ankete cevap verenlerin 59'u bayan 41'i bay iken Anadolu Üniversitesinin Fen Fakültesinde 71'i bayan ve 68'i bay'dır. Bölümlere göre dağılım ise Eskişehir Osmangazi Üniversitesinin Fen Edebiyat Fakültesinde Fizik 20, Kimya 18, İstatistik 24, Matematik 17 ve Biyoloji 21 öğrenciden geçerli anket formu elde edilirken Anadolu Üniversitesinin Fen Fakültesinde Fizik 27, Kimya 27, İstatistik 30, Matematik 29 ve Biyoloji 26 öğrenciden geçerli anket formu elde edilmiştir.

Çalışma yürütülürken ölçek Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesinde Fen (Edebiyat) Fakültelerinde öğrenim görmekte olan öğrencilere uygulanmıştır. Geliştirilmiş olan SERVQUAL ölçeğine ek olarak soru formunda demografik sorular da yer almaktadır. Soru formunun ilk bölümünde (Ek 1) öğrencilerin mükemmel üniversiteden beklentilerini ölçmeye yarayan sorular bulunmaktadır.

İkinci bölümde öğrencilerin, hizmet kalitesini algılamanın 5 boyutunu ne oldukları belirtilmeden toplamı 100 olacak şekilde puanlamaları istenmiştir. Üçüncü bölümde (Ek 2) ise ilk bölümde bulunan 22 adet maddenin kendi üniversitelerinden algıladıkları ve bekledikleri hizmet kalitesini ölçmeye çalışan sorular ve demografik sorular yer almaktadır.

4.4. Verilerin Analizi

Anket sorularından elde edilen veriler SPSS 11.0 Paket programında analiz edilmiştir. Öncelikle 22 maddeden oluşan anket sorularından birbirleriyle ilişkili olan maddeler aynı faktör altında toplatılarak analizi basitleştirmek için bir boyut indirgeme yöntemi olan faktör analizi uygulanmıştır. Uygulanan faktör analizi sonucunda öz değerleri 1'den büyük olan 5 adet faktör (İlgi, Yeterlilik, Güven, Heveslilik, Somut Özellikler) elde edilmiştir. Bu boyutların toplam değişkenliği açıklama oranları dikkate alınmıştır. Faktör analizinden elde edilen toplam varyansı açıklama oranları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1.

Faktörler	Özdeğerler	Açıklanan Varyans	Birikimli Açıklanan Varyans
İlgi	8,01	36,44	36,44
Yeterlilik	1,81	8,24	44,69
Güvenilirlik	1,55	7,08	51,77
Somut Özellikler	1,21	5,54	57,31
Heveslilik	1,05	4,78	62,10

Her bir faktör içerisinde yer alan anket soruları ve faktör isimleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2.

Faktör (boyut) adı	**İlgili boyutta yer alan anket soru numaraları**
İlgi	S4, S18, S19, S20, S21, S22
Yeterlilik	S3, S5, S6, S7, S8, S9
Güvenilirlik	S13, S14, S15, S16, S17
Somut özellikler	S2, S1
Heveslilik	S10, S11, S12

Modelin güvenilirliği test edilmiş ve Alpha katsayısı 0,9149 olarak bulunmuştur. Elde edilen boyutların cinsiyet değişkeni bakımından anlamlılığı t testi ile belirlenmiş ve yine boyutların öğrencilerin bölümleri ve sınıfları bakımından anlamlılığını sınamak için varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

SERVQUAL ölçeği müşterilerin beklenti ve algıları arasındaki farkı ölçtüğünden SERVQUAL skorları oluşturulurken *"Beklenti - Algı"* ifadesi dikkate alınmıştır. Böylelikle faktör analizinden elde edilen faktörler üzerinden *SERVQUAL skoru=Beklenti skoru - Algı Skoru* şeklinde hesaplanmıştır. Buradan yola çıkılarak iki tür SERVQUAL skoru hesaplanabilir. Bunlardan birincisi, öğrencilerin kalite boyutları için be-

lirledikleri önem dikkate alınmadan hesaplanılan ağırlıklandırılmamış SERVQUAL skoru, ikincisi ise boyutlara verilen önemi de göz önünde bulundurarak hesaplanılan ağırlıklandırılmış SERVQUAL skorudur.

Buna göre öncelikle her bir faktörün içerisinde yer alan maddeler belirlenir ve ağırlıklandırılmamış SERVQUAL skorunu hesaplamak için her bir faktörde bulunan maddelerin SERVQUAL skorları toplanılarak o faktörde bulunan ifade sayısına bölünür ve N sayıda öğrenci için elde edilen bu skorlar toplanılarak N'e bölünür.

Ağırlıklandırılmış SERVQUAL skoru hesaplamak içinse sırasıyla aşağıdaki işlemler yapılır.

1. Her bir öğrenci için beş boyutun birer birer SERVQUAL skorları hesaplanır.

2. Her bir öğrencinin her bir boyut için belirlediği önem derecesinin ortalaması hesaplanır.

3. Her bir öğrencinin her bir boyuta verdiği önem ağırlığı ile her bir boyut için hesaplanılan SERVQUAL skoru çarpılır.

4. Her bir öğrenci için beş boyutun toplamı üzerinden ağırlıklandırılmış SERVQUAL skorları toplanır.

5. N öğrencinin bir önceki adımda elde edilen skorları toplanır ve N'e bölünür.

Örneğin Osmangazi Üniversitesinin öğrencileri için ağırlıklandırılmış SERVQUAL skoru aşağıdaki gibi hesaplanır.

Ağırlıklandırılmış SERVQUAL skoru = (ilgi*0,1948+yeterlilik*0,2053+güven*0,2033+somut özellikler*0,1945+heveslilik*0,2020)

Ağırlıklandırılmış SERVQUAL skoru = -2,0941

Bu hesaplama yapılırken ilk önce her bir öğrencinin her bir boyuta verdikleri önem derecelerinin ortalamaları bulunur, daha sonra Tablo 3'de verilmiş olan algıladıkları hizmet kalitesi boyutlarının ortalaması (% olarak) bulunarak çarpılır ve son olarak her boyut için toplanarak ağırlıklandırılmış SERVQUAL skoru elde edilir.

Tablo 3.

	Osmangazi Üniversitesi	Anadolu Üniversitesi
Boyutlar	Aritmetik Ortalama	Aritmetik Ortalama
İlgi	19,48	18,36
Yeterlilik	20,53	20,62
Güven	20,33	20,09
Somut özellikler	19,45	19,96
Heveslilik	20,20	20,96

5. SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu araştırmanın amacı Eskişehir'de bulunan iki üniversitede (Osmangazi ve Anadolu) eğitim gören öğrencilerin üniversitelerinin kendilerine sunduğu hizmetlere ilişkin algılanan hizmet kalitesi düzeyini ölçmektir. Bu amacın yanı sıra ulaşılmak istenen alt amaçlar ise, hizmet kalitesi boyutlarını tespit etmek ve bunların önem derecelerini saptamak, Osmangazi Üniversitesi ile Anadolu Üniversitesi'nin SERVQUAL skorlarını tespit ederek bu üniversitelerin kalite skorları bakımından birbirleri ile karşılaştırmak ve öğrencilerin demografik özelliklerine göre üniversiteleri SERVQUAL kalite skorları bakımından karşılaştırmaktır.

Osmangazi Üniversitesi İle Anadolu Üniversitesi Öğrencilerinin Algılanan Hizmet Kalitesi Düzeylerinin Karşılaştırılması

Öğrencilerin her bir boyuta ilişkin **algı-beklenti** değerleri toplatılıp öğrenci sayısına bölünerek ilgili boyuta ait SERVQUAL ortalamaları ve bundan yola çıkarak standart sapmaları hesaplanmış ve Tablo 4'de verilmiştir. Her iki üniversitenin ağırlıklandırılmış ve ağırlıklandırılmamış SERVQUAL skorları karşılaştırıldığında Anadolu Üniversitesinin öğrencilerinin Osmangazi Üniversitesi öğrencilerine göre hizmet kalitesinin daha yüksek algılandığı ortaya çıkmıştır. Skorun sıfıra yakın olduğu ölçüde hizmet algısının beklentilere o kadar yakın olduğu yorumu yapılmaktadır. Bu karşılaştırmada hem Anadolu Üniversitesi hem de Osmangazi Üniversitesi öğrencilerinin algı-beklenti düzeyleri (-) çıkmıştır. Buradan hareketle öğrencilerin tüm boyutlar dikkate alındığında genel olarak bekledikleri düzeyinde hizmet göremedikleri sonucu çıkarılabilir. Bunun yanı sıra Anadolu Üniversitesinin SERVQUAL skoru -0,8689 iken Osmangazi Üniversitesinin -2,0941 olması hizmet kalitesinin Anadolu Üniversitesinde beklenene daha yakın olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.

	Anadolu Üniversitesi		Osmangazi Üniversitesi	
Boyutlar	Ortalama	Standart sapma	Ortalama	Standart sapma
İlgi	-0,98	1,6218	-2,134	1,7478
Yeterlilik	-0,975	1,2671	-2,200	1,6602
Güven	-1,24	1,5821	-2,143	1,5996
Somut özellikler	0,31	1,6155	-1,938	1,6201
Heveslilik	-1,44	1,6782	-2,048	1,7700
Ağırlıklandırılmamış servqual skoru	-0,865	1,1892	-2,0926	1,4497
Ağırlıklandırılmış servqual skoru	-0,8689		-2,0941	

Servqual Skorlarının Üniversiteler Bazında Karşılaştırılması

Osmangazi Üniversitesi ile Anadolu Üniversitesi'nin boyutlar bazında SERVQUAL skorları açısından bir farklılığın olup olmadığı;

H_0 : Osmangazi Üniversitesi ile Anadolu Üniversitesi'nin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

H_1 : Osmangazi Üniversitesi ile Anadolu Üniversitesi'nin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

hipotezi ile değerlendirilecektir. Yapılan analiz sonuçlarından elde edilen bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5.

Boyutlar	t değeri	Önem düzeyi (p)
İlgi	5,131	0,000
Yeterlilik	6,114	0,000
Güven	4,038	0,000
Somut Özellikler	10,442	0,000
Heveslilik	2,756	0,006

Analiz sonuçlarına göre $\alpha = 0.05$ önem düzeyinde tüm boyutlar bakımından Osmangazi ve Anadolu Üniversitesi öğrencilerinin algılanan hizmet kaliteleri arasında anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Demografik Özelliklere Göre, Üniversitelerin Servqual Kalite Skorları Bakımından Karşılaştırılması

H_0 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören bay ve bayan öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

H_1 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören bay ve bayan öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

Tablo 6.

Boyutlar	t değeri	Önem düzeyi (p)
İlgi	1,896	0,059
Yeterlilik	2,489	0,014
Güven	3,209	0,002
Somut Özellikler	2,047	0,042
Heveslilik	3,025	0,003

%5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi "ilgi" boyutu bakımından kabul edilmiş, diğer tüm boyutlar için reddedilmiştir. Cinsiyet bakımından algılanan diğer hizmet boyutlarında ilgi dışında farklılık olduğu belirlenmiştir.

Bölümlere Göre, Üniversitelerin Servqual Kalite Skorları Bakımından Karşılaştırılması

H_0 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören öğrencilerin bölümleri ile öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

H_1 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören öğrencilerin bölümleri ile öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

Tablo 7.

Boyutlar	F değeri	Önem düzeyi(p)
İlgi	1,952	0,103
Yeterlilik	2,953	0,021
Güven	1,640	0,165
Somut Özellikler	1,544	0,190
Heveslilik	3,282	0,012

Yapılan analiz sonucunda öğrencilerin bölümleri ile; yeterlilik ve heveslilik boyutları bakımından anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Sınıflara Göre, Üniversitelerin Servqual Kalite Skorları Bakımından Karşılaştırılması

H_0 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören öğrencilerin sınıfları ile öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

H_1 : Osmangazi Üniversitesinde (Anadolu Üniversitesinde) eğitim gören öğrencilerin sınıfları ile öğrencilerin kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

Tablo 8.

Boyutlar	F değeri	Önem düzeyi (p)
İlgi	0,576	0,719
Yeterlilik	2,164	0,059
Güven	1,395	0,227
Somut Özellikler	2,082	0,069
Heveslilik	0,740	0,594

Yapılan analiz sonucunda %5 anlamlılık düzeyinde H_0 tüm boyutlar için kabul edilmiş ve öğrencilerin sınıfları ile tüm boyutlar bakımından anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Belirlenen boyutlar için beklenti ve algıların hesaplanılmasında öğrencinin sınıfının anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Yeterlilik boyutu için bulunan p=0.059 değeri α=0.05'e çok yakın olduğundan anlamlılık düzeyi 0.06 olarak alındığında öğrencinin sınıfı bu boyut için anlamlı hale gelmektedir.

Sonuç olarak, toplanan verilerin analiz edilmesiyle elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ilk göze çarpan, Osmangazi Üniversitesinin algılanan hizmet kalitesi düzeyinin, Anadolu Üniversitesinden daha düşük olmasıdır. (-2,0941>-0,8689 olduğundan dolayı) ağırlıklandırılmış SERVQUAL skorlarının (-) değer alması her iki üniversitede de beklentilerin gerçekleşmediğini göstermektedir. Bunun yanı sıra bu değerin Osmangazi Üniversitesinde daha büyük değer alması ilgili boyutlarda performansının daha düşük olduğunu göstermektedir.

Kalite boyutları açısından üniversite öğrencilerinin en fazla önemi hizmette yeterlilik ve heveslilik boyutuna verdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum her iki üniversite için aynıdır. İki üniversitenin karşılıklı olarak kalite boyutları bazında algılanan hizmet kalitesi skorlarının Osmangazi Üniversitesi için yeterlilik boyutunda Anadolu Üniversitesi için de heveslilik boyutunda en yüksek düzeye çıktığı görülmektedir. Beklenen hizmet kalitesi skorlarının Osmangazi Üniversitesi için somut özellikler boyutunda, Ana-

dolu Üniversitesi için de ilgi boyutunda en düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Her iki üniversite tam öğrenci memnuniyetini sağlamak amacıyla düşük hizmet boyutlarında iyileştirmelere giderek hizmet kalitelerinde istenilen noktalara ulaştırmaları için gerekli çabayı göstermeleri gereklidir.

KAYNAKÇA

Altan, Ş., Atan, M. & Ediz, A. (2003). SERVQUAL Analizi ile Toplam Hizmet Kalitesinin Ölçümü ve Yüksek Eğitimde Bir Uygulama. 12. Ulusal Kalite Kongresi. KalDer-Türkiye Kalite Derneği. Lütfi Kırdar Kongre ve Sergi Sarayı, İSTANBUL.

Bulgan, U., Gürdal, G. (2005). Hizmet Kalitesi Ölçülebilir mi? ÜNAK'05"Bilgi Hizmetlerinin Organizasyonu ve Pazarlanması" KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ (Cibali Merkez Kampüsü) İSTANBUL.

Crosby, P.B., (1979). Quality Is Free, New York, McGraw-Hill.

Devebakan, N. (2003). Sağlık İşletmelerinde Algılanan Hizmet Kalitesinin Ölçümünde SERVQUAL Skorlarının Kullanımı ve Özel Altınordu Hastanesi Uygulaması. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt. 5, Sayı:1, 38-54.

Feigenbaum, A.V., (1983). Total Quality Control, New York, McGraw-Hill, 3. Edition.

Ghobadian, A., Speller, S., Jones, M. (1994). Service Quality Concept and Models. International Journal of Quality & Reliability Management , Vol.11, No.9, 43-46.

Goetsch, D. L., Stanley, B. D.(1998). Understanding and Implementing ISO 9000 and ISO Standarts. Prentice - Hall, USA.

Juran, J.M, (1987). QC Cirscles in the West, Tokyo.

Juran, J.M., Gryna, F.M. Jr (Eds.) (1988). Juran's Quality Control Handbook, McGraw-Hill, New York.

Kanji, G.K., Tambi, A. M. B. A. (1999). Total Quality Management in UK Higher Education Institutions. Total Quality Management, Vol. 10, No. 1, 129-153.

Kanji, G. K. , Tambi, A. M. B. A.,Wallace, W. (1999). A Comparative Study of Quality Practices in Higher Education Institutions in the US and Malaysia. Total Quality Management, Vol. 10, No. 3, 357-371.

Koch, J.V., Fisher, J. L. (1998). Higher Education and Total Quality Management. Total Quality Management, Vol. 9, No. 8, 659-668.

Madu, C., Aheto, J., Kuei, C. H.& Winokur, D. (1996). Adoptation of strategic total quality management philosophie, International Journal of Quality and Reliability Management, Vol.13 No.3, 57-72.

Mergen, E. , Grant, D., Widrick, Stanley M. (2000). Quality Management Applied to Higher Education Total Quality Management, Vol. 1, No. 3, 345-352.

Mucuk, İ. (1994). Pazarlama İlkeleri. DER Yayınları 6. Baskı, İstanbul.

Parasuraman, V. A. Zeithaml, V. Berry, L.(1985). A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research; J of Marketing Vol.49, No.4, 41-50.

Parasuraman, A., Berry, L. & Zeithaml, V. (1988). SERVQUAL: A multiple item scale for measuring consumer perceptions of service quality, Journal of Retailing, Vol. 64 No. 19, 12-40.

Sahney, S., Banwet, D. K. & Karunes, S. (2004). A SERVQUAL and QFD Approach to Total Quality Education. International Journal of Productivity and Performance Management. Vol. 53, No.2, 143-166.

Zeithaml, V. A., Parasuraman, A. & Berry, L.(1990). "Delivering Service Quality: Balancing Customer Perceptions and Expectations", New York: The Free Press.

EKLER

Ek: 1 Anket Soru Kağıdı

BÖLÜM 1

1) Mükemmel Üniversiteler modern görünüşlü donanıma sahiptir
2) Mükemmel Üniversitelerin binaları ve iç ortamları göze hoş görünür
3) Mükemmel Üniversitelerin öğretim üyeleri (ve diğer tüm çalışanlar) yetenekli, yeterli, temiz ve düzgün görünüşlüdür.
4) Mükemmel Üniversitelerde hizmet verirken kullanılan malzemeler (araç – gereçler) göze hoş görünürler (broşür, kitapçık v.s.)
5) Mükemmel Üniversitelerin öğretim üyeleri yönetimin verdiği sözü zamanında yerine getirirler
6) Mükemmel Üniversite çalışanları, öğrencinin bir sorunu olduğu zaman sorunu çözmek için yakın, samimi ilgi gösterir.
7) Mükemmel Üniversiteler hizmetlerini ilk seferde ve doğru olarak verirler
8) Mükemmel Üniversiteler hizmetlerini daha önceden söyledikleri zaman içinde verirler
9) Mükemmel Üniversiteler kayıtların ve bilgilerin hatasız tutulmasında çok titizdirler
10) Mükemmel Üniversite öğretim üyeleri öğrencilerin öğrenme becerilerinin ve problem çözme yeteneğinin geliştirilmesi için çaba gösterirler
11) Mükemmel öğretim üyeleri yenilik, gelişim ve çağa uyum konusunda topluma önderlik yapmaya isteklidirler
12) Mükemmel Üniversitelerde öğretim üyeleri her zaman öğrenciye yardım etmeye gönüllüdürler.
13) Mükemmel Üniversitelerin öğretim üyeleri hiç bir zaman öğrenci isteklerine cevap veremeyecek kadar meşgul değildirler
14) Mükemmel Üniversitelerde öğretim üyelerinin davranışları öğrencilerde güven duygusu uyandırır.
15) Mükemmel Üniversitelerde öğrenci, öğretim üyesi ile olan ilişkilerinde kendilerini güvende hissederler
16) Mükemmel Üniversitelerde öğrenciler şikayetlerinin ve sorunlarının çözüleceğinden emindir
17) Mükemmel Üniversitelerde öğretim üyeleri öğrencilerin sorularına cevap verecek bilgiye sahiptirler
18) Mükemmel Üniversitelerde öğretim üyeleri her öğrenciyle tek tek ilgilenir
19) Mükemmel Üniversitelerde çalışma saatleri bütün öğrencilere uygun olacak şekildedir.
20) Mükemmel Üniversiteler her öğrenciyle kişisel olarak ilgilenecek öğretim üyelerine(çalışanlara) sahiptir
21) Mükemmel Üniversitelerin öğretim üyeleri öğrencilerin özel isteklerini anlarlar
22) Mükemmel Üniversiteler öğrencilerinin başarılarını her şeyin üstünde tutarlar

Aşağıda 5 maddenin belirttiği özellikler, fakülteler ve verdikleri hizmetlerle ilgilidir. Bizim öğrenmek istediğimiz, bu özelliklerin bir fakültenin hizmet kalitesini değerlendirirken sizin için ne kadar önemli olduğudur. Lütfen toplam **100** puanı bu **5** özellik arasında paylaştırınız. Eğer özellik sizin için diğerlerinden daha önemliyse daha çok puan veriniz.(Lütfen bütün özelliklere verdiğiniz puanların toplamının 100 olmasına dikkat ediniz.)

1) Fakültenin binasının, hizmet verilen salonlarının, donanımının ve iletişim malzemelerinin görünüşü[ ]

2) Fakültenin vaat edilen hizmeti güvenilir ve kusursuz bir biçimde yapabilme becerisi [ ]

3) Fakültenin öğrencilere yardım etmek ve çabuk hizmet vermek konusundaki gönüllülüğü ve istekliliği [ ]

4) Fakültedeki öğretim üyelerinin ve diğer tüm çalışanların bilgisi, saygısı öğrencilerde güven duygusu uyandırma becerisi, yardımseverliği, rahatlığı [ ]

5) Fakültenin öğrencilere kişisel ilgi göstermesi, duyarlılığı ve öğrenciyi gözeten tavrı [ ]

Yukarıdaki 5 özellikten hangisi sizin için en önemli ----------

Hangisi ikinci olarak önemli ----------

En önemsizi hangisi ----------

Ek: 2 Anket Soru Kağıdı Devamı

BÖLÜM 3

1) ..... üniversitesi modern görünüşlü donanıma sahiptir
2) ..... üniversitesinin binaları ve iç ortamları göze hoş görünür
3) ..... üniversitesinin öğretim üyeleri (ve diğer tüm çalışanlar) yetenekli, yeterli, temiz ve düzgün görünüşlüdür.
4) ..... üniversitesinde hizmet verirken kullanılan malzemeler (araç – gereçler) göze hoş görünürler (broşür, kitapçık v.s.)
5) ..... üniversitesinin öğretim üyeleri yönetimin verdiği sözü zamanında yerine getirirler
6) ..... üniversitesi çalışanları, öğrencinin bir sorunu olduğu zaman sorunu çözmek için yakın, samimi ilgi gösterir.
7) ..... üniversitesi hizmetlerini ilk seferde ve doğru olarak verir.
8) ..... üniversitesi hizmetlerini daha önceden söyledikleri zaman içinde verir.
9) ..... üniversitesi kayıtların ve bilgilerin hatasız tutulmasında çok titizdir.
10) .....üniversitesi öğretim üyeleri öğrencilerin öğrenme becerilerinin ve problem çözme yeteneğinin geliştirilmesi için çaba gösterir.
11) ..... üniversitesi öğretim üyeleri yenilik, gelişim ve çağa uyum konusunda topluma önderlik yapmaya isteklidirler
12) ..... üniversitesinde öğretim üyeleri her zaman öğrenciye yardım etmeye gönüllüdürler.
13) ..... üniversitesinin öğretim üyeleri hiç bir zaman öğrenci isteklerine cevap veremeyecek kadar meşgul değildirler
14) ..... üniversitesinde öğretim üyelerinin davranışları öğrencilerde güven duygusu uyandırır.
15) ..... üniversitesinde öğrenci, öğretim üyesi ile olan ilişkilerinde kendilerini güvende hisseder.
16) ..... üniversitesinde öğrenciler şikayetlerinin ve sorunlarının çözüleceğinden emindir
17) ..... üniversitesinde öğretim üyeleri öğrencilerin sorularına cevap verecek bilgiye sahiptirler
18) ..... üniversitesinde öğretim üyeleri her öğrenciyle tek tek ilgilenir
19) ..... üniversitesinde çalışma saatleri bütün öğrencilere uygun olacak şekildedir.
20) ..... üniversitesi her öğrenciyle kişisel olarak ilgilenecek öğretim üyelerine(çalışanlara) sahiptir
21) ..... üniversitesinin öğretim üyeleri öğrencilerin özel isteklerini anlarlar
22) ..... üniversitesi öğrencilerinin başarılarını her şeyin üstünde tutar.

1) Cinsiyetiniz Bay Bayan

2) Yaşınız? Lütfen Yazınız.....

3) Sınıfınız? Lütfen Yazınız.....

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 317-334 (2007)

ÖRGÜTLERDE MOBBİNG YÖNETİMİNDE DESTEKLEYİCİ VE RİSK AZALTICI ÖNERİLER

Doç. Dr.Çiğdem KIREL*

ÖZ

Son yıllarda örgütlerde mobbing uygulamaları artmaktadır. Mobbingin hem çalışanlara, hem de örgüte zarar vermesi önlem alma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Mobbingle mücadelede en önemli nokta hem mağdur, hem de yöneticiler açısından farkındalığın sağlanmasıdır. Türkiye'de kamu ve özel sektörde mobbing uygulamaları sıkça görülmesine rağmen, örgütlerde yaşanan bu sürecin ne anlama geldiği henüz pek bilinmemektedir. Tüm dünyada, özellikle gelişmiş ülkelerde bu problemleri çözmek için önlemler ve iyileştirici çalışmalar yapılmaktadır. Literatürde bu önlemlerin neler olduğuna ve uygulanabilirliğine ilişkin çalışmaların yetersiz olduğu düşünülmektedir. Bu nedenlerle bu çalışmada genel anlamda mobbing yönetiminde her örgüte uyarlanabilecek örgütsel önlemler ele alınmış, ancak bireysel olarak nitelendirilen rehabilitasyon, terapi gibi önlemler üzerinde durulmamıştır.

Anahtar kelimeler: *Mobbing, Mobbing Yönetimi, Saldırganlık, Duygusal Zorbalık, Psikolojik Şiddet, Stres, İş Yerinde Travma*

RISK REDUCING AND SUPPORTIVE SUGGESTIONS FOR MOBBING MANAGEMENT IN ORGANIZATIONS

ABSTRACT

Mobbing practices have recently been increasing in organizations. The damage of mobbing against employees and organizations has created a need for precautions. The most crucial point in struggling with mobbing is to provide the awareness of victims and managers. Although mobbing practices have been frequently seen in public and private sector in Turkey, what this process in organizations means has not been known well yet. In all over the world, especially in developed countries, preventive and improving studies have been applied to solve mobbing problems. The literature about the precautive actions to prevent mobbing and applicability of these precautions are so limited. This study analyzes the preventive actions that can be adopted by any organization for mobbing management, except personnel techniques such as rehabilitation and therapy are not included.

Keyword: *Mobbing, Mobbing Management, Aggression, Emotional Abuse, Psychological Violence, Stress, Workplace Trauma.*

* Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, e-mail: ackirel@anadolu.edu.tr.

1. GİRİŞ

Çalışanlar arasında yaşanan artan rekabet, yükselme ve ödül dağılımındaki adaletsizlikler, yetki ve sorumluluk dağılımındaki dengesizlikler, çatışmalar, örgütlerde mobbingin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu nedenle bu çalışmanın amacı, örgütlerde performansı olumsuz etkileyebilecek, örgüt ve meslek bağlılığını azaltabilecek mobbingi engellemeyi veya yönetmeyi başarabilecek tedbirlerin neler olabileceğini ortaya koymaya çalışmak; başka bir ifadeyle örgütlerde mobbing riskini azaltmada kullanılabilecek destekleyici programlar önermektir.

Leymann, mobbing kavramını "bir veya birkaç kişi tarafından, diğer kişi veya kişilere yönelik olarak, sistematik olarak düşmanca ve ahlak dışı uygulamalarla ortaya çıkan psikolojik şiddet veya psiko-terör" olarak tanımlamaktadır (Zapf, Knorz, Kulla, 1996, s.215). Mobbing, örgütte birey veya gruplara zarar vermek için sergilenen leke sürmek, rezil etmek, ayağını kaydırmak, gücünü kötüye kullanmak, hakaret etmek, gözdağı vermek, saldırmak biçiminde görülen davranışlardır. (Bullying at Work, 1999). Benzer bir tanıma göre de mobbing, mağdurlarının kendilerine olan güvenine ve öz saygısına sürekli ve acımasız bir saldırı olarak tanımlanmaktadır (Field, 2006). Araştırmacılar ve sendikalar, psikolojik tacizin işveren tarafından işçiyi sözleşmeyi feshetmeye zorlayarak, tazminat ödemekten kurtulmanın bir aracı olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Arpacıoğlu, 2003, s.1-7). Tanımlardan da anlaşıldığı gibi, örgüte ve bireylere zarar veren ve örgüte dolaylı maliyetler yükleyen mobbing davranışları önlenmeli ve yönetilmelidir.

Mobbingi önleme programları genel anlamda çevresel, örgütsel ve davranışsal olmak üzere üç kategoride sınıflandırılabilinir (Schat, Kelloway, 2006, s.582). Çevresel yaklaşımlara göre, mobbing davranışlarına yol açabilecek nedenlerin bir kısmı iş çevresindeki tedbirsizliklerden kaynaklanmaktadır. Örgütlerde saldırgan davranışların ortaya çıkması, azalması ve artması iş çevresinin bir yönüdür; bu nedenle de örgütte gerekli önlemlerin alınması gerekir. Örneğin güvenliğin sağlanması, örgüte giriş ve çıkışların denetlenmesi, dışarıdan gelebilecek saldırıların engellenmesi birer önlemdir. Örgütsel yaklaşımlara göre ise gelişen politikalar, prosedürler, saldırgan davranışları tetikleyebilir. Bu nedenlerle yöneticiler bu tür davranışlara eğilimi olanları belirleyip, onlara yardımcı olmalıdırlar. Davranışsal yaklaşımlar ise örgütteki ılımlı kişilerin, saldırgan davranışları önlemede model olarak, diğerlerini engellemeye çalışmalarıdır. Denge sağlayan, duygusal zekası yüksek, liderlik özelliklerine sahip kişiler, örgütlerde olumlu davranışları pekiştirmede önemli rol oynarlar. Bu yaklaşımlar dışında eğitim yoluyla da örgütlerdeki istenmedik davranışların önüne geçilebilir. Örgütlerde mobbingi önleme yöntemlerinde uygulanabilecek sosyal programlar (eğitim seminerleri, resmi olmayan toplantılar, kutlamalar gibi) da son derece önemlidir. Mobbing karşıtı programların başarısı bazı koşullara bağlıdır. Örgütlerde baskı yaratan problemlerin olması, başka örgütlerin uyguladığı programlarla rekabet edilmesi, mobbing konularının yarattığı olumsuz imaj, örgütlerdeki sosyal ve kültürel ortamın zayıflığı, mobbingi önleme programlarının başarısını azaltabilir. Bu nedenlerle mobbingi önleme programlarının başarısını ve geçerliliğini değerlendirmek için bazı konularının dikkate alınması gerekmektedir. Bu programların faydalı olabilmesi için, programlar hazırlanırken örgütlerdeki grupların yapısı ve davranışları incelenmelidir.

Ekonomistlere göre mobbingin maliyeti, mobbingi önlemek için yapılan programların maliyetinden çok daha yüksektir (Resch, Schubinski, 1996, s.295). Buna rağmen, örgütlerde mobbing karşıtı programlara gereksiz olarak bakılmaktadır. Oysa ki örgütler, sosyal programlara yatırım yaparak örgüt içerisinde ve dışında imajlarını zenginleştirebilirler.

Örgütlerde mobbinge karşı uygulanan sosyal programlar, örgütlerde var olan sorunların açığa çıkmasında da etkili olabilecektir. Örneğin alkol önleme programları buna örnek oluşturabilir. Böyle bir destek-

leyici programa ihtiyaç duyulması, çalışanlarda alkol probleminin olduğunu gösterir. Problemlere ilişkin alınan önlemlerle çalışanlarda motivasyon sağlanabilir. Ancak saptanmayan ya da önemsenmeyen problemler çözümlenmediğinde, mobbingin yaratacağı olumsuz sonuçlar daha da büyüyebilir.

2. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE MOBBİNG ARAŞTIRMALARINDAN ÖRNEKLER

Örgütlerdeki performans düşüklüğünün ve başarısızlığının en önemli nedenlerinden biri olan mobbinge dünyada ve Türkiye'de birçok kamu ve özel kuruluşlarda rastlanmaktadır. Fiil olan Mob kelimesi kitle halinde saldırmak, birinin başına yığılıp toplanmak anlamına gelmektedir (Davenport, Schwartz, Eliot,1999, s.3). 1960'lı yıllarda Avusturyalı araştırmacı Konrad Lorenz, sürüdeki bazı hayvanların bir araya gelerek, içlerinden birini kuşatıp, onu sürüden kovmalarına mobbing demiştir. Daha sonraları İsveçli bir hekim olan Dr. Peter Heinemann, çocuklar arasında gözlemlediği ve çocukların birbirlerine karşı gösterdiği benzer bir davranışı tanımlamıştır (Bilgel, Aytaç, Bayram, 2004, s.13-15). Heinemann, günümüzde mobbing olarak isimlendirilen bu davranışın ciddiyetini ve bu davranışın insanı izolasyona ve hayal kırıklığına sürükleyip, intihara neden olabileceğini belirtmek için de Lorenz'in mobbing terimini kullanmıştır. 1980'li yıllarda Dr. Heinz Leymann'ın mobbing kavramını iş hayatındaki baskı, şiddet ve yıldırma hareketlerini tanımlamak maksadıyla kullandığı görülmektedir. Leymann, İsveç ve Almanya'da yaptığı araştırmalar sonucu taciz ve yıldırma olaylarının iş dünyasında da geniş boyutta yer aldığını ortaya koymuştur. Leymann, araştırmalarında örgütlerde bazı insanların zor insanlar olarak değerlendirildiğini, aslında bu insanların zor insanlar olmadıklarını, fakat örgütün yapısal özellikleri ve kültürü tarafından oluşturulan şartların bu kişileri zor insanlar haline getirdiğini ve bir kere bu niteliğin yakıştırıldığı bireyleri yok etmek için gerekli olan diğer nedenleri de kurumun oluşturduğunu belirlemiştir. Leymann, bu davranışı mobbing olarak tanımlamıştır (Leymann, 1990, s.119-126).

Daha sonraki yıllarda mobbing ile ilgili uluslararası araştırmalar Norveç (Einarsen, Raknes, 1991; Kihle, 1990; Matthiesen, Raknes, Rökkum,1989), Finlandiya (Bjork vd.., 1994; Paananon, Vartia, 1991), Almanya (Becker, 1993; Halama, 1995; Knorz, Zapt, 1996), Avusturya (Niadl, 1995), Macaristan (Kaucsek, Simon,1995) ve Avustralya'da (Mc Carthy, Steehan, Kearns, 1995; Toohey, 1991) yapılmıştır (Martino, Hoel, Cooper, 2003, s.3-99).

Mobbing araştırmaları yeni olmasına karşın; bu olgu, çalışma yaşamının tarihi kadar eskidir. Araştırmalar, Türk tarihinde de bazı olayların arkasında mobbing davranışlarının etkisi olduğunu göstermektedir. Bu örneklerden biri de Baykal'ın kitabında belirttiği Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hüsrev Paşa'nın intiharının arkasında mobbing davranışlarının olduğudur. Hüsrev Paşa'nın intiharına yol açan mobbing uygulaması, Hüsrev Paşa'yı olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilemiştir. Kurumsallaşmış bir örgütte mobbingin adalet sistemini çökerteceği söylenebilir (Baykal, 2005, s.199).

Tarihsel araştırmalara göre Rüstem Paşa, Kanuni devrindeki kurumsallaşma kuralları uyarınca veziriazam ve ikinci vezirin görevlerinden alınınca, kendisinin veziriazam olacağına düşünmüştü. Bu düşüncesi gerçekleşseydi, belki komploya girilmeyerek, sebep olduğu mobbingle Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsallaşmasına zarar verilmeyecekti (Baykal, 2005, s.197). Hürrem Sultan'ın tasarladığı ve Rüstem Paşa'nın uyguladığını varsaydığımız bu mobbing olayında iletişimin de aksadığından söz edilebilir. Ancak bu olaylar, Hüsrev Paşa'nın büyük acılar çekmesine ve intiharına neden olmuştur. Tarihsel araştırmalardan da ortaya çıkan bu bulgular, mobbingin yeni olmadığına işaret etmektedir.

Türkiye'de ise son yıllarda bu konunun önemi üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu konuda Tutar (2003), Çobanoğlu (2005), Tınaz (2006) kitap yazmışlar; Bilgel, Aytaç, Bayram (2004) araştırma yapa-

rak literatüre katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Türk basını ve kitle iletişim araçları da sık sık bu konuyu örneklerle gündeme getirmeye çalışmaktadırlar.

1980'li yıllardan bu yana örgütlerde mobbing konusu özellikle İsveç, Almanya, Fransa ve Norveç gibi gelişmiş ülkelerde pek çok teorik ve ampirik çalışmalara konu olmasına rağmen, Türkiye'de örgütte mobbing ve onun hukuki, sosyal, ekonomik etkilerine ilişkin çok az çalışma bulunmaktadır (Bozbel, Palaz, 2007, s.68).

Türkiye'de yapılmış araştırma sonuçlarına bakıldığında, kısıtlı da olsa bazı verilere ulaşılmaktadır. Human Resources Management, Türkiye'deki mobbing vakalarını araştırmak amacıyla bir anket düzenlemiştir. Yenibiriş.com üzerinden yapılan ankete 100 kişi katılmıştır. Katılanların %56' sını erkekler, %44'ünü kadınlar oluşturmuştur. Katılımcıların %81'i, iş hayatında mobbing ile karşılaştıklarını söylemişlerdir. Diğerleri ise mobbing olaylarına ara sıra rastladıklarını belirtmişlerdir. Mobbingin sonuçlarına bakıldığında ise %27'si istifa etmiş, %18'i işten çıkarılmış, %17'si bu durumu üst yönetime ya da insan kaynakları yetkilisine ilettiğini belirtmiştir. Geri kalan küçük bir oran ise, farklı sonuçlara ulaşmıştır; örneğin üst yönetim ile konuşup, değişiklik olmayınca istifa edenler, durumu ilk amirleriyle paylaşanlar da olmuştur (http:www.insankaynaklari.com.tr/basinda hrml.asp., 2006).

Türkiye'de Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası'nın (SES) asistan, pratisyen, uzman doktor, ebe ve hemşirelerin yer aldığı toplam 1771 kadın sağlık çalışanı üzerinde yaptığı anket, sağlık kurumlarında çalışan kadınların psikolojik baskı ve fiziksel şiddetten yoğun olarak şikayetçi olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınların %40.6'sı örgütte şiddete uğradığını belirtirken, bu şiddet türlerini tehdit, psikolojik ve ekonomik baskı, hakaret, sözlü taciz, fiziksel şiddet ve fiziksel taciz olarak sıralamışlardır. Kadınların %51'i tehdit, psikolojik ve ekonomik baskıdan şikayet ederken, %6.8'i fiziksel şiddete, %3.7'si cinsel tacize uğradığını söylemiştir. Eğitim hastanelerinde çalışan kadınların %43.9'u, devlet hastanelerinde çalışanların %43.3'ü, ihtisas hastanesinde çalışanların %38'7'si, sağlık ocağında çalışan kadınların %28.2'si, örgütte psikolojik ve fiziksel şiddet gördüğünü belirtmiştir (http://mobbingturkiye.net/net/index.php? Option=com.content&task=view&id=81&Hemid=58) .

Bilgel v.d. (2006) tarafından, Bursa ilinde, sağlık ve eğitim sektörleri ile emniyet teşkilatında beyaz yakalı çalışanları üzerinde bir alan araştırması yapılmıştır. Bu çalışmada, çalışanların %55'i mobbinge maruz kaldığı ortaya çıkmıştır. Sağlık sektörü çalışanlarının en çok risk altında olduğu saptanmıştır. Gençlerin, idari görevi olanların ve bekarların daha çok mobbing mağduru olduğu belirlenmiştir. Mobbing davranışını uygulayanların erkekler, amir veya kıdemli kişiler olduğu, kadın çalışanların daha çok kadınlar tarafından mobbinge maruz kaldığı saptanmıştır (Bilgel, Aytaç, Bayram,2004, s.44-54).

Bir diğer araştırma ise Aydın ilinde alışveriş merkezlerinde mobbing konusunda araştırma yapılmıştır. Ankete katılan 300 kişiden 61'i mobbing mağduru olduklarını, fizyolojik, psikolojik ve sosyal birçok sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. (Özdemir, Açıkgöz, 2007, s.915).

Sakaryaspor'un şu anda Türkiye Süper Ligi'nde görev alan profesyonel futbolcularıyla ilgili mobbing üzerine yapılan bir çalışmada da futbolcuların, takım arkadaşları, yöneticiler ve taraftar gruplar tarafından mobbing mağduru oldukları saptanmıştır. Özellikle, ülkemizde futbol klüplerinin gerek futbolcuya, gerekse teknik kadroya yüksek tazminatlar ödememek için, sık sık mobbinge başvurdukları sonucuna ulaşılmıştır (İyem, 2007, s.925).

Diğer bir araştırma banka, otomotiv, eğitim, bilgi teknolojisi ve turizm sektöründe faaliyet gösteren kamu ve özel kurum çalışanına yapılmıştır. Araştırma, mobbing mağdurlarının kişilik özellikleri, negatif duygular ve işten ayrılma niyetleriyle ilişkisi üzerine yapılmıştır. Sonuçta örgütte mavi yakalı çalışanla-

rın daha çok kişiliklerine yönelik mobbing mağduru oldukları, beyaz yakalıların ise çoğunlukla işlerine yönelik mobbing mağduru oldukları ortaya çıkmıştır. Öte yandan mobbing davranışlarının daha çok üstlerden geldiği ifade edilmiştir (Özarallı, Torun, 2007, s.944).

Bu sonuçlar bize mobbing davranışlarının Türkiye'de başta sağlık ve eğitim sektörü olmak üzere otomotiv, turizm, banka gibi pek çok sektörde yaygın olduğunu göstermektedir. Ancak mobbing konusu gizli kalmış, ortaya çıkarılmaya cesaret edilmemiş bir konu olduğundan, mobbing yönetimi konusunda da çok çalışma yapılmamıştır. Mobbingin bu kadar yaygın olması, çalışma hayatına fiziksel ve psikolojik zarar vermesi konunun ciddiyetini ortaya koymakta ve önlenmesi konusunda çalışma yapılması gereğini ortaya koymaktadır.

Üzerinde durulması gereken nokta ise mağdurların "gerçek" bir olguyla ve önemli bir yönetim sorunuyla karşı karşıya kaldıklarının farkına varmalarının sağlanmasıdır. Bu durum başarıldığında mağdurlar bu derece ıstırap çekmeyecek hem de soruna karşı önlem almak kolaylaşacaktır. (Yücetürk, www.bilgiyonetimi.org/cm/s.12, 2002).

3-MOBBİNG ARAŞTIRMALARININ KISITLILIKLARI

Mobbing araştırmalarının yapılmasını ve yaygınlaşmasını engelleyen birtakım kısıtlılıklar söz konusudur. Bu kısıtlılıklar genel olarak üç başlık altında toplanabilir: Örgütteki problemlerin baskı yaratması, örgütün diğer programlarıyla rekabet yaratması, mobbing konularının olumsuz imajı.

3.1. Örgütteki Problemlerin Baskı Yaratması

Hatalı personel seçimi ve işe alım süreci, örgütte sayılı pozisyonları elde edebilmek için bireyler arasında yaşanan acımasız rekabet, mobbingin örgütlerde ortaya çıkmasının örgüt veya var olan yönetime bağlı ana nedenleridir. Bunların yanında örgütte mobbinge yol açan başlıca örgütsel ve yönetsel nedenler arasında, örgüt içi disiplinin sağlanmaması, insan kaynakları masraflarının en düşük düzeye çekilmesi, hiyerarşik yapının katılığı, kapalı kapı politikasının uygulanması, iletişim kanallarının yetersiz olması, çatışma çözüm yeteneklerinin zayıflığı, yetersiz liderlik, takım çalışmasının olmaması, örgüt içi eğitime önem verilmemesi gibi faktörler büyük rol oynar (Laçiner, 2006, s.8).

Mobbing konuları aynı zamanda örgütlerde birer baskı unsuru olarak da yer alır. Kitle iletişim araçlarında mobbing konularına mağdurlar, araştırmacılar, psikolojik danışmanlar sık sık yer vermektedirler. Mağdurlar, örgütsel yapının bir parçasıdır. Mobbing sürecinin ortaya çıkardığı sonuç, mağdurların örgütte izole olarak yaşadığı ve her an için işten ayrılmaya hazır olduklarıdır (Leymann, 1990, s.119-120).

Bazen örgütlerde de birtakım problemler baskı aracı olarak kullanılmakta, bu durum da mobbingi önleme yöntemlerinin uygulanmasını engellemektedir. Örgütteki yönetim stratejisinin kasıtlı olarak mobbing uygulaması bu duruma örnek olarak verilebilir. Eğer yönetimin kendisi mobbing ortamı yaratıyorsa, mobbing önleme programlarının uygulanması da güç olacaktır. Örgütün bu tarz bir stratejiye başvurmasındaki ilk akla gelen gerekçe ekonomik nedenlerdir. Özellikle ekonomik kiriz dönemlerinde, işverenlerin ilk başvurdukları yol genellikle personel sayısında azaltmaya gitmeleridir. Küçülme politikaları nedeniyle istihdamın daraltılması, işgücünün genç çalışanlardan oluşması ekonomik nedenlerle yapılan mobbinge örnek oluşturabilir. Ancak diğer nedenlerle de mobbing uygulanabilir; örneğin, örgütte istenmeyen bir çalışandan kurtulmanın hedeflenmesi gibi (Laçiner, 2006). Ancak bütün problemlere karşın, mobbingin önlenmesini destekleyen iki önemli baskı unsuru vardır. Bunlardan biri halkın mobbing dav-

ranışlarına şahit olduğu örgüte karşı olumsuz düşünceleri, diğeri de sosyal hizmet kuruluşlarının veya sendika temsilcilerinin bu konuda baskı yapmasıdır (Resch, Schubinski, 1996, s.296). Örgütlerde mobbing davranışları açığa çıktığında örgüt bu olumsuz imajı mutlaka değiştirmeye yönelik tedbir alması gerekir. Sendikalar bu konuda yasal tedbirler almak için kuruluşlarla güç birliği oluşturabilirler.

3.2. Örgütün Diğer Programlarıyla Rekabeti

Örgütlerde mobbing önleme yöntemleri, çalışanlara, örgütün büyüklüğüne ve örgütün kaynaklarına bağlıdır. Genelde çalışanlar arasındaki şiddeti önleme politikalarının odaklandığı iki nokta vardır. Bunlardan biri çalışanları korumak, diğeri de çalışanlara yardımcı olmaktır (Swanberg, Logan, Macke, 2006, s.373).

Örgütlerde uygulanan mobbing önleme programları ile yönetimin hazırladığı programlar çoğu zaman rekabet halindedir. Örneğin yönetimin hazırladığı programlar, çatışma yönetim eğitimi, takım çalışması, çalışanların haklarını koruma programları gibi mobbing önleme programlarının konularına bakıldığında, amacının örgüt ikliminin geliştirilmesi olduğu gözlenmektedir. Ancak örgütlerin çoğu mobbing önleme programlarını reddetmektedir.

Yöneticiler, mobbing önleme programlarının maliyetinin yüksek olduğundan söz ederler. Bir yandan da bu tür programların uygulanmasının örgütte sorunları açığa çıkaracağı için güvensizlik oluşturacağını düşünürler. Mobbing sonucunda işgücü devir hızının yüksek olması, yeniden işe alma ve yeniden eğitim gibi konular da örgüte maliyet yükler. Bu durum da örgütte mobbing önleme programlarına ayrılacak maliyetlerin kısıtlanmasına, hatta ayrılacak maliyetlerin de finansal kayıp olarak algılanmasına neden olabilir.

3.3. Mobbing Konularının Olumsuz İmajı

Leymann'ın tanımına göre mobbing bir psiko-terördür. Mobbingin nedeni düşünce ve inanç ayrılığından, kıskançlık ve cinsiyet ayrımına kadar her türlü faktörü kapsamaktadır. (Leymann, 1990, s.119). Çoğu çalışmada mağdur olan kişi kurban, eziyet gören, küçük düşürülen, taciz edilen olarak nitelendirilmektedir. Örgütte bu tanımlamalara maruz kalan kişilerin olması, örgüt için olumsuz bir imaj yaratmaktadır.

Gerçekte mobbingi iyileştirici ve önleyici programlar, bazen örgütün imajı üzerinde olumsuz etkiler yapabilir. Örneğin alkol kullanımını önleme programları uygulayan bir örgütte, çalışanların alkol problemlerinin olduğu açığa çıkabilir. Örgüt çalışanları ve yöneticiler, örgütün imajı açısından bu sorunun duyulmasını istemeyebilirler. Bu kısıtlayıcılar, örgütlerde mobbing önleme yöntemlerinin uygulanmasını ve geliştirilmesini engelleyebilmektedir.

4. MOBBING YÖNETİMİNDE DESTEKLEYİCİ VE RİSK AZALTICI ÖNERİLER

Mobbingi engelleyebilmek için ilk adım, örgüt bünyesindeki rahatsızlıkları zamanında belirleyebilmektir. Bunun için de yöneticiler, mobbing davranışları ile ilgili olarak erken uyarı belirtilerini izlemeli ve gereken önlemleri almalıdırlar.

Erken uyarı belirtilerinin dikkate alınması, mobbingin getireceği işgücü maliyetlerini azaltır, verimliliği arttırır, moral bozukluğunu engelleyerek mobbing mağduru veya mobbingi gözlemleyenlerin motivasyonlarını olumlu etkiler.

Örgütte mobbing yapılıyor mu? Aşağıda verilen sorulara çoğunlukla evet cevabı alınıyorsa, örgütlerde mobbinge ilişkin önlem alınmasına ihtiyaç vardır.

- Örgütte bir sorun çıktığında, sorumluluk hep aynı kişiye mi yükleniyor?
- Önemli görevleri üstlenen çalışanlarda ani işten ayrılmalar var mı?
- Genel olarak işgücü devir hızı yüksek mi?
- Çalışanlar sık sık izin kullanıyorlar mı?
- Örgütte çalışanlarda genel olarak bir mutsuzluk gözleniyor mu?
- Bugün sorun çıkardığı düşünülen çalışanın daha önceki performansı yüksek miydi?
- Özellikle yöneticiler bulundukları mevkii için yeteneksiz ve deneyimsiz mi?
- Çalışanlar arasında iletişim ve işbirliği eksikliği var mı?

Örgütlerde mobbingin oluşma nedenlerinden yola çıkarak saptanmış örgütsel önleme yöntemleri aşağıdaki başlıklar altında incelenebilir. Çatışmaları yönetmek, iş dizaynında değişiklikler, örgütte stresi önleme, uygun liderlik davranışları, eğitim, örgütlerde kişisel ahlak gelişimini sağlamak, mobbing mağdurlarıyla iletişim kurmak, mesleki rehabilitasyon, hukuki önlemler almak mobbing yönetiminde alınacak tedbirler arasında sayılabilir.

1995'lerde Neuberger, örgütlerde mobbing sendromunun yaygınlaşması durumunda etkili önleme ve müdahale yöntemlerinden örgütsel ve bireysel ayrımın önemi üzerinde durmuştur (Resch, Schubunski, 1996, s.298). Bu çalışmada bireysel önlemler olarak nitelendirilen terapi ve rehabilitasyon gibi destekleyici konular üzerinde durulmayacaktır.

4.1. Çatışmaları Yönetmek

Örgütlerde mobbing ve çatışma kavramının hep bir arada kullanıldığı gözlenmektedir. Çatışma ve mobbing sürecinin tanımlanmasında üç adım vardır (Leymann, 1993, s.119-126). İlk adımda mobbing ve çatışma aynı kavram olarak ele alınmaktadır. Çalışanlar arasındaki uyuşmazlığın, çatışmalara ve mobbinge yol açacağı varsayılmaktadır.

Orta adımda, çalışanlar uzun süre çatışmayı algılayamazlar; burada belirli davranışlara ve tutumlara eleştiriler vardır. Çatışma yaşayan bireyin işe uygun olmadığı konusuna odaklanılmıştır. Çatışmaya rağmen birey, halen grup ve örgüt içersindedir. Grupta tarafsız kimse yoktur. Kutuplaşmalar yer almaktadır ve gruplar, alınacak kararlar konusunda baskı yapmaktadırlar.

Mobbing sürecinin son aşamasında, sorun çözümlemeye yönelik tedbirler başlar. Bazı örgütsel politikalar uygulanabilir ve yasal önlemler alınabilir. Çatışma yaratan birey ve grupları ikaz etme, yer değişikliği yapma gibi konular bu aşamada çözümlenmeye çalışılır.

Bir örgütte çatışmaları yöneterek, mobbingi önleyici tedbirler alınabilir. Her şeyden önce çatışmanın çözümünde güçlü bir lider gereklidir. Liderin, kendisinden beklenilen davranışları sergilememesi, grup içindeki gerilimi arttırır ve çatışmaya neden olabilir. Çatışmanın çözümü için özellikle gerek duyulabilecek etkili bir liderlik tarzı belirlenmesinin, çatışmanın cinsine ve grup üyelerinin çatışmayı kendi içlerinde çözebilme yeteneğine bağlı olduğu söylenebilir (Tınaz, 2006, s.34).

Çatışmadan kaynaklanan mobbing durumlarında yöneticiler, profesyonel bir yönetim planı ve prosedürleri hazırlayabilirler. Örneğin yönetici, örgüt kuralları içerisinde çalışanların birbirlerine saygı duymaları gerektiğini empoze etmeye çalışabilir. Bölüm toplantılarında kendisi, çalışanlara model olarak, bilgi vererek, örgüt politikasının birlikte ve uyum içersinde çalışmayı gerektirdiğini ifade edebilir; bununla ilgili çözüm önerilerini sunabilir. Başka bir yöntem de birbiriyle çatışan çalışanları örgütten uzaklaştırmak veya başka bir bölüme transfer etmek olabilir (Nahavendi, Malekzadeh,1999, s.464).

Yönetici burada otoritesini kullanarak, örgüt politikalarını öne sürerek güç kullanabilir. Ancak burada çatışmanın kaynağına inilmediği için çalışanlar, çatışma nedenlerini çözecek belirli beceriler geliştirmeden zorunlu olarak bir sonuca ulaşırlar. Bu durumda, çatışma baskı altına alınmaktadır. Bu taktik, eğer çalışanlar birlikte çalışmak durumunda değillerse uygun bir yoldur (Thomas, 1976, s.889-935).

Örgütlerde bireylerin beklentileri doğrultusunda, çalışanlar arasındaki adaletsizlikleri önleyici programlar uygulanabilir. Çalışanlar arasındaki çatışma ve anlaşmazlıkları önleyici uygulamalar bireylerin sosyal pozisyonlarını belirleyerek, mağdurları koruyucu bir etki yapar. Haksızlıkları ve çatışmaları önlemede birçok model uygulanabilir. Örneğin çatışmaları önlemede tarafsız gözetimcilerle konuşmak çözüm olabilir (Sheppard, 1983, s.193-213). Bu konu işe yaramadığında çatışma yaratan konularla ilgili pazarlık yapılır. Pazarlıkta da belirli kurallar vardır. Örneğin çatışma yaratan her bir gruba belirli bir zaman ayırmak, pazarlık için tekliflerde bulunmak, pazarlığı doğru bir zamanda sonlandırmak, teklifleri doğru bir biçimde reddetmek gibi bir süreç izlenir. Pazarlıkta da başarısız olunmuş ise çözüm hakemlere bırakılır. Bütün bu süreçlerin amacı çatışmaları önleyecek ya da yönetecek mobbing davranışlarına yol açan faktörlerin ortadan kaldırılmasıdır.

Mobbing sendromunun ilerlemesini ve yayılmasını durdurabilmek için yöneticiler, çatışmaları çözümlemek durumundadır. Aksi halde çatışmalar, örgütlerin güç, imaj ve yetişmiş insan gücünü kaybetmesine ve esas varoluş nedeni olan amaçları doğrultusunda ilerleyememelerine neden olacaktır (Çobanoğlu, 2005, s.133). Yönetici esas itibariyle farklılıkları yöneten kimsedir. Mobbing sendromu, farklı kişilikteki grup ve bireylerin çatışmasından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan yöneticiler, çatışmaları ve farklılıkları yönetebilmelidir.

4.2. İş Dizaynında Değişiklikler

Örgütü oluşturan yapısal faktörlerin en iyi ve en uygun bir biçimde koordine edilmesi sürecine iş dizaynı denir (Tushman, Nadler, Nadler, 1997, s.218). İşi yeniden yapılandırma, mobbingi önlemede ilk adımlardan birisidir. Örgütlerde yapılan işlerin farklılaştırılmaması ve birleştirilmemesi veya her ikisinin de gerçekleştirilmemesi kötü dizayn edilmiş işlere, bu durum da çeşitli sorunlara neden olur. Buna karşın iyi dizayn edilmiş işler, mobbing gibi sorunlardan kaçınılmasına, üretim artışlarına ve çalışanların örgütlerde olumlu davranışlar sergilemelerine neden olur. Düşük baskılı işler, işlerin kontrol altında olması, çalışanların sorumluluklarının belirlenmesi ve stresin azaltılması mobbing yönetiminde önemlidir.

Mobbing sürecinin yayılmasını önlemek için yeni yönetim modelleri denenebilir. Örneğin bireysel öneri sistemleri, iyileştirici programlar, sağlıkla ilgili önlemler gibi programların uygulanmasının moti-

ve edici etkisi vardır. Özellikle grup çalışmalarını teşvik etme, katılımlı yönetim modelleri oluşturma sayesinde çalışanlar, işin yeniden yapılandırılmasından etkilenirler. Teorik çalışmalar olumsuz iş koşullarının (monotonluk, kararlara katılım eksikliği, iş planlama ve koordinasyon eksikliği vb) çalışanlarda baskı yarattığı ve strese neden olduğunu ortaya koymuştur. (Whetten, Cameron, 2005, s.120-121).

İş dizaynında diğer bir mobbing önleme yöntemi olarak iş karakteristikleri kuramı uygulanabilir. Bu kuram bireyle yaptığı işin belirli karakterleri arasındaki ilişkinin önemine değinir. Bireyin kişiliği ile yaptığı işin uyumlu olmaması durumunda etik dışı davranışlar ortaya çıkabilecektir. İş karakteristiği olarak sınıflandırılan (iş çeşitliliği, otonomi, sorumluluk ve bireylerarası etkileşim) faktörlerin bütün çalışanları aynı biçimde etkilemediği ortaya çıkmıştır. Çalışanın değerleri, dini inançları ve etnik temelinin çalışanın işe olan davranışlarında farklılık yarattığı gözlenmiştir (Nelson, Quick, 2000, s.473). Yapılan işin birey için anlam taşıması, bireyin iş tatmin düzeyini arttıracağından, bilgi ve becerilerini kullanabileceğinden, gelişme ihtiyacını karşılayacağından dolayı, bireyde mobbinge yol açacak davranışlara da rastlanmayacaktır. Bu sayede kendine olan güveni artan çalışanlar, diğer çalışanlarla daha sağlıklı ilişkiler kurabilecektir.

4.3. Örgütte Stresi Önleme

Örgütlerde bazı stres unsurları mobbing davranışlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bunlardan en sık görüleni rol belirsizliğidir. Rol belirsizliği kişinin yapacağı işiyle ilgili belirsizlik ya da sosyal duygusal belirsizlik olmak üzere iki grupta incelenebilir. Kişi, kendisini başkalarının nasıl değerlendirdiğinden emin olmazsa, etrafına karşı şüphe duyacaktır. Bu durum da çalışanlarda duygusal tepkilere yol açabilir (Tosi, Hamner, 2002, s.301). Duygusal tepkilerin bir kısmını da diğer çalışma arkadaşlarına saldırma, öfkelenme, suçu başkalarına yükleme gibi mobbing davranışları oluşturmaktadır. Bu nedenlerle rol tanımları iyi yapılmalı, işin bireyin beklentilerini karşılayacak düzeyde olup olmadığına dikkat edilmelidir. Rol analiz teknikleri ile çalışanlar, astlar ve gözetimcilerle iletişim kurularak rol beklentileri sınıflandırılabilir (Wagner, Hollenbeck, 2005, s.153). Çalışanlar hangi işlerden, kimlere karşı sorumlu olduklarını bilirlerse, rol belirsizliğine bağlı stres ortadan kalkacaktır. Bu durumda da çalışanlar birbirlerine olumlu tavırlar sergileyeceklerdir.

Aşırı iş yükleme de strese bağlı saldırgan tepkilere yol açabilir. İşler yeniden yapılandırılarak, aşırı çalışan kişilere, isteseler de adaletli olmayan bir iş yükü verilmemelidir. Çünkü aşırı iş yükünden kaynaklanan kontrol ve denge eksikliği, bu kişilerde uzun dönemde olumsuz davranışlar ortaya çıkartabilir (Gibson, Ivancevich, Donnelly, 1985, s.244).

Mobbingin ortaya çıkardığı sonuçların örgütlerde travmatik bir çevre yarattığı araştırmalarla saptanmıştır (Leymann, Gustafsson, 1996, s.272). Bu konuda psikiyatristlere, sosyal güvenlik kurumlarına, insan kaynakları departmanına, yöneticilere, sendikalara, sağlık kuruluşlarına da görevler düşmektedir. Bu kurumların sağladığı yardım ve sosyal destek, stresli olayların çalışanlar üzerindeki etkisini azaltacaktır.

Bu bağlamda uygulanabilecek bir diğer örgütsel destek de sağlık programlarıdır. Bu programlar, çalışanların hem fiziksel hem de ruh sağlıklarını korur. Örneğin, çalışanları bir araya getirerek sigarayı azaltma, alkolü önleme, kilo verme, sağlıklı beslenme, düzenli egzersiz yapma gibi konularda verilen eğitimler çalışanları bir araya getirecektir (Robbins, Judge, 2007, s.675). Bu önlemler örgütte çalışanlarda sosyalleşmeyi sağlayacak, birlikte olma ve sorunları paylaşmayı güçlendirecek, özel yaşantılarını düzene sokacak, kendilerinin önemsendiklerini hissettirecektir. Böylece olayları algılama biçimleri değişerek, saldırgan davranışlar gösterme ve çalışma arkadaşları üzerinde gereksiz baskılar oluşturma eğilimleri azalacaktır.

4.4. Uygun Liderlik Davranışları

Mobbing sürecini önleme yöntemlerinden biri de uygun liderlik davranışlarını sergilemektir. Yönetici eğitimi, üretimi arttırma çabaları ve çatışmaları ortaya çıkarma becerilerini de içine almaktadır. Yöneticiler, mobbing sürecinin başlangıcında ikaz sinyallerini alabilmelidirler. Tecrübeler, liderlik davranışlarını değiştirme konusunun çok ses getirdiğini, ancak gereken ciddiyetin sergilenmediğini göstermiştir (Resch, Schubinski, 1996, s.300).

Yöneticilerin liderlik stilleri ile örgüt sağlığı ve mobbing arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırma yapılmıştır. Dönüşümcü liderlik davranışları sergileyen yöneticilerin örgüt sağlığı puanı yüksek, mobbing davranışları da düşük bulunmuştur. Dönüşümcü liderliğin mobbing konusunda önleyici bir liderlik modeli olduğu söylenebilir (Cemaloğlu, Mobbing, www.sbeotk.hacettepe.edu.tr/duyuru/mob_pps.ppt).Örgütlerin liderlik davranışlarını değiştirmek için sadece orta düzey yönetime yönelik eğitimler yeterli olmamaktadır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken bazı unsurlar bulunmaktadır:

1. Yeni liderlik modeli ilk olarak üst yönetim tarafından uygulanmalıdır. Üstten alta doğru yönetim bir rol modeli olarak yer alır. Üst yönetim tarafından oluşturulan değerler, ortak kültürlerin oluşturulmasında bütünleştirici bir rol oynar. Yöneticiler, bazen bu görevleri koçlara veya mentorlara vermektedirler.

2. Yeni liderlik modelleri genellikle iş esnasında gerçek durumlardan yaşanılarak öğrenilir. Bununla birlikte işi yaparken öğrenme ve işe ilişkin yeni beceriler kazanma öğrenme güçlüğünü de azaltır. Koçlar ve gözetimcilerde işe ilişkin becerilerini aktarmada yardımcı olurlar.

3. Yönetici eğitiminin sonuçları, çalışanlar tarafından düzenli değerlendirmeler ile görülebilir. Yeni beceriler elde etme başarısı, eğitimin kalitesine bağlıdır. Değerlendirme, eğitimin kalitesi hakkında önemli bir geribildirimdir.

Mobbing davranışlarını uygulayanların psikolojik sorunları olsa da, yöneticiler bu tür durumlara çözüm bulabilirler. Çalışanları tanıyıp, davranışlarını düzeltmelerine yardımcı olacak etkili yöntemler kullanabilirler. Mobbingin ortadan kaldırılmasında birden fazla yöntem uygulanabilir; ancak hangi tür mobbinge hangi yöntemin uygulanacağının tespiti için mobing davranışlarının iyi analiz edilmesi gerekir (Tutar, 2004, s.145). Yönetici, öncelikle psikolojik süreçler ve insan kaynakları yönetimi konusunda bilgili olmalı; başka insanların tutum, davranış ve duygularını anlayabilmelidir. Psikolojik süreçler kişinin kalıtımsal faktörleri, aile, arkadaşlık ilişkileri ve eğitim gibi çevresel etkilerin karışımıyla oluşur. Bu süreçler bir araya gelir ve bazı kimselerin yıkıcı, baskıcı, yıldırıcı davranışlar içine girmesine neden olur. Yönetici, bu davranışları takip ederek, çalışanların hem kendi hem de başkalarının kariyerlerini mahvetme tehlikesi taşıyan belli davranışlarını kontrol etmelerine yardımcı olmalıdır. Örgütlerde mobbingi önlemede yöneticilerin alacağı tedbirlerden biri de kişilerarası ilişkileri düzeltmektir. Yöneticiler, çalışanlar arasındaki işbirliğini arttırmak ve onları kontrol altına almak için kişilerin duygularını, ihtiyaçlarını bilmek durumundadırlar. Çalışanlar arasında pozitif sinerji yaratabilecek uygun ortamlar hazırlamalıdırlar. Yöneticiler aşağıda belirtilen önlemlerin bir veya daha fazlasını uygulayarak kişilerarası ilişkileri yumuşatabilirler (Newstrom, 2007, s.263) .

- Duygusal zekayı geliştirmek,
- Çalışanların özel yaşamlarını öğrenmek,
- Çalışanların tercihleri, ilgileri, değerleri, hoşlandıkları veya hoşlanmadıkları konular hakkındaki bilgileri aklında tutmak,

- Çalışanların işe olan ilgilerini, ruh hallerini, bağlılıklarını ve tatminlerini izlemek,
- Çalışanların sosyalleşmesini sağlayacak, becerilerini geliştirecek faaliyetleri uygulamak ve desteklemek.

Sıralanan bu öneriler, çalışanların kendilerini iyi hissetmelerine neden olabileceği gibi, onları mobbing davranışlarına iten nedenleri de ortadan kaldıracaktır. Çünkü bireyleri mobbinge yönelten nedenler olarak, duygusal zekadan yoksun olma, korkaklık, güvensizlik, insani ve etik değerlerden uzak olma gösterilmektedir. Yöneticinin alacağı tedbirler uyum, onay, sadakat, bağlılık, güven oluşturabilecek ortam yarattığından mobbing davranışını önleyebilecektir.

4.5. Eğitim Yoluyla Mobbingi Önleme

Mobbing mağduru kişiler daha önce de belirtildiği gibi endişe, depresyon, psikosomatik şikayetler gibi olumsuz etkilerle karşı karşıyadır. Bu sonuçlar ortaya çıktığında yöneticiler, psikologlar, rehberler zarar görmüş personele yardımcı olmalı; hem içerden hem de dışarıdan, çalışanlara profesyonel yardım sağlamalıdırlar (Niedl, 1996, s.247). Örgütlerde mobbingin ilk aşamada fark edilmesi, yönetilmesi ve başa çıkması için yöneticilerin eğitilmesi gerekmektedir. Örgütlerde psikolojik taciz, saldırı, mobbing ile ilgili kavramlar iyi tanımlanmalı, hangi davranışların mobbing olduğu da iyi anlaşılmalıdır (Einarson, Skogstad, 1996, s.186).

Örgütteki psikolojik saldırıları önlemenin en önemli adresi eğitim programlarıdır. Örgütte mobbingi önleme eğitimleri, müdahale stratejilerinden en yaygın olanıdır. Çünkü müdahale tekniklerinin her biri ayrı bir eğitimi içerir (örneğin liderlik, mesleki rehabilitasyon, çatışma ve stres eğitimi gibi). Bilgi ve becerilerin geliştirilmesi ile örgütte oluşabilecek olumsuz davranışlar engellenebilir. Eğitimin diğer bir amacı da bu davranışların nedenlerini anlama ve örgütte olumsuz davranışları teşvik edenleri duygusal ve davranışsal açıdan yönetebilmektir (Schat, Kelloway, 2006, s.83).

Mobbingi yönetmenin diğer bir yolu da çalışanların örgütün amaçları doğrultusunda bütünleşmeleri için sürekli eğitilmeleridir. Böylece örgütte ben değil biz duygusu yaratabilecek ortak bir kültür oluşturulabilir.

4.6. Kişisel Ahlak Gelişimini Sağlamak

Leymann'a göre mobbing süreci gözetimciler, yöneticiler veya cesaretli çalışanlar liderliğinde önlenebilir. Leymann'a göre mobbingi önleyebilmek için hangi davranışların kabul edilebilir, hangilerinin kabul edilemez olduğu belirlenmelidir (Resch, Schubinski, 2006, s.302). Örneğin örgütlerde sıkça rastlanan politik davranışlar mobbinge yol açar. Çalışanlar üzerinde olumsuz etkisi olan politik davranışlarla mücadele edilmesi gerekir. Üst düzey yöneticiler alt düzeyde çalışanların uygulayacağı davranış standartlarının yaratıcısıdırlar. Gücünü kullanırken açık şekilde politik davranışlar sergileyen bir yönetici, astlarının da benzer şekilde davranacağı bir örgüt iklimi yaratacaktır. Yöneticiler ahlaklı, rasyonel davranış örnekleri sergilemedikleri sürece, astların olumsuz davranışlarını engelleyemezler (Greenberg, Baron, 1993, s.426-427). Özellikle yöneticilerin çalışanlarına örnek olabilecek davranışlarda bulunmaları gerekir. Örneğin yöneticinin çalışanlar da din, dil, cinsiyet, etnik kökene dayalı bir ayrım yapmaması etik bir sorumluluktur. Çalışanlar, yöneticinin bu tutumundan hoşnutluk duyarak onu model alabilirler (Stenberg,1994, s.21).

Kişisel ahlak gelişimini kontrol eden konulardan biri de etik standartlar koymaktır. Etik standartlar koymak ve çalışanları da ikna etmek mobbing süreci oluşumunu engeller. Etik kodlar ve standartlar, bireyi istenmedik davranışlardan uzaklaştırarak kontrol görevi üstlenir. Örgütlerde uygulanan etik programlar, çalışanları eğiterek kişisel ahlak gelişimine yardımcı olurlar. Leymann, ahlak standartlarını geliştirmek için eğitim programlarından yararlanabileceğini belirtmiştir. Eğitim sırasındaki geri bildirimler de mobbing önleme sürecinde yeni tecrübeler kazandırmaktadır. Genelde mobbing eğitimine örgütün tüm çalışanları katılmalıdır.

4.7. Mobbing Mağdurlarıyla İletişim Kurmak

Etkili bir yönetim anlayışının vazgeçilmez parçasını oluşturan iletişim düzeni, bir örgütte açık, anlaşılır ve doğru işleyen kanallar biçiminde devreye sokulmamışsa, bu durumda çalışanlar ve onlardan uzaklaşan yöneticileri bir araya getirmek kolay iş değildir (Sabuncuoğlu, Tüz, 2003, s.65). Doğru iletişim gerçekleşmediğinde yabancılaşma, örgütten fiziksel anlamda olmasa bile ruhsal anlamda kopmalar yaşanabilir. Özellikle yönetici, astlarla ve örgütle iletişimi kopardığında, mevcut mobbing olaylarını göremeyecek ve mağdurlar artmaya devam edecektir.

Mobbingi önleyici tedbirler almamak, gizlemeye çalışmak, bu konuda mağdurlarla iletişim kuramamak, mobbing olaylarının yaygınlaşmasına neden olabilecektir. Bu nedenlerle örgütlerde mobbing mağdurları ile konuşularak uygun programlar oluşturulabilir. Öncelikle bu mağdurların bazıları (kadınlar, özürlüler, etnik azınlıklar) uygulama alanı olarak seçilebilir. Bu model üç durumda uygulanabilir (Resch, Scbunski, 2006, s.302):

- Farklı bölümlerden kişilerle iletişim kurulmalıdır. Mobbing mağdurları tarafsız kişilerle konuşmalıdır. Örneğin iletişim kurulacak kişi, yönetim kurulundan birisi ise, çalışanlar arasındaki çatışmalar açığa çıkarılmayabilir.
- İletişim kurulacak kişiler, görevleri konusunda iyi eğitilmiş olmalıdır. Bu sık görülen problemlerden biridir. Çünkü mobbing konusu medyada, kitaplarda, dergilerde sık sık yer aldığı için birçok kişi bunları okuyarak veya dinleyerek kendini uzman zannetmektedir. Mobbing konusu, örgütlerde mesleksel çatışmalar, tartışmalar veya zayıf örgüt ikliminden kaynaklanan problemlerle karıştırılabilir. Bu nedenle mobbing mağdurları ile iletişim kurarak çözüm yolları arayanlar eğitilmiş olmalıdır.
- Problemler hakkında konuşmaları için mağdurlara fırsat verilmelidir. Hiyerarşik yapı içersinde çözümler üretilmelidir. Mobbing mağduru çalışanlar, mobbing uygulayan kişiye taciz edici söz ve davranışlarını durdurmalarını açıkça söylemeleri ve bu konuşmayı yaparken gerekirse tanıklık edebilecek bir kişinin olmasını sağlamaları, yaşadıkları olayları, verilen anlamsız emirleri ve uygulamaları yazılı olarak kaydetmeleri, tacizde bulunan kişiyi bağlı bulunduğu birimin en üst amirine, insan kaynakları departmanına ve /veya yönetim kuruluna raporlamaları, hem yardımcı olması hem de kanıt oluşturması bakımından gerekiyorsa tıbbi ve psikolojik yardım almaları ve iş arkadaşları ile durumu paylaşmaları faydalı olacaktır (Ergenekon, 2006, s.36). Mobbing mağdurlarıyla sadece iletişimde bulunarak şikayetleri dinlemek, mobbing artışını engellemez; mutlaka gerekli önlemler alınmalıdır.

4.8. Mobbingi Önlemede Mesleki Rehabilitasyon

Mobbingi önlemede gözetimciler mobbing davranışlarının ilk işaretlerini görebilmeli, bir veya birden fazla çalışanla görüşme yaparak, tehlikede olan çalışanlara tavsiyelerde bulunmalıdır. Bazen yöneticiler harekete geçmek için tek bir örneği yetersiz olarak görebilirler. İlk adımda mobbinge müdahale etme ve önlemenin bir yolu da örgütün dışında gelişen, örgütü etkileyebilecek olayları düzeltmek, örgütsel düzeni ve etik davranışların yerleşmesini sağlamaktır (Leymann, 1996, s.130).

Mobbing sürecinde çalışanları tehlikelere karşı korumak, gözetimci ve yöneticilerin sorumluluğundadır; çalışanların mobbing sürecinden etkilenip etkilenmediklerini hissettiklerinde mesleki rehabilitasyon önerebilirler.

Zarar bir kez oluştuktan sonra yönetim ne yapmalıdır? İnsanların damgalanması önlenmeli, kişiler daha önceki saygınlık ve sorumluluklarına dönebilecek şekilde rehabilite edilmelidir. Yönetim;

- Bir özür,
- Tedavi,
- Örgütte başka bir görev ve gerekiyorsa eğitim,
- Teşvik ve destek,
- Başka bir iş bulmaya yardım sağlayabilir.

1987 yılında İsveçli bir işletme ekonomisti, çalışanlara mesleki rehabilitasyon sağlamanın (ne kadar pahalı da olsa) ve çalışma koşullarını yeniden düzenlemenin, hastalık izinleriyle, çalışamaz durumda olma iddia ve talepleri ya da hesaplaşmalarla uğraşmaktan çok daha az maliyetli olduğunu iddia etmiştir (Davenport, Schwartz, Elliott, 2003, s.127).

Örgütsel sağlığın geliştirilmesi başka bir mesleki rehabilitasyondur. Sağlıklı bir örgüt hiçbir şiddet olayının yaşanmadığı, çatışmaların olmadığı bir örgüt olmaktan çok, ortaya çıkan sorunları çözebilme yeteneği olan örgüttür. Örgütsel sağlığın olduğu örgütlerde, çalışanlar arasında uyum, işbirliği ve tarafların birbirlerine karşı davranışlarını nezaket kuralları belirler. Kişiyi psikolojik ve fiziksel açıdan tatmin eden, aynı zamanda kendi gelişme stratejilerini de gerçekleştirebilen örgütler sağlıklı örgütlerdir (Tutar, 2004, s.152).

Örgüt iklimi ve psikolojik iş çevresi düzenlemesi, risk faktörlerinin ortadan kaldırılması mobbingi önlemede etkilidir. Örgütün amaç ve yöntemlerinin belirgin olmaması, bireyler arası çekişmelerin yarattığı baskı, soğuk çalışma ilişkileri, örgütten uzaklaşma duygusu, bireyler arasındaki tedirgin edici davranışlar, sistemdeki karmaşıklıklar örgütte bireylere karşı duyarsızlıklar, olumsuz örgüt ikliminin sonuçlarıdır (Vartia, 1996, s.203-204). Bu olumsuzlukları gidermede, çalışanlar arasındaki ilişkileri düzelterek sosyal etkileşimi arttırmada psikolojik iş çevresi ve mesleki rehabilitasyon önem taşımaktadır.

4.9. Mobbingi Önlemede Hukuk

Mobbing mağdurlarının yasalar önünde ne gibi haklarının olduğu konusu iyi bilinmemektedir. Mobbing sürecinin insanların kişisel bütünlüklerine zarar vermemesi için her şeyden önce, patronların, yöneticilerin ve diğer görevlilerin iş etiği ve insan ilişkileri konusunda duyarlı olmaları beklenir (Çobanoğlu, 2005, s.198).

ABD'nin 50 eyaletinin hiçbirinde mobbing başlı başına ele alınmıyorsa da, özellikle Medeni Kanun yasaları gibi bazı yasalar, mobbing kurbanlarının haklarını aramada başarıyla uygulanmaktadırlar (Davenport, Schwartz, Elliott, 2003, s.161).

Amerikan hukukunda son yıllarda iş ilişkisinden kaynaklanan ve tazminatlara neden olan kavram kasıtlı olarak duygusal zarara yol açan uygulamalardır. Son yıllarda haksız feshe uğradığını düşünen işçilerin, bu sebebe dayalı olarak işverenlerinden tazminat talep ettikleri; bunun içinde işverenin davranışının kasıtlı olarak ve duygusal zarara yol açtığını ispatlama yoluna gittikleri sıkça görülmektedir. Bu konuda oluşan doktrine göre, her fesih kasıtlı olarak duygusal zarara yol açmamakta; zararın normal günlük yaşam koşulları çerçevesinde tüm sınırları aşan ve olağanüstü duygusal çöküntü yaratan bir zarar olması aranmaktadır. Bir olayda, bir üst yöneticinin süregelen tacizkar, sindirici, utandırıcı, müstehcen ve kaba davranışları, işverenin kasıtlı olarak duygusal zarara yol açan davranışlar sebebiyle sorumluluğunu gerektirmiştir. Buna karşılık, sendika üyesi olmaması sebebiyle sözleşmesi yenilenmeyen işçinin talebi, zararın başka yollarla telafi edilebileceği ve kasıtlı olarak duygusal zarara yol açan bir hal olmadığı için reddedilmiştir (Aydın, 2002, s.241).

Türk hukukunda mobbinge bakıldığında mobbing konusunu düzenleyen doğrudan bir kural mevcut değildir. 4857 sayılı İş Yasası, sadece cinsel tacize ilişkin iki hüküm içermektedir. Bunlardan birincisine göre, işçinin diğer bir işçi ve üçüncü kişiler tarafından örgütte cinsel tacize uğraması ve bu durumu işverene bildirmesine rağmen gerekli önlemlerin alınmaması halinde, söz konusu işçi iş sözleşmesini haklı nedenlerle feshedilebilecektir (İsk. M.24/II-d). Diğer hüküm ise, işçinin işverenin başka bir işçisine cinsel tacizde bulunması halinde, işverene söz konusu işçinin iş sözleşmesini haklı sebeplerle feshetme yetkisi vermektedir (İsk.m.25/II-c).

Bunun yanı sıra, 4857 sayılı İş Kanunu'nun iş güvencesine ilişkin hükümleri uyarınca da, örgütte iş arkadaşlarını psikolojik, duygusal ve davranışsal bir şekilde rahatsız eden, yani mobbing uygulayan işçinin iş sözleşmesi de işverence geçerli sebeplerle feshedilebilecektir (Aktekin, 2006, s.240).

Bu hükümlerin yanı sıra, yeni Türk Ceza Yasası'nın 105. maddesi de, cinsel tacize ilişkin bir hüküm içermektedir. Bu düzenlemeye göre; bir kimseyi cinsel amaçlı olarak taciz eden kişi hakkında mağdurun şikayeti üzerine, üç aydan iki yıla kadar hapis cezasına veya adli para cezasına hüküm olunacaktır. Bu fiiller, hiyerarşi ve hizmet ilişkisinden kaynaklanan nüfusu kötüye kullanmak suretiyle ya da aynı örgütte çalışmanın sağlandığı kolaylıktan yararlanılarak işlendiği takdirde, verilecek ceza yarı oranında arttırılacaktır. Bu fiil nedeni ile mağdur işi terk etmek mecburiyetinde kalmış ise, verilecek ceza bir yıldan az olamayacaktır.

Bu hükümlerin yanı sıra, Türk Borçlar Kanunu Tasarısı'nın 421/1. maddesi; "işveren, hizmet ilişkisinde işçinin kişiliğini korumak ve saygı göstermek, sağlığını gerektirdiği ölçüde gözetmek ve örgütte ahlaka uygun bir düzenin gerçekleştirilmesini sağlamakla, özellikle kadın ve erkek işçilerin cinsel tacize uğramamaları ve cinsel tacize uğramış olanların daha fazla zarar görmemeleri için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür" hükmünü içermektedir (Aktekin, 2006 s.241).

Hukuki açıdan değerlendirildiğinde mobbingi önlemede alınan tedbirlerin daha çok cinsel tacizle ilgili olduğu gözlenmiştir. Mağdurun aşağılanması, alay edilmesi, dışlanması, kasıtlı olarak zarar görmesi, örgütteki bilgilerden ve yeniliklerden yoksun bırakılması gibi mobbing davranışlarından korunmasına yönelik hukuki tedbirler alınmamıştır. Oysa ki bugün yoğun rekabetin olduğu örgütlerde bireyler, birbirlerinin küçük düşürülmesi, görevlerinin elinden alınacağına ilişkin tehditler almaları, başarılarının olduğundan daha az gösterilmesi, iftiraya uğrama, yeteneğinin eleştirilmesi gibi pek çok mobbing davranışlarına maruz kalmaktadırlar.

5. SONUÇ

Son yıllarda özellikle gelişmiş, rekabetin yoğun olduğu ülkelerde yaygınlaşan mobbing davranışları hem bireylere, hem de örgütlere zarar vermektedir. Mobbing duygusal bir saldırıdır; amacı ise örgütlerde istenmeyen ya da yıpratılmak istenen kişilere karşı baskılar yaparak, onların direnme gücünü yok edip, işten ayrılmalarına neden olmaktır.

Örgütlerde kurum kültürünün yerleşmemiş olması, yöneticilerin mobbing konularına ilgisizliği, çalışanlara örgütte önem verilmemesi, etik değerlerin zayıflığı, iletişim eksikliği, yıkıcı rekabet, mobbing davranışlarını körüklemektedir. Mobbing, örgütlerde bulaşıcı hastalık gibidir. Önleyici tedbirler alınmadığında yaygınlaşacak ve tüm topluma zarar verici hale gelecektir. Bu durum da örgüte olan güveni dolayısıyla, çalışanların örgüte bağlılığını, motivasyonunu, tatminini azaltacak, çalışma ortamını stresli bir hale getirerek, iş verimliliğini düşürecektir. Bireyin kıskançlık, hırs, rekabet, saldırganlık gibi psikopatolojik davranışlar göstermesi ve örgütlerin de bu tür kişilere zemin hazırlaması örgütte travmalara yol açacaktır. Bu nedenlerle örgütlerin duygusal iklimi kontrolü, duyarlılık eğitimleri ve kişisel gelişim eğitimlerine önem vermeleri gerekmektedir.

Mobbing her örgütte veya her türlü örgütte ortaya çıkabilir. Bireyler mobbing davranışlarında bulunabildikleri gibi, günün birinde mobbing mağduru da olabilirler. Bunun için mobbing önleme, yönetme ve mücadele yöntemleri hem örgüt hem de bireyler tarafından uygulanmalıdır. Mücadele etmenin bir yolu da hem yöneticilerin, hem de bireylerin bu konunun öneminin farkında olmalarını sağlamaktır.

Mobbing davranışlarını önlemede en önemli adım örgütlerde zamanında önlemler almak, örgüte ve çalışanlara zarar vermesini engellemektir. Mobbingi yönetme konusunda öneriler özetle aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir.

- Örgütün kültürel yapısı oluşturulmalı, kültürel değerler çalışanlar tarafından benimsenmeli,
- İşyeri mobbing eğilimleri ve bu eğilimleri etkileyen faktörler saptanmalı,
- İş tanımları yapılmalı, çalışanların görev ve sorumlulukları belirlenmeli,
- Örgütlerde stres yaratıcı ortamlar ortadan kaldırılmalı(Eşit kariyer fırsatları, adaletli ücret politikalarının, iş güvenliğinin sağlanması, yıkıcı rekabetin azaltılması gibi),
- Etkin, güvenli, konusunun uzmanı yöneticilerle çalışılmalı,
- Sürekli eğitim programlarından yararlanmalı (Stres, Mobbing, Kişisel Gelişim Eğitimleri gibi),
- Örgütlerde uzman rehberler, psikologlar çalıştırılmalı,
- Örgütlerde etik kodlar oluşturulmalı ve çalışanların etik değerleri içselleştirmeleri sağlanmalı,
- İletişime önem vererek, sık sık yüzyüze iletişim kurabilecekleri ortam yaratılmalı,
- İşe alım ve yerleştirme sürecinde kişilik iş uyumuna dikkat edilmeli,
- Mobbing davranışının örgüte olan maliyetleri belirlenmeli,
- Mobbingi önleyici hukuki tedbirler alınmalı ve mobbing mağdurları hukuken korunmalıdır.

Bugün bütün dünyada önemli bir sorun olarak görülen mobbing konusunda Avrupa Birliği ülkelerinde çeşitli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Ülkemizde de pek çok kişiyi etkileyen bu toplumsal sorunun açığa çıkarılarak, yasalarla ve cezalarla önlenmesi konusunda çalışılmasında yarar görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aktekin, Ş. (2006). Alman Mahkeme Karalarları Işığında Mobbing Uygulamalarına İlişkin Bir İnceleme. Mess Sicil İş Hukuku Dergisi Aralık, 4: 240-242.

Arpacıoğlu, G. (2003). İşyerindeki Stresin Gizli Kaynağı: Zorbalık ve Duygusal Taciz. HR Dergisi Kasım-Aralık:1-7.

Arpacıoğlu, G. (2006). İşyerinde Stresin Gizli Kaynağı: Zorbalık ve Duygusal Taciz. **(Online)** (erişim tarihi 1 Mart 2006) (http/www.insankaynaklari.com/makaleler).

Aydın, U. (2002). İş Hukukunda İşçinin Kişilik Hakları. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.

Baron, R. A., Greenberg, J. (1990). Behavior in Organizations. Allyn and Bacon Press: New York.

Baykal, A. N. (2005). Yutucu Rekabet Kanuni Devrindeki Mobbing'den Günümüze. Sistem Yayıncılık: İstanbul.

Bilgel, N., Aytaç, S., Bayram N. (2004). Çalışma Yaşamında Yeni Bir Baskı Aracı: Mobbing. Proje No:T-2003/38), Bursa.

Bozbel S., Palaz S.,(2007). İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing) ve Hukuki Sonuçları. Tisk Akademi 2(3):67-79.

Cemaloğlu, N. (2007). Mobbing. **(Online)** (erişim tarihi 29 Nisan 2007).(www.sbeotk.hacettepe.edu.tr/duyuru/mob_pps.ppt).

Çobanoğlu, Ş. (2005). Mobbing: İş Yerinde Duygusal Saldırı ve Mücadele Yöntemleri. Timas Yayınları:İstanbul.

Davenport, N., Schwartz R. D., Elliott, G. P. (2003). Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz. (Çev:Osman Cem Önertoy), Sistem Yayıncılık: İstanbul.

Einarsen, S., Skogstad, A. (1996). Bullying at Work: Epidemiological Findings in Public and Private Organizations. European Journal of Work and Organizational Pschology 5(2):185-201.

Ergenekon, S. (2006). İşyerinde Duygusal Taciz. **(Online)** (erişim tarihi 1 Mart 2006) (http/www.insankaynaklari.com/makaleler).

Field, T. (2006). Bullying in a Public Sector Organization Being Privatised. **(Online)** (erişim tarihi 20 Mart 2006) (http:/www..bullyonline.org/personel.htm.).

Gibson, J.V., Ivancevich, J., M.Donnelly, J. H. (1985). Organization, Behavior, Structure, Processes. Business Publications: Texas.

Greenberg, J., Baron, R. A. (1993). Behavior in Organizations. A Division of Simon &Schuster Inc.

İyem, C. (2007). Futbolda Mobbing: Sakaryaspor A.Ş. Örneği. XV. Ulusal ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, 25-27 Mayıs, Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F. Sakarya.

Laçiner, V. (2006). Mobbing: İş Yerinde Psikolojik Taciz. **(Online)** (erişim tarihi 25 Nisan 2006) (http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=98)

Leymann, H. (1990). Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. Violence and Victims 5(2):119-126.

Leymann, H. (1996). The Content and Development of Mobbing at Work. European Journal of Work and Organizational Psychology 5(2):165-184.

Leymann, H., Gustafsson, A. (1996). Mobbing at Work and the Development of Post Traumatic Stres Disorders. European Journal of Work and Organizational Pschology 5(2): 130-272.

Lorenz, K. (1991). Here am I Where are You? The Behavior of the Greylag Goose. Harcourt Brace Jovanovich: New York.

Martio D.V., Hoel, H., Cooper, C.L. (2003). Preventing Violence and Harrasment in the Workplace. European Foundatition for the Improvement of Living and Working Conditions:Ireland.

Nahavendi, A., Malekzadeh, A.R. (1999). Organizational Behavior. Prentice Hall: New Jersey.

Nelson, D. L., Quick, C.J. (2000). Organizational Behavior. South Western College Publishing: New York.

Newstrom, J. W. (2007). Organizational Behavior, Human Behavior at Work. Mc Graw-Hill: New York.

Niedl, K. (1996). Mobbing and Well-Being: Economic and Personnel Development Implications. European Journal of Work and Organizational Psychology (2):239-249.

Özarallı, N., Torun, A., (2007). Çalışanlara Uygulanan Zorbalığın Mağdurların Kişilik Özellikleri, Negatif Duygular ve İşten Ayrılma Niyetleriyle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. XV. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F., Sakarya.

Özdemir, M., Açıkgöz, B. (2007). Mobinge Maruz Kalanların Tepki Seviyelerinin Ölçümü. XV. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 25-27 Mayıs, Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F., Sakarya.

Resch, M., Schubinski, M. (1996). Mobbing-Prevention and Management in Organizations. European Journal of Work and Organizational Psychology 5(2):295-302.

Robbins, S. P., Judge, T. A. (2007). Organizational Behavior. Prentice Hall:New Jersey.

Sabuncuoğlu, Z., Tüz, M. (2003). Örgütsel Psikoloji, Furkan Yayıncılık:Bursa.

Schat, A.C. Kelloway, K. E. (2006). Training as a Workplace Aggression Intervention Strategy. in E.Kevin Kelloway, Julian Barling, Joseph J.Hurrell, Jr. (Eds), Handbook of Workplace Violence. Sage Publications: London.

Sheppard, B.H.(1983). Managers as Ingusitors: Some Lessons from the Law. in M.Staw&L.L. Cumming (Eds), Negotiating in Organizational Behavior. Sage Publications: Beverly Hills.

Stenberg, E. (1994). Just Business Ethic. Warner Books:London.

Swanberg, J.E., Logan, T.K., Macke, C. (2006). The Consequences of Partner Violence on Employment and the Workplace. Handbook of Workplace Violence Sage Publications:London.

Thomas, K.W. (1976). Conflict and Conflict Management. in M.Dunnette (Ed), Handbook of Industrial and Organizational Psychology. Chicago, Rand McNally.

Tınaz, P. (2006). İş Yerinde Psikolojik Taciz: Mobbing. Beta Basım Yayım Dağıtım:İstanbul.

Tosi, H., Hamner, J. C. (2002). Organizational Behavior and Management. John Wiley and Sons: New York.

Tushmann, M.L., Nadler, N.B., Nadler, D.A., (1997). Competing by Design: The Power of Organizational Architecture. Oxford University Press: Oxford.

Tutar, H. (2004). İş Yerinde Psikolojik Şiddet. Platin Yayınları:Ankara.

Wagner, J. A., Hollenbeck, J. R., (2005). Organizational Behavior. Thomson South-Western: Ohio.

Whetten, D.A., Cameron, K.S. (2005). Developing Management Skills. Pearson Prentice Hall: New Jersey.

Yücetürk, E. (2002). Örgütlerde Durdurulamayan Yıldırma Uygulamaları Düş mü? Gerçek mi?. (erişim tarihi 26 Ocak 2006) (http://www.Bilgi Yönetimi.org/cm/pages/mkl gos.php?nt=226).

Vartia, M. (1996). The Sources of Bullying-Psychological Work Environment and Organizational Climate. European Journal of Work and Organizational Psychology 5(2):203-204.

Zapf, D., Knorz, C., Kulla, M. (1996). On the Relationship between Mobbing Factors and Job Content: The Social Work Environment and Health Outcomes. European Journal of Work and Organizatianal Psychology 5: 215-237.

———————-(2005). Lider Geliştirme (çev: Barış Özçorlu), Harvard Business Review. MESS Yayınları:İstanbul.

———————-(1999). Bullying at Work. **(Online)** (erişim tarihi 4 Nisan 2007) (http/www.ihc.org.uk/members / pubs/ factsht /64 fact.htm. , November)

———————-(2006). (Online) (erişim tarihi 4 Nisan 2007) (http: www.insankaynaklari.com.Tr/ basinda html.asp.)

———————-. (Online) (erişim tarihi 5 Ağustos 2007) (http://mobbingturkiye.net/net/index.php?

Option=com.content&task=view&id=81&Hemid=58) .

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No:2 : 335-354 (2007)

REKLAMVEREN REKLAM AJANSINI HANGİ NEDENLERLE SEÇER? TÜRKİYE'NİN EN BÜYÜK REKLAMVERENLERİYLE ANKET ÇALIŞMASI

Yrd. Doç. Dr. Tanses GÜLSOY*

ÖZ

Türkiye'de reklamverenin reklam ajansı seçiminde önem verdiği özelliklere ilişkin çok az sayıda araştırma bulunmaktadır. Reklamverenin ajans seçiminde kullandığı ölçütleri ortaya çıkarmak amacıyla Türkiye'nin en büyük reklamverenlerinden 52'siyle bir anket yapılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, ana ajansın seçimindeki en önemli unsurlar yaratıcılığa ve diğer ajans ürünlerine odaklanmaktadır. Reklamverenlere, bugün yeni bir ajans seçmek durumunda aynı unsurları nasıl değerlendirecekleri sorulduğunda bazı anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu bulgu, reklamverenin ajansla çalışma süresi içinde kimi unsurlara başlangıçta olduğundan daha çok önem verdiğine işaret etmektedir. Ajans seçim ölçütlerine verilen önem düzeylerinde sektörel farklılıklar da görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *reklam ajansı seçimi, reklamveren-ajans ilişkisi.*

THE ADVERTISER'S REASONS FOR SELECTING AN ADVERTISING AGENCY: A SURVEY OF TURKEY'S LEADING ADVERTISERS

ABSTRACT

Surprisingly little research has been done in Turkey on the reasons for which advertisers select their advertising agencies. A survey with 52 of Turkey's biggest advertisers strongly affirms the importance of creativity and other aspects of the agency's product as key criteria in the selection of the lead creative agency. The investigation of how advertisers would evaluate the same criteria today as compared with the past has revealed some significant differences. Advertisers seem to think that certain aspects that they have underrated during the actual selection should receive greater importance today. The research also suggests that there are some significant sectoral differences in the importance accorded to various selection criteria.

Keyword: *advertising agency selection, advertiser-agency relationship.*

* Beykent Üniversitesi, e- mail: tansesgulsoy@beykent.edu.tr

1. GİRİŞ

Reklamveren-reklam ajansı ilişkisinin başarısı, reklamveren için artan pazar payı ve daha güçlü marka imajı anlamına gelebilir. Reklamcılık tarihimiz pek uzun olmasa da, başarılı reklam kampanyalarıyla büyütülen ve yaşatılan marka öykülerine sahiptir. İlişkinin sona ermesi ise reklam kampanyalarının sürekliliğini etkileyebildiği gibi, markaların pazar konumunu sarsabilir, reklamverenin rakipleri karşısında gücünü yitirmesine neden olabilir. Bu nedenle, reklam ajansı seçimi, reklamveren açısından yaşamsal önem taşıyan bir karardır. Reklam ajansı seçiminde gözetilen ölçütlerin incelenmesi, reklamverenin reklam ajansından beklediği hizmetin kapsamını ve niteliklerini ortaya koyması açısından önemlidir.

Türkiye reklam sektörünün 2006 yılı reklam harcamaları 3.675 milyon YTL dolayında (2,5 milyar ABD doları) gerçekleşmiştir (Reklamcılar Derneği, 2007). Bu harcamaların boşa gitmemesi, büyük ölçüde reklamın pazar başarısına bağlıdır. Reklamın etkili olabilmesi, reklamverenin beklentilerini karşılayabilmesi ise reklam ajansıyla kuracağı etkili ilişkiye çok şey borçludur. Deneyimli bir reklamcının dediği gibi: 'Reklam ajansı-reklamveren ilişkisinin varlık nedeni, sadece iyi reklam yaratılmasını sağlamaktır' (Weilbacher, 1983/1991, s.186). Reklamverenin ajans seçimi ölçütlerinin araştırılması, reklamverene kendine uygun ajansı seçmek veya mevcut ajansıyla ilişkisini iyileştirmek için yararlanacağı bilgiler ortaya koyabileceği için de önemlidir.

Ajans seçimi ölçütlerinden söz etmek, farklı ajanslar arasında bu ölçütlerin temel alındığı bir seçim yapıldığını varsaymaktadır. Reklamverenler her zaman ajanslarını bir seçim süreci sonucunda belirlemezler; ancak önerilen, 'somut, güvenilir ve tarafsız verilere' dayanarak yapılan böylesi bir değerlendirmedir (Odabaşı & Oyman 2002, s.123). Reklamverenin ajansını bir seçim süreci sonucunda belirlediği durumlarda bu seçimin nasıl yapıldığını kısaca anlatmakta yarar görülmektedir.

Reklam ajansı seçimi, pazarlama sektörüne yönelik yayınlarda sıklıkla duyurulan, hakkında sayısız yorumda bulunulan, reklamverenin hangi ajansla çalışacağını açıkladıktan sonra dahi üzerinde haftalarca konuşulan heyecan dolu bir süreçtir. Reklamverenin birlikte çalıştığı bir ajans yoksa, ajans arayışına girmesi stratejik bir manevra olarak algılanır; belki reklamveren piyasaya yeni bir ürün sunmaya hazırlanıyordur ya da reklam harcamasını ciddi oranlarda artırmayı planlıyordur. Reklamverenin birlikte çalıştığı bir ajans varsa, bu kez mevcut ajansından memnun olmadığı veya yeni yönetimin yeni bir başlangıç yapmak istediği yönünde spekülasyonlar yapılır. Eğer bir 'konkur' açılacaksa, heyecan artar. Birkaç ajansın davet edildiği bu yarışmada, aday ajanslar reklamverenin beklentileri hakkında bilgilendirilir ve bu beklentileri karşılamak için sunacakları önerileri hazırlamaları amacıyla kendilerine genellikle birkaç hafta süre tanınır. Ajans sunumunda, ajansın kilit personeli reklamverene tanıtılır, ajansın geçmişte yaptığı reklam kampanyalarından bir seçki gösterilir ve reklamverenin yönlendirmesi doğrultusunda oluşturulan örnek kampanya sunulur. Aday ajansları ziyaret edip sunumları izleyen reklamverenin seçim ekibi, kimi zaman bir yönetim danışmanından da destek alarak, başlangıçta oluşturulmuş olan listeyi daraltıp son adayları belirler ve finale kalan ajanslarla yeni görüşme turları başlar. Seçilen ajansın açıklanmasıyla bu dramatik süreç son bulur.

Yukarıda özetlenen ajans seçimi süreci, yalnızca reklamverenin ajansı olmayı uman aday ajanslar açısından değil, reklamverenin kendisi için de zorlu bir süreçtir. Bu yüzdendir ki Weilbacher, ajansını değiştirmeye niyetlenen reklamverenlere şöyle seslenmektedir: "Mevcut ajansından memnun olmayan reklamveren, [ajansını değiştirmeye kalkışmadan önce] ajans ekibini, ajansın tazminini, ajanstan sağladığı hizmetin türünü ya da miktarını değiştirerek veya başka değişiklikler yaparak ajans değiştirme travmasını yaşamaksızın hoşnutsuzluğa neden olan unsurları ortadan kaldıramayacağından emin olmalıdır" (1983/1991, s.13). Bir başka reklamcı da reklamverenlere benzer bir öneride bulunmaktadır: "... eğer

mümkünse, yeni ajansınızı eski ajansınızın içinden çıkarmalısınız" (Ward, 2000, s.119). Reklam ajansında aranan unsurlar kesinlikle belirlenebildiği ölçüde, özellikle ajans değiştirme söz konusu olduğunda ortaya çıkan maddi ve manevi kayıpların azalacağı ve reklamverenlerin aradıkları ajansı bulmalarının kolaylaşacağı umulmaktadır. Reklamverenin neyi aradığını bilen ajanslar ise ajans sunumlarında ve diğer pazarlama etkinliklerinde bu unsurları öne çıkararak seçilme şanslarını artırabilirler.

Bu ölçütler ajans seçimi sürecinde ele alınırsa, ön eleme ölçütleri, ayrıntılı değerlendirme ölçütleri ve son değerlendirme ölçütleri olarak gruplandırılabilir (Odabaşı 1995). Ajansın büyüklüğü, türü, sunduğu hizmetler, kampanya planlamasındaki eğilimi, düşüncesi, örgüt yapısı, istikrarlı büyüme eğiliminde olması, aday ajanslardan kiminin sürecin başında elenmesine neden olacak ön eleme ölçütleri sayılabilir (ibid.). Ayrıntılı değerlendirme ölçütleri arasında ajansın yürütülen kampanyalarından örnekler, yeni ve kaybedilen müşteriler, ajansın mali ve finansal durumu, örgüt yapısı, üst yönetiminin reklam planlarının oluşumunda ne denli aktif görev aldığı; ajansın reklam felsefesi; reklamverenin sektörü konusunda bilgisi ve deneyimi; mevcut müşterileri sayılabilir (Odabaşı 1995; Weilbacher 1983/1991). Son değerlendirme ölçütleri ise ajansın sunumuna odaklanır (Odabaşı 1995).

İngiltere pazarlama iletişimi sektöründeki kurumların ortak yayımladığı reklam ajansı-reklamveren işbirliği kılavuzunda yer verilen ajans seçimi ölçütleri arasında yaratıcılığın yanı sıra etik değerler, proje yönetimi, stratejik düşünebilme, pazar bilgisi, markalama bilgisi, genel iş deneyimi ve uzmanlığı, ajans ekibiyle reklamveren ekibi arasındaki kimya, ajans ekibinin kendi içindeki uyumu, ajansın pazarlık gücü gibi örgütsel, ilişkisel ve ajansın iş görme biçimine ilişkin unsurlar da bulunmaktadır (IPA vd., 2004a). Türkiye reklam sektörünün en önemli kurumlarından biri olan Reklamcılar Derneği'nin ajans seçimi kılavuzunda ise, reklamverenlere aşağıdaki ölçütlere dikkat etmeleri önerilmektedir: Ajansın pazara bakışı; reklamverenin beklentilerini kavrayışı; stratejik odaklanması; pazarlama sorununa getirdiği çözüm; yaratıcılığı; sunum ekibinin niteliği, uyumu ve performansı; sunumun kalitesi; önerilen çalışma koşulları; ajansın kurumsal yapısı; saygınlığı; ünü, diğer markalar için gerçekleştirmiş olduğu tanıtım hizmetinin kalitesi (Reklamcılar Derneği, 2006). Reklamverenin gereksinmeleri doğrultusunda bu unsurların bazıları diğerlerinden daha çok önemsenecektir.

Reklamveren memnuniyetine etki eden etmenler ekseninde reklamveren-reklam ajansı ilişkisini inceleyen geniş kapsamlı bir araştırmanın parçası olan bu çalışma, Türkiye reklam sektöründe reklamverenin reklam ajansı seçiminde önem verdiği unsurları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Başlıca araştırma sorusu, reklamverenin ana yaratım ajansını seçerken kullandığı ölçütlerin neler olduğudur.

2. REKLAM AJANSI SEÇİMİNİ KONU ALAN ARAŞTIRMALAR

Reklamveren-reklam ajansı ilişkilerinde reklam ajansının seçimi önemli yer tutar. Reklamverenlere yönelik yayımlanan kitaplar arasında örneğin Hanan (1966, Twedt 1967'de sitasyon) ve Weilbacher (1983/1991), reklam ajansı seçimi sürecini tanımlar, ajansları değerlendirirken dikkat edilmesi gereken unsurları belirtirler. Bu konuya odaklanan görgül araştırmalar ise, reklam ajansı seçiminin yöntemlerini, seçimde görev alan reklamveren takımının yapısını, karar mekanizmalarını, takımdaki farklı konumların etkisini belirlemeye ya da reklamverenin ajans seçimini yaparken gözettiği unsurları ortaya çıkarmaya çalışırlar. Reklam ajansı seçiminde yararlanılan ölçütlerin yıllar içinde nasıl değiştiğinin incelenmesi, ajans-reklamveren ilişkilerine olduğu kadar, reklam ve pazarlama endüstrilerinin evrimine ilişkin de ilginç ipuçları ortaya koyar.

Reklam literatüründe beliren ilk seçim ölçütleri, Cagley ve Roberts'ın (1984) belirttiği gibi, 'ideal' ölçütlerdir (s.27). Cagley ve Roberts (1984), ders kitaplarından ve sektöre yönelik yayınlardan derledikleri tutumsal cümlelerden oluşan bir ölçekle ABD reklamverenlerinin reklam ajansında aradıkları nitelikleri belirlemeye çalışmışlardır. Bu ölçütler, 23 yıl önce ajans-reklamveren ilişkisi hakkında verdiği ipuçları bakımından özellikle dikkate değer. Ajans seçimindeki en önemli unsur, reklamverenin işine bakacak olan ekiptir. Bunu, hedeflere ve amaçlara ilişkin ajansla reklamveren arasındaki fikir birliği ve ajans personelinin reklamverenin işini 'etraflıca' öğrenmesinin gerekliliği izler. Ajansın dürüstlüğüyle tanınmış olması ve ajansla reklamveren personelinin uyumu da önemli ölçütlerdendir. Ayrıca, ajansın yaratım stratejisini belirlerken reklamverenle iletişim halinde olması da önemli bir ölçüt olarak ortaya çıkmıştır; sadece böylesi bir tutuma soru ölçeğinde yer verilmesi dahi, o dönemde ajansların yaratım stratejisini geliştirirken reklamverene pek de danışmadıklarını düşündürmektedir.

Cagley ve Roberts'ın (1984) araştırması, konuyla ilgili sonraki çalışmaların dayandırıldığı temel yapıt olacaktır. Cagley (1986), Cagley ve Roberts (1984) çalışmasını bu kez reklam ajanslarıyla gerçekleştirir ve kişisel etmenlerin ajans seçimindeki önemini bir kez daha ortaya koyar. Ayrıca, iki araştırmanın sonuçları da gerek reklamverenler, gerekse ajanslar açısından ajansın maliyette gösterdiği titizliğin önemli olduğuna işaret eder.

Marshall ve Na (1994 ve Na & Marshall 2001), Yeni Zelanda'da ve Kore'de Cagley & Roberts (1984) çalışmasını yinelerler ve benzer sonuçlarla karşılaşırlar. Ancak, ölçütlerin yerleştiği önem sırası iki ülkede farklıdır. Koreli reklamverenler ajansın pazarlama hizmetlerine daha çok gerek duyduklarını ifade ederken, Yeni Zelandalı reklamverenler için yaratıcılık ve yönetimsel beceri daha önceliklidir. Örneğin, Koreli reklamverenler için ajansın pazarlama konusunda danışmanlık yapabilmesi en önemli ölçüt olarak belirirken, ABD ve Yeni Zelanda araştırmalarında ilk sıradaki ölçüt, ajans ekibinin niteliği olmuştur. Bu bulgular, pazar gelişimiyle ilgili önemli çıkarımlara işaret etmektedir: Pazar geliştikçe, reklamveren pazarlama ve ilintili hizmetler konusunda daha bilinçlenmekte, eskiden reklam ajansından satın aldığı birtakım hizmetleri artık ya kendisi üretmekte veya bu konuda uzmanlaşmış şirketlerden sağlamaktadır. Reklam ajansından ise ancak kendi üretemediği ve başka kaynaklardan karşılayamadığı hizmetleri, örneğin yaratım hizmetlerini satın almaktadır. Chevalier ve Catry (1978) de, Fransız reklamverenlerin pazarlama bilgisi arttıkça, o zamana kadar reklam ajanslarından sağladıkları medya alımı işini kendilerinin üstlendiğini belirtmişlerdir.

Reklam ajansı seçiminde reklamverene ilişkin şirket büyüklüğü, sektör gibi yapısal etmenlerin de rol oynadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Örneğin, reklam ajansıyla çalışıp çalışmama kararı dahi sektöre bağlı olabilmektedir (Ripley 1991). Michell (1988), reklamveren kuruluşun büyüklüğü (toplam reklam harcaması), reklam ajansına verilen işin parasal hacmi ve ajansın büyüklüğü (ciro) arasında çok belirgin bir ilişki bulmuştur; büyük reklamverenlerin büyük ajanslarla çalışmayı tercih ettiği görülmüştür.

Ajanslarını yeni değiştirmiş Avustralyalı reklamverenlerle yapılan bir araştırma ise (Dowling 1994), sunumlar sırasında reklamverenin ürününü daha iyi anladığını gösteren ajansların daha şanslı olduğunu ortaya koymuştur. 'Ajans personeliyle uyum' ikinci en önemli ölçüt olarak belirmiştir. Ajansın tasarım, promosyon veya halkla ilişkiler hizmetleri sunmasının, Avustralyalı reklamverenlerce pek önemsenmediği görülmüştür. Bu bulgu, araştırmacının da belirttiği gibi, 1990'lı yılların başında Avustralya'da artık ajansların 'tam hizmet' niteliğinin önemini yitirmeye başladığını göstermektedir.

Fam ve Waller (1999), reklam ajanslarına göre ajans seçiminde nelerin önemli olduğunu araştırmışlardır. Yeni Zelandalı ajanslarla yapılan bu soruşturuya göre, ajans çalışanlarıyla reklamveren çalışanlarının kimyasının tutması ajans seçiminde en önemli unsurdur. İkinci en önemli etmen ise ajansın yaratıcılığıdır. ABD'li reklam ajanslarıyla yapılan bir araştırma ise, ajansların, ajans çalışanlarının uzmanlığını ve güvenilirliğini ajans seçimindeki en önemli unsur olarak gördüklerini ortaya koymuştur (Lichtenthal & Shani 2000). Reklamverenin daha önce ajansla çalışmış olması da ajanslara göre reklamveren tercihinde önemli bir etmendir.

Kimi araştırmacılar ise, reklam ajansı seçiminde genellikle ajansın üretimine ilişkin unsurlar önem taşırken, ajansla ilişkilerin sürdürülmesinde ilişkisel etmenlerin önem kazandığını öne sürmüşlerdir (Wackman, Salmon ve Salmon 1986/87). Reklam ajansı-reklamveren ilişkileri alanında çığır açtığı söylenebilecek Wackman, Salmon ve Salmon araştırması, ilişkinin 'döngüsel' olabileceğini önermektedir. Araştırmacılara göre, reklamveren-ajans ilişkisi, bir yaşam eğrisine sahiptir: 'İlişki öncesi,' 'gelişme,' 'koruma' ve 'bitiş' olarak adlandırılan bu evrelerin her birinde reklamverenin ajanstan beklentileri farklı olabilmektedir. Ajans seçiminde reklamverenin en önem verdiği nitelik yaratıcılık ve ajansın kendi pazarı konusundaki bilgisi/deneyimi iken, ilişki ilerledikçe, ajansın iş görme biçiminden, örgütsel özelliklerinden ve ilişkisel tutumundan kaynaklanan hizmet kalitesi daha çok önem kazanmaktadır. Ajans seçiminde yaratıcılık gibi ajansın üretimine ilişkin etmenler ön plana alınırken, ilişki ilerledikçe reklamveren önceliklerinin performans ve hizmet özelliklerine kaydığı bulgusu, başka araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir (Henke 1995; Lace 1998).

Ajansın üretimi, yaratım stratejisini, yaratıcı uygulamayı, medya planlaması, medya satın alımı ve araştırma hizmetleriyle pazarlama stratejisi oluşumuna katkıyı kapsamaktadır (Bkz. Şekil 1). Ajansın, reklamverenin stratejisine uyabilme becerisi de ajans üretiminin bir parçasıdır. İş görme biçimi, ajansın yetki yapısını, onay sürecini, zamanlamasını, toplantıların verimliliğini, reklamverenle iletişimin kalitesini kapsar. Örgütsel etmenler, ajans politikasını (örneğin ücret, reklamverenin bütçe sınırları içinde kalabilme), örgütsel yapıyı (ajansın hizmet yelpazesi), pazarlama stratejisindeki değişimleri, örgütsel siyaseti (örneğin rakip reklamverenlere hizmet verip vermeme kararı), ajans personelinin deneyimini ve yetkinliğini kapsar. İlişkisel etmenler ise, ajansla reklamveren arasındaki uyumu, güveni, saygıyı, ajansın reklamverenin işine gösterdiği ilgiyi, reklamvereni yönlendirebilme gücünü ve ajanstaki personelin değişim hızını kapsar.

Wackman, Salmon ve Salmon (1986/87) modeli, Türkiye'de Odabaşı (1992) ve Koç, Toduk-Akiş, Alakavuk (1993) tarafından uygulanmıştır. Gerek Odabaşı (1992), gerekse Koç, Toduk-Akiş ve Alakavuk (1993), ajans-reklamveren ilişkisinin hoşnutluk / hoşnutsuzluk yaratan unsurlarını incelemiş ve bu alanda önemli bulgular ortaya koymuşlardır. Koç ve diğerleri, reklam ajansı seçiminde reklamverenlerin gözettikleri unsurları da araştırmış ve reklamverenlerin en önem verdikleri niteliklerin ajansın yaratıcılığı, ajans personelinin bilgisi ve deneyimi, ajansın tam hizmet sunabilmesi ve uygun fiyatlarla medya alımı yapabilmesi olduğunu ortaya koymuşlardır. Önem sıralamasının en altında yer alan unsurlar ise ajans yöneticileriyle kişisel tanışlık ve dost/tanıdık tavsiyesi olmuştur. Bu araştırmadan bir yıl sonra bir sektör dergisinin Türkiye'nin önde gelen 100 reklamveren firmasındaki pazarlama, reklam ve pazarlama iletişimi yöneticisi olarak görev yapan kişilerle gerçekleştirdiği bir ankete göre, reklamverenlerin çoğunluğu yeni ajansında 'yaratıcılığa olan bağlılık' (%78) ve bütünsel iletişim hizmeti (%59) aramaktadır (Marketing Türkiye, 1994, 15 Aralık). En çok aranan diğer niteliklerse reklamverenin pazarında ajansın deneyimi (%47), 'yeni teknolojiyi kabulü ve kullanma yetisi' (%41) ve iletişim alanında danışmanlık yapabilmesi (%38) biçiminde sıralanmaktadır.

1980'li yılların başında yapılmış bir araştırma ise ajans arayan reklamverenin aday ajanslarla ilgili olarak öğrenmek istediği en önemli konuların sırasıyla, ajansın 'reklamcılık üslubu, anlayışı ve teknolojisi'; reklamda araştırmaya verdiği önem; firmanın rakipleriyle çalışması olup olmadığı, müşteri portföyündeki firmalar ve firmanın ürünü konusunda geçmişte yaptığı başarılı kampanyalar olduğunu ortaya koymuştur (Onurlu, 1983, s.19). Ayrıca, reklamverenlerin yarısına yakını (%45) sadece reklam konusunda değil, diğer tutundurma konularında da uzmanlaşmış bir ajansla, %35'i de tüm reklam ortamlarında hizmet sunabilen bir ajansla çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu araştırmaların bulguları, 1980'lerden 1990'ların ortalarına kadar reklamverenin reklam ajansı beklentilerinin pek fazla değişmediğini göstermektedir. Bu araştırmalardan çıkarılabilecek diğer bir sonuç ise, ajans seçimi ölçütlerinin Wackman, Salmon ve Salmon (1986/87) çalışmasında öngörüldüğü gibi ajansın ürününe odaklandığıdır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Reklamverenin reklam ajansı seçiminde gözettiği unsurları ortaya çıkarmak bu çalışmanın temel amacıdır. Araştırmanın kapsamını Türkiye'nin en büyük reklamverenleri oluşturmaktadır. Araştırmaya konu olan reklamverenler, 2004 yılı Bileşim Medya listesinde (2005) yer alan en büyük 101 reklamveren kuruluştur. Reklamveren-Ajans ilişkisini çeşitli yönleriyle irdelemeyi amaçlayan bir araştırma kapsamında incelenen bu bölümün ana araştırma sorusu, reklamverenin ana yaratım ajansının seçiminde hangi unsurları göz önüne aldığıdır. "Ana yaratım ajansı," reklamverenin başlıca reklam kampanyalarının yaratımından sorumlu gördüğü ajanstır. Yanıtlayıcılara, soruları ana reklam ajansları için yanıtlamaları gerektiği belirtilmiş; birden çok ajansla çalışan reklamverenlerden ise, soruları en büyük reklam yatırımını temsil eden ajans için yanıtlamaları istenmiştir. Bulgular, gerek topluca, gerekse sektör temelinde değerlendirilecektir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

4.1. Örneklem

İkili şirket ilişkileriyle ilgili hassas bir araştırma için yanıtlayıcı bulmanın zorluğu göz önüne alınarak anakütlenin tümüne ulaşılması hedeflenmiş, bu amaçla örnekleme yapılmamıştır. Araştırmanın anakütlesini oluşturan, Türkiye'nin 2004 yılındaki en büyük 101 reklamveren firmasının tümüne ulaşılmaya çalışılmış, yapılan ön görüşmelerden sonra firmanın kendi kuruluşundan bağımsız bir reklam ajansıyla çalışmaması, kapanmış olması ve benzer nedenlerle 12 reklamveren kapsam dışı bırakılmışlardır.

Yanıtlayıcılar, reklamveren firmada reklam ajansıyla ilişkileri yürüten üst düzey yöneticilerden seçilmiştir. Bu kişileri belirleyebilmek için Reklamverenler Derneği'nin üye listesinden yola çıkılmış, ancak doğru yanıtlayıcıyı saptayabilmek için diğer yanıtlayıcılardan isim önermeleri de rica edilmiştir. Bu tür 'ana bilgi veren' yöntemi, reklam ve pazarlama araştırmalarında sıkça başvurulan bir yöntemdir (bkz. Spake vd. 1999).

Toplam 60 görüşme yapılmış, bu görüşmelerden altısı araştırmanın pilot kısmını oluşturmuştur. Ön araştırmaya katılan reklamverenlerin üçüyle, yaklaşık 10 ay sonra bir kez daha görüşülmüş ve bu katılımcılar artık son biçimini almış olan soru formunu yeniden doldurmuşlardır. Tamamlanmış iki anket teknik nedenlerden ötürü çözümleme dışı tutulmuştur. Çözümlemelere katılan toplam anket sayısı 52'dir. Kimi kuruluşların araştırma kapsamı dışında bırakılması sonucu anakütleyi oluşturan firma sayısı 89'a düşmüştür; dolayısıyla çözümlemelere katılan anket sayısı, anakütlenin %58'ini oluşturmaktadır.

4.2. Soru formu

Soru formunda yer alan sorular, gerek bilimsel literatürün, gerekse mesleki literatürün taranmasından sonra oluşturulmuş; bu amaçla, basılı yayınların yanı sıra reklam sektörüne ilişkin gözlemlerden ve sektörel kurumların yöneticileriyle yapılan görüşmelerden yararlanılmıştır. Reklam ajansı seçiminde göz önüne alınan unsurlara ilişkin toplam 27 sorunun bir kısmı ise Cagley & Roberts (1984), Dowling (1994) ve Fam & Waller (1999) çalışmalarında yararlanılan sorulardan uyarlanmıştır. Ayrıca, çeşitli akademisyenler tarafından soru formu gözden geçirilmiştir. Soruların anlaşılırlığını, soruluş sırasını ve soru formunu yanıtlamanın toplam süresini saptamak amacıyla aynı anakütleden seçilmiş bir grup reklamverenle yapılan ön sınamanın ardından soru formuna son biçimi verilmiştir.

4.3. Veri toplama ve çözümleme yöntemleri

Veriler, yüz yüze anket yöntemiyle toplanmıştır. Soru formunu yanıtlayıcı doldurmuş, ancak gerektiğinde sorulara açıklık kazandırmak amacıyla araştırmacı hazır bulunmuştur. Görüşmeler, genellikle yanıtlayıcının işyerinde yapılmıştır. Anket, 2005 yılının sonbaharından 2006 yılının ilkbaharına kadar uzanan 6 aylık sürede uygulanmış, pilot çalışma ise 2005 yılının ilkbaharında yapılmıştır. Bu çalışmada tek yönlü ANOVA ve bağımlı iki örnek t testinden yararlanılmıştır.

4.4. Araştırmanın kısıtları

Araştırmanın başlıca kısıtı örnek büyüklüğüdür. Katılımcılar, araştırma evreninin %58'sini temsil etmekle birlikte, mutlak sayılar bazı çözümlemeleri olanaksız kılmıştır. Öte yandan, yanıtlayıcıların reklam ajansına ilişkin sağlıklı değerlendirmelerde bulunabilecek yöneticiler olması, ajans seçimine ilişkin bilgilerin güvenilirliğini artırmaktadır. Bu örnekte yer alan yanıtlayıcıların bazıları, ulaşılması çok güç olan yöneticilerdir; aralarında bir şirket başkanı, bir yönetim kurulu üyesi, iki genel müdür ve birkaç genel müdür yardımcısı bulunmaktadır. Sonuçta, örnek büyüklüğünden taviz verilmekle birlikte, çok nitelikli bilgi elde edilmiştir.

Bir başka kısıt, yalnızca reklamveren tarafının incelenmiş olmasıdır. Ancak, ölçüm aracının tasarımında ajansın bakış açısı da yansıtılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, benzer bir çalışmanın ajanslarla yapılması, ajansların seçim ölçütlerine ilişkin görüşlerini ortaya koyarak çok yararlı bilgiler edinilmesini sağlayacaktır.

Bu çalışmanın odak noktası büyük reklamverenlerdir. Küçük reklamverenlerin gerek değerlendirme ölçütleri, gerekse öncelikleri Dart'ın dikkat çektiği gibi (1980) farklı olabilir. Küçük reklamverenlere odaklanacak çalışmalar, bu farklılıkları ortaya çıkararak ajans-reklamveren ilişkilerinin bilmediğimiz boyutlarını görmemizi sağlayabilir.

Araştırmaya katılan reklamverenlerin ajanslarıyla beraberlikleri farklı uzunluktadır; içlerinden bir kısmı henüz bir yılı bile doldurmamışken, diğerleri 20 yıldan uzun bir süredir birlikte çalışmaktadırlar. Araştırmanın başlıca amacı, seçimde gözetilen unsurları belirlemek olduğu için, ana soruşturunun kapsamına alınan yanıtlayıcıların mevcut ajansın seçiminde görev almış olmaları koşulu aranmamıştır (bu koşul, yalnızca bağımlı iki örnek t testine konu olan yanıtlayıcılar için geçerlidir). Ancak, reklam ajansı seçim sürecini yakın geçmişte yaşamış veya bu sürecin içinde olan reklamverenlerle yapılacak olan benzer bir soruşturu, bu çalışmanın ortaya koyduğu bulguları doğrulamaya olanak tanıyacaktır.

Araştırmanın farklı endüstrileri kapsaması bir başka kısıtıdır. Bu alandaki araştırmaların büyük çoğunluğu gibi, bu araştırma da otomotivden bankacılığa pek çok farklı endüstriden reklamvereni gözlemlemiştir. Ancak, Waller'ın (2004) belirttiği gibi, bu tür araştırmalar, farklı endüstrilerde faaliyet gösteren reklamverenlerin benzer tutumlara sahip olduğu ve reklam ajanslarıyla ilişkilerinin birbirine benzediği varsayımlarından yola çıkmaktadır. Halbuki, belirli bir endüstrideki reklamverenlere odaklanıldığında diğer endüstrilerin reklamverenlerinden farklı ajans seçimi ölçütleri ortaya çıkabilir.

5. BULGULAR

5.1. Demografik değişkenlere ilişkin bulgular

Büyük ölçüde reklamveren anketinden edinilmiş olan bulgular, yanıtlayıcıların nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda sonuçlara duyulan güveni artıracaktır. Araştırmanın yanıtlayıcıları, Türkiye'nin en büyük reklamveren firmalarındaki çoğunlukla üst düzey yöneticilerden oluşmaktadır. Yanıtlayıcıların %48'i genel müdür yardımcısı veya pazarlama direktörü konumunda ya da daha üst bir konumda yer almakta; bu grupta şirket başkanı, yönetim kurulu üyesi ve genel müdürler bulunmaktadır. Üstelik, yanıtlayıcıların yöneticisi olduğu firmalar, Türkiye'nin en itibarlı şirketleri arasındadır. Bu firmaların yaklaşık yarısı Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşu arasında yer almaktadır. Yanıtlayıcıların sektör deneyimi de hatırı sayılır orandadır (ortalama 9,29 yıl). Yanıtlayıcıların %38,46'sı, şirketinin faaliyet gösterdiği endüstri alanında en az 10 yıllık deneyime sahiptir (Bkz. Tablo 1).

Araştırmaya katılan reklamveren firmaların %57,69'u hızlı tüketim malları, %28,85'i dayanıklı tüketim malları, %13,46'sı ise hizmet sektöründe faaliyet göstermektedir (Bkz. Tablo 2). Firmaların 57,69'u farklı oranlarda yabancı sermayeye sahiptir, %42,31'inin ise yabancı sermaye oranı yarıdan fazladır.

5.2. Reklamveren ajansını nasıl seçiyor?

Araştırmaya katılan reklamverenlerin ajans seçiminde kullandıkları en yaygın yöntem, birlikte çalışmak istenilen ajansı doğrudan belirlemektir (%28,8) (Bkz. Tablo 3). En sık görülen ikinci yöntem ise, ajansın reklamverenin bağlı bulunduğu şirket grubu / uluslararası şirket ağı tarafından belirlenmesidir (%25). Reklamverenlerin %23,1'i ajansını bir yarışma sonucu seçtiğini, %5,8'i ise ajansın kendi inisiyatifiyle yaptığı bir sunum sonucunda ajansla çalışmaya karar verdiklerini belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan reklamverenlerin yalnızca %30,8'i çalıştıkları şirketin ajans seçimi için yazılı bir prosedüre sahip olduğunu belirtmiştir.

5.3. Reklamveren ajans seçerken nelere dikkat ediyor?

Tablo 4'te reklamverenin ajans seçiminde önem verdiği unsurların ortalama önem düzeyine göre sıralaması görülebilir. Reklamverenin ajans seçerken en önem verdiği unsur, yaratıcılıktır. Bu konuda reklamverenler neredeyse tümüyle aynı fikirdedirler (standart sapma = 0,38).

Önem ortalamalarına göre, ilk sıraları yaratıcılık, ajansın yaptığı örnek çalışmanın yapılan yönlendirmeye uygunluğu, başka reklamverenler için geçmişte yaptığı işlerin pazar başarısı, ajans sunumunun kalitesi gibi, genellikle ajansın ürününe ilişkin ölçütler almaktadır. Bu sonuçlar, Wackman ve diğerlerinin (1986/87) önerdiği gibi, ajans seçiminde ajansın üretiminin en önemli ölçüt olduğunu düşündürmektedir. Ajansın yaptığı örnek çalışmanın verilen yönbilgiye uygunluğu ölçütünü burada açıklamakta yarar

var. "Yönbilgi" ya da "yönlendiri" olarak adlandırılabilecek bu sözlü ya da yazılı açıklama, markanın pazarındaki konumu, reklamın sonucunda varılmak istenen hedef, hedefe varmak için uygulanması gereken pazarlama ve iletişim stratejisi, reklamın hedef kitlesi, reklamın başarısını değerlendirmekte kullanılacak ölçütler, zamanlama ve bütçe bilgilerini içerir (IPA vd., 2004b). Reklam ajansının, çalışmalarına başlamadan önce ilk iş olarak özümsemesi gereken bu bilgiler yaratıcı çalışmanın stratejisiyle ilintilidir. Bu ölçütün, yaratıcılığın hemen ardından ikinci sıraya yerleşmesi (ortalama = 4,63), stratejiye uygunluğun reklamveren için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Stratejiye uygunluk reklamverenlerin sorun yaşadığı bir nokta olabilmektedir. Aynı araştırma kapsamında gerçekleştirilmekle birlikte burada sonuçlarına yer verilmeyen bir başka soruşturu sırasında bir reklamveren, ajansının stratejiye uygun işler üretememesinden yakınmıştır. Hazır tüketim ürünleri sektöründe faaliyet gösteren bu reklamveren: "Çok kreatif çözüm geliyor ama stratejiye yakınlaştırmak zor oluyor, hazır lokma olarak gelip kabına oturmuyor," diyerek yaratıcılığın stratejiye uygun olması gerektiğini vurgulamıştır. Gene hazır tüketim ürünleri sektöründen bir başka reklamveren ise, ajansını özellikle stratejik destek alabileceğine güvendiği için seçtiğini, konkurda ajansın sunduğu yaratıcı çalışmaları pek beğenmediyse de stratejiye öncelik verdiğini belirtmiştir.

Ajans seçimi ölçütleri arasında ajansın bütünsel pazarlama iletişimi sunabilmesinin, önem sıralamasının üstlerinde yer alması (ortalama = 3,98), reklamverenlerin yalnızca televizyon, basın gibi geleneksel reklam ortamlarında değil, bütün reklam ortamlarında yaratıcı ve tutarlı iletişim hizmeti almak istediklerine işaret etmektedir. Sonuçlar, ajansın kurumsallığı gibi iş görme biçimine ilişkin niteliklerin, tam hizmet sunabilmesi gibi örgütsel özelliklerinin, ajans çalışanlarıyla reklamveren çalışanları arasındaki uyum gibi ilişkisel etmenlerin önemli olmakla birlikte, ajans seçiminde ajansın üretimi kadar öncelikli görülmediğini düşündürmektedir.

Ajansın medyadan uygun fiyatlarla yer alabilmesi reklamverenler için en düşük öneme sahip nitelik olarak belirmiştir. Üstelik, katılımcıların %27'si bu hizmeti, nasılsa reklam ajanslarından sağlamayacakları için değerlendirmemişlerdir. Koç ve diğerlerinin (1993) araştırmasında en önemli dördüncü unsur olarak yer alan bu niteliğin bugün hem en düşük önem düzeyinde değerlendirilmesi, hem de yanıtlayıcıların %27'si tarafından ajans seçiminde dikkate dahi alınmaması, bu hizmetin artık ajansın temel ürünü içinde görülmediğini göstermektedir. ABD'de 1969-1970'li yılların başında (Miracle 1977, s. 28), Türkiye'de ise 1980'li yılların sonunda kurulmaya başlayan medya şirketleriyle birlikte medya planlaması ve satın alımı işlevleri tam hizmet ajansından çözülmeye yüz tutmuş (Dural 1999, s. 114), günümüzde ise bu hizmetler artık neredeyse tümüyle, bağımsız veya reklam ajanslarıyla organik bağı bulunan medya şirketlerinin bünyesinde yapılanmıştır. Medya planlaması ve satın alımı işlevlerinin neredeyse tamamen reklam ajansından kopmuş olduğu, bu sayfalarda yer verilmemekle birlikte bu çalışmanın bulgularından biridir.

Ajansın kazanmış olduğu ödüllerin, tanınmışlığının, meslektaş ve dost tavsiyelerinin, ajans seçiminde en az önemli görülen ölçütler arasında yer alması, yanıtlayıcıların çekimser davranmalarından da kaynaklanabilir. Öte yandan, ajansın büyüklüğünün de en alt önem düzeylerinde yer alması, genellikle bağdaştırıldığı tam hizmet özelliğinin reklamveren için önemini yitirmeye başladığının göstergesi olabilir; ayrıca, 2001 ekonomik krizi sonrasında iş dünyamızın her alanında görülen maliyette titizliğin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Reklamverenler, sektörel farklılıklar açısından da incelenmiştir. (Sektör temelinde ayrıştırılmış betimlemeler Tablo 4'te görülebilir.) Ajans seçiminde, sunulan örnek çalışmanın yönlendirmeye uygunluğu, hızlı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenler için, gerek dayanıklı tüketim ürünleri gerekse hizmet sektöründeki reklamverenlere göre daha önemlidir (anlamlılık = 0,01). Bu sonuç, ajansın özellikle stra-

tejiye bağlılığının hızlı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenlerce daha çok önemsendiğini düşündürmektedir. Ajansın ortaklarıyla veya yöneticileriyle dostluk ilişkileri, dayanıklı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenler için hızlı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenlere göre daha çok önemsenmektedir (anlamlılık = 0,05). Ajansın tam hizmet ajansından beklenebilecek hizmet yelpazesini sunması ise gene dayanıklı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenler için hızlı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenlere göre daha önemlidir (anlamlılık = 0,10). Bu sonuç, araştırmaların işaret ettiği gibi, pazarlama işlevinin hızlı tüketim ürünleri pazarlayan firmalarda daha çok önemsendiğini, bu firmaların barındırdıkları pazarlama uzmanlığı sayesinde kimi ajans işlevlerini üstlenebildiklerini veya pazarlama iletişiminin farklı alanlarında uzmanlaşmış firmalardan sağladıklarını düşündürmektedir (Harvey & Rupert 1988; Buchanan & Michell 1991).

5.4. Reklamverenin bugünkü ajansını seçme nedenleri

Reklamverenlere ayrıca, birlikte çalışmakta oldukları ajansın seçiminde hangi ölçütlerin ne denli önemli olduğu sorulmuştur. Halen çalışılmakta olan ajansın seçimine 52 yanıtlayıcının yalnızca 17'si katıldığı için bu soruyu yalnızca yanıtlayıcıların %32,69'unu oluşturan bu katılımcılar yanıtlayabilmiştir. Geriye dönük bu tür değerlendirmelerde unutkanlık, geçmişi haklı çıkarma çabası gibi birtakım etkenlerin yanlılık yaratması beklenebilir; ancak bu yanıtlar varsayımsal olmayıp gerçek deneyimden kaynaklandığı için incelenmesi önemlidir (Bkz. Tablo 5).

Birlikte çalışılan ajansın seçiminde görev almış olan yanıtlayıcılarla bu seçimde görev almamış yanıtlayıcıların bugün yeni bir ajans seçme durumunda seçim ölçütlerine verecekleri önem düzeyleri arasında bir istisna dışında anlamlı farklılıklar görülmemiştir. Tek anlamlı farklılık, reklamveren kuruluşun bağlı bulunduğu şirketin veya uluslararası şirket ağının ajans seçimindeki etkisine verilen önemde ortaya çıkmıştır: Reklam ajansının seçiminde rol almış olan yanıtlayıcılar, 0,01 düzeyinde anlamlı bir farklılıkla reklam ajansının seçiminde rol almamış yanıtlayıcılara göre merkez ofisin etkisini daha düşük değerlendirmişlerdir. Bu yanıtlayıcıların ortak özelliği, firmalarındaki yabancı sermaye payının diğer gruptaki firmaların yabancı sermaye payından az olmasıdır (anlamlılık = 0,01). Ajans seçimine katıldığını belirten yanıtlayıcıların firmaları genellikle yerli sermayenin ağırlıkta olduğu kuruluşlardır. Dolayısıyla, iki grup arasındaki en önemli yapısal farklılıklardan biri olan yabancı sermaye payı göz önüne alınınca merkez ofisin etkisinde görülen bu fark, şaşırtıcı olmamaktadır.

Diğer yapısal farklılıklar ise kamu sermayesi payı (anlamlılık = 0,01), çalışan sayısı (anlamlılık = 0,05) ve ajansla birlikte çalışılan süredir (anlamlılık = 0,01). Ajans seçimine katılmış olan yanıtlayıcıların firmalarında kamu sermayesi payı ortalama %17 iken, ajans seçiminde görev almamış yanıtlayıcıların firmalarında bu oran %4'te kalmaktadır. Ajans seçimine katılmış olan yanıtlayıcıların şirketlerinde ortalama çalışan sayısı 3.253 iken, ajans seçiminde görev almamış yanıtlayıcıların firmalarındaki çalışan sayısı bu rakamın yarısından azdır (ortalama = 1.484). Öte yandan, ajans seçimine katılmış olan yanıtlayıcıların firmaları ajanslarıyla ortalama 2,44 yıldır çalışmaktayken, ajans seçimine katılmayan yanıtlayıcıların firmaları için bu süre 7,29 yılı bulmaktadır. Bu firmalardaki yabancı sermaye payı, ajans seçiminin çoğunlukla reklamveren kuruluşun bağlı bulunduğu uluslararası şirket ağı tarafından zorunlu kılınmış bir seçim olduğunu düşündürmektedir. Sektörel dağılım ise iki sektör için hesaplanabilmiş ve anlamlı bulunmamıştır; hesaplanamayan sektör için bu fark çok küçük olup anlamlı görünmemektedir. Reklamveren şirketin yaşı ve birlikte çalışılan ajans sayısı açısından iki grup arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

5.4.1. Bağımlı İki Örnek t Testinin Sonuçları

Şu anda birlikte çalıştıkları reklam ajansının seçiminde görev almış olan yanıtlayıcılara bu seçimi yaparken hangi ölçüte ne denli önem vermiş olduklarının sorulmasındaki amaç, birlikte çalışılan bu süre içinde reklamverenlerin seçim ölçütlerine verdikleri önemde bir değişiklik olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bu çözümleme için bağımlı iki örnek t testinden yararlanılmıştır.

Halen birlikte çalışılan ajansın seçiminde görev almış yanıtlayıcıların geçmişe yönelik değerlendirmeleriyle bugün yeni bir ajans seçecek olsalar yapacakları değerlendirmeler arasında yer yer anlamlı farklılıklar görülmüştür (Bkz. Tablo 6). Anlamlı farklılıkların tümü, bugün yeni bir seçim durumunda seçim ölçütüne verilecek önemin geçmişte verilen önem düzeyinden yüksek olacağına işaret etmektedir. En önemli farklılıklardan biri, ajansın stratejik katkısının öneminde ortaya çıkmıştır (anlamlılık = 0,05). Bu sonucun gösterdiği, bugün yeni bir ajans seçmek durumunda olsalar, yanıtlayıcıların bu özelliğe daha çok önem verecekleridir (t değeri = 2,58). Sunulan örnek çalışmanın verilen yönbilgiye uygunluğunun da reklamverence bugün daha çok önemseneceği bulgusu (anlamlılık = 0,10), stratejiye uygunluğun reklamveren için önemini göstermektedir.

Ajans sunumunun genel kalitesi ve ajans müşterilerinin tavsiyeleri de bugün reklamverenin daha çok önem vereceği ölçütler arasında yer almıştır (anlamlılık = 0,05). Diğer bir deyişle, reklamveren, bugün yeni bir ajans seçecek olsa ajans sunumunun genel kalitesini daha çok önemseyeceğine ve tanıdığı ajans müşterilerinin tavsiyelerine daha çok kulak vereceğine işaret etmektedir. Özellikle ajans müşterilerinin tavsiyelerine verilen önemin artması, reklamverenin hizmete ilişkin birtakım sıkıntıları olduğunu düşündürmektedir. Ajansın yaratıcılığı, gerek seçim sırasında reklamverene sunduğu örnek çalışmalardan, gerekse daha önce başka reklamverenler için yapmış olduğu çalışmalardan çıkarımlanabilir; dolayısıyla reklamverenler, seçim sürecinde ajansın yaratıcılığına ilişkin oldukça sağlıklı kanılara varabilirler. Reklamverenin ajans seçimi sırasında bilemeyeceği, ancak ajansla çalışırken fark edebileceği veya tanıdığı ajans müşterilerinden öğrenebileceği unsurlar ise ajansın çalışma biçimine ve hizmet kalitesine yönelik bilgi ve değerlendirmelerdir.

Reklamverenin bağlı bulunduğu şirket grubunun / uluslararası şirket ağının önemi de 0,10 düzeyinde anlamlı çıkmıştır; bu bulgu, geçmişe göre merkez ofis etkisinin artmış olabileceğini düşündürmektedir.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Reklam ajansları için yeni müşteri edinmek oldukça maliyetli olabilmektedir. Yoğun rekabetin sürdüğü Türkiye reklam pazarında ajansla reklamveren arasında kurulan olumlu ilişki her iki taraf için de üstünlük sağlayıcı bir etmen olabilir. Bu nedenle, reklam ajansının doğru seçimi reklamveren için yaşamsal önem taşımaktadır.

Bu araştırmanın bulguları, reklamverenin reklam ajansından temel beklentisinin yaratıcılık olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Medya planlaması, reklam yeri satın alımı, araştırma ve halkla ilişkiler hizmetlerinin artık reklam ajansının ana hizmetleri arasında görülmeyişi, yaratıcılığın önemini daha da artırmıştır. Bir yanıtlayıcının belirttiği gibi, 'Ajansların işi yaratıcılık. ... Öyle ki artık yaratıcılığı artırmak için ajans ne gerekiyorsa yapmalı.' Ancak, yaratıcılığın artık reklam ajansları için 'olmazsa olmaz' bir nitelik olarak görülmesi, reklam ajanslarının müşteri kazanmak ve kazandıkları müşterilerinin bağlılığını artırmak için başka alanlarda rekabet etmelerini gerektirebilir.

Bağımlı iki örnek t testinin sonuçları, reklamverenin pazarlama ve strateji konularındaki ajans danışmanlığından pek memnun olmadığını düşündürmektedir. Ajansların bu alandaki yetersizliklerini saptamaları ve pazarlama / strateji konularındaki özkaynaklarını güçlendirmeleri, özellikle yerli reklamverenler söz konusu olduğunda onlara rekabet üstünlüğü sağlayabilir. Sunulan örnek çalışmanın verilen yönbilgiye uygunluğu, yanıtlayıcıların tümünü kapsayan soruşturuda seçim ölçütü olarak yaratıcılıktan hemen sonra ikinci sıraya yerleşmiş, ajans seçiminde görev almış yanıtlayıcılar tarafından da bugün daha çok önemseyecekleri bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir.

Ajanslar için bu sonuçların en önemli içerimi, yalnızca yaratıcılığa odaklanmak yerine, stratejiye ve bütünsel pazarlama iletişimine de önem vermeleri gerektiğidir. Kimi reklamverenlerin, yeni bir reklam ajansı seçmek durumunda, tanıdıkları ajans müşterilerinin tavsiyelerine daha çok kulak verecek olmaları, ajansların mevcut müşterilerini memnun etmek için ellerinden gelen çabayı göstermelerinin sadece eldeki müşterilerinin bağlılığını artırmak için değil, yeni müşteri kazanmak için de önemli olduğunu düşündürmektedir. Ajansların gözden kaçırmamaları gereken bir başka nokta, reklamverenlerin türdeş bir grup olmadıkları, gereksinmelerinin farklılıklar gösterebileceğidir. Örneğin, sektörel çözümlemeler, hızlı tüketim ürünleri sektöründeki reklamverenlerin ajans seçimindeki ölçütlerin bazılarını dayanıklı tüketim ürünleri ve hizmet sektörlerindeki reklamverenlerden farklı önem düzeylerinde değerlendirdiğini göstermiştir. Reklam ajanslarının bu farklılıklara duyarlı olmaları ve hizmetlerini müşterilerinin gereksinmelerine göre biçimlendirmeleri gereği bu çalışmanın bir başka içerimidir.

Reklamverenler için de bu sonuçlar birtakım önermeler içermektedir. Reklamveren-ajans ilişkisindeki taraflardan biri olarak reklamverenin bu ilişkideki rolünü gözden kaçırmamak gerekir. 'Etkili ajans-reklamveren ilişkilerinin geliştirilmesinde en önemli ilke, söz konusu ilişkinin iki taraflı olduğunu, ilişkinin başarılı olabilmesi için her iki tarafın da sürekli çaba harcaması gerektiğini anlamaktır,' der Weilbacher (1983/1991, s.176). Bu araştırmanın bulgularından biri, reklamverenlerin yalnızca %30,8'inin ajans seçimi için yazılı bir prosedüre sahip olduğudur. İzlenilecek aşamaların ve kullanılacak ölçütlerin açıkça belirtildiği yazılı bir belgeye dayandırılan şeffaf bir seçim süreci, reklamverenin aradığı ajansı bulması için ilk adım olabilir.

KAYNAKÇA

Bileşim Medya. (2005). Bileşim Medya 2004 Reklamveren Sıralaması. Elektronik dosya.

Buchanan, Bruce & Michell, Paul C. (1991). Using structural factors to assess the risk of failure in agency-client relations. *Journal of Advertising Research* (Ağustos/Eylül): 68-75.

Cagley, James W. (1986). A comparison of advertising agency selection factors: Advertiser and agency perceptions. Journal of Advertising Research (Haziran/Temmuz): 39-44.

_____ **& Roberts, C. Richard. (1984).** Criteria for advertising agency selection: An objective appraisal. *Journal of Advertising Research* 24 (2): 27-31.

Chevalier, Michel & Catry, Bernard. (1978). Advertising in France: The Advertiser-Advertising Agency Relationship. *European Journal of Marketing* 10 (1): 49-59.

Dart, Jack. (1980). The advertising agency selection process for small business: Tips from the agencies. *Journal of Small Business Management* no. 18 (Nisan): 1-10.

Dowling, Grahame R. (1994). Searching for a new advertising agency: A client perspective. *International Journal of Advertising* 13 (3): 229-242.

Dural, Candan Çelik. (1999). Medya Planlaması ve Reklamverenin Ajans Seçimi. İstanbul: Türkiye Gazeteciler Cemiyeti.

Fam, Kim Shyan & Waller, David S. (1999). Factors in winning accounts: The views of agency account directors in New Zealand. *Journal of Advertising Research* (Mayıs/Haziran): 21-32.

Harvey, Michael G. & Rupert, J. Paul. (1988). Selecting an industrial advertising agency. *Industrial Marketing Management* 17: 119-127.

Henke, Lucy L. (1995). A longitudinal analysis of the ad agency-client relationship: Predictors of an agency switch. *Journal of Advertising Research* 35 (2): 24-30.

IPA, ISBA, MCCA & PRCA. (2004a). Finding an Agency. (Erişim tarihi 24.10.2005) (http://www.isba.org.uk/isba/_documents/Finding-an-agency-summary.pdf).

IPA, ISBA, MCCA & PRCA. (2004b). The Client Brief. (Erişim tarihi 24.10.2005) (http://www.isba.org.uk/isba/_documents/Client-brief.pdf).

Koç, Ahmet N.; Toduk Akiş, Yeşim & Alakavuk, Deniz. (1993). Advertising agency-advertiser relationships in Turkey: An exploratory study. Istanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Lace, Jonathan M. (1998). Evaluating advertising agency performance: Actions to enhance the client/agency relationship. *Management Research News* 21 (7/8): 47-59.

Lichtenthal, J. David & Shani, David. (2000). Fostering client-agency relationships: A business buying behavior perspective. *Journal of Business Research* 49: 213-228.

Marketing Türkiye. (1994, 15 Aralık). Reklamverenler neden ajans değiştirirler? Yıl: 4 (88): 8-12.

Marshall, Roger & Na, Woon Bong. (1994). The advertising agency selection process. *International Journal of Advertising* 13 (3): 217-227.

Michell, P.C.N. (1988). The influence of organizational compatibility on account switching. *Journal of Advertising Research* 28 (3): 33-38.

Miracle, Gordon E. (1977). An historical analysis to explain the evolution of advertising agency services. *Journal of Advertising* (Yaz): 24-28.

Na, Woonbong & Marshall, Roger. (2001). A cross-cultural assessment of the advertising agency selection process: An empirical test in Korea and New Zealand. *International Journal of Advertising* 20: 49-66.

Odabaşı, Yavuz. (1992). Reklamveren-Reklam Ajansı İlişkileri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Odabaşı, Yavuz. (1995). Reklam ajansı seçimi süreci. *Pazarlama Dünyası* 9 (53), 2-12

Odabaşı, Yavuz & Oyman, Mine. (2002). *Pazarlama İletişimi Yönetimi,* 4. baskı. İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri AŞ.

Onurlu, Özlen. (1983). Çağdaş reklam ajansı hizmetleri ve ajans seçim süreci. *Pazarlama Dergisi* 8 (4): 9-25.

Reklamcılar Derneği (2006). Reklam Ajansı Seçim Kılavuzu. (Erişim tarihi 22 Mayıs 2006) (http://www.rd.org.tr).

Reklamcılar Derneği (2007). 2006 Yılı Türkiye Reklam Yatırımları. (Erişim tarihi 16 Mart 2007) (http://www.rd.org.tr).

Ripley, Louise. (1991). What kind of companies take their advertising in-house? *Journal of Advertising Research* (Ekim/Kasım): 73-80.

Spake, Deborah F.; D'Souza, Giles; Crutchfield, Tammy Neal & Morgan, Robert M. (1999). Advertising agency compensation: An agency theory explanation. *Journal of Advertising* 28 (3), 53-72.

Twedt, Dik. (1967). Kitap eleştirisi: "The Critical Partnership: Standards of Advertising Agency Selection and Performance. Mack Hanan. New York: American Management Association, 1966." *Journal of Marketing Research* (Ağustos): 327-328.

Wackman, D.; Salmon, C. & Salmon, C. (1986). Developing an advertising agency - client relationship. *Journal of Advertising Research* 26 (6): 21-28.

Ward, John. (2000). *Using and Choosing an Advertising Agency:* An Insider's View. Henley-on-Thames, Oxfordshire, UK: World Advertising Research Center.

Weilbacher, William M. (1983/1991). *Choosing and Working with Your Advertising Agency.* Lincolnwood, Illinois: NTC Business Books.

TEŞEKKÜR

Bu araştırmaya pek çok kişi görüşleriyle katkıda bulunmuştur. Araştırmanın veri toplama aşaması bir doktora tezi kapsamında yapıldığı için öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Sedef Akgüngör ile Prof. Dr. Toker Dereli, Prof. Dr. Metin Çakıcı, Prof. Dr. Murat Ferman, Prof. Dr. Selime Sezgin ve Doç. Dr. Şebnem Burnaz'ın değerli katkıları söz konusudur. Bileşim Medya'dan Hayri Cem, en büyük reklamverenler listesini sağlamak nezaketini göstermiştir. Prof. Dr. Ahmet Niyazi Koç, Prof. Dr. Yavuz Odabaşı, Reklamverenler Derneği'nden Dilek Erkey ve Deniz Güven, Reklamcılık Vakfı'ndan Ayşegül Molu ve Fisun Bargu Soner, Reklamcılar Derneği'nden Çetin Ziylan, MediaCat dergisinden Pelin Özkan, Tamek Gıda ve Konsantre Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi'nden Nejat Selkan, Bora Esenli ve ABD Reklamverenler Derneği'nden Sara Stein, soru formunu inceleyerek ya da veri kaynakları ve bilgiveren adları önererek, araştırmaya önemli katkılarda bulunmuşlardır. Araştırmaya katılan 57 reklamveren kuruluşun temsilcileri, yoğun programlarından vakit ayırmış, açık yüreklilikle araştırmanın sorularını yanıtlamış, görüşme sırasında değerli görüşlerini ve deneyimlerini paylaşarak araştırmanın zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Teşekkür ederim.

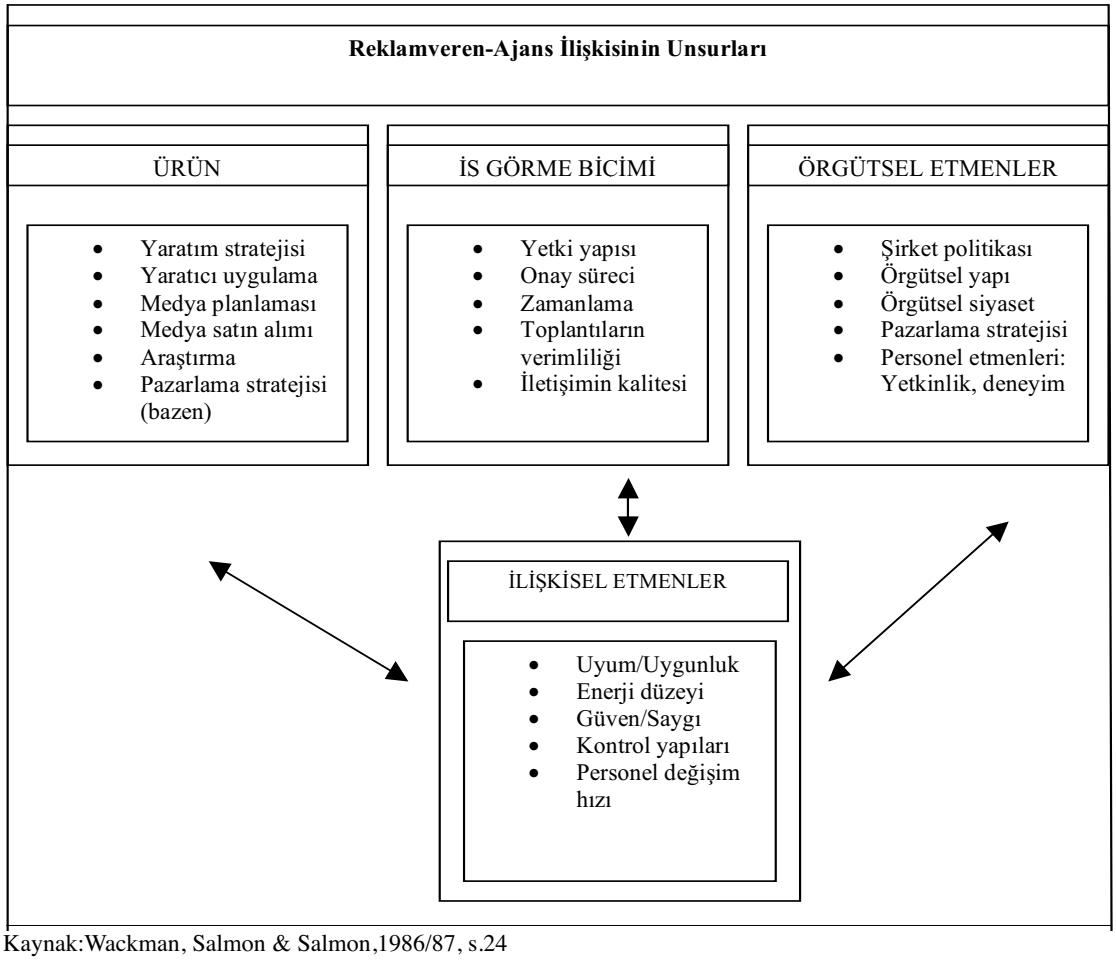

Kaynak:Wackman, Salmon & Salmon,1986/87, s.24

Şekil 1. Wackman, Salmon ve Salmon modeli

Tablo 1. Yanıtlayıcı profili

YANITLAYICI PROFİLİ				
Yanıtlayıcının Konumu	Frekans	%	Geçerli %	Birikimli %
Şirket Başkanı veya Yönetim Kurulu Üyesi	2	3,85	3,85	3,85
Genel Müdür	3	5,77	5,77	9,62
Genel Müdür Yardımcısı veya Pazarlama Direktörü	20	38,46	38,46	48,08
Pazarlama Müdürü./ Kategori Müdürü / Halkla İlişkiler Müdürü / Reklam Müdürü	20	38,46	38,46	86,54
Grup Ürün Direktörü veya Kıdemli Ürün Müdürü	3	5,77	5,77	92,31
Ürün Müdürü / Marka Müdürü	4	7,69	7,69	100,00
Toplam	52	100,00	100,00	
Yanıtlayıcının Konumunda Bulunduğu Süre				
	Frekans	%	Geçerli %	Birikimli %
5 yıldan az*	34	65,38	65,38	65,38
5 yıl – 10 yıldan az	11	21,15	21,15	86,54
10 yıl – 15 yıldan az	6	11,54	11,54	98,08
15 yıl – 20 yıldan az				
20 yıl – 25 yıldan az	1	1,92	1,92	100,00
Toplam	52	100,00	100,00	
Yanıtlayıcının Endüstri Deneyimi				
	Frekans	%	Geçerli %	Birikimli %
5 yıldan az**	10	19,23	19,23	19,23
5 yıl – 10 yıldan az	22	42,31	42,31	61,54
10 yıl – 15 yıldan az	12	23,08	23,08	84,62
15 yıl – 20 yıldan az	4	7,69	7,69	92,31
20 yıl – 25 yıldan az	3	5,77	5,77	98,08
30 yıl ve daha çok	1	1,92	1,92	100,00
Toplam	52	100,00	100,00	
Cinsiyet	Frekans	%	Geçerli %	Birikimli %
Erkek	23	44,23	44,23	44,23
Kadın	29	55,77	55,77	100,00
Toplam	52	100,00	100,00	
* 1 yıldan az: 5 kişi (%9,62). ** 1 yıldan az: 2 kişi (%3,85).				

Tablo 2. Araştırmaya katılan reklamverenlerin kurumsal profili

REKLAMVEREN FİRMALARIN PROFİLİ						
Sektör	Adet	%				
Hızlı tüketim ürünleri	30	57,69				
Dayanıklı tüketim ürünleri	15	28,85				
Hizmetler	7	13,46				
Toplam	52	100,00				
Yabancı Sermaye Oranı	Adet	%	Geçerli %	Birikimli %	Betimleyiciler	Toplamda yabancı sermaye oranı*
Yabancı sermaye yok	22	42,31	42,31	42,31	Min.	0,00
%10 altı	2	3,85	3,85	46,15	Maks.	1,00
%30-% 40 altı	2	3,85	3,85	50,00	Ortalama	0,42
%40-% 50 altı	4	7,69	7,69	57,69	Ortanca	0,39
%50-% 60 altı	5	9,62	9,62	67,31	Tepedeğer	0,00
%90 ve üstü	17	32,69	32,69	100,00	St. Sapma	0,44
Toplam	52	100,00	100,00		N	52
Kamu Sermayesi Oranı	Adet	%	Geçerli %	Birikimli %	Betimleyiciler	Toplamda kamu sermayesi oranı*
Kamu sermayesi yok	38	73,08	73,08	73,08	Min.	0,00
% 10 altı	1	1,92	1,92	75,00	Maks.	0,49
%10-% 20 altı	1	1,92	1,92	76,92	Ortalama	0,08
%20-% 30 altı	4	7,69	7,69	84,62	Ortanca	0,00
%30-% 40 altı	4	7,69	7,69	92,31	Tepedeğer	0,00
%40-% 50 altı	4	7,69	7,69	100,00	St. Sapma	0,15
Toplam	52	100,00	100,00		N	52
* Kayıtlı olan İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (www.imkb.gov.tr) ve/veya İstanbul Sanayi Odası (İstanbul Sanayi Odası, 2005) verileriyle kontrol edilmiştir.						

Tablo 3. Reklamverenin reklam ajansını seçim yöntemi

Mevcut Ajansın Seçiminde Kullanılan Yöntem				
	Frekans	Yüzde	Geçerli %	Birikimli %
Doğrudan belirleme	15	28,8	34,1	61,4
Reklamverenin bağlı olduğu şirket grubunun veya uluslararası şirket ağının seçimi	13	25,0	29,5	97,7
Yarışma	12	23,1	27,3	27,3
Ajansın kendi isteği ile yaptığı sunum sonucunda	3	5,8	6,8	68,2
Diğer	1	1,9	2,3	100,0
Ara Toplam	44	84,6	100,0	
Bilmiyor	8	15,4		
Toplam	52	100,0		

Tablo 4. Ajans seçimi ölçütleri

REKLAM ajansI seçiMİNDE REKLAMVERENİN GÖZ ÖNÜNE ALDIĞI ÖLÇÜTLER						
	N [a]	Ortalama[b]	Standart Sapma	Hızlı tüketim ürünleri N = 30 Ortalama (standart sapma)	Dayanıklı tüketim ürünleri N = 15 Ortalama (standart sapma)	Hizmetler N = 7 Ortalama (standart sapma)
Ajansın yaratıcılığı	52	4,88	0,38	4,90 (0,40)	4,87 (0,35)	4,86 (0,38)
Ajansın sunduğu örnek çalışmanın verilen yönbilgiye (brief) uygunluğu	52	4,63	0,53	4,83 (0,38)	4,40 (0,63)	4,29 (0,49)
Ajansın geçmişte yapmış olduğu reklam kampanyalarının pazar başarısı	52	4,17	0,79	4,33 (0,66)	3,87 (0,99)	4,14 (0,69)
Ajansın reklamverenin işine atamayı taahhüt ettiği kişiler	52	4,08	0,71	4,03 (0,77)	4,13 (0,64)	4,14 (0,69)
Ajans sunumunun genel kalitesi	52	4,04	0,66	4,00 (0,64)	3,93 (0,70)	4,43 (0,54)
Pazarlama / strateji konularında danışmanlık yapabilmesi	51	4,02	1,07	3,87 (1,25)	4,13 (0,64)	4,50 (0,84) [N=6]
Bütünsel pazarlama iletişimi sunabilmesi	51	3,98	1,01	3,93 (1,17)	4,13 (0,64)	3,83 (0,98) [N=6]
Ajansın saygınlığı	52	3,92	0,84	4,07 (0,79)	3,93 (0,88)	3,29 (0,76)
Ajans çalışanlarıyla reklamveren çalışanları arasında oluşan sinerji	51	3,92	0,93	3,86 (1,03) [N = 29]	3,93 (0,88)	4,14 (0,69)
Ajansın teknolojik donanımı	50	3,90	0,74	3,76 (0,83) [N=29]	4,07 (0,48) [N=14]	4,14 (0,69)
Ajansın sunduğu mali teklifin uygunluğu	52	3,81	0,82	3,93 (0,74)	3,60 (0,91)	3,71 (0,95)
Ajansın gerek çizgi üstü, gerek çizgi altı reklam hizmetlerini sunabilmesi	52	3,79	1,09	3,60 (1,19)	4,27 (0,59)	3,57 (1,27)
Ajansın kurumsallığı	52	3,79	0,96	3,80 (1,03)	3,93 (0,80)	3,43 (0,98)
Ajansın üst yönetimiyle reklamveren arasında oluşan sinerji	51	3,76	0,97	3,69 (1,11) [N=29]	3,87 (0,83)	3,86 (0,69)
Reklamverenin sektörü / ürün grubu konusunda ajansın deneyimli olması	52	3,75	1,01	3,70 (1,06)	3,67 (1,11)	4,14 (0,38)
Reklamverenin bağlı olduğu şirket grubunun / yurtdışındaki merkez ofisinin kararı	44	3,52	1,44	3,69 (1,54) [N=26]	3,64 (1,12) [N=11]	2,71 (1,38)
Reklamverenin ajansla eskiden de belirli bir dönem boyunca reklamveren-reklam ajansı ilişkisi deneyiminin olması / Reklamverenin ajansla önceden ortak projelerde görev alması sonucunda edindiği deneyim	52	3,50	1,06	3,53 (1,17)	3,40 (0,83)	3,57 (1,13)
Ajansın tam hizmet ajansı olması	51	3,45	1,22	3,13 (1,31)	3,93 (0,80)	3,83 (1,33) [N=6]
Ajansın önemli şirketlere hizmet veriyor olması	52	3,35	0,97	3,27 (1,02)	3,33 (0,90)	3,71 (0,95)
Ajans müşterilerinin tavsiyeleri	52	3,31	1,04	3,37 (1,10)	3,27 (0,80)	3,14 (1,35)
Ajansın uluslararası bir ajans ağı içinde yer alması	52	3,29	1,18	3,33 (1,32)	3,33 (0,98)	3,00 (1,00)
Ajansın büyüklüğü	52	3,12	0,98	2,97 (0,93)	3,40 (1,06)	3,14 (1,07)
Ajansın tanınmışlığı	52	3,10	1,03	2,90 (1,03)	3,40 (0,99)	3,29 (1,11)
Meslektaş ve dost tavsiyeleri	51	3,08	1,00	3,03 (1,02) [N=29]	3,20 (0,86)	3,00 (1,29)
Ajansın kazanmış olduğu ödüller	52	2,85	1,16	2,60 (1,19)	3,27 (1,03)	3,00 (1,16)
Ajansın ortaklarıyla veya yöneticileriyle dostluk ilişkileri	51	2,39	1,17	2,10 (1,08) [N=29]	3,00 (1,25)	2,29 (0,95)
Ajansın medyadan uygun fiyatlarla reklam yeri alabilmesi	38	2,21	1,60	1,93 (1,41) [N=27]	2,50 (1,98) [N=6]	3,40 (1,82) [N=5]
Diğer	0					

[a] Yanıtlayıcılar, dilediklerinde 'Fikrim Yok' veya 'Böyle bir durum söz konusu değil' seçeneklerini işaretleyebildikleri için her maddeye 1-5 ölçeğinde yanıt alınamamıştır.
[b] 5=Çok önemli; 1=Hiç önemli değil.

Tablo 5. Mevcut ajansın seçiminde göz önüne alınan ölçütler

BİRLİKTE ÇALIŞILAN AJANSIN SEÇİLME NEDENLERİ					
	Betimleyiciler*				
	N[a]	Min.	Maksimum	Ortalama[b]	Standart Sapma
Ajansın yaratıcılığı	17	2	5	4,47	0,87
Ajansın sunduğu örnek çalışmanın verilen yönbilgiye (brief) uygunluğu	17	3	5	4,18	0,64
Ajansın gerek çizgi üstü gerek çizgi altı reklam hizmetlerini sunabilmesi	17	3	5	4,18	0,64
Ajans çalışanlarıyla reklamveren çalışanları arasında oluşan sinerji	16	2	5	4,13	0,81
Ajansın teknolojik donanımı	17	3	5	4,00	0,71
Ajansın üst yönetimiyle reklamveren arasında oluşan sinerji	16	2	5	3,81	0,83
Ajansın geçmişte yapmış olduğu reklam kampanyalarının pazar başarısı	16	2	5	3,81	0,91
Ajansın saygınlığı	17	2	5	3,76	1,09
Tam hizmet ajansı olması	17	2	5	3,71	0,99
Ajansın reklamverenin işine atamayı taahhüt ettiği kişiler	17	3	5	3,65	0,70
Bütünsel pazarlama iletişimi sunabilmesi	17	2	5	3,59	1,12
Reklamverenin sektörü / ürün grubu konusunda ajansın deneyimli olması	17	2	5	3,59	1,06
Reklamverenin ajansla eskiden de belirli bir dönem boyunca müşteri deneyiminin olması / Reklamverenin ajansla önceden ortak projelerde görev alması sonucunda edindiği deneyim	13	1	5	3,54	1,27
Ajansın pazarlama / strateji konularında danışmanlık yapabilmesi	17	2	5	3,53	0,94
Ajans sunumunun genel kalitesi	17	2	5	3,53	0,87
Ajansın kurumsallığı	17	2	5	3,47	1,07
Ajansın önemli şirketlere hizmet veriyor olması	16	1	5	3,44	1,15
Sunduğu mali teklifin uygunluğu	17	2	4	3,41	0,71
Tanınmışlığı	17	1	5	3,24	1,35
Uluslararası bir ajans ağı içinde yer alması	14	2	5	3,21	1,25
Büyüklüğü	17	1	5	3,12	1,17
Ajans müşterilerinin tavsiyeleri	16	1	4	2,81	0,98
Ajansın kazanmış olduğu ödüller	17	1	5	2,76	0,97
Meslektaş ve dost tavsiyeleri	16	1	4	2,69	1,08
Ajansın ortaklarıyla veya yöneticileriyle dostluk ilişkileri	17	1	5	2,12	1,17
Reklamverenin bağlı olduğu şirket grubunun / yurtdışındaki merkez ofisinin kararı	15	1	5	1,87	1,13
Ajansın medyadan uygun fiyatlarla reklam yeri alabilmesi	6	1	2	1,50	0,55
Diğer	0				

* Yanıtlayıcılar, dilediklerinde 'Fikrim Yok' veya 'Böyle bir durum söz konusu değil' seçeneklerini işaretleyebildikleri için her maddeye 1-5 ölçeğinde yanıt alınamamıştır.

[a] Mevcut ajansın seçiminde 52 yanıtlayıcının yalnızca 17'si görev aldığını belirtmiştir.

[b] 5=Çok önemli; 1=Hiç önemli değil.

Tablo 6. Ajans seçiminde gözetilen ölçütler: Bağımlı iki örnek t testinin sonuçları

AJANS SEÇİMİ ÖLÇÜTLERİNDE DÜN VE BUGÜN FARKI: BAĞIMLI İKİ ÖRNEK T TESTİNİN SONUÇLARI						
Betimleyiciler[a, b]	N[c]	Ortalama[d]	Standart Sapma	t	df	Anlamlılık (2-uçlu)
Ajansın yaratıcılığı	17	4,47	0,87	-1.81	16	0.090*
	17	4,88	0,33			
Ajansın sunduğu örnek çalışmanın verilen yönbilgiye (brief) uygunluğu	17	4,18	0,64	-2.07	16	0.055*
	17	4,53	0,51			
Ajansın gerek çizgi üstü gerek çizgi altı reklam hizmetlerini sunabilmesi	17	4,18	0,64	0.29	16	0.773
	17	4,12	0,78			
Ajans çalışanlarıyla reklamveren çalışanları arasında oluşan sinerji	16	4,13	0,81	0.81	15	0.432
	16	4,00	0,82			
Ajansın teknolojik donanımı	17	4,00	0,71	-1.00	16	0.332
	17	4,12	0,49			
Ajansın üst yönetimiyle reklamveren arasında oluşan sinerji	16	3,81	0,83	1.00	15	0.333
	16	3,69	0,70			
Ajansın geçmişte yapmış olduğu reklam kampanyalarının pazar başarısı	16	3,81	0,91	-0.85	15	0.411
	16	4.06	0,99			
Ajansın saygınlığı	17	3,76	1,09	-1.00	16	0.332
	17	3,94	1,03			
Tam hizmet ajansı olması	17	3,71	0,99	-0.89	16	0.382
	17	3,88	0,78			
Ajansın reklamverenin işine atamayı taahhüt ettiği kişiler	17	3,65	0,70	-1.57	16	0.136
	17	3,94	0,56			
Bütünsel pazarlama iletişimi sunabilmesi	17	3,59	1,12	-1.38	16	0.188
	17	3,76	1,03			
Reklamverenin sektörü / ürün grubu konusunda ajansın deneyimli olması	17	3,59	1,06	-1.51	16	0.150
	17	4,00	0,79			
Reklamverenin ajansla eskiden de belirli bir dönem boyunca müşteri deneyiminin olması / Reklamverenin ajansla önceden ortak projelerde görev alması sonucunda edindiği deneyim	13	3,54	1,27	-0.71	12	0.489
	13	3,77	1,09			
Ajansın pazarlama / strateji konularında danışmanlık yapabilmesi	17	3,53	0,94	-2.58	16	0.020**
	17	3,82	1,02			
Ajans sunumunun genel kalitesi	17	3,53	0,87	-2.31	16	0.034**
	17	4,06	0,56			
Ajansın kurumsallığı	17	3,47	1,07	-2.06	16	0.056*
	17	3,76	1,03			
Ajansın önemli şirketlere hizmet veriyor olması	16	3,44	1,15	1.00	15	0.333
	16	3,25	1,00			
Sunduğu mali teklifin uygunluğu	17	3,41	0,71	-0.69	16	0.496
	17	3,53	0,80			
Tanınmışlığı	17	3,24	1,35	0.77	16	0.455
	17	3,06	1,03			
Uluslararası bir ajans ağı içinde yer alması	14	3,21	1,25	0.56	13	0.583
	14	3,14	1,17			
Büyüklüğü	17	3,12	1,17	0.27	16	0.791
	17	3,06	1,03			
Ajans müşterilerinin tavsiyeleri	16	2,81	0,98	-2.42	15	0.029**
	16	3,19	0,91			
Ajansın kazanmış olduğu ödüller	17	2,76	0,97	-0.52	16	0.608
	17	2,88	0,93			
Meslektaş ve dost tavsiyeleri	16	2,69	1,08	-1.78	15	0.096*
	16	3,00	0,89			
Ajansın ortaklarıyla veya yöneticileriyle dostluk ilişkileri	16	2,19	1,17	-1.69	15	0.111
	16	2,56	1,21			
Reklamverenin bağlı olduğu şirket grubunun / yurtdışı merkez ofisinin kararı	13	1,92	1,19	-1.90	12	0.082*
	13	2,38	1,39			
Ajansın medyadan uygun fiyatlarla reklam yeri alabilmesi	5	1,60	0,55	0.54	4	0.621
	5	1,40	0,55			

[a] Yanıtlayıcılar, dilediklerinde 'Fikrim Yok' veya 'Böyle bir durum söz konusu değil' seçeneklerini işaretleyebildikleri için her maddeye 1-5 ölçeğinde yanıt alınamamıştır.

[b] İlk satır yanıtlayıcının halen çalışılan ajansın seçiminde ölçüte verdiği önem düzeyini; ikinci satır ise bugün yeni bir ajans seçecek olsa vereceğini düşündüğü önem düzeyini belirtmektedir.

[c] Mevcut ajansın seçiminde 52 yanıtlayıcının yalnızca 17'si görev aldığını belirtmiştir.

[d] 5=Çok önemli; 1=Hiç önemli değil.

* $\rho \leq 0.10$

** $\rho \leq 0.05$

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 355-372 (2007)

OTEL İŞLETMELERİ İŞGÖRENLERİNİN İŞ TATMİNİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: GELİŞTİRİLEN BİR İŞ TATMİN ÖLÇEĞİ

İlke KAYA*

ÖZ

Bu çalışmada, (1) otel işletmelerindeki işgörenlerin iş tatmin düzeylerinin ölçülmesi ve (2) otel personelinin iş tatminini doğru olarak ölçen bir ölçeğin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın örneklemi, Türkiye'de Doğu Akdeniz Bölgesi'nde faaliyet gösteren 3, 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerindeki işgörenlerden oluşmaktadır. Geliştirilen ölçeğin faktör boyutları, "İletişim ve Bütünlük", "Terfi", "Amirler", "İşin Doğası (1) (Fiziksel olmayan faktörler)","İşin Doğası (2) (Fiziksel olan faktörler)", "Ücret ve Ek İmkanlar", "Özgürlük", "Yönetim"dir. Çalışmanın sonuçlarına göre işgörenlerin iş tatminini etkileyen en önemli faktörler, "Amirler", "İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler)", "İletişim ve Bütünlük"den oluşmaktadır. Bulgular ayrıca işgören davranışları üzerinde psiko-sosyal faktörlerin (örneğin; işin doğası), ekonomik faktörlerden (örneğin, ücret) daha etkili olduğunu ileri sürmektedir. Sonuçlarda eğitim seviyesi yüksek işgörenlerin, eğitim düzeyi daha düşük işgörenlere göre tatmin düzeylerinin daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca ağır iş yükü nedeniyle yiyecek-içecek departmanında çalışan işgörenlerin otelin diğer departmanlarında çalışan işgörenlerden tatmin düzeylerinin daha az olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada işgörenlerin iş tatmin düzeyleri yüksek ve işi bırakma eğilimlerinin düşük olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: *İş tatmini boyutları, Minnesota Tatmin Anketi, İş Tatmin Ölçeği, İletişim Tatmin Anketi, Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi, Otel işgörenleri.*

FACTOR AFFECTING JOB SATISFACTION OF EMPLOYEES IN THE HOTEL INDUSTRY: THE JOB SATISFACTION SCALE DEVELOPED

ABSTRACT

This study aims to (1) determine the levels of employee job satisfaction and (2) develop a scale to correctly measure employee job satisfaction in the hospitality and tourism industry. The sample of study includes employees of 3, 4 and 5-star hotel working in the Easthern Mediterranean Region of Turkey. Factor dimensions of the scale developed are "Communication and Integrity", "Promotion", "Supervisors", "the Nature of Work (1)", "the Nature of Work (2)", " Wages and Benefits", "Independence", " Management". The study findings suggested that the most important factors which affect job satisfaction of employees were "Supervisors", "the Nature of Work", "Communication and Integrity". The findings further suggested that psychological and social factors (the nature of work) were more effective than economical factors (example, pay) on employee attitudes. The conclusions suggested that employees who had higher levels of education were less satisfied than employees who had lower levels of education. Another finding of the study is that employees who are employed in the food and beverage department, due to their high workload, were less satisfied than employees who are working other departments of hotels. In this research, overall job satisfaction of employees were high and their intent to quit scores were low.

Keyword: *Dimensions of job satisfaction, the Minnesota Satisfaction Questionnaire, the Job Satisfaction Survey, the Communication Satisfaction Questionnaire, the Michigan Organizational Assessment Questinnaire, Hotel employees.*

* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm ve Otel İşletmeciliği Doktora Programı
e-mail: ilkekaya33@hotmail.com.

1. GİRİŞ

İşgücünün bütün endüstrilerde önemli yeri vardır; fakat konaklama endüstrisindeki bu önem işletmelerin başarılarının büyük ölçüde işgücünün başarısına dayandığından dolayı daha fazla ortaya çıkmaktadır. Endüstride kalitenin iyileştirilmesi, sonuçta, çalışanların motive edilmesine ve işyerine bağımlılığına dayanmaktadır (Reichel ve Pizam, 1984). Turizm sektöründe iç müşteriler olarak değerlendirilen çalışanların dış müşterilere yeterli, verimli ve kaliteli hizmet sunmasında önemli bir etken olan iş tatmini, işletmelerin önemle ele almaları gereken bir konu iş tatminidir. İş tatmini, iş görenlerin iş performansını, işe gelmeme, işten ayrılma niyetlerini ve iş devrini etkilemektedir. Yöneticilerin örgütteki iş tatmin faktörlerini bilmeleri, kendilerini ve diğer iş görenleri işletme amaçlarına yönlendirmede yardımcı olacaktır. İşten ayrılan işgörenlerin yerine yenilerinin bulunması ve yeni işgörenlerin eğitimi esnasında işgücü verimliliğindeki düşme ile birlikte işletmenin masraflarında yaşanan artış sebebiyle yöneticilerin iş tatmini üzerinde önemle durmaları gerekmektedir (Taner, 1993, s.15). Özellikle yöneticilerin işletme bünyesinde çalışan personelin iş tatmin faktörlerini belirleyerek, işletmenin hedeflerine bu faktörler doğrultusunda yön vermeleri, işletmelerde pek çok sorunun önüne geçilmesinin yanı sıra daha sağlıklı ve huzurlu bir iş ortamının yaratılmasına yardımcı olacaktır.

İşgörenlerin iş tatminlerinin sağlanmasından daha önce, çalışanların iş tatminini doğru şekilde ölçebilecek güvenilir ve geçerli bir ölçeğin geliştirilmesi, asıl hedef olan işgörenlerin iş tatminlerinin doğru şekilde gerçekleştirilmesini sağlamada önem taşımaktadır. İşletmelerin de iş tatmini konusunda birçok araç ve yöntemden yeterince yararlanmadıkları göz önünde bulundurulduğunda güvenilir ve geçerli bir iş tatmini ölçeğinin geliştirilmesi gerekliliği daha fazla hissedilmektedir.

Yapılan literatür çalışması ile otel işletmeleri yöneticilerinin işgörenlerinin iş tatminlerini ölçen bir ölçeğin eksikliği ortaya çıkmıştır. Çalışmada, işin farklı kesitlerinden (örn: ödül, iş arkadaşları, ücret, amirler v.b.) memnuniyeti ölçen kesit boyutu ve iş hakkında çalışanların evrensel hislerini ölçen Genel (Overall) İş Tatmini de ölçülmüş ve bu kapsamda turizm sektöründeki uygulamalarda kullanılabilecek bir iş tatmini ölçeğinin geliştirilmesine çalışılmıştır. Özellikle yöneticilerin çalışan personelinin beklentilerini bilerek bu doğrultuda hareket etmeleri, işletmelerin kısa sürede hedeflerine ulaşmasında etkili rol oynayacağı düşünülmektedir.

2. OTEL İŞLETMELERİNDE İŞ TATMİNİ KAVRAMI VE KAPSAMI

Hizmet sektörü kapsamında, turizm endüstrisinin bir kolu olan ağırlama-konaklama endüstrisi özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomisinde giderek ağırlığını hissettirmektedir. Çok sayıda kişiye iş imkanı sağlayan bu endüstrideki işletmelerin en önemli sorunlarından biri, endüstrinin temel faktörü olan insan gücünün verimliliğinin düşük, işten ayrılma oranlarının ise yüksek olmasıdır. Bu nedenledir ki, işgücü gerek maliyet, gerekse bulunabilirlik açısından otel işletmelerinin çözmesi gereken en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Otel işletmelerinin başarısı büyük ölçüde işletmelerin işgücüne bağlıdır. İş gücünün etkinliği ve verimliliğini sağlamanın yollarından biri, tatmin olmuş, motivasyonu yüksek, işletmenin temel prensiplerini benimsemiş, işe ve işletmeye bağlı çalışan bireyler yaratmaktır (Barney, 1986, s.657). Çekmecelioğlu (2006, s.13) yaptığı araştırma sonuçları arasında, iş tatmininin verimlilik üzerinde pozitif etkiye sahip olan kuvvetli bir etken olduğunu tespit etmiştir. İş tatmininin düşük olması, işgörenlerin organizasyona bağlılığını azaltmaktadır. Böylelikle ya daha çok doyum sağlayabilecekleri bir işe geçmekte ya da isteksiz çalışmaktadır. Bunun sonucu olarak düşük verim ortaya çıkmaktadır. İş tatmin düzeyi yükseldiğinde ise örgütün etkinliği artacaktır (Ay ve Karadal, 1995, s.63).

Küreselleşme sonucunda işletmelerin rekabet üstünlüğü kazanabilmelerinde en etkin kaynak olarak kabul edilen "insan kaynağı"nın, örgütsel amaçlar doğrultusunda yönlendirilebilmesi için, örgütün çalışanlarının iş tatminlerini, motivasyonlarını ve örgüte bağlılıklarını artırıcı faaliyetler içerisine girmeleri gerekmektedir (Bakan ve Büyükbeşe, 2004, s.26). Akıncı (2002, s.2)'ya göre yöneticiler, işgörenlerin sadece ekonomik bir varlık olmadığını, aynı zamanda sosyal yönü olduğunu, ekonomik beklentilerinin dışında farklı beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılamak için bir örgütte çalıştıklarını göz önünde bulundurmalıdırlar. İşgörenlerinin iş tatminlerinin sağlanması aynı zamanda örgütlerin sosyal görevi olduğunu ifade etmektedir. *İş tatmini*; bireylerin işlerine karşı sahip oldukları pozitif etki ya da hislerin tümü olarak tanımlanabilir (Arnold ve Feldman, 1986, s.86). Cranny, Smith ve Stone (1992), iş tatmini ile ilgili çalışmalarında bu kavram üzerine uzlaşma sağlanmış bir tanıma yer vermektedirler. Bu tanıma göre *iş tatmini;* bir kişinin beklediği ya da arzu ettiği çıktılarla gerçekleşen çıktılar arasında yaptığı karşılaştırma sonucunda işine karşı hissettiği duygusal tepkisidir.

Müşterilerle birebir, yüz yüze temasta bulunan, işletmenin ön saflarında yer alan işgörenlerin iş tatminlerini arttırmak yöneticiler için önemli bir hedeftir (Rogers, 1994, s.5). İş tatmini, örgütün kendi özellikleri tarafından yaratılan, daha çok örgütün kendi içerisinden gelen boyutlara ve işgörenlerin çeşitli kişisel özelliklerine bağlıdır (Agho, Mueller ve Price, 1993, s.1022). Roberts ve Savage (1973)'deki araştırmalarında, iş tatmininin ölçülmesinin aşağıdaki nedenlerden dolayı önemli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Birincisi; fiziksel fayda kadar insan değerlerinin de giderek öneminin artmasıdır. İkincisi; bazı araştırmalarda işe gelmeme/devamsızlık, iş devri/işi bırakma eğilimi ve iş tatmini arasında negatif ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. İş tatmini arttıkça, işe gelmeme ve iş devri değişkenleri azalmaktadır. Üçüncüsü ise; yöneticiler, eğer işgörenlerinin davranışlarını iyi anlayabilirse insan kaynaklarına en iyi şekilde yön verebilirler. Sonuç olarak, işgörenlerin işlerinden memnun olup olmadıklarını veya işleri hakkında neler hissettiklerini bilmek yöneticiler için önemlidir.

3. İŞ TATMİNİNİN ÖLÇÜLMESİ

Ölçme araçlarının temel işlevi, belirli sayıda ve belirli tekniklere dayalı olarak seçilmiş test maddelerine (uyarıcılara) verdikleri cevaplara gösterdikleri tepkilere göre, bireyin ölçülen özelliği bakımından psikolojik boyut üzerindeki konumunu incelemektir. İş tatmini gibi tutumların ölçülmesinde bugüne kadar izlenen en yaygın yaklaşım, bir ölçeğin hazırlanarak uygulanmasıdır (Tezbaşaran, 1997, s. 4-5). Günümüz işletmelerinde iş tatmininin ölçülmesi üzerine Türkiye'de kullanılan ölçeklerin büyük çoğunluğu başka ülkelerde geliştirilmiştir. Uyarlama çalışmaları ölçeğin Türkçe'ye çevrilip amaçlanan kitle tarafından anlaşılabilecek bir dil yapısının geliştirilmesi ile başlamaktadır. Bunun ardından standardizasyon çalışması yapılıp bu ölçeğe ait Türkiye normları oluşturulmakta ve son olarakta geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları tamamlanmaktadır (Gülgöz, 1994, s.5). Spielberg ve Sharma (1976)'ya göre bir ölçeği çevirirken hedef kitleye yönelik en uygun cümle yapısının, deyimlerin kullanılması, ayrıca kültüre tamamen yabancı maddelerin değiştirilmesi gerekmektedir. Ölçek uyarlamalarında en az dört dönem bulunmaktadır; (1) maddelerin orijinal dilden hedef dile çevrilmesi, (2) çevirinin değerlendirilmesi ve deneysel formun geliştirilmesi, (3) orijinal formla deneysel formdaki maddelerin eşdeğer olduğunun saptanması ve (4) yeni formun geçerlilik ve güvenilirliğinin saptanmasıdır (Savaşır, 1994, s. 28). Türkiye'de ölçeklerle ilgili uyarlama çalışmalarında genellikle alt uzmanlık alanlarında, uluslar arası yayınlarda en sık kullanılan araçların çevirisi veya uyarlaması yoluna gidildiği görülmektedir (Şahin, 1994, s. 20). Çalışmada bu bilgilerden yola çıkılarak otel işletmelerinde çalışan işgörenlerin iş tatminini ölçmek için bir ölçek geliştirilmesine karar verilmiş ve geliştirilen ölçeğin, (1) Genel İş Tatmini, (2) İçsel ve Dışsal İş Tatmini, (3) Kesit Boyutunda İş Tatmini, (4) Biliş ve Duygu Boyutlarında incelenmesine çalışılmıştır. Bu boyutlar aşağıda ayrıntıları ile yer almaktadır.

3. 1. Genel İş Tatmininin Ölçülmesi: Cammann, Fichman, Jenkins ve Klesh (1983) tarafından geliştirilen The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (MOAQ), Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi üç maddeli Genel İş Tatmini içermektedir. Ölçek basit ve kısadır, çok madde içeren anketlerde kullanım için idealdir. Cammann'na göre, komple bir örgütsel değerlendirmenin örgüt üyelerinin bireysel görüşlerini yansıtan bilgileri içermesine ihtiyaç olduğu dolayısıyla bireysel seviyede bilgi toplama örgütün görüşü üzerine temellenmelidir (Cammann vd, 1983, s.71).

Genel İş Tatmininin ölçülmesi için; Kunin (1955) tarafından geliştirilen, sembolik nitelikler olarak "gülümseyen yüzler", Genel İş Tatmini Boyutunu ölçen ölçekler arasında sıkça kullanılmaktadır. Örneğin hizmet, yemekler ve atmosferin değerlendirilmesinde otel ve restoran anketleri için kullanımı oldukça uygundur. Duygusal düşünceler için sembolik oranlı ölçeklerin faydalarının teorik olarak kabul edilmesinde Kunin (1955)'in çalışmalarının yanı sıra Andrew ve Whitney (1976), Ekman (1972), Ekman ve Freisen (1971), Izard (1971), Neuberger ve Allerbeck (1980) yaptıkları çalışmalarla önemli katkılar sağlamışlardır.

3. 2. İçsel ve Dışsal İş Tatmininin Ölçülmesi: İçsel ve dışsal iş tatmininin ölçülmesi için; Weis, Dawis, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Doyum Anketi) yaygın olarak kullanılmaktadır. İnsanların psikolojik ihtiyaçlarından olan, örneğin; tanınma, sorumluluk, başarma, ilerleme gibi içsel faktörlerin yanında, iş çevresi ile ilgili olan dışsal faktörler; ücret, denetim, terfi, çalışma koşulları ve işletme politikaları ölçekler yardımıyla ölçülmektedir. İşgörenlerin içsel ve dışsal iş tatminini ölçen diğer ölçekler ise Cammann ve diğerleri (1983)'nin MOAQ (The Michigan Organizational Assessment Questionnaire-Michigan Örgütsel Değerlendirme Ölçeği), Mathieu ve Zajac (1990)'ın OC (Organizational Commitment-Örgütsel Bağlılık) ölçeği, Testa, Williams ve Pietrzak (1998)'ın CLJS (The Cruise Line Job Satisfaction Questionnaire-Gemi Çalışanları İş Tatmin Ölçeği) ve Mount ve Bartlett (2002)'in konaklama endüstrisi çalışanları için geliştirdiği iş tatmin ölçeğinden oluşmaktadır.

3. 3. Kesit Boyutunda Iş Tatmininin Ölçülmesi: Kesit boyutunda iş tatmininin ölçülmesi için; Smith, Kendall ve Hulin (1969) tarafından geliştirilen The Job Descriptive Index (İş Tanımlama İndeksi), Spector (1985) tarafından geliştirilen The Job Satisfacton Survey (İş Tatmin Ölçeği), Downs ve Hazen (1977) tarafından geliştirilen The Communication Satisfaction Questionnaire (İletişim Tatmin Ölçeği), Hackman ve Oldham (1975) tarafından geliştirilen The Job Diagnostic Survey (İş Tanımlama Ölçeği), Ironson ve diğerleri (1989) tarafından geliştirilen The Job in General Scale (Genel İş Tatmin Ölçeği) ve Cammann ve diğerleri (1983) tarafından geliştirilen The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Michigan Örgütsel Değerlendirme Ölçeği) ve en yaygın olarak kullanılan Weis, Dawis, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Doyum Anketi) sıkça kullanılan ölçeklerdir (Spector, 1997, s.17,18,19). Bu ölçekler dünya çapında kabul görmüş, çok sayıda ülkede güvenilirliği ve geçerliliği pek çok araştırma tarafından ispatlanmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir çok endüstride işgörenlerin iş tatminlerin ölçülmesi için yaygın olarak kullanılan ölçeklerin başında gelmektedir. Yukarıdaki boyutları ölçebilen ölçeklerden bazıları ayrıntılarıyla aşağıda yer almaktadır:

İş Tanımlama İndeksi (The Job Descriptive Index): Bu ölçek Smith, Kendall ve Hulin tarafından 1969 yılında geliştirilmiştir. JDI, işin kendisi, ücret, denetim, yardımcı iş görenler ve terfi fırsatları gibi iş ile ilgili beş kesitin (iş, ücret, terfi, amirler ve iş arkadaşları) ölçülmesinde kullanılmaktadır. Otel işletmeleri işgörenleri, bilgisayar işletmeleri çalışanları, öğretim elemanlarının iş tatmininin ölçülmesi için en yaygın kullanılan ölçeklerden biridir.

İş Tatmin Anketi (The Job Satisfaction Survey) : Hackman ve Oldham (1975) tarafından geliştirilen JSS, çalışanlar üzerinde iş karakteristiklerinin etkilerini incelemek için geliştirilmiştir. JSS, 36 maddeden oluşmaktadır. 9 boyut, işgörenlerin iş hakkındaki görüş ve tavırlarını değerlendirmektedir. Bu 9 boyut; ücret, terfi, amirler, ek imkanlar, ödül, işleyiş prosedürleri, iş arkadaşları, işin içeriği/tanımı, iletişimdir. JSS, insan temelli hizmet işletmelerde kullanılmasına karşın, tüm işletmeler için uygun görülmektedir (http://chuma.cos.usf.edu.spector/scales/jssovr.html).

Minnesota Doyum Anketi (The Minnesota Satisfaction Questionnaire): Ölçekler arasında en popüler olan bir başka ölçek de Weis, Dawis, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen Minnesota Doyum Anketidir. MSQ, 100 maddeli uzun versiyonu ve 20 boyutlu kısa formuyla iki farklı şekilden oluşmaktadır. MSQ, dışsal, içsel ve ikisinin toplamından oluşan genel tatmini ölçmektedir (Spector, 1997, s.15). Otel işletmeleri, seyahat acenteleri, bilgisayar işletmeleri ve diğer sektörlerdeki işgörenlerin iş tatminlerinin ölçülmesi için yaygın olarak kullanılmaktadır. JDI, JSS ve daha pek çok iş tatmin ölçeğine göre MSQ'nın kesitleri daha ayrıntılı ve özeldir.

İletişim Doyum Anketi (The Communication Satisfaction Questionnaire): Downs ve Hazen tarafından (1977) yılında geliştirilen CSQ ile iletişim, iş tatmini ve verimlilik arasındaki ilişki çalışılmıştır (Mount ve Bartlett, 2002, s.20). CSQ, otelcilik sektöründe iş tatmnini ölçmek için kullanılmaktadır. İşgörenlerle görüşmeler ve literatür incelemelerine dayalı olarak, Downs ve Hazen çeşitli işletmelerde çalışan 225 işgörene uyguladıkları, 88 maddeli bir anket geliştirmişlerdir. Daha sonraki analizlerine dayalı olarak Downs ve Hazen CSQ boyutlarını; (1) iletişimin yapısı, (2) amirlerle iletişim, (3) örgütsel bütünlük, (4) iletişimin niteliği, (5) iş arkadaşları ile iletişim, (6) ortak bilgi, (7) kişisel geribildirim ve (8) astlarla ilişkiler olarak tespit etmişlerdir. Literatürde özetlenen kesit iş tatmini ölçekleri aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 1. İş Tatmini Ölçeklerinin Boyutları

MSQ (20 Boyut)		JSS (9 Boyut)	CSQ (8 Boyut)	MOAQ (6 Boyut)
1. Ücret	11.Kabiliyet Kullanımı	1. Ücret	1.İletişimin Yapısı	1. Ücret
2.Özgürlük	12. Şirket Politika	2.Terfi	2.Astlarla İletişim	2.İş Grup Fonksiyonu
3.Çeşitlilik	ve Uygulamaları	3. İletişim	3.Örgütsel Bütünlük	3.İş Kesitleri
4.Sosyal Statü	13. Etkinlik	4. Ek İmkanlar	4.İletişimin Niteliği	4.Görev, İş ve Rol Özellikleri.
5. Amirler	14.İlerleme	5. Amirler	5. Amirlerle İletişim	5.Amirler
(İnsan İlişkileri)	15.Sorumluluk		6.Ortak Bilgi	6.Genel İş
6.Amirler (Teknik)	16. İş Arkadaşları	6. İşletme Prosedürü	7.Kişisel Geri Bildirim	Davranışları
7.Ahlak Değerleri	17.Çalışma Koşulları	7. İş Arkadaşları	8.İş Arkadaşları ile İletişim	
8.Güvenlik	18.Yaratıcılık	8. İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler)		
9.Sosyal Hizmetler	19.Ödül	9. Performans Temelli Ödüller		
10.Otorite	20.Başarı			

Kaynak: Minnesota Tatmin Anketi-The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Weiss ve diğerleri, 1967), İş Tatmin Ölçeği-The Job Satisfaction Survey (Hackman ve Oldham, 1975), İletişim Tatmin Anketi-The Communication Satisfaction Questionnaire (Downs ve Hazen, 1977) ve Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi-The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Cammann ve diğerleri, 1983).

3. 4. Biliş ve Duygu Boyutunda Iş Tatmininin Ölçülmesi: Biliş ve Duygu Boyutunun ölçülmesi için; Weis, Dawis, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Doyum Anketi) kullanılmaktadır. Biliş boyutu çerçevesinde, çalışanların örgüt ile ilgili algıları, fikirleri, inançları ve beklentilerine yönelik maddeler ölçekte yer alırken, duygu boyutu ile ilgili örgüt tarafından hissettirilen duyguları temsil eden maddeler yer almaktadır. Brief ve Weis (2002), Kunin (1955) Yüz Ölçeği'nin yaklaşık eşit şekilde duygu ve biliş boyutlarının içeriğini yakaladığını gözlemlemişlerdir.

4. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

4. 1. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi ve Pilot Çalışma

Anketteki maddeler, Minnesota Tatmin Anketi-The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Weiss ve diğerleri, 1967), İş Tatmin Ölçeği-The Job Satisfaction Survey (Hackman ve Oldham, 1975), İletişim Tatmin Anketi-The Communication Satisfaction Questionnaire (Downs ve Hazen, 1977) ve Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi-The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Cammann ve diğerleri, 1983) tarafından geliştirilen dört anketin maddelerinin seçilmesiyle oluşmuştur. Özellikle bu 4 anketin seçilmesindeki en önemli etken dünya çapında kabul görmesi ve pek çok ülkede güvenilir ve geçerlilikleri sağlanmış ölçekler olmasından kaynaklanmaktadır.

Öncelikle ölçeklerin geliştirilmesi için, elde edilen anketlerin orijinal dilden hedef dile çevrilmesi, çevirinin turizm sektöründe tecrübeli, yurtdışında İngilizce eğitim görmüş 5 öğretim elemanı tarafından Türkçe'ye uyarlanması, orijinal ölçekle deneysel formdaki maddelerin eşdeğer olduğunun saptanması ve son olarak yeni ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliğinin saptanmasına çalışılmıştır. Tablo 1'de görülen her bir anketteki birbiriyle örtüşen faktörler ve farklı faktör boyutları bir araya getirilmiş ve bu çalışma için geliştirilen ankette toplam 11 farklı faktör boyutu ortaya çıkmıştır. Bu faktörler; Özgürlük, İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler), İletişim, Ücret, Yükselme, Ek İmkanlar, Ödül, Yönetim, İş Arkadaşları, Amirler ve Örgütsel Bütünlüktür. Sonuçta her bir faktör boyutunu en iyi yansıtacak 5 madde bir araya getirilmiştir. Daha sonra bu boyutlar yapılan faktör analizi sonucunda, "iletişim ve bütünlük", "terfi", "amirler", "işin doğası (1) (fiziksek olmayan faktörler)", "işin doğası (2) (fiziksel faktörler)", "ücret ve ek imkanlar", "özgürlük" ve "yönetim" olarak isimlendirilmiştir. Burada bu boyutların kısaca kavramsal tanımlarına yer vermek gerekirse *iletişim* kavramı; bilgi akışı, amirlerle iletişim ve performans geri bildirimini kapsamaktadır (Mount ve Bartlett, 2002, s.29), *yükselme/terfi*; işgörenin örgütün hiyerarşik yapısı içerisinde ilerleme olanağının bulunup bulunmama durumudur (Locke, s.1976), *amirler*; iş ile ilişkili problemlerin çözümünde amirlerin işgörenlere yol göstermesi, işi anlamaları ve bilmeleri, işgörenlerini dinleyen amirleri içermektedir (Mount ve Bartlett, 2002, s.29-32), *işin doğası/anatomisi* (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler); Locke (1976)'un tanımına göre iş, çeşitlilik, öğrenme fırsatları, zorluklar, başarı şansı, kontrol, metodlar v.b. içermektedir. *Ücret*, miktar, eşitlik, ödeme metodları v.b. içermekte, *ek imkanlar* ise, emekli maaşı, sağlık güvencesi, yıllık izin, ücretli tatil v.b. içermektedir, *özgürlük kavramı*; problem çözme kabiliyeti ve problemi çözmek için verilen yetki ile ilişkili olup, *yönetim* ise; bir işletmedeki işleyişe ilişkin, politika ve prosedürler, iş tatmin seviyesini etkilemektedir (Ergeneli ve Eryiğit, 2001, s.168). Ayrıca *Genel İş Tatmini* kavramı; bir işi oluşturan farklı özelliklerin (örn: ücret, amirlerle iletişim, iş arkadaşları v.b.) değerlendirmelerinin toplamından oluşmakta ve bir işgörenin çalıştığı iş hakkındaki evrensel hisleridir (Ghiselli ve diğerleri, 2001, s.28-37). *İşi bırakma eğilimi* kavramı ise kısaca, bir girişim ile işin sonlandırılabilmesi olarak tanımlanabilir (Sims, 2003, s.545).

Araştırmada kullanılan iş tatmini ölçeklerinin boyutları aynen Tablo 1'de olduğu gibi, Minnesota Tatmin Anketi-The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Weiss ve diğerleri, 1967), İş Tatmin Ölçeği-The Job Satisfaction Survey (Hackman ve Oldham, 1975), İletişim Tatmin Anketi-The Communication Satisfaction Questionnaire (Downs ve Hazen, 1977) ve Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi-The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Cammann ve diğerleri, 1983) tarafından geliştirilen dört ankette yer alan maddelerden seçilmiştir. Bu şekilde oluşturulan iş tatmini ölçeği, öncelikle Mersin Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksek Okulu öğrencileri üzerinde bir pilot çalışma yapılmıştır. Pilot çalışmadan elde edilen veriler Sosyal Bilimler için geliştirilen SPSS 10 istatistik paket programı ile analiz edilmiştir. Toplanan verilere Temel Bileşenler Yöntemi ve Varimax dönüştürmesine göre faktör analizi (Principal Component Analysis) yapılarak iş tatmininin boyutları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak öğrencilerden elde edilen örneklem azlığı (toplam 147 kişi) nedeniyle faktör analizi sonuçları anlamlı çıkmamıştır. Bu nedenle güvenilirlik (Cronbach Alpha) analizi uygulanarak her bir faktör için seçilen 5 madde, güvenirliliği en fazla düşüren maddenin çıkarılmasıyla 4 maddeye düşürülmüştür. Sonuçta geliştirilen ölçeğin iş tatminini ölçen 55 maddesi 44 maddeye azaltılmıştır. Güvenilirlik analizleri toplam iş tatmini ve işi bırakma niyeti (eğilimi) için de yapılmıştır. Bu analiz sonucunda genel iş tatminini ölçen maddelerin (1. 2. ve 3.) alpha oranları .7968 iken işi bırakma eğilimi ile ilgili maddelerin (3. 4. ve 5.) alpha oranları .7207'dir.

Araştırmanın örneklemi, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde (Adana, Mersin, Alanya) faaliyet gösteren 3, 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde çalışan işgörenlerden oluşmaktadır. Çalışmada 1, 2 yıldızlı ve Apart Otellerde çalışan personelin sayısal azlığı nedeniyle örnekleme dahil edilmemiş, toplam 8 otelde araştırma yapılmıştır. Otellerdeki bazı personellerin izinli oluşu, personelin çalışmaya katkı konusunda gönüllü olmayışı gibi nedenlerle dağıtılan 350 civarı anketten 253'ü geri dönmüştür. Anketlerin cevaplanma oranı %72'dir.

5. ANALİZ VE BULGULARIN YORUMLANMASI

Çalışmada 253 otel personelinden toplanan veriler SPSS for Windows 10 istatistiksel paket programı yardımı ile değerlendirilmiştir. Öncelikle otel personelinin demografik özellikleri sınıflandırılmıştır. Daha sonra iş tatmini ölçeği ile ilgili maddelerin faktör boyutlarını ortaya çıkarmak amacıyla Faktör Analizi (Principal Component Analysis) uygulanarak veri azaltımı yoluna gidilmiş, birbiriyle ilişki değeri yüksek olan maddeler bir araya getirilerek anlamlı olan maddeler kümesinin her biri isimlendirilmiştir. Bir diğer analiz olarak Faktör boyutları, Genel İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimi ile ilgili maddelere güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Faktör boyutları, Genel İş Tatmini ve işi değiştirme ile 2 kategorili demografik değişkenler arasında farklılık olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla T-Testi uygulanmıştır. İş tatmini faktör boyutlarının orta değer dörtten farkları ortaya konularak, faktör boyutları ve işi değiştirme niyeti ile 2'den fazla kategorili demografik değişken gruplar içerisinde karşılaştırma yapmak için ANOVA analizi uygulanmıştır.

5. 1. Örneklemin Kategorik Demografik Özellikleri

Örneklemin demografik kategorik özellikleri aşağıdaki tablo 2'de görülmektedir. Anketi yanıtlayanların % 70'i erkek, % 26.4'i ise bayandır. Ankete katılanların % 46.2'si bekar, % 48.6'sı evli, % 1.6'sı boşanmış-ayrı, % 0.4'ü ise dul, geri kalan % 3.2 oranında kişi bu kısma yanıt vermemiştir. İşgörenlerin %13'ü ilkokul, % 18.2'si ortaokul, %37.5'i lise, %17'si meslek yüksek okulu, %11.1'i ise üniversite mezunudur. Otel çalışanlarının %16.6'sı Önbüro, %40.7'si F&B, %12.6'sı Kat Hizmetleri, %7.5'i Teknik ve %14.6'sı İdari departmanlarda görev yapmaktadırlar, geri kalan %7.9'u bu kısma yanıt vermemiştir.

Tablo 2. Otel Personeli İle İlgili Kategorik Demografik Değişkenler

Demografik Değişkenler	Kategori	N	%
Cinsiyet	Erkek	177	70
	Bayan	67	26.4
	Cevaplanmayan	9	3.6
	Toplam	253	100
Medeni Hal	Bekar	117	46.2
	Evli	123	48.6
	Ayrı	5	2
	Cevaplanmayan	8	3.2
	Toplam	253	100
Eğitim Düzeyi	İlk	33	13
	Orta	46	18.2
	Lise	95	37.5
	M.Y.O.	43	17
	Üniversite	28	11.1
	Cevaplanmayan	8	3.2
	Toplam	253	100
İşteki Ünvan-Pozisyon	Önbüro	42	16.6
	F&B	103	40.7
	Kat Hizmetleri	32	12.6
	Teknik	19	7.5
	İdari	37	14.6
	Cevaplanmayan	20	7.9
	Toplam	253	100

Çalışılan otellerin hepsi, anketteki kategorik değişkenlerle ilgili son madde olan "Otel işletmeniz "Sezonluk -Yıl Boyu Açık" maddesine "Yıl Boyu Açık" yanıtını verdiklerinden bu madde tabloda gösterilmemiştir.

5. 2. Açıklayıcı Faktör Analizi

Otel personelinden toplanan veriler üzerinde temel bileşenler yöntemi ve varimax dönüştürmesine göre faktör analizi uygulanarak, İş Tatmininin boyutları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Yüklenme değeri (.40'ın ve özdeğeri 1'in üzerinde olan) toplam varyansın %60'ını açıklayan anlamlı 8 faktör elde edilmiştir. Bu 8 faktörün her biri kendi maddeleri çerçevesinde isimlendirilmişlerdir. Bunlar; Faktör 1: İletişim ve Bütünlük, Faktör 2: Terfi, Faktör 3: Amirler, Faktör 4: İşin Doğası (1) (fiziksel olmayan faktörler), Faktör 5: İşin Doğası (2) (fiziksel faktörler), Faktör 6: Ücret ve Ek İmkanlar, Faktör 7: Özgürlük, Faktör 8: Yönetimdir. Kaiser-Meyer-Ölkin örneklem yeterliliği .874 değeri ve $p<.000$ anlamlılık düzeyi verilerin faktör analizine uygunluğunu göstermektedir. Tablo 3, her bir faktördeki maddelerin yüklenme değerini, özdeğerini ve açıkladığı varyans ile faktörlerin güvenilirlik değerlerini göstermektedir. Faktör analizi sonucunda en yüksek varyansı açıklayan % 28.635 ile Faktör 1: İletişim ve Bütünlük, 6 maddenin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Bu 6 madde işgörenlerin çalıştıkları oteldeki bilgi ve iletişim düzeyinden duydukları memnuniyeti olarak değerlendirilebilir.

Tablo 3. İş Tatmini Faktör Boyutları

Faktörler	Faktör Yükleri	Eigen Değer	Açıklanan Varyans	Cronbach Alpha
Faktör 1: İletişim ve Bütünlük		*10.022*	*28.635*	*.8010*
44.İşletmede çalışanlar arasında bütünlük ruhu yüksektir	.669			
11.İşletme politika ve hedefleri hakkında çalışanlar bilgi sahibidirler.	.645			
3.Bu işletme içerisinde iletişim iyidir	.625			
16.Çalışma arkadaşlarımın birbirleri ile anlaşmaları açısından memnunum.	.571			
17.İşimin gerekleri hakkında bilgi verilir	.563			
37.İşletmemde düzenli ve programlı toplantılar gerçekleşir	.416			
Faktör 2:Terfi		*2.513*	*7.179*	*.7926*
5.İşletmemde terfi etme olanağımın olması bakımından memnunum	.717			
30.Çalışanlar için bu işletmede terfi fırsatları diğer işletmelerle Aynıdır	.699			
22.Bu işletmede işini iyi yapan herkes terfi edebilir	.693			
39.İşimde terfi olasılığının yüksek olması bakımından memnunum	.682			
23.Bu işletmenin sağladığı ek imkanlar herkes için adildir	.445			
28.İşletmemin başarı ve başarısızlıkları hakkında bilgi verilir	.442			
Faktör 3: Amirler		*2.114*	*6.039*	*.7898*
27.Amirim beni dinler	.774			
43.Amirim işimde yüz yüze geldiğim problemleri anlar ve bilir	.685			
34.Amirim iş ile ilgili problemlerde bana yol gösterir	.670			
10.Amirim işini yapmada oldukça yeteneklidir	.637			
Faktör 4:İşin Doğası(1) (fiziksel olmayan faktörler)		*1.612*	*4.605*	*.7675*
2.Yaptığım işle gurur duyuyorum	.734			
36.İşim zevklidir	.700			
13.İşimin toplumda saygın bir kişi olma fırsatını bana vermesi bakımından memnunum	.620			
35.Kendi yeteneklerimi kullanarak bir şeyler yapabilme şansımın olması bakımından memnunum	.541			
Faktör 5: İşin Doğası(2) (fiziksel faktörler)		*1.362*	*3.548*	*.6354*
6. Bu işletmenin sağladığı ek imkanlardan (servis, kreş ve lojman gibi) memnun değilim	.789			
8. İşletmedeki çoğu kurallar ve prosedürler iyi iş yapmamıza engel olur	.584			
25.Bu işletmenin amaçları açık değil	.568			
26.İşimde oldukça fazla çatışma ve anlaşmazlık var	.525			
Faktör 6: Ücret ve Ek İmkanlar		*1.242*	*3.891*	*.6658*
4.Aldığım ücret yaptığım işin karşılığıdır	.743			
7.İyi iş yaptığımda karşılığını alırım	.656			
29.İşimi yapmam için gereken bilgiyi zamanında alırım	.427			
15.Bu işletmenin sağladığı ek imkanlar pek çok diğer işletmenin imkanları kadar iyidir	.423			
Faktör 7: Özgürlük		*1.099*	*3.139*	*.6312*
1.Yaptığım işte karar vermekte özgürüm	.742			
18.Kendi kararlarımı uygulama serbestliği vermesi bakımından memnunum	.616			
Faktör 8: Yönetim		*1.054*	*3.010*	*.6256*
42.İş ile ilgili kararların uygulanmaya konulması bakımından memnunum	.710			
32.Yönetimin emrindeki kişileri idare tarzı bakımından memnunum	.667			
	Açıklanan Toplam Varyans:		*60.047*	

Notlar: Varimax Rotasyonlu Temel Bileşenler Faktör Analizi.Kaiser-Meyer -Olkin Örneklem Yeterliliği=.874 ve p<.000 (Chi-Square 3470.606, df=.595).

Daha sonra Genel İş Tatmini (1. Yaptığım işten memnunum, 3. Her yönüyle düşünüldüğünde, işimi seviyorum ve 5. Genellikle burada çalışmaktan hoşlanmıyorum maddeleri) ve İşi Bırakma Eğilimini (2. Bu işletmede çalışmaya devam etmeyi düşünüyorum, 4. Bana kalırsa, gelecek üç yılda burada çalışıyor olacağım, 6. Burada çalışmaya başladığımdan beri, ciddi olarak işimi değiştirmeyi düşünüyorum maddeleri) ölçen maddelere güvenirlik analizi uygulanmıştır. Genel İş Tatmini (1., 3. ve 5. maddeler) maddelerinin toplamının Cronbach Alpha değeri .6016 olarak düşük bulunmuştur. Her bir faktördeki güvenirlik katsayılarını düşüren maddeler çıkarılması yöntemiyle faktör güvenirlik katsayıları hesaplanmıştır. Bu nedenle 5. madde en düşük yüklendiğinden dolayı çıkarılarak 2 maddeden oluşan bir ölçek geliştirilmiştir. Bu ölçeğin Cronbach Alpha değeri ise, .8006 olarak bulunmuştur. İşi Bırakma Eğilimini ölçen maddelerin (2., 4. ve 6. maddeler) Cronbach Alpha değeri .7468 olarak bulunmuş, bu maddelerden de 6. madde çıkarılarak iki maddeli bir ölçek haline getirilmiştir. Madde 6 çıkarıldıktan sonra Cronbach Alpha değeri .8647 olarak ortaya çıkmıştır.

5. 3. Demografik Değişkenlerin İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimi Açısından T-Test Analizleri

T-Testi analizi ile iki kategorili demografik gruplar ile, faktör boyutları, Genel İş Tatmini faktör boyutları ve işi bırakma eğilimleri açısından bir fark olup olmadığı incelenmiştir. Cinsiyet değişkeni ile faktör boyutları ve Genel İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimi açısından aralarında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p<.05$). Oysa Heshizer (1994)'ın yapmış olduğu çalışma sonucunda cinsiyet (bayanlar), İş Tatmini ile pozitif yönde ilişkili çıktığından bulunan sonuç Heshizer (1994)'ın yapmış olduğu çalışmayı desteklememektedir. İki kategorili gruplardan çalışılan işletme özelliği bakımından tüm oteller, "Yıl Boyu Açık" olarak tek cevap verdiklerinden dolayı bu kategorik değişken de farklılık testleri yapılmamıştır.

Tablo 4. İki Kategorili Gruplar Arasında T- Testi

	Bekar	Evli		
	Ort. (x)	Ort. (x)	t	p
Faktör 1:İletişim veBüt.	4.77	5.16	-2.584	.010
Faktör 2:Terfi	3.75	4.15	-2.245	.026
Faktör 3: Amirler	5.29	5.61	-2.097	.037
Faktör 4: İşin Doğ. (1)	5.25	5.70	-2.968	.003
Faktör 5: İşin Doğ. (2)	4.43	4.46	-.681	.496
Faktör 6: Ücret ve Ek.	4.11	4.48	-2.239	.026
Faktör 7: Özgürlük	3.99	4.53	-2.472	.014
Faktör 8:Yönetim	4.52	4.99	-2.640	.009
Genel İş Tatmini	5.42	5.95	-2.996	.003
İşi Bır. Eğilimi	1.44	2.25	-3.986	.000

Değişkenlerden medeni halin 4 kategorili olmasına karşın, ayrı ve dul kategorisi az sayıda işaretlendiğinden medeni hal açısından evli ve bekarlar arasında faktör boyutları ile Genel İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimleri arasındaki farklılık t-test yardımıyla incelenmiş ve testin sonucunda aralarında anlamlı düzeyde bir fark bulunmuştur. Çalışmaya katılan işgörenlerin Medeni Hal, Faktör Boyutları ile genel iş tatmini ve işi bırakma eğilimi incelenmiş ve T-Test analiz tablosundaki sonuçlara göre; İşin Doğası (2) (fiziksel faktörler) faktör boyutu dışında yer alan her bir faktör boyutunda evli olanlar bekar olanlara oranla memnuniyet düzeyleri daha yüksek olduğu görülmektedir. Evli işgörenlerin bekar işgörenlere

oranla işlerinden daha yüksek seviyede tatmin hissetmeleri, evliliklerinin kendilerine getirdiği birtakım sorumluluklar yüklemesi ve düzenli bir yaşama sahip olma gibi nedenlerden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

5. 4. İş Tatmini Faktör Boyutlarının Orta Değer (4) den Farkları

İş tatmini faktör boyutlarının ortalamalarının 1'den 7'ye Likert Ölçeği'nin orta değeri olan 4'ten farkını incelediğimizde, Genel İş Tatmini değişkeninin (x=5.69) orta noktadan anlamlı olarak (t=19.099, p<.000) yüksek olduğu ve İşi Bırakma Eğiliminin (x=2.83) orta noktadan anlamlı olarak (t= 11.355, p<.000) düşük olduğu görülmektedir. Buradan personelin İşi Bırakma Eğiliminin düşük, Genel İş Tatminlerinin ise yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 5. İş Tatmini Faktör Boyutlarının Orta Değer (4) den Farkları

Faktör Boyutları	Ortalamalar	t	p
Faktör 1: İletişim ve Bütünlük	4. 9960	13.129	.000
Faktör 2: Terfi	3. 9602	-0.45	.653
Faktör 3: Amirler	5. 4802	19.894	.000
Faktör 4: İşin Doğası (1) (fiziksel olmayan faktörler)	5. 4721	19.461	.000
Faktör 5: İşin Doğası (2) (fiziksel faktörler)	4. 4096	4.667	.000
Faktör 6: Ücret ve Ek İmkanlar	4. 3052	3.750	.000
Faktör 7: Özgürlük	4. 2698	2.495	.013
Faktör 8: Yönetim	4. 7193	7.948	.000
Genel İş Tatmini	5. 6921	19.099	.000
İşi Bırakma Eğilimi	2. 8271	-11.356	.000

İş tatmini faktör boyutlarının orta değerden farkını karşılaştırdığımızda, Faktör 2: Terfi (x=3.96) hariç diğer bütün faktörler anlamlı olarak orta değerden farklı bulunmuştur. Bu sonuç, otel işletmelerinde çalışanların terfi fırsatlarının yetersizliği nedeniyle duydukları tatminsizliğin bir göstergesidir. En yüksek ortalama Faktör 3: Amirler (x=5.48)'e aittir. Çalışanların üstleriyle gösterdiği iyi iletişim ve üstlerin kendi sorumluluğundaki çalışanlara daha ılımlı bir yönetim tarzı sergilemesi, otel çalışanlarının Amirlerinden duydukları memnuniyet düzeyine olumlu etki sağlamıştır.

5. 5. Demografik Değişkenlerin İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimi Açısından Farklılıkların Belirlenebilmesi İçin ANOVA Analizleri

İş Tatmini faktör boyutları, Genel İş Tatmini ve İşi Bırakma Eğilimleri demografik değişken gruplar içerisinde karşılaştırılmakta ve sonuçlar Tablo 6 ve 7'de sunulmaktadır.

Tablo 6. Demografik Değişken Gruplardan Eğitim Düzeyi ve Faktör Boyutlarının Karşılaştırılması

Bağımlı D.	Bağımsız Değişken		N	A.O.	S.S.	F Değeri	P Değeri
Faktör 1 İletişim ve Bütünlük	Eğitim Düzeyi	İlk	31	(a)(b) 5. 6129	1. 0022	3.954	.004
		Orta	46	5. 0399	1. 2167		
		Lise	95	(a) 4. 7789	1. 2258		
		MYO	42	(b) 4. 7381	1. 1699		
		Üniversite	28	5. 2789	.9887		
Faktör 2 Terfi	Eğitim Düzeyi	İlk	32	(a) 4. 6563	1. 4778	2.557	.039
		Orta	45	3. 9289	1. 4111		
		Lise	95	(a) 3. 7874	1. 3017		
		MYO	43	3. 8465	1. 4175		
		Üniversite	28	3. 9500	1. 2444		
Faktör 7 Özgürlük	Eğitim Düzeyi	İlk	33	(a)(b) 5. 2121	1. 6251	3.615	.007
		Orta	45	4. 2444	1. 8297		
		Lise	95	(a) 4. 1579	1. 6214		
		MYO	43	(b) 3. 7791	1. 7738		
		Üniversite	28	4. 2500	1. 7738		
Faktör 8 Yönetim	Eğitim Düzeyi	İlk	33	(a) 5. 4545	1. 5426	2.604	.037
		Orta	46	4. 7065	1. 5123		
		Lise	94	4. 7234	1. 4360		
		MYO	43	4. 6163	1. 2348		
		Üniversite	28	(a) 4. 4643			

Not: Grup karşılaştırmalarında aynı harf taşıyan ortalamalar .05 anlamalılık düzeyinde birbirinden önemli ölçüde farklıdır. N= Örneklem Sayısı, AO= Aritmetik Ortalama, SS= Standart Sapma.

Gruplararası farkın hangi grup ortalamaları arasında olduğunun belirlenmesi için Scheffe analizleri yapılmış ve sonuçlar ortalamaların yanında verilen harflerle sunulmuştur.

Tablo 7. Demografik Değişken Gruplardan İşteki Unvan ve Faktör Boyutlarının Karşılaştırılması

Bağımlı D.	Bağımsız Değişken		N	A.O.	S.S.	F Değeri	P Değeri
Faktör 1: İletişim ve Bütünlük	İşteki Unvan	Önbüro	42	4. 8135	1. 1311	4. 106	.003
		F&B	101	(a) 4. 8251	1. 1582		
		Kat Hiz.	32	(a) 5. 4792	.9595		
		Teknik	19	5. 1667	1. 2260		
		İdari	36	5. 1667	1. 3093		
Faktör 3: Amirler	İşteki Unvan	Önbüro	42	5. 5179	1. 4146		
		F&B	102	(a)(b) 5. 1103	1. 1697		
		Kat Hiz.	32	(a) 5. 7813	. 9750		
		Teknik	19	5. 8289	1. 1428		
		İdari	37	(b) 5. 7905	1. 0215		
Faktör 8: Yönetim	İşteki Unvan	Önbüro	42	4. 7857	1. 2304	2.450	.047
		F&B	102	4. 6716	1. 4081		
		Kat Hiz.	32	(a) 5. 4219	1. 2451		
		Teknik	19	4. 8158	1. 1692		
		İdari	37	(a) 4. 4730	1. 4858		

Not: Grup karşılaştırmalarında aynı harf taşıyan ortalamalar .05 anlamalılık düzeyinde birbirinden önemli ölçüde farklıdır. N= Örneklem Sayısı, AO= Aritmetik Ortalama,SS= Standart Sapma.

Analiz sonucunda iki önemli bulgu ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, ilkokul mezunlarının, eğitim düzeyi daha yüksek olan işgörenlere oranla belirtilen iş tatmini faktörlerinden daha yüksek seviyede memnuniyet duyduklarıdır. Bunun sebebi olarak, çalıştıkları işletmeden ve işlerinden beklentilerinin yüksek olmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. İkincisi ise, otel işletmelerinde yiyecek-içecek departmanında çalışan işgörenlerin diğer departmanlardan daha az memnuniyet düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Bunun sebeplerinin başında yiyecek-içecek departmanının iş yükünün ağır olması gelmektedir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın temel amacı, turizm sektöründe çalışan işgörenlerin iş tatminlerini doğru olarak ölçebilecek bir ölçeğin geliştirilmesidir. İş tatmini boyutlarını ölçmek için Minnesota Tatmin Anketi-The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Weiss ve diğerleri, 1967), İş Tatmin Ölçeği-The Job Satisfaction Survey (Hackman ve Oldham, 1975), İletişim Tatmin Anketi-The Communication Satisfaction Questionnaire (Downs ve Hazen, 1977) ve Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi-The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Cammann ve diğerleri, 1983)'nden geliştirilen yeni ölçekle birlikte iş tatmininin genel, içsel ve dışsal, kesit, biliş ve duygu boyutlarının ölçülebilmesine elverişli bir ölçek ortaya çıkarılmıştır. Analizler sonucunda elde edilen bulgular ve nedenleri aşağıda yer almaktadır;

- En yüksek varyansı açıklayan faktör, İletişim ve Bütünlüktür. Bu sonuç, işgörenlerin çalıştıkları oteldeki bilgi ve iletişim düzeyinden duydukları memnuniyet düzeyinin de yüksek olduğunu belirtmektedir.

- İş Tatmini faktör boyutları arasında en düşük ortalamanın "Terfi Etme" de yer alması, personelin çalıştıkları otelde terfi edebilme olanaklarını pek yeterli görmediklerini ortaya çıkarmıştır. Bu sonuç, çalışanların terfi fırsatlarının yetersizliği nedeniyle duydukları tatminsizliğin bir göstergesi olarak ileri sürülebilir.

- En yüksek ortalamaya sahip olan Amirler boyutu, çalışanların üstleriyle iyi iletişimi ve üstlerin çalışanlara daha ılımlı bir yönetim tarzı sergilemesi nedeniyle otel çalışanlarının Amirlerinden duydukları memnuniyet düzeyine olumlu bir etki yarattığını göstermektedir.

- Ayrıca otel çalışanları için Genel İş Tatmininin ve İş Tatmini faktör ortalamalarının yüksek ortalaması çalışanların işlerinden memnuniyetini göstermekte, İşi Bırakma Eğiliminin düşük düzeyde bir ortalamaya sahip bulunduğu görülmektedir. Bu bulgular, yönetimin işe uygun personel seçmenin yanı sıra ülkemizde yaşanan ekonomik koşullara bağlı olarak, otelcilik sektörü dahil diğer tüm sektörlerin de derinden etkilendiği krizler ve bunun bir sonucu olan işsizlik oranlarının yüksekliği nedeniyle gerçekleştiği ileri sürülebilir.

- Sonuçlardan bir diğeri olan evli işgörenlerin bekarlara oranla daha yüksek seviyede işlerinden tatmin hissetmeleri, evliliğin kendilerine getirdiği birtakım gereklerin yanı sıra düzenli ev hayatı ve eş ile çocuk sorumluluğu, bekar işgörenlere oranla daha fazla işlerine sahip çıkmaları nedeniyle olabilir.

- Önemli bir diğer sonuç ise, eğitim düzeyi yüksek olan işgörenlerin işlerinden ve işletmelerinden beklentilerinin yüksek olmasından dolayı daha az eğitimlilere oranla iş tatmin seviyelerinin düşük olduğu görülmekte ve yiyecek-içecek departmanında çalışan personelin otel işletmelerinin diğer departmanlarında çalışanlara göre daha yoğun bir iş yükü nedeniyle iş tatmin düzeylerinin daha düşük olduğu, Kat Hizmetleri ve İdari Personelin bulundukları departmanlardaki işgörenlerin iş tatmin düzeylerinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Genel bir kanı olarak, iş tatmininin belirleyicisi ve işi bırakma eğiliminde birinci sırada yer aldığı düşünülen Ücret ve Ek İmkanlar üçüncü önemli değişken olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sonuç, Tütüncü (2002)'nün yaptığı çalışma ile eşdeğer sonuç vermiş, Mount ve Bartlett (2002)'in elde ettiği sonuç olan iş tatmini ile en az ilişkili olarak ücret faktörü bulunmuş olup bu çalışma sonuçları ile de benzerlik taşımaktadır. Elde edilen tüm bu bilgiler doğrultusunda, Ücret ve Ek İmkanlar iş tatmini için en önemli unsur olduğu genel kanısı ortadan kalkmış ve günümüz işgörenlerinin iş tatmini için İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler) ve Amirlerle kurdukları iletişimleri önem kazanmıştır.

İş tatmini açısından yöneticilerin öncelikle üzerinde durmaları gereken nokta, İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler) olmaktadır. Çalışanların ilgilerini çeken, hoşlandıkları bir işte çalışmaları ve işlerinden dolayı sorumluluk alabilecekleri bir iş ortamının sağlanması tatmin olma derecelerine etki etmekte, bu ortamın sağlanması ve sürdürülmesinde yöneticilere önemli sorumluluklar düşmektedir. Amirlerle iletişimi arttırmak da diğer önemli unsurdur. Amirlerin işgörenlere karşı davranışları, işgörenlerin tatmin düzeyini önemli şekilde değiştiren bir unsurdur. Yöneticilerin uyguladığı yönetim biçimi, işgörenlerin bekledikleri yönetim biçimi ile uyumlu olduğu taktirde tatmin sağlanmaktadır. Elde edilen bulgular sonucunda İşin Doğası (fiziksel ve fiziksel olmayan faktörler), Amirler, Ücret ve Ek İmkanlar faktör boyutlarının iş tatminine etkileri ortaya konulmuştur. Bu boyutlarla ilgili işletme içi yöntemlerin geliştirilmesi, iş tatminine olumlu katkısı olacağı gibi işletmenin bu olumlu yapısından dolayı da müşteri tatminine pozitif yönde etki edecektir. Bush (2002)'a göre, iş tatminini arttırmak amacıyla yönetimin yeni temel beceriler geliştirmesi, personeli desteklemesi ve işgörenlerle iyi ilişkiler geliştirmesi de gereklidir.

Araştırmanın katkıları, sınırlılıkları ve gelecek çalışmalara öneriler:

(1) Turizm sektöründe, yöneticilerin personelin iş tatminini sağlayan faktörleri bilerek, daha iyi bir yönetim tarzı sunmasıyla daha başarılı işletmeler yaratılabilecektir.

(2) Sektör yöneticileri, tatmin düzeyi düşük işgörenlerden kaynaklanan işgören devir hızının düşmesini sağlayacaktır.

(3) İşgören devir hızının düşmesiyle, işgören devir hızının işletmeye getirdiği somut ve soyut maliyetler ortadan kalkacaktır.

(4) Yöneticiler açısından tatmin düzeyi yüksek personel yaratılması, beraberinde memnuniyeti yüksek müşterilerin oluşturulmasına zemin hazırlayacaktır.

(5) Çalışmanın örneklemi Doğu Akdeniz Bölgesi sınırları içerisinde faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışanlardan oluşmaktadır. Toplanan verilerin güvenilirliği ve geçerliliği anket yoluyla veri toplama tekniğinin özellikleri ile sınırlılık göstermektedir.

(6) Araştırmanın ana amacı olan iş tatminini ölçmek için geliştirilen iş tatmin ölçeği, yeni çalışmalarda değişik örneklem gruplarıyla güvenilirliği ve geçerliliği test edilebilir.

KAYNAKÇA

Agho, A. O., Mueller, C. W. ve Price, J. L. (1993). "Determinants of Employee Job Satisfaction: An Emprical Test of a Causal Model" Human Relations, 6 (8): 1007-1027.

Akıncı, Z. (2002). Turizm Sektöründe İşgören İştatminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (4) : 1-25.

Andrew, F.M. ve Withey S.B. (1976). Social Indicators of Well-being. New York: Plenum Press.

Arnold, H. J. ve Feldman, D. C. (1989). "Organizational Behavior" Job Satisfaction, Singapore: Mc Graw- Hill Book Company.

Ay, Ü. ve Karadal, H. (1995). Örgütsel İş Doyumu Etkenleri ve Doyum Düzeylerine İlişkin Yurtkur'da Bir Araştırma, Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5 (1): 63-74. Adana: Çukurova Basımevi.

Bakan, İ. ve Büyükbeşe, T. (2004). Örgütsel İletişim ile İş Tatmini Unsurları Arasındaki İlişkiler: Akademik Örgütler İçin Bir Alan Araştırması, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (7): 1-30.

Barney, J. B. (1986). Organizational Culture; Can It Be A Sources of Sustained Competitive Advantage?, Academy of Management Review, 11 (3): 656-665.

Brief, A. P. ve Weis H. M. (2002). Organizational Behavior: Affect in The Workplace, Erişim tarihi 16.04.05, www adresi: www.cba.uri.edu/Scholl/ Notes/ otivation.html.

Bush, J. (2002). 12 Tips for Increasing Your Job Satisfaction, Family Practice Management, s.70.

Cammann, C., Fichman, M.G., Jenkins, D. ve Klesh, J.R. (1983). Assessing the Attitudes and Perceptions of Organization Members, p.71-138, John Wiley & Sons Inc.

Çekmecelioğlu, H. (2006). İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Tutumlarının İşten Ayrılma Niyeti ve Verimlilik Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi: Bir Araştırma, İş,Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi Cilt:8 Sayı:2, Haziran 2006.

Cranny, C. L., Smith, P. ve Stone, F.F. (1992). "Job Satisfaction: How People Feel About Their Job and How It Affects Their Performance." New York: Lexington Books.

Downs, C. W. ve Hazen, M. (1977). Communication Satisfaction Questionnaire, Databank.Erişim tarihi 19.08.2005, www adresi: http://www. İmetacomm.otherpubs/appendix_b_cme2.pdf.

Downs, C. W. ve Hazen, M. (1977). Comprehensive Measures of Organizational Communication CSQ, Erişim tarihi 18.09.2005, www adresi: http://uwec.edu/ Sampson/measures/CSQ.htm.

Ekman, P. (1972). Universals and Cultural Differences in Faciall Expressions of Emotion: İçinde: Cole, J.K. (Ed.) Nebraska Symposium on Motivation, (Vol.19, 207-283). Lincoln: University of Nebraska Press.

Ekman, P. ve Friesen, W.V. (1971). Constants Across Cultures in The Face and Emotion, Journal of Personality and Social Psychology , 17: 124-129.

Ergeneli, A. ve Eryiğit, M. (2001). Öğretim Elemanlarının İş Tatmini: Ankara'da Devlet ve Özel Üniversite Karşılaştırması, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19 (2): 159-178.

Ghiselli, R. F., Lalopa, J. M. ve Bai, B. (2001). Job Satisfaction, Life Satisfaction and Turnover Intent, Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly, 42 (2): 28.

Gülgöz, S. (1994). Test Kullanımında Temel Konular. Türk Psikoloji Dergisi, 9(33), 1-8.

Hackman, R. J. ve Oldham, G.R. (1975). Development of The Job Diagnostic Survey, Journal of Applied Psychology, 60: 159-170.

Heshizer, B. (1994). The Impact of Flexible Benefits Plans on Job Satisfaction, Organizational Commitment, Benefits Quartly, 10 (4).

Ironson, G.H., Smith, P.C., Brannick, M.T., Gibson, W.M., ve Paul, K.B. (1989). Constitution of a Job in General Scale: A Comparison of Global, Composite and Spesific Measures, Journal of Applied Psychology, 74: 193-200.

Izard, C. E. (1971). The Face of Emotion New York: Appleton.

Kunin, T. (1955). The Construction of a New Type of Attitude Measure. Personnel Psychology, 8, 65-67.

Locke, E. A. (1976). Nature and Causes of Job Satisfaction. In M.D. Dunette (Ed), Handbook of Industrial and Organizational Psychology, pp.1297-1349. Chicago: Rand McNally.

Mathieu, J.E. ve Zajac, D. M. (1990). A Review and Meta- Anlysis of the Antecedents, Correlates and Consequences of Organizational Commitment, The American Psychological Association, 108 (2): 171-194.

Mount, D. J. ve Bartlett, A.L. (2002). Development of a Job Satsfaction Factor Model for The Lodging Industry, Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism, Haworth Press, 1 (1): 17-39. Erişim tarihi 19.07.2005 wwwadresi:http:www.haworthpressinc.com/store/product.asp?sku=J171.TheHaworth Press.

Neuberger, O. ve Allerbeck, M. (1980). Arbeitsbeschreibungsbogen. Goch: Bratt-Institut für Neues Lernen.

Reichel, A. ve Pizam A.(1984). "Job Satisfaction, Lifestyle and Demographics of U.S. Hospitality Industry Worker- Versus Others" International Journal of Hospitality Management, 3 (3).

Rogers, J. D. (1994). "Increasing Job Satisfaction of Service Personnel" Journal of Services Marketing, 8 (1): 14-26.

Roberts, K. H. ve Savage, F. (1973). "Twenty Questions: Utilising Job Satisfaction Measures" California Management Review 15: 82-90.

Savaşır, I. (1994). Ölçek uyarlamasındaki sorunlar ve bazı çözüm yolları, Türk Psikoloji Dergisi, 9 (33), 27-32.

Sims, W. J. (2003). Managing Labour Turnover in The Tourism Industry, NewYork: Nova Science Publishers.

Smith, P. C., Kendall, L. M., ve Hulin, C. L. (1969). Measurement of Satisfaction in Work and Retirement, Chicago: Rand McNally.

Spector, P. E. (1985). Measurement of Human Service Staff Satisfaction: Development of The Job Satisfaction Survey, American Journal of Community Psychology, 13, 693-713.

Spector, P.E. (1997). Job Satisfaction Survey, Erişim tarihi: 29.05.05, www adresi: http://chuma.cos.usf.edu/ spector/scales/jssscale.html.

Spector, P. E. (1997). Job Satisfaciton, USA: Sage Publication Ltd.

Spilberg, C.D. ve Sharma, S. (1976). Cross-cultural measurement of anxiety. C.D. Spielberg and R.Diaz-Guerero Eds.), Cross-Cultural Research on Anxiety. Washington D.C. Hempshire, Wiley.

Şahin, N. (1994). Psikoloji Araştırmalarında Ölçek Kullanımı. Türk Psikoloji Dergisi, 9 (33), 19-26.

Taner, B. (1993). "Büyük Otellerde Yönetim Biçimlerinin Personel Üzerindeki Etkileri ve Yöneticilerin Personele Yaklaşımlarında Bir Sistem Önerisi" Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Testa, M. R., Williams, J. M. ve Pietrzak, D. (1998). The Development of The Cruise Line Job Satisfaction Qusttionnaire, Journal of Travel Research (36): 13-19.

Tezbaşaran, A. (1997). Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu (İkinci Baskı). Ankara: Türk Psikologları Derneği Yayınları.

Tütüncü, Ö. (2002). Seyahat Acentalarında İş Tanımlama Ölçeği Kapsamında İş Doyumunun Ölçülmesi: İzmir İli Uygulaması, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 13(2): 129-138.

Weiss, D.J., Dawis, R.V., England, G.W., ve Lofquist, L. H. (1967). Manual for The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Studies in Vocational Rehabilitation, No. 22), Minneapolis: University of Minnesota.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 373-382 (2007)

ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI - ÖRGÜTSEL ÖĞRENME DEĞERLERİ İLİŞKİSİ: AKADEMİSYENLER ÜZERİNDE GÖRGÜL BİR ARAŞTIRMA*

Doç. Dr. Deniz TAŞCI**

Arş Gör. Umut KOÇ***

ÖZ

Örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD) ile örgütsel öğrenme değerleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi hedefleyen bu çalışma, söz konusu kavramlarla ilgili yazın incelemesini ve görgül bir araştırmayı kapsamaktadır. Araştırma, Anadolu Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ndeki Eğitim Bilimleri, İktisadi ve İdari Bilimler ve Mühendislik ve Mimarlık Fakülteleri'ndeki akademisyenler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, ÖVD'nin kimi boyutlarıyla ile örgütsel öğrenme değerleri arasında anlamlı ilişkilerin varlığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel öğrenme değerleri, akademisyenler*

THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIORS AND ORGANIZATIONAL LEARNING VALUES: AN AMPIRICAL RESEARCH ON ACADEMIC PERSONNEL

ABSTRACT

This study, which aims to investigate the relationship between organizational citizenship behavior (OCB) and organizational learning values, includes the literature review about these constructs and an empirical research. The research has been conducted on the academicians who work for Faculties of Educational Sciences, Economics and Administrative Sciences, and Engineering and Architecture in Anadolu University and Eskisehir Osmangazi University. The results show that there some significant relationships between some dimensions of OCB and organizational learning values.

Keyword: *Organizational citizenship behaviors, organizational learning values, academics*

* Bu çalışmanın ilk versiyonu 13. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi'nde sunulmuştur.

** Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, İletişim Bölümü e-mail:dtasci@anadolu.edu.tr

*** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari İ.İ.B.F., İşletme Bölümü e-mail:umutkoc@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ

Örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD), sosyal bilimler alanında son yıllarda popüler bir kavram olmuştur. Bu ilgi; ÖVD ile bireysel ve örgütsel performans arasındaki olumlu ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu ilişkileri inceleyen pek çok araştırma gerçekleştirilmiştir. Ancak, ÖVD ile örgütsel öğrenme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar sayıca çok kısıtlıdır. ÖVD ile örgütsel öğrenme değerleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, önce ÖVD ve örgütsel öğrenme değerleriyle ilgili yazın incelmesine yer verilmiştir. Araştırmanın amacı ve yöntemiyle ilgili bilgilerin sunulduğu bölümün ardından, Anadolu Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ndeki akademisyenler üzerinde gerçekleştirilen araştırmayla ilgili bulgular tanıtılmıştır. Çalışma, sonuç ve öneriler bölümüyle sonlanmaktadır.

2. ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI

ÖVD kavramının ilk kez kullanımı üzerinden yaklaşık çeyrek asır geçmiş olup, kavram, iş tatmini ile arasındaki ilişki incelenen ekstra-rol davranışlarını ifade etmek üzere kullanılmıştır (Bateman ve Organ, 1983, s.588). Ekstra-rol davranışları, işin gereklerini yerine getirmede önemi olmayan ve sergilenmesi üstler tarafından beklenmeyen davranışlardır. Bu davranışlar, örgütün sosyal yapısını sağlamlaştırırken, görev performansını doğrudan etkilemez. Örneğin; iş arkadaşlarına işle ilgili bir sorunda destek olma; iş yerinin temizliğinin ve tertipliliğinin korunmasında yardımcı olma; üstlere işle ilgili, zamanında ve yapıcı önerilerde bulunma ve örgütsel kaynakları koruma gibi davranışlar bu kapsamda değerlendirilebilir.

ÖVD ile ilgili yazın tarandığında en çok referans verilen tanım olarak Organ'ın ortaya koyduğu ifadeyle karşılaşılmaktadır. Organ (1988, s.4) ÖVD'yi, "...formel ödül sistemi tarafından doğrudan ya da açık şekilde kabul edilmemiş ve örgütün bir bütün olarak etkin şekilde faaliyette bulunmasına katkıda bulunan gönüllü bireysel davranış." olarak tanımlamıştır. Geçmiş yıllarda bu tür davranışa "iyi asker davranışı" ya da "iyi asker sendromu", "pro-sosyal örgütsel davranış" ve "örgütsel spontanelik" gibi isimler de verilmiştir.

Çok sayıda davranış biçiminin ortaya konduğu ÖVD ile ilgili çalışmalar incelendiğinde birkaç farklı yaklaşımdan söz edilebilir. Smith vd.'ye (1983, s.657) göre özgecilik ve kapsamlı itaat ÖVD'nin başlıca iki boyutudur. Organ (1988, s.25), ÖVD'nin boyutları arasında özgecilik, sportmenlik, örgütün gelişimine destek olma, nezaket ve vicdanlılığı sıralamıştır. Graham'in (1991) sınıflandırmasının üç bileşeni vardır: örgütsel itaat, örgütsel sadakat ve örgütsel katılım. Williams ve Anderson (1991, s.601), bireye yönelik ÖVD ve örgüte yönelik ÖVD'den söz etmektedir. Podsakoff vd. (2000, s.516), 1983 - 1999 tarihleri arasında yayımlanmış olan iki yüze yakın çalışma üzerinde gerçekleştirdikleri kapsamlı meta-analiz sonucunda; yardım etme davranışı, sportmenlik, örgütsel sadakat, örgütsel itaat, bireysel inisiyatif, sivil erdem ve kendi kendini geliştirme boyutlarına ulaşmışlardır.

Bu çalışmada, ülkemizdeki daha önceki araştırmalarda da tercih edilen (örn. Köse vd., 2003, s.1-19, Özdevecioğlu, 2003, s.117-135, Bingöl vd., 2003, s.491 - 508) Organ'ın (1988, s.96) beş boyutlu inceleme biçimi tercih edilmiştir. Özgecilik, örgütle ilgili görevlerde ve sorunlarda diğer örgüt üyelerine yardım etme davranışıdır (Bell ve Mengüç, 2002, s.134). Sportmenlik, örgüt içinde bireyler arasında gerginlik yaratacak her türlü olumsuzlukları tolere etme anlamına gelmektedir (Özdevecioğlu, 2003, s.121). Örgütün gelişimine destek olma, toplumsal vatandaşlığın gelişmesinde rol oynayan demokratik bilince varmanın örgütteki boyutudur (Bingöl vd., 2003, s.497). Diğer çalışanların işle ilgili sorunlarla karşılaşmasını engelleme davranışları nezaket boyutunun altında yer alır. Vicdanlılık; çalışanların gönüllü olarak, kendilerinden beklenenin üzerindeki davranışlarını içermektedir (Yoon ve Suh, 2003, s.598).

3. ÖRGÜTSEL ÖĞRENME DEĞERLERİ

Öğrenme, farklı düzeylerde incelenebilecek bir kavramdır. Birey düzeyde öğrenme, sezme ile yorumlama süreçlerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Bu süreçler, kişisel deneyimde var olan kalıpların ve / veya olanakların o an için farkında olunmadan, ancak bilinç düzeyine kolayca çıkarılabilecek biçimde tanımlanması ile ortaya çıkan tanımın kelimeler ve / veya eylemler aracılığıyla kişinin kendisine ve başkalarına açıklamasıdır. Grup düzeyinde öğrenme, yorumlama ile bireyler arasında paylaşılan anlayışlar geliştirme ve karşılıkla anlayış vasıtasıyla koordineli biçimde eyleme geçme anlamına gelen bütünleştirme süreçlerinden oluşur. Son olarak, örgüt düzeyinde öğrenme bütünleştirme ile kurumsallaştırma süreçlerinin bir araya gelmesinden doğar. Kurumsallaştırma süreci, bireyler ve gruplar tarafından gerçekleştirilen öğrenmenin örgüte yerleştirilmesi sürecidir. Bu süreç sonunda sistemler, yapılar, prosedürler ve strateji oluşur (Crossan vd., 1999, s.525).

Örgütsel öğrenme, Argyris ve Schön'ün (1996, s.29) *örgütsel yapılar* ve *davranışsal dünya* olarak kavramlaştırdıkları iki ayrı boyutta incelenilebilir. Örgütsel yapılar ya da örgütsel öğrenme düzenekleri, örgütün ve üyelerinin performansları için gerekli olan enformasyonunun derlenmesi, analizi, depolanması, yayılması ve kullanımını sağlayan tartışma forumları, intranet, internet, dönemsel raporlar, vb. kurumsallaşmış, yapısal ve prosedürel düzenlemeler ile formel olmayan sistematik uygulamalardır (Popper ve Lipshitz, 1998, s.170). "Davranışsal dünya" ya da "örgütsel öğrenme kültürü" ise örgütsel öğrenmeyi etkileyen özellikler, anlamlar ve duygular (Argyris ve Schön, 1996, s.29) ile paylaşılan değerler ve inançlardan oluşur.

Öğrenme kültürü Popper ve Lipshitz'e (1998, s.172) göre de çok önemlidir. Yazarlara göre, üretken örgütsel öğrenmenin yaşanması için gereken öğrenme kültürü hiyerarşik olarak düzenlenmiş beş değerin birleşiminden meydana gelmektedir: Şeffaflık, soruna yönelik olma, geçerli enformasyon, hesap verebilirlik ve sürekli öğrenme.

İlk değer olan şeffaflık, kişilerin düşünce ve eylemlerinin başkalarının incelemesine açık hale getirilmesidir. Kişinin gerçekte ne düşündüğünü ve hissettiğini söyleyebilmesidir. Şeffaflık olmazsa kişilerden gelen enformasyon girdileri sınırlı ya da eksik olacaktır (Lipshitz vd., 2007, s.54). Soruna yönelik olma değeri, enformasyon kaynağının veya alıcısının sosyal sınıfı gibi ilgisiz özellikleri dikkate almaksızın enformasyonun esas özellikleri açısından tam anlamıyla değerlendirilmesidir. Demokratikleşme, güç dağılımında eşitlik ve katılımla ilgilidir (Popper ve Lipshitz, 1998, s.174). Şeffaflık ve soruna yönelik olma değerlerinin varlığı üçüncü değer olan geçerli enformasyonun doğmasını sağlar. Geçerli enformasyon eksiksiz, bozulmamış ve doğrulanabilir enformasyondur. Dördüncü değer, kişinin kendi faaliyetlerinden, bu faaliyetlerinin sonuçlarından ve bu sonuçlardan kaynaklanan öğrenmeden sorumlu olduğu anlamına gelen hesap verebilirliktir. Üretken örgütsel öğrenmenin gerçekleşebilmesi için, anlamak gereklidir ancak yeterli değildir. Kişiler, yeni ve daha etkin eylemleri hayata geçirecek anlayışları ve bilgileri üretmede kendilerini hesap verebilir hissetmelidir (Lipshitz vd., 2007, s.60). Geçerli enformasyon ve hesap verebilirlik, hiyerarşinin en tepesinde yer alan sürekli öğrenmeyi ortaya çıkartır. Sürekli öğrenme, dinamik ve rekabetçi ortamlarda ayakta kalmak için şarttır (Popper ve Lipshitz, 1998, s.172).

4. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

ÖVD'nin öncüllerini bulmak amacıyla gerçekleştirilen görgül araştırmalar sonucunda iş tatmini, örgütsel bağlılık, lidere duyulan güven, bağımsızlık ihtiyacı, görevle ilgili geri bildirim, özü itibariyle tatmin edici görev, kaynaşmış grup, dönüşümcü liderlik, liderin rolünün açıklığı, destekleyici lider davranışları, şartlara bağlı ödüllendirme (Podsakoff vd., 2000, s.526-533), örgütsel özdeşleşme (Bell ve Mengüç,

2002, s.140) ve psikolojik sözleşmenin varlığı (Turnley vd., 2003, s.198) önde gelen olumlu belirleyiciler olarak ortaya çıkmıştır.

Örgütsel öğrenme değerleri arasında yer alan soruna yönelik olma, geçerli enformasyon, şeffaflık ve hesap verebilirliğin; iş tatmini, örgütsel bağlılık ve lidere duyulan güven gibi tutumlarla; bağımsızlık ihtiyacı, görevle ilgili geri bildirim ve özü itibariyle tatmin edici görev gibi görev özellikleriyle; destekleyici lider davranışı ve şartlara bağlı ödüllendirme gibi liderlik davranışlarıyla; örgütsel özdeşleşmeyle ve psikolojik sözleşmenin varlığıyla çok yakın ilişkide olabileceğini iddia etmek olanaklıdır.

Somech ve Drach-Zahavy (2004, s.284), öğrenme ile ÖVD arasındaki teorik ilişkiyi ilk defa Simon'ın ortaya koyduğunu belirtmişlerdir. Simon'a (1993, s.158 - 159) göre öğrenme, bireyin kısıtlı rasyonelliğin üstesinden gelmesine yardımcı olur ve ÖVD'nin temel boyutlarından özgecilik için büyük bir güdüleme aracı vazifesi görür. Özgecilik sergilemeye hevesli kişiler, ortamlarındaki bilgiye karşı daha fazla hassasiyet gösterirler. Simon, artan öğrenmenin özgecilikle ilişkili olacağına inanmaktadır.

Yukarıda özetlenen kuramsal çerçeve içerisinde amacı, örgütsel öğrenmenin temel bileşenlerinden öğrenme değerleri ile çalışanların gönüllü olarak gösterdikleri ekstra-rol davranışlarından oluşan ÖVD arasında ilişki olup olmadığını ve varsa bu ilişki özeliklerini incelemek olan nicel araştırmada betimsel model benimsenmiş, veri derleme yöntemi olarak anket tekniği uygulanmıştır.

Araştırma, Eskişehir'de faaliyet göstermekte olan Anadolu Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde hayata geçirilmiştir. Anket çalışmasına dayanan araştırmamızın örnek kütlesini söz konusu üniversitelerin İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri, Mühendislik ve Mimarlık Fakülteleri ve Eğitim Bilimleri Fakülteleri'nde görev yapan akademik personel oluşturmaktadır. Araştırma örneklemi olarak akademisyenlerin tercih edilme nedeni, üniversiteler gibi örgütsel öğrenme değerlerinin yoğun olarak bulunması beklenen örgütlerde görev yapmalarıdır. Söz konusu üniversiteler ve bölümler ise kolay ulaşılabilirlik kriteri yüzünden tercih edilmiştir.

5. BULGULAR

Anadolu Üniversitesi'nin söz konusu bölümlerdeki 404 kişilik akademik personelinden 258'sine ulaşılarak anket formları dağıtılmış, formların 134 tanesi geri dönmüştür (% 52). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin ise söz konusu bölümlerdeki 269 akademik personelinden 153'üne ulaşılarak anket formları dağıtılmış, formların 109 tanesi geri dönmüştür (% 71). Bu geri dönüş oranları, kabul edilebilir oranlardır. Aşağıdaki tabloda ankete katılanların demografik özelikleri gösterilmiştir.

Tablo 1. Ankete Katılanların Demografik Özellikleri

Kişisel özellik	Frekans	%
Cinsiyet		
Kadın	95	39.1
Erkek	143	58.8
Belirtmeyen	5	2.1
Yaş		
20 - 30	73	30.0
31 - 40	88	36.2
41 - 50	47	19.3
51 - 60	23	9.5
61 ve üstü	6	2.5
Belirtmeyen	6	2.5
Akademik Unvan		
Prof. Dr.	32	13.2
Doç. Dr.	22	9.1
Yrd. Doç. Dr.	66	27.2
Öğretim Görevlisi	24	9.9
Araştırma Görevlisi	96	39.5
Uzman	1	0.4
Okutman	2	0.8
Belirtmeyen	0	0
Çalışma süresi (yıl)		
0 - 5	85	35.0
6 - 10	63	25.9
11 - 15	34	14.0
16 - 20	15	6.2
21- 25	26	10.7
26 ve üstü	13	5.3
Belirtmeyen	7	2.9
Üniversite		
Anadolu	132	54.3
ESOGÜ	111	45.7
Fakülte		
Eğitim Bilimleri	55	22.6
İİBF	83	34.2
Mühendislik ve Mimarlık	105	43.2

Ankete katılanların %. 58.8'i erkektir ve katılımcıların yaklaşık 2 / 3'ü 20 - 40 yaşları arasındadır. Cevaplayıcıların % 39.5'i araştırma görevlisiyken, % 35'i en fazla beş yıldır şu anda bulunduğu üniversitede çalışmaktadır. Katılımcıların % 54.3'ü Anadolu Üniversitesi'nde ve % 43.2'si Mühendislik ve Mimarlık Fakülteleri'nde görev yapmaktadır.

ÖVD, Podsakoff vd. (1990, s.161-179) ve Smith vd. (1983, s.655-663) tarafından oluşturulan ölçeklerden seçilen ifadelerle değerlendirilmiştir. Beşli Likert Ölçeği kullanılarak oluşturulan ölçek, beş ayrı boyut ve on ikisi olumlu, üçü olumsuz, on beş ifadeden oluşmaktadır. Beş boyutun her biri, boyuta ilişkin somut ve belirli davranışları tanımlayan üç ifade içermektedir.

Örgütsel öğrenme değerleri ise Ellis vd. (1999, s.166-175) tarafından oluşturulan ölçekten seçilen ifadelerle değerlendirilmiştir. Kuramsal çerçevede açıklanan dört boyut, ifadelerin anlamlılığını sağlamak amacıyla üç ayrı boyuta indirilmiştir (soruna yönelik olma, hesap verebilirlik ve şeffaflık, geçerli enformasyon). Yine Beşli Likert Ölçeği kullanılarak oluşturulan ölçek, on sekizi olumlu, beşi olumsuz, yirmi üç ifadeden oluşmaktadır. Boyutlar sırasıyla dokuz, sekiz ve altı ifade içermektedir.

Güvenilirliği 0.72 (Cronbach Alfa) olarak hesaplanan ÖVD ölçeğinde yer alan ifadelere katılma düzeyleriyle ilgili değerler incelendiğinde cevaplayıcıların, başkalarının haklarına saygılı olma, bilgi isteyenlere, mesaj bırakanlara ve fakültede olmadığında telefonla arayanlara hassasiyet gösterme, mesai arkadaşlarına sorun çıkarmama, kuruma ait resmi evrakları bekletmeden iade etme ve iş arkadaşlarına yardım etme konularında çok yüksek duyarlılığa sahip gözükmektedirler. Buna karşılık, fakültenin çıkarları için görüşlerini açıklamaktan kaçınmama ve sorunları olduğundan daha büyük göstermeme konularındaki eğilimlerin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Örgütsel öğrenme değerlerine yönelik kullanılan ifadelerin algılanma düzeyleriyle ilgili değerler incelendiğinde, cevaplayıcıların çok büyük bir ağırlıkla karasız kaldıkları gözlenmiştir. Fakültedeki ekip çalışmalarında katılımcıların eşit konuşma haklarının olduğu konusu en yüksek onaylama düzeyine sahipken, akademisyenlerin, idarecileri hem başarıları hem de başarısızlıkları ile ilgili bilgilendirmeleri konusu en düşük onaylama düzeyine sahiptir. Örgütsel öğrenme değerleri ölçeğinin güvenilirliği ise 0.92 (Cronbach Alfa) olarak hesaplanmıştır.

ÖVD ile ilgili ifadelere açıklayıcı faktör analizi uygulanmış, 0.69'luk bir KMO değeri elde edilmiş, sonuçta faktör boyutları beş yerine dörde indirgenmiştir. Örgütün gelişimine destek olma ve diğerkamlık faktörlerinin genel olarak tek faktör altında toplandıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 2. ÖVD İfadelerinin Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	**Faktör yükleri**	**Varyans %si**
Örgütün gelişimine destek olma ve özgecilik		21.68
Fakültedeki düzenlemelere içtenlikle katılırım.	0.81	
Yerine getirilmesi zorunlu olmayan ama fakülte imajına olumlu katkıda bulunacak etkinliklere katılırım.	0.66	
Her zaman çevremdeki iş arkadaşlarıma yardım etmeye hazırım.	0.58	
Fakültedeki yeniliklere rahatlıkla ayak uydururum.	0.45	
Zorunlu olmadığım halde, fakülteye yeni katılanların fakülteyi tanımalarına ve fakülteye alışmalarına yardımcı olurum.	0.43	
Nezaket		10.20
Başkalarının haklarına saygılıyımdır.	0.67	
Davranışlarımın işyerindeki diğer çalışanların işlerini nasıl etkileyeceği konusunda hassasımdır.	0.66	
Mesai arkadaşlarıma sorun yaratmaktan kaçınırım.	0.61	
Önemsiz konular hakkında şikayet etmeye çok zaman harcarım. (T)	0.53	
Vicdanlılık		9.04
Kuruma ait resmi evraklarla ilgili çalışmalarımı tamamladığımda, evrakları bekletmeden iade ederim.	0.67	
Fakülte çıkarları ile ilgili görüşlerimi açıklamak için gerektiğinde risk almaktan çekinmem.	0.58	
Bilgi isteyenlere, mesaj bırakanlara ve fakültede olmadığımda telefonla arayanlara olabildiğince çabuk cevap vermeye çalışırım.	0.52	
Sportmenlik		8.71
Her zaman, mevcut durumu olumlu yönlerinden çok olumsuz yönleriyle ele alırım. (T)	0.71	
Pireyi deve yapma (sorunları olduğundan büyük gösterme) eğilimim vardır. (T)	0.71	
Önemsiz konular hakkında şikayet etmeye çok zaman harcarım. (T)	0.57	

Bartlett's test Chi square: 588.40 sig: .000

Örgütsel öğrenme değerleri ile ilgili uygulanan açıklayıcı faktör analizinde, 0.92'lik bir KMO değeri elde edilirken, faktör boyutları üçten dörde yükselmiş, hesap verilebilirlik ile şeffaflık birbirlerinden ayrılmıştır.

Tablo 3. Örgütsel Öğrenme Değerleriyle İlgili İfadelerin Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	**Faktör yükleri**	**Varyans %si**
Soruna yönelik olma		37.19
Fakültedeki ekip toplantılarında katılımcıların eşit konuşma hakları vardır.	0.73	
İşle ilgili tartışmalara katılım konusunda fakültedeki herkes kendini özgür hissetmektedir.	0.71	
Fakültedeki akademisyenler düşündüklerinin samimi bir biçimde açıklamaya teşvik edilirler.	0.65	
Fakülte idarecileri, iş ile ilgili sorunların tartışılmasında mevkilerinden kaynaklanan gücü kötüye kullanmaktadırlar. (T)	0.64	
Fakültede genel olarak, hataların kimden kaynaklandığından çok ne olduğu ve nelerden kaynaklandığı ile ilgilenilmektedir.	0.55	
Fakültedeki akademisyenler, onlara zarar verecek olsa bile gerçeği söylemektedirler.	0.53	
Faaliyetler, faaliyeti yerine getirenin kim olduğuna bakılmaksızın fakülteye katkılarına göre değerlendirilmektedir.	0.52	
Fakültedeki akademisyenler, gerçeği söyleminin her zaman doğru olduğuna inanmaktadırlar.	0.48	
Fakülte içi tartışmalarda farklı hiyerarşik seviyeler arasında eşitlik teşvik edilmektedir.	0.47	
İşle ilgili sorunların tartışılması, bu sorunları gündeme getirenler tarafından kişiselleştirilmemektedir.	0.41	
Hesap verebilirlik		7.31
Fakültedeki akademisyenlerden, başkalarının hatalarından ders çıkarmaları beklenmektedir.	0.76	
Fakültede başarısızlıkla sonuçlanmış bir projede yer alan akademisyenler, bu sonuçta bireysel olarak kendilerinin de payı olduğunu düşünürler.	0.73	
Fakültedeki akademisyenler, faaliyetlerinin sorumluluğunu tam olarak üstlenmektedirler.	0.61	
Fakültedeki akademisyenler, gelişmek için kendi hatalarından ders almaktadırlar.	0.57	
"Hatalar insanlar için, herkes hata yapabilir" düşüncesi, temel ilkelerimizden biri haline gelmiştir.	0.55	
Fakültedeki akademisyenler hata yaptıklarında, onlardan, nerede hata yaptıklarını kontrol etmeleri beklenmektedir.	0.49	
Kişisel sorunlar, fakültedeki işle ilgili tartışmaların dışında tutulmaktadır.	0.46	
Geçerli enformasyon		6.77
Fakültedeki akademisyenler, başarılı gözükmek için doğruluğu kesin olmayan ifadelere başvurmayı tercih etmektedirler. (T)	0.78	
Fakültedeki akademisyenler, başarıları konusunda idarecileri bilgilendirirken, başarısızlıkları konusunda bilgilendirmemektedirler. (T)	0.77	
Hatayı kabullenme, fakültenin tüm hiyerarşik seviyelerindeki çalışanların benimsediği genel bir kaide haline gelmiştir.	0.48	
Şeffaflık		4.66
Fakültede, "idareciler asla yanlış yapmazlar" görüşü hâkimdir. (T)	0.72	
Fakültedeki akademisyenler, hata yaptıkları zaman kendilerini savunmak için kişileri yanlış bilgilendirmektedirler. (T)	0.67	
Fakültedeki akademisyenler, kendi hatalarını örtbas etme eğilimindedirler. (T)	0.55	

Bartlett's test Chi square: 2293.98 sig: 0.000

Örgütsel öğrenme değerlerinin ÖVD faktörlerine etkilerini incelemek için basit korelasyon analizi uygulanmış, soruna yönelik olma ile örgütün gelişimine destek olma ve özgecilik faktörü ile soruna yönelik olma, geçerli enformasyon ve şeffaflık; sportmenlik faktörü ile geçerli enformasyon ve şeffaflık; vicdanlılık faktörü ile soruna yönelik olma arasında anlamlı doğrusal ilişkiler ortaya çıkmıştır. Ancak, Tablo 6'da görüldüğü gibi bu ilişkilerin şiddeti oldukça düşük olduğundan başka analiz tekniklerine başvurulmamıştır.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Sonuçları

	Soruna yönelik olma	Hesap verebilirlik	Geçerli enformasyon	Şeffaflık
Örgütün gelişime destek olma ve özgecilik	0.130*	0.091	0.151*	0.144*
Nezaket	0.032	0.081	-0.039	0.090
Vicdanlılık	0.187**	-0.026	-0.019	0.108
Sportmenlik	-0.016	-0.045	0.159*	0.206**

* : $p < 0.05$

** : $p < 0.01$

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütsel öğrenme değerlerinin ÖVD üzerindeki etkisini incelemek için gerçekleştirilen bu çalışma, bazı boyutlar arasında anlamlı ilişkilerin varlığını ortaya koymuştur. Bu durum ilgili yazınla da paralellik göstermektedir. Örneğin, öğretmenler üzerinde gerçekleşen benzer bir araştırmada, örgüte yönelik ÖVD ile örgütsel öğrenme değerleri arasında olumlu işlikler gözlenirken, bireye yönelik ÖVD ile değerler arasında anlamlı ilişkiye rastlanmamıştır (Somerch ve Drach-Zahavy, 2004, s.293).

Bireylerin vatandaşlık davranışları örgüt içerisinde yardımlaşma eğilimini artırmakta (Niehoff, 2002, s.4) ve çalışanların sorumluluk duygularının geliştirmektedir (Slaugher, 1997, s.76). Bu durumda, örgüt içerisinde bilgi paylaşımı ve bilgi edinim oranının artması ve çalışanların yetkilerini belirli sorumluluk çerçevesinde kullanmasını örgüt içerisinde yöneticilerin denetimlerini kolaylaştırması ve bireysel özdenetimi artırması (Özdevecioğlu, 2003, s.119) beklenmektedir. Örgütsel öğrenme değerleri ve ÖVD arasındaki ilişkiyi başka alanlarda inceleyecek çalışmaların, ilişkinin doğasının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı açıktır.

Araştırma sonucunda ortaya çıkan ilişkiye dair değerlerin düşüklüğünün kaynağının ise kullanılan ölçekler olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Örgütsel öğrenme değerleriyle ilgili ölçeğin güvenilirliği çok yüksek olmasına rağmen, ifadelerin standart sapmaları genel olarak kabul edilebilir sınırlar arasında yer almamaktadır. Bu, başka bir kültürde geliştirilen ölçeğin diğer kültürel bağlamlarda kullanımında ortaya çıkan tipik bir durumu yansıtmaktadır. Ger ve Belk'in (1990, s.188) de belirttiği gibi, ciddi bir çeviri süreci ne rağmen, ince kültürel faktörler kültürler arası standardizasyonunu engelleyebilir. Bu durum, ÖVD'nin ölçümü için de geçerlidir. Yapılarla ilgili kültürümüze uygun ölçekler geliştirmek en sağlıklı yol olarak gözükmektedir. Ayrıca, kişinin ÖVD düzeylerini belirlemede kendi ifadelerine başvurulmasının, değerleri olduğundan daha fazla gösterdiğine dair bulgular da mevcuttur (Organ ve Ryan, 1995, s.796). Çalışanların ÖVD düzeylerinin belirlenmesinde hem kendi değerlendirmelerinin hem de yöneticilerinin değerlendirmelerinin dikkate alınması ideal olan yol gibi gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Argyris, C. ve Schön, D. A. (1996). Organizational Learning II: Theory, Method and Practice. Addison-Wesley Publishing Company, Inc., Reading, MA.

Bateman, T. S. ve Organ, D. W. (1983). Job Satisfaction and the Good Soldier: The Relationship between Effect and Employee "Citizenship". Academy of Management Journal 26 (4), 587 - 595.

Bell, S. J. ve Mengüç, B. (2002). The Employee-Organization Relationship, Organizational Citizenship Behaviors, and Superior Service Quality. Journal of Retailing 78 (2): 131 - 146.

Bingöl, Dursun; Naktiyok, Atlıhan ve İşcan, Ömer Faruk (2003). Dönüştürücü Liderliğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi. 11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 491- 508. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon.

Crossan, M. M., Lane, H. W. ve White, R. E. (1999). An Organizational Learning Framework: From Intuition to Institution. Academy of Management Review, 24 (3): 522 - 537.

Ellis, S., Caridi, O., Lipshitz, R. ve Popper, M. (1999). Perceived Error Criticality and Organizational Learning: An Empirical Investigation. Knowledge and Process Management, 6 (3): 166 - 175.

Ger, Güliz ve Belk, R. W. (1990). Measuring and Comparing Materialism Cross-Culturally. Advances in Consumer Research, 17, 186 - 192.

Köse, Sevinç; Kartal, Burak ve Kayalı, Nilgün (2003). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Tutuma İlişkin Faktörlerle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20, 1 - 19.

Lipshitz, R., Friedman, V. J. ve Popper, M. (2007). Demystifying Organizational Learning. Sage, Thousand Oaks, CA.

Niehoff, B.P. ve Moorman, R. H. (1993). Justice as a Mediator of the Relationship Between Methods of Monitoring and Organizational Citizenship Behavior. Academy of Managemenet Journal, 36 (?) 527 - 556.

Organ, D. W. (1988). Organizational Citizenship Behavior: The Good Soldier Syndrome. Lexington Books, Lexington.

Organ, D. W. ve Ryan, K. (1995). A Meta-Analytic Review of Attitudinal and Dispositional Predictors of Organizational Citizenship Behavior. Personnel Psychology, 48, 775 - 802.

Özdevecioğlu, Mahmut (2003). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ile Üniversite Öğrencilerinin Bazı Demografik Özellikleri ve Akademik Başarıları Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20, 117 - 135.

Özen, Janset (2000). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı: Farklı Ölçeklerin Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Çalışma. 8. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 359 - 370. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Nevşehir.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H. ve Fetter, R. (1990). Transformational Leader Behaviors and Their Effects on Followers' Trust in Leader, Satisfaction, and Organizational Citizenship Behaviors. The Leadership Quarterly, 1 (2): 107 - 142.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B. ve Bachrach, D. G. (2000). Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review of the Theoretical and Empirical Literature and Suggestions for Future Research. Journal of Management, 26 (3), 513 - 563.

Popper, M. ve Lipshitz, R. (1998). Organizational Learning Mechanisms: A Structural and Cultural Approach to Organizational Learning. Journal of Applied Behavioral Science, 34 (2), 161 - 179.

Simon, H. A. (1993). Altruism and Economics. American Economic Review, 83 (2), 156 - 161.

Slaughter, J. (1997). Organizational Citizenship Behavior: Discussion, Review and Reformulation. 56th Academy of Management Conference, Boston.

Smith, A. C., Organ, D. W. ve Near, J. P. (1983). Organizational Citizenship Behavior: Its Nature and Antecedents. Journal of Applied Psychology, 68 (4), 655 - 663.

Somech, A. ve Drach-Zahavy, A. (2004). Exploring Organizational Citizenship Behavior from an Organizational Perspective: The Relationship between Organizational Learning and Organizational Citizenship Behavior. Journal of Occupational and Organizational Psychology, 77 (3), 281 - 298.

Taşcı, Deniz ve Koç, Umut. (2005). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı - Örgütsel Öğrenme İlişkisi: Akademisyenler Üzerinde Görgül Bir Araştırma. 13. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 167 - 172, Marmara Üniversitesi Nihad Sayar Eğitim Yayınları, İstanbul.

Turnley, W. H., Bolino, M. C., Lester, S. W. ve Bloodgood, J. M. (2003). The Impact of Psychological Contract Fulfillment on the Performance of In-Role and Organizational Citizenship Behaviors. Journal of Management, 29 (2), 187 - 206.

Williams, L. J. ve Anderson, S. E. (1991). Job Satisfaction and Organizational Commitment as Predictors of Organizational Citizenship and In-Role Behaviors. Journal of Management, 17 (3), 601 - 617.

Yoon, M. H. ve Suh, J. (2003). Organizational Citizenship Behavior and Service Quality as External Effectiveness of Contact Employees. Journal of Business Research, 56 (8), 597 - 611.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 383-394 (2007)

DÜNYADA BÖLGESEL HAVA TAŞIMACILIĞI VE TÜRKİYE'DE UYGULANABİLİRLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Hakan OKTAL*

Yrd. Doç. Dr. Hatice KÜÇÜKÖNAL**

ÖZ

Bu çalışmada son yıllarda dünyada büyük gelişme gösteren bölgesel hava taşımacılığı kavramı tanımlanarak, A.B.D. ve Avrupa'daki gelişimi incelenmiştir. Daha sonra Türkiye'de hava taşımacılığının mevcut durumu ortaya konarak, henüz ülkemiz için yeni bir kavram olan bölgesel hava taşımacılığının uygulanabilmesi yönünde bazı temel yaklaşımlar önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Bölgesel Hava Taşımacılığı, Topla ve Dağıt, Düşük Maliyetli Hava Taşımacılığı, Havaalanları*

REGIONAL AIR TRANSPORTATION IN THE WORLD AND ITS APPLICABILITY IN TURKEY

ABSTRACT

In this study, the concept of regional air transportation which shows a rapid growth in the world is defined and its development in the USA and European countries is examined. Then the current situation of Turkish air transportation is presented, and some key approaches are suggested to implement regional air transportation which is a new concept in Turkey.

Keyword: *Regional Air Transportation, Hub & Spoke, Low Cost Air Transportation, Airports,*

* Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu e-mail:hoktal@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu e-mail:hkucukon@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Hava taşımacılığına olan talep, dünya çapındaki ekonomik büyümeye paralel olarak her geçen gün artmaktadır. Boeing firmasının 2005-2024 yıllarını kapsayan bir araştırmasına göre dünya çapında ekonomik büyümenin her yıl ortalama %2.9, buna paralel olarak yolcu trafiğindeki büyümenin % 4.8 ve kargo trafiğinde ise % 6.2 olması beklenmektedir. Bu büyüme tahminleri içerisinde bölgesel hava taşımacılığının yeri ve payı azımsanmayacak boyutlardadır. Yine Boeing' in yaptığı çalışmada 2005-2024 yılları arasında dünya çapında oluşacak ticari uçak talebine bakıldığında Boeing 747 ve daha geniş gövdeli uçaklarda % 4 artış beklenirken, bölgesel havayolu işletmelerinin de kullandığı tek koridorlu uçaklarda %58 ve daha küçük bölgesel jetlerde %16 artış olacağı tahmin edilmektedir. Bu istatistikler dünyada hava taşımacılığındaki genel büyümeye göre bölgesel hava taşımacılığının çok daha hızlı büyüyeceğini göstermektedir (Boeing, 2005, s.3).

1978 yılında A.B.D.' de yasal sınırlamalar kaldırılarak (Deregulation Act) hava taşımacılığı sektörünün tam rekabete açılması(serbestleşme) sonrasında havayolları noktadan noktaya yolcu taşıma yerine topla-dağıt denilen (hub and spoke) yeni bir sistemi benimsemişlerdir. Bu yaklaşımda havayolu işletmeleri büyük boyutlu uluslararası bir havaalanına gruplar halinde seferler düzenlenmekte, yani bu havaalanlarına farklı noktalardan gerçekleştirilen tüm varışları belirli bir zaman dilimi içerisinde yapmaktadırlar. Bu sayede yolcuların başka uçuşlara bağlantıları bekleme olmadan gerçekleştirilebilmekte, aynı zamanda küçük şehirlerdeki havaalanlarından seyahat eden yolcular da "hub" olarak adlandırılan büyük havaalanına bölgesel havayolu işletmeleri tarafından yapılan bağlantı uçuşları ile aynı anda çok sayıda hat seçeneğine yine uzun süre beklemeden ulaşabilmektedir. Böylece büyük havayolu işletmeleri küçük havaalanlarından yapılan bu bağlantı uçuşları ile doluluk oranlarını arttırarak daha karlı uçabilmektedirler.

Günümüzün büyük havayolu işletmeleri artan maliyetler ve azalan gelirler nedeniyle ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu olumsuzlukların iyileştirilmesi amacı ile havayolu sektörü ortak kod paylaşımı, küresel iş birlikleri ve sistemin önemli bir parçası olan düşük maliyetli bölgesel taşımacılığa yönelmektedir. Büyük havayolu işletmelerinin orta menzil için kullandıkları Airbus 320, 321, Boeing 737, 757 gibi 150-200 koltuk kapasiteli, tek koridorlu uçakları için yeterli talebi yaratamayan, ancak küçük jetler ve pervaneli uçaklar için ideal olan düşük trafik hacimlerine sahip bu pazarlar, günümüzde bölgesel taşıyıcılar tarafından kullanılmaktadır. Bu tür küçük uçaklar, yolcu tarafından talep edilen yüksek sıklıkta uçuş frekansını mümkün kılmakta, iş ve gezi amaçlı yolcular için de cazip hale gelmektedir (Oktal, 2002, s.19).

Günümüzde bölgesel havayolu taşımacılığı için yapılmış tam bir tanımlama olmamakla birlikte A.B.D. Bölgesel Havayolu Taşımacıları Birliği RAA (Regional Airline Association), bölgesel havayolu taşımacılarını;" kısa ve orta menzilli taşımacılık hizmeti veren, 9-74 koltuk kapasiteli pervaneli ve 30-108 koltuk kapasiteli bölgesel jet motorlu uçaklar kullanarak küçük yerleşim birimlerini ve havaalanlarını büyük şehirlere ve hub niteliğindeki büyük havaalanlarına bağlayan tarifeli havayolu şirketleridir" şeklinde tanımlamaktadır (RAA, 2003a, s.1). Avrupa' da ise bölgesel havayolu taşıyıcıları; yüksek nüfuslu büyük şehirler arasında bayrak taşıyıcılar tarafından doğrudan yapılan uçuşlar dışında kalan, birkaç yüz mile kadar menzili olan, hem iç hat hem de uluslararası uçuşlar gerçekleştiren tarifeli havayolu işletmeleri olarak tanımlanır (Mintel Int. Grp., 2001, s.1).

Özellikle son 20 yılda dünyada çok hızlı bir gelişme gösteren bölgesel havayolu taşımacılığı bu dönem içerisinde hızlı bir büyüme göstermiş, karlılıkları büyük havayolu işletmelerine göre daha fazla artmıştır. Kriz dönemlerinde bile büyük havayolu işletmeleri zarar ederken, bölgesel havayolu taşımacılığı büyümeye devam etmiştir.

Bu çalışmada bölgesel hava taşımacılığı uygulamalarının sistemli bir şekilde gerçekleştirildiği ve Türkiye'deki uygulamalara da ışık tutması amacı ile hava taşımacılığının en gelişmiş olduğu A.B.D. ve Avrupa'daki bölgesel taşımacılığın gelişim süreci incelenmiş, Türkiye' de hava taşımacılığını geliştirmenin ve atıl havaalanlarını aktif hale getirmenin en temel çözümlerinden biri olarak görünen ve henüz ülkemizde uygulaması olmayan bölgesel hava taşımacılığının uygulanabilmesi için bazı temel yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

2. AMERİKA VE AVRUPA'DAKİ BÖLGESEL HAVA TAŞIMACILIĞI

2.1. Bölgesel Hava Taşımacılığının A.B.D.'deki Gelişimi

Bölgesel hava taşıyıcıları Amerikan ticari havacılığında çok önemli bir rol oynamaktadır. RASI'ye göre (Regional Air Service Initiative), A.B.D.'de 2001 yılında her sekiz havayolu yolcusundan biri bölgesel taşıyıcılar ile seyahat ederken (RASI, 2003, s.1), 2004 yılında her beş yolcudan biri bölgesel taşıyıcılar tarafından taşınmıştır (RAA, 2005a, s.1). Günümüzde bölgesel havayolu işletmeleri; havayolu endüstrisinin en dinamik bölümü olarak kabul edilmekte ve hava taşımacılığının geleceğini temsil etmektedirler.

Günümüzün bölgesel havayolu işletmeleri; tek motorlu uçaklarla tarifesiz hava taksi hizmeti veren küçük taşıyıcılardan doğmuştur. Hava taşımacılığına olan talebin artmasıyla 1960'lı yılların sonlarına doğru Civil Aeronautics Board (CAB) "commuter" olarak bilinen küçük tarifeli havayolu işletmelerinin kurulmasına izin vermiştir. CAB'in şartlarına uymak için bu taşıyıcılar, yolcu sayısının 19'u geçmediği uçaklarla uçuş faaliyetlerine başlamışlardır. Ancak zamanla yolcu ve uçak ağırlığı sınırlamalarının gevşetilmesi ile bu tür taşıyıcılar 1972 yılında 30 koltuklu uçaklarla faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde küçük tarifeli havayolu işletmelerinin gelişimi CAB'ın düzenleyici politikaları nedeniyle sınırlandırılmıştır. 1978 yılında hava taşımacılığı sektöründeki serbestleşme hareketi bu tür işletmelerin gelişimini sağlayacak yeni bir ortam yaratmıştır. Serbestleşme bölgesel taşıyıcıların 60 koltuğa sahip uçaklarla faaliyet göstermelerine izin vererek yeniden sınıflandırılmasını sağlamıştır. CAB ise bu taşıyıcıları gelirlerine göre "orta" ve "büyük" bölgesel taşıyıcılar olarak ikiye ayırmıştır. Orta büyüklükteki bölgesel taşıyıcılar yıllık satışları 10 milyon dolardan az, büyük bölgesel taşıyıcılar ise yıllık satış gelirleri 10 milyon dolardan 75 milyon dolara kadar olan taşıyıcılardır (Truitt ve Haynes, 1994, ss.2-3).

CAB'ın rota ve fiyatların belirlemesindeki rolünü zamanla ortadan kaldıran ve 1978 yılında uygulamaya konan hava taşımacılığının tam rekabete açılması, havacılık endüstrisinin başarısını körüklemiştir. Bu durum, havayolu işletmelerinin yasal izin almaksızın istedikleri zaman ve istediklere yere hizmet vermelerine olanak sağlamıştır. Bunun sonucunda havayolu işletmeleri arasında rekabet artmış, tüm sektörde verimlilik yükselmiş ve pek çok pazar düşük fiyat ve daha iyi hizmetten faydalanmıştır. Bu yasanın getirdiği en önemli yeniliklerden biri de havayolu işletmelerinin "topla-dağıt" sistemini kullanmaya başlamalarıdır. Bu sistemde havayolları, belli zaman aralıklarında tüm uçakların geldiği ve yolcuların hemen diğer bağlantılarını gerçekleştirdikleri bir havaalanını kendilerine ana üs olarak seçmişlerdir. Böylece küçük yerleşim bölgelerinden gelen yolcuların ana üslerden yüzlerce uçuş noktasına ulaşabilme imkanı ortaya çıkmıştır. Topla-dağıt sisteminin yaygınlaşması, A.B.D.'deki bölgesel havacılık için bir fırsat olmuş ve bölgesel uçakların rolünü arttırmıştır (Babikian, 2001, ss.28-30). 1980 yılında bölgesel taşıyıcılarla taşınan yolcu sayısı yaklaşık 15 milyondan 1991 yılında 40 milyona yükselmiştir (Truitt ve Haynes, 1994, ss.2-3). Büyük havayolu işletmeleri ana üslerinden geçen trafiği arttırmak için hizmet verdikleri küçük şehirlere ve dolayısı ile bu şehirlere ait küçük havaalanlarının sayısını ve uçuş frekanslarını arttırmışlardır. Ancak zamanla karsız, düşük yoğunluklu kısa ve orta mesafeli rotalar büyük hava-

yolu işletmelerinden küçük pervaneli uçaklarla faaliyet gösteren bölgesel havayolu işletmelerine geçmiştir. Bu dönemde birçok bölgesel taşıyıcı ya büyük taşıyıcılarla kod paylaşımı anlaşmaları ile işbirliğine gitmiş, ya da büyük taşıyıcılar tarafından satın alınmıştır. 1999 yılında bölgesel havayolu yolcularının % 97'si büyük taşıyıcılarla kod paylaşımı anlaşması olan bölgesel taşıyıcılarla uçmuşlardır. Büyük havayolları ile artan bütünleşme, bölgesel havayolu sektörü için çok büyük bir büyüme ile sonuçlanmıştır. Sadece 1999 yılında büyük taşıyıcıların % 4.6'lık trafik artışına oranla bölgesel taşıyıcıların artış oranı % 19.7 olmuştur. 2011 yılına kadar bu büyümenin ortalama % 7.4 olacağı beklenmektedir (Babikian, 2001, s.28-30). 2004 yılında A.B.D.'de 74 bölgesel havayolu işletmesi faaliyet gösterirken taşınan yolcu sayısı 134.7 milyona ulaşmıştır. 1 Ocak 2005 itibariyle bölgesel havayollarının filosu 2757 uçaktan oluşmaktadır. Bu filonun %59'u bölgesel jetlerden, %9'u 10-19 koltuklu pervaneli uçaklardan, %4'ü 20-30 koltuklu pervaneli uçaklardan, %12'si 31-70 koltuklu pervaneli uçaklardan ve %16'sı 10 koltuktan daha az koltuğa sahip olan pervaneli uçaklardan oluşmaktadır (RAA, 2005a, s.1). Aynı dönemde jet motorlu uçak sayısı bir önceki yıla göre %20.7 artarken pervaneli uçak sayısı ise %11 azalmıştır (RAA, 2005b, s.1). Bölgesel taşıyıcılar, A.B.D.'deki taşımacılık sisteminin ayrılmaz ve en hızlı büyüyen bölümünü oluşturmaktadırlar. Daha fazla yolcu çekebilmek için bölgesel havayolu endüstrisi filolarındaki eski 9 koltuklu standart uçaklarını talebe ve menzile göre değişen 30-100 koltuk kapasiteli modern uçaklarla değiştirmektedirler. Bölgesel havayolu işletmelerinin filo yapıları 1978 yılındaki Serbestleşme hareketinden başlayarak üç evrede incelenebilir (RAP, 2002, s.1). Bunlar:

- Pervaneli Uçak Evresi (1980'lerin başı) : Serbestleşmeyi takiben 214 işletme düşük kapasiteli pervaneli uçaklar ile (ortalama 15 koltuk) küçük ya da orta büyüklükteki yerleşim bölgelerine kısa mesafeli hava taşımacılığı hizmeti sağlamışlardır.

- Büyük Havayolları ile Bölgesel Havayollarının İşbirliği Evresi (1980-1990) : Bölgesel taşıyıcılar kurulmuş ve büyük havayolu taşıyıcılarına destek hizmeti sağlayarak pozisyonlarını sağlamlaştırmışlardır. 1995 yılında faaliyet gösteren havayolu taşıyıcılarının sayısı 124'e düşmüştür. Yeni 32-50 koltuklu pervaneli uçakların üretilmesiyle ortalama uçak kapasitesi 25 koltuğa çıkmış ve taşıyıcılar bu uçakları daha uzun mesafelerde uçurmaya başlamışlardır.

- Bölgesel Jet Evresi (1990 ve sonrası) : Pervaneli uçaklardan yüksek verimli bölgesel jetlere geçiş, sektörü tamamen değiştirmiştir. Yeni pazarların doğması, yeni uzun mesafelere uçma, uçak kapasitelerindeki artış, seyahat süresinin kısalması, frekansların artması, uçuş ağlarının genişlemesi bu sektörün büyümesini sağlamıştır.

A.B.D.'deki birçok küçük ve orta büyüklükteki şehir, küçük uçaklarla daha sık yapılan bölgesel hava taşımacılığından yararlanmakta ve yolcular özellikle bölgesel jetlerle daha uzun rotalarda doğrudan uçuşları tercih etmektedirler. Bu nedenle, önümüzdeki 10 yılda jetlere olan tercihin devam etmesinin bir sonucu olarak bölgesel havayolu işletmelerince pervaneli uçaklara talebin daha düşük olacağı öngörülmektedir (RAA, 2003b, s.51-54). A.B.D. Havacılık Dairesi FAA'nın (Federal Aviation Administration) 2006-2017 yıllarını kapsayan hava taşımacılığı gelişim tahminleri de bu öngörüyü desteklemektedir. 2017 yılına kadar her yıl jet motorlu bölgesel uçak sayısının ortalama %4 artacağı, buna karşılık pervaneli uçakların toplam bölgesel uçaklar içerisindeki payının %38.6'dan %27'ye düşeceği tahmin edilmektedir (FAA, 2006, s.37-38).

2.2. Bölgesel Hava Taşımacılığının Avrupa'daki Gelişimi

Avrupa'daki bölgesel hava taşımacılığı A.B.D.'den farklı olarak, küçük şehirlerden daha büyük şehirlere doğrudan bağlantı sağlayan, hem ülkelerarası hem de ülke içi kısa ve orta menzilli tarifeli uçuş faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır. 1919 yılında I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Avrupa'daki ilk hava taşımacılığı, uçakların kapasitelerinin sınırlı olması ve seferlerin ülkelerin kendi hava sahaları üzerinde kısa uçuşlar şeklinde gerçekleşmesi nedeni ile "bölgesel" nitelik taşımaktadır. II. Dünya Savaşı, Avrupa Sivil Havacılığını ve bölgesel taşımacılığı kesintiye uğratmıştır.

Avrupa Bölgesi Havayolları Birliği (ERAA-European Regional Airline Association) 1980'de beş şirketin üyeliği ile kurulmuş olup, 2004 yılı itibariyle üye havayolu işletmesi sayısı 70'e ulaşmış ve Avrupa'da 330 havaalanından 77.3 milyon yolcu taşınmıştır. ERAA'ya üye bölgesel havayolları %45'i pervaneli, %55'i jet motorlu uçaklardan olmak üzere toplam 1100 uçaklık filoları ile her yıl ortalama 2 milyon uçuş gerçekleştirmektedirler. Bu uçuşların ortalama menzili yaklaşık 550km. olup, ortalama uçuş süresi 70 dakikadır. Toplam uçuşların %16'sı uluslar arası uçuşlara bağlantı niteliği taşımakta ve %98'i tarifeli uçuş şeklinde gerçekleştirilmektedir. ERAA istatistiklerine göre taşınan yolcuların %50'si iş amaçlı uçmakta ve havayolu işletmeleri ortalama 68 koltuk kapasiteli uçakları kullanmaktadırlar. Bölgesel hava taşımacılığı son 10 yılda ortalama %9'luk büyüme ile Avrupa hava taşımacılığı sistemi içerisinde en hızlı büyüyen alt sistem olmuştur (ERAA, 2005, s.1-7).

3. TÜRKİYE'DE HAVA TAŞIMACILIĞININ DURUMU VE BÖLGESEL HAVA TAŞIMACILIĞINA OLAN İHTİYAÇ

1983 yılında 2920 sayılı Sivil Havacılık Kanununda yapılan değişiklik ile özel kuruluşlara da havayolu, havaalanı ve yer hizmetleri işletmeciliği yapabilme hakkının verilmesi sonucunda Türk hava taşımacılığı hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. 2002 yılında havayolu ile toplam 33,7 milyon iç ve dış hat yolcusu taşınırken 2003 yılında bu rakam 34,3 milyon yolcuya çıkmıştır. 2003 yılında toplam yolcu trafiğinin %51'i 14 Türk havayolu işletmesi, geri kalan bölümü ise yabancı havayolu işletmeleri tarafından taşınmıştır (DHMİ, 2003, s.123).

Yine 2003 yılı istatistiklerine göre taşınan toplam yolcu trafiğinin %27'sinin iç hatlarda gerçekleştiği görülmektedir. Yaklaşık 9,1 milyon'luk iç hat trafiği 2002 yılına göre %4,9'luk bir artışa karşılık gelmektedir. 2000 yılında yaklaşık 13,3 milyon iç hat trafiğinin gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğunda iç hat trafiğinin olması gereken değerlerde olmadığı gözlenmektedir.

Ancak 20 Ekim 2003 tarihinde Ulaştırma Bakanlığı tarafından özel havayolu işletmelerine iç hatlarda istedikleri güzergâhta uçuş izni verilmesi ile birçok özel havayolu şirketi filolarına yeni uçaklar katarak iç hat pazarından maksimum pay almaya çalışmışlardır. Buna paralel olarak 2004 yılında iç hatlarda taşınan yolcu sayısında bir önceki yıla göre %58'lik bir artış meydana gelmiş ve 14,4 milyona ulaşmıştır. Toplam iç ve dış hat yolcu trafiğinde ise %30,7'lik artış yaşanmış ve 44,8 milyon yolcu taşınmıştır (DHMİ, 2004, s.125). 2005 yılında ise iç hatlarda %38 büyüme ile yaklaşık 20 milyon, toplam iç ve dış hatta %22 büyüme ile yaklaşık 55 milyon yolcu taşınmıştır. Hava taşımacılığında görülen hızlı büyümeye rağmen 2005 yılında gerçekleşen uçak trafiğinin yaklaşık %94'ü, orta ve büyük ölçekli 15 havaalanında gerçekleşmiştir (DHMİ, 2005, s.46). Türkiye'de 34'ü DHMİ, biri özel girişime ait olan HEAŞ tarafından işletilen havaalanları ile birlikte Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) verilerine göre toplam 62 havaalanı bulunmaktadır. İç hat trafiğindeki büyük artışa rağmen trafiğin belli başlı havaalanlarında yoğunlaşması, havayolu işletmelerinin filolarındaki 100 ve üstü koltuk kapasiteli uçaklar ile taşımacılık yapmalarından kaynaklanmaktadır. Küçük ölçekli havaalanlarında bu uçakları doldurabilecek

yeterli talep oluşmaması ve bazı meydanların bu tür uçakların iniş kalkışına uygun olmaması dolayısıyla işletmeler bu meydanlara sefer düzenleyememektedirler.

Tüm dünyada hava taşımacılığının gelişiminde ekonomik büyüme, gelecekte de en önemli belirleyici olmaya devam edecektir (Boeing, 2005, s.6). Şekil 1'de verilen istatistikler incelendiğinde, 1995-1996 ve 2002-2003 dönemleri dışında, 1995-2005 yılları arasında havayolu yolcu trafiği ile GSYİH'nın doğrusal bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. 2003 yılı verilerine göre, Türkiye'deki bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyelerine ve GSYİH'ya olan katkılarına bakıldığında, özellikle hava taşımacılığının yaygın olmadığı doğu ve güneydoğu bölgelerinin Türkiye ortalamasının çok altında oldukları görülmektedir (Şekil 2). Her ne kadar 2004 yılından itibaren özel havayolu işletmelerine de iç hatlarda sefer düzenleyebilme hakkının verilmesinden sonra doğu ve güneydoğu illerine düzenlenen sefer ve bununla orantılı olarak taşınan yolcu sayıları artış göstermesine hem de sefer düzenlenmeyen meydanlara uçuş başlatılmasına rağmen uçuş sıklıkları istenen seviyeye ulaşamamıştır. Bu durumun oluşmasında havayolu işletmelerinin filolarının 100 ve üstü koltuk kapasiteli uçaklardan oluşmasının önemli etkisi olmuştur. Doluluk oranlarını yüksek tutabilmek için havayolu işletmeleri bu tür küçük havaalanlarına alt yapı uygun olsa bile sefer sayılarını arttıramamaktadırlar.

Adı geçen bölgelerin çok dağlık ve engebeli bir coğrafyaya sahip olması, karayolu ile bu bölgelere ulaşımı zorlaştırmakta ve ulaşım çok uzun zaman almaktadır. Bu durum bu bölgelerdeki girişimcilerin Türkiye'deki gelişmiş batı bölgelerindeki illere ve yurtdışındaki bazı pazarlara ulaşımını güçleştirmekte, devlet dışındaki özel girişimcilerin yatırım yapmalarını engellemektedir. Dünyada küreselleşmenin en önemli araçlarından biri olan ulaştırma ve özellikle hava ulaştırması, Türkiye'deki illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyeleri arasındaki uçurumu kaldıracak ve çok yönlü bütünleşmeyi sağlayacaktır. Bu konuda da en etkin çözüm, tüm dünyada olduğu gibi, uçuş sıklığını ve talebi daha da arttırmaya olanak sağlayan bölgesel hava taşımacılığıdır.

4. TÜRKİYE'DE BÖLGESEL HAVA TAŞIMACILIĞININ UYGULANABİLMESİ İÇİN DİKKATE ALINMASI GEREKEN FAKTÖRLER

Türkiye'de hava taşımacılığının özellikle 2003 yılından itibaren hızlı bir gelişim içerisine girdiği göz önüne alındığında bölgesel hava taşımacılığında ortaya çıkabilecek gelişmeler bu büyümeyi daha da ivmelendirecektir. Ancak Türkiye'de bölgesel hava taşımacılığının gelişimi ve sürekliliği aşağıda belirtilen bazı temel faktörlerle doğrudan ilişkilidir.

4.1. Uçak Seçimi

2003 yılı Ekim ayında Ulaştırma Bakanlığının aldığı karar doğrultusunda özel havayolu şirketlerine de iç hat hava taşımacılığı yapabilme hakkı verilmiş ve daha önce fazla trafiği olmayan Adana, Samsun, Diyarbakır, Kars, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Muş, Kayseri, Malatya, Konya, Nevşehir ve Van gibi havaalanlarına özel havayolu şirketleri tarafından seferler düzenlenmeye başlanmıştır. Ancak düzenlenen seferlerde havayolu şirketleri 150 koltuktan daha fazla koltuk kapasiteli uçaklar kullanmaktadırlar. Bu durum Türkiye'de hava taşımacılığına açık, ancak bu tür uçakların rahatlıkla iniş kalkış yapamayacağı havaalanları için talep oluşsa bile önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılan inceleme sonucunda fiziksel altyapı, yönünden bölgesel hava taşımacılığına uygun havaalanlarının isimleri ve özellikleri Tablo 1'de verilmiş olup, bu tablodaki son dört havaalanı hariç diğerlerine 2006 yılı içerisinde iç hat seferleri düzenlenmiştir (DHMİ, 2006, s.1).

Türkiye'nin AB'ye aday üye ve bir Avrupa ülkesi olduğu göz önüne alınarak Avrupa'daki bölgesel hava taşıyıcılarının karakteristik özellikleri incelenmiş ve bölgesel havayolu taşımacılığında genellikle 500km. den yakın ve orta mesafelerde 40-70 koltuk kapasiteli pervaneli, 500km.den daha uzak mesafelerde ise 50-90 koltuk kapasiteli jet motorlu uçakların havayolu işletmeleri tarafından tercih edildiği belirlenmiştir. (ERAA, 2005, s.1-7). THY'nin filosunda bulunan 70 yolcu kapasiteli RJ70 ve 100 yolcu kapasiteli RJ100 uçakları ile küçük meydanlara seferler düzenlenmiş, ancak 2006 yılı içerisinde bu uçakların tamamı geri verilmiştir. 2007 yılı itibarı ile sadece bir özel havayolu işletmesinin filosundaki 3 adet 90 yolcu kapasiteli, jet motorlu CRJ 900 tipi bölgesel uçaklar ile Çanakkale, Uşak, Siirt, Balıkesir Körfez ve Tokat gibi pist uzunluğu ve mukavemeti yetersiz olan havaalanlarına seferler düzenlenmektedir. Yukarıda sözü edilen küçük ve orta ölçekli havaalanlarına sefer düzenlenebilmesi, uçuş sıklıklarının arttırılabilmesi ve havayolu taşımacılığının bu bölgelerde de yaygınlaştırılabilmesi için işletmelerin filolarına bölgesel uçakları da katmaları gerekmektedir.

4.2. Düşük Maliyetli Hava Taşımacılığı

İlk kez A.B.D.'de ortaya çıkan, 1990'lı yılların başında önce Avrupa'da, daha sonra tüm dünyada yayılmaya başlayan düşük maliyetli havayolu taşımacılığı; büyük havayolu işletmelerinin yolculara sunduğu geleneksel hizmetler yerine işletme maliyetlerini azaltmak amacı ile verdiği hizmetlerde sınırlamalar getirerek yolcuya düşük bilet fiyatları ile seyahat edebilme olanağı sağlamaktadır. Bu havayolu taşımacılık türünde işletmeler bilet satış acenteleri yerine bilet rezervasyon ve satış işlemlerini internet üzerinden yaparak, büyük havaalanları yerine daha düşük hizmet tarifeleri olan ikincil havaalanlarını kullanarak, filolarındaki uçakların yerde kalış sürelerini mümkün olduğunca en aza indirerek, uçuş esnasında yolcuya sunduğu ikramlarda kısıtlamalar getirerek maliyetlerini düşürmektedirler.

Ülkemizde kişi başına düşen milli gelirin düşüklüğü ve havayolu taşımacılığının diğer ulaşım türlerine göre daha pahalı olduğu göz önüne alındığında, havayolu taşımacılığında büyük taşıyıcılar yanında düşük maliyetli taşıyıcıların da Türk Sivil Havacılık Sektöründe yerini alması hava taşımacılığının yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

4.3. Aktarmasız Uçuş ve Sıklığı

Havayolu taşımacılığının gelişmiş olduğu ülkelerde küçük havaalanlarından önce büyük havaalanlarına, oradan da gidecekleri noktaya aktarma yaparak daha büyük gövdeli uçaklar ile ulaşım yanında, talep doğrultusunda noktadan noktaya doğrudan uçuşlar da yaygın olarak uygulanmaktadır. Ülkemizin geniş ve dağlık bir coğrafyaya sahip olduğu düşünüldüğünde iki nokta arasında doğrudan uçuşların yapılması yolcu talebini arttıracaktır. Bu doğrultuda 2006 yılı içerisinde bazı özel havayolu işletmeleri İzmir, Antalya ve Adana'dan Trabzon, Van, Siirt, Tokat, Çanakkale, Malatya, Erzurum, Sivas, Gaziantep, Kayseri ve Diyarbakır havaalanlarına doğrudan seferlere başlamışlardır. Bölgesel havayolu taşımacılığının sağladığı en önemli avantajlardan biri de küçük uçaklar kullanılması sebebi ile doluluk oranları düşmeksizin uçuş sıklığının arttırılabilmesi ve böylece yolcuya günün farklı saatlerinde istediği yere uçabilme olanağının sağlanabilmesidir. Sık ve aktarmasız uçuşların yaygınlaştırılması ülkemizde havayolu taşımacılığına olan talebin artmasına önemli katkı sağlayacaktır.

4.4. Devlet Desteği

Havayolu işletmelerinin koltuk başına işletme maliyetleri uçaktaki koltuk sayısı arttıkça düşmekte, dolayısı ile bu düşüş bilet fiyatlarına da yansımaktadır. Ancak bölgesel havayolu taşımacılığında kullanılan uçakların koltuk kapasitelerinin düşük olması koltuk başına işletme maliyetlerini de arttırmakta, bu durum bilet fiyatlarının düşük olmasını engellemektedir. Bölgesel havayolu taşımacılığının geliştiği ülkelerde devlet, havayolu taşımacılığını tüm ülke geneline yayabilmek için bölgesel taşıyıcılara yasalar ile bir takım teşvikler sağlamaktadır. A.B.D.'de "Essential Air Service (EAS)", AB'de "Public Service Obligation (PSO)" adı altında yapılan düzenlemeler ile hava taşımacılığı hizmetinin olmadığı küçük yerleşim birimlerinin büyük şehirlere ve pazarlara bağlanabilmesi için devlet bu tür hatları ihale ile tek bir havayolu işletmesine vermektedir. Doluluk oranının yüksek olması için bu tür hatlarda tek bir işletmenin hizmet vermesine izin verilmekte ve doluluk oranı düşük olduğunda kalan boş koltuklar için devlet havayolu işletmesine finansal destek sağlamaktadır (Williams & Pagliari, 2004, s.56). Ülkemizde de doğudan batıya tüm illere havayolu taşımacılığı hizmeti götürülebilmesi için devletin bölgesel havayolu taşımacılığını teşvik edici bu tür uygulamaları yürürlüğe koyması gerekmektedir.

5. SONUÇ

Tüm dünyada hava taşımacılığının, bulunduğu bölgeye önemli sosyal ve ekonomik katkılar sağladığı, ekonomik büyümeyi ivmelendirdiği kanıtlanmıştır. Her 15 yılda bir hava trafiği ikiye katlanmakta olup, bu durumun ortaya çıkmasında dünya ekonomisindeki hızlı küreselleşme önemli rol oynamaktadır. ATAG (Air Transport Action Group) 2004 verilerine göre dünyada yaklaşık 2 milyar kişi havayolu ile taşınmış, dünya GSYİH'nın %2,4'ü hava taşımacılığından sağlanmıştır (ATAG, 2005, ss.2-7).

Türk Hava Taşımacılığında da özellikle 2004 yılından itibaren dünya ortalamalarının çok üzerinde bir büyüme yaşanmıştır. Daha önce çok düşük trafiğe sahip havaalanlarında bile önemli trafik artışları görülmesine rağmen hava taşımacılığı ülke geneline yayılamamıştır. Bunda havayolu işletmelerinin kullandığı uçakların 100 ve üstü koltuk kapasiteli olması ve küçük şehirlerde bulunan havaalanlarının alt yapılarının bu tür uçaklar için yetersiz kalması önemli rol oynamaktadır.

Şehirlerarası sosyo-ekonomik farklılıkların ortadan kaldırılabilmesi, tüm vatandaşların hava taşımacılığından yararlanabilmesi, küçük illerdeki üreticilerin daha büyük pazarlara rahatça girebilmeleri, yatırımcıların özellikle doğu ve güney doğudaki az gelişmiş bölgelere yatırım yapmalarının cazip hale getirilebilmesi, milyonlarca dolar harcanarak inşa edilen atıl durumdaki havaalanlarının ülke ekonomisine kazandırılması ve böylece Türk ekonomisinin ve sosyal refahın arttırılabilmesi için şu anda Türkiye'de uygulaması olmayan bölgesel hava taşımacılığının gelişmiş ülkelerdeki başarılı örnekleri gibi ülke genelinde yaygınlaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ATAG (2005). The economic and social benefits of air transport. (erişim tarihi 1 Mayıs 2006) http://www.atag.org/files/soceconomic_121116A.pdf.

Babikian, Raffi (2001). The Historical Fuel Efficiency Characteristics of Regional Aircraft from Technological, Operational and Cost Perspectives. Yüksek Lisans Tezi. Massachusetts Institute of Technology.

Boeing, (2005). Current Market Outlook 2005. (erişim tarihi 1 Mayıs 2006) http://www.boeing.com .

DHMİ (2007). AIP Havacılık Enformasyon Yayını, Ankara.

DHMİ (2006). 2006 Yılı İstatistikleri. (erişim tarihi 5 Mart 2007) http://www.dhmi.gov.tr/dosyalar/istatistik/2006yiliistatistikleri.asp

DHMI (2005). İstatistik Yıllığı. DHMİ, Ankara.

DHMİ (2004). İstatistik Yıllığı. DHMİ, Ankara.

DHMİ (2003). İstatistik Yıllığı. DHMİ, Ankara.

ERAA (2005). European Regional Airlines Market Characteristics 1995-2004. (erişim tarihi 1 Mayıs 2006) http://www.eraa.org/intranet/documents.

FAA (2006). FAA Aerospace Forcasts Fiscal Years 2006-2017 (erişim tarihi 27 Şubat 2007) http://www.faa.gov/data_statistics/aviation/aerospace_forecasts/2006-2017/media/FAA%20Aerospace%20Forecast.pdf

Mintel International Group Ltd. (2001). World's Regional Airlines. (erişim tarihi 7 Kasım 2003). http://www.marketresearch.com/product/display.asp?productid=726825 .

Oktal, Hakan (2002). Türkiye'de Bölgesel Hava Taşımacılığı. Turkish Aviation Dergisi, S.37, s.19.

Özarslan, Dinçer B., & Kavasoğlu, M. (2003). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Araştırması. DPT, Ankara.

RAA (2005a). U.S. Regional Airline Fact Sheet. (erişim tarihi 16 Ocak 2006) http://www.raa.org.

RAA (2005b). Summary of Passenger Aircraft in Regional Airline Use - 2004.(erişim tarihi 27 Şubat 2007)http://www.raa.org/client_files/Carriers_services/Summary_Passenger_Aircraft.pdf

RAA (2003a). Regional Airline Industry Fact Sheet. (erişim tarihi 25 Temmuz 2003) http://www.raa.org.

RAA (2003b). 2003 Industry Projections. (erişim tarihi 14 Temmuz 2004) http://www.raa.org/carriers/industryprojections.pdf,

RAP (2002). U.S. Industry Information-Market Projections. (erişim tarihi 7 Kasım 2003) http://www.regionalaviationpartners.org/industry/market_projections.html,

RASI (2003). Industry Overview. (erişim tarihi 6 Kasım 2003) http://www.regionalairservice.org/industry/index.php

Truitt, Lawrance J., ve Haynes, Ray (1994). Evaluating service quality and productivity in the regional airline industry. Transportation Journal. Vol.33, s.4, s.2-3.

Williams G. ve R. Pagliari (2004). A Comparative Analysis of the Application and Use of Public Service Obligations in Air Transport Within the EU. Transport Policy 11, 55-66.

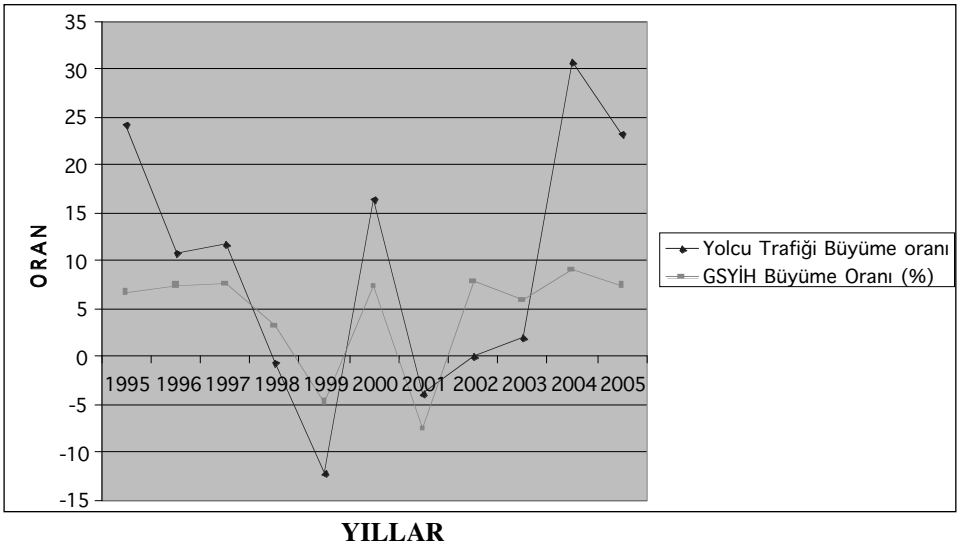

Şekil 1. 1995-2005 Yılları GSYİH Ve Havayolu Yolcu Trafiği Değişim Oranları İlişkisi

Kaynak: DHMİ, HEAŞ ve DPT'den alınan veriler ile hazırlanmıştır.

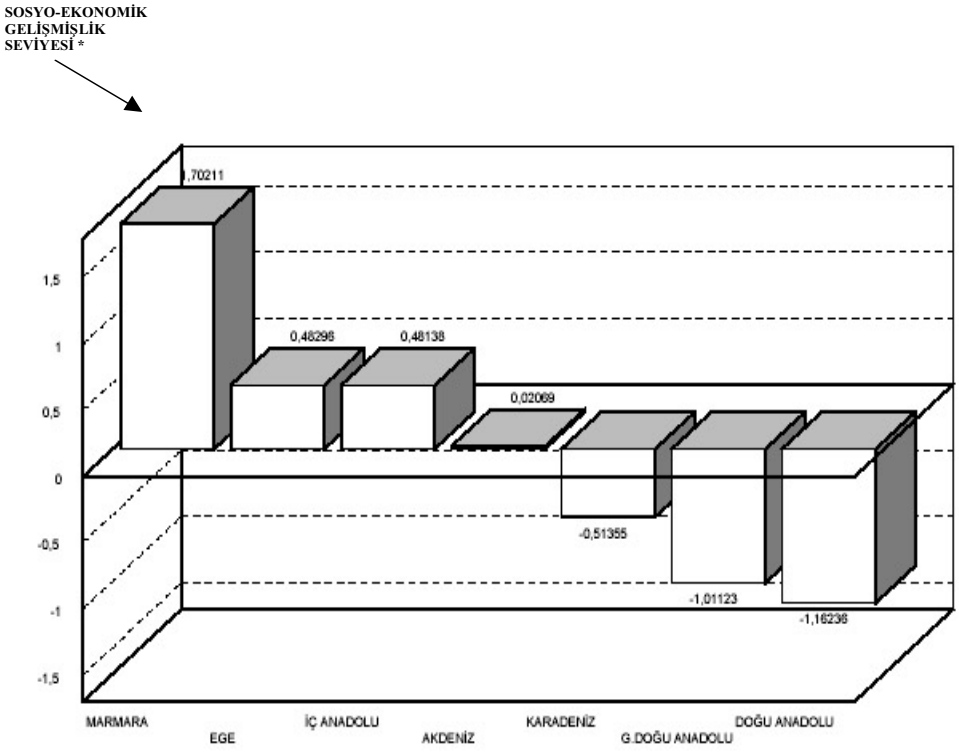

Şekil 2. Türkiye'deki Yedi Bölgenin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Seviyeleri

Kaynak: Dinçer ve Kavasoğlu (2003, s.68)

* Bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyeleri 58 sosyal ve ekonomik gösterge gözönüne alınarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de Bölgesel Hava Taşımacılığına Uygun Havaalanları

Havaalanı Adı	Pist Uzunluğu ve Genişliği (m)	Pist Mukavemeti
Tokat	1924x30	*PCN 31
Uşak	2560x30	PCN 95
Çanakkale	1800x30	PCN 73
Balıkesir Körfez	2080x30	PCN 50
Kahramanmaraş	2300x30	PCN 87
Adıyaman	2540x30	PCN 81
Şanlıurfa	2170x30	**LCN 35
Siirt	1800x30	PCN 50
Ağrı	2000x30	LCN 35
Elazığ	1720x32	PCN 76
Eskişehir Anadolu	2525x30	PCN 45
Zonguldak Çaycuma	1800x30	LCN 35
Kocaeli Cengiz Topel	3000x30	LCN 55
Sinop	1652x30	LCN 30

Kaynak: DHMİ, 2007

***PCN:** Pavement Classification Number (Pist Sınıflandırma Numarası)

****LCN:** Load Classification Number (Yük Sınıflandırma Numarası)

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 :395-418 (2007)

OP SANAT VE DİJİTAL TEKNOLOJİNİN KULLANIMI

Yrd.Doç.Dr. Zühal ÖZEL*

ÖZ

Geometrik desenlerle derinlik ve üç boyutluluk yanılsaması yaratmayı amaçlayan Op Sanat, 20. yüzyılın Soyut Sanat akımlarından biridir. Optik Sanat olarak da bilinen Op Sanat, gözü yanıltıcı şekillerle optik yanılsamaları kullanarak resim yüzeyi üzerinde hareket izlenimi oluşturmaktadır. Biçimlerin ve renklerin sistematik bir şekilde kullanımıyla elde edilen Op Sanat eserleri, görsel ikilikten yararlanarak retinayı güçlü biçimde etkilemekte ve optik yanılsama yoluyla titreşim, yanıp sönme ve hareket duygusu yaratmaktadır.

Hazırlanan çalışmada Op Sanat akımı irdelenmekte ve dijital teknolojiler yardımıyla yaratılan Op Sanat'ın günümüzdeki uygulama alanı incelenmektedir. Op Sanat'ın bilgisayar teknolojisiyle birlikte değişimini değerlendirmek amacıyla, Türkiye'den bir sanatçı olan Maggie Danon'un seri çalışması "Op Art", örneklem olarak seçilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Op Sanat, Optik Sanat, yanılsama, dijital teknoloji.*

OP ART AND THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGY

ABSTRACT

Op Art intending to create depth and three-dimensional illusion with geometric designs is one of the Abstract Art movements in the 20th century. Op Art that is also known as Optical Art composes the impression of motion on the picture surface using optical illusions with eye deceptive figures. The Op Art work, which is constituted by the systematic use of shapes and colours, strongly affects the retina through use of visual duality and creates the sensation of vibrating, flashing and motion via optical illusion.

In this study, Op Art is examined as a movement and Op Art is created with the help of digital technology is studied as a practice in the present time. "The Op Art", the serial work of Maggie Danon, an artist from Turkey, has been chosen as a sample in order to assess the changes in Op Art by using the computer technology.

Keyword: *Op Art, Optical Art, illusion, digital technology*

* Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi e-mail: zuhal.ozel@ege.edu.tr

1. GİRİŞ

Çağdaş bir akım olarak 1960'larda gelişen Op Sanat, diğer adıyla Optik Sanat, bilim ve sanatı bir araya getirerek, renk ve hareketin dinamik etkisini yaratmayı başarmıştır. Op Sanat, insan gözünün bilinçdışı algılama özelliği yardımıyla, çizgi, renk ya da belirli biçimlerin tekrarlanması sonucunda çeşitli yanılsamalar yaratmış, bu şekilde üretilen çalışmalarda iki boyutlu yüzey üzerinde, üçüncü boyut ve hareketi yakalamıştır.

Geometri ve matematik bilimini estetikle birleştirerek öncelikle soyut resim sanatı içinde doğan Op Sanat, daha sonra heykel, video, grafik, dijital vb. sanat türleri içinde gelişmesine devam etmiştir. Gözün optik kısmında yanılsama yaratmayı amaçlayan sanat akımı, matematiksel hesaplamalar sonucunda üretilmiştir.

Bilimle ilgilenen sanatçılar ya da sanatsal becerileri yüksek olan bilim adamlarının Op Sanat akımına yönelik çalışmaları nedeniyle, bu akım bilimsel ve teknolojik gelişmeleri yakından takip etmiş, zaman içinde gelişen dijital teknolojileri kullanarak değişimini sürdürmüştür. Günümüz sanat ortamı içerisinde etkinliği azalan Op Sanat, bilgisayar teknolojisinin sanatsal çalışmalarda kullanılmasının artmasında etkili olmuş ve bu akım eskisi kadar popüler olmasa da bilgisayar destekli sanat ürünleri yaratan sanatçılara esin kaynağı olmuştur. Bu bağlamda hazırlanan makalede, Op Sanat akımı irdelenerek, bilgisayar teknolojisi yardımıyla soyut resim sanatı içerisinde yaratılan Op Sanat'ın günümüzdeki uygulama alanının incelenmesi amaçlanmıştır.

Makalede, dijital teknolojilerin Op Sanat'ın yaratım sürecine etkileri incelenerek, bu akımda gerçekleşen değişmeler ve çağımıza nasıl ayak uydurduğu irdelenmeye çalışılacaktır. Bilgisayar kullanımının artması sonucunda, Op Sanat'ın dijital teknolojilerle birlikte değişimini değerlendirmek amacıyla, bu doğrultuda çalışmalar üreten Türkiye'den bir sanatçı Maggie Danon'un "Op Art" isimli seri çalışması örneklem olarak incelenecektir. Özellikle Op Sanat ürünü çalışmalarını bilgisayar ortamında üretmiş olmasının yanısıra optik etkileri, ışık, renk ve biçimsel açıdan hareket yanılsamaları seçilmesinde önemli olmuştur.

2. OP SANAT

Sanat tarihine soyut anlatım tarzının egemen olmasıyla birlikte resimde klasik biçimlerden uzaklaşılıp anlatım ve algılama önem kazanmıştır. Ancak, 1960'lı yılların başlangıcında sanat ortamı içerisinde özellikle Soyut Sanat'ta bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu değişim, daha çok figürsüz sanat eserlerini etkileyerek, öznelliğe karşı duyulan tepkiye, yeni bir nesnelliğin kurulmasına ve yeniden biçime dönülmesine, Pop Sanat, Op Sanat gibi yeni akımların doğmasına yol açmıştır.

Hareketsel figürsüz sanata bir tepki olarak doğan Op Sanat, devingenlik niteliğine sahip Kinetik Sanat içerisinde, optik yanılsamaya dayalı anlatım biçimi olarak gelişmiştir. Polonya başta olmak üzere Orta Avrupa'da gelişen ve Amerika'da yaygınlaşan bir sanat akımı olan Op Sanat, İngilizce 'Optical Art' (Optik Sanat) sözcüklerinin kısaltılmış biçimidir ve 'Algısal Soyutlama', 'Retinal Sanat' olarak da ifade edilebilmektedir. Optik ya da retinal terimi, gözün yanılma özelliğini, kendi çıkarı için kullanan iki ya da üç boyutlu çalışmalarda genel olarak kullanılmaktadır. Gözdeki retina tabakasının ani ve kesin uyarımı yoluyla, sanatsal ifadeyi amaçlayan Optik Sanat, yalnızca göz duyumuna seslenen sanat anlamında ifade edilmekte, renk, biçim ve yapılan çizimle gözün retina tabakasında hareketli bir görüntü yaratmaktadır. Duran ya da hareket halinde olan çizimlerin gözün retina tabakasının yanılma özelliğini kullanması sonucunda algılanan Retinal Sanat, akıldan çok göze hitap eden bir sanat tarzıdır. Retinal Sanat,

duygusal bir anlam yerine estetik duygusunu koymaya çalışmakta, anlam ve anlamlandırma kavramlarını ortadan kaldırmaktadır. Op Sanat'ın bir diğer ifade biçimi olan Algısal Soyutlama ise, duyularla algılanan nesnel izlenimlerin, düşüncenin soyutlama işleminden geçirilerek öznel bilince aktarıldığı, titreyen renkleri ve şaşırtıcı görüntüleri ifade etmektedir. Öznenin kendi dışında olan duyusal bilgiyi alması, yorumlaması, seçmesi ve düzenlemesi olan algılama, bir kavramın bilgi içeriğinin azaltılması veya indirgenmesi süreci olan soyutlamayla sanatsal ifade tarzını bulmaktadır.

Op Sanat, bir terim olarak ilk kez 1965'te, New York Modern Sanat Müzesi'ndeki (MOMA) "The Responsive Eye - Yanıt Veren Göz" adlı sergide algısal ikiliğe olanak tanıyan geometrik kompozisyonlar için kullanılmıştır. Op Sanat, "Doğru ve eğri çizgilerin, ya da geometrik şekillerin çoğun yanıltıcı bir etki uyandıracak şekilde (sözgelimi bir hareket etkisi) kullanılmasıyla belirginleşen, nesnel olmayan (nonobjektive) bir sanat eğilimi"dir (Ziss 1984, s.303). Amacı görsel ikilikten yararlanarak retinayı güçlü biçimde etkilemek ve optik yanılsama yoluyla titreşim, yanıp sönme ve hareket duygusu yaratmaktır. Bu nedenle Op Sanat örneklerinde betimsel öğeler yok edilerek çizgi, kare, daire vb. temel geometrik biçimlerden oluşan düzenlemeler ve renk ilişkileri temel alınmıştır (Rona 1997, s.1377). Ayrıca, Op Sanat, perspektif kurallarının uygulanmasıyla derinlik ya da üçboyutluluk yanılsaması yaratmayı amaçlayan, görsel algıyı şaşırtan Soyut Sanat ürünlerini içermektedir.

Rönesans'tan günümüze sanat yapıtları, iki boyutlu resim düzlemi üzerinde üçüncü boyut olan derinliği yansıtmaya çalışmıştır. Op Sanat bu yaklaşımın sonuçlarından biridir ve üç boyutluluk yanılsaması çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu yanılsamanın elde edilebilmesi için geometrik biçimlerin ritmik düzenlenmesi ve geometrik biçimler üzerinde renkle modle[1] yapılması, ışık-gölge, perspektif gibi yöntemlere başvurularak, vibrasyonlar, hareli desenler oluşturulmuş, abartılı bir derinlik duygusu yaratılmıştır.

Krausse'ye göre, Op Sanat, "Renklerle biçimlerin insan üzerindeki etkisini inceleyen" (Krausse 2005, s.111) bir akımdır. Gözlemciler tarafından deneyimlenen algısal etkilere benzeyen hareket işaretlerinin yayılması, Op Sanat desenlerini izleyen katılımcıları sarsmaktadır. Bu komple deneysel ve ölçümsel tanıklık, yanılsamanın düşük düzeyde hareket dedektörü tarafından toplanan istemdışı görüntü değişimlerine neden olduğu görüşünü desteklemekte ve ayrıca tutarlı hareket sinyallerinin durağan bir dünyayı kavramak için önemli olduğunu önermektedir (Zanker, Walker 2004, s.149). İzleyici Op Sanat ürünlerine baktığı zaman, hareket, gizli görüntüler, ışıltı bazen parlamalar ve titreşim, desenler ya da ayrıca kabarık ya da eğrilmiş yüzeyler izlenimini edinmektedir.

Algısal karşıtlıkların üreticisi olarak Op Sanat, aslında, izleyicinin beyninde ve gözün asıl fiziksel yapısında oluşan aldatıcı görüntü ve duyumlara neden olan dinamik bir niteliğe sahiptir. Böylece, Op Sanat'ın yanılsama ile çok temel ve önemli olan ilişkisi ortaya çıkarılmaktadır. "Resim sanatına özgü bir terim olan yanılsama, resimsel yapıtta yer alan betilerin gerçek dünyadaki nesne ve gerçeklikler olarak tanınabilmesi anlamına gelir. Betiler, gerçekliklere gönderme yapan sanatsal öğelerdir; onları gönderme yaptıkları gerçeklikler olarak kavramak ancak yanılsamanın varlığı halinde olanaklıdır. Dolayısıyla, yanılsama, gerçekliğin sanat yapıtında "yeniden üretilmesi" demektir" (Sözen ve Tanyeli 2003, s.252). Optik yanılsama ise, kişinin, anlamını yanlış yorumlamasına yol açan imge olarak tanımlanmaktadır (Keser 2005, s.241). Yanılsamada önceki deneyimlerin temeli üzerine akıl, görüntüleri tamamlamak için izleyicinin gözün algılama ve anlamlandırma yeteneğini kendi çıkarı için kullanmaktadır (Reichardt 1997, s. 239). Ayrıca, Op Sanat, normal görme süreçlerinde de şüpheye neden olan yanılsama biçimleri yaratmaktadır.

1 Modle: "Üç boyutlu nesneleri iki boyutta betimleme amacıyla, nesnelerin üzerindeki kabarıklık ve girintileri veya içbükey, dışbükey yüzeyleri resmetme tekniği ve bu teknik kullanılarak oluşturulmuş resimsel yüzey. Modle, modern sanat öncesi Batı resminin temel tekniklerinden biridir. Buna karşılık, Türk, İslam ve Uzakdoğu resim sanatında hemen hemen hiç görülmez" (Sözen ve Tanyeli 2003, s.164).

Op Sanat, esasında gözün yanılabilirliği üstüne araştırmalardan yola çıkarak ikinci ve üçüncü boyutu incelemeye yönelmiştir. Konstrüktivist köklerden yola çıkarak uyumlu göz olgusunu irdeleme eğilimindedir. Bunun içinde beyin ve gözde fiziki yapıya etki yapan ve izleyiciyi hayret ve aldanmaya sürükleyecek imajlar yaratmayı hedeflemektedir. Psişik etki ve fiziki gerçekler arasındaki zıtlığı vurgulayarak çok boyutlu bir görüntü üzerine yerleşen sanatsal biçimi oluşturmak istemiştir. Bu noktada Post-Empresyonist sanat anlayışından etkiler almaktadır (Beksaç 2000: 138). 20. yüzyıl sonlarında Post-Emprtesyonist resimler yaparak modern sanatın gelişmesine katkıda bulunan Paul Cezanne (1839-1906), kendi duyumuyla geometrik renk lekelerini bir araya getirerek nesnel görüntüleri yeniden kurmuş ve tuvaline aktarmıştır. Gerçek biçimlerin ortadan kalkarak geometrik şekillere dönüştüğü bu görüntüler içinde yoğun bir soyutlama eğilimi mevcuttur.

Georges Seurat (1859-1891) ve Paul Signac (1863-1935) bilimsel bir tavır benimseyerek renk üzerine araştırmalara girişmiş ve optik çalışmalar yapmıştır. Noktacılık (Pointilizm) adıyla bilinen bir üslup geliştiren bu sanatçılar, birbirine karışmayan renkleri küçük noktalar halinde yan yana getirmişler, bu şekilde parlaklığı ve kusursuzluğu elde etmişlerdir. Noktacı anlayışta, renk tonları noktalar halinde yan yana getirilerek (örneğin turuncu renk elde etmek için, kırmızı ve sarı renkleri palette karıştırmak yerine, resim üzerinde yan yana noktalayıp, gözün turuncuyu algılaması sağlanır) ışığın titreşimi vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışta gözün yanılsama özelliği kullanılarak renk karışımı sağlanmış, bu anlamda Op Sanat, Noktacı geleneğin renk anlayışından etkilenmiştir. Seurat ve Signac'la yoğun bir biçimde ilgilenen Op sanatçılar, zıt ve uyumlu renklerin gözde ne tür hareketlilikler yarattığını keşfetmeye başlamış, ince hesaplanmış renk ve biçim tezatları resim yüzeyini hareketlendirmiştir. Victor Vasarely, Bridget Riley gibi öncü Op sanatçıların, siyah beyaz zıtlığının yanı sıra uyumlu ve uyumsuz renklerin, açık ve koyu tonların kullanıldığı devingen kompozisyonları, zıt renklerden oluşan, renk benekleri, çizgileri, büyüyüp küçülerek birbirini izleyen renksel yanılsamaları dikkat çekmiştir. Biçimlerin ve renklerin sistematik kullanımıyla elde edilen Op Sanat ürünlerinde etki, perspektif yanılsaması ya da renksel gerilimden kaynaklanmaktadır. İnsan üzerinde devinim, huzur, kaygı gibi değişik etkilere sahip olan renk, hacim, mekan, alan, yapı gibi soyutlamalara da neden olabilmektedir.

Bauhaus İşlevselciliğini yaygınlaştıran Josef Albers, resminin sayısız çeşitlemelerinde renklerin karakterini ve karşılıklı ilişkisini irdelemiştir. Albers'e göre renk "biçime eşlik eden bir unsur" değil, sanatsal çabanın asıl amacı olmuştur. Bağımsızlaşan renk Albers'in nedense her zaman küçük tuttuğu resmin içine girmiş ve orada çok yönlü bir ilişkiler yumağı oluşturmuştur. Ressam renklerin bu karşılıklı etkileşimini "Interaction of Colours-Renklerin Etkileşimi" adını verdiği kuramda temellendirmiştir; onun gözünde Op Sanat'tan farklı olarak rengin işlevi bu karşılıklı etkileşimle sınırlı kalmamakta, rengin "etkileşim"i esnasında kendi "değer"ini de koruyabilmesi gerekmektedir (Krausse 2005, s.111). Op Sanat'ın günümüzde en çok tanınan sanatçısı olan Riley'de, renkler arasındaki etkileşimle ilgilenmiş, birbirine bağlanan renk şeritleri, dalgalanan renk zıtlıkları ile büyük kanvaslarını kaplamıştır. Görsel düzenlemeleri ve renk ilişkileri nedeniyle, bu desenler ritimsel olarak titreşen yüzeyleri, optik duygusunu yaratmıştır.

Op Sanat çalışmaları, sanat kuramcılarının yanı sıra bilim adamlarının da ilgisini çekmiş, özellikle matematik alanında uzmanlaşmış bilim adamlarının yanısıra fizyoloji ve psikoloji bilimi de Op Sanat çalışmalarıyla ilgilenmiştir. Matematiksel hesaplamalar ve geometri ile estetiğin kesişen noktalarından yola çıkan Optik Sanat, Soyut Sanat'ın matematiksel olarak temalaşmış biçimi olarak görülmektedir. Göz yanılsamasını kullanan geometri ve matematik bilimi, dokusal yapıyı oluşturan biçimlerin matematiksel olarak büyümesi ve küçülmesi, değişime uğraması, belli noktalarda toplanması, dağılması ya da döndürülmesi ile iki boyutlu resme optik hareket kazandırabilmektedir.

Op Sanat akımı psikolojideki görsel algı ve yanılsamalar ile ilgili bilgileri, resim sanatında kullanmıştır. Psikoloji bilimi, özellikle Op Sanat yapıtlarında dikkat çeken hareket yanılsamasını ve derinlik izlenimini araştırmış, göz ve sinir sisteminin bu yanılsamaları nasıl algıladıklarını irdelemiştir. "Op Sanat'ta hareket yanılsamaları, görüntü yanılsamalarına yol açan küçük istemdışı göz hareketlerine neden olmakta, sürekli bakarak yaratılan görüntü değişimi durağan bir dünyayı algılamamızı sağlayan göz hareketleriyle sağlanmaktadır" (Zanker 2004, s.75). İstemdışı küçük göz hareketleri, görüntü değişimlerine ve hareketlenmesine neden olurken, gözün fizyolojik yapısında bulunan hareket saptayıcı ağda, hareket ve derinlik simülasyonu yaratmaktadır.

Op Sanat'ta, gözdeki retina tabakasının uyarılması, başlıca ve genellikle tek iletişim yoludur. Amaç seyircide fizyolojik anlamda görsel tepki uyandırabilmektir (Lynton 2004, s.300-301). Ancak, izleyicinin, bir Op Sanat eserini izlerken göz hareketlerinin nasıl oluştuğu hakkında halen çok az şey bilinmekte, retinal yer değiştirme ya da deformasyon etkisinin algısal etkileri oluşturma şekli hakkında belirsiz tahminler bulunmaktadır.

Op Sanat, düz resim yüzeyinin doğal olarak iki boyutlu doğasının ötesine giderek resme derinlik ve hareketi de ekleyerek dört boyutlu hale getirmiştir (Zanker 2004, s.75). Gözü, hiç görmediği yeni algılamalara zorlayan multi-odaksal kompozisyonlarla Op Sanat'ın görsel kargaşası, hareket ve derinlik izleniminin yanı sıra, hareket içerisinde sanat ve dolayısıyla estetik dürtüsünü de yansıtmaktadır (Ruhrberg 2005, s.347). Birbirini takip eden eğrilerin basit matematiksel düzenlemesi, karmaşık sanatsal desenler yaratmak için bir başlama noktası olabilmektedir. Aslında matematiksel anlamda, Op Sanat kanvasın uzunluğu boyunca bir biçim, renk ya da kompozisyonun defalarca tekrarlanmasıdır ve gözümüz, yalnızca bu tekrarlamaları gözlemlemekle yetinmemekte, aynı zamanda Op Sanat'ın kendisini yaratmasına katkıda bulunarak yeni eserleri ortaya çıkartmasına yardımcı olmaktadır.

Geometriye dayandırılan Op Sanat ürünleri, renk, çizgi ve biçimsel düzenlemeyle, izleyici üzerinde diğer sanat ürünlerinde yaratılan haz duyma, beğenme, mutlu olma gibi ruhsal durumların dışında rahatsızlık verici duygular ya da hisler yaratabilmektedir. Bu duygular, genellikle insanlar üzerinde baş dönmesi ve bulantı gibi fiziksel etkilerin yanında, kaygılanma, gülme gibi bir takım ruhsal etkiler de olabilmektedir.

Resimleri, optik açıdan rahatsızlık verici olan ve belirsizlikler üreten sanatçılar arasında, başta Bridget Riley'in çalışmaları gelmektedir. Bunun yanı sıra, yuvarlak platformlar üzerine resim yapan ve genellikle eşmerkezli farklı dairesel çizgilerle kompozisyonlarını üreten Japon ressam Tadasky ve yatay ya da dikey ince çubuklarla soyut organik görüntüler yaratan Amerikalı Julian Stanczak sayılabilmektedir.

2.1. Op Sanatın Öncüleri

Algısal bir sanat olan Op akımının ilk öncüleri, ton ve renklerin optik karışımını bir anlatım tarzı olarak kullanan Empresyonist ve Post-Empresyonist'lerle birlikte dinamik bir görünüm yaratan Kinetik akımın içerisinden gelen sanatçılardır. Empresyonist Camille Pisarro, Post-Empresyonist Georges Seurat ve Paul Signac, Soyut sanatçı Piet Mondrian gibi ressamlar bilimsel bir tavırla renk ve optik üzerine araştırmalara önem vermiş, bu araştırmalar Op Sanat'a temel oluşturmuştur. Kinetik Sanat içerisinde ise renk ve ton ilişkisi ile ilgilenen Josef Albers, geometrik bir tarzı olan Victor Vasareley, renk ve hareket değişimini irdeleyen Yaacov Agam dikkat çekmiş, aynı zamanda bu sanatçılar Op Sanat'ın ilk öncüleri olarak görülmüştür.

Ampirik bir inceleme alanı olarak renkle ilgilenen Alman kökenli ABD'li ressam Albers, (1888-1976) "Homage to the Square-Kareye Övgü" adlı resim serisinin sayısız çeşitlemelerinde, renk ve tonun görecelilik ve değişkenliğinin farklarını kullanmıştır. Macar kökenli Fransız ressam Victor Vasarely (1908-1997) ise, tümüyle çizgisel bir tutumla, gözün optik algı gücüne yönelen yapıtlar vermiştir. Resimlerinin yanısıra mimari, heykel ve halı gibi farklı alanlardaki tasarımlarında geometrik soyutlamaları, kinetik efektleri ve renklerle kurgulanan yanılsamaları büyük bir başarıyla kullanmıştır. Bu tarz çalışmalar İsrail kökenli ABD'li sanatçı Yaacov Agam'da (1928-) da dikkat çekmektedir, özellikle Agam'ın birleşen ve değişen desenlerle katmanlı yüzeyler üzerine çok biçimli çalışmalarında, Charles Cruz-Diez ve J.R.Soto'nun eserlerinde olduğu gibi, hareket yanılsaması, izleyicinin resme baktığı anda gerçekleşmektedir. Op Sanat'ı günümüzde daha çağdaş ve çevresel boyuta yaklaştıran bir sanatçı olan Agam'ı, Fransız Cumhurbaşkanı Georges Pompidou için Elysee Sarayı'nda tasarladığı bir oda, Almanya'daki duvar uygulamaları, posta pulları, Strasbourg'da Avrupa Konseyi Binası'ndaki resimleri, İsrail Cumhurbaşkanının konutundaki vitrayları, 1960'lı yıllardan itibaren çok yönlü bir avangart tasarımcı olarak tanıtmıştır. Eseri yorumlamada izleyicinin de katılımını sağlayan Venezuelalı sanatçı Jesüs Rafel Soto (1923-) ise, görünümün, izleyicinin hareketine bağlı olarak değişmesini sağlamıştır. Deneysel Sanat ürünleriyle de tanınmış bir sanatçı olan Soto, resim ve heykel karışımı belirgin optik etkileri olan kinetik kabartmalar yapmış, öncü bir sanat anlayışıyla çevresel ses ve ışık düzenlemeleriyle Op Sanat çalışmalarını zenginleştirmiştir.

Formun tekrarı ve boşluğun manipülasyonu olan Op Sanat, yıllarca Bridget Riley, Richard Anuszkiewicz, Jesús-Rafael Soto, Kenneth Noland, M.C.Escher, François Morellet ve Lawrence Poons gibi güçlü sanatçılarca geliştirilmiş, Fransa'da GRAV, İspanya'da Grup 57, İtalya'da Grup N sanatçıları çeşitli eserler üretmiştir. 1931 Londra doğumlu İngiliz ressam Bridget Riley, Op Sanat'ın en önde gelen sanatçılarından biri olarak kabul edilmiştir. Riley'in kademeli olarak büyüyüp küçülen, aralıkları azalıp çoğalan nokta ya da çizgilerden oluşturduğu yapıtları çok ince hesaplanmış sistematik bir tasarımın sonucunda üretilmiştir.

1960'da güçlü etkiler bırakan siyah-beyaz resimler yapmak için Riley, bilim adamlarının, algılama süreçlerini inceledikleri çizelgeleri eserlerine uyarlamaya başlamıştır. Griyi ve daha sonra da öteki renkleri yapıtlarına sokmuştur. Salt optik uyarı yapmış olmak için, optik uyarıdan yararlanmak hiçbir zaman Riley'nin amacı olmamıştır. Nasıl bir manzara resminin öğeleri olan ağaçlar, bulutlar, tepeler, ırmaklar doğanın parçalarıysalar, Riley de resimde kullandığı öğeleri, doğanın bir parçası olarak görmüştür. Bu öğelerden, biçimsel ve renksel işlevlerinin toplamından daha fazla şeyler ifade edecek biçimde tılsımlı görünümler örmeye çalışmıştır (Lynton 2004, s.301). Riley, karmaşık, bazen de görsel olarak mide bulandıran ve rahatsızlık veren resimler üretmek için geometrik biçimleri kullanmıştır. İzleyicinin gözü, çizgileri, noktaları, daireleri ve kareleri sıradan bir kanvasın üzerinde, bir yandan diğer yana bakarken hareketli olarak algılamaktadır (Martin 2003, s.103). Riley, şok etmenin yanısıra akla gelmez, değişken, hafifçe çarpan tarzıyla 1960'larda görme şeklimizde devrim yapmıştır (Cork 2003, s.42). Sırasal düzenlemeleri ve renk ilişkileri nedeniyle, bu desenler ritimsel olarak titreşen yüzeyleri ve optik duygusunu yaratmaktadır.

1937'de Tokyo'da doğan Amerikalı sanatçı Lawrence Poons, eliptik nokta motiflerle çalışarak, düzensiz desenler, yumuşak renk kombinasyonları, müziği andıran ritmik titreşimler ve yumuşatılmış sınır çizgileri çalışmalarında dikkat çekmiştir. Poons'un yanısıra, Amerika'da Op Sanat'ın önemli öncülerinden biri olan Richard Anuszkiewicz ise, kusursuz geometrik desenlerle göz kamaştıran renkleri birleştirmiştir.

1960'larda Paris'te kurulan grup GRAV (Groupe de Recherche de d´Art Visuel), Hugo Rodolfo Demarco, Julio Le Parc, Vera Molnar, Francois Morellet, Francisco Sobrino, Joel Stein, Jean-Pierre Yvaral, Horacio Garcia-Rossi gibi ünlü sanatçılardan oluşmuştur. İnsan gözünü, hareket noktası olarak alan grup üyeleri, ışık, devinim ve zaman kavramını estetik boyutlarda kullanmışlardır. Çağdaş endüstriyel araçların yanı sıra video ve bilgisayarı da yapıtlarını üretirken kullanan grup GRAV, kurgulama yöntemiyle eserlerini hareketlendirmişlerdir. Op Sanat'ta önemli başarılar elde etmiş bir diğer oluşum ise, Grup 57'dir. Grup üyeleri, serbest biçimli sanatın anlatımcı soyutlamasına karşı, ölçülü ve planlı bir soyutlamayı savunmuş, mekan, renk ve ritm üzerine çeşitli denemelere girişmiştir.

Birden fazla anlama gelen resimlerle optik yanılsamalar yaratan M.C. Escher'in (1898-1972) çalışmaları, soyut olmamakla birlikte farklı formların kullanımı ve yarattığı küçük hileli görüntüler ve paradokslarıyla dikkat çekmektedir. Escher, Gestalt algı psikolojisinin prensiplerinden yararlanarak, kuş ve balık formlarını kurguladığı çalışmasında olduğu gibi figür/zemin ikiliğini kendi istediği yönde kullanmıştır. Escher, 1920'lerde gelişen, bir şekil ya da objenin tamamen bir başka objeye dönüşmesini anlatan metamorfoz düşüncesini geliştirerek, mekan çizimlerinde kullandığı perspektif yanılsamasını, yeni eserler yaratmakta kullanmıştır. Escher'in dışında, Op Sanat sınırında çalışmalar üreten Ellsworth Kelly'nin birbirinin yerine geçebilen figür/zemin kompozisyonları da, bir okumadan diğerine değişen, biçimsel olarak daha belirsiz (iki anlamlı) olan resimlerdir.

Op Sanat, 1970'lerden sonra değişmiş, yeni Amerikan sanatçıları insancıl ve duygusal boyutta biçimsel yapıyı oluşturmaya çalışmışlardır. Dover Abrams bu sanatçılardan biri olarak dikkat çekmekte, çalışmalarındaki yüksek enerji, hareket yanılsaması yaratan birinden diğerine geçen görüntü ve sembollerin tekrarından oluşmaktadır. Duvar, dolgu blokları, kumaş ve tahtanın üzerine boya püskürterek çalışmakta, sembolleriyle izleyicinin duyarlılığını ve kavrayışını test etmeye çalışmaktadır. Sanatçı, optik siniri uyararak, aşk, yoksunluk, acı, yalnızlık gibi her türlü duygusal hissi izleyiciye algılatmakta, çalışma şeklini "bilincin akımı" olarak isimlendirmektedir.

Resim, heykel ve son zamanlarda elektronik medya tarafından sıklıkla kullanılmaya başlanan bir akım olan Op Sanat, optik ve yanılsamaya dayanan bu oyunlarla popüler kültür içinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle moda ve tasarım sektöründe, bu hareketin etkileri hala etkinliğini sürdürerek devam etmiştir.

2.2. Op Sanatın Popülerleşmesi ve Etkinliğinin Azalması

Op Sanat, kısa sürede çok başarılı olmuş, günlük yaşamla uyum sağlamış ve popüler kültür tarafından hemen özümsenmiştir. Reklamcılık ve moda sektörü, akımın optik cazibesinin ve gücünün farkına vararak, ticari gündemi için kendine mal etmiştir. Özellikle moda endüstrisi tarafından desenleri kullanılmış, 1960'ların iç dekorasyon ve dizayn dünyasında oldukça etkili olmuştur. Dergi, gazete, televizyon ve albüm kapaklarında, reklamcılar tarafından billboardlarda, moda dizaynırlar tarafından tişört, mayo, elbise tasarımlarında Op desenleri kullanılmıştır. Kısa sürede halkın sanatı olan akım, hem elit kesime hem de popülerliğe neredeyse aynı zamanda ulaşmıştır.

Op Sanat, tüm popülaritesine rağmen, Pop Sanat gibi modern sanatın tam anlamıyla bir kitle hareketi olamamıştır. Birçok magazin dergisi ve moda muhabiri Op Sanat'ı trendi bir hiç olarak görmüş, bu nedenle de sanatçılar ilgisini kısa sürede kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca, 1960'ların sonlarında, 70'lerin başlarında sanatsal anlamda teknolojiye yönelik taleplerin boyutu değişmiştir. Sanatçılar, performans çalışmalara ağırlık verirken, fotoğrafçılık gelişmiş, Op Sanat'ın etkinliği azalmaya başlamıştır.

Op Sanat, belli bir dönem görsel durgunluk yaşadıktan sonra "kendine mal etme sanatı"nın altınçağı olan 80'lerde ikinci bir yaşama sahip olmuştur. Bu kez ironi ve eleştirinin yanı sıra, temalarda umutsuzluk, ötekilik ve içsellik ağır basmıştır. 90'ların Op deneycileri arasında David Clarkson (1996), Mark Dagley (1997), Alicia Wirt (1996), Ray Rapp (1997) ve Tom Moody (1997) yapaylıktan ziyade doğallığın, uzmanlıktan ziyade amatörlüğün, saflıktan ziyade alaycılığın yanında olmuştur (Moody 1998: 41). Çalışmalarında, belirsizliği cesaretlendirerek, iyi ya da kötü, ironik ya da eleştirel bir ifade olup olmadığını ve hatta Op Sanat olup olmadığını izleyicinin kararına bırakmıştır.

1990'lı ve 2000'li yıllarda ışık ve desen yerleştirmeleriyle Ross Bleckner ve karışık desen yanılsamalarıyla Philip Taaffe, Op Sanat'ın öğelerini kendilerine mal etmeye başlamışlardır. Ayrıca, duyusal olarak şaşırtan Karin Davie, titreşen kolajlarıyla Udomsak Krisanamis, karışık düzenlemeleriyle Fred Tomaselli ve duygusal yanılsamalarıyla Bruce Pearson dikkat çekmiştir. Sade ve geleneksel bir motif anlayışından yola çıkan Suzan Batu, soyut düzeyde Doğu sanatının alaturka değerlerini ve İslami dekoratif sanatın duyarlılığını Op Sanat'a taşımıştır.

Günümüz Op Sanat'ında, teknolojik gelişmelerin sanat dünyasında yansıması sonucunda bilgisayar ve video araçlarının kullanılması, Op Sanat'ın yeniden gündeme gelmesine ve nostaljik ya da modası geçmiş figürler kullanılmadan, yeni çalışmalar üretilmesine neden olmuştur. Dijital teknolojilerin kullanılması sonucunda Op Sanat, resim ve görsel anlatıma tamamıyla biçimsel bir yaklaşım arayan sanatçılarca, eski neslin başladığı büyüleyici deneylerin devamı niteliğinde kendini dijital sanat içerisinde göstermeye başlamıştır.

3. DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN OP SANATTA KULLANILMASI

1960'lı yıllardan itibaren bilgisayar, fotoğraf, video, internet, yazıcı ve tarayıcılar, çizim, hesaplama ve ölçülendirme cihazları gibi dijital teknolojinin temelini oluşturan gelişmeler sanatsal anlamda bir araç olarak kullanılmaya başlamış, bu anlamda Op Sanat, dijital teknolojinin gelişmesiyle örtüşebilen birkaç modern sanat akımından biri olmuştur. Özellikle Op Sanat'la ilgilenen bilim adamları, bilgisayar teknolojisini uygulama alanı olarak eserlerinde kullanmaya başlamış, yalnızca bir araç ya da ortam olarak değil, aynı zamanda soyut bilgiyi yaratarak, yeni sanal görüntüler de üretmişlerdir. Ancak başlangıçta, yaygın bir teknoloji olmadığı için bilgisayar ile çalışan sanatçı sayısı az olmuş, 1990'lı yıllarda bilgisayar teknolojisinin gelişmesi ve yaygınlaşması, bu sanatın üretim alanını genişletmiştir.

Op Sanat'ın temelini oluşturan yanılsama incelemeleri bilgi teknolojileri, bilgisayar yazılımları ve ileri teknoloji baskı teknikleri ile canlanma göstermiştir. Çok daha karmaşık yanılsamalar yaratmayı sağlayabilen bilgisayar teknolojisi ve yazılımları ile gri skala ve ton zenginliği arttırılmış, değişik renk seçenekleri kullanılabilir olmuş ve biçime yönelik pek çok yeni yanılsama keşfedilmiştir.

Bilgisayar, Op Sanat gibi matematiksel bileşenleri, permutasyonu kullanan sanat türleri için büyük bir avantaj olmuştur. Başlangıçta Op Sanat'ın öncülüğünü yapan sanatçı-bilim adamlarının bir kısmı bilgisayarda yazdıkları kendilerine ait programlarıyla eserler üretmişlerdir. Op Sanat'ın öncülerinden olan Victor Vasarely, bilgisayarı eserlerinin en azından bir kısmını üretirken kullanan sanatçıların başında gelmiştir. Renk, biçim ve ışık arasındaki ilişkiler üzerine incelemeler yaparak, elde ettiği sonuçları sanata dönüştüren Vasarely, pek çok yapıtını, kendi yarattığı bilgisayar programında şekillendirmiştir.

Sanat biçimleri içinde soyut, geometrik, matematiksel, bilimsel ve teknolojik temeller, dijital sanatın başlangıcında önemli kaynaklar olmuştur. Dijital sanatın ilk öncülerinden sayılan Amerikalı Ben Laposky, Soyut Geometrik Resim, Kübizm, Senkronizm ve Fütürizm'den esinlenmiş ve çalışmalarını ilişkilendirdiği sanat formları arasında Op Sanat'ı göstermiştir.

Avrupa'da, 1960'ların sonlarında, Manfred Mohr'u kapsayan Konstruktivist gelenekle güçlü görsel ve kavramsal birleşmeler yapan sanatçılar, sanatsal amaçlar için bilgisayarı kullanmıştır. 1970'lerde Mohr'un çalışmaları, Op Sanat geleneğinin hemen hemen parçası olmuştur. Fakat modern sanat hareketi, bilgisayar sanat öncüleri için bir dizi zengin durum üretmiş ve çağdaş sanat akımları birbirlerinin içine geçmiştir. Mohr'un sanatında Kübizm, Konstrüktivizm ve Op Sanat'ın estetiği ve kaygıları görülebilmekte ve resimlerinde Soyut Ekspresyonizmin etkileri izlenebilmektedir (King 2002: 92). Verestko, bu etkileri paylaşan sanatçılardan biri olmuş, dijital baskı sanatında çizginin sıklığı, ritmi ve yerleştirmesine ilgi duymuştur.

Op yapıtlar için aslında betimlemeci resmin perspektif, renk ve biçim deneyimlerinin soyut-geometrik bir resim diline uyarlanmış halleri olduğu söylenebilmektedir. Op sanatçılar, işlerini tasarlarken betimlemeci sanatçılara kıyasla, gözün kusurlarından daha bir kasıtlı olarak yararlanmaktadırlar. Bugün bilgisayar teknolojisine dayalı görüntü dünyası onların bu dilini çok yaygın bir şekilde kullanmaktadır (Yılmaz 2006: 197-198). Başlangıçta bilgisayar teknolojisi kullanılarak yaratılan Op Sanat çalışmalarına bakıldığında, genel olarak gözün algılama kusurlarından yararlanan grafiksel tasarımlar dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Op ve Geometrik sanata yönelik grafiksel çalışmalarıyla dikkat çeken İngiliz John Sharp, 1960'ların sonlarında birbirini takip eden eğrilerin sanatsal olasılıklarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Aslında kırmızı-yeşil renk körü olan Sharp, görme psikolojisi ve optik üzerine yoğunlaşmış, 1979'da bir kişisel bilgisayar alarak, matematiksel sanat düşüncesini geliştirmiştir.

1990'lardan sonra Op Sanat, 80'lerin uygulayıcılarının iddia ettiği yetersizlikten sıyrılmış, aslında bitmemiş bir proje olarak yeniden gündeme gelmiştir. Bu amaç doğrultusunda Tom Moody'nin organize ettiği, Mayıs 1998'de Up&Co tarafından Newyork'da düzenlenen "Op at Up/Up'ta Op" isimli sergi, David Clarkson, Mark Dagley, Tom Moody, Ray Rapp ve Alicia Wirt'in farklı yaklaşım ve tekniklerle hazırladığı Op Sanat eserlerinden oluşmaktadır (Moody 1998: 1). Bu sergide, Op resimler, heykeller, video gösterileri, ışık ve renk düzenlemeleri, bilgisayar animasyonları vb. teknolojik araçlarla hazırlanmış çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu sanatçılar arasında Ray Rapp ve Tom Moody, bilgisayarı bir araç olarak kullanan sanatçılar arasında yer almakta, aerodinamik mükemmelliğe yönelik değer sistemine karşı koymaktadırlar. Video yerleştirme, heykel ve dijital baskı türünde çalışmalar üretmiş bir sanatçı olan Ray Rapp, özellikle internetten indirdiği Muybridge'nin "Galloping Horse/Dörtnala Giden At" fotoğrafını kendine mal ederek, dijital olarak hareketlendirilmiş versiyonuyla Op Sanat'a yeni ufuklar açmaya çalışmıştır.

Rapp, video çerçeveleri küçültüp büyüterek, Hollywood bilim kurgu film sahnelerine benzer bir ilişki yaratmakta, izleyiciyi titreyen mini video gösterilerle irkilterek duraksatmakta ve daha sonra hiçbir şey yokmuş gibi yürütüp uzaklaştırmaktadır. Ray Rapp, bilgisayar tabanlı çalışmalarını, video çerçevelerinden yaratmakta ve Adobe Photoshop'ta hazırladığı bilgisayarda manipüle edilmiş görüntülerden oluşan dijital baskılar yapmaktadır. Bazı görüntüler Muybridge serisinde olduğu gibi, değiştirilmeden önce internetten indirilmiş ya da kitap, dergi vb.nden taranmıştır. Eserleri arasında High Voltage, Truzkz, Feedback, Serial TVs gibi seri çalışmaları bulunmaktadır. Moody ise, geleneksel tarza daha yakın çalışmalar üretmekte, bilgisayarda yarattığı küre ve küpleri mousla boyayarak, bilgisayar çıktısı almakta, parçaları birbirinden kesip ayırarak, dev bir mozaik içinde keten şeritlerle yeniden bir araya getirmektedir.

Dijital sanat ve teknoloji üzerinde çalışan fotoğraf mühendisi Japon sanatçı Yoshiyuki Abe, aslında algoritmik görsel sanatla uğraşmaktadır. Abe'nin "Geometrica/Geometrik" ve "Stochastica/Stokastik" isimli seri çalışmalarında Op Sanat'ın etkileri görülmektedir. "Geometrica"daki görüntüler için genelde hiperbolik paraloidin yüzeyleri olan geometrik öğeleri rasgele bir araya getirmiştir. Abe'nin çalışmaları, alt serilerden oluşmakta ve bu alt serilerin benzer renk ve biçimsel yapıları bulunmaktadır.

Japonya'da Ritsuimeikan Üniversitesi'nde Psikoloji Profesörü olan Akiyoshi Kitaoka ise, görsel yanılsama bilimini incelemiş bir bilim adamı olarak çalışmalarına başlamış, 1990'ların sonlarından itibaren bilimsel çalışmalarına hizmet etmesi için görsel tasarımlar üretmeye başlamıştır. İzleyicinin başını döndüren, midesini bulandıran ve rahatsızlık veren hareket yanılsamalarına dayanan çalışmaları, bazı kesimlerce ilginç ve güzel bulunmuş, bilimsel amacının önüne geçerek tanınmasına neden olmuştur. CorelDRAW, Adobe Illustrator gibi grafik tasarım yazılımlarını kullanarak çalışmalarını üreten Kitaoka, görsel yanılsamaları sanatsal bir amaçla üretmese de, başlangıçta Op Sanat'ın gelişmesini sağlayan bilim adamlarının 2000'li yıllardaki yansıması olarak dikkat çekmiştir. Kitaoka'nın "The Rotating Snake/Dönen Yılan" isimli çalışması pek çok kişi tarafından izlenmiş, internet ortamında yayılmıştır. Bu görüntüde, birbiri içine geçmiş ya da yanyana daireler dönüyormuş gibi görülmekte, özellikle izleyici görüntüye odaklandığında, hareket yanılsaması başlamaktadır.

Dijital teknolojilerin sanatsal üretim yaratımında gün geçtikçe daha fazla kullanılması ve Op Sanat'ta dinamizm gibi kendine has estetiksel ve kurgusal bir yapı oluşturması dikkat çekici bir boyut kazanmaya başlamıştır. Bilgisayar kullanım alanının yaygınlaştığı bu dönemde, Op Sanat'ın dijital teknolojilerle birlikte gelişimini değerlendirmek amacıyla, bu doğrultuda çalışmalar üreten Türkiye'den bir sanatçı Maggie Danon'un "Op Art" isimli seri çalışması amaca yönelik örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Özellikle Op Sanat ürünü çalışmalarını bilgisayar ortamında üretmiş olması, seçilmesinde en önemli etken olmuştur. Ayrıca, çalışmalarının optik etkileri, ışık, renk ve biçimsel açıdan hareket yanılsamaları, perspektif ve üç boyutluluk etkisi gibi Op Sanat akımının önemli özelliklerini bünyesinde taşıması nedeniyle tercih edilmiştir.

Makalede, Maggie Danon'un "Op Art" serisi örnekleminden yola çıkılarak bilgisayar teknolojisinin Op Sanat'ın yaratım sürecine etkileri incelenmekte, bu akımda yaşanan değişim irdelenmeye çalışılmaktadır. Op Sanat, teknolojik gelişmeleri kullanan bir sanat akımı olmasının getirdiği avantajlarla, yarattığı biçimsel, renksel oluşumlarla nasıl bir hareket yanılsaması oluşturduğu ve akımın doğasında var olan optik algıyı hangi şekillerde ürettiği saptanmaya çalışılmaktadır.

3.1. Maggie Danon Ve "Op Art" Serisi

Renk ve biçimin iç içe geçtiği kurgusal çalışmalarıyla tanınan 1933 İstanbul doğumlu Maggie Danon, Türkiye'de dijital teknolojiyi kullanan öncü sanatçılardan birisi olmuştur. 1962 yılında Kristine Saleri ile resim derslerine ve heykel yapmaya başlamış, 1985'de fotoğrafa yönelmiş, 1995'te de bilgisayarla tanışmıştır. Yurtiçi ve yurtdışında çok sayıda kişisel sergi açmış, pek çok karma sergiye katılmış olan Danon, resim, heykel, grafik ve fotoğraf sanatının bir araya gelmesi sonucunda disiplinlerarası üretimlerini oluşturmuştur. Bu farklı disiplinlerin bir araya geldiği çalışmalarında, kuşlar, kelebekler, maskeler, özel mekanlar, kadın ve erkek bedenleri bulundukları zaman ve mekandan uzaklaştırılarak yoğun soyutlamalar yapılmıştır.

Sanatsal birikim ve deneyimlerini fotoğrafik anlamda ürettiği kolaj ve montaj çalışmalarına taşıyan ve bu üretimleri ile tanınan Danon, bilgisayar ile çalışmaya başlamasından sonraki yıllarda "Op Art" isimli bir de seri çalışma üretmiştir. Optik etkileri nedeniyle bu seriye "Op Art" ismini verdiğini ifade eden sanatçı, bu seride iki boyutlu düzlem üzerinde renk ve biçim derinliği yaratan dinamik çalışmalar üretmiştir.

"Op Art" serisi, kendi içinde dokuz farklı optik yapıya sahip alt serilerden oluşmakta, bu alt seriler iki ile sekiz adet arasında değişen, birbiriyle benzer renk ve biçimsel yapıya sahip optik desenden bir ara-

ya gelmektedir. Bu seride, renk hakimiyetinin yanı sıra geometrik biçimler, özellikle daire ve yuvarlak hatlı şekiller dikkat çekmektedir. Çalışmalarda genellikle, geometrik biçimlerin ritmik bir şekilde düzenlendiği, bu biçimlerin daha sonra sağa ya da sola doğru yamultularak manipüle edildiği görülmektedir. Ayrıca, geometrik biçimler üzerinde ışık-gölge oyunlarıyla göz yanıltıcı perspektif yaratılarak derinlik elde edilmekte, bazı çalışmalarda biçimsel manipülasyonlar vibrasyonlara ve görüntünün hareketlenmesine neden olmaktadır.

Soyut olmasına rağmen çeşitli kesinlikleri ve biçimselliği olan Op Sanat'ın, Danon'un ürünlerinde doğru ve eğri çizgilerin, ya da geometrik şekillerin nesnel olmayan bir şekilde yer aldığı dikkat çekmektedir. Renklerle biçimlerin insan üzerindeki etkisinin hissedildiği çalışmalarda, görsel ikilikten yararlanılarak retina etkilenmekte ve optik yanılsama yoluyla hareket duygusu hissedilmektedir. Aslında tanımlanamayan biçimlerin karşılıklı dengesi ve yer yerde simetrisi üzerine kurulu optik desenler, izleyici üzerinde doğa gerçekliğine özgü herhangi bir çağrışım yaratmamakta, salt soyut çalışmalar, gerçeklikten uzaklaştırılmış formların etki-tepki ilişkisini yaratmaktadır.

Danon "Op Art" isimli seri çalışmalarının üretim aşamasını açıklarken, bilgisayarda boş bir sayfa açtığını, bu sayfayı sayısal içgüdüleriyle renklendirdiğini ifade etmiştir (Danon 2006, s.1). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, Danon, Op Sanat'ın temelinde olan matematiksel hesaplamalarla çalışmaktan ziyade, bilgisayar yazılımlarının kesme, kopyalama, yapıştırma, bölme, kıvırma, yansıtma gibi özelliklerini kullanmaktadır.

Aslında bir ressam olan Danon, çalışmalarında resimden dijital üretime geçişin cazibesini yaşamış, özellikle Macintosh bilgisayar ve Photoshop yazılımı sayesinde sanatsal üretiminin sonsuzca arttığını hissetmiştir. Bu nedenle, "Programlarımın bana sunduğu sonsuz araçlar yardımı ile, bu sadece bir başlangıçtır, olasılıkların şüphesiz sonu yoktur" (Danon 2006, s.1) demekte, tek zorluk olarak nerede durulacağını bilmek gerektiğini de eklemektedir. Danon için fırça, spatula, çamur, alçı, fotoğraf makinesi, bilgisayar hepsi birer cansız alettir ve sanatçının iç dünyasını görüntülemek için yararlandığı araçlardır. Sanatçı için, bir araç olmaktan öteye gidemeyen bilgisayar teknolojisi, Op çalışmalarını üretirken kendini daha özgür hissettiği bir ortam yaratmaktadır.

Danon, klasik optik çalışmalar üreten bir sanatçı olmamış, günümüz teknolojisini kullanarak nostaljik ya da modası geçmiş figürler yerine bilinç aksiyonlarını dışa vuran özgür çalışmalar yaratmış, bilgisayar yitirmiş olduğu özgürlüğünü yeniden sağlamıştır.

Danon'un "Op Art" çalışmalarının bütününe bakıldığında, renksel anlamda, metalik renk kullanımı ve degrade renk tonları dikkat çekmektedir. Geleceği ve teknolojiyi simgeleyen metalik renkler olarak özellikle, gri, sarı, kırmızı ve mavinin canlı tonları yoğun olarak kullanılırken, yeşil, bordo, pembe ve eflatun tonlar da görülmektedir. Geometrik şekillerin çoğunlukla yamultularak kullanıldığı yapıtlarda, çizgiselden çok renksel şekiller ön plana çıkmaktadır. Bazı eserlerinde içbükey ve dışbükey desenler üzerindeki ışık ve gölgelerle oynayarak optik yanılsamalar yaratmıştır.

"Op Art" serisi incelendiğinde, betimsel öğelerin yok edildiği şekilsel yapıların, çalışmalara dijital gelecek duygusunu eklediği gözlenmektedir. Çalışmalarda, algısal karşıtlıklar üreten optik yaklaşım, izleyicinin beyninde ve gözünde şekilsel aldatıcı duyumlara neden olmakta, üç boyutluluk ve derinlik yanılsaması yaratmaktadır. Bunun yanı sıra yaratılan optik etki, estetik üretimlerde anlam ve anlamlandırma olgusunu yok etmektedir.

Danon'un çalışmalarında, kendine özgü birbirini takip eden sanatsal desenler, izleyiciyi duraklatmakta ve hareket yanılsaması ile irkiltmektedir. Danon, hareket ve perspektif hissi yaratmak için bilgisayar or-

tamında Photoshop programı yardımıyla ışık ve gölgeleme tekniğini kullanarak, üretimlerine aydınlık ve canlı bir görünüm sağlamıştır. Ayrıca çalışmalarında Photoshop programının "Filter" menüsünden lighting effects, plastik wrap, neon glow, liquify gibi filtreleme özelliklerini kullandığı dikkat çekmektedir. Bu filtre türlerinin teknolojiyi simgeleyen metalik renk yaratması ve neon aydınlatması, estetiği yaratan boyutlaması, derinlik etkisi gibi yapısal özellikleri nedeniyle çalışmalarda milenyumun teknolojik gelişmişliğinin estetize edildiği görülmektedir. Özellikle farklı liquify filtre kullanılarak yapılan geometrik desenlerin renk, ton, çizgi ve biçimsel düzenlenmelerinin yamulmasıyla, izleyicide heyecan, haz duyma, dalgalanma gibi ruhsal durumların dışında rahatsızlık verici duygular ya da hisler yaratmıştır. İzleyici Op Sanat ürünlerine baktığı zaman, hareket, gizli görüntü, parlama ve titreşim, desenler ya da ayrıca kabarık ya da eğrilmiş yüzeyler izlenimini edinmektedir.

Bilgisayar ortamında sayısallaştırılmış Op akımının Türkiye'de ilk öncülerinden olan Danon, ton ve renklerin optik karışımını bir anlatım tarzı olarak kullanmış, renk ve biçim değişimini güçlü bir şekilde oluşturmuştur. Renkler arasında tamamlayıcılık özelliğinin ön plana çıktığı "Op Art" serisinde çeşitli etkileşimler yoluyla renk ve tonun görecelilik ve değişkenliğinin farklarını kendi yorumuyla kullanmıştır.

Geometrik biçimler ve içiçe renkler kullanarak gözü uyaran çalışmalarda keskinlik dikkat çekmektedir. Optik etkiyi ön plana çıkarmayı amaçlayan keskinlik, Danon'un çalışmalarında salt soyut biçim adına gerçekleştirilmiş, form ilişkilerini esas alan bir düzen yaratılmıştır. Deneysel çalışmalarıyla dikkat çeken Danon, birleşen ve değişen desenlerle katmanlı yüzeyler üzerine çok biçimli çalışmalarında, kullandığı görsel biçimler daire ve kare gibi en yalın öğeler olmakla birlikte bunları yan yana, farklı renklerde ve kıvrımlı yüzeylerde yineleyerek oldukça zengin bir etki elde etmiştir. Bu şekilde, çalışmalarının bazılarında formun tekrarı ve boşluğun manipülasyonuyla, ritim duygusunu yaratmış, sezgiyle görsel etkilerini arttırmıştır. Çalışmalarındaki yüksek enerji, hareket yanılsaması yaratan birinden diğerine geçen görüntü ve biçimlerin tekrarından oluşmuştur.

4. SONUÇ

Optik yanılsamayı ön planda tutan geometrik soyut sanat türü olarak tanımlanabilen Op Sanat, özellikle 1960'lı yıllarda gelişmiş, 1980'li yıllardan sonra bilgisayar teknolojisinin sanatsal çalışmaların üretim aşamasına yavaşça girmesi sonucunda etki alanını genişletmiştir. Bilgisayar teknolojisi, sanatçılara matematiksel hesaplamalar, renk ve biçim uyumu, üç boyutluluk yaratımı, renk degradesi gibi yeni ufuklar açmıştır. Hız ve kullanım kolaylığı açısından eski resim tekniklerinin yerini kısa zamanda alan bilgisayar yazılımları tuval, fırça, boya vb işlevi görmeye başlamıştır.

Op Sanat, sanatçıların yanısıra bilim adamlarının da ilgisiyle gelişmiş bir sanat akımıdır. Özellikle matematik alanında uzmanlaşmış bilim adamlarıyla birlikte fizyoloji ve psikoloji bilimi de Op Sanat çalışmalarını incelemiştir. Bilim adamlarının Op Sanat'la yakından ilgileniyor olması ve teknolojik gelişimleri yakından takip ediyor olmaları bilgisayar teknolojisinin kısa zamanda Op Sanat üretimlerinde kullanılma oranını arttıran etkenlerden birisi olmuştur. Ayrıca, sanatçılar arasında bilimsel gelişmeleri izleyen ve teknolojik sanata uygun eserler üreten sanatçılar da bilgisayar teknolojisini yakından takip etmişler, Op Sanat'ın doğasında varolan bilimselliği, bilgisayar teknolojisiyle birleştirerek kullanmışlardır.

Op Sanat dijital teknolojiyle Victor Vasarely döneminde tanışmış, Manfred Mohr, Ben Laposky, John Sharp gibi sanatçıların çalışmalarıyla yaygınlaşmıştır. Bu dönemde, bilgisayar teknolojisi sanatsal anlamda bir araç olarak kullanılmaya başlamış, yeni bir ortam olarak Op Sanat'ın temelini oluşturan yanılsama incelemelerini geliştirmişlerdir. Daha önce üretilen optik yanılsamaların tekrarının dışına çıkıla-

rak, renk seçenekleri, gri skala ve ton zenginliği arttırılmış, biçimsel yapıları zenginleştirilmiş pek çok yeni üretim gerçekleştirilmiştir.

Hazırlanan makalede, dijital teknolojilerin Op Sanat'ın yaratım sürecine etkileri incelenerek, bu akımda gerçekleşen değişmeler ve çağımıza uyumu irdelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, sanat yaşamına resim yaparak başlayan, daha sonra fotoğraf çeken ve bilgisayar teknolojisinin gelişimiyle birlikte fotoğraf işleme programlarıyla kolaj ve montajlar üreten Türk sanatçı Maggie Danon'un "Op Art" isimli serisi örneklem olarak incelenmiştir. Çalışma Türkiye'de dijital sanatın öncülerinden Danon'un yarattığı çalışmalarının, bilgisayar teknolojisinin modernist sanat akımıyla ilişkisi üzerine temellendirilmiştir.

Danon, resim çalışmalarında tuvalden bilgisayar ortamına geçişin cazibesini yaşamış, hız, renk seçenekleri, kes, kopyala, yapıştır, sağa sola yamult, böl, parçala, degrade geçişler, yansıma, vb. özellikleri içgüdüsüyle birleştirerek sanatsal üretimini geliştirmiştir. Ancak, sanatçı, bilgisayarın ona sunduğu imkanları, iç dünyasını görüntülemek için yararlandığı bir araç olarak görmüş, bu aracın Op çalışmalarını üretirken kendini daha özgür hissettiği bir ortam yarattığını da ifade etmiştir.

Renk ve biçimin iç içe geçtiği optik çalışmalarını, matematiksel hesaplamaları kullanma ihtiyacı duymadan, bilgisayar yazılımlarının ona sağladığı imkanlarla yaratan Danon, iki boyutlu düzlem üzerinde renk ve biçim derinliği yaratan dinamik çalışmalar üretmiştir. Op Sanat'ın temelini oluşturan geometrik biçimleri, daire, elips gibi yuvarlak hatlı şekilleri kullanmasıyla dikkat çeken Danon, çalışmalarında genellikle geometrik biçimlerin sağa ya da sola doğru yamultularak manipüle edildiği biçimleri tercih etmiştir. Kullandığı Photoshop yazılımının elverdiği oranda geometrik biçimler üzerinde ışık-gölge oyunlarıyla göz yanıltıcı derinlik ve hareket yanılsaması yaratmıştır. Ayrıca, seçtiği renkler, renkleri kullanma tarzı, yazılımın "Filter" menüsündeki özellikleri kullanma biçimleriyle estetize edilmiş teknolojik görüntüler sunmakta, geleceği simgeleyerek, fantastik optik yanılsamalar üretmektedir. Ancak eleştirel bakış açısından bakıldığında, birbirine benzer filtreleme, kesme, kopyalama, bükme, kıvırma, yansıtma gibi yazılım özelliklerinin kullanıldığı dikkat çekmekte, Danon'un çalışmalarında alt serilerde bir tekrara gittiği gözlenmektedir. Danon'un çalışmaları, daha çok optik yanılsamayı abartılmış biçimsel derinlik ve göz yanılgısı için kullandığı, Op Sanat'ın temel özelliklerinden olan vibrasyon ve yanıp sönen desen yaratımını göz ardı ettiği, bu nedenle de klasik Op Sanat tarzından uzaklaştığı izlenmektedir.

Danon'un çalışmaları Op Sanat'ın gelişimi bağlamında irdelendiğinde, günümüz sanatını etkisi altına alan dijitalleşen sanat üretimlerinin Op Sanat'taki yansıması gözlenmektedir. Halen geleneksel şekilde Op ürünleri veren Riley, Batu gibi sanatçılar olmasına rağmen, dünyada son dönemde üretilen Op Sanat çalışmaları, özellikle teknolojik sanatla ilgilenen ressam, bilim adamı, video sanatçısı, grafik sanatçısı, heykeltıraş, performans sanatçıları tarafından bilgisayar ortamına aktarıldığı ve hareket, vibrasyon, yanıp sönme, üç boyutluluk, derinlik ışık gölge oyunları gibi optik yanılsamaları olan görüntüler elde ettikleri izlenmektedir. Dijital teknolojinin kullanımı sonucunda üretilen ön ve araka plan yanılsamasına dayanan optik yanılsamalar izleyiciler üzerinde gizli görüntüyü algılama tutkusu, haz duyma, heyecan, gülme, kaygılanma, sinirlenme, baş dönmesi, mide bulantısı, irkilme, duraklama gibi fiziksel ve ruhsal etkiler yarattığı gözlenmektedir. Ayrıca, dijital teknolojilerin kullanılması sonucunda, Op Sanat'ta dinamizmi arttıran kendine has teknolojik ve kurgusal bir estetik yapı oluşturduğu dikkat çekmekte, karşı koyma, ironi, eleştiri, içsellik, belirsizlik, gelecek, kopya etme, kendine mal etme, enerji, değişkenlik, tekrar, fantastik, gerçeküstü, sanal gibi kavramsal temalar görülmektedir.

KAYNAKÇA

Beksaç, E. (2000). Avrupa Sanatı'na Giriş, Engin Yayıncılık, İstanbul.

Cork, R. (2003). "Ever-increasing Circles", Newstatesman, Art&Boks, London.

Danon, M. www.maggiedanon.com/opart.htm, 28.4.2006.

Keser, N. (2005). Sanat Sözlüğü, Ütopya Yayınevi, Ankara.

King, M. (2002). "Computers and Modern Art: Digital Art Museum", Creativity and Cognition, Eds: Ernest Edmonds, Linda Candy, Terence Kavanagh, Tom Hewett, Lougborough University, ACM Pres, New York.

Krausse, A.C. (2005). Rönesanstan Günümüze Resim Sanatının Öyküsü, Çev: Dilek Zaptcıoğlu, Literatür Yayıncılık, İstanbul.

Lynton, N. (2004). Modern Sanatın Öyküsü, Çev: Cevat Çapan, Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Martin, C. (2003). "Optical Alchemy", Nature, Vol. 424, Nature Publising Group, London.

Moody, T. (1998). "Op Art in the 90s", Very Magazine, Vol. 3.

Moody, T. "Op Art in the 90s", http://www.digitalmediatree.com/tommoody/op90s/, 25.09.2006.

Reichardt, J. (1997). "Op Art", Concepts of Modern Art, Ed. Nikos Stangos, Thames and Hudson, London.

Rona, Z. (1997). "Op Sanat", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Hürriyet Ofset, İstanbul.

Ruhrberg, K. (2005). Art of the 20th Century, Ed. Ingo F. Walther, Volume I, Taschen, Bonn.

Sözen, M. - Tanyeli, U. (2003). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kit., İstanbul.

Yılmaz, M. (2006). Modernizmden Postmodernizme Sanat, Ütopya Yayınevi, Ankara.

Zanker, J. M. (2004). "Looking at Op Art From a Computational Viewpoint", Spatial Vision, Vol. 17, No: 1-2, Netherlands, 2004.

Zanker, J. M.-Walker, R. (2004). "A New Look at Op Art: Towards a Simple Explanation of Illusory Motion", Natur Wissenschaften, Volume 91, Number 4, Springer-Verlag, Berlin.

Ziss, A. (1984). Estetik, Çev: Yakup Şahan, De Yayınevi, İstanbul.

Resim- 1: Victor Vasarely, Zebres, 1939.

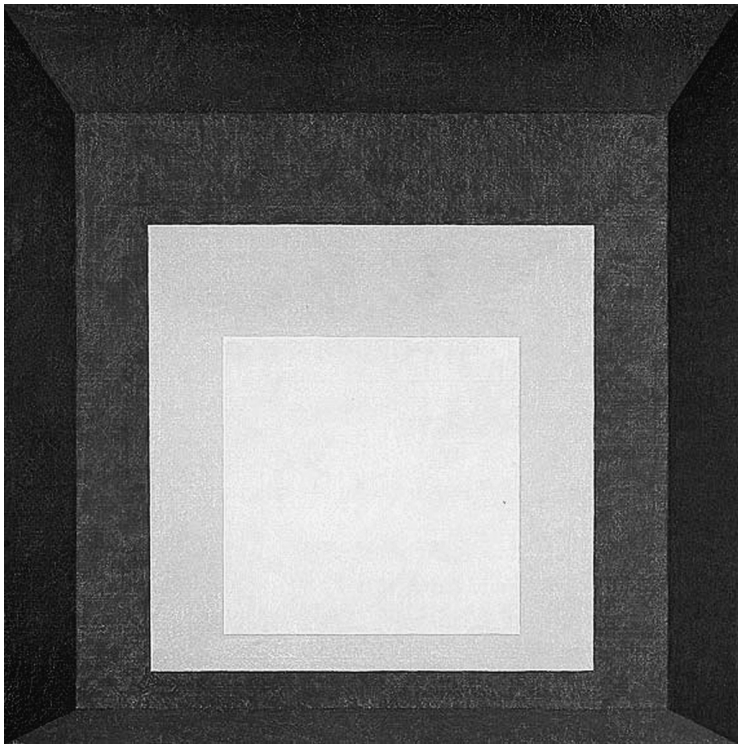

Resim- 2: Josef Albers, Homage To The Square: Apparition, 1959.

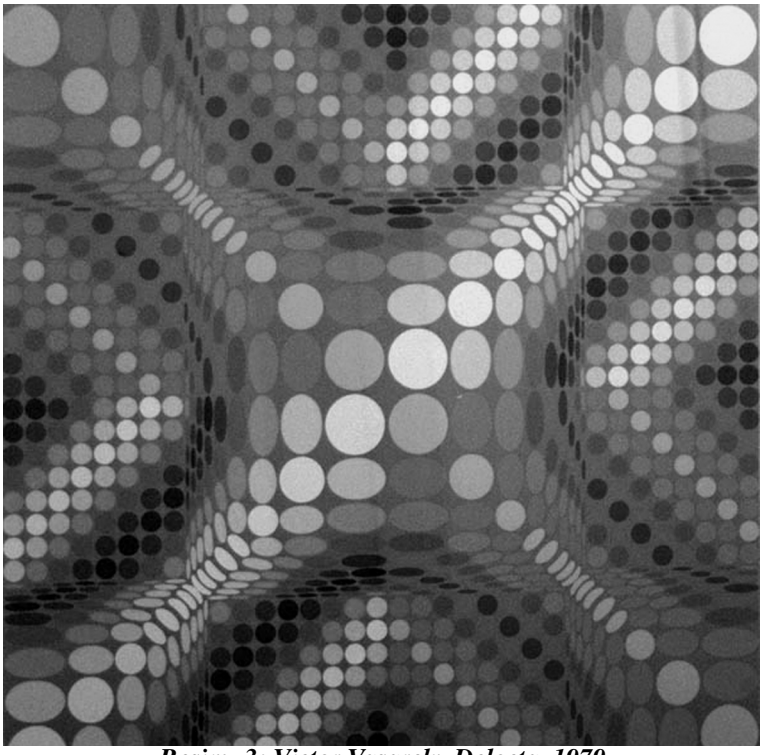

Resim- 3: Victor Vasarely, Delocta, 1979.

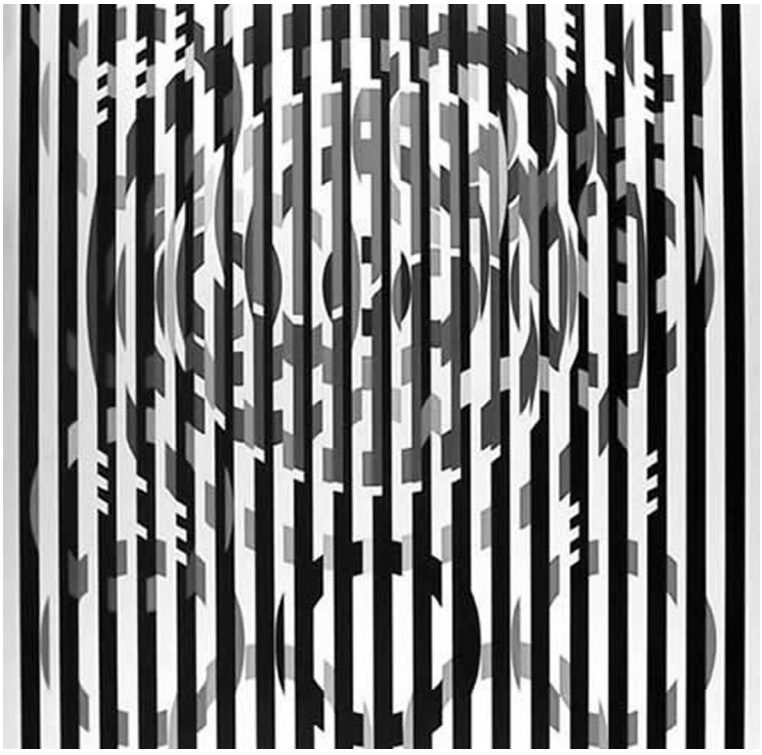

Resim- 4: Yaacov Agam, Message of Peace, 1988.

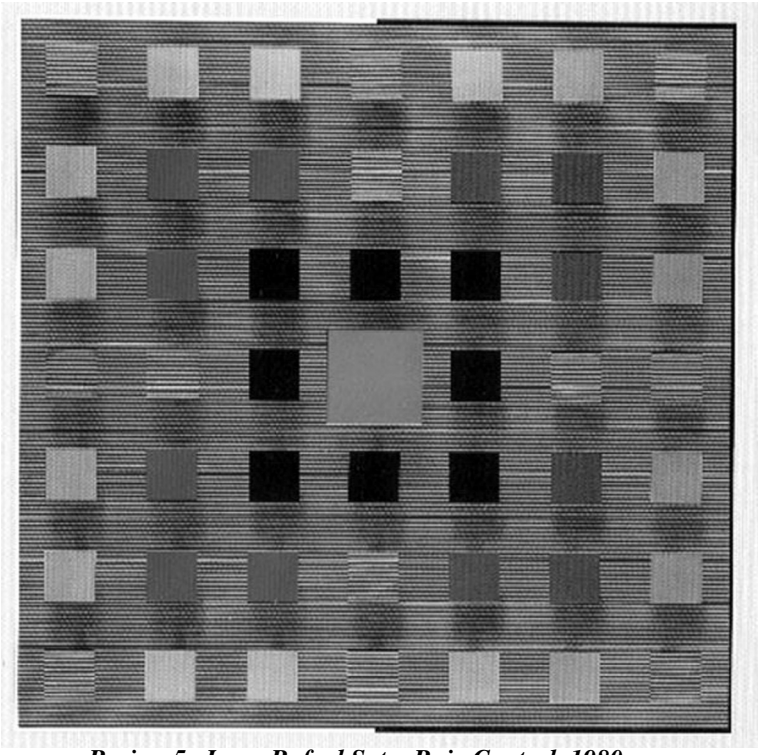

Resim- 5: Jesus Rafael Soto, Rojo Central, 1980.

Resim- 6: Kenneth Noland, This, 1958-59.

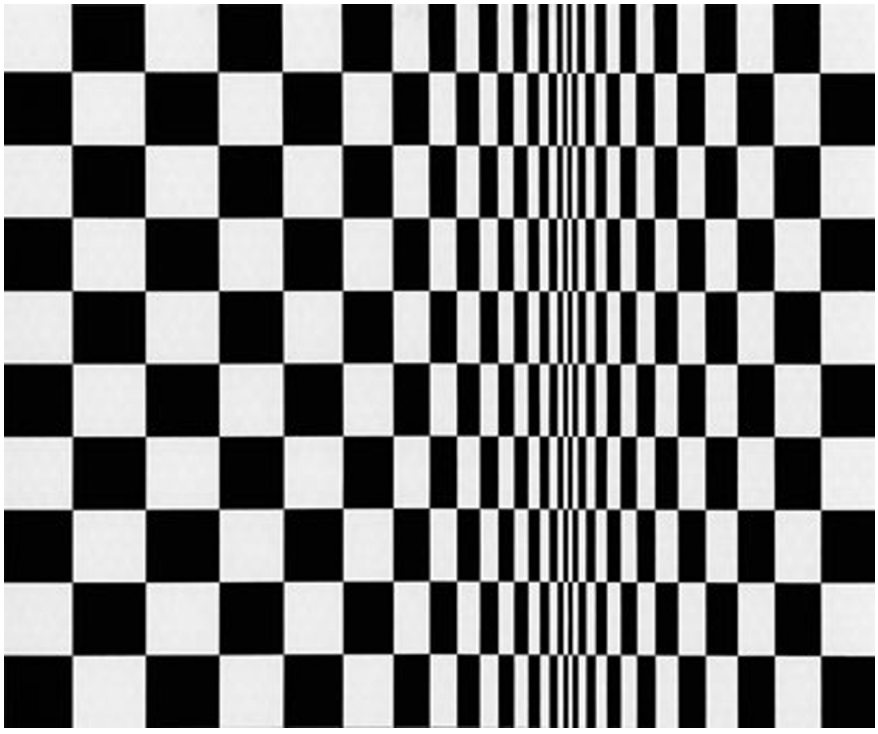

Resim- 7: Bridget Riley, Movement in Square, 1961.

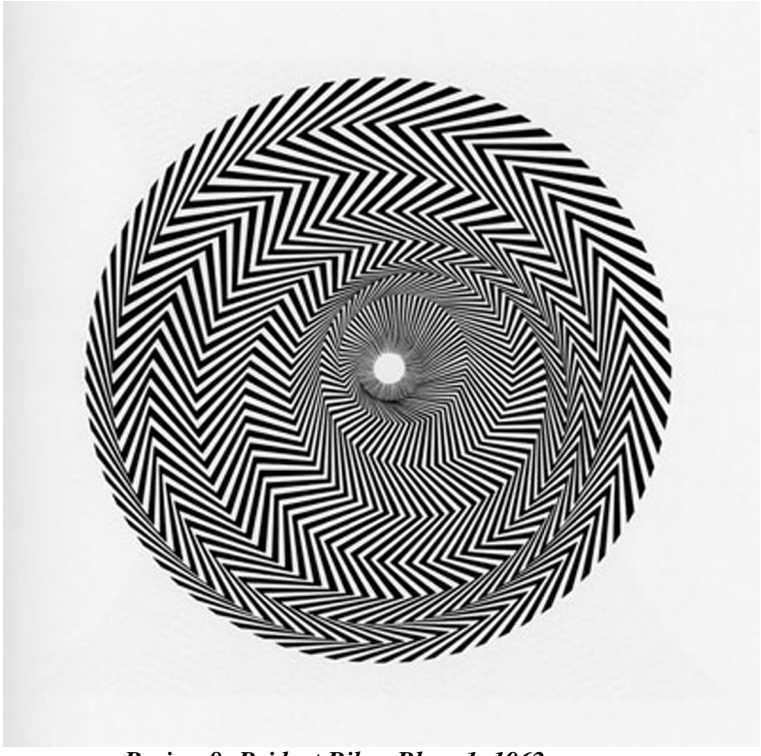

Resim- 8: Bridget Riley, Blaze 1, 1962.

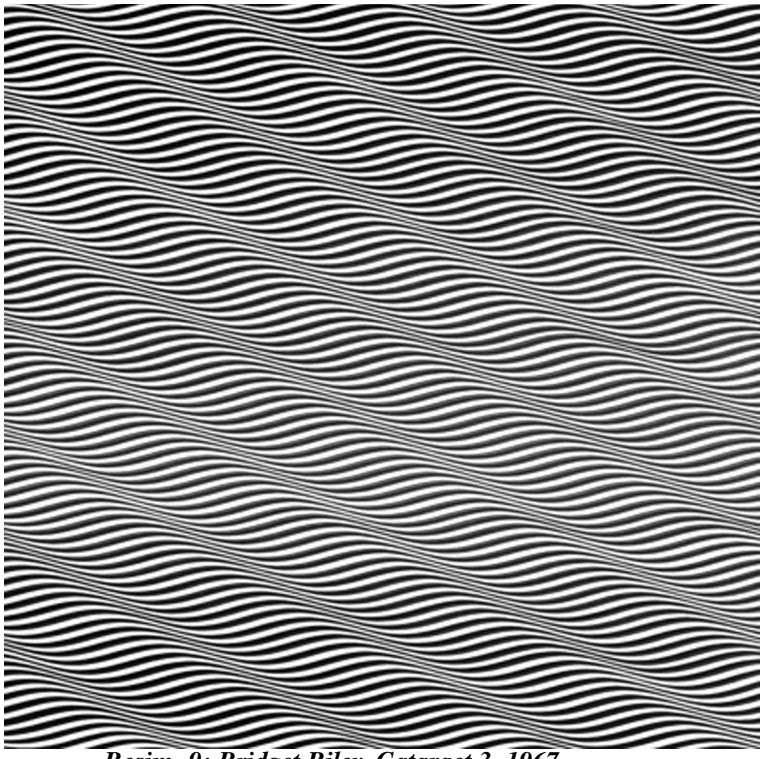

Resim- 9: Bridget Riley, Cataract 3, 1967.

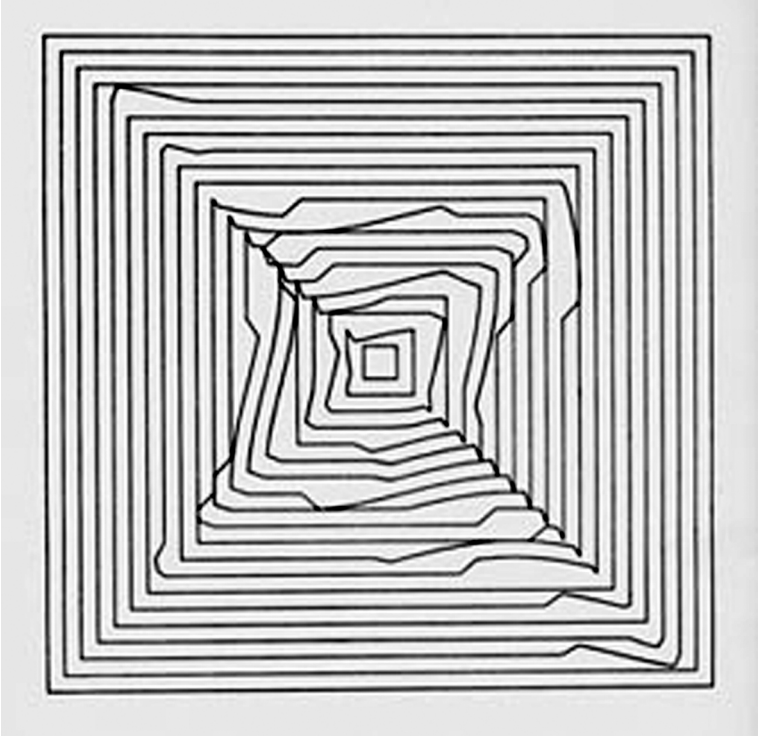

Resim- 10: Vera Molnar, Algorithmic Drawing, 1990.

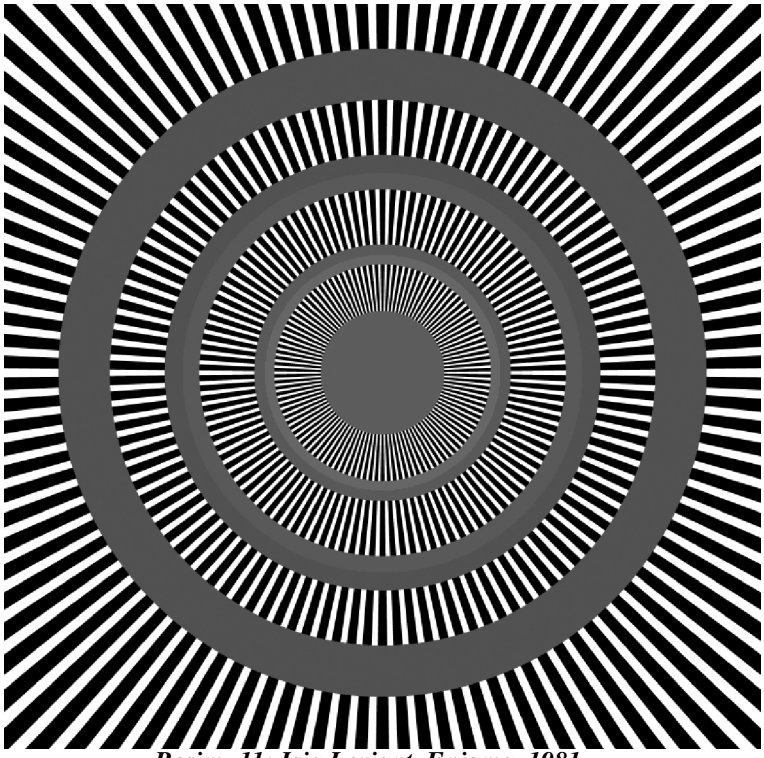

Resim- 11: Isia Leviant, Enigma, 1981.

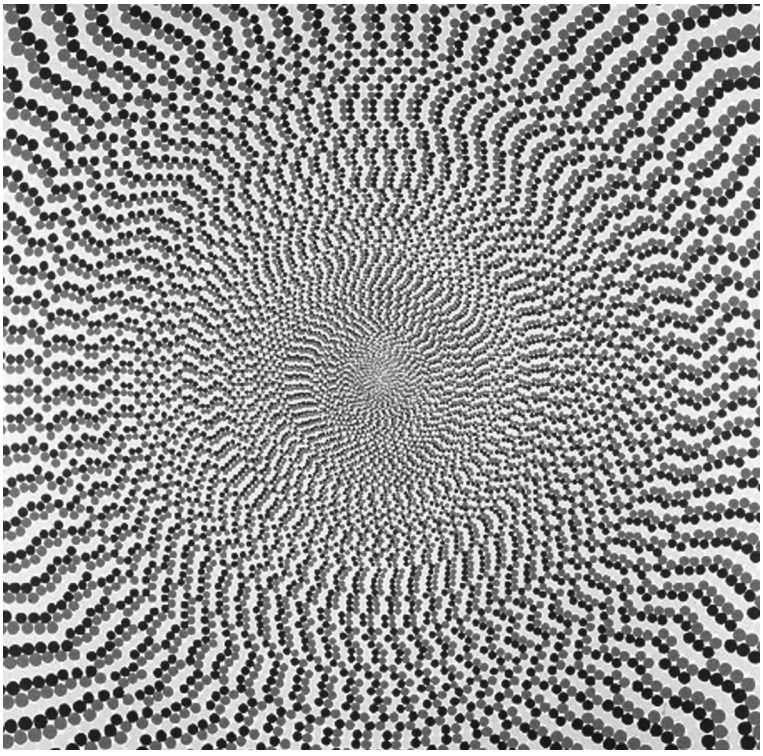

Resim- 12: Isia Leviant, Enigma, 1981.

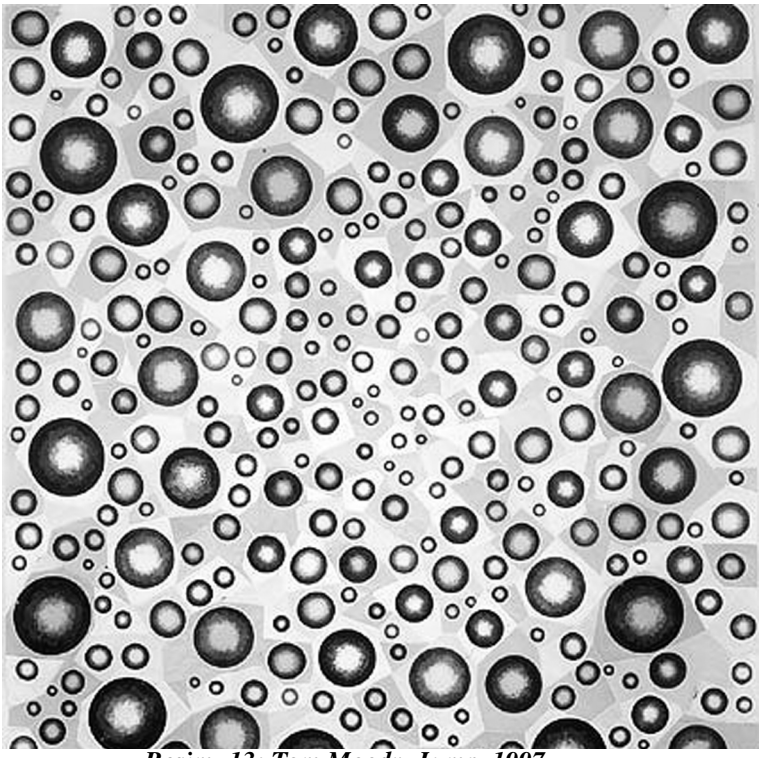

Resim- 13: Tom Moody, Jump, 1997.

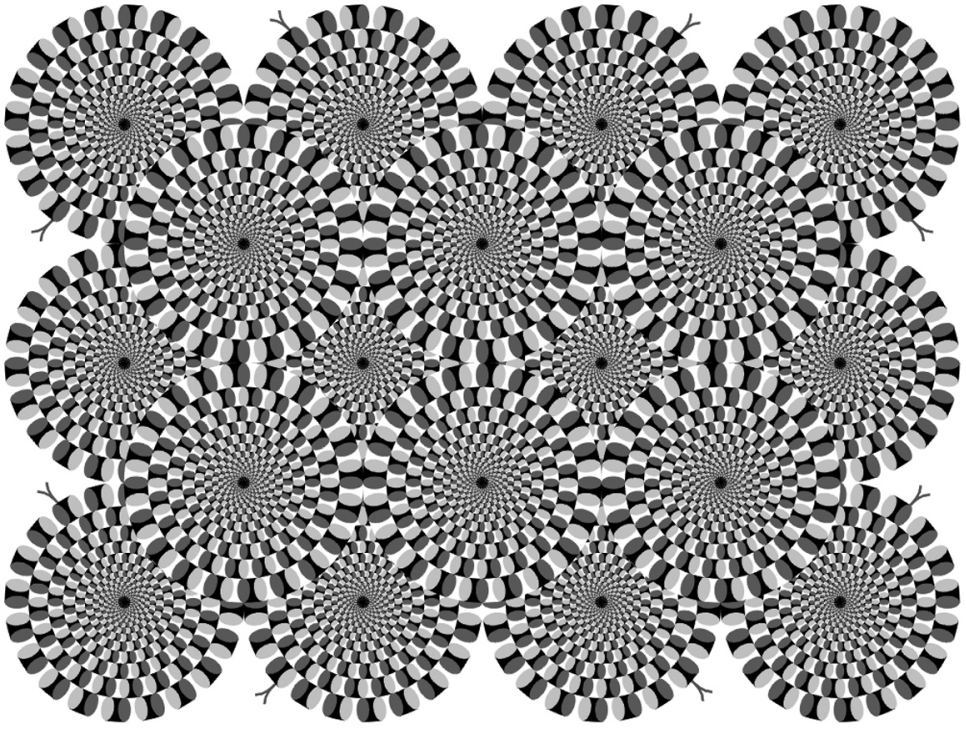

Resim- 14: Akiyoshi Kitaoka, The Rotating Snake, 2003.

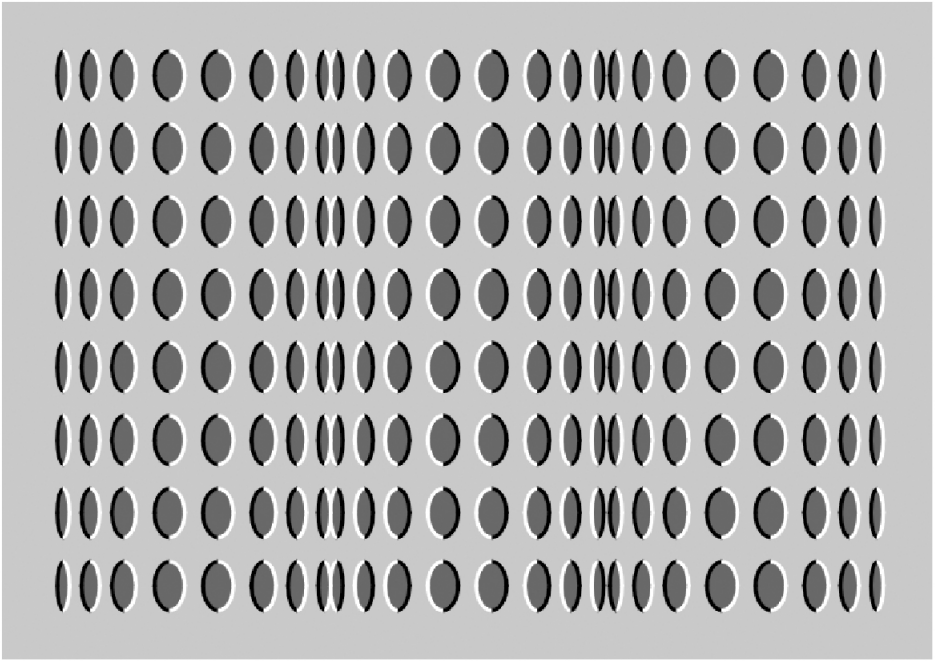

Resim-15: Akiyoshi Kitaoka, Rollers, 2004

Resim – 16: Maggie Danon, Op Art, 1998.

Resim-17: Maggie Danon, Op Art, 1998.

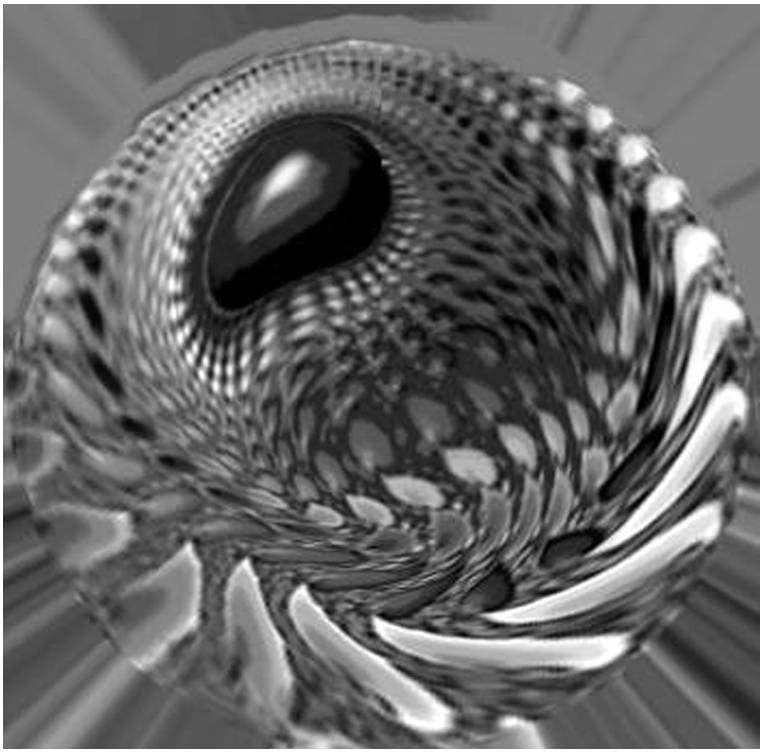

Resim- 18: Maggie Danon, Op Art, 1998.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 419-466 (2007)

POSTMODERN ÖĞRETİ VE BiR POSTMODERN ROMAN ÇÖZÜMLEMESİ: KARA KİTAP/ ORHAN PAMUK

Doç. Dr. Nilay IŞIKSALAN*

ÖZ

20. yüzyıl başlarında roman estetiği, geleneksel (yansıtmacı) roman estetiğinden farklılıklar gösterir. Biçim, kurgu, imge, anlatı teknikleri ve zaman algısı konusunda. İletişim, bilişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler insanların yaşam biçimlerini ve dünyayı algılama tarzlarını değiştirir. Eski ile yeni, sıradan ile olağanüstü, madde ile metafizik, gerçek ile kurmaca, yüce ile çıkarın birbirinin içine geçtiği değerler çatışmasında, elitizmin yanında popülizm de onay görür. Çeşitli tartışma ve eleştirilere yol açsa da yeni düşünce ve yaşam tarzı, postmodernizm, topluma yerleşir. İlk kez 1960'lı yıllarda Amerika'da dillendirilen postmodern edebiyat terimi, bir yeni edebiyat estetiği olarak üstkurmaca (metafiction) sözcüğüyle karşılanır. Seçkinci edebiyat ile eğlencelik (trival) edebiyat arasındaki uçurumu kapatan postmodern yazar, sanatı bir oyun olarak kullanır, mutlak doğruları ve meta anlatıları sarsar. Temel felsefesinde yer alan çoğulculuk, farklılıklara hoşgörüyle bakma, onun varlığını kabul etme gibi demokratik bir açılımı pekiştirir. Türk romanında, Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar'ı ile başlayan köklü değişim, 1990'lı yıllardan sonra Orhan Pamuk'un Kara Kitap'ı ile postmodern çizgide gelişir. Bu nedenle adı geçen roman, inceleme konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: *Üstkurmaca, kendi olma, bellek, yaratıcı yazma.*

POSTMODERN TRAINING AND AN ANALYZING OF THE POSTMODERN NOVEL: KARA KİTAP/ BY ORHAN PAMUK

ABSTRACT

At the beginning of 20. century, novel esthetics shows differences from traditional (reflectional) novel esthetics in respect of form, editing, image, narration, technigues and time perception. Developments in communication, data processing and transport technologies effect the life styles as well as perception styles of human beings. Beside elitism, populism also obtains approval within the confliction between old and new, ordinary and extraordinary, material and metaphysics, reality and fiction, noble and judgements in which interests are coincide. Although it leads some discussions and criticism, the new life and thinking style postmodernism, establishes in the society. The postmodern literature term said orginally in United States in 1960's corresponds the word of "meta fiction" as a new literature esthetics. The postmodern writer who removes the rift between elitical literature and trival literature, plays the literature as a game and shakes the absolute trues and meta narrations. Pluralism in its basic philosphy consolidates the a democratic declination like approaching differences by tolerating and by accepting its existance. The deep-seated change started with "Tutunamayanlar" by Oğuz Atay in Turkish literature develops in the postmodern line with "Kara Kitap" by Orhan Pamuk after 1990's. Therefore, the said novel has become the subject of study.

Keyword: *Metafiction, being oneself, memory, creative writing.*

* Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Eğitim Araştırmaları Merkezi emekli eğitim uzmanı., e-mail: sevim_n@hotmail.com

1. GİRİŞ

20. yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler köklü bir değişimi başlatır. Newton fiziğindeki temel ilkelerin kuşkulu kılınması, Einstein'ın görecelik kuramı, Heisenberg'in zaman, mekân ve uzam kavramlarındaki algı farklılığına koşut olarak evrendeki varlıkları göreceli algılayışla ilgili bulguları, yeni bir doğabilim eğilimine işaret eder. Buna Freud ve Jung'un bilinçaltı ve düşler, simgeler, fanteziler üzerine temellenen psikanaliz kuramlarını da ekleyebiliriz. Yüksek teknolojik ürünlerinin toplumsal yaşama egemen olması, bilişim ve iletişim araçlarının yaygınlaşarak insanın yaşamının bir parçası olması **yeni bir gerçeklik anlayışının** varlığını ortaya koyar.

Yeni gerçeklik anlayışı, 20. yüzyıl estetiğinde de köklü değişimlere yol açmada fazla gecikmez. Geleneksel edebiyatın estetik ilkelerinden tamamen kopan **20. yüzyılın avangardist edebiyatı kendi** estetik anlayışını getirerek değişimin habercisi olur. Franz Kafka, James Joyce, Virginia Woolf, Robert Musil, Marcel Proust ve öteki romancılar, yeni gerçekçiliği, edebiyat düzlemine taşırlar. Romanın içerik ve biçim kurgusunda, anlatı tekniklerinde değişiklikler yaparak modernist romana zemin hazırlarlar. "Roman, bir edebiyat türü olarak tarihsel geçmişindeki en büyük paradigma değişikliğini yaşamaktadır. 20. yüzyıl başında, edebiyat bilimi, onun **modernist** olduğunu söylüyordu" (Ecevit, 2001, s.40).

Burada modern sözcüğünden türemekle birlikte aralarında derin anlam farklılıkları olan modernizm, modernite ve modernist kavramlarına açıklık getirmek gerekecektir. Görüşleri yaygın bir kabül gören kimi araştırmacılar, Rönesansla başlayarak 18. yüzyılı içine alan toplumsal, sanatsal, kültürel gelişmeyi kapsayan döneme **modernite**, 20. yüzyılın ilk yarısında görülen estetik avangardizme de **modernizm** demektedirler (Ecevit, 2001, s.41). Bu nedenle, 20. yüzyıl romanı için de estetik yapısındaki köklü değişimden ötürü **modernist roman** terimini kullanmak uygun bulunur. (Modernite ve modernizm konusunda sosyolog ve düşünürlerin görüşlerini derleyen ayrıntılı bilgi için bakınız, Mehmet Küçük, Modernus Versus Postmodernus, 2000, s.135-152).

2. MODERN ESTETİĞİN İLKELERİ VE ROMAN

18. yüzyılın aydınlanmacı modernizmin estetiğine karşı bir yaklaşım olan 20. yüzyıl estetik modernizminde roman, geleneksel roman estetiğinden ayrılarak köklü değişimler geçirir. Geleneksel roman estetiği ve kurgu özelliğinden farklılıklar gösteren modernist romanın temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Aristo'dan beri süregelen **yansıtmacı estetik(mimetik estetik)**, yerini **biçimci estetiğe** bırakmıştır.

2. Modernist roman estetiğinde, geleneksel romanın ana kurgusundaki **olaylar zinciri** yer almaz. Konuya bağlı olarak olay gerilimi de yoktur. Gerçekçilik yansıtma biçiminde değil, yabancılaştırılarak yeniden kurma biçiminde sunulduğundan deneysel biçimcilik ön planda gelir. Bu bağlamda metin yeniden üretilir.

3. Modernist romanda **anlam değil, imge önemlidir.** Geleneksel romandaki anlam, yerini imgeye veya imgesel yapı parçacığına bırakmıştır. Geleneksel romanda metni ayakta tutan kahraman, öykü ve anlam olduğu halde modernist romanda biçim ve imgesel yapıdır. Bu, gelenekselden farklı, gerçek anlam bağlarından tamamen kopmuş, kendi doğallığı içinde, kendine özgü kurallar içinde yer alan, yeni bir dünyaya ait olup onun karakterini taşıyan modern ve yeni bir imgedir. Kafka'nın anlatılarında geçen

böcekleşen insan imgesi, Gregor Samsa gibi. Geleneksel imgenin, dış dünya gerçeğiyle bağlantılı olan alegorisi ile daha özgür ve öznel çağrışımlara açık olan ama gerçekle bağını tamamen koparamamış imgesi modernist edebiyatın doğası gereği giderek özgürleşir, bağımsızlaşır. "Modernist imge, katıksız bir yaratıdır"(Ecevit, 2001, s.54).

Modern imgenin anlamlandırılması ve yorumlanması okurun zihinsel üretimine açıktır. Postmodern romanın öncülerinden Alain Robbe-Grillet fantazm ve öznel imgeyle dolu, karmaşık yapıdaki roman kurgusuyla okuyucunun kafasını karıştırır. (Baldıran, 2002, s.58). Esasen 20. yüzyılın romanları imge, simge, işaret, alegori gibi tüm metaforik kullanımları içlerinde barındırırlar. 19.yüzyıldan beri yansıtmacı estetikte de yaygın biçimde kullanılagelmiştir Ancak, modernist imge, simge ve işaretler, özgün yaratı ve çok yönlü anlam çağrışımları açısından geleneksel özelliklerinden farklılık gösterirler (Ecevit, 2001, s.48-54; Wellek- Varren, 1993, s.160-163; Stevick, 1988, s.304-309).

4. Metinlerden oluşan bir dünya kurmak zorunda olan modernist romancının öncelikli sorunu zaman kurgusudur. Oluşturacağı yeni kurmaca metinde bilincin veya bilinçaltının zamanını nasıl kurgulayacağını düşünür. Bireyin geçmişle ilgili anıları, düşleri, fantezileri olduğu gibi geleceğe dönük tasarıları, beklentileri, özlemleri de vardır. Bütün bunlar zamansal bir sıralama içinde aynı anda yer almayabilir. Geçmiş, an ve gelecekle ilgili malzemeyi kullanarak metinsel bir dünya yaratmak isteyen romancı, belirlediği zaman ve mekânda dolaşabilmek için birtakım anlatı denemeleri yapar, değişik **anlatı teknikleri** uygular. Modernist romancının en sık uyguladığı anlatı tekniklerinin başında **içmonolog (**interior monologue)(Aytaç, 1999a, s.40), -sessiz monolog da denebilir (Aytür, 1974, s.61)- , **bilinç akımı** (stream of consciousness) (Moran, 2000, s.64; Aytür, 1974, s.62; Aytaç, 1999a, s.41; Aytaç, 1999b, s.71; Yalçın, 2003, s.77; Tekin, 2001, s.269-275), **geriye dönüş** (Aytaç, 1999b, s.75; Tekin, 2001, s.234-238), **kolaj, montaj, edebî alıntı ve leitmotiv** (Aytaç,1999a, s.50-53) gelir.

Dış dünya ile iç dünya arasındaki gidiş gelişlerde çağrışımlar, semboller, anılar ve fantezilerle bilinçaltını devindiren romancı, soyut olay, kavram ve zamanı kurgulamanın zorluğunu yaşadığı için zamanı göreceli kullanır, kişisel buluşuyla **bireysel anlatı tekniği de** oluşturabilir. Romanında tüm olaylar dizisini belli bir düzen ve sıra içersinde veremeyen romancı, bir anlatıdan ötekine geçerken anlatı ve anlam kopuklukları yaratır, zaman kesitlerini yığın biçiminde birbirine ekler. Olaylar arasındaki bağlantıyı da 'bir süre sonra, ertesi gün, onu en son gördüğümde' gibi belirsiz zaman söylemleriyle ifade etmeye çalışır (Butor, 1991, s.136-137).

5. Modernist romanda değişime en çok uğrayan ögelerin başında **zaman algısı** gelir. Romancı, zamanı, bireyin iç dünyasına, belleğine veya bilincine taşıyarak bu kavrama yeni bir boyut katmıştır. "...onlar, insanı, zamana değil, zamanı, insana, insanın bilincine taşımışlardır. Daha önceleri fark edilmeyen 'bilinç', 'bilinçaltı' dünyaları, onların keşif alanı olmuş ve gerçekleri, bu alanın terbiyesinden geçirerek, filtre ederek anlatmışlardır" (Tekin, 2001, s.123). Burada Freud, Jung ve Adler gibi psikanalistlerin ortaya koyduğu araştırma verileri, Einstein'in görecelik ilkesi, Max Planc'ın kuantum kuramı, Bergson'un sezgicilik kuramı, 20. yüzyıl romanındaki zaman algısının değişiminde büyük ölçüde etken olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Zaman ve mekan kavramı ile nesnenin konumu konusunda bireyin bilincinde ve bilinçaltında yeni algılar, yeni bakış açıları yaratmıştır.

Çağdaş romanda işlenen konuya ve bireyin karmaşık ruh haline göre **zamanın kullanımı** değişime uğramıştır. Zaman, kimi romanda süre kısaltılarak geriye döndürme biçiminde kullanılmış, bir hayatlık yaşantı bir güne veya birkaç saate indirgenmiş, kimi romanda "birgün, birkaç gün, o gün" gibi kesinlik ifade etmeyen belirteçlerle genişletilmiş ve belirsizleştirilmiş, kimi romanda da zaman katmanlarını iç içe geçirme gibi kullanımlar görülmüştür. Türk edebiyatında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur,

Adalet Ağaoğlu'nun Ölmeye Yatmak, Aysel Özakın'ın Alnında Mavi Kuşlar, Oğuz Atay'ın Bir Bilim Adamının Romanı, Peride Celâl'in Kurtlar adlı romanları sözü edilen kullanımlara örnek oluşturmaktadırlar. Zaman algısındaki görecelik, zamana ilişkin çeşitli açıklamalara ve yorumlara yer vermek, yeni bir roman çeşidini **"zaman romanını"** ortaya çıkarmıştır" (Aytaç, 1995, s.30). Dahası, "zamanı romanlarında başkişi konumunda işleyen modernist yazarlardan da söz etmek mümkündür. William Faulkner, Marcel Proust, Thomas Mann, Michel Butor'un eserlerinde olduğu gibi" (Tekin, 2001, s.115).

6. Çağımızın devleşen yüksek teknolojisi çağında, **insan,** baş etmede zorlandığı hatta ürktüğü güç karşısında **yalnızdır.** Doğaya, çevresine, içinde yaşadığı topluma ve yeni teknolojik ürünlere **yabancılaşmaktadır.** Tüketim toplumunun ürün çeşitliliği ve zenginliği karşısında yetersizdir, onun tarafından kuşatılmıştır. Yeni değerler dizgesi ve kavramlarla ortaya çıkan maddenin tek egemen güç olduğu ortamda insan zayıftır.Yeni yaşam gerçeğini birbirinden kopuk parçalar halinde algılamaktadır. Elektronik medya da bu parçalı algılayışı, insan ile yaşanılan yeni dünya arsındaki kopukluğu rant kaynağı olarak sürdürmekte ve insanı bu yönde özendirerek ona hükmetmektedir.

Yalnızlık ve yabancılaşma çıkmazında bunalan insan, bireysel veya toplumsal dava peşinde koşmaz, hiçbir anlamın taşıyıcısı veya bütünleyicisi değildir. Silik kişiliklidir, edilgindir. Kişiliksizleşme ve kimliksizleşme sorunu yaşar. Her an değişime ve dönüşüme uğramaya açıktır. Geleneksel romandaki birincil konumunu ve önemini yitirmiş, metnin imgesel bütünlüğünü oluşturan ögelerden biri durumuna düşmüştür. Modernist romanda **kişiler,** belli bir somut coğrafyada değil, iç dünyalarının soyut ve kaygan zeminlerinde geçişken bir yolculuk yaparlar. Bu, konu ve olay bütünlüğü içermeyen bellek ve bilinç yolculuklarıdır.

7. Somut dünyanın gerçeğine öykünme ve onu anıştırmadan uzak, katıksız bir yaratı peşinde koşan modernist sanatçı için hiçbir şey sanat kadar önem taşımaz. Modernist sanatın çıkış noktası olan bu yaklaşım, yazara salt estetik bir dünyanın kapısını açar. Geleneksel edebiyat estetiğinde yer alan küçük uyarılar, öğreticilik, anlamlandırma, imleme yalnızca kurguladığı dünyanın sorunlarıyla, sanatın kendi sorunlarıyla uğraşan modernist romancının dışında kalan bir alandır. Anlam ve iletinin ardına düşmeden, yeni kurgu ve biçim denemeleri yaparak estetik yetkinliğe ulaşmış ürünler verir.

Modernist estetizm, edebiyatı bu anlamda **seçkinci** bir yerde konumlandırır. Bu seçkinci ve biçimci edebiyat, anlamın yitip gittiği yabancılaşma ve yalnızlaşmanın doruğa çıktığı bir çağın edebiyatıdır. Anlamı, sıradanlığın üstüne çıkarak farklı bir platformda farklı bir gerçeğin ontolojisiyle açıklamaya, daha doğrusu ortaya koymaya çalışır. "Daha genel bakarsak modernist edebî metnin tipik özellikleri, çok yönlü bakış açıları, kesik ve süreksiz anlatım, parçalı yapı, genel melezleme ve bir ahlakî ya da yazar) merkezin noksanlığı olarak sayılabilir" (Lucy, 2003, s.43).

Modernizmin temel felsefesini ve dayandığı estetik ilkeleri verdikten sonra şimdi postmodern romanın çıkış kaynağı ve ilkeleri üzerinde duralım.

3. POSTMODERN DURUM

Modernistlerin 20. yüzyılın başlarında edebiyat estetiği - özellikle romanda - ve sanatta gerçekleştirdikleri biçimsel ve kurgusal odaklı köklü değişimler yüzyılın sonuna dek sürer. Sanat ve edebiyattaki devinimin yanı sıra iletişim, bilişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmeler akıl almaz bir hızla yayılarak toplumların yapılarını, insanların yaşam biçimlerini ve dünyayı algılama tarzlarını değiştirir. Tüketim ve iletişim çağı olarak yüzyıla damgasına vuran bu teknolojik üstünlüğe karşın insanın kendisine ve çevresine yabancılaşması giderek de daha fazla yalnızlaşması sürmektedir. Fransız postmodern düşünür Jean

Françoise Lyotard'ın, "postmodern durum" biçiminde tanımladığı "olağanüstü bir toplumsal yaşamın edebiyatı" (Ecevit, 2001, s.57), modernizm sonrası edebiyattır. Gerçi modernizmin bitiş ve postmodernizmin başlangıç tarihlerinin kesinlik içermeyişini de belirtmek gerekir. " Ne modernizm ne de postmodernizm de belirli ilkeler altında sistematize edilecek birer edebiyat akımıdır.; onların başlangıç ve bitiş tarihlerini paranteze almak olanak dışıdır, çünkü estetik düzlemde modernizmin ne zaman bittiği, postmodernizmin ne zaman başladığı kesin değildir". (Ecevit, 2001, s.70). Buna, estetik düzlemde modernizmin seçkincilik, postmodernizmin de çoğulculuk üzerine kurulu sanat anlayışı, iki eğilimin aralarında görülen en ayrıştırıcı öge olmasına karşın bu iki eğilimin birbirinin içine geçen ve birlikte sergilenen özelliklerini de vurgulamak gerekir.

Modernlik, postmodernlik, modernleşme, modernizm ve postmodernizm terimlerinin kimi kaynaklarda birbirinin yerine kullanıldığına işaret eden Lyotard, tarihsel süreç içerisinde Batı toplumlarının gösterdikleri sosyo-ekonomik gelişmeler ile sanatsal ve kültürel hareketler bağlamında, kapsadıkları anlamları ve aralarındaki farkları vurgular. (Sarup, 1995, s.155-158). **Postmodernliği,** "modernlikten sonra neyin geldiğini bildirir ve modernlik ile birlikte düşünülen başlangıç halindeki toplumsal biçimlerin başlangıç halindeyken fiilen çözünmesine(dissolution) gönderme yapar" şeklinde tanımlarken onun, "çeşitli bireysel ve toplumsal kimlik biçimlerine vurguda bulunduğunu" belirtir (Sarup, 1995, s.156). **Postmodernizmi** de "kapitalist kültürde özellikle günümüzde sanatlarda gelişen harekete verilen bir ad" olarak tanımlarken, sanatta postmodernizmin başlıca merkezî özelliklerini şöyle açıklar: sanat ve gündelik yaşam arasındaki sınırların silinmesi; elit ve popüler kültür arasındaki sıradüzensel ayrımın çökmesi; biçemsel eklektizm ve kodların karışımı. Bu bağlamda parodi, pastiş (pastiche), ironi ve oyun öne çıkan izleklerdir (Sarup, 1995, s.158).

Postmodern Durum (The Postmodern Condition) adlı kitabında, postmodern edebiyat kuramını, dil oyunları açısından ele alan Lyotard, içinde yaşadığı çağı, "postmodern çağ" olarak tanımlayarak tarihi gerekçesini ortaya koyar. Lyotard, 1950'li yıllardan bu yana tüm bilgi üretim ve kullanım biçimleri açısından, "Tinin diyalektiği, anlamın yorumbilimi, rasyonel ya da çalışan öznenin kurtuluşu ya da refah yaratımı gibi bazı büyük anlatılara alenî müracaatla söylemleri meşrulaştırmayı imkansız hale getiren bir **meşruiyet krizi** ortaya çıkardığını" belirtir (Lucy, 2003, s.95; Sarup, 1995, s.174). Bu yeni dönemde, "gerçeğin" belli bir söylemin dışında, kendi kural ve yöntemlerine bağlı olduğuna dikkat çeker. Meşruiyet krizinin, bilmin kuralları ile anlatı kurallarını uzlaştırma yetersizliğinden çıktığını belirten düşünür, bilimsel bilgi ile anlatısal bilgi arasındaki farkı dil oyunları açısından yorumlar.

İçinde yaşadığımız çağda artık, Hegel ve Marx'ın üst anlatılarını veya büyük anlatılarını (grands récits) güvenilir bulmadığı için reddeden Lyotard (Sarup, 1995, s.174) küçük anlatı ve öykülere yönelir ki bu da kapitalizmle birlikte gelişen bireyin, karmaşık toplumu parçacıklı algılamamızın bir göstergesi olabilir. Nitekim, 1950'li yıllarda Amerika'da kısa öykünün, yeni bir biçim olarak önem kazanmasını, kısa kurmaca anlatıların revaçta olduğunu belirten postmodern yazar İhab Hassan'a katılmak yanlış olmayacaktır (Lucy, 2003, s.128-129).

Uzun soluklu yapısı olan ve çeşitli iletiler taşıyan meta anlatılara karşı olan Lyotard'a göre, **"küçük", "büyükten"** iyidir. Kurallar ve bağlamlar tarafından sınırlandırılmayan, karşı veya olası bağlamlara da açık olan küçük anlatılar, bütünselleştiren ve çözüm üreten büyük anlatılardan daha iyidir. Çünkü onların kuralları ve yöntemleri, daha açık ve belirlenebilir durumdadır. Küçük olduğu sürece, anlatı daha açık, göndergeleri ve bağlantı yaptığı öteki ögeler daha belirgin olacaktır. Lyotard, küçük anlatı olarak gördüğü deyimleri (phrases), dil oyunları açısından da inceler (Lucy, 2003, s.110-111; Sarup, 1995, s.174-175; Doltaş, 2003, s.24).

Toplumun ve bireyin yaşamının her alanını kapsayan bu değişimde eskiyle yeninin, evrensellikle ulusallığın, madde ile metafiziğin, yüce ile çıkarın, olağanüstülük ile sıradanlığın, benlik ile üstbenliğin birbiri içinde eridiği bir **kültür ve değerler karmaşası** yaşanmaktadır küreselleşen dünyada. Aydınlanmacı modernizmin hiyerarşi ve sınıflamaya dayalı mutlak değerleri ve kuralları, meta anlatıları (büyük anlatılar) büyük ölçüde sarsılır. Karşıtlıkların ve farklılıkların, hiyerarşik yapı olmaksızın yan yana geldiği, varlıklarının kabul edildiği bir süreçtir. Önceleri benimsenmeyen, değer görmeyen, ikincil konumda bulunan eğilim ve görüşler, seçenekli değerler olarak kabul görmeye, saygın görüşlerle birlikte toplumdaki yerini almaya başlar. **Elitizmin/seçkinciliğin** yanında **popülizm** de onay görür. Geniş kapsamlı bir **demokratik kültür yelpazesi** açılır. Ancak, ilkesizlik, ülküsüzlük, düzeysizlik, aşırı maddecilik, ne pahasına olursa olsun ekonomik gücü elinde tutma ve bu yolla saygınlık kazanma, kısacası yozlaşmış bir düşünce ve yaşam biçimi, beraberinde etik, estetik ve moral değer çöküntülerini getiririp kıyasıya eleştirilere yol açar. "Çünkü post-modern düşünce biçimi sanatta alışılmış estetik ölçüleri bir kenara bırakarak sanatsal atmosferi ortadan kaldırmaya yönelir ve bir uyumsuzluk ortamı meydana getirmeye çalışır. Geleneksel sanat anlayışının özünde var olan uyumu yok eder. Özenle oluşturulan anlatımların yanında kaba sözlerin, küfürün, argonun, pornografik ögelerin kullanılmasına tanık olunabilmektedir. Postmodern kültür ticaretin, teknolojinin ve bilimsel kültürün sanatsal kültürle birleşmesi olarak da düşünülebilmektedir" (Ertem, 1999, s.105). Getirdiği tüm olumsuzluklarına karşın, yukarıda sözü edilen yeni dünya bakışı ve yaşam biçimi, **postmodernizm,** topluma yerleşir. Temel felsefesinde yer alan, farklılıklara hoşgörüyle bakma, onun da varlığını kabul edip tanıma anlamındaki **çoğulculuk ilkesi,** toplumda **demokratik bir açılımı** gerçekleştirmesinin ötesinde, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra edebiyat ve sanatın aşağı yukarı her alanına da yansır. "Başka türlü"nün varlığını kabul edip ona hak tanıyan, çoğulculuğu, uzaklık kavramını değiştiren "çağ teknolojisinin başarısı" olarak değerlendiren Aytaç, postmodernizmin bu ilkesini, göç olgusuyla da ilişkilendirir (1995, s.51) İş ve geçim kaygısıyla aralarında Türkiye de olmak üzere Doğu ve Uzakdoğu ülkelerinden gelerek, Batı Avrupa ülkelerine göç eden karmaşık nüfus nedeniyle Avrupa ülkeleri çok sesliliğin, çok kültürlülüğün, kısacası çoğulculuğun merkezi haline gelmiştir (Aytaç, 1995, s.52-53).

Jacques Lacan, Michel Foucault, Jacques Derrida, Roland Barthes, Jean Françoise Lyotard, Jean Baudrillard gibi isimler, çeşitli bilim dallarını postmodern düşüncenin etkisiyle yeniden ele alıp yorumlarlar.

Benlik ile dil arasındaki ilişkiyi, benlik ve kimlik sorunu açısından inceleyen **Lacan,** yapısalcılık ile fenomenolojiyi (görüngübilim) kaynaştırır. Freud'dan etkilenen ama onun kuramına da eleştirisel yaklaşım getiren psikanalizmi yeniden yorumlar. Yapıbozum yöntemini savunan postmodern düşünür **Derrida** ise, anlamı dilbilimsel açıdan değerlendirir. **Nietzsche,** kişinin varoluş süreci, bulunduğu yer ve durumu üzerine bilinç geliştirmesi, kendine dönmesi, ahlâk, seçme ve irade kullanımı konularını irdeler. Toplum bilimleri ile iktidar ve bilgi arasındaki ilişkiler üzerinde duran **Foucault,** iktidarı, bilginin üretimi için zorunlu görür ve toplumsal ilişkilerin doğasında bulunan bir özellik olarak değerlendirir (Sarup, 1995, s.91-93).

Postmodernliğe geçiş sürecinde, üretim, tüketim, değişim ve bireyin gereksinimleri konularına farklı bir bakış açısı getiren **Jean Baudrillard, simulacra** (taklit) veya kendileri dışında hiçbir göndergesi ya da temeli olmayan örnekçelerden oluşan bir dünyadan söz eder. Kuramcının **"hipergerçek"** dediği postmodern gerçek, göstergelerin değil, "simulacranın sürekli deviniminde, egemenliğin, güncel gerçeklikten sanal olana geçtiği" gerçektir (Lucy, 2003, s.70; Doltaş, 2003, s.25). Medya ve tüketim toplumunda insan, dış dünyadan imgeleri ve üst taklitçiliği almış olup postmodern kültürün kuşatıcılığındadır. "Bu kültürde, geleneksel ayrılıklar ve sıradüzenler çökmekte; çok kültürlülük onay görmekte; dolmuş edebiyatı, popüler ve ayrım göklere çıkmaktadır" (Sarup, 1995, s.198).

Roland Barthes ise anlamın tümüyle öznel düzlemde, okuyucu ile metnin karşılıklı etkileşiminden ortaya çıktığı görüşünü savunur (Ecevit, 2001, s.63). Barthes'e göre, sanat ürünleri, bilgilendirme amacıyla yazılan ürünlerden farklı değildir, yazılı veya görsel yapıtların estetik değerlerini belirleyen, onları izleyen ve algılayan öznedir, çünkü nesneyi alımlarken ona kendi özelliklerini aktarır, görüşündedir" (Doltaş, 2003, s.26). Yapısal dilbilim ilkelerini antropolojiye uygulayan **Claude Lévi-Strauss,** dillerin yapıları üzerindeki araştırmalarıyla tanınır.

4. POSTMODERN EDEBİYAT

Postmodernizm, tüm bilim dalları ve disiplinlerin olduğu gibi edebiyatın da gündemine oturur. Postmodern roman terimi, ilk kez Amerika'da **İhab Hassan** adlı edebiyat eleştirmeni tarafından, 1960'lı yılların başında ortaya atılırak postmodern edebiyatın alt yapısı oluşturulmaya başlanır. Postmodern terimi, İhab Hassan'ın 1971 yılında yazdığı **The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature** (Orfeus'u Uzuvlarına Ayırmak: Postmodern Edebiyata Doğru) adlı kitabı basılana kadarki süreçte Amerikan edebiyatındaki yeni yönelimleri tanımlamak için kullanılmışsa da kitabın yayımlanmasına kadar, mevcut edebiyat anlayışı ve uygulamalarına getirilen eleştirel söylemin ifadesi olarak yaygın bir kabul görmemiştir.

Yeni edebiyatı tanımlamak için kullanılan **metafiction** terimi, kurmacanın doğasını ve yapısını ele alan bu edebiyatın özüne daha uygun bulunur. 1950'li yıllarda yeni öz ve biçimiyle gündeme gelen, yeni ilke ve kurallardan oluşan edebiyat, kendisini tanıtmayı amaçlayan yeni bir isim hak ettiyse de kendisini yeniliğiyle ifade edecek bir sözcük bulmakta zorlanır, çünkü, yeni edebiyat, yeniliği, terimleşmiş de olsa tek sözcükle sunamaz, önce yeni olarak kabul edilmeyi bekler. Amerikan edebiyat araştırmacılığında hatırı sayılır bir üne sahip olan ve toplumdaki değişmeleri kuramsal boyutta Radical Innocence(Köktenci Masumiyet)(1961); The Literature of Silence(Sessizliğin Edebiyatı) (1967); Paracriticisims: Seven Speculations of the Times(Öte Eleştiriler-Zamanın Yedi Spekülasyonu) (1975) adlı yapıtlarına taşıyan İhab Hassan, böyle bir dönemde edebiyatın genel eğilimlerini yakalamaya çalışır ve yeni Amerikan roman kahramanında, eskiden farklı, ayrıştırıcı şu nitelikleri saptar: "1. İnsani eylemlerin "şans ve absürdlük" tarafından yönetildiğini; 2. Hiçbir ahlâki davranış normunun bulunmadığını; 3. Yabancılaşmanın insani yaşamın durumu olduğunu; 4. İnsanî güdülerin "ironi ve çelişki"yle nitelendiğini; 5. İnsani bilginin "sınırlı ve göreli" olduğunu kabul etmesiydi." (Lucy, 2003, s.128). Yazar, bu beş özelliğin yeni yaşam tarzındaki değişikliğin göstergesi olarak romana yansıdığını belirtir. Hassan "yeni gelenek"i ve savaş sonrası edebi gelişmeler arasında aracılık etmeye çalışarak bir sessizlik edebiyatını savundu" (Huyssen, 2000, s.215).

Amerikalı edebiyat eleştirmenleri Susan Sontag ile Leslie Fiedler ise daha sonraki süreçte, postmodern düşüncenin ışığında farklı bir edebiyat estetiği oluşturulması konusundaki söylemleriyle ilgi çekerler. Leslie Fiedler'in yazdığı, **"Cross The Broad Close The Gap"** (Sınırı Geç, Hendeği Kapa) adlı makalesi, postmodern edebiyatın manifestosudur (Ecevit, 2001, s.137). Modernin elitist tutumuna karşı postmodernin demokratik halkçılığına örnek olan Leslie Fiedler'in makalesi çarpıcı bir örnektir (Aytaç, 1999b, s.203-204). Bu edebî duyuru, binlerce yılın geleneksel yansıtmacı estetiğine bir başkaldırıdır. Edebiyatın yaşamla bütünleşmesini, sıradan okurla buluşmasını, ciddi yüzlü, seçkinci edebiyat ile eğlencelik (trival) edebiyat arasındaki uçurumun kapatılmasını amaçlayan bu karşı çıkışlar, yansıtmacı geleneğin sanat anlayışını, aydınlanmacı modernizmin sosyo-kültürel çizgideki doğrularını, estetik modernizmin seçkinci yönünü sarsmaya, kendi savunduğu anlayışta metinler üretmeye başlar. Böylece binlerce yıl sürmüş olan geleneksel estetik anlayış ve ilkeler, hızla ve köklü bir değişikliğe uğrar. Seçeneği olmayan, mutlak doğrular anlayışı, meta söylemler büyük ölçüde sarsılır. Geleneksel yüksek kültüre kar-

şı popülist kültürün sıradanlığını ve estetiğini savunan Leslie Fiedler ile Susan Sontag'ın görüşleri, değişik bir söylem olarak kabul görmeye başlar (Huyssen, 2000, s.215, 222). Leslie Fiedler, Yeni Dönüşüme Uğrayanlar adlı makalesinde kullandığı "post" ekiyle bu edebiyata vurgu yapar. "Post önekinin ethosunun o zamanlar canlandırıcı bir etkisi oldu. Postmodern "postbeyaz", "posteril", "posthümanist", "post-püriten" bir dünya vaadi taşımaktaydı" (Huyssen, 2000, s.222).

Kant'ın akılcılık yaklaşımından yola çıkan ve onu yeni dünya koşullarında yeniden değerlendiren Fransız postmodern düşünür Foucault ile Alman düşünür modernist Jürgen Habermas arasındaki tartışmalar, entelektüel çevrede kutuplaşmalara yol açarken 90'lı yılların başında Türk düşünce dünyasında da geniş boyutlu tartışmaları başlatır. Postmodern düşünür ve yazarların sanatta özgürlük ve demokratikleşme adı altında yozlaşmayı başlattıkları, edebiyat ve sanat adına sorumsuz davrandıkları biçiminde eleştiriler yapılır (Doltaş, 2003, s.75-95).

Türk Edebiyatında Orhan Pamuk'la başlayan (Kara Kitap-1990) postmodern edebiyat denemeleri, Adalet Ağaoğlu, Hilmi Yavuz, Nazlı Eray, Erendiz Atasü, Ahmet Altan, Hasan Ali Toptaş, İhsan Oktay Anar, Süreyya Evren, Ayşe Kulin, Selim İleri gibi yazarlarca sürdürülür. Postmodern sanatın temel estetik ilkesi çoğulculuk olduğu için verilen metinlerde çeşitli sanat eğilimlerini görmek mümkündür. Postmodern edebiyat kategorisi altında toparlamaya çalıştığımız sınıflamadaki temel farklılıklar şunlardır: "metinlerin kimilerinde avangardist biçim denemelerine ağırlık verenler olduğu gibi kimileri avangardist/deneysel biçimcilikle birlikte tüketime yönelik popüler eğilimleri ortak paydasına alır. Kimileri çeşitli ideolojilerle bütünleşmiş metinleri(feminizm, çevrecilik, new age türü kozmik/mistik bir renk) içerirken kimileri de tümüyle tüketime yönelik üretilmiş, çarpıcı yaşam öyküleri içeren, kimi kez de dünya dışı alışılmamış uzamlarda, tarih kesitlerinde geçen bilim-kurgu/ polisiye serüven romanlarıdır" (Ecevit, 2001, s.70-71).

"Postmodernizmde devamlı olarak eklektizme, düşünümselliğe, özgöndergeliliğe (self-referentially), aktararak söylemeye, yapıntıya, rastlantısallığa, anarşiye, parçalılığa, pastişe ve benzetmeye gönderme sözkonusudur. Bunun ötesinde, postmodernizmin son yıllardaki gelişimiyle birlikte hemen her şeyi "metinleştirme" yönünde bir hareket doğmuştur: bu anlamda tarih, felsefe, hukuk, sosyoloji ve diğer disiplinler isteğe bağlı (optional) "yazı türleri" ya da söylemler olarak ele alınmaktadırlar" (Sarup, 1995, s.158-159).

5. POSTMODERN METİNLERİ OLUŞTURAN ÖGELER

Kendisine yeni bir poetika oluşturmayan, yeni bir estetik eğilim getirmeyen postmodernist yapıt, biçimsel özelliklerini modernizmden alır. Üstkurmaca düzlemine çıkardığı kurmaca oyunsuluk, biçim denemeleri ve anlatı tekniklerinin çeşitliliği modernist romanın belirleyici başat ögeleridir. Söz konusu ögeleri bünyesine alan postmodern yapıt ise aşağıdaki temel ögelerden oluşur:

5. 1. Çoğulculuk: Sürekli bir devinim halinde olan yaşamda birbiriyle çelişen, çatışan değerleri ortak paydasına alan postmodern yazar, onlardan yeni bir dünya yaratır. Madde-anlam, ruh-beden, fizik-metafizik, soyut- somut, yaşam-ölüm, gerçek-kurmaca, Doğu-Batı gibi karşıtlıkların sergilendiği geniş yelpazede uyum, ana birleşenleri vurgulamak değil, tersine karşıtlıkların yarattığı kaotik yapıdan yeni bir dünya kurmaktır.

Rus edebiyat eleştirmeni Mikhail Bakhtin'in **diyaloglaştırma ve karnavallaştırma** adıyla ortaya koyduğu anlayış, postmodern yapıtın çoğulculuk anlamındaki çıkış noktasını oluşturmuştur. Düşünce tarihinde binlerce yıldır var olan ve karşıt duruşları anlatan akımlar, eğilimler, görüşler metin içinde birbir-

leriyle diyaloğa girer. Olumlu ile olumsuzun, kutsal ile sıradanın, soylu ile avamın, masum ile acımasızın birbirine girip harmanladığı bu diyalogsallaşmış metinler, çoksesli müzik(polifonik) gibi çokseslliği, bir anlamda çoğulculuğu oluştururlar, çoğulcu bir estetik ortam yaratırlar. Metinsel çokseslilik, kapsamlı ve demokratik bir açılım getirdiği gibi postmodern romanın ana kurgu ilkesi olur. Karşıtlıkların ve farklılıkların yana yana, iç içe, karşı karşıya geldiği eş zamanlı bir ortamda hiyerarşiye yer vermeden birlikte bir tablo sergilenir. Bir değil, iki sayısının önem kazandığı bu anlayışta roman da iki karşıt fikirle yazılır görüşü egemendir. Tıpkı, Doğu-Batı sorunsalının temel izlek olarak işlendiği romanlar gibi. Ben ve öteki karşıtlığı, çoğulcu bir yapıda birbirini dışlamadan, birbirine baskı yapmadan, edebiyat nosyonu içinde var olurlar. Her iki kavram da bu yapı içinde birlikte yer alırlar. "Kendi"nin özeliğini ortaya çıkarırken ötekinin de ötekiliğini iptal eder. Bu yönüyle postmodern edebiyat, ötekinin küçültüldüğü, dışlandığı bir yapının dışında bir düşünce girişimi" olduğu söylenir (Lucy, 2003, s.338-339).

Sanat ve edebiyatta modern anlatının "nasıl"ına karşı postmodern anlatının "ne"ye önem vermesi, modernin anlatım incelikleri, biçim ve üslûptaki seçkinci duruşuna karşın postmodernde anlatım karmaşıklığı ve değişik üslup denemeleri, edebi üretimde çokseslliğe olanak tanımıştır. 1970'li yıllardan bu yana modern edebiyat estetiğine aykırı ama başarılı örnekler verilmiştir. "Bu moderne aykırı, ters düşen verileri de yadsıyamayız. Mesela bir Latife Tekin, bir Metin Kaçan, bir Nazlı Eray böyle aykırı, moderne ters, yani postmodern, modern sonrası kitaplar yazdılar.Biçimden çok içeriğin, "nasıl"dan ziyade "ne"yin ön plana geçtiği bu kitapların, edebiyat dünyamızda adından söz ettirebilmesi, "postmodern durum" denen çoğulculuğun bir gereğidir (Aytaç, 1999b, s.206).

5. 2. Parçalılık: Çok katmanlı çok anlamlı dokusu olan üst kurmaca metinlerin birden çok anlama gönderme yapan metaforik özelliği, romanın ana kurgu ilkelerindendir. Kaygan, geçişken, esnek yapıdaki katmanlarda çeşitli disiplinlere bağlı anlamlar, sınırlarını yitirme, bölünme ve parçalanmayla karşı karşıyadır ya da birbirlerinin içinde erirler. Geleneksel estetiğin bütüncül yapısını bozan yazarlar bu kaygan zemini oluşturmak için farklı yöntemler kullanmışlardır. Kaygan yapıda da genellikle şu üç düzlem bulunur: 1. Gerçekçi düzlem. 2. Kurmaca düzlemi, 3. Bireyin iç dünyası (Bilinç ve bellek yolculukları gibi. Burada düşler, anılar, çağrışımlar, simgeler vb yer alır). Gerçek ile kurmaca bu kaygan zeminde sürekli olarak yer değiştirirler. Roman kişileri, yaşamın kendisi, metnin öyküsünün kurmaca olduğu gerçeği yazarın oluşturduğu meta evrende sürekli vurgulanır.

5. 3. Kopukluk: Sanat, bilim, ahlak ve estetiğin birbirlerinden ayrı bağımsızlaşarak özerkleştiği günümüzde nesneleri ve yaşam gerçeğini bir bütün olarak algılamanın olanağı yoktur. Organik birliğin reddedilip parçalılığın benimsenmesi, avangard hareketin bir gereğidir. "Organik sanat yapıtında materyal bir bütün olarak ele alınırken avangard yapıtta materyal, yaşamın bütünlüğünden söküp atılarak yaşamdan yalıtılır" (Sarup, 1995, s.178). "...Modern ya da postmodern anlatılarda/yazılarda çokça yer alan metinlerarası göndergeler bir kopukluk, bir ayrışıklık yaratarak bir konunun artık kesilmeden anlatıldığı, bir çizgiselliğe bağlı kaldığı izlenimini silerler. Kopukluk ve ayrışıklık her yazının, anlatının özelliği olur neredeyse" (Aktulum, 2000, s.225).

Tanımlanmış yazınsal kuralları olan ve anlam bütünlüğü gösteren geleneksel anlatı tarzının dışına çıkan, cümlelerin arasına gazete kesikleri ve başlıkları, afişler, prospektüsler, tabela yazıları gibi yazınsal metinlerin dışında da unsurlar sokarak kolaj yöntemini uygulayan Fransız Lautreamont, Michele Butor, Louise Aragon gibi yazarlar, onları adeta **açık yapıt** haline getirirler. Metin dışı söylemlere de yer veren bu tarz, anlatıda doğal olarak kopukluğu yaratır. "Alıntı parçaların, gazete kupürlerinin, reklam anonslarının vb , kolaj yöntemine uygun olarak, rasgele aynı düzeyde bir araya konması, postmodern metinlerdeki ayrışıklık özelliğini belirtir" (Aktulum, 2000, s.231).

5. 4. Farklılık: Yüksek ve popüler kültür arasındaki sınırı ve ayrımı kaldıran postmodern sanat, kendini halk tarfından daha çok ve daha çabuk tüketen bir meta olarak yeniden üretir. Tüm kategorilerden ve hiyerarşilerden hoşlanmayan yönüyle var olan **farklıyı** eşit biçimde ortaya koyar, onu estetik boyutuyla teknolojinin olanaklarından da yararlanarak yaşamın çeşitli alanlarında sergiler. "Yüksek modernist kültürün göz korkutucu halesini, daha avam, kullanıcı-dostu bir sanatla dağıtmayı hedefler. Bütün değer hiyerarşilerine, bir şeylere ayrıcalık tanıdıkları ya da elitist oldukları kuşkusuyla yaklaşan postmodernizm için daha iyi daha kötü değil, yalnızca farklı olan vardır. Sanat ile sıradan hayat arasındaki engelleri aşmak isteyen postmodernizm, geleneksel olarak bu amacı gütmüş olan radikal avangardın günümüzde hortlamış hali gibidir. Reklamcılıkta, modada, yaşam tarzında, alışveriş merkezinde ve kitle iletişim araçlarında estetik ve teknoloji en nihayet iç içe geçmiş, siyasi hayat da bir tür estetik gösteriye dönüşmüştür" (Eagleton, 2004, s.280-281). Elit ile sıradan arasındaki ayrımı ortadan kaldıran postmodern sanatçı, farklıyı sanatta yeniden biçimlendirirken sıradana ilişkin kültürel kod ve değerleri elitin kod ve değer kategorileriyle birlikte, yan yana bir karmaşık değerler bütünü olarak sunar. Parodi-pastiş, taklit ve ironiyi bu amaçla kullanır. "Sanat ve gündelik yaşam arasındaki sınırların silinmesi; elit ve popüler kültür arasındaki sıradüzensel ayrımın çökmesi; biçimsel eklektizm ve kodların karışımı. Bu bağlamda parodi, pastiş(pastiche), ironi ve oyun öne çıkan izleklerdir" (Sarup, 1995, s.158).

5. 5. Oyunsuluk: Postmodern metinde her şey sanat düzleminde oynanan bir oyundur. Tarihle, siyasetle, etikle ilgili malzeme, yazarı tarafından oyunlaştırılır. Tarih, kendi zamansal kesitinden çıkmış, romancının oynadığı bir kurmaca dünya, bir oyun alanı olmuştur. Seçkinci bir özellik taşımayan postmodern anlatıda, romancı, yaşamın karşıtlıklarıyla da alabildiğince oynayarak öykülemenin eğlencelik yönüne kayar. Polisiye kurgu bu amaca hizmet eden iyi bir örnektir. Cinayet ve sırları üzerinde iz süren, ipucu yakalamaya çalışan dedektifin çabaları ve yaratılan gerilim, tıpkı bilmece veya bulmaca çözer gibi, okuyucuyu olaylar ardında sürükleyerek eğlendirmeye, ona hoşça vakit geçirmeye ve onun metinden zevk almasını hedeflemektedir.

Yeni bir edebiyat estetiği üretmeyen, kurgu, biçim ve anlatı teknikleri gibi temel ögeleri modernizmden alan postmodernizmin, yazınsal metinde oluşturduğu köklü yapının ana özelliklerini sıralamak yerinde olacaktır.

6. ÜSTKURMACA (SURFICTION veya METAFICTION)

Temel iletiyi ve içeriği anlatmak üzerine kurulu yansıtmacı sanat, 20. yüzyılın ilk yarısında modernizmde, yabancılaştırma estetiği üzerine kurulu olup biçime kayar. Konudan biçime geçiş, oradan da postmodern romanın tekniği olan üstkurmacaya geçişte roman, kendisiyle dış dünyadan aldığı malzemeyle oynayan bir edebiyat anlayışına ulaşır. Dış dünyanın gerçekleri, soyut bir biçimciliğe buradan da kurmacanın kendisine yöneldiği üstkurmaca düzlemine taşınır. "Üstkurmaca, salt bir yazarın kurgusal buluşu olmayıp bir edebiyat anlayışının kendisini dile getirme biçimidir" (Ecevit, 2001, s.72).

Kurmacanın kurmacası demek olan bu sözcük, edebiyatı bir oyun olarak algılayan bir bakışın ürünüdür. Özne-nesne, iç dünya-dış dünya, gerçek-kurmaca karşıtlıklarının birbirine karıştığı ya da aynı anda birlikte yer aldığı, çoğulcu bir dünyanın anlayışını yansıtır. "Gerek dış gerekse iç gerçekliği yansıtma amacı olmayan postmodernist roman kurmacanın içinde kalarak bu sanal evreni işlemeyi hedefler" (Sazyek, 2002, s.494). Postmodern romanın kurgusundaki temel ögelerden başında gelen oyunsuluk, üstkurmaca düzlemine taşınır. "...postmodernist yapıtlar üst-kurmaca (metafiction) özelliğine sahiptirler. Ancak bu işlevlerini roman türünün yerleşmiş konvansiyonlarını bilinçli olarak vurgulamak ya da parodisini yapmak suretiyle yerine getirirler" (Moran, 1991, s.199).

Karakteristik özellikleri itibariyle romantizme benzeyen postmodernist estetikte, kurmaca dünyayı üstkurmaca düzlemine taşımada romantik ekol, temel itki yapmıştır. "...Bu ekol yazarlarının özellikle uyguladığı bir yöntem olduğu için edebiyat biliminde "romantik ironi" olarak anılan kurmacaya karşı mesafe ilkesi, metafictionun tarihsel temelidir" (Aytaç, 1999b, s.207).

Temel felsefesinde çoğulculuğun yattığı postmodern metinler, somut-soyut, düş-gerçek, zaman-uzam farklılıkları, bireyin iç dünya yolculukları ile bulunulan hatta gezilen coğrafya , eş zamanlı olarak birlikte var olurlar. Gerçek yaşam kişisi ile kurmaca roman kişisi birarada olup çokseslilik yaratırlar. Karşıtlıkların birarada yer alması kimi zaman grotesk (tuhaf/acayip) bir yer hazırlar metnin dokusunda. Bu teknik, dış dünyaya yabancılaşan yazarın başvurduğu bir tekniktir. Gerçek ile kurmacanın soyut ile somut nesnenin birbirine karıştığı veya birinden ötekine dönüştüğü çok katmanlı bu metinlerde üstkurmaca, imge ortamının yapısına göre ya örtüktür ya da açık, anlaşırdır.

İmge: Çok katmanlı çok anlamlı olan postmodern metnin dokusunda yer alır. Tek bir anlama bağımlı olmak istemeyen postmodernist yazar, yaratacağı metinde anlam göreceliliği için yeni kurgu denemeleri için kullanılır. İmge, kurmaca oyun için önemli bir araçtır. Modernistlerin kullandığı imge, kimi metinlerde de anlamını daraltır, yüzeysel olarak sık sık kullanılan bir simgeye veya anlam göstergesine dönüşür. Kimi yerde de kalıplaşmış kullanımlarla bir arada nesne biçimine dönüşür.

Dış dünyadan alınan görüntülerden, resimlerden oluşan imge, metnin çözümlenmesi zor dokusunun yapıtaşıdır. Soyut gerçeği somutlaştırarak, onu sanat platformuna taşıma çabasının ürünü olan imge, içerdiği açık ya da örtük anlamlandırmaya göre metinde anlamın çoğalıp yorum zenginliğine zemin hazırlar. İlgili kişi ya da nesne bu vesileyle romanın miti olur. Düşler, masallar, fanteziler, simgeler de üstkurmaca düzleminde yer alan renkli çağrışım ögeleridir.

Sonuç olarak üstkurmaca, kurgu, biçim, anlatı, üslûp gibi tüm teknikleriyle edebiyatın estetik düzlemdeki yüzüdür.

7. METİNLERARASILIK (INTERTEXTUALITY)

Bir kültür ortamının içinde doğan metin, kendinden önceki metinlerin evreninde dolaştığı gibi kendisinden sonraki metinler için de -kısmen veya tamamen - bir malzeme olabilir. Örtülü veya açık göndermelerle metinler arasında yakınlık, benzerlik, karşıtlık, öykünme biçiminde değişik biçim ve boyutlarda ilişkinin kurulmasına aracılık eder. "Her anlatı bir kültürün içinde yer alır, bu nedenle, yalnız yaşadığımız dünyanın dil dışı gerçeklerine değil, aynı zamanda kendisinden önceki yazılı ve sözlü öteki metinlere de göndermede bulunabilir. Bu özel gönderimlere metinlerarası ilişki(ler) denir" (Kıran, Z ve Kıran, A, 2000, s.277).

Metinlerarasılık, üstkurmacanın bir parçasıdır. Bu tür metinlerin içerikleri, birbirinin içinde geçen öykülerden oluşur. Ancak bu üretilen metinlerin dışında yazar, daha önce yazılmış metinlere de gönderme yaparak onları kullanır. Kimi zaman onlardan alıntı yapar kimi zaman da onları parodi/pastiş olarak kullanır. Postmodern romana **metin** egemen olur. İçinde yaşadığı gerçeklikle bağdaşamadığı için dünyaya yabancılaşan romancı, başka metinlerin dünyasına sığınıp yeni bir kurmaca dünya yaratır.

1970'li yıllarda feminist yazar Julia Kristeva ile gündeme gelen bu kavram, metni ön plana çıkarır. Kristeva'ya göre, **"Her metin bir alıntılar mozayiği üzerine kuruludur; her metin, bir başka metnin sindirilmesi (absorption) ve dönüşümü (transformation)dür.** Onun "metin"le kastettiği, çok geniş anlamda, kültüre dayalı genel texttir" (Aytaç, 1999b, s.136; Aktulum, 2000, s.57; Kıran, Z ve Kıran, A,

2000, s.277). Bu tanımdan metnin "üretkenlik" özelliği ortaya çıkar. Her metin, sürekli anlam üreten ve başka metne dönüşebilen bir mekanizmayı içinde barındırır. Bu anlamda metinlerarasılık, postmodernist edebiyatın temel ilkesi olur. Ancak, postmodern yazar, daha önce üretilmiş metinleri doğrudan taklit etme amacından çok, onlardan kişi ya da motif düzeyinde etkilenerek yaratacağı yeni metnin estetik düzlemi için malzeme olarak kullanır. Özellikle Orhan Pamuk'un romanları Evliya Çelebi, Mevlânâ, Şeyh Galip, Hüsrev ü Şirin, Attar, Dante, Rilke gibi Doğu ve Batı yazarlarının yapıtlarından esintiler taşır. Hatta, bu esinti kutsal kitaba kadar da uzanır. Batı romanlarında İncil ve Hz. İsa'nın çeşitli vesilelerle konu edilmesi gibi, Orhan Pamuk da Kur'an âyetleri ve hadislerden yararlanır. "Orhan Pamuk'un Kur'an'ı, kutsallığından soyutlayıp bir estetik malzeme olarak kullanması, edebiyatımızda bir yeniliktir" görüşü bu amaçla dile getirilir (Ecevit, 2001, s.155).

7. 1. Parodi-pastiş (Parody-pastiche): Sanatçının eserini, başka eserleri taklit yoluyla yazması, yeniden kurması demek olan pastiş, taklide dayalı bir anlatı yöntemidir. "...başka bir yapıtı ya da yapıtın bir parçasını başka bir bağlamda taklid yöntemidir" (Moran, 1991, s.203). Belli bir anlamın ve iletinin taşıyıcısı olan yeni ve özgün dünyalar yaratmak yerine önceki metinlerle oynamayı, onlarla eğlenmeyi yeğleyen postmodern romancı, okurunu da keyiflendirmek amacıyla anlatılarında parodi-pastiş tekniğine sık sık başvurur.

Gerçekle kurmacanın sınırının birbirine karıştığı postmodern anlatıda zaman ve mekân tanımlamasından, olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisinden, kişilerin karakteristik özelliklerinin betimlenmesinden özellikle kaçınan postmodern romancı, yaratacağı yeni dönüştürümler ve değişkenlikler ortamında okuru adına metinde suskunluklar, anlam boşlukları yaratır. Bu amaçla kullandığı parodi ve pastiş tekniği, en uygun tekniklerdir. "Onun amacı, her türlü yöntemi kullanarak metinde anlam boşlukları, suskunluklar yaratmak ve bu yolla asıl gerçek olanı yani değişkenliği ve olumsallığı okuruna aktarmaktır. Pastiş ve parodi de yazın tekniği açısından böyle bir görüşü aktarma konusunda çok etkili yöntemlerdir" (Doltaş, 2003, s.102).

Yansıtmacı anlayışın kalıplarını kıran postmodern yazar, kendisine yeni bir kurmaca dünya yaratır. Bunun için de daha önceki yüzyıllara ait olan metinlerin evreninde gezinir. Eski metinlerden kimi kez **kişi** kimi kez **imge/motif** kimi kez de **anlatı tekniği** bazında etkilenerek onlarla parodi ve pastiş düzleminde oynar. Franz Kafka'nın Dönüşüm adlı romanında ana karakter Gregor Samsa'yı 'dev bir böcek'e dönüştürmesinden yola çıkan Hilmi Yavuz'un, Fehmi K'nın Acayip Serüvenleri adlı romanında, başkişi Fehmi Kavkı'yı hamam böceğine dönüştürüp onunla eğlenmesi gibi. Yavuz, Fehmi Kavkı'ya, Tolstoy'un Savaş ve Barış'ındaki karakterlerden Bezukhov'un gözlükleriyle de alay edip eğlenme ortamı sağlamıştır. Geçmiş yüzyılların efsaneleşmiş aşk öyküleri (Leylâ vü Mecnûn, Ferhad ile Şirin) veya mistik öyküler (Hüsn ü Aşk, Kelile ve Dimne), postmodern romana bu amaçla alınan arkaik metinlerdir. Anılan öykülerdeki kişi ya da motife göndermeler yapan romancı, onu metnin içine dokur ve hatta sık sık tekrarlanan leitmotif haline getirir. Pastişi, metnin formatı, söylemi ve anlatı tekniğine göre kısmî, karma veya bütüncül bir yapıda metnine yerleştiren romancı böylece yapıtını yeniden oluşturur. Türk romanında pastişi bütüncül düzlemde veren yazarlar olarak Latife Tekin'in Sevgili Arsız Ölüm'ü ile Berci Kristin Çöp Masalları'nı; İhsan Oktay Anar'ın Puslu Kıtalar Atlası ile Kitab-ül Hiyel adlı yapıtlarını örneklendirebiliriz (Sazyek, 2002, s.500-501). Bireysel anlatı tarzlarının dışında destan, masal, ninni, türkü, halk hikâyesi, söylence gibi sözlü anlatım türlerine özgü biçem(üslûp) ögesi ile tarihsel motif ve öykülerin de romanda pastiş ögesi olarak kullanıldığını eklememiz gerekir. Sonuç olarak pastişin, postmodern anlatıda anlatı yöntemi, anlatı içeriği (kısmî, karma ya da bütüncül) ve biçem aktarımı olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. "Bir edebî eserin biçimini konusundan koparıp o konunun yerine başka ve aykırı bir konu yerleştirerek gülünç bir uyumsuzluğu ortaya çıkarmak, böylece alaya

alan bir taklit etkisi uyandırmak" (Aytaç, 1999b, s.237) demek olan parodi ise metnin temelinde, konu/içerik bağlamında yapılan bir değişikliktir. "Önceki metinden sonraki metni yaratmak", kısacası "bir metni, yeni bir metin yaratmak için" örneksemektir (Sazyek, 2002, s.503). O da pastiş gibi kısmî ve bütüncül olarak uygulanmıştır. Metnin konusuna ve temel yapısına dönüştürülerek uygulanan bütüncül parodiyi, Umberto Eco'nun Gülün Adı adlı romanını örnekseyen Orhan Pamuk, Benim Adım Kırmızı adlı romanında kullanmıştır (Sazyek, 2002, s.503-504).

7. 2. İroni-alay: Metinlerarası dünyada dolaşmak, bir başka metinden bir resim, bir motif, davranış biçimi, bir kişinin karakterini almak, onların kurgu ve anlatı biçimleriyle oynamak **(ironi),** onları bir konumdan bir başka konuma dönüştürmek, postmodern yazarın en hoşlandığı, yaratıcılık yetisini doyuma ulaştırdığı bir düzlemdir. Postmodern anlatının çoksesli ve çoğulcu yapısını sergileyen bu tavır, aynı zamanda postmodern romanın bir kurgu ögesidir. Postmodern romancı, bu oyun kurgusunu, **ironi - alay** düzleminde gerçekleştirir. Öykünün konu/içerik biçiminde kurgulanıp olay zincirinin neden-sonuç ilişkisi içinde anlatılmasını ve anlatıdan mutlak doğrular çıkarılmasını onaylamayan postmodern romancı için gerçek pek önem taşımaz. Olayın kurmaca niteliğine vurgu yapar. Yabancılaştırılmış bir dünyada yaşamı, sanal gerçeklikle yansıtmaya çalışır. Mimetik estetiğin dünyasına ironiyle yapılan bu dönüş, -gerçeği yansıtma çabası olmadan- üstkurmaca tekniğinin gereğidir. Orhan Pamuk'un, Benim Adım Kırmızı adlı romanında Osmanlı minyatürlerini anlatırken, metindeki aşk öyküsünü, Hüsrev ü Şirin'deki aşk aracılığıyla anlatarak metinlerarası düzlemi kullanıp arkaik anlatı geleneğiyle eğlenmesi, buna çarpıcı bir örnektir (Ecevit, 2001, s.74). Geçmişe dönüşü pek masumane bulmayan Eco ise, sanatçının eski yapıtlardan -metin, motif, imge, kişi, biçem olarak- öykündüğü malzemeyi ironi biçiminde alacağını belirtir. "...geçmişe ironiyle, masum olmayan bir biçimde yeniden dönüş" (Ecevit, 2001, s.156).

Oyun aracı haline getirilen eserle mizahî bir bağ kuran romancı, örneksediği metindeki bir imge ya da motifi, metnin kurgu tekniğini veya biçim özelliğini ele alarak onunla eğlenmeyi amaçlar. Türk romanında postmodern tarzın başarılı örneğini veren Süreyya Evren'in, Postmodern Bir Kız Sevdim adlı romanını, örneksediği Kara Kitap'taki gibi kurgulaması- onun gibi bağımsız bölümlerden oluşturması- ve oradaki aşkı, Rüya-Galip aşkını olumsuzlayarak işlemesi gibi. Romanına efsaneleşmiş aşk öykülerini parodi olarak alsa da romancı aşk ve sevgiyi, Rüya-Galip aşkının saflığı ve yüceliğinin tersine, düzeysiz ve saçma (absürd) ilişkilerle, cinselliği de işin içine katarak yapmacık hale getirmiş, sıradanlaştırmış hatta onu her vesileyle alay konusu yapmıştır. Böylece, "aşk" ve "âşık şair tipi", "efsanevi aşk öyküleriyle parodi yoluyla alaya edilir"(Doltaş, 2003, s.155-163).

Sanatı bir oyun olarak değerlendiren postmodern yazar, seçkinci olmadığı için eğlencelik (trivial) edebiyat türlerine de girmekten çekinmez. Dahası, okurun metinden zevk alması için metnini eğlendirici, sürükleyici ögelerle süsler. Bu, kimi zaman metin aracılığıyla okuyucuyla oynanan bilmecemsi bir oyuna dönüşür. Oyunsu metin, yazar için estetik bağlamda özgürlük vesilesi olduğu gibi okuyucu açısından eğlenme, keyif alma gibi pragmatik bir yarar sağlar.

"Postmodern romanın bir özelliği de sanatı bir tür oyun olarak görmesidir. Sanat ile oyun arasındaki benzerliklere daha önce de işaret edilmiş ve Freud da sanatın, çocukluktaki oyunun yerini tuttuğunu söylemişti. Ama postmodern romanda, oyun oynama bilinçli bir şekil alır ve yazar kurgulama eylemini, okura bir oyun gibi seyrettirir. Öyle ki yapıtın kurgulanmasından alınan tat, "oyun için oyun" ilkesi gibi, "kurgulama için kurgulama" ilkesine götürür yazarı. "Bir öykü, bir tek kişinin, hatta sizin de oynayabilmeniz için oynadığı bir oyundur" diyor Ronald Suckenik" (Moran, 1991, s.199).

7. 3. Taklit: Postmodern metnin anlatı tekniğinde taklit de yer alır. Taklit sözcüğü, burada dış dünyanın görüntüleri anlamını üstlenmiştir. Platon'un simulacrum dediği bu görüntüler, ideler âleminin varlığına işaret ederler. Taklit görünümlü dünya, postmodern yazarın kurgu ögesidir.

Yansıtmacı estetiğin ağırbaşlı, ciddi, seçkin, içindeki iletiyi okuruna yansıtmayı hedefleyen anlatıcısı, yerini mutlak ve bilge yorumlardan kaçınan, yaşamı oyun gibi algılayan, taklit yaparak konumdan konuma geçen, bir kimlikten bir başka kimliğe bürünen, sürekli devinim içinde olan bir karaktere bırakır. Anlatılarında içerik ve motif düzlemine ilişkin ögelerle parodi- pastiş düzleminde yarattığı sanal bir evrende oynar. "Bu kez ironi düzleminde gerçekleşen bir oyundur bu. Postmodern öykü anlatıcısı, öyküyü yansıtmacı bir yaklaşımla anlatmıyor, onun doğru/gerçek olduğunu savlamıyor, tam tersine öyküsünün kurmaca karakterinin altını çizerek yapıyordur bunu; yabancılaştırılmış bir dünyada yaşamı, araya sıkıştırılmış bir tampon gerçeklik aracılığıyla ikinci elden yansıtıyordur. Mimetik estetiğin dünyasına mimesis olmaksızın, Eco'nun deyişiyle "ironiyle masum olmayan bir biçimde yeniden dönüştür bu" (Ecevit, 2001, s.74).

Metinlerarası düzlemde örtük veya açık göndermelerle yüklü metin, yazarın keyifle dolaştığı, oyun haline getirdiği bir düzlem olur. Umberto Eco'nun, Anlatı Ormanlarına Bir Gezinti adlı kitabı bu bağlamda pek çok yazara esin kaynağı olur. Yansıtmacı estetikte yazar merkezli olan metinlerarasılık, modern ve postmodern estetikte metin merkezlidir. Türk romanında farklı boyut ve işlevlerde uygulama alanına konan metinlerarasılık başat öge olarak bu üç teknikle işlenmiştir.

8. POLİSİYE/GERİLİM

Üstkurmaca düzleminde yer alan polisiye öge, benzer anlamı karşılayan dedektif, gerilim, cinayet sözcükleriyle de yazınsal alana girip ilgili roman/hikâyeyi belirleyen tür olmuştur. Bilindiği üzere, Edgar Allen Poe, Gaston Leroux, Conan Doyle, Emile Gaboriau, Maurice Leblanc, Agahta Christie'nin şablon haline de gelmiş olan polisiye roman kurgusunun odağında çözülmesi zor görünen esrarlı cinayet, kanıt peşinde adım adım iz süren dedektif, kendisinden kuşkulanılan ama yeterli kanıt bulunamayan bir zanlı yer alır. İşlenen cinayetin çözülmesi üzerine kurulan olay örgüsü, kitleleri sürükleyen, onlara hoşça vakit geçirten ama fazla yazınsal değer de taşımayan bir anlatı türü olarak değerlendirildi. Ancak, yapısalcıların, yazınsal yapıtları yeni yaklaşımlarla incelemeye kalkışmaları, polisiye roman türüne ilgiyi artırır. "Rus biçimcilerinin başat öge "the dominant" kuramıyla ilgili olarak popüler kültüre yönelik pek önemsenmeyen konuları yapıtın odağına almaları, bu türün ciddi edebiyat düzeyine çıkmasına yol açmıştır. Polisiye roman da böyle sınıf değiştirmiştir"(Moran, 1994, s.108). Alain Robbe- Grillett, İtalo Calvino, Umberto Eco gibi yazarlar, dedektif roman kalıbını kendi sanat görüşleri doğrultusunda kullanırlar.

Türk Edebiyatında Ahmet Mithat'ın Esrâr-ı Cinâyât adlı yapıtıyla başlayan ve diğer yazarlarca da benimsenerek geniş yankı uyandıran polisiye roman türü, postmodern roman formunda da kendisine yer bulur. Ahmet Altan'ın Tehlikeli Masallar, Orhan Pamuk'un Benim Adım Kırmızı, Bilge Karasu'nun Kılavuz, Pınar Kür'ün Bir Cinayet Romanı gibi. Öykülerin kurmaca ile gerçek arasında örüntülenen karmaşık oyunları, ünlü dedektif romanlarının parodileri, değişik anlatı türleri ve biçemleri, karakter dönüştürümleri, çok sonuçlu bitişleri ile postmodern çizgide verilen yeni dedektif roman örnekleridir. Polisiye, postmodern romanda kimi kez metnin temelinde ve tümünde kimi kez de metne yardımcı olan bir işlevle konumlandırılır.

9. TARİH

Postmodern anlatıda tarih kavramı bilinen anlamından tamamen soyutlanarak köklü bir değişime uğramıştır. Dönüm noktası olabilecek dönemlere veya fazlara ayrılan, belli zaman ve mekân içinde yaşan-

mış olayların neden-sonuç ilişkilerine dayandırılarak anlatıldığı, toplumsal ve ekonomik yapının, uygarlık ve kültür değerlerinin aktarıldığı homojen ve bütüncül bir yapı gösteren genel tarih anlayışının yerini, bölünmüşlüğün ve dağınıklığın hükmünü sürdürdüğü yeni dünya gerçeğinde, değişen koşul, olgu ve olayları kendi sistemi içinde ilişkili ögelerle birlikte kodlayarak anlatan, kısacası kendini yeniden tasarlayarak yazan bir tarih anlayışı almıştır. Bu anlayışın egemen olmasında çağın teknolojik ve toplumsal gelişimlerinin organik bütünü bölüp parçalaması ve zaman algısında yarattığı değişme büyük rol oynamıştır. Oluşturulan kurmaca zamanlar, yeni zaman kesitleri "geçmiş" ile "şimdi" yi karmaşık biçimde kurgulayarak hiç beklenmeyen bir yerde buluşturmuş, tarihin arka planda yer alan temel platform olma işlevini ortadan kaldırmıştır. Bu bağlamda kullanılan "tarihin ölümü" söylemi, tarihin "artık bir gösterge olarak, edebî metin ve bilgi anlayışları için meşrulaştırıcı" bir zemin olma işlevini yitirdiği düşüncesine dayanır (Lucy, 2003, s.99). Tarihin ölümü, postmodernizmi, "...göstergelerinin değer kazandığı bağlamları bütünselleştirici bir biçimde tarihsellikten çıkarması sayesinde meşrulaştırırken"(Lucy, 2003, s.100), postmodern edebiyatı canlandırıp ayağa kaldıran itici bir güç olmuştur.

İçinde yaşadığımız çağın, tarih tezini değiştirdiğini öne süren postmodern düşünür Michel Foucault, bütünlük ve süreklilik taşıyan tarih anlayışının değiştiği görüşünü savunur. Yeni anlayış, **tarihselleşen tarih ve bilgi,** olayları ve olguları kendi sistematiği içinde kendi koşulları ve bağlantılı olduğu öteki ögelerle ilişkilerini açıklayarak kendi sistemini oluşturmaktadır. "...eskiden tarih ve bilgi, olgular ve kayıtlara geçmiş olaylar arasındaki ilişkileri tanımlamayı amaçlarken, onları bilinen dizgelere yerleştirip o dizgeler içindeki unsurlarla olan ilgilerini belirlemeye çalışırken şimdi her ikisi de olgu ve görüngüleri kendi oluşturdukları dizgelere oturtup kendi tarihlerini kendileri yaratmaktadırlar" (Doltaş, 2003, s.66).

Postmodern anlatıda ise tarih, bir parodi malzemesi olma işlevini üstlenmiştir. Ancak burada tarih, çizgisel akan ve neden-sonuç ilişkisine dayalı olaylar zincirinin kronolojisi değil, şimdiki zamanda var olan ve çağının anlayışıyla iç içe geçmiş yeni ve çeşitli oluşumlar üreten bir zaman kesitidir. "Her türlü tecrit edilmiş kimlikten tedirgin olan ve mutlak kökenler anlayışına ihtiyatla yaklaşan postmodernist eser, kendi "metinlerarası" doğasına, başka eserlerin parodisini yaparak onları yeniden dolaşıma sokmakta oluşuna dikkat çeker, zaten o eserlerin kendileri de başka eserleri yeniden dolaşıma sokmuşlardır. Parodi konusu yaptığı şeylerden biri de geçmiş tarihtir; çizgisel biçimde şimdiyi üretmiş olan nedensellik zinciri olarak görülen bir tarih değil, kendi bağlamından koparılarak çağdaş olanla yoğrulmuş çok çeşitli hammaddeler olarak, bir tür ebedi şimdiki zamanda var olan bir tarihtir bu." (Eagleton, 2004, s.280).

Postmodern anlatıda "geçmişe dönüş", metinlerarasılık düzleminde bir kurgu tekniği olarak parodi-pastiş tarzında yer alır. Fakat sonuçta ortaya çıkan başkalaşım geçiren yeni bir öge , yeni bir dönüştürümdür. Orhan Pamuk'un, Benim Adım Kırmızı adlı romanında Kara ile Şeküre'nin aşkını anlatırken, Nizamî'nin Hüsrev ü Şirin'in öyküsündeki minyatürleri kullanarak dile getirmesi. Hasan Ali Toptaş'ın Bin Hüzünlü Haz'da hayalet kahraman Alâaddin'i anlatırken Binbir Gece Masalları'nı öykünmesi, sanal varlık olan Alâaddin'e zaman yolculuğu yaptırarak onu sihirli lambası olan masal kahramanı Alâaddin'e dönüştürmesi gibi.

Tarih ayrıca, postmodern romancının kurmaca bir dünya yaratmak için el attığı bir oyun alanıdır. "...Tarih, kendi gerçekliği olan bir zaman kesiti olmaktan çıkmış, Jameson'un dediği gibi, *"bizim söz konusu geçmişle ilgili tasarılarımız ve stereotiplerimizin bir tür pop-tarihe dönüştüğü"* bir kurmaca oyun alanı olmuştur postmodern edebiyatta" (Ecevit, 2001, s.72-73).

Kimi postmodern romanda ise tarih, hem gerçek hem kurmaca olmak üzere iki işlevi bir arada taşımıştır. Erendiz Atasü'nün Dağın Öte Yüzü adlı romanında olduğu gibi. Hem fotoğraf belgeseli gibi somut gerçekli hem de düş ürünü olacak kadar özneldir. "...Bir başka deyişle tarih, fotoğraf gibi hem bel-

geseldir, yani nesnel ve somut gerçeğin özelliklerini taşır hem de insanların kendi belleklerinde kendi duygu ve düşüncelerinde şekillendirilen bir başka gerçektir, yani kurmacadır" (Doltaş, 2003, s.179).

Postmodern romanda kurmaca figürler bir kahraman kimliğiyle rollerini oynarken tarihî kişiler de figürleştirilir. Tarihin önemli bir dönemecinde, büyük olayların merkezinde bulunmuş, rol model olmuş kişiler, tarihî kimlikleriyle değil, bireysel kimlikleriyle günlük yaşamın içine alınır, tipleştirilmeden yazarın kurduğu sanal evrende yer alırlar, 24 saatlik bir süreye ait kılınarak sıradanlaştırılırlar. Tarihî romanın öncelediği ve önemsediği rolü, işlevi yapan kişiler değildirler artık, savundukları tezleri veya iletileri yoktur. Günlük yaşamın sınırlarına ve sıradanlığına ait olan, tarihin oluşumunda etkin olmayan ama zamanın akışında yaşayan insanlardır. "Bundan hareketle postmodernist romanın tarihi figürleri tarihin oluşumuna büyük katkıları bulunmayan, belirgin bir statünün sahibi olmayan kişilerdir. Bir başka deyişle tarihi kuran değil, sadece yaşayan insandır onlar. Bugünün insanına yönelik en önemli göndermeleri de aslında pek fazla bir şeyin değişmediği noktasında yoğunlaşır"(Sazyek, 2002, s.507).

10. İNSAN

Postmodern döneme geçişle birlikte kendisine ve çevresine yabancılaşan insan, edilgin, kişiliksiz ve kimliksiz bir varlığa döner. Birey özne, yitip gitmenin ötesinde parçalanmıştır. Bu yitiş ve parçalanış, önceki zamanlara gidişi özendiren ve artık günümüz anlatılarında -başta pastiş olmak üzere- yaygın biçimde kullanılan değişik anlatı tekniklerini ortaya çıkarmıştır. " eşsiz ve kişisel bir biçemin varolmayışı, yeni bir edimi ortaya çıkarır: Pastiş. Özetlersek zamanımızdan daha az sorunlu bir zamana geri dönmeyi arzuladığımızı ileri süren pastiche aynı zamanda hemen her yerde rastlanan (özellikle filmde) bir kip haline geldi " (Sarup, 1995, s.214). Postmodern anlatılarda görülen çeşitli anlatı teknik ve yöntemleri ile günlük iletişim araçları kullanımının, birey öznenin olmaması veya dönüşüme uğrayıp buharlaşması sonucu, bireysel söylem ve biçemin gelişmeyişinden kaynaklandığını vurgulamak gerekir.

"Bireyin kendi kendini tasfiye ettiği ve bir zamanlar anlamla yüklü bir dünyanın kefili gibi görünen birey-öncesi ile karşılaştığı bir durumun tanıklarıdır bu romanlar. Günümüzdeki her tür sanat gibi bu eposlar da anlamca belirsizdir. Kaydettikleri tarihsel eğilimin barbarlığa bir geri dönüş mü, yoksa insanlığın gerçekleştirilmesi mi olduğunu belirlemek onlara düşmez, üstelik birçoğu barbarlık ortamında kendini fazlasıyla rahat hissetmektedir" (Adorno, 2004, s.46).

Geleneksel roman estetiğindeki birey, edebiyat yapıtlarının kahramanıdır, kahramanın özellikleriyle anılır. Belli bir anlamın veya iletinin taşıyıcısıdır. Güçlüdür, toplumdaki konumuyla düzeni değiştirecek veya bir toplumsal aksaklığa ışık tutacak kadar mücadelecidir, içine düştüğü çıkmazdan kurtuluncaya kadar uğraşır ve özgürdür. Topluma güven ve inanç aşılayan birey kişilikli insandır. "Edebiyat biliminde ona henüz metin figürü ya da protagonist gibi silik tanımlar uygun görülmemiştir" (Ecevit, 2001, s.24).

Postmodern anlatılarda ise birey bu özelliğini yitirmiştir. Yazar-anlatıcı da kişi de kimlikten kimliğe giren, değişim geçiren veya dönüşüme uğrayan bir nitelik gösterirler. Artık kendilerine kahraman demek zordur; çünkü metnin odağında yer alan, belli bir anlamın veya iletinin taşıyıcısı olma konumlarını yitirmişlerdir. Metnin imgelerden örülü dokusu içinde dönüşüme açık, bir figürdürler; dönüşümden dönüşüme geçen bir kurgusal oyunda kimi zaman da buharlaşırlar. Bireyselliğin yok edildiği bu metinlerde, ona birey sözcüğü değil de "özne" sözcüğü uygun görülür. Özne ile nesne, iç dünya ile dış dünya, gerçek ile kurmaca ayrımının yok olduğu bu metinlerde öznenin somut varlığı da yitip gider. "Dahası özne dağılır, kaybolur. Ontolojik kuşkunun ürünü bu durum, anlatılarda genellikle sanki özne yokmuş da var oluyormuş, olaylar belli biçimde gerçekleşiyormuş ama belki de öyle olmuyormuş, olayların zamanla ilişkisi bir türlü kurulamıyormuş gibi aktarılır" (Doltaş, 2003, s.141).

Kahramanın, esinlendiği ya da bütünleşmek istediği bir başka kahramana veya sanal varlığa dönüştüğü; ben-anlatıcının, anlatıcıya; zaman ve uzamın, sonsuzluğa dönüştüğü bir biçim ortaya çıkar. Esasen yeni romanda roman kişisi de yoktur. Özneler, nesnelere dönüşürler (Baldıran, 2002, s.98-107-108). Üstkurmaca metinde diğer ögeler olduğu gibi kişi de kaygan zemindedir, dönüşüm içindedir. Bireyin öznelliği ortadan kalkmış, öznellik ötesi geçişimlilik söz konusu olmuştur. Psikanalist Lacan, "özne asla bütüncül bir kişiliğin karşılığı olamaz" görüşündedir (Ecevit, 2001, s.183). Postmodern metinlerde tek bir bireyin değil, insanın sorunsalı biçim, kurgu ve biçem düzleminde ve okur düzleminde yeniden üretilerek işlenir. "metin kişisinin değil, okurun sorunsalıdır. Bu insansız metinlerde insan, okurun tümüyle öznel düzlemde gerçekleştirdiği oyunsu bir okuma edimi aracılığıyla beden kazanır" (Ecevit, 2001, s.78).

11. ANLATI TEKNİKLERİ

Postmodern romanda, kurgusu gereği tek tip bir anlatı tekniğine rastlamak mümkün değildir. Farklı amaçlarla kurgulanmış olan farklı metinlerden ortak bir anlatım dili çıkarmak olanak dışıdır. Bu nedenle "metinler kolajı" biçiminde oluşturulan postmodern romanda, baştan sona anlatıya egemen olan tek bir anlatım tekniği kullanılamaz. Çünkü, gazetedeki köşe yazısının dili ile alıntılanan şiir veya manzumelerin dili, ansiklopedik bilginin anlatımı ile etkin figürün anısını anlatırken kullandığı dil, romanda ister istemez farklılaşmayı getirecektir. "Böylece postmodern romanda birden fazla anlatım türünün yer almaya başladığını, bazı yerlerde gazete haberlerinin, gazete köşe yazılarının romana aynen taşındığını görüyoruz. Hatta James Joyce bir müzik parçasının notası ile birlikte, bir alış veriş listesini aynen Ulysses romanına taşımıştır. Çağdaş resim sanatında da bulunan bu tekniğe Collage adının verildiğini görmekteyiz." (Yalçın, 2003, s.79). Şiir, mektup, deneme ansiklopedi, kutsal kitap alıntıları, menâkıbnâme, piyes, otobiyografi postmodern romanın anlatı metinleridir. Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar'ında olduğu gibi.

Alışılmış roman anlayışını ve onun bilinen ölçülerini bir tarafa atan romancının, yeni romanda nesneye ağırlık vermesi, özneyi silik, belli belirsiz gölgeler halinde işlemesi, olayları anlaşılması zor, bulanık anlatması, yeni bir roman arayışı içinde olduğunu göstermektedir. Yeni roman da yeni anlatım tekniklerini ve farklı metin türlerini de beraberinde getirmektedir. "Böylece yeni romanın adım adım bir deneme anlatımına doğru yaklaştığını görüyoruz. Zaman içinde bütün metin türlerinin roman içinde yer almaya başlamasında sanırız bu anlayışın da büyük etkisi bulunmaktadır" (Yalçın, 2003, s.81).

12. OKUMA

Türk edebiyatında modernist romanın ilk örneğini Oğuz Atay, Tutunamayanlar (1972) adlı yapıtıyla verir. Kurgu, biçim, anlatı teknik ve yöntemleri açısından geleneksel roman estetiğinden farklılık gösteren yapıt, Türk romanındaki köklü değişimin öncüsü olur. 1990'lı yıllardan sonra romanın yapısal-kurgusal ve biçimsel ögelerindeki gelişmeler - üstkurmaca ve metinlerarası tekniklerin gelişmesi, biçim denemelerinin artması, üslûbun çeşitlenmesi, anlatıcının çoğalması, mutlak gerçekten seçenekli gerçeğe geçiş- modernizmin seçkinci ve tekli yapısını aşarak postmodernizmin popülist ve çoğulcu yapısına zemin oluşturur. Postmodern romanın daha geniş oylumda, modernist romandan yalıtılmış başat özelliklerinin ağır basan örnekleri de bu dönemde ortaya çıkar. Orhan Pamuk'un Kara Kitap'ı gibi. Söz konusu roman, bu amaçla örneksediğimiz ve incelemeye çalıştığımız bir yapıt olmuştur.

Kurgusu karışık, dokusu imge, simge, alegori ve motiflerle işlenerek soyutlaşmış, izlenmesi zor olay örgüleri, öznelleşen ve göreceleşen zamanı, bilinç ve bilinçaltına yapılan iç yolculuklarla çok katmanlı anlam ve yorum içeren bu tür anlatıları anlamak ve çözümlemenin, geleneksel donatılarla yüklü okur için zor olduğu ortada.

1990'lı yıllardan sonra yazılan postmodernizmle ilgili makalelerde bu nedenle **"seçkin okur, etkin okur, donanımlı okur, bilinçli ve birikimli okur"** gibi söylemlere sıkça rastlanılmaktadır. Ancak, öğrencilerin de bu tür anlatıları nasıl okumaları, okurken metnin ellerinden kayıp gitmemesi ve sonuçta onların "bir şey anlamadık" biçimindeki yakınma olasılığına karşın okuma aşamasında nelere tutunmaları konusunda genel çizgileriyle de olsa bir ölçek verilmesi görüşündeyim. Çıkardığım ölçek, kuşkusuz postmodern romanın semantik potansiyelini tümüyle tüketerek biçimsel derinliğini inceleyen şaşmaz, kesin bir çözümleme tekniği değildir. Amacım, öğrencilere çok yorumlu, çok katmanlı anlam dokusu olan romanın dayandığı anlam ve biçim yeniliklerinin altındaki felsefeyi kavratmak, kendi katkıları, birikim ve yetenekleriyle metni anlamlandırmalarını sağlamak, kısacası, romanı çözümlemelerinde onlara yardımcı olmaktır. Bu tür anlatılarda okuma edimi büyük önem taşıdığından, öncelikle metnin nasıl okunması gerektiği bilinmelidir.

Öğrenci, her şeyden önce geleneksel bir roman okumayacağını bilmelidir. Çünkü okuyacağı roman, yazar- anlatıcının güdümünde tasarlanmış, belli iletiler taşıyan, neden-sonuç belirleyiciliğinde süren, çizgisel zamanda akıp giden, ülküsü ve beklentilerini gerçekleştirme çabasında olan ana kahramanın dış dünya gerçeğiyle örtüşen öyküsünü işleyen, anlam, olay ve kurgu bütünlüğü taşıyan geleneksel bir roman değildir. (Geleneksel roman çözümlemesi için bakınız: Kavcar, Edebiyat ve Eğitim, 1999, s.46-56) Bu nedenle, romanı okurken aşağıdaki hususları dikkate alması yararlı olacaktır:

1. Okuyacağı roman tek bir somut gerçeğin veya tek tip bir olayın sergilendiği, ana kahramanın serüvenini anlatan veya onun savunduğu değerlerin savaşımını neden-sonuç mantığıyla sergileyen bir olay zinciri kurgusunda değildir. Postmodern roman, birbirinden bağımsız, farklı metinlerden veya bölümlerden oluşan **"metinler kolajı"** biçiminde yapılandırılmıştır. Doğu veya Batı kaynaklı değişik kültür ürünlerinden alıntılanan, dokusu metaforik ögeler, oyunsu ve taklit unsurlarıyla örülmüş, içeriği soyut karakter gösteren bir niteliktedir. Öğrenci, bunu bilerek romanı eline almalı ve metinle bu bağlamda iletişim kurmalıdır.

2. Öğrenci, **karmaşık kurguda** yazılmış açık metin okuduğunu bilmelidir. Gerçek ile kurmacanın iç içe geçtiği, birinin öteki içinde eriyen yapısını bilerek okumalıdır. Gerçek bir olayı okurken bir imgeyle, bir motifle, bir oyunla, bir anıştırmayla veya olaydan bağımsız bir taklitle geçmiş zamanın anılarına ya da fantezilerine kayan veya gelecek zamanı da bilincinde tüketen romancının kurmaca bir evrene daldığı unutulmamalıdır.

Metnin dokusunun bir şiirle, bir bilimsel yazıyla, bir tarihî olayla, bir mitik öyküyle, bir okur söyleşisiyle, bir aşk söylencesiyle sık sık kesildiği anlatıda romancı, metni durmadan yeniden kura kura yazar. Bu nedenle karmaşık yapılı bir kurgu ortaya çıkar. Bu kurguyu da renk simgeciliğiyle süsler, harf ve sayı simgeciliğiyle de gizemli hale getirebilir.

3. Postmodern romanda anlatılan gerçek, dış dünyayla birebir örtüşen nesnel gerçek değil, yapay, ikinci elden üretilmiş, oyunsu nitelik taşıyan kurmaca gerçektir, kurmacanın da kendisini kurguladığı, öykülediği düzlemdir.(Metafiction-üstkurmaca). Kurmaca oyun, okurun keyif alması için bu tür metinlerin vazgeçilmez koşuludur, kurgu ögesidir.

Öğrenci, postmodern anlatıların **"oyunsu"** niteliğini bilerek okumalıdır. Dış dünyanın somut gerçeğini, kişisel veya toplumsal düzlemde sorun ileten ve çözüm yolu gösteren yapıt olarak değil. Biçimsel ve imgesel oyunlardan oluşan metnin dokusunu, tipik bir satranç oyunu oynar gibi, bir polisiye roman kurgusunda ipucu arayan dedektif gibi, bir bulmaca çözer gibi ya da yaşamın gerçeklerini bir oyun gibi algılayıp onun peşinde koşan bir kişi gibi keyifle ama imgeleri, ipuçlarını, gizli şifreleri gözden kaçırmadan dikkatle çözmeye çalışmalı, nesneleri ve kişileri doğru yerlere oturtmalıdır.

4. Öğrenci, yoruma açık, çok katmanlı dokusu olan metin okuduğunun farkında olmalıdır. Metni çok katmanlı okumalı, bir katmanında sıkışıp kalmamalıdır. Satır aralarında yer alan imge, metafor, tuzak ve ipuçlarının anlam ayırdına vararak onların çok yönlü göndergelerine ulaşarak okumalı, onların metin içindeki farklı kullanım biçimlerine dikkat etmelidir.

5. Öğrenci, çok katmanlı dokusu ve çok yorumlu yapısıyla açık yapıt karakteri gösteren postmodern romanda **"anlam arama"** gibi bir yanlışa düşmemelidir. Öğrencinin en büyük sorunu budur. Çünkü bu tür romanlarda metnin, yazarı tarafından açıkça ortaya konulan tek ve kesin bir anlamı yoktur. Anlam, cümlelerin içinde, kişilerin diyaloglarında veya yazarın söyleminde açıkça yer almaz, bir şiirsel betimlemenin içinde olabileceği gibi bir imge, bir simge ya da alegorinin içinde de gizlenmiş olabilir. Anlamı yazarak, yaşayarak, fantezi oyunlar kurarak üreten postmodern romancı, okuyucudan da sezgiyle bulmasını ister. Bu bağlamda, öğrenci, metnin herhangi bir yerinde saklanan ipuçlarını bulacak, varsayımlar doğrultusunda yeniden anlamlar üreterek metni kendisi yeni baştan kuracaktır. Metni üretmede romancının ortağı olma konumunda bulunacaktır.

Öğrenci, romancının metnin içinde bıraktığı **anlam boşluklarını** kendisinin dolduracağını bilmelidir, gene aynı teknikle, satır aralarında gizlenmiş olan ipuçlarından yola çıkarak metni anlamaya ve yorumlamaya çalışmalıdır.

6. Öğrenci, farklı bir **zaman ve uzam** kavramıyla karşı karşıya bulunduğunu bilmelidir. Çünkü zaman, dün-bugün-yarın çizgisinde akıp giden kozmik zaman değildir; öznel ve görecelidir. Bireyin bilincinde bir günü, bir yılı, bir yüzyılı hatta bir çağı tüketen bir kavramdır. Bugünden söz ederken düne giden romancı, bilinçakımı tekniğiyle yarını da yaşatır. Uzam (En, boy, derinlik) üç boyutlu ve sağlam basılacak kadar güvenilir değildir artık. Mekân da bilinen açık alanların dışında kapalı alana yönelmiştir. Gerçek, dış dünyada değil, iç dünyada, bilinç ve bilinçaltında aranır. Bu, parçalanan ve bölünen gerçekliğin iç dünyaya özellikle bilinçaltına vurumudur. Romancı, bu nedenle iç dünya, ruhsal yolculuklara yönelir.

7. Geleneksel romandaki baş kişi veya ana kahraman **roman figürü** olmuştur. Geleneksel romanda serüveni heyecanla okunan, okuru etkisi altına alan ana kahraman silikleşmiş, yerini kendisine de çevresine de yabancılaşan ve yalnızlaşan roman kişisine bırakmıştır. Sürekli değişim geçiren, bir başka kimliğe dönüşen, yaşamın dolambaçlı yollarında şaşırıp kalan güçsüz ve yalnız bir kişidir. Bu bağlamda yeni okur, geleneksel romanda olay akışını izleyen, gereğinde başkalarının yaşantı ve deneyimlerden ders alan, ana kahramanla birlikte üzülen veya onunla birlikte sevinen kişi değildir. Kısacası, yeni okur bireyle değil, metinle ilgilidir, metinle uğraşır, onu anlamak için mücadele eder, yorulur. Metni yeniden kurmaya çalışan sabırlı ve dikkatli bir okuyucudur. Yeni okur metni tüketen değil, yeniden üreten kişidir.

8. Dil ve Anlatım: Bu tür metinlerde dil, bir iletişim aracı olmaktan çok "amaç" olarak ele alınmıştır. Nesneleri, nesneler arasındaki ilişkileri, özne nesne arasındaki bağı kuran ve betimleyen bir anlatı aracıdır. Çok renkli tabloları şiirsel bir edayla resmeden niteliğe sahiptir. Postmodern anlatılarda **anlatım teknikleri** çeşitlenmiştir. Şiir, mektup, deneme, otobiyografi, anı, makale, günlük yer alır. Son zamanlarda anlatı aracı olarak romancıların teknolojiden de yararlandığını görüyoruz. Telefon, sinema, video, cd'ler, robotlar da anlatıcı aracı olarak romana girmişlerdir.

9. Okurla İletişim: Bu tür anlatılarda yazarın okurla iletişim kurduğu, onu adeta yazı masasına çağırarak nasıl yazdığını, kitabın nasıl okunması gerektiği hakkında onunla sohbet ettiğini biliyoruz. Metnin anlaşılmasındaki zorluğu bilen romancı, okuruna metni çözümlemesinde yardımcı olur, yol gösterir. "Sevgili okur, nasıl fark ettiniz mi? Dikkatinizi çekti mi?" gibi ayrıntılarla ona yardımcı olmaya çalışır. İm-

geleri ve oyunsu ögeleri, ipuçlarını fark etmelerini açıkça söyler. Yazma ve yaşamanın iç içe olduğunu, yazma ediminin öyküsünü anlatır. Okur, bu bağlamda yazarın sesine de kulak verir.

Romancının, anlatıdaki egemen konumu bitmiş, kendisini kişilerin arkasına çekmiştir. Okurun önemi, yapıtı değerlendirmedeki konumu ön plana çıkmıştır, metni anlamlandırarak yeniden kurmada sanki romancının ortağı olmuştur. Romancı, ona bu konuda başrol vermiştir. Geleneksel romandaki gibi yönlendirilen okur değildir.

10. Öğrenci, romancının tarih, felsefe, sosyoloji, psikoloji, metafizik, mitoloji, din, estetik gibi **disiplinlerarası çoğulculuğun** odağında, araştırmacı kimliğinin farkında olmalı, yapıtını da bu anlayışta kurguladığını bilmelidir.

Anlatının, yeni edebiyat kuramları ve roman anlayışındaki birikimlerin dışavurumu olduğunu anlayabilmelidir. Dijital teknoloji, post- kapitalist dönemin tüketim çılgınlığı, medyanın gücü ve önemi, popüler kültür ögeleri, yazarlar, edebiyat ve yeni roman kuramı hakkındaki görüşler, asıl ve taklit, arkaik sanat eserleri, doğuya özgü bilgelik kitaplarındaki öğretiler, tasavvufî ögeler, batı klâsiklerindeki unutulmaz aşklar ve öyküleri gibi. Hepsinin eşzamanlı olarak karşıt duruşlarıyla birlikte bir arada yer aldığını bilmelidir.

13. BİR POSTMODERN ROMAN ÇÖZÜMLEME DENEMESİ (KARA KİTAP/ ORHAN PAMUK)

1. Konu: İnsanın kendi olabilmesi veya olamaması sorunu.

2. Özet: İstanbul'un Nişantaşı semtinde üç kuşağın (dede-babaanne; anne-baba, hala/ Melih Amca-Suzan Yenge, Hale Hala; çocuklar Vasıf, Celâl-Galip-Rüya) aynı apartmanda yaşadığı kalabalık bir ailede doğup büyüyen Galip, avukat olup amcasının kızı Rüya ile evlenir. Günlerini eviyle-eşiyle ilgilenmekten çok dedektif romanı okuyarak geçiren, sinemaya gitmekten hoşlanan Rüya, Galip'in ikinci hanımıdır. Öğrencilik yıllarında, ilk eşiyle birlikte siyasî hareketlere katılmış, sol ideoloji adına dergilerden takma adlarla makaleler çevirmiş, yayınlar hazırlamıştır. Önceleri, başka kişiliklere bürünerek, başkalarının görüşleriyle dünyayı yorumlamanın keyfini çıkarmışsa da girdiği kimlik bunalımı sonucunda kocasıyla yolunu ayırmış, birlikte büyüdükleri ve kendisine öteden beri hayran olan kuzeni Galip'le evlenmiştir.

Serbest avukatlık yapan Galip, bir sabah veda mektubu yazarak evi terk eden karısı Rüya'yı aramaya koyulur. Önce, birlikte olabilecekleri sanısıyla Rüya'nın Milliyet gazetesinde köşe yazarlığı yapan üvey ağabeyi Celâl'in gazetedeki bürosuna gider, fakat ikisini de bulamaz. Çocukluğundan beri Celâl'in sadık okuru olan, onun hiçbir günlük yazısını kaçırmayan Galip, gazetenin o günkü sayısında Celâl'in eski bir yazısının yeniden basıldığını görür. Nedenini anlamak için gittiği gazete yönetiminden Celâl'in bir haftadır işe gelmediğini öğrenir. Bir ipucu yakalamak umuduyla girdiği çalışma odasında Celâl'in basıma hazır makalelerini okumaya başlar, onun zengin içerikli gazete ve dergi koleksiyonunu inceler. Otuz yıllık gazeteci olan Celâl, hafıza kaybı hastalığına yakalanmış, son zamanlarda yazmayı tasarladığı makaleleri kardeşi Rüya'nın yardımıyla daktiloya geçirebilmektedir. Askerî darbe söylentileri ve siyasî tehditler yüzünden de oturduğu evi gizlemekte, yazılarını kimsenin bilmediği evlerinden birinde, kız kardeşinin desteğiyle yazmaktadır. Rüya'nın, ağabeyi ile birlikte, Nişantaşı'nda Şehrikalp apartmanının çatı katındaki dairesinde gizlendiklerini düşünen Galip onları orada da bulamaz. Ama aldığı kararla Celâl'in evine yerleşir. Onun giysilerini giyip sesini taklit ederek telefonlarına bakar. Celâl'i arayan kişilere, kendisinin Celâl olduğunu söyleyecek kadar onunla aynîleşir, Celâl adıyla köşe yazıları da yazmaya başlar. Celâl'in gazeteci-yazar kimliğine dönüşmekten, onun gibi davranmaktan çok keyif alır.

Bu arada İstanbul'un değişen tarihsel ve toplumsal kimliğini anlamak, şehrin ruhunu ve sırlarını öğrenmek amacıyla kenar semtlerini, kahvelerini, Beyoğlu pavyonlarını, Bizanstan kalma yer altı dehlizlerini, Süleymaniye Camii'ni, Kapalı Çarşı'yı, eski pazar yerlerini, sinema ve sergileri, kitapçıları dolaşır. Kısacası, Celâl'in yazılarına malzeme yapmak için takma kılık ve giysilerle dolaştığı her yeri gezer, insanları tanımaya, yüzlerinden işaretler, gizli anlamlar çıkarmaya çalışır. Rüya'yı ararken kendisini bir çift gözün sürekli izlediğini hisseder. Bu göz, ona karısını ve kendisini bulmak için nerelere gitmesini, neler yapmasını söyleyen, ona yol gösteren ikinci "ben" idir, yani Celâl'in varlığıdır.

Akşamları Celâl'in evinde askerî yıllığı, İstanbul şehir rehberini inceleyen Galip, Celâl'in kutularda biriktirdiği üzerleri çizilmiş fotoğraf yüzlerini ve belli bölgeleri yeşil tükenmezle işaretlenmiş şehir haritalarını görünce onları anlamlandırmaya çalışır. Bu arada Mahir İkinci ve Mehmet takma adlarını kullanan ve emekli subay olduğunu söyleyen gizemli bir kişiden sık aralıklarla tehdit telefonları alır. Uzun yıllar Celâl'in gazetedeki yazılarını okuyup tepki gösteren emekli subay onu pusuya düşürüp öldürmeye karar vermiştir. Celâl ile görüşmek istediğini söyleyerek ısrarla buluşma teklifi yapan subaya, Galip önceleri randevu vermezse de sonunda evin köşesindeki pastanede buluşmak üzere anlaşırlar. Galip randevu saatine kadar, Celâl'in kimliğine bürünerek, BBC yayın kuruluşundan gelen İngiliz gazetecilerle görüşmek üzere Pera Palas'a gider. Dönüşte, evinin önünde üzeri gazete kağıtlarıyla örtülmüş vaziyette Celâl'in cesedini görür. Rüya'nın ise yaralı olarak Alâaddin'in dükkânına kadar sürüklendiğini ve orada oyuncak bebekler arasında can verdiğini öğrenir. Polis, Galip'in tanıklığında kuşku duyulan kimseleri sorgularsa da kimseyi yakalayamaz. İş, öyküyü anlatmaya, yazıya kalır. "Hiçbir şey hayat kadar şaşırtıcı olamaz. Yazı hariç. Yazı hariç. Evet tek teselli yazı hariç" sözüyle yazının hayattaki önemi vurgulanır.

3. İzlekler

3. 1. Arayış İzleği: Romanın olay örgüsünün temeli, **"arayış"** izleğine dayanır. Romanın başkişisi Galip'in, evi terk eden karısı Rüya'yı araması, onun birlikte olduğunu sandığı üvey ağabeyi Celâl Salik'i aramasına dönüşür. Amacı, öteden beri yazılarını hayranlıkla okuduğu, yerinde olmak istediği Celâl'in öteki "ben"ini yakalamaya çalışmaktır. Celâl'in, çalıştığı gazeteye son hafta hiç yazı vermediğini öğrenince onun yerine geçip onun adıyla yazı yazarak gazeteye göndermek istemesinin nedeni budur. Galip, Celâl'in öteki "ben" ini ararken bu kez kendi kimliğini aramaya koyulur. Arayışlar, hem yaşamsal bir gerçekliktir, eyleme dökülür hem de benlik-kişilik arayışıdır, çetin bir bilinç ve bellek yolculuğu yapılarak ruhsal sınav verilir. İç içe geçen daireler gibi romanın olay katmanlarında ve kişilerinde gelişir.

Galip'in tek başına yaptığı ruh yolculuğunda, "öteki" benini araması, onda aynı zamanda **kişilik çözülmesi** sürecini de başlatır. Benliği paramparça olur. Çeşitli "ben" ler oluşur. "Galip'in 'ben'i, birçok 'ben' de çoğalır (Parla, 1992, s.121). Mahir İkinci, Mehmet, F.M.Üçüncü takma adlarıyla geçen kişiler, Galip'in çoğalan 'ben' leridir. Ve değişik yüzlerde karşımıza çıkar ama aynı "ben" in parçalarıdır. "Var olduklarını ve 'orada' bir yerde durduklarını, keşfedilmeyi bekleyen ve anlattıkça varolan 'ben'ler var..."(Çeçen, 1992, s.216).

Göz: Galip arayan, izleyen, araştıran kişi olmanın yanı sıra aranan, izlenen, gözetlenen kişidir de. Kendisini her yerde, sürekli izleyen "ikinci ben"i, Celâl'dir. Galip, sanki onun gözetiminde yeni bir yaşama adımlarını atmaktadır. "Öteki ben", romanın "Birisi Beni Takip Ediyor" ve "Göz" adlı birbirini izleyen bölümlerinde işlenmektedir. Onu her seferinde yeni baştan yaratan, var eden **"göz"**ün -Galip'in ikinci "ben"i- her bakışında yenilenerek var olduğundan memnundur (KK, s.107). Artık kendisi "göz" olup öteki 'ben'ine dışarıdan bakmakta ve yıllardır benzemek için büyük çaba sarfettiği şeye benzedi-

ği, sonunda da "o" olduğu için de mutluluk duymaktadır (KK, s.107). Romancı içimizde gizli bir yerlerde duran, öteki 'ben'i keşfetmenin, onunla sırdaş olmanın, konuşmanın bir uyanış olduğunu, derinlikli düşünme ve gizli anlamı çıkarmanın keyfini sürmektedir.

Arayış izleğinin temelinde **"kimlik", "kendi olma"** sorunsalı yatar. Bunu aşağıdaki kategorilerde örneklemek mümkündür:

3. 1. 1. 1. Kimlik Sorunsalı: Romanda baştan sona ağırlığını duyuran temel izlek, "kimlik" sorunsalıdır. Halkın arasına kıyafet değiştirerek giren padişahlardan, - IV.Murat'tan, II.Mahmut'tan, Fatih Sultan Mehmet'ten - söz edilir. Başka hayatların içine girip onları anlamak, dünyanın ve insanların esrarını öğrenmek için kılık kıyafet değiştiren, takma adla köşe yazıları ve fıkralar yazan gazeteciler ve yazarlar vardır. Amcaoğlu Celâl'in kimliğine bürünerek onun imzasıyla gazetedeki köşesine yazılar gönderen, sesini değiştirerek telefonlarını yanıtlayan Galip gibi.

3. 1. 1. 2. Celâl'in kimlik değişimi: Milliyet gazetesi köşe yazarı olan Celâl Salik, otuz yıllık gazetecidir. Gazetede "İster İnan İster İnanma", "Rüyalarınızı Yorumluyoruz", "Yüzünüz, Kişiliğiniz", "Tarihimizde İlkler", "Tarihimizde Bugün", fal ve bulmaca köşeleri düzenlemektedir. Pehlivan tefrikaları, padişah hikâyeleri, polisiye roman çevirileri yayınlamaktadır.

Başlıca merakı görünenin ardındaki gerçeği bulmak, derindeki gizi ortaya çıkarmak, okuyucuyu bu yolla hem eğlendirmek hem de düşündürmektir. Bu nedenle, araştırma yapacağı kişi, mekân ve ortama uygun kıyafetler giyerek, takılar takarak insanları yadırgatmadan veya kendisi de yadırganmadan yazılarını hazırlamaktır. Amacı, başka bir kimlikle insanların hayatlarına girerek onların öykülerini dinlemek, bu öykülerden yeni öyküler oluşturmaktır. Yerinde olmak istediği kişiler arasında üslûbuna da yansıyan, hakkında köşesinde ilginç yazılar yazdığı Mevlânâ, okuyucuya, kurtarıcı olarak umut verdiği Mehdi, çökmüş Bizans'tan İstanbul'u sırlarıyla birlikte alan ve bu sırları çözmeye çalışan Fatih Sultan Mehmet de vardır. Bunların dışında defterinde şu adlar yazılıdır: "Yarı kalmış anı benzeri hikayecikleri yazdığı bir defterde Celâl'in kendisini sıradan ve sade bir yaz günü içinde sırasıyla Leibnitz, ünlü zengin Cevdet Bey, Muhammed, gazete patronu, Anatole France, başarılı bir ahçı, vaaz veren ünlü bir imam, Robinson Crusoe, Balzac ve üzerleri utançla çizilmiş altı kişi daha olarak gördüğünü okudu Galip" (KK, s.240).

"Hiçbirimiz kendimiz değiliz", "Hiçbirimiz kendimiz olamayız" görüşünde olan yazar anlatıcı, bunun için hep başkalarına öykündüğümüzü, onlara benzemeye çalıştığımızı belirtir. Bu bağlamda yaratıcılığın tek bir üslûpla değil, **üslûplar toplamı"** olarak ortaya konduğunu belirtir. Romanda Celâl Salik'in yazılarını okuyup değerlendiren gizemli ses, telefonda onun kişiliğine giren Galip'e üslûbu, kişilikle özdeş kılarak, üç çeşit kişilikten söz eder:

"Benim basit kişiliğim dediğin birinci sesin... İkincisi, olmak istediğin kişiydi... Üçüncüsü ise 'objektif üslûp', subjektif üslûp' dediğin bu iki kişiliğin ulaşamayacağı âlemlere götürürdü seni ve tabii ki beni: **Karanlık kişilik; kara üslûp!..** ". (KK, s.328).

3. 1. 1. 3. Bedii Ustanın Evlâtları: Kimlik sorunsalı, **Doğu-Batı ekseninde** de ele alınır. Romancı, Batıyı kötü biçimde öykünmenin, başka bir kimlik sergilemenin, Türk kimliğinin ve kültürünün erimesine yol açtığı noktasından yola çıkarak kendimize özgü değerlere sahip çıkıldığı takdirde kendimiz olabileceğimiz düşüncesini savunur.

Mankenciliğin piri olarak tanınan Bedii Usta, Bahriye Müzesine manken yapar. Akdeniz'i Türk gölü haline getiren denizcilerin haşmetli görünümlü mankenleri ziyaretçilerde hayranlık uyandırırken Şeyhülis-

lâmın hışmına uğrar ve mankenler müzeden kaldırılır. Yasağa rağmen, **"evlâtlarım"** dediği mankenleri yeniden müzeye yerleştirebilmek için uğraş veren Bedii Usta, manken üretimini atölye haline getirdiği evinin bodrum katında sürdürür. Bu kez mahallelinin zındıklık ve büyücülük suçlamalarından kurtulmak ve sayıları giderek artan evlâtlarına yer bulmak için Avrupa yakasında Kuledibi'nde bir eve taşınır. Oğluna da mesleği öğretir (KK, s.59-60).

Cumhuriyetin ilânından sonra girişilen Batılılaşma sürecinde yapılan kıyafet devrimiyle hanımlar, çarşaflarını, beyler de başlarındaki fesleri atarlarken Beyoğlu'ndaki giyim mağazası sahipleri, vitrinlerine yabancı mankenler koyarlar. Yurt dışından getirtilen bu mankenler duruşları, yüz ifadeleri ve anlamları ile Türk insanını yansıtmaktan çok uzaktır, giysileri de Türk insanının giysisi değildir.

Beyoğlu'ndaki mağaza sahipleri, Bedii Usta'nın manken örneklerini görünce, "Batılı ülkelerin insanlarına değil, bizim insanlarımıza benziyorlar" diyerek geri çevirir. Bir mağaza sahibi, Bedii Usta'nın mankenlerini beğenmekle birlikte jestleri, duruşları, yüzlerindeki anlamla gerçek Türkleri, Türk ruhunu yansıtan bu vatandaşları alamayacağını belirtir. "Türkler artık Türk değil, başka bir şey olmak istiyorlarmış çünkü. Bu yüzden kılık kıyafet devrimini icat etmişler, sakallarını traş etmişler, dillerini ve harflerini değiştirmişler" (KK, s.61). diyerek resmi tarihi sorgular. Bir başka mağaza sahibi ise, müşterilerin elbiseyi değil, "ötekiler gibi olabilmek için bir hayali satın aldıklarını" söyler. (KK, s.61).

Avrupa'dan ithal edilen, "tuhaf duruşları ve diş macunu gülümseyişleri sürekli değişen o mankenlerle rekabet edemeyeceğini" (KK, s.61) anlayan Bedii Usta, yeniden karanlık ve çamurlu mahzenine dönerek kendi hayallerini -Türk ruhunu- yansıtan yeni mankenler yapmayı sürdürür.

Romancı bu bölümde, bizi biz yapan, gündelik yaşamımıza karışan jestler, mimikler, davranış biçimleri olduğunu belirterek yabancı mankenlerde bunların olamayacağını söyler. Bilim, teknoloji, sanat ve edebiyattaki değişimlerin bir toplumun yaşam biçimini değiştirebileceğini ancak değişmeyen tek unsurun o topluma özgü "jestlerin" olduğu görüşündedir. Bunu, toplumun değişik kesimlerine mensup, kişilikleri ve meslekleriyle özdeşleşen insanların davranış biçimlerinde görmek mümkündür. Sigarasını yakan şoförün duruşundaki ayrıntılar, Beyoğlu kabadayısının yürüyüşü, ağzını kocaman açarak gülen bir leblebici çırağı, elinde file caddede tek başına yürüyen kadının bakışındaki dehşetin anlamı gibi (KK, s.62). Başkalarına benzeme, onları kötü biçimde öykünme sonucunda insanlarımız kendilerine özgü davranış biçimlerinin doğallığını ve saflığını yitirmişler, **"melez hareketler"** (KK, s.64) edinmişlerdir. Bunların çoğu yabancı filmlerden ve özellikle de Amerikan filmlerinden edinilmiştir. Beyoğlu sinemaları bu filmleri oynatarak insanların değişmesine, başkalarına özenmesine onlar gibi olmasına zemin hazırlayan dönüştürücü amaçlı eğlence yerleridir. (KK, s.63).

3. 1. 1. 4. Şehzadenin Öyküsü: Kimlik sorunu, romanın ikinci kısmında yer alan Şehzade'nin Hikâyesi başlıklı bölümde anlatılır. Tarihten örneksenen öykü, **kendi olma** veya **kendini bulma** bilinci üzerinde kurgulanır.

Sultan Abdülmecit Han'ın otuz çocuğundan biri olan ve sarayda özenle yetiştirilen Şehzade Osman Celâlettin Efendi, 29 yaşına kadar, kendi deyişiyle **"budala mutluluğu"** yaşar (KK, s.388-389). Doğu ve Batı kaynaklı felsefe kitapları okuyan, dünya edebiyatının seçkin eserlerini inceleyen Şehzade, kendisini daha iyi yetiştirip ileride geçeceği Osmanlı tahtında devlete ve millete yararlı işler yapmanın, halkı mutlu etmenin hayalini kurar. Eşi ve çocuklarını Boğaz'ın kıyısındaki yalıda bırakarak Teşvikiye sırtlarındaki av köşküne yerleşir. 6 yıl boyunca dış dünyadan yalıtılmış halde vaktini sadece kitap okumaya ayırır. Ancak, okuduğu yazarların etkisiyle kafasında hep "başkası" yaşar. Başka ülkelerin yazar ve sanatçılarının düşünceleri ve yapıtları onu biçimlendirmede, davranış kalıpları edinmede büyük rol oynar.

Mutlak doğruyu onlarda bulduğuna inanarak çok mutlu da olur. Ama kendi olamadığını fark eder. **"Hayatımın en büyük keşfi ve amacı"** (s.392) dediği bu gerçeği fark eder etmez, kendisini kendisi olmaktan alakoyan bütün kitapları yaktırır veya köşkten uzaklaştırır, Batıyı ve Batılı yaşamı çağrıştıran tüm eşya ve nesneleri attırır. **"çünkü ne Doğulu, ne Batılı, ne tutkulu ne deli, ne maceracı, ne de kitaplardan çıkmış herhangi biri olarak görmek istiyordum kendimi."** diyen Şehzade, kâtibine şu anlamlı cümleyi yazdırır: **"Yalnızca kendim olmak istiyordum, yalnızca kendim olmak istiyordum, kendim olmak istiyordum yalnızca"** (KK, s.394).

"Başka" ve "öteki" yle yaptığı mücadeleyi, "sadece kendisi için değil, milyonlarca insanın gerçek anlamda kurtuluşu için verdiğini" belirten Şehzade, kendileri olamayan, ötekini taklit eden, onların öykü leriyle mutlu olabilen millet ve kavimlerin yıkılmaya, yok olmaya mahkum olduklarını belirtir (s.396-397). Tarihten verdiği örneklerle güçlendirdiği tezini kâtibine yazdırır. (KK, s.401-402).

Kendi olabilmeyi ancak kendi öykülerini okumakla, kendi sesini yükseltmekle mümkün olacağı gerçeğine varan ve bunu tarihî bir ölüm-kalım savaşı olarak değerlendiren Şehzade, İstanbul'daki Batı taklidi giyim kuşamı görür, kentin, Batı kentlerine benzetilmeye çalışılan meydan ve sokaklarını gezer, insanların onlara benzeme çabalarına tanık olur. Kendilerine atalarından geçen zengin sözlü anlatı örnekleri dururken onların öykü ve masallarını taklit eden yazar ve çevirmenlere dikkat çeker. "...Geceleri, kenar mahallelerdeki kahvelerinde sobanın çevresinde toplanan hüzünlülerin, birbirlerine babadan kalma kendi masallarını anlatacaklarına, ikinci sınıf köşe yazarlarının kahramanlarının adlarını müslümanlaştırarak Üç Silahşörler'den ve Monte Kristo'dan apartıp yazdıkları süprüntüleri gazetelerden birbirlerine okuduklarını kendisi de işitmemiş miydi?..." (KK, s.397).

3. 1. 1. 5. Kendine Dönüş: Kimlik sorunu, kendine dönüş bilinciyle işlenir romanda. Üniversite yıllarında sol görüşe ilgi duyan Rüya ile ilk kocası devrim uğruna takma adlarla yazılar yazar, çeviriler yaparlar. Yazdıkları her yazıda, yaptıkları her çeviride başka bir kimliğe bürünmenin sevinciyle, "Değiştim", "Artık bambaşka biri oldum" demenin mutluluğunu duyarlarsa da sürekli başkasının fikirleriyle düşünme, yazma ve yaşama, kendi ruhlarını ve değerlerini yitirme noktasında, onları kimlik bunalımına sürükler. Yolun yarısında bu bilince eren Rüya babasının evine, kocası da geçmişine döner.

Sıradan bir ev hanımı olan amcasının kızıyla evlenen Rüya'nın ilk kocası, Bakırköy, Sinanpaşa taraflarında bir gecekondu mahallesi olan Güntepe'de yaşar. Evini, geleneksel bir Türk evi gibi döşemiştir. "Üzerine çiçekli basmadan kılıflar geçirilmiş eski koltukları, sentetik kumaştan perdeleri, kenarları kelebekli emaye tabakları, içinde bayram misafirlerine çıkarılan şekerlikli, hiçbir zaman kullanılmayan likör takımlarının saklandığı çirkin bir "büfe"leri ve rengi solmuş, pestil gibi bir halıları vardı (KK, s.119). Başkası olmayı reddederek öz kimliğine dönmekten, kendisi olarak doğal ve sade yaşamaktan mutludur.

Rüya'nın ilk kocası, Galip'e, Batılıların gizli oyunlarını anlatır. Bunların çoğu, geçmişimizi - bellek silme yöntemiyle - silerek bilincimizi ve kimliğimizi yitirme konusunda yabancıların ustaca oynadığı oyunlarla ilgilidir. Bizans toprağı diyerek Boğaz'da kurmayı planladıkları yeni devlette, İstanbul'un karanlık ruhlu misyonerlerinin yetiştirmek istedikleri "yeni insan" modeli bile çizilmiştir. Boğaz'ın tepelerinde, Beyoğlu'nun arka sokaklarında kurulan misyoner okulları Türk çocuklarının geçmişiyle ilgisini keserek onları kimliksizleştirme ve kişiliksizleştirme etkinliğini sürdürmektedirler. Bunun için uyguladıkları sinema ve müzikle eğitim yöntemi sonuç veren en etkili yöntemdir. Amerikan filmlerinin ruhları uyuşturan **müziklerini** (kilise orglarının çaldığı büyüleyici ilâhiler ve ikonlardaki masum kadın yüzleri) dinleyen ve onların göz alıcı **görüntülerini** (içki, alımlı kadın, silah ve uçak) izleyen seyirciler, bir daha kendi hayatlarına dönemeden yitip gitmektedirler. Yaşanan bu bilinç körlüğü karşısında uyanmak gerekir (KK, s.117-118).

3. 2. Gerçek/Yansıma İzleği ve Esrar:

3. 2. 1. Hurûfîlik: Arap harfleri ile yüzün anlamları arasındaki ilişkiyi açıklayarak yaratılış esrarını çözmeye çalışan Hurûfilik inancı, romana mistik bir renk katmıştır. Kurucusu Fazlallah'ın inancına göre "ses", varlık ile yokluk arasındaki ayrım çizgisidir. Gayb âleminden madde âlemine geçen elle dokunulabilinen her nesne bir ses çıkartır. Sesin gelişmiş şekli de **"söz"**dür, **"kelâm"**dır. **Kelâm** yüce bir kavramdır, **"Kelime"** denen büyülü sözcük ise **harflerden** oluşur. Varlığı, özü ve anlamıyla belirleyen, Allah'ın yeryüzündeki yansıması demek olan harfleri insan yüzünde görmek mümkündür (KK, s.277).

Cavidannâme adlı kitabında harflerle yüzün hatları arasındaki ince ilişkileri ayrıntılı biçimde açıklayan Fazlallah, kendisini kurtarıcı (Mehdi) ilan eder ve çevresinde yer alan yedi kişiyle birlikte kendi öğretisini yaymaya başlar. Gittiği yerlerde sırlarla kaynaşan dünyanın anlamının ilk anda kavranamadığını, bu sırlara erişebilmek için de öncelikle harflerin sırlarını bilmek gerektiğinden söz eder. Ama Allah'a değil de harflere tapındığı için putperestlikle suçlanan Fazlallah asılır. İran'dan beraberinde Hurûfi risaleleri ve el yazmalarıyla Anadolu'ya gelen müridi Şair Nesimî ise, medrese ve tekkelerde Hurûfilik öğretisine yeniden başlarsa da o da aynı akıbete uğrar.

Celâl'in çalışma odasında inceleme yapan Galip, Hurûfilikle ilgili kitapları, gazete ve dergi kesiklerini, risaleleri okur, onun otuz yıldır biriktirdiği rotüşleyip anlamlandırdığı fotoğraf ve resimleri incelemeye koyulur. Fotoğraftaki yüzler dik bir çizgiyle ortadan ikiye bölünmüş, harflerle belirginleşmiş, derin anlam yüklüdür. Hepsinin bir hikâyesi vardır. Yüzlerinde taşıdıkları sırrı ya da işareti görerek onların gizli hikâyelerine girmenin mümkün olacağına inanan Galip, fotoğrafları **"insan yüzlerinin haritaları"** olarak değerlendirir (KK, s.264). Okuduğu Hurûfilikle ilgili taşbaskısı bir kitapta, yüzün anlamları ile harflerin sırları arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışan Galip, Arap harflerinin kaş, göz, burun ve dudaklarda okunabilen biçimlerine dikkat eder, harflerin işaretlerinden yüzdeki gizli anlamları çıkarmaya çalışır. Buna göre, "gözler vav'lar ve ayn'lardan; kaşlar ze'lerden ve rı'lardan; burunlar eliflerden yapılmış" tı. "...vav'lardan ve cim'lerden yapılmış ağlayan gözler gördü, cim'in noktası, sayfanın dibine damlayan gözyaşıydı" (KK, s.274).

3. 2. 2. Esrâr: Harflerin sırları ile yüzün anlamı arasındaki ilişkiyi çözmeye çalışan Galip, tasavvufî düşünce sistemine yönelir. Tanrı, evren ve insan hakkında binlerce sayfa yazı okur. Tanrı kavramının taşıdığı esrâr üzerinde durur. Varlığın kendisi bizatihi sırlarla doludur. Bu sırrı anlamanın tek yolu, varlığın dünyaya yansımasına bakmaktır. Sır, dünyadaki tüm canlı ve cansız varlıklardadır, onlardaki işarettedir, ipuçlarındadır. Önemli olan insanların bu gerçeği anlamaları, bu sırların işaretlerini görmeleriydi (KK, s.279).

Galip, Celâl'in kitaplığında, F.M.Üçüncü tarafından yazılan **Esrâr-ı Hurûf ve Esrârın Kaybı** adlı kitabı okuyarak savunulan görüşleri değerlendirir. Dünyada yer alan Doğu ve Batı bloku, birbirine ters, birbirine karşıt, birbiriyle sürekli savaşan iki büyük güçtür. Tarihsel süreç içinde bazen biri, bazen öteki üstün gelmiştir. Büyük İskender'in, Anadolu topraklarında bir kılıç darbesiyle çözdüğü Gordium'a girmesi, Haçlı Seferleri, Osmanlıların Venediklilere yenilmesi Batı lehine sonuçlanmışken, Endülüs'teki İslâm zaferi, Fatih Sultan Mehmet'in Bizans'ı çökertmesi ve İstanbul'u alması, Doğu'nun lehine olmuştur. Sözü edilen tarihsel gerçekler özel anlam yüklü ilginç olaylardır. Birinin ötekini yenip üstün gelmesindeki **sır,** dünyayı esrarla kaynaşan, çift anlamlı bir yer olarak algılamasıyla ilgilidir (KK, s.284). Bu bağlamda Doğu veya Batı felsefelerinde **esrâr** hep aynıdır ve hep bir **merkez**dedir. "İster antikYunan felsefesindeki "idea"yı, Neo Platoncu hristiyanlığın Tanrısını, ister Hint Nirvanasını, ister Attar'ın Simurg kuşunu, ister Mevlana'nın "sevgilisi"ni, ister Hurufilerin "Gizli Hazine"sini, ister Kant'ın "noumena"sını, ister bir dedektif romanındaki suçlu kişiyi anlatsın, esrar, her seferinde dünyanın içine gizlenmiş bir "merkez" anlamına geliyordu" (KK, s.284).

Kitabının **Keşf ül Esrâr** adlı bölümünde F.M. Üçüncü, yüzlerin üzerinde görünen her harfin iki anlamı olduğunu söyler: **Düz anlam ile gizli anlam.** Her harfin bir kavramı işaret eden gizli bir anlamı olduğunu belirttikten sonra, bu harflerin bulunduğu her kelimenin ikinci ve gizli anlamlarının bulunduğunu söyler. Bunun gibi cümlelerin, paragrafların, yazıların da düz anlamlarının dışında ikinci ve gizli anlamları vardır (KK, s.295). Harflerin esrarını bilenler, şifre ve formüllerden anlayanlar ikinci ve gizli anlamı kolayca okumaktadırlar.

Edgar Allen Poe'nun **Gizli Yazılar Üzerine Bir İki Söz** adlı makalesinde önerilen şifre formüllerini gözden geçiren F. M.Üçüncü, Hallâc-ı Mansur ve Mehdi'nin yazılarında kullanacağı sırası değiştirilmiş harflerle anlatma yönteminden söz eder. Gerçekte tüm şifreler ve formüllerin başlangıç noktası, kişinin yüzüdür. O halde yeni âlemi kurmak isteyen herkes, önce yüzündeki harfleri görmelidir (KK, s.296).

3. 2. 3. Ayna motifi ve metinleşen yüzler:

Yüzü, okunan bir metin olarak değerlendiren romancı, ilgili bölüme mistik şair Niyazi-i Mısrî'nin, **"Yüzünün metnini şerhider bu fasl ü bâb"** epigrafıyla başlar.

Üçüncü'nün kitabından harflerin yüzde nasıl bulunacağına ilişkin şifreli bilgileri edinen Galip, aynanın karşısına geçerek yüzünü inceler. Yüzündeki anlamı Celâl'in de okuduğuna kesin gözüyle bakarak geri dönüşü olmayan bir yola çıkan insanın şaşkınlığını yaşar. "Artık başka birisi oldum ben!" (KK, s.297) diye panikler. Yüzünde harflerin önce gölgelerini seçmeye başlamış sonra da belirgin biçimlerini görmüştür. **Yüzü artık okunan bir metin olmuş, başka yüzlere ve gözlere işaretler sunan bir levha haline gelmiştir** (KK, s.298). Yüzüne **"üstü yazılı bir kağıt parçası"**nı inceler gibi bakan Galip, yüzünün topoğrafyasında harfleri olanca netliğiyle görür. "Sanki artık zor olan harfleri okuyabilmek değil de okuyamamaktı" (KK, s.299). Harflerin işaret ettiği kelimeyi de okuyan Galip, işaretlerden oluşan bir maskeye dönüşen yüzüne baktıkça dehşete düşer. Harfler ona bir esrarı işaret etmiştir ama o, esrarın ne olduğunu söylemez (KK, s.299-300). Metinleşen yüzler, çözümlemeyi, deşifre edilmeyi beklerler (Korkmaz, 2000, s.316).

Celâl'in çalışma masasında yazı yazacak düzeye geldiği inancıyla yazmayı başlar. Celâl'in gazetedeki köşesine uygun içerik ve biçimde yazdığı üç yazıdan biri, **"Aynaya baktım ve yüzümü okudum"** başlığını taşır. Galip, yazıları hiç zorlanmadan, kendisini düşüncelerinin akışına bırakarak yazar. Geçirdiği yaratıcı yazarlık sınavında kendisini başarılı bulmuştur. Artık yazı yazmanın esrarlı anahtarı elindedir. "Şimdi esrarı çözecek anlamlı bir anahtar bulduktan sonra, bu anahtarla yeni kapılar açacak dedektif gibi hissediyordu kendini" (KK, s.303). Tamamen kendi olduğuna inandığı yeni bir hayata başlamıştır

"Aynayı sessiz bir denize, yüzünü de denizin yeşil mürekkebiyle yazılı soluk bir kağıdına" benzeten Galip'e göre, yüzü **şifreleri çözülmüş bir rosetta taşı** veya **kavuğu düşmüş bir mezar taşı** gibidir (KK, s.310). Artık sırları çözülmüş, yüzeydeki kabuğu düşmüş ya da maskesi inmiş, bakıldığı her an metin gibi okunabilen bir yüze sahiptir. Okuyucunun bile bakıp kendini gördüğü, gözeneklerinden birlikte nefes aldığı **"deriden bir ayna"** haline gelmiştir (KK, s.310). Ayna, burada Galip'e kendi olduğunu gösteren ve hissettiren, kısacası bir esrarı çözen ve yansıtan bir araç işlevini yüklenmiştir.Yüzden harf okuma, inancın ötesinde romancının, okuyucuyla birlikte oynadığı, onu eğlendirme amacına yönelik bir oyunun gizemli ve heyecan dolu sürükleyici parçasıdır.

Bir kış akşamı Beyoğlu'nda bir pavyondan ötekine götürülürken kırılan yaldız çerçeveli aynanın tuzla buz olması, **'sır'** kavramıyla açıklanır. Camı, aynaya çeviren eczaya sır denilmesi raslantı değildir. Bu âlemin dış görünüşe kapalı ama kendi bünyesinde sırlarla, işaretlerle dolu olmasıdır. Ayna, burada sırla-

rı okuyabilmenin aracı iken arkasındaki sır, bunu görememeyi simgeler. "Okumak aynanın içine bakmaktır; aynanın arkasındaki 'sırrı' bilenler öteki tarafa geçerler, harflerin sırrından haberdar olmayanlar ise bu dünya içinde kendi yüzlerinin yavanlığından başka bir şey bulamazlar" (KK, s.328).

3. 2. 4. Ayna motifi ve resimler:

Romanın **Esrarlı Resimler** başlığı altında işlenen **ayna** motifi ise her nesneyi, her figürü olduğundan başka türlü gösteren, başka bir âlemde yansıtarak aslını değiştiren ve dönüştüren yansıtıcı bir araçtır.

Beyoğlu patronunun, işletmesinin girişine asılmak üzere açtığı En Güzel İstanbul Resmi adlı yüksek ödüllü yarışmada, ödülü girişte asılı şahane bir İstanbul resminin, karşısına ayna koyan ressam alır. Ayna, karşı duvardaki resmi ışık ve gölge oyunlarıyla öylesine büyüleyici biçimde yansıtmışır ki izleyenler kendilerini bu büyünün etkisinden kurtaramazlar, çözemedikleri ve farklı bir lezzet aldıkları esrarengiz âleme dalarlar (KK, s.368). Resimdeki her nesne, aynada olduğundan farklı görünür. Kara kitabın görüntüsü bile değişiktir. Ressamın tatlı bir şakayla, kör bir dilencinin eline tutuşturduğu kitap, aynada iki parçaya ayrılmış, iki ayrı öyküyü (Galip ile Celâl'in öykülerini) yansıtmaktadır. Ancak o da, sırlarının bilinmezliği içinde kaybolur (KK, s.370).

3. 2. 5. Yansıma: Romancı, Aynaya Girdi Hikâye adlı bölümde de (onikinci bölüm) aynanın yansıtıcılığı yanında, **nesneleri birbirinin içine geçirerek sonsuza kadar çoğaltan** özelliğine değinir. Galip, çocukken bir bayram arefesinde, Rüya ile birlikte annelerinin götürdüğü giyim mağazasını anımsar. Mağazanın çocuk reyonundaki iki boy aynasında görüntülerinin küçülerek birbirlerinin içine geçerek nasıl çoğaldıklarını gördüğünü düşünür (KK, s.339). Gene çocukken Rüya ile birlikte okudukları Çocuk Haftası dergisinin son sayısının kapağında, aynı dergiyi okuyan "küçük kız" figürünün resmedildiğini ve bu figürün giderek küçüldüğünü, iç içe geçerek çoğaldığını farkeder (KK, s.339-340). Radyoda reklâmı yapılan zeytin ezmesi kavanozundaki "mutlu aile kahvaltısını" resmeden görüntünün de giderek küçülerek çoğaldığını anımsar. Aynı kavanozu Rüya'nın ailesiyle birlikte yaptığı kahvaltıda gören Galip, mutlu ailelerin küçüldüklerini gösteren bu resmin geç fark edildiği görüşündedir (KK, s.340).

3. 3. Büyük Kent İzleği (İstanbul): İstanbul, büyük ve kaotik bir kent olarak tarihten getirdiği zengin ve renkli geçmişiyle işaretler sunar, bütün sırlarını okuyabilene döker. Galata Köprüsü'nde yürüyen telaşlı kalabalığın ifadesiz yüzleri, ihtiyar balıkçının torbasına basılı resimler, Yeni Camii önünde güvercinler için kuş yemi satan yaşlı kadın, kırık dökük hırdavat dükkânları ve bozuk kadırmlarıyla Zindan Kapı Mahallesi, eskici tezgâhlarının yan yana dizildiği eski hal, soğuk ve korkutucu Haliç manzarası, Tünel'in arkasındaki kahvelerde gördüğü insan yüzleri, gecekondu mahalleleri, Kapalı Çarşı, Süleymaniye Camii, Fatih semti ve padişahın türbesi ile aynı adı taşıyan cami, kurşun renkli kubbeleriyle Bizanstan kalan yapılar ve su kemerleri. Hepsi, bir esrarın işaretleridir. Gerçek anlamlarının dışında ikinci ve gizli anlamları olan, ait oldukları dünyanın sırlarını taşıyan göstergelerdir. Farklı renklerden oluşan kentin görüntüsü, yoruma açık yeni işaretlere ve anlam çoğalmalarına sahne olmaktadır. Parıltılı gösterenleri ve öykü içinde öyküleriyle İstanbul, arayıcının hayaletleriyle karşılaştığı bir "yankı odasıdır" (Kılıç, 2000, s.202), geçmişi ve bugünüyle, kültürel hazları, kendine özgü gizli karmaşıklığıyla "Türk labirenti"dir. (Kılıç, 2000, s.184-190-193).

3. 3. 1. Kent, tarih ve kimlik: Romancı, İstanbul'un üzerinde merceğini dolaştırırken, ona büyüdüğü ve seçkin tabakanın yaşadığı Nişantaşı'ndan bakmaz. Kentin bilincaltına, belleğine inerek tarihin depoladığı değişik kültür ve uygarlıkların ipuçlarını ve izlerini yakalamaya çalışır. Galata Kulesi'nin arka sokaklarından birinde, yeraltında üretimini sürdüren Merih Manken Atölyesini bu amaçla ziyaret eder.

Çağdaşlığın ölçütü sayılan Batılılaşmaya karşın, Türklerin bir dönemki tarihinin mahzene atılarak bilinci ve belleğinin yok edilmek istendiği görüşünü savunur. Gerçekte, **"İstanbul'un bütün tarihi boyunca, her zaman bir yer altı şehri"** (KK, s.174) olduğunu anımsatan romancı, İstanbul'daki yer altı dehlizlerinin aslında Bizanslılar tarafından yapıldığını ve bunların hazine ve silah saklama, saldırılardan kaçıp korunma amacına yönelik olduğunu vurgular. Daha sonraki yüzyıllarda da çeşitli kavim ve miletler tarafından genişletilerek benzer amaçlar için kullanılan yer altı dehlizleri, Osmanlı döneminde padişah yasaklarından ve saray entrikalarından kaçanlara sığınak olmanın dışında sahte para basma, kaçak mal depolama gibi yasa dışı işlerle uğraşanların saklandığı yer olmuştur (KK, s.178).

Kent ile birey arasında var olan doğal ilişkiye gelince, romancı İstanbul'a **kimlik sorunu** açısından bakar. Bir bilinç parçalanmasının yaşandığı bu süreçte kentin de bölük pörçük olması kaçınılmazdır. (19.kısımda yer alan Şehrin İşaretleri bölümünde öykülendiği üzere). Bölünmüşlük, parçalanmışlık, kimliksizleşmiş, hatta belleği yok edilmek istenen bir kentin insanlarına da doğal olarak yansımıştır. "Galip sabahları işe gider, akşamları dolmuşlarda, otobüslerde karanlık yüzlü, kimliksiz dönüş kalabalığı içersinde sahipsiz dirsekler ve bacaklarla boğuşarak eve dönerdi" (KK, s.54). Kent, 'çözük değerlerin sembolü' (Korkmaz, 2000, s.312) haline dönüşmüştür. Bireyi ezip yok eden koşullar, doğa olayına bile yansımıştır. Şehrin üzerine yağan kar bile "bir tür eziklik duygusu" içinde yere doğru inmektedir (KK, s.114).

Şehrin ruhundaki çöküş, fiziksel çöküşle eşdeğerdir. İstanbul, **çöküntü ve çürümüşlüğü** simgeleyen anlamsız, taş ve toz yığınları arasında kalmış bakımsızlığı ve eskiliği her yerde görünen bir şehirdir. Gelecekle ilgili umut ve beklentileri de tüketir. Rüya'nın eski kocası, çöküş İstanbul'una dönen Galip için üzülürken şehrin fotoğrafını karamsar bir üslûpla çizer. "İstanbul bir mihenk taşıydı: Değil orada yaşamak, oraya adım atmak bile bir teslimiyet, bir yenilgiydi. Korkunç şehir, ilk başlarda yalnızca karanlık sinemalarda gördüğümüz o çürümüş görüntülerle kaynaşıyordu şimdi. Umutsuz kalabalıklar, eski arabalar, ağır ağır suya gömülen köprüler, teneke yığınları, delik deşik asfalt, anlaşılmaz iri iri harfler, okunmayan afişler, anlamsız yırtık panolar, boyaları akmış duvar yazıları, şişe ve sigara resimleri, ezansız minareler, taş yığınları, toz, çamur vs. vs. Bu çöküntüden beklenebilecek hiçbir şey yoktu" (KK, s.120).

Kentin bakımsızlığı ve içinde yaşayanlar tarafından sahiplenilmemesi, semtler arasında s**osyal sınıf ayrışmaları yapılmadan ortak bir noktada** toplanır. İstanbul'un sosyo- kültürel ve ekonomik bakımdan gelişmiş semti olan Nişantaşı ile bir gecekondu bölgesinde bulunan Güntepe mahallesi arasında bu açıdan bir fark görülmez. Galip, bu aynileşmeyi doğup büyüdüğü Nişantaşı ile gezdiği Keserciler sokağını örneklendirerek anlatmaktadır (KK, s.31, 65, 316).

3. 3. 2. Alâaddin'in Dükkânı: İstanbul'da, insan-eşya ikileminde anlamsızlaşan ve silikleşen bireye karşın eşya önem kazanır. Birey adeta eşya tarafından kuşatılır. Bir yandan modern yaşamın gerekleri olan nesneler öte yandan da tarihin belleklere yığdığı ve kentin arka sokakları da dahil olmak üzere dükkânlara yerleştirdiği eşya, Alâaddin'in dükkânında bir araya gelince, eski ve yeninin bir arada olduğu ikili bir yapı ortaya çıkar.

Romanda bir bölüme konu edilen dükkan; iğneden ipliğe, oyuncaktan gazete ve dergilere, tekel ürünlerinden, ofis ve kırtasiye malzemelerine, dini içerikli poster ve kitaplardan, yabancı kitap, fotoroman ve dergilere, doğa manzarası resimlerden, hediyelik eşyaya kadar akla gelen hatta gelmeyen her şeyi satan bir aktar dükkânıdır. Gencisi, yaşlısı, zengini yoksulu her yaştan ve her gelir düzeyinden insanı buluşturan, onları amaçları ve hayallerine kavuşturan bir özelliğe sahiptir.Tüketim çılgınlığının deposu olan dükkân sadece sıradan bir aktar değildir. Çağrıştırdığı anlam yüklü zenginlikleri, eski-yeni kültür birikimini, farklı değer ve anlamdaki nesneleriyle, bellekte yığılan eşyayı simgeler. "...Alâaddin'in düğmeden

iğneye, oyuncaktan gazeteye, çoraba, çamaşıra kadar her şey satılan küçük semt dükkânı ile birbirinden farklı gerçekleri, değerleri, ürünleri üst üste, iç içe barındıran zengin ve karmaşık kültür birikimi arasında da bir benzerlikten söz edilebilir" (Şener, 1992, s.129). "kayıp hafıza ve yaratıcılığın beldesi, Alâddin'in dükkânında dikilmiş durur. Orada insanı boğan bir tüketim kargaşası vardır..." (Parla, 1992, s.123). "Dükkândaki gerçek nesneler bizim için çeşit çeşit anlamlarla yüklü bir masal dünyası oluşturuyorlar" (Akerson, 1992, s.84). Ancak, biliçaltının kıvrımlarında yer eden bu tozlu ve karanlık bellek yığını, bu eski kalıntıların sırrı ayrıntılarıyla çözülür. "Artıklar, Alâddin'in dükkânında yüzeye vurur. Masalların bu sihirli isminin, yani Alâaddin'in dükkânı dolduran ıvır zıvır arasında büyüsü bozulur, olağanlaşır. Büyüsü sahte, ucuz roman meraklısı, sıkılmış eş Rüya'nın, Alâaddin'in dükkânında, yapma bebekler ve tüketim ıvır zıvırı içinde ölmesi boşuna değildir" (Parla, 1992, s.124).

4. Üstkurmaca

4. 1. Gerçek-Kurmaca Karşıtlığı : Postmodern anlatıda gerçek ile kurmacanın iç içe, geçirgen bir yapı içinde sunulduğu bilinmektedir. Gerçeklik düzleminde sergilenen bir olay ya da kişinin serüveni metinde kurmaca düzlemine kayabilir. Gerçek olay ya da figür birden bire rüyaya, bir hayale, bir fanteziye ya da bir masala dönüşebilir veya anlatı içinde buharlaşabilir. Bu bağlamda gerçeklik ile kurmaca birbirine karşıt, birbirini iten veya birbiriyle çekişen kavramlar değil, birbirinin içinde eriyerek hoş bir duygu ve etki bırakan kavramlardır.

Romanda gerçek ile kurmaca karışımının en çarpıcı biçimi **Rüya'nın** çevresinde gelişir. Rüya, önce eşi Galip'in sonraki bölümlerde de romancının anlatımıyla aktarıldığı üzere Nişantaşı'ndaki evde, kalabalık bir ailede amcaoğlu ve üvey ağabeyi ile büyüyen, onlarla aynı okula giden, kocasının hayran olduğu, iç dünyasına girip ruhunu ele geçirmek istediği genç ve güzel bir kadındır. Evine ve eşine fazla ilgi göstermez. Polisiye roman okumaktan, sinemaya gitmekten hoşlanan entelektüel bir kişiliğe sahiptir. "Hafıza kaybı" hastalığına yakalanan üvey ağabeyi Celâl'in yazılarının yazılmasına yardım eder. Romanda buraya kadar Rüya'nın gerçeklik düzleminde yaşayan, somut varlığı çizilmiştir. - mor düğme almak için gittiği manifaturacıdan dönerken soğuk algınlığına yakalanıp yatması ve Hale Hala'nın davetine gelememesinin dışında - bir eylemi de yoktur.

Bir sabah, kısa bir veda mektubu bırakarak evini ve eşini terk etmesiyle başlayan ve eşi Galip tarafından başlatılan arama süreci ise ikinci düzlemde, kurmaca düzleminde geçen öyküsüdür. Gerçekçilik düzleminde çizilen kadın figür olan Rüya, bu aşamada hayale, rüyaya dönüşür. Rüya adı bu bağlamda anlamlıdır. Galip'in gerçekleştirmek istediği hayali, özlemidir. O da 'yaratıcı yazar' olmaktır. Rüya'nın yitişi, Galip için yeni bir başlangıçtır, kimlik arayışını başlatan itici bir faktördür. Kısacası Rüya, Galip'in hem karısıdır hem de onun kendi benliğini arayıp bulmasında hayal edilen bir simge, güzel bir düş olmuştur. Kişi, böylece nesneleşmiştir. Bilindiği üzere, öznenin nesneye dönüşmesi veya buharlaşıp yok olması postmodern romanın ilkelerindendir.

Benzer süreçlerden geçen **Celâl** için de aynı saptamayı yapmak mümkündür. Celâl'in öyküsü de gerçeklik düzlemi ile kurmaca düzlem arasında gidip gelen, birinden ötekine kayan bir noktada konumlandırılmıştır. Kalabalık bir ailede doğup kuzenleriyle birlikte Nişantaşı'nda büyümesi, babasının ölümü üzerine annesinin yeniden bir avukatla evlenip Aksaray'da mütevazi bir eve taşınmaları, terzi olan annesinin dikiş dikerek, Celâl'in de geceleri sinemalarda yer göstericiliği yapıp gazoz satması, ardından ciltçi dükkânında çalışarak geçimlerini sağlamaları, üvey babasından esinlenerek ilgilendiği Mevlevîlik hakkında aykırı görüşler öne sürmesi, annesinin ölümü üzerine tekrar Şehrikalp apartmanındaki çatı katına yerleşmesi, Milliyet gazetesine girerek Beyoğlu'nda polis muhabirliği yaparken öte yandan gaze-

teye tarihî hikâyeler, pehlivan tefrikaları hazırlaması, Amerikan film eleştirilerini kaleme alması ve 'kendi olma, öz kimliğin korunması' konusunda ciddi makaleler yazması, gazetenin köşe yazarı olması ve çevresinde geniş bir okuyucu kitlesi edinmesi Celâl'in, gerçeklik düzleminde romancı tarafından okuyucuya anlatılan yaşam öyküsüdür.

Galip'in, kaybolan karısı Rüya'yı ararken birlikte olabilecekleri sanısıyla Celâl'i aramaya başlaması, kurmaca düzlemine kayışı gösterir.-Buradaki arayış fiziksel arayışın dışında "öteki ben"ini arayıştır. Celâl'i gazetedeki odasında bulamayan Galip'in, onun Şehrikalp apartmanındaki dairesine yerleşmesi, onun sesini taklit ederek telefonlarına çıkıp yanıt vermesi, özel eşyasını kullanacak kadar onunla bütünleşmesi, köşe yazılarını da hazırlamaya başlaması, kısacası, Celâl'in kimliğine bürünerek, onun "ben" lerinden birine girip onun gibi olması, kurmaca düzlemdeki yansımalardır. Buna, Celâl'in fal - rüya yorumu, burçlar, fotoğraftaki yüzden kişilik okuma, dünyanın sırlarının çözülmesiyle ilgili metafizik tonlama içeren köşe yazıları da eklenebilir. Kurmaca metin niteliğindeki köşe yazıları, Galip'in Celâl'in kişiliğine dönüşüp yazılarını yazacak kadar onunla bütünleşme, artık birbirinden ayrılmaz kişilik olma, bir başka deyişle "o olma" kertesine kadar götürür Galip'i (Atakay, 1992, s.64). Celâl, romanda eylemi veya serüveni sergilenen kişi, cismani bir varlık olarak değil, -kaldırımda üzeri gazetelerle örtülü cesedinin dışında- yazılarıyla vardır.Yazılarının içinde bir yerdedir.(KK, s.95). Rüya günlerini okumakla, Celâl de yazmakla geçirdiğinden ikisi bir araya gelince okuma ve yazma edimini bütünlerler. Ama aralarında bir fark vardır. Anlama ve düşünmeye dayalı okuma eylemine karşın, yaratmak, var etmek anlamında yazmak gibi.

4. 2. İmgeler: Anlatı dokusu özgün ve modern imge ve çağrışımlar üzerine kurulu olan postmodern romanı çözümlemede önce imgeleri anlamlandırma ve yorumlama anlamayı kolaylaştırma açısından önem taşımaktadır.

4. 2. 1. Kuyu imgesi: Görüntüsüyle binlerce sır sakladığına inanılan, korku ve ürpertiyle anılan kuyu roman boyunca sözü edilen özgün bir imgedir. Çocukluğunun geçtiği apartmanın yanında bulunan kuyu, Galip'in belleğinde masal motiflerinin kötü yaratıklarıyla -cadılar, devler, zenci görünümlü adamlar vb- iz bırakır. "Bir masal kuyusu gibi içinde yarasalar, zehirli yılanlar, akrepler, fareler kaynaşırdı" (KK, s.190).

Kuyu imgesi, gerçekte bellektir. İnsanların belleklerinin derinliklerine attıkları ve artık unuttukları geçmişe ilişkin anılardır, sırlardır. Romancıya göre "ruhlarımızın içine düşürüldüğü dipsiz karanlıklar"dır (s.325). Kuyunun üstünün örtülmesi, insanların kendilerine ait değerlere sahip çıkamamanın utancıyla geçmişlerini kapatmaları, onları sonsuza dek yitirmeleridir. Kuyu imgesi, bir başka boyutta romanın **Ağlayan Yüz ve Cellât** hikâyesinde de geçer. Haksız yere kellesi koparılan günahsız çobanın kesik başının düşürüldüğü kuyuda kendini bulup eski haline dönmesiyle hıçkırıklarının kesilmesi gibi.

4. 2. 2. Apartman Aralığı/Karanlığı: Romanda karanlık ve dipsiz kuyunun 'dikey negatif görüntüsü' biçiminde betimlenen **apartman aralığı,** kentteki modern yaşamın göstergesel simgelerindedir. Madde ve çıkar odaklı modern yaşamın kendi ölçü ve değerlerini egemen kıldığı, insana özgü eşyanın sahiplenilmediği için atıldığı veya yitip gittiği dipsiz çukurlardır, çöp yerleridir (KK, s.192). Doğup büyüdüğü Şehrikalp apartmanının çatı katı dairesinden apartman aralığına merakla bakan Galip'in burnuna, karanlık boşluktan 'güvercin pisliği, atılmış öteberi, şehrin is ve kurum kokusu' çarpar. Gerçekte bu karanlık ve dar alan, bilinçaltına atılarak unutulmaya terk edilmiş, şimdi artık sadece tortuları kalmış geçmişin anıları, kokuları, kişiyi kendi yapan değerleridir. Karısı Rüya ve amcaoğlu Celâl'le birlikte geçirdiği mutlu çocukluk yılları, artık fotoğraflarda kalan ve gitgide kendisinden uzaklaşarak karanlıklara gömülen, geri dönüşü de mümkün olmayan, hafızanın dipsiz kuyusuna atılan anılarıdır. (KK, s.300-301).

Apartman aralığı, yaşayanlara **korku ve dehşet** salmaktadır. Karanlık boşluğun tıpkı bir eşya gibi kendilerini yutmasından korkarlar. Hortlak ve ölüm korkusuna da buradan kapılmaktadırlar. Çocuklar mikrobu buradan kapmaktadırlar. Aileleri ve bireyleri manevi anlamda yıkan felaketler de buradan insanların evlerine girmektedir (KK, s.192-193). Apartman aralığının i**nsanların sırlarını ele verme, neler yaptıklarını ifşa etme** gibi merak duygularını gideren işlevi de bulunmaktadır. Yemek kokularından hangi katta kimin ne pişirdiğini öğrenme, konuşulan aile sırlarını duyma gibi. Apartman aralığına odalardan veya salonlardan vuran ışık, insanların ne yaptıklarını hayale pay bıraksa da yansıtır. Apartman karanlığının esrarını çözmek isteyen Celâl, alt katın karşı penceresinde büyülü güzelliği olan üvey annesi Suzan Yengeyi gördüğünü, yıllar sonra suçlu bir hafızanın sırrı gibi anımsar (KK, s.193-194). Hafızayı, dipsiz kuyuya benzeten romancı, kendi tarihinin saklı olduğu bu mahzene yeniden dönerek varlığını, varlık alanını, yeniden var olduğunu, yaşayarak, yazarak anlatmaya çalışır. Kör karanlık boşluk, kendisini öylesine daraltmış, öylesine boğmuştur ki hayata tutunmak için varlığını sorgular. Geçmişine dönerek güç bulmanın, yeniden dirilmenin, kendi olabilmenin huzurunu duyar.

4. 2. 3. Yer altı imgesi: Doğu ve Batı uygarlığı kalıntılarının uzantılarını simgeleyen bu imge, İstanbul'u İstanbul yapan, geçmişe ait çeşitli sırların saklandığı çağrışım yüklü tarihsel bir kimlik taşımaktadır. Yer altındaki hayat, yer üstündeki çöküntünün somut bir göstergesidir (KK, s.176). Kendi değerlerimize, uygarlık kalıntılarımıza, sanat eserlerimize sahip çıkamayışımızın işaretidir. Benliğimizi ve kimliğimizi, Avrupa kimliği ve değerleriyle değiştirmek isteyişimizden kaynaklanan, kendi yüzlerimizin gerçek anlam ve sırlarını onların bize hitap etmeyen jest ve mimiklerine, anlamsızlıklarına tercih etmemizin yıkımıdır. Bedii Usta'nın mankenleri ve yer altı iskeletleri, benlik ve kimlik konusunda uğradığımız yıkımın kanıtlarıdır.

4. 2. 4. Kara kitap imgesi: İnsanın kendi olabilmesinin yolunu ararken başkalarına ait eski hikâyelerin anlatıldığı ve onların hikâyelerinde kaybolunan, sonu hüsranla biten aşkların nakledildiği ve yan yana getirildiği karanlık sayfalardan oluşan bir simgedir. Romancı, Rüya ile Galip'in sonu acı biten hikayesini noktalarken şöyle der: "...böylece eski, çok eski, çok çok eski hikayeleri kaleme almaktan ibaret yeni işime daha bir şevkle sarılıp kara kitabımın sonuna geliyorum " (KK, s.426).

Evi ve eşini terk eden Rüya, adının taşıdığı anlamından soyutlandığı, kaybolduğu karanlık bir noktada yok olur. "Yüklendiği tüm anıştırma ve göndermeleri taşıyamaz duruma geldiğinde Rüya, anlamdan yoksunluğun çaresizliği demek olan o kara noktada, o boşlukta kaybolur. Anlam ve Rüya, yaşamın sanatla alay ettiği fakat bu alayın da geçersiz kılındığı noktalarda yok olurlar. Kara Kitap'ın kara oluşunun nedenlerinden biri budur" (Parla, 1992, s.120).

4. 2. 5. Boğaz imgesi: İstanbul fotoğrafını tamamlayan bir fantastik karedir. Ancak, Boğaz, içinde edebiyat, sanat ve musiki sohbetlerinin yapıldığı tarihî yalıları, çeşitli kokular yayan renkli bahçeleri ve korulukları, mehtap sefalarının yapıldığı romantik bir güzellikle anlatılmamıştır. Tersine kehanet ve fantastik çizgilerle betimlenen, olası bir felâketi önceden bildirerek yeni bir hayatın başlayacağını duyuran nitelikte anlatılmıştır. Tektonik hareketler sonucu yakın gelecekte suları çekileceği söylenen Boğaz, romancıda hayal gücünü alabildiğine genişleten korkunç bir görüntü oluşturur: "...Besbelli, kısa bir zaman sonra, bir zamanlar Boğaz dediğimiz o cennet yer, kara bir çamurla sıvalı kalyon leşlerinin, parlak dişlerini gösteren hayaletler gibi bir zifiri bataklığa dönüşecek. Sıcak bir yaz sonunda ise, bu bataklığın, küçük bir kasabayı sulayan alçakgönüllü bir derenin tabanı gibi yer yer kuruyup çamurlaşacağını, hatta binlerce geniş borudan şelaleler gibi gürül gürül akan lağımların suladığı yamaçlarda otların ve papatyaların yeşereceğini tahmin etmek zor değil. Kız Kulesi'nin bir tepenin üstünde korkutucu gerçek bir kule gibi yükseleceği bu derin ve vahşi vadide yeni bir hayat başlayacak" (KK, s.20).

Olası bir ekolojik felâket, Boğaz'ın yüzyıllardır bağrında gizlediği çoğu geçmişin karanlıklarından süzülüp gelen çeşitli kavim, millet, imparator ve papazlara ait olan eşyayı ve insan iskeletlerini ortaya çıkaracaktır (KK, s.21-23). Tarih âdeta yaşlı ve yorgun hafızasını boşaltacaktır. Bunlardan biri de Kara Cadillac'ı ile Boğaz'ın karanlık sularına gömülerek efsane haline gelen Beyoğlu patronunun arabasıdır. Romancı, onun nerede ortaya çıkacağını -belleğinde saptadığı yerde- kestirmektedir. Sonuç olarak, yer altı dehlizleri, bağrında geçmiş uygarlıklardan tarihî kalıntılar taşıyan Boğaz'ın ürkütücü karanlık çukuru, apartman aralığı, kuyu, derin oyukları, sır dolu labirentvâri sokaklarıyla İstanbul altı oyulmuş eski bir kenttir. Belleğini yitiren bu kent, kendini arayan kişinin belleğinin derinliklerinde, gizlerini arayıp bulmasıyla özdeşleştirilmiştir.

4. 2. 6. İmge olan kişi adları: Romandaki **kişilerin adları da imgeseldir.** Bu imgeler, önceki dönemlerin ya da yüzyılların klâsik yapıtlarından özellikle Doğu anlatılarından yola çıkılarak örneklendirilmiştir. Arap veya İran edebiyatının mistik öykülerinden, alegorik yapıtlarının simge kahramanlarından esinlenerek ya da onların serüvenleri çağrıştırılarak oluşturulmuştur.

Romanın baş kişisi olan **Galip'in** adı, Hüsn ü Aşk mesnevisini yazan **Şeyh Galip'i** çağrıştırmaktadır. Galip, aynı zamanda mesnevideki erkek kahraman Aşk'ın yerindedir. Hüsn'e kavuşmak için mücadeleli bir ruh yolculuğu yapan Aşkın, sonunda sevdiği güzellik simgesi varlığın, aşkın kendi içinde olduğunu anlaması gibi (Tanrı'ya akılla değil aşkla kavuşulduğunu, bu aşkın da başka yerlerde değil, kişinin kendi gönlünde olduğunu anlaması) Galip de benzer olaylar yaşamış ve sonunda amacına ulaşmıştır. Bu çağrışım, bize Kara Kitap'taki Galip - Rüya aşkının, Hüsn ü Aşk'taki "aşk" izleğinin benzeri olduğunu akla getirmektedir. Bir Mevlevî olan Şeyh Galip nasıl ki Mevlânâ öğretisiyle yetişmiş ve tasavvuf kültürünün etkisiyle Hüsn ü Aşk'ı yazmışsa Galip de Celâl Salik'in köşe yazılarını ve kitaplarını okumuş, ondan etkilenerek yazarlık kimliğini bulmuş ve Kara Kitap'ı yazmıştır. Nitekim, roman kişisi olarak girdiği anlatıdan yaratıcı yazar olarak çıkmıştır.

Rüya ise Galip'in eşi olmasının dışında, Galip'in kendi olma, kendini bulma konusunda uğraş verdiği hayalidir, özlemidir. Onun için itici faktör olmuştur. Rüya, Hüsn ü Aşk mesnevisinde uğrunda mücadele edilen, sevgiyi ve aşkı simgeleyen Hüsn'ü de anıştırmaktadır.

Galip'in dönüşmek için zorlu uğraşlar verdiği **Celâl** imgesi ise, **Mevlânâ Celâleddin Rumî**'den aktarmadır. Çalıştığı gazetedeki köşesinde, Mevlânâ ve Mevlevîlik öğretisi hakkında yazılar yazan Celâl, kendisini bu tasavvuf ulusunun yerine koyar, mistik öykülerini yazarken onun üslûbunun etkisinde kalır (KK, s.240). Celâl imgesi, Hüsn ü Aşk mesnevisinde, çetin bir nefs mücadelesi veren Aşk'a yol gösteren, onu sıkıntılarından kurtaran Sühan'ın rolüyle de benzerlikler taşımaktadır. Galip'e amacına ulaşmak için nasıl bir yol izlemesi, nerelere gitmesi gerektiğini köşe yazıları ve kitaplarıyla anlatması gibi.

Celâl'in oturduğu daha sonra Galip'in Celâl'e dönüşüp yazar olarak yerleştiği **Şehrikalp apartmanı** da, Mesnevi'de geçen Diyâr-ı Kalb'i çağrıştırmaktadır. Gönüller ülkesi anlamına gelen sözcük, hedefe ulaşılan yeri nitelemektedir.

4. 3. Hafıza Bahçesi: Anılar, Düşler, Masallar, Fanteziler: Romanın başkişisi olan Galip'in belleğinde özyaşam öyküsel düzlemde geçmişe dönük anılar olduğu gibi kurmaca düzleminde düşlerle karışık olaylar da yer alır. Bunların çoğu birlikte büyüdükleri karısı **Rüya'yla** ilgilidir. Karısını mavi damalı yorganının altında düşsel bir atmosferde uyurken seyreden Galip, Celâl'in "Hafıza bir bahçedir" yazısını anımsayarak Rüya'yı, "kapıları kapalı bu bahçenin söğütleri, akasyaları, asmalı gülleri ve güneşi altında" huzur dolu bir uzamda hayal eder, kendisinin orada gezindiğini düşünür (KK, s.9).

Galip, **hafıza bahçesine** girdiğinde öncelikle Rüya'yla birlikte geçirdikleri çocukluk günlerini düşünür. Rüya'nın adını ve fotoğrafını ilk kez, salondaki büfenin camında görür. Kendi yaşında olan amcasının kızından çok, içinde yattığı cibinliğin insanı hayale çağıran uykulu mağarası ve kızıyla birlikte kameraya hüzünle bakan güzel Suzan yenge dikkatini çeker (KK, s.16). Kabakulak hastalığına yakalanmaları üzerine, deniz havası iyi gelir düşüncesiyle annelerinin her ikisini ellerinden tutup Bebek ya da Tarabya'ya sandal gezintisine çıkarmalarını unutamaz. Rüya'yı ilk kez gördüğünde, eve dedesi için gelen berberin kendisini de tabureye oturtup traş ettiğini anımsar (KK, s.10). Şimdi ise ağır yaralı olan Rüya elinde bir oyuncak bir bebekle düşlerine girmiştir ve Alâaddin'in dükkânında oyuncak bebekler arasında iniltili soluklarla kendisini beklemektedir (KK, s.413).

Galip'in hafıza bahçesinde yer eden aileyle ilgili önemli anekdotlardan biri de **babaanne ve dedenin** yaşamlarıyla ilgiliydi. Radyodan alaturka ve alafranga müzik, haberler, banka, kolonya ve milli piyango reklâmlarını dinlerlerken sürekli konuşan babaanne ile dede birbirlerine sık sık yineledikleri hikâyeler ve rüyalar anlatırlardı (KK, s.12-13). Galip, okula gitmeden iki yıl önce babaannenin kendisine okuma yazma öğrettiğini, alfabeyi öğrenirken onun sigara dumanından gözlerinin yaşardığını anımsar (KK, s.10).

Romanın kimi yerlerinde, işlenen içeriğe uygun olarak kurgulanmış **mistik ve dinsel anlamlı düşler**den söz etmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri Galip'in gördüğü, Mevlâna'nın yolunda giden bir mürit olamayacağı yorumunu yaptığı rüyasıdır (KK, s.319). Öteki de Celâl'in bir yazısında söz ettiği, kendisini Ahi Çelebi Camii'nde Hz.Peygamber ve bazı evliyayla birlikte gördüğü rüyasıdır (KK, s.201).

Romancı, günlük yaşam kaygıları ve düşüncelerinden ötürü uyuyamayan insanın zihnen ve ruhen uyumaya hazır hale gelmesi için hayal gücünün ve genişliğinin ortasında **mavi ve maviye yakın tonlarla bir cümbüşe dönen düşsel bir fon kurar.** Okuyucuya da mavi ve mor renklerden oluşan bu rengarenk uzamda, doğa varlıklarının renk, biçim ve devinimlerini hayal ederek, yavaş yavaş hareket eden sahnelere kendilerini kaptırarak uykuya bırakmalarını önerir (KK, s.231). Çeşitli olayları anımsama ve çeşitli duyguları tekrar yaşama sonucunda uykunun unutuşuna kavuşmayan, hâlâ uyuyamayan insanları, tarihte yolculuk yapmaya çağıran romancı, onlara **tarihsel fantezileri** anımsatır (KK, s.232). Kendi **yazarlık fantezilerini** de sıralayan romancı, Kara Kitap'ı yazış serüvenini özetler (KK, s.232).

4. 4. Renk ve Sayı Simgeciliği: Romanda **mavi, yeşil** ve daha az sayıda olmak üzere **mor** renkler kullanılmıştır. İşaret dilinin göstergeleri olan renkler, romanda bir ruh halinin, bir düşsel ortamın ya da üzerinden çizgi geçilen bir bitişin, bir tükenişin anlatımını simgelemektedir.

4. 4. 1. Mavi renk: Düşsel dünyadaki hayallerin ve fantezilerin rengidir.

Düş, geçmişin unutulmaz anılarıyla ilgili olduğu gibi geleceğin bilinmez ama hayal edilen dünyasıyla da ilgilidir. Mavi, Galip'in geçmişten taşıdığı Rüya ve çevresiyle ilgili anılarının yüklendiği ve bir türlü unutamadığı bir renktir. Rüya, yatağında **mavi damalı yorgan**ının altında uyur. (KK, s.9; s.103); Babaannenin öğrettiği alfabenin içindeki at resmi **mavileşip** canlanır (KK, s.10); Dedenin anlattığı **rüyası maviydi**; lacivert bir yağmur rüyada hiç durmadan yağdığı için Dedenin saçları ve sakalları sürekli uzuyordu (KK, s.13); Galip, rüyasında, kendisini kim olduğunu çıkaramadığı **mavi saçlı güzel bir kızla,** ... okuldan uzaklaşan bir belediye otobüsünde görür (KK, s.17); Dedeyi traş eden berberin, boynuna taktığı örtü de **mavi**dir (KK, s.18); Suzan Yengenin giydiği **mavi gecelik**... (KK, s.39-40).; Babaannenin büfesinde duran **mavi vazo** (KK, s.50); Aydınlığı ve mutluluğu simgeleyen sabah için de "..sabah geliyor, **mavi bir sabah**..." denmiş (KK, s.231), gökyüzü **mavi bir kubbe** olarak betimlenmiştir (KK, s.270).

Alâaddin'in giysisi ve dükkânındaki mavi renk dikkat çeker. "Gözlerinde **mavi ampuller** yanan Atatürk heykelleri" (KK, s.45).; Alâaddin'in on yıl giydiği **mavi** kukuleta (KK, s.45, 65). "Gülsuyu kokulu o **mavi mürekkeplerden** var mı sizde?" (KK, s.46).

Romancı, **karı ve yağdığı ortamı** da mavi renkte görür. "Ortalık bir **kar mavisiyle** aydınlanırken..." (KK, s.57); "Cami kubbelerinin, ardiyelerin, gecekonduların üzerinde **kar, beyaz değil, maviydi"**. "Hava açık, gök **kış mavisiydi** (KK, s.303), **polis arabalarının mavi lambalarını** (KK, s.114), televizyonun dışarıya sızan **mavimsi ışığıyla**.." (KK, s.115), fotoğrafçının patlayan flaşının **gümüş mavisi** olması gibi (KK, s.406).

Celâl'in giysileri mavidir ve yaşadığı eve de mavi renk egemendir. Celâl **"mavi çubuklu asker pijaması"** nı giyer (KK, s.172, s.224-234), paltosu **koyu laciverttir** (KK, s.247). Yemek masası **mavi muşambayla** örtülüdür (KK, s.213, 320). Balkon demirlerine bağlanmış olan **koyu lacivert** veya **mavi** bez, suyun bittiğine işarettir (KK, s.211-212).

4. 4. 2. Yeşil renk: Romanda yeşil renkle bütünleşen tükenmez kalem, yaratıcı yazmanın, yazma ediminin simgesi olmakla birlikte - Celâl'den, Galip'e geçen yazma alışkanlığı, yazar olma eylemini imlese de-değişik anlam ve çağrışımlarla yüklenmiştir.

Belleğin derin ve karanlık kuyusuna atılan olayları, kişileri ve anıları ortaya çıkaran, çağrıştırıcı bir araçtır. Rüya evi terk ederken kocasına bıraktığı veda mektubunu **yeşil tükenmez kalemle** yazar. Galip'e çocukluğunda, bir sandal gezintisindeyken denize düşürdüğü **yeşil kalemin** bir eşi olduğunu anımsatır (KK, s.25, 41). Suya düşen kalemi yıllar önce ona, kullanması için bir haftalığına Celâl vermiştir. Burada yaratıcı yazarlığın Celâl'den Galip'e geçtiğini anlamak zor değildir. Galip, Rüya'yı ararken bulabileceğini kestirdiği adresleri ve telefon numaralarını **yeşil tükenmez kalemle** alt alta yazar (KK, s.57).

Yeşil tükenmez, Galip'i çocukluk ve gençlik anılarına götürdüğü gibi belleğinde yer eden veya çevresinde bulunan yeşil renkli nesnelerin çağrışımına götürür. "Rüyasında bir akvaryumun tükenmez kalem yeşili sıvısında Japon balıkları ağır ağır salınırken..." (KK, s.56). Celâl'in, Boğaz'ın karanlık sularından çıkarılacağına inanan Kara Cadillac'ın camlarından birini kaplayan fıstıkî **yeşil yosun t**abakasını, sürekli kullandığı **yeşil tükenmez kalemiyle** kazıyacağını söylemesi (KK, s.24-25). Evini ve kocasını terk eden Rüya'nın **yeşil kazak** giymeyi tercih etmesi (KK, s.101, s.342); Şehrikalp apartmanın kapıcısının eşi Kamer Hanım'ın "**fıstıkî yeşilden** kirli bir önlük giymesi, aynı renk tonundan elbiseyi Galip'in ellerinde büyüdüğü Hale Hala'nın da giymesi (KK, s.410); Rüya'nın ondokuz yıl önce kiralık bisiklete binerken giydiği **yeşil çorapları** anımsaması (KK, s.425); Fazlallah'ın kitaplarıyla Hurûfîliğe ilişkin el yazmalarının, **yeşil bir sandığa** yüklenmesi (KK, s.276); Merih Manken Atölyesi, "kendi olma uğruna" kurdukları ve gönüllülerden de katkı bekledikleri **yeşil yardım sandığı** oluşturmaları (KK, s.180) gibi.

Yeşil tükenmez kalem, yanlışları (aykırı ve ayrıksı fikirleri, dizgi ve yazım hatalarını) düzeltme aracıdır (KK, s.234, s.412, s.89). Celâl, Boğaz'ın Suları Çekildiği Zaman başlıklı yazısının dizgi yanlışlarını **yeşil tükenmez kalemle** düzeltmişti (KK, s.224). Galip, Celâl'in, Mesnevî'yi okurken müstehcen bulduğu hikâyeleri **yeşil tükenmez kalemle** işaretlediğini görür (KK, s.241).

Yeşil kalem, sır dolu iş ve ilişkileri, şifreli notları ve gizli işaretleri simgeleyen bir araçtır. Galip, Celâl'in sakladığı bir kutuda Şam ve Kahire haritaları ile 1934 tarihli İstanbul Şehir Rehberindeki bazı sayfalarının **yeşil tükenmez kalemle** çizilmiş olduğunu görür (KK, s.244, 249, 255).Yeşil kalem gizli emelleri, hain tuzakları, görünenin gerisindeki amacın varlığını ortaya koyan bir göstergedir. Rüya'nın eski kocası, yabancıların Türkiye üzerindeki gizli emellerini haritadaki **yeşil renkli tükenmezle** işaret-

lediğini öne sürer (KK, s.117). Altın Böcek, Yedinci Harf adlı polisiye roman özetlerinin yazıldığı, Majino Hattı ve Alman casuslarına ilişkin kitaplardan derlenmiş şifre ve anahtarların kaydedildiği Celâl'e ait defterde tükenmez kalemin **yeşil izi** vardır. Eski İstanbul haritaları ve gravürlerin kiminde, padişahımıza suikast yapmak üzere İstanbul'a gelmiş olan gizli düşmanların da **yeşil kalemle** işaretlendiği belirtilir (KK, s.262).

Dünyada her şeyin aslının kendi olduğu, kendi dışında bir giz taşıyan, ipuçları ve işaretlerin bulunmadığı, nesnelerin ikinci, üçüncü anlamlarının olmadığı bir toplumda yaşama isteği duyan Galip, "**yeşil tükenmez kalemin** yalnızca bir **yeşil tükenmez kalem olacağı** ve kendisinin de "başka birisi olmak istemeyeceği bu âleme nasıl girebilirdi acaba?" diye düşünür (KK, s.263).

4. 4. 3. Mor renk: Rüya'nın giysilerinde yeğlediği, ona özgü bir renk olarak betimlenmiştir. İzlediği Amerikan filmlerindeki çekici kadın karakterin kıyafetinden etkilenen Rüya, bu etkiyle mor manto giyer ve kocası Galip'in belleğinde bu renkle iz bırakır (KK, s.35). Ucu, dolmuşun kapısına sıkışan karısının **mor paltosu** anılarında capcanlı durur (KK, s.342). Rüya'yı ilk gördüğünde de üzerinde çiçekli, **mor düğmeli** bir elbise olduğunu anımsar. (s.425). Rüya'nın, üzerinde **mor paltosu**, az ilerideki 56 Chevrolet taksinin içinde hayatından memnun Galip'i beklediğini düşünür (KK, s.101). Celâl'in öldürülmesinden sonra eşi Rüya'yı da kaybeden Galip, onları simgelerle anımsar. Celâl'in üzeri gazetelerle örtülü cesedi, ona Şems'in öldürüldükten sonra cesedinin atıldığı **kuyuyu** çağrıştırırken zihninin bir yerinde iz bırakan **mor düğme** ise Rüya'yı akla getirir. İkisi de artık anılarının kuyusundaki yerlerindedir. " Bir kuyu vardı aklında, aklımda, aklımızda; bir düğme, **mor bir düğme:"** (KK, s.406).

4. 4. 4. Sayı Simgeciliği: Romanda geçen 7, 19 gibi sayılar, zihinde yer eden bir takıntı olmaktan çok belli olay ve kişileri anımsatmak, onlar için özel anlam taşıyan, bir değer ifade eden nesneler için kullanılmıştır. Ayrıca mistik anlamda harf oyunlarından da yararlanılmıştır.

Galip, babaanneyi, yatağında, en son olarak **yedi gün** onbir saat önce görmüştür (KK, s.374); **Yedi** renkli mazot lekeleri (KK, s.10, s.406). Hurûfî inancında **yedi** sayısı kutsaldır. Fazlallah, çevresine aldığı **yedi** kişiyle birlikte kendi öğretisini yaymaya çalışır. Tanrı'yı kavuşmak istediği "sevgili"olarak tanımladığı için derisi yüzülen Şair Nesimî'nin cesedi de **yedi** parçaya ayrılarak şiirlerinin ezbere bilindiği **yedi** şehre gömülür (KK, s.278). Rüya ile Galip, birbirlerini ilk görüşlerinden **19 yıl, 19 ay, 19 gün** sonra evlenmişlerdir (KK, s.18); Rüya, Galip'i terk ederken **19 kelimelik** veda mektubu yazmıştır (KK, s.41, 49); Rüya **ondokuz yıl önce** kiralık bir bisiklete binerken ... (KK, s.425).

5. Metinlerarasılık: Yüzyıllar boyunca üretilmiş olan metinlerin dünyasında dolaşmaktan hoşlanan postmodern yazar, bunu romanı için bir kurgu tekniği olarak kullanır. Bu bağlamda daha önceki dönemlerin metinlerine anıştırmalar, göndermeler yaparak onlarla özdeşlikler kurarak imge, motif, izlek ve karakter düzlemindeki etkilenmelerle okuyucunun dikkati çekilir. Köşe yazarı Celâl, yazılarını hep başkalarının yardımıyla yazdığını belirtir. Çünkü, ona göre "...önemli olanın yeni bir şey 'yaratmak' değil, daha önceden, binlerce zekâ tarafından binlerce yılda yaratılmış olan harikaları bir köşesinden, bir ucundan değiştirerek yepyeni bir şey söyleyebilmek" tir (KK, s.241).

Tarih boyunca yazılmış olan ünlü eserlerin hep daha öncekilerin öykünülerek yazıldığını söyleyen Galip, "Çaldımsa da mirî malı çaldım" diyen ve başka yapıtları öykünmeyi doğal sayan Şeyh Galip'i örnek gösterir. Onun gibi Mesnevî'nin de baştan sona çalıntı bir eser olduğunu belirtilir. İçindeki öykülerin Kelile ve Dimne'den, Attar'ın Mantık-ut Tayr'ından, Leylâ ve Mecnûn'dan, Menâkıb-ı Evliyâ'dan aşırılmıştı. Bunlara Kıssas-ı Enbiya, Binbir Gece Masalları ve İbn Zerhanî'yi de eklemek mümkündür (KK, s.240).

5. 1. Parodi/pastiş: Romancı, romanının içerik ve biçim kurgusu ile anlatı tekniğini oluştururken Doğu anlatı geleneğinden, alegorik eserlerden, mesnevi ve hikâyelerden büyük ölçüde yararlanmıştır. Mesnevî (Mevlânâ), Hüsn ü Aşk, Mantıku't Tayr, Binbir Gece Masalları gibi. Romancı, "kendi olabilmek için geçmiş kültürümüzün yazınsal bağlamını arkasına almaktan yana" (Moran, 1992, s.105).

Mevlânâ'nın, kendi yüzünü ve ruhunu yansıtacak bir ayna olarak gördüğü Şems-i Tebrizî'yi, Şam sokaklarında araması, Galip'in bir sabah evi terk eden karısı Rüya'yı İstanbul sokaklarında aramasıyla özdeşleştirilir. Her ikisi de ruh yolculuğundaki arayışlardır.

Mevlânâ'nın ruh ikizi Şems'in cesedinin atıldığı kuyu, Galip'e Şehrikalp apartmanı aralığının daha önceki karanlık bir kuyu halindeyken dehşet verici görüntüsünü anımsatır (KK, s.239). **Apartman Aralığı** başlıklı yazısında Celâl, önceleri kuyu olan simsiyah boşluk için "...Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk'ında anlattığı ve Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde hikâye ettiği kuyunun orası olduğunu bilirdim" demektedir (KK, s.190).

Rüya ile Galip'in aşkı, Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk mesnevisinin parodisi gibidir. Efsanevi öyküdeki kimi motiflerle koşutluk gösterir. Galip, Hüsn ü Aşk mesnevisini okuduğu sırada Rüya'ya âşık olduğunu anlar. Onlar da Hüsn ü Aşk gibi aynı ailede büyümüşler, aynı okula gitmişler, birlikte gezip eğlenmişler, birbirlerine âşık olduklarını anlamışlardır. Galip'in adı da Şeyh Galip'i çağrıştırmaktadır.

Hüsn'le evlenebilme uğruna Diyâr-ı Kalb'e gidip kimyayı getirmek için yola çıkan Aşk'ın uzun ve zorlu yolculuğunda verdiği savaşım, - sevgilisine benzetip peşinden koştuğu Çin padişahının kızı için kalelere hapsedilmesi, kuyulara atılması, orada devlerle cadılarla mücadele etmesi gibi - sonunda Hüsn'ün içinde olduğunu, onunla bütünleştiğini anlar. Zorlu sınavında kendisine yol gösteren, her yerde sıkıntılarından kurtaran Sühan'ın yardımlarıyla, Aşk'ın çektiği çileler, bir dervişin çektiği çilelere benzer. Galip de benzer şekillerde çileler çeker. Rüya'yı ararken yer altı mahzenlerine girer, İstanbul'un sır dolu karanlık sokaklarında, labirent gibi dar ve çıkmaz yollarında dolaşır, gece kondu semtlerini, Beyoğlu batakhanelerini gezer, vaktiyle kuyu olan apartman aralığının kirli ve boğucu havasını solur. Kalabalık meydanlarda ve Celâl'in fotoğraf koleksiyonundaki insan yüzlerini okuyarak taşıdıkları esrarı çözmeye çalışır. Sıkıntılı anlarında ona yol gösteren Celâl'in yazıları ve üzerinde hep, her yerde hissettiği 'gözü'dür. Çetin bir ruh sınavı verdikten sonra çilelerin son bulduğu Şehrikalp apartmanına varır. Artık, yazar olup yazmaya başlar.

Rüya'nın anı defterini okuyan Galip'in, lisede okurken sınav soruları arasında 'Hüsn ü Aşk'ı çalış, çıkabilir diye bir not düştüğünü görür (KK, s.121).

Roman, "öteki ben" ini arayıp bulma konusunda Mantıku't-Tayr'dan da izler taşır. Kaybolan eşi Rüya ile ağabeyi gazeteci Celâl'i ararken kendisini de arayan Galip'in girdiği ruh olgunluğu sınavında kendini dönüştürdüğü Celâl'de ikinci 'ben'ini bulup yazar olması, padişahları Simurg'u bulmak için Hüthüt kuşunun öncülüğünde Kaf Dağı'na giden binlerce kuştan sadece otuzunun dayanabildiği zorlu yolculuk sonucu, kuşların, Simurg'u gördüklerinde gerçekte, kendileri olduğunu anlamalarıyla özdeşlik gösterir. Romanın ikinci düzlem öykülerindeki teknik kurgu, Binbir Gece Hikâyeleri'nin biri bitmeden, ikincisine geçilen o da bitmeden üçüncüsüne geçilen ama bir türlü bitirilmeyen, hep eksik bırakılan insanın serüveni gibi düzensiz ve rastgele oluşturulan kurgusuna benzer.

Romancı, parodi/pastiş konusunda Batı edebiyatı metinlerinden de yararlanmıştır. Özellikle içerik kurgusu ve anlatım tekniğinde gözlenen bağlantılar bunu ortaya koymaktadır. İrlandalı romancı James Joyce'un Ulysses'de Stephen'i Dublin sokaklarında dolaştırması, Stephen'in bu arada gazete yönetimine uğraması, batakhaneye gitmesi ile Galip'in İstanbul sokaklarında dolaşması, onun da gazete yönetimi-

ne uğraması, batakhaneye gitmesi arasında büyük benzerlikler göze çarpmaktadır (Moran, 1994, s.96). Kara Kitap, "Joyce'un Dublin'i gibi İstanbul'un tüm renklerini, seslerini ve kokularını anımsatması bakımından da Ulysses'e benzer" (Kılıç, 2000, s.222). Romanda işlenen metafizik düşünce biçimi ile kullanılan kimi mistik imgeler (Kılıç, 2000, s.186, s.197) anlatıda Borges'in varlığını hissettirmektedir (Kılıç, s.183).

İtalyan yazar Dante'nin İlâhi Komedyası'ndaki içerikle ilgili ögeler, romanda kendisini sezdirir. Bunlardan birisi yer altı imgesiyle ilgilidir. Manken atölyesini yabancı turistlere gezdiren Bedi-i Usta'nın oğlu, yerin altına indirilen mankenlerin "sahtekarlar, günahkârlar, kendi olamayanlar, başkasının yerine geçenler, mutsuz evliler, huzursuz ölüler, mezarından çıkan şehitler, yüzlerine harfler yazılmış esrarengiz kişiler ve bu harflerin sırlarını ortaya atmış bilgeler" (KK, s.175) gibi gruplara ayrıldığını anlatırken, Dante'nin Virgilius'un öncülüğünde suçlarına göre cehennemin değişik katlarında bulunan günahkârlarla konuşmasını çağrıştırır.

Beyoğlu'ndaki pavyonda -Celâl'i ziyarete gelen üç İngiliz gazeteciyi gören Galip'in aynı yerde her birisinin sırayla anlattığı hüzünlü öyküsünü dinlemesi, Dekameron kitabındaki villaya sığınanların sırayla birer öykü anlatmaları arasındaki çağrışımlar gibi. (Moran, 1992, s.102).

Galip'in Rüya'ya olan aşkını, Fransız romancı Marcel Proust'un Albertine Kayıp adlı romanında geçen Marcel'in kaçak sevgilisi Albertine'e duyduğu aşkla ilişkilendirmek de mümkündür. Bir sabah kısacık bir veda mektubuyla ortadan kaybolan, nereye gittiği de bilinmeyen Rüya'nın öyküsü, gene sevdiği adama bir mektup bırakarak çekip giden ama nereye gittiği bilinmeyen Albertine'i çağrıştırmaktadır. (Koçak, 1992, s.160). Albertine'nin nereye gittiğini, kendisini niye terk ettiğini anlayamayan Proust'un ruh halini Galip'te de görmekteyiz. Her iki öyküdeki aşk tek yanlıdır. Buradan yaptığımız çıkarsamada, aşkların da Batı romanlarındaki aşklara öykünülen, onların yarattığı etkilerden ve bıraktığı izlerden esinlenildiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda aşkların da yaşanmış, heyecan veren, iz bırakan aşklar değil, metinlerarası aşk olduğunu anlamak mümkündür.

Romanın **Esrarlı Resimler** başlığındaki **resim yarışması ve 'ayna'** motifi, Fransız yazar Michel Tournier'ın Le Médianoche Amoureux adlı kitabındaki 'La Légende de la Peinture' öyküsüne benzetilirse de (Yavuz, 1992, s.87), Orhan Pamuk, bu metaforu, Mevlânâ Mesnevi'sinden (C.I, s.277-280) aldığını belirtir. (Ever, s.1992, s.139-140). Gerçekte, romancı başka yapıtları öykünmeyi doğal bulur. Bu konuda romanın Üç Silahşörler bölümünde "İntihalden korkma; çünkü bizim kıt kanaat okumamızın ve yazmamızın bütün sırrı, bütün sırrımız tasavvufî aynamızda gizlidir. Mevlâna'nın Ressamlar yarışması hikâyesini bilir misin? O da hikâyeyi başkalarından almıştır, ama kendisi...(Bilirim, efendim, demiştim)" (KK, s.86) diyerek her yapıtın bir öncekini öykündüğünü vurgular.

Metinlerarası ilişkilerin kurulmasında İslâm ve Hristiyan mistik felsefelerinde geliştirilen görüşlerden yararlanıldığı gibi kutsal kitaplardan da yaralanılmıştır. Kur'an'ın El İsrâ sûresinin 97. âyeti ile Ez-Zümer sûresinin 23. âyetinde olduğu gibi (KK, s.142).

Batı edebiyatı alıntılarının, romanda daha çok "iç metin" (Moran, 1992, s.101) olarak kullanılmış ve nasıl yorumlanması, asıl metinle nasıl kaynaştırılması gerektiği okuyucuya bırakılmıştır.

5. 2. Taklit/ironi/oyun: Okuyucuyu eğlendirmek, onu günlük yaşam kaygılarından biraz olsun uzaklaştırarak mutlu etmek isteyen postmodern romancı metinlerle oynama zevkini okuyucuyla paylaşmak ister. Hurûfîlikle ilgili metinlerden yola çıkan köşe yazarı Celâl, gazetedeki Yüzünüz Kişiliğinizdir adlı bölümünde okuyuculardan gelen mektupları yayımlar. Bunlar, yüz okumada gerekli ipuçlarını ve şifreleri çözmek için harflerin sırrını soran veya Celâl'in köşesinden yaptığı çağrı üzerine, fotoğraflarını göndererek yüzlerindeki anlamın açıklanmasını isteyen kişilerdir.

Celâl'in kıyafet değiştirerek, gerekli aksesuarları takarak gece yarıları Beyoğlu'nda dolaşması hem sır dolu olayları dikkat çekmeden çözmesinde ona yardımcı olur hem de okuru eğlendirir. Celâl'in amacı, yaşamdaki temel felsefesi 'hep başkası olmaktır'. Bunun için de oyun vazgeçilmez bir başvuru aracıdır. Gazetedeki yaşlı köşe yazarı Neşati, Celâl'in yazılarını oyun üzerine kurduğunu belirterek, yazma felsefesindeki temel noktaları vurgulayarak açıklama yapar (KK, s.94).

Sözcük oyunları da okuru keyiflendirme amacına yöneliktir. **Boğaz'ın Suları Çekildiği Zaman** adlı başlıklı yazıda, İbn Zerhanî'den alınan, 'Hiçbir şey hayat kadar şaşırtıcı olamaz. Yazı hariç' (s.20). epigrafı, yazarın, kara kitap anlamına gelen Kitabü'z- Zulmet adlı eserinden aldığı belirtilir. Bu kitabın da Bottfolio'nun Obscuri Libri adlı eserinin çevirisi olduğunu romanın sonundaki kaynaklardan öğreniriz. Bottfolio adı üzerinde yapılan sözcük oyunu da ilginçtir (Koçak, 1992, s.167).

Romanın kimi yerinde romancının araya girip okuyucuyla söyleşmesi, ona neyi, nasıl yazdığını açıklaması, postmodern anlatının oyuna dayalı bir ögesidir. "Okuyucu, ey okuyucu, baştan beri anlatıcıyla kahramanları, köşe yazılarıyla, olayların anlatıldığı sayfaları pek de başarılı olamadan da olsa, titizlikle birbirinden ayırmaya çalıştığım kitabımın bu noktasında, yani senin de belki farkettiğin onca iyi niyetli çabadan sonra, izin ver de şu satırları dizgiciye yollamadan önce bir kere olsun araya gireyim..." (KK, s.409).

5. 3. Taklit: Romanda öykünmeyi gerektirecek dürtüler ve nedenler, genellikle beğenilen, hayranlık duyulan, etkisinde kalınan bir büyüğe benzeme, onun gibi olma, onun öteki 'ben'ini ele geçirme isteğine dayanır. Tıpkı, bir üst örnek olarak Mevlânâ'nın, kendi sûretini görmek için aradığı, ruh ikizi Şems-i Tebrizî gibi.

Amcaoğlu Celâl'i öykünen, onun gibi geniş kitle tarafından sevilen ünlü bir yazar olmayı hedefleyen Galip, roman boyunca kendisini onun yerine koyma yolunda uğraşlar verir. Celâl'in yazılarını okudukça onun gibi yazabileceğine, onu rahatlıkla taklit edebilecek düzeye geldiğine kanaat eder ve bundan iç huzuru duyar (KK, s.203). Dünyada her şeyin bir aslı ve taklidi olduğuna inanan Galip, yazılmış bütün hikâyelerin de başkalarının taklidi olduğunu öne sürer (KK, s.153). Verdiği zorlu uğraşlar sonucunda artık Celâl olduğunu hisseden Galip, içinde yeni bir hayatın yükseldiğini keşfedince, doğruca Celâl'in yaşadığı Şehrikalp apartmanının çatı katındaki dairesine yerleşir (KK, s.209-211). Kendisini tamamen Celâl'e dönüştüren Galip, yazılarını yazarken arada bir dışarıda uçuşan kargalara bakan Celâl'in davranış biçimini ve reflekslerini benimser (KK, s.219-229). Celâl'in bulduğu eski bir yazısını okuyunca, yazılarındaki bazı kelimelerin ikinci ve gizli anlamlarını çözme, olay ve olguların ipuçlarını ve işaret dilini anlama gibi Celâl'e özgü okuma tarzını taklit etmekle ona daha çok yaklaştığını fark eder. "...bir başkasının belleğini ağır ağır edinmekten başka neydi ki okumak?" (KK, s.297-298). Pera Palas'ta, İngiliz gazetecilerle Celâl Salik kimliğiyle görüşürken konuyu onun bakış açısıyla sunar. Gazetecilere, 'kendi olma' savaşımı veren Şehzade Celâlettin Efendi'nin hayatını anlatırken, Celâl'i öykünür, onun düşünceleri ve üslûbuyla anlatır (KK, s.380-385).

Celâl'in öteki 'ben'lerinden biri olan ve roman boyunca 'kabak kafalı' emekli asker olarak geçen Mehmet'in aşkı ve evliliği, Galip'in **aşk ve evliliğinin taklididir.** Mehmet de Galip gibi birlikte büyüdüğü ve âşık olduğu amca kızıyla evlenmiştir. Elli yıllık karısı Emine de bir gün, Rüya gibi kısa bir mektup yazıp kendisini terk etmiş, eski sevgilisi Celâl'e kaçmak istemiştir. Ama karısının kaçtığını anlayan Mehmet, uzun aramalar sonunda onu bulup getirmiştir. Emine bu yönüyle Rüya'nın taklididir. Romancı, amca kızına âşık olup onunla evlenme oyununu, başka hayatları taklit biçiminde sürdürmüştür.

Romandaki kadın karakterlerden biri olan ve Rüya-Galip çiftinin mutlu evliliklerini gıptayla izleyen Belkıs, Rüya'yı taklit ederken, kocası Nihat'ın da Galip'i taklit eder. İnsanın kendi hayatını değil de bir başkasının hayatını yaşama isteğini, bir çeşit 'gizli hastalık' olarak tanımlayan Belkıs, Rüya'yı taklit etmekten zevk aldığını da belirtir, Rüya olmaktan mutluluk duyar (KK, s.188).

Yüzyıllar önce yaşanılmış ve efsane haline getirilmiş **aşkların da taklit** edildiği konusu üzerinde durulur. Romanda işlenen Rüya-Galip aşkı, Hüsn ü Aşk mesnevisindeki "aşk" taklit edilerek kurgulanmıştır. Hüsn ü Aşk mesnevisini okurken birbirlerine âşık olan Rüya ile Galip, öyküdeki aşkın gücünden kendilerini kurtaramazlar, kahramanlarının yerine kendilerini koyarlar (KK, s.340-341). Aşk'ın, Hüsn'e kavuşmak için zorlu sınavlardan geçerken Çin padişahının kızı Hoşrüba'ya tutulması gibi Galip'in de evi terk eden karısı Rüya'yı ararken kendisini baştan çıkarmaya çalışan ortaokuldan arkadaşı Belkıs'a rastlaması ve onunla bir gece geçirmesi arasındaki gizli simetri dikkat çekicidir.

6. Polisiye-Gerilim/Cinayet: Romanda kaybolan eşini arayan Galip'in öyküsü bizzat dedektif roman kurgusu biçiminde düzenlenmiştir. Bu kurgunun içine yerleştirilmiş olan Celâl'e ait köşe yazılarının kimileri de polis romanı gibi kurgulanmıştır. Celâl'in aldığı ölüm tehditleri, vurulması ve cinayetin ipuçları ve yankıları, soruşturmalar, polisiye gerilimin odağında gelişmiştir.

Eski bir yazısının yanlışlıkla basılması üzerine gündeme gelen Celâl, genç subayları ihtilal için kışkırttıktan sonra onları yapayalnız bırakıp onlarla alay ettiği için tepki çekmiştir. (s.352). Sefil ve mutsuz kalabalıklara umut vererek onları sürekli oyalamıştır. 'Kendi olma' konusunda Celâl'in yazılarıyla umutlanıp mutlu geleceğe inanan emekli asker Mehmet ise, hiçbir zaman da kendi olamamış, 'harflerin sırlarını okuma ve gizli şifreleri çözme' gibi ikinci anlam içeren sözcüklerle aldatılmanın öfkesini de taşımaktadır. "Celâl Efendi, iğreniyorum senden, senin canına okuyacağım!... Seni öldüreceğim!" (KK, s.351, 355) diye ölüm tehditinde bulunur ve onu vurma planı yapar. Gazeteci Celâl Salik öldürüldükten sonra ise, gerçek sırlar dökülecek, yazılarında geçen şifreli oyunların, harflerin sırları ve yüzlerin anlamları çözülecektir. Cinayet de kimse tarafından çözülemeyen, **esrarengiz bir cinayet** olarak kalacaktır(KK, s.361). Romancı, intikam amaçlı bu cinayeti "... çamurlu sokakların, kirli kaldırımların birinde, bir gece ölünü bulacaklar" sözüyle okuyucuya sezdirirken. (KK, s.147, s.40) gerçek katilin Mehmet olduğunu, romanın değişik yerlerindeki ipuçlarıyla bildirir (KK, s.302, 380, 413).

Zihninde polisiye roman yazma taslağı yapan ve cinayeti polisiye romanlardaki gibi kurgulayan romancı, Celâl'in **vurulma senaryosunu** uygulamaya koyar. Celâl ile kız kardeşi Rüya'nın sinema çıkışında, Teşvikiye karakolunun önünde vurulması, Celâl aldığı üç kurşunla olay yerinde ölürken kardeşi ağır yaralı olarak sürüklendiği Alâaddin'in dükkânında, oyuncak bebeklerin arasında inleyerek can vermesi, Celâl'in üzeri Milliyet ve Tercüman gazeteleriyle örtülü olan cesedinde kan izi görülmemesi, sadece gömlek cebinden yeşil tükenmezin mürekkebinin akması gibi. İkinci aşama ise **ipuçları** üzerinde okuyucuyu düşündürmesidir. Alâaddin'in dükkânının kepenkleri inik ama iç mekân ışığı yanmaktadır. Yerde sigara izmaritleri, kağıt parçaları, çöpler vardır. Olayın saati, katilin kimliği ve yanında kimsenin olup olmadığı (KK, s.407) gibi ipuçlarını polise anlatan Galip, bu amaçla olay yerinde inceleme yapan komiserle görüşür, ona aklındaki ipuçlarını sorar.

Romancı, Türkiye'de aydınların, özellikle gazetecinin ölümüyle ilgili yerleşmiş olan uygulamaya değinir. Cinayeti, 'çamurlu bir kaldırımda, üzeri gazetelerle örtülü esrarengiz bir şekilde vurulan ünlü bir köşe yazarının cesedi' olarak senaryolaştıran geleneksel bir şablon vardır. Devlet yetkililerin üzüntülerini içeren ve katilin mutlaka yakalanacağıyla ilgili başsağlığı iletileri, kurşunların demokrasiye, düşünce özgürlüğüne, iç barışa sıkıldığını açıklamaları, gazetelerin siyasi eğilimlerine göre cinayetin sorumlusu olabilecek kişi ve gruplar üzerinde yazılar yazmaları gibi.

Cinayeti okuyucuyu sürükleyen, merak ettiren bir oyun kurgusu biçiminde sürdüren romancı, özellikle cinayetin yankıları ve sorgulama üzerine yazdıkları ile Türkiye gerçeğinin bir parçasını yansıtır. Suçluyu bulma konusunda tanıklık eden Galip'in önüne değişik fotoğraflar konularak Celâl'in yazılarında ve fotoğraf koleksiyonundaki kişilerin yüzleri ile karşılaştırması istenir. Bunlar cinayetle hiç ilgisi olmayan küçük esnaf ya da gündelik hesabıyla çalışan küçük işçilerdir, günlük yaşam savaşı veren emekçilerdir (KK, s.418-419). Onca soruşturma, sorgulama, tutuklanma, infaz, dayak ve işkencelere rağmen. cinayet sanığı veya katil olarak kimse bulunamaz. Cinayetin üzerinden bir yıl geçtiği ve bir gazetenin, katili ihbar edene yüklü para ödülü verileceği duyurulduğu halde 'Celâl Salik Cinayeti'nin sırrı çözülemez. Çünkü, Celâl'i öldüren **öteki 'ben'** idir. Bunu, "Dünyayı esrarlı yapan bir şey varsa, o da insanın kendi içinde barındırdığı, ikiz kardeşi gibi birlikte yaşadığı bir ikinci kişinin varlığıydı" (KK, s.314). diyerek açıklayan romancı, ikinci "ben"i zamanı gelince ortadan kaldırır. Çünkü, belli bir doyma noktasına geldiğinde onu aşmak, yok etmek durumundadır.

Rüya ve polisiye roman merakı: Romandaki dedektif kurgusuyla ilgili bölümler, romancının, postmodern romanın temel ilkelerinden olan ciddi edebiyatın yanında eğlencelik edebiyatı da koyduğunun göstergesidir.

Rüya'nın gecenin geç saatlerine kadar tutkunluk kertesinde okuduğu polisiye romanın, kocası Galip için çekici bir yanı yoktur. Çünkü, polisiye romanları, yazarı tarafından önceden bilinen katil, kurban ve esrarın çözülmesi üçgeninin ipuçları veya ipucu taklidinin kurgulandığı yapay bir dünya olarak niteler (KK, s.50). Oysa, "İlk ve son bölümünün birbirinin tıpatıp aynı olduğu bir roman kurulabilmeliydi; gerçek sonun hikayenin içine gizlendiği için görünen bir 'son'u olmayan hikaye yazmalıydı; körler arasında geçen bir roman düşlenmeliydi vs." (KK, s.99). görüşündedir romancı. Bu yönüyle, romancının, sonucu herkese göre değişebilen, sayısız yoruma açık nitelikteki postmodern anlatının temel ilkesini vurguladığı anlaşılmaktadır. Galip, karısı Rüya'ya, "...yazarın da katilin kim olduğunu bilmediği bir polisiye romanın yazılırsa okunabileceğini söylemişti. Böylece, nesneler ve kahramanlar her şeyin farkında olan yazarın zoruyla ipuçları ve sahte ipuçları kisvesine bürünmeden, hiç olmazsa, polisiye yazarının hayallerini değil, hayatta oldukları şeyleri taklit ederek kitapta durabilirlerdi." (KK, s.51). Üvey ağabeyi Celâl ile birlikte olayların ardındaki gizi merak eden, görünen ve bilinenin dışındaki ayrıntılara dikkat eden Rüya ise, gerçekte her bir ayrıntının "hep bir amaca işaret ettiğini" belirtir (KK, s.51).

Kaybolan karısını bir dedektif gibi arayan Galip yaptığı planla adım adım ilerleyerek, elde ettiği sonuçları değerlendirir, onu bulabileceği yerleri ve ipuçlarını küçük notlar halinde veda mektubunun arkasına kaydeder. Bu arayış sırasında kendisini karısının etkisi olsa gerek, hayalini kurduğu polisiye roman kahramanlarına benzetir , hatta onları taklit etme isteği duyar. Çalan telefonlar, görüştüğü kişiler, aradığı mekânlar, boş kağıtlara yazdığı ipuçları onu böyle bir role iter. "Acemi dedektif Galip" (KK, s.57) adıyla işine başlar. Kendi dünyasını, polisiye roman dünyasına yaklaştırır (KK, s.100). Çevredeki eşyanın mutlaka cinayetle ilgili bir ipucu, bir iz taşıdığı veya bir sır sakladığı görüşündedir (KK, s.273). Takip edilme duygusunu da Galip, gördüğü filmler ile Rüya'nın okuduğu polisiye roman kahramanlarından edinmiştir (KK, s.316).

7. Tarihe Yöneliş:

Postmodern romancının kurmaca bir dünya yaratmak için el attığı bir oyun alanı olan tarih, Bu yönüyle tarih, gerçek düzleminden kurmaca düzleme çekilen, sosyal ve sanatsal çevrede popüler tarihe dönüşmeye açık bir nitelik göstermiştir. Geçmişe dönüş, metinlerarasılık düzleminde bir kurgu tekniği olarak postmodern romanın bir anlatı biçimi olan parodi-pastiş tarzında yer alır.

Postmodern romanda kurmaca figürler bir kahraman kimliğiyle rollerini oynarken tarihi kişiler de figürleştirilir. Tarihin önemli bir dönemecinde, büyük olayların odağında bulunmuş önemli kişiler, tarihsel kimlikleriyle değil, bireysel kimlikleriyle günlük yaşamın içinde, tipleştirilmeden romancının kurduğu sanal evrende yer alırlar, sıradanlaştırılırlar. Tarihi romanın önceledi̇ği ve önemsediği rolü, işlevi yapan kişiler değildirler, savundukları tezleri veya iletileri yoktur. Günlük yaşamın sınırlarına ve sıradanlığına ait olan, tarihin oluşumunda etkin olmayan ama zamanın akışında yaşayan insanlardır.

Köşe yazarı Celâl, haber toplayacağı ya da röportaj yapacağı kişileri tanımak, onların bulundukları ortamdan hikâye çıkarmak için harekete geçer. Kimliğine ve rolüne bürüneceği kişilerin tarzındaki giysileri ve takılarıyla ilgili mekânda yerini alır (KK, s.345). Celâl oynadığı bu meslekî tiyatral oyunda Mehdi ya da Fatih Sultan Mehmet olarak gözükür, orada bulunan kalabalığa da, kılık değiştirerek başka hayatların içine girilmesi gerektiğini söyler (KK, s.306). Zamanın merdivenlerinden İstanbul'un fetih tarihine inen romancı, şehri, Fatih Sultan Mehmet'le bütünleştirir. Onun adına yapılan camiyi ziyaret edip türbesinden sandukasını seyreden Galip, Sultanın beş yüz yıl önce fethettiği şehrin esrarını Hurûfî risaleleri yardımıyla sezdiğini ama ele geçiremediği görüşündedir. Sultanın, şehirde "...her kapının, her bacanın, her sokağın, her köprünün, her kemerin, her çınar ağacının kendisinden başka bir şeyin işareti olduğu bir âlemi ağır ağır çözmeye" giriştiğini belirtir (KK, s.317). Fethettiği İstanbul, Bizans'ın çöküşünü simgeleyen yıkık duvarlı surları, tozlu sokakları, ihtiyar çınar ağaçlarıyla bakımsız bir şehir ise, Galip'in sırrını çözmeye çalıştığı şimdiki İstanbul bakımsızlığı, eski ve hüzünlü görüntüsü, insanlarının sefaletiyle aynıdır. İstanbul'un bilinçaltına inen romancı, sanki şehrin yeniden fethedildiği kanısındadır. Bu psikoloji ve ontolojik kavrayış, Galip'e kendisini Fatih Sultan Mehmet olarak görmesi duygusunu verir (KK, s.318).

Tarih, romanın kimi yerlerinde ansiklopedik bilgiler biçiminde de işlenmiştir. Şehzade Osman Celâleddin Efendi, kâtibine kendi olamadıkları, kendi değerlerine sahip çıkamadıkları veya başkalarını taklit ettikleri için yok olup giden krallıklar ve kavimlerin adlarını teker teker yazdırır (KK, s.401-402). Romancı, Bizanslıların Haliç'in öte yakasında yer altı dehlizleri açtıklarını, bunu İstanbul'u ele geçiren diğer hükümdar ve kavimlerin de uyguladığını belirterek şehirde âdeta bir yer altı dehlizleri bölgesi oluştuğunu öne sürer (KK, s.177-178, s.232). Bektaşiliğin, İstanbul'un tarihindeki yeri ve izleri vurgulanır (KK, s.76-78). Padişah gravürlerinden de söz eden romancı, onların gizli cinsel yaşamları ve fantezileri gibi bilinmeyen ve ilginç bulunan yönleri hakkında bilgi vermekten hoşnutluk duyar (KK, s.330). Bu bölümde romancının, tarihi, günlük eğlence ve fantezilerin içine alarak magazinleştirdiğini, bu yolla okuyucuda merak duygusu, hoşluk ve cinsel haz yaratmak istediği söylenebilir.

Zaman Kavramı ve Kullanımı: Romanda kronolojik, düz çizgisel akıp giden bir zaman algısı yoktur. Olaylar zinciri ve kişilerin eylemi, öncelik-sonralık mantığı üzerine oturan, akıp giden zamanla ilişkili değildir. Geçmişin, şimdinin ve geleceğin, anılarla, çağrışımlarla, anıştırma ve göndermelerle, hatta düşlerle karmaşık biçimde iç içe geçtiği bir zaman anlayışı egemendir.

Mavi damalı yorganının altında uyuyan karısını seyreden Galip'in, Celâl'in hafızayı bahçeye benzettiği bir yazısındaki "Rüya'nın bahçeleri" sözünden etkilenerek geçmişte karısına âşık olan erkekleri tanımak isteğini şimdiki zamana aktarması (KK, s.9) ve gene karısının uyuduğu "...kapıları kapalı bahçenin söğütleri, akasyaları, asmalı gülleri ve güneşi altında gezinmek isterdi şimdi." (KK, s.9) ifadesiyle uyuyan Rüya ile birlikte olmak istemesi gibi.

Romanın bir bölümünde, "geçmiş", "şimdi"ye taşınarak **anılarla karışık bir zaman katmanı** oluşturulur. Geçen zamanı olaylarıyla birlikte anımsayan Galip'in zihni **geçmiş** ile **şimdi** arasındaki gitgellerle meşguldür. Karısı ve bazen Celal'in katılımıyla her pazar sinemaya gitme alışkanlığını onlar yokken

de sürdürmesi (KK, s.211) ve artık olmayan Rüya için aldığı polisiye romanları koltuğunun altına sıkıştırarak film izlemesi (KK, s.99/102). Ve yolda gördüğü liseden arkadaşları olan aileye, Rüya'nın kendisini evde polisiye roman okuyarak beklediğini, akşam birlikte sinemaya gideceklerini söylemesi gibi (KK, s.211).

Zaman, gelecek adına da kullanılarak tüketilir. İleriki yıllara gönderme yapan Galip, Rüya'yla birlikte hayal ettiği yaşlılık dönemini anlatır. "Yetmiş üç yaşındayken, bir kış günü, birlikte Beyoğlu'na çıkacaktık. Biriktirdiğimiz paralarla kendimize karşılıklı birer hediye alacaktık: Bir kazak ya da bir çift eldiven.... Bir şey aramadan, konuşa konuşa ve boş boş vitrinlere bakacaktık. Nefretle küfür edecek, her şeyin değişmesinden yakınacak, eski elbiselerin, eski vitrinlerin ve eski insanların daha iyi ve güzel olduğundan dem vuracaktık. Bunları yaparken, gelecekten bir şey beklemeyecek kadar ihtiyar olduğumuz için böyle davrandığımızı bilecektik ama gene de böyle davranacaktık" (KK, s.424).

Romanın ikinci bölümünde yer alan ve **"Boğaz'ın Suları Çekildiği Zaman"** başlıklı kıyamet tablosuyla örneksenen **kurmaca zaman** başarıyla kullanılmıştır (KK, s.20-24). Romancının belleğinde kurguladığı geleceğe yönelik zaman kesitinin fantastik bir örneğidir.

Geçmiş-şimdi-gelecek zaman arasındaki geçişler, zaman belirteciyle bir anlatı ögesi olarak kullanılmıştır. **"Sonraları, çok sonraları, yıllar sonra, daha sonra, daha sonraki aylar, o zamanlar, o eski ve mutlu zamanlar, bir zamanlar, o gün geldiğinde..."** gibi zamanı belli olmayan kullanımlar anlatı tekniğine yerleştirilmiş olup romancıya zamanı özgür biçimde kullanma olanağı sağlamıştır. **Örnek: Sonra, çok sonra, yıllar sonra,** ben senin akşam işten dönen yorgun kocan olduğumda...(KK, s.311); **Bir zamanlar, hem de çok eski zamanlarda da değildi o zamanlar,** Rüya ile birlikte ellerinde gazete ve kitaplarla oturup..." (KK, s.212); Daha Rüya'lar **buraya gelmeden önce, altı yaşındayken**.....bekar Celâl'in katına çıktığı zamanlar, **pazar öğleden sonraları,** radyodaki maçı hep birlikte dinlerlerken...(KK, s.223) gibi.

8. Dil ve Anlatım:

İlk bölümde 'bir ailenin yaşam öyküsü' (KK, s.1-19) görüntüsünü veren roman, diğer bölümlerde Celâl'in köşe yazılarıyla bir dönemin siyasal olaylarının, toplumsal değişimlerinin, kültürel geçmişin ve kimlik krizinin irdelenmesi biçiminde gelişir. Galip'in ailesiyle ilişkilendirilerek anlatılan ve Rüya ile Celâl'in ailesi odağında gelişen ilk bölüm (KK, s.9-19) ile Celâl'in ve Rüya'nın vurulmasıyla biten son bölüm (KK, s.405-426), birinci kişinin, Galip'in ağzından aktarılmıştır. Aradaki bölümler, üçüncü kişi ağzından anlatılmıştır.

Gerçekte anlatı, romancı - Celâl - Galip üçlüsü tarafından oluşturulmuştur. Celâl'in köşe yazıları, romancı tarafından kaleme alınmıştır. Celâl'le özdeşleşen Galip'in de yazmaya başlaması, Celâl'in yerine geçip yazdığı yazıları gazete yönetimine teslim etmesi, bunun örneğidir. Galip'in kimlik arayışı ve Celâl'in köşe yazıları gibi ikili bir yapı üzerine kurgulanan roman, betimlemeye dayalı bölümler olsa da ağırlıklı olarak öykülemeye dayanır. Öykülemeye dayalı olay örgüsü, Birinci Kısım'da yer alan 19 öyküyle, İkinci Kısım'da yer alan 17 öyküyle devam eder. Gerçeklik ile kurmaca ögeler ise, tüm romanda anlatının dokusu içinde geçişken bir karakterde yerleştirilmiştir. Örneğin, araba egzosu, kalorifer kurumu, kükürt ve linyit kokusu ve tozla karışık pis bir havanın içinde betimlenen Nişantaşı semti(KK, s.31), yıkık dökük evleri, kirli paslı dükkân ve atölyeleriyle görüntülenen Haliç ve Süleymaniye Camii'nin arka sokakları (KK, s.315) toplumun gerçeği olarak somut çizgilerle anlatılırken, romancının belleğinde kurguladığı Boğaz'ın sularının çekilmesiyle ortaya çıkacak olan kıyamet tablosu, fantezist boyutlar taşıyan anlatıma örnek oluşturur. (KK, s.20).

Romanda anlatı tekniği olarak **köşe yazılarının** kullanılmasını bir yenilik olarak değerlendirmek gerekir. Köşe yazıları, romancının değişik yazınsal türleri kullanarak istediği konuları seçip işlemesi, ona özgürce anlatı olanağı tanıması açısından özel bir türdür. Köşe yazılarının kimileri öykü niteliğinde (Cellat ve Ağlayan Yüz), kimileri mistik öykü (Şems-i Tebrizî'yi Kim Öldürdü? Harflerin Esrarı ve Esrarın Kaybı) kimileri deneme tarzında (Uyuyamıyor musunuz), kimileri otobiyografi ve anı kıvamında (Galip, Rüya'yı İlk Gördüğünde, Rüya'ya Selam Söyle, Ama Bunları Yazan Ben), kimileri makale değerinde (Bedii Usta'nın Evlatları, Beni Tanıdınız mı)dir. Romancının, anlatıya kattığı ikinci bir zenginlik ise **telefon konuşması** biçimindeki uzun diyaloglardır. Düşünsel yönü ağır basan bu konuşmalar, kimlik sorununu ve kendi olma konusundaki hesaplaşmaları tarihsel örneklerle irdeleyen bölümlerdir. Konuşmalar, Celâl sanısıyla Galip ile Mahir İkinci arasında (KK, s.219-220, 222-223, 256-259), Galip ile Mehmet arasında (KK, s.320-337, 347-351) geçer. Bir telefon konuşması da Galip ile Mehmet'in eşi Emine arasında yapılır (KK, s.351-365).

Eski hikâye konusunda gelenekten yola çıkan romancı, Doğuya özgü anlatı tekniklerinden yararlanmıştır. Bunların başında gelen mesneviler, Binbir Gece Hikâyeleri romancının eserini kurgulamasında rol oynarlar. Hepsinin ortak paydası 'kendini arayış ve yolculuk' teması ile 'öykü içinde öykü' anlatılmasıdır. Kurmaca zamanın sunduğu geniş olanak ve özgürlüklerden yararlanan romancı, 'geçmiş'i, 'şimdi'ye getirirken, 'gelecekle' ilgili çıkarımda bulunmuştur. Bu bağlamda Mevlânâ'nın Mesnevi'sinden (karıncanın öyküsü, Şems'in aranması ve kuyu motifi), Hurûfîlikten (Şeyh Fazlullah, Hallâc-ı Mansur ve Nesimî), Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk'ından, Osmanlı padişahlarıyla ilgili anekdotlardan geniş ölçüde malzeme olarak yararlanmıştır. Buna polis romanı, masal, destan, mitoloji ve rivayet gibi hikâyenin kendisini anlattığı türleri de ekleyebiliriz.

Orhan Pamuk'un, romanın içerik kurgusunda Batı edebiyatının çağcıl anlatı sanat ve tekniklerinden de yararlandığını belirtmek gerekir. Romanın ikinci kısmında yer alan Hikaye Anlatamayanların Hikayesi (KK, s.249-251), Aynaya Girdi Hikaye (KK, s.339-344), Hikayeci Değil Hikaye (KK, s.372- 385), Ama Bunları Yazan Ben (KK, s.404-426) adlı bölüm başlıklarında olduğu gibi. "Borges'in 'Aleph'inin anlatı modelini andırdığı" (Koçak, 1992, s.159) anlaşılan anlatıda romancının Marcel Proust'dan da esinlendiğini eklemek gerekir. Romanın baş kişisi olan Galip'i, romanın sonunda Kara Kitap'ı yazacak kişiye dönüştürmesi motifini, Proust'dan alması gibi. (Koçak, 1992, s.185). Romancı, Edgar Allen Poe'nun Gizli Yazılar Üzerine Birkaç Söz adlı makalesinde geçen gizli/şifreli formüllerden söz ederek bu formüller sayesinde yeni bir dünyaya yolculuk yapmak, yeni bir hayatın içine girmek isteyenlerin yüzündeki harfleri okuyabileceğini açıklar (KK, s.296).

Düşsel motifler, hayaller, rüyalar, imgeler, işaretler, masal ve mitik ögeler ile paradoksların dokusuna işlendiği anlatım, kimi kez fantezi boyutlara ulaşır. Rüya'nın uyuduğu yatak odası ve gördüğü renkli düşler gibi (KK, s.9-10). Kimi kez de akla, mantığa dayalı , açık ve doğrudan anlaşılır bir nitelik gösterir. Doğrudan ve açık anlatım, düşünsel yönü ağır basan, tarihsel ve toplumsal temellerden yükselen kavram ve tezlerle ilgilidir, fikir jimnastiğiyle ilgili cümlelerde geçer. Aile berberlerinin anımsattığı, romancının çocukluğundan beri aklına takılan 'kendim olmalıyım' söylemi, yarım kalmış bir cümle olarak şimdi beyninde ve ruhunda ontolojik bir anlam yüklenerek yinelenir. "İnsanın yalnızca kendi olabilmesinin bir yolu var mıdır acaba?" diye sesli düşünür (KK, s.166-167).

Romanın kimi yerlerinde okuyucuyla sohbet eden, onunla söyleşen bölümler görülür ki bu da postmodern romanın genel anlatı ilkesiyle ilgilidir. "Okuyucu, ey okuyucu, aynı damın ve bacanın altındaki akraba kızdan bahsettiğimi anlayan okuyucu: Bunu okurken kendini benim yerime koy da işaretlerime dikkat et; çünkü kendimden bahsettiğimde biliyorum senden sözettiğimi ve senin hikayeni anlattığımda sen de biliyorsun kendi anılarımı dile getirdiğimi" (KK, s.310).

Postmodern anlatının temel ilkelerinden olan **imge, simge ve işaretlerle yüklü anlatım,** romanda anlatı dokusunun içine yerleştirilmiştir. Galip'in özel yaşamından, etkisinde kaldığı eserlerden veya kişilerden belleğinde yer eden imge, simge ve işaretlerin "kuyu", "apartman aralığı", "ayna", "sır", "yeşil tükenmez", "mor düğme/mor palto", "Mevlânâ", "Fatih Sultan Mehmet" "Hüsn ü Aşk" olduğunu söyleyebiliriz. Romanda yer altı dehlizleri, kubbe ve kemerler, Bizans dönemini çağrıştıran bir işaret anıtları gibi dururken, eski ve görkemli camiler, türbeler, mevlevîhaneler Osmanlı dönemine işaret eder, şehir rehberi ve haritalar, krokiler ve okul yıllıkları İstanbul'un işaret dilinin göstergeleridir.

Romanın kimi yerinde görülen **paradoks cümlelerin** bazıları şunlardır: Celâl'in ruh ikizi Mehmet, "Yıllar sonra, ilk defa istediğim gibi hem bir başkası hem de kendim olmayı başarabilmiştim" diye mutluluk duyar (KK, s.360). Artık ruh ikizi Şems olduğuna inanan Mevlânâ, "Mademki ben o'yum. Niye artık arıyorum ki öyleyse?" (KK, s.243) diyerek kendisiyle çelişkiye düşer. Celâl'in öteki 'ben'i Mehmet, "Herkes bu kadar mutluysa, benim ailem gibiyse bütün aileler, neden piyango biletleri o kadar satıyor?" diye soru sorar (KK, s.257).

9. Betimlemeler: Kişileri, yaşadıkları veya çalıştıkları ortamla bütünleyen betimlemeler ayrıntı bolluğu içermektedir. Betimlenen ortam dükkan, çalışma masası, vitrin, İstanbul'un kenar mahalle görüntüleri, Rüya ve Celâl'in odaları gibi açık ve kapalı mekân ve uzamlardır. İnsanın eski veya yeni eşya tarafından kuşatılmışlığının kanıtı olan Alâaddin'in dükkânı, yığınlaşmış eşyanın çeşitliliği ve bolluğu, okuyucuyu izlemekte yoran bir ayrıntıyla anlatılır (KK, s.45-46). Celâl'in çalışma masasındaki yazı araç ve gereçleri, mesleği gereği biriktirdiği kutular dolusu evrak ve fotoğraflar, özel notlar, kitaplar, yabancı dergiler, broşürler, okuyucu mektupları, yazacağı yazıların müsveddeleri, ilâçları, onun çalışma tarzı ve gazeteci kimliği hakkında fikir veren nesnelerdir (KK, s.89; s.226). Rüya'nın mavi duvarlı kolonya ve sabun kokulu çocukluk odası, oyuncak bebekleri, renkli kalemleri ve boyama kitaplarıyla Galip'e geçmişi anımsatmaktadır (KK, s.225). Betimlemeler öznel olup, eşyayı veya mekânı kullanan kişinin kişiliği, toplumsal yaşam düzeyi ve beğenisi hakkında ayrıntılı fikir vermektedir.

Adlî'nin "Epigraf kullanmayın, çünkü yazının içindeki esrarı öldürür" (KK, s.9) sözünü alıntıladığı halde epigraf kullanan romancı, bölüm başlarında kullandığı Doğu veya Batı kökenli edebiyatçı veya felsefecilerine ait sözlerle, ilgili bölümü metaforik ve semantik bağlamda anlamlı kılmıştır. Evi hiçbir gerekçe göstermeden terk eden karısı Rüya için Galip, **"İnsan terk ederken bir sebep gösterir. Bunu söyler. Karşısındakine cevap verme hakkı tanır. Öyle durup dururken gidilmez. Yok çocukluk bu"** diyen Marcel Proust'tan alıntı yapar (KK, s.49). Rüya ile Galip'in aşkını, Hüsn ü Aşk'tan model alarak kurgulayan romancı, bunu, Şeyh Galip'in, **"Bir yerde olup ikisi câlis/Ayineye girdi aks-i âkis"** (KK, s.339) dizesiyle anımsatır. Celâl'in boş duran evine yerleşerek ona dönüşme sürecini yaşayan Galip için, Flaubert'ten ödünç aldığı **"Boş bir ev kadar hüzünlü hissetti kendini"** (KK, s.219) sözünü kullanır. Son bölüme başlık olarak verilen **Ama Bunları Yazan Ben** (KK, s.405) sözü, Edgar Allen Poe'nun, "Siz okuyanlar, hâlâ yaşayanlar arasındasınız/ Ama bunları yazan ben/ Çoktan yolumu almış olacağım/ Gölgeler ülkesinin içlerinde" dizelerinde açımlanır.

Romanın anlatımına egemen olan uzun cümle kuruluşu kimi yerde anlamı kaybedecek kerteye gelir, çok uzun cümle kurmaktan kaynaklanan anlatım bozukluklarına yol açar. Örneğin, Hurûfîliğin İstanbul'da kök salması ve bıraktığı etkiler, 17 satır süren cümleyle anlatırken anlamı akılda tutmak zorlayıcı olmaktadır (KK, s.281). Celâl sanısıyla Galip'e telefon ederek O'nu tehdit eden Mehmet'in konuşma cümleleri de uzundur. Celâl'e duyduğu öfkeyi 16 satırlık cümleyle dile getirir (KK, s.352/354) .

10. Çıkarımlar: Roman, okura, dünyayı algılamada ve bireyler arası ilişkileri çözümlemede geleneksel bakıştan ayrılmakta, parodi-pastiş ve fantastik ögeler aracılığıyla bir dönüşüm yapmakta, dünya ve bireye başka açılardan -çoğulculuğu ve farklılıkları hoşgörüyle karşılayıp sindirme- bakmayı öğretmektedir. Bunun ötesinde insana, ontolojik bir varlık olduğunu anımsatarak hayatın değişik evrelerinde, daha çok bunalımlı arayış dönemlerinde yeniden varoluş süreci yaşadığını, kendisini yeniden çözerek (hafıza bahçeleri ve tarihi kullanarak) yazı aracılığıyla varlığını sürdürmesi gerektiğini anlatmaktadır. Ontolojik varlık olduğunu bilmede kendi olma, bellek ve yazı gerekli anahtar sözcüklerdir.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor. W. (2004). Edebiyat Yazıları. Metis Yayınları: İstanbul.

Akerson, Fatma Erkmen. Kara Kitap Üzerine Bir Yorum Denemesi, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 79-86.

Aktaş, Şerif. (2000). Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. Akçağ Yayınları: Ankara.

Aktulum, Kubilay. (2000). Metinlerarası İlişkiler. Öteki Yayınevi: Ankara.

Atakay, Kemal. (1992). Kara Kitap'ın Sırrı, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 54-65.

Aytaç, Gürsel. (1999a). Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler. Gündoğan Yayınları: Ankara.

Aytaç, Gürsel. (1999b). Genel Edebiyat Bilimi. Papirüs Yayınları: İstanbul.

Aytaç, Gürsel. (1989). Edebiyat Yazıları-I. Gündoğan Yayınları: Ankara.

Aytaç, Gürsel. (1991). Edebiyat yazıları-II. Gündoğan Yayınları: Ankara.

Aytaç, Gürsel. (1995). Edebiyat yazıları-III. Gündoğan Yayınları: Ankara.

Aytür, Neclâ. (1974). Amerikan Romanında Gerçekçilik. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara.

Baldıran, Galip. (2002). Alain Robbe-Grillet ve Yeni Roman. Çizgi Kitabevi: Konya.

Belge, Murat. (1998). Edebiyat Üstüne Yazılar. İletişim Yayınları: İstanbul.

Butor, Michel. (1991). Roman Üstüne Denemeler. Düzlem Yayınları: İstanbul.

Çeçen, Ramazan. (1992). Kara Kitap Üzerine Kara-Ak Denemeler, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 208-221.

Doltaş, Dilek. (2003). Postmodernizm veEleştirisi. İnkılâp Yayıncılık: İstanbul.

Eagleton, Terry. (2004). Edebiyat Kuramı. Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Ecevit, Yıldız. (1996). Orhan Pamuk'u Okumak. Gerçek Yayınevi: İstanbul.

Ecevit, Yıldız. (2001).Türk Romanında Postmodernist Açılımlar. İletişim Yayınları: İstanbul.

Ertem, Cengiz. (1999). Türk Romanında Modern Arayışlar ve Post-Modernizm. 2000 Yılında Türk Öykü ve Romanı-Sempozyum Bildirileri. Ankara: Tömer Yayınları: Ankara, 92-111.

Esen, Nükhet. (1992). Kara Kitap Üzerine Yazılar. Can Yayınları: İstanbul.

Ever, Mustafa. (1992). Adlar ve Kitaplar, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 131-143.

Hussyen, Andreas. (2000). Postmodernin Haritasını Yapmak (çev: Mehmet Küçük), Vadi yayınları: Ankara, 207-235.

Kavcar, Cahit. (1999). Edebiyat ve Eğitim. Engin Yayınevi: Ankara.

Kılıç, Engin. (2000). Orhan Pamuk'u Anlamak. İletişim Yayınları: İstanbul, 165-209.

Kıran, Zeynel ve Kıran, Ayşe. (2000). Yazınsal Okuma Süreçleri. Seçkin Yayınevi: Ankara.

Koçak, Orhan. (1992). Aynadaki Kitap/Kitaptaki Ayna, Kara Kitap Üzerine Yazılar, (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 159-200.

Korkmaz, Ramazan. (2000). Kara Kitap'taki Simgesel Dönüş İmgelerinin Postmodernist Açıdan Yorumu. Türk Yurdu Dergisi Roman Özel Sayısı. 20 (153-154), 311-317.

Küçük, Mehmet. (2000). Modernite Versus Postmodernite. Vadi Yayınları: Ankara.

Lucy, Niall. (2003). Postmodern Edebiyat Kuramı. Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Lyotard, J. F. (2000). Postmodern Durum. Vadi Yayınları: Ankara.

Moran, Berna. (2000). Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1. İletişim Yayınları: İstanbul.

Moran, Berna. (1991). Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış - 2. İletişim Yayınları: İstanbul.

Moran, Berna. (1994). Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-3. İletişim Yayınları: İstanbul, 93-104.

Naci, Fethi. (1999). Yüzyılın 100 Romanı. Adam Yayınları: İstanbul, 36-37.

Parla, Jale. (1992). Kara Kitap Neden Kara, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 118-125

Pamuk, Orhan. (1991). Kara Kitap. Can Yayınları: İstanbul.

Sarup, Madan. (1995). Postyapısalcılık ve Postmodernizm. Ark Yayınevi: Ankara.

Sazyek, Hakan. (2002). Türk Romanında Postmodernist Yöntemler ve Yönelimler. Hece Dergisi. 65/66/67, 493-509.

Stevick, Philip. (1988). Roman Teorisi. (çev: Sevim Kantarcıoğlu). Gazi Üniversitesi Yayınları: Ankara.

Şaylan, Gencay. (1999). Postmodernizm. Ankara: İmge Kitabevi.

Şener, Sevda. (1992). İşaretleri Değerlendirme Kitabı, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 126-130.

Tekin, Mehmet. (2002). Roman sanatı - I, Ötüken Yayınları: İstanbul.

Wellek, Réne ve Varren, Austin. (1993). Edebiyat Teorisi (çev: Ömer Faruk Huyugüzel). Akademi Kitabevi: İzmir.

Yalçın, Alemdar. (2003). Çağdaş Türk Romanı 1946-2000. Akçağ Yayınları: Ankara.

Yavuz, Hilmi. (1992). Fethi Naci ve Ayna Meseli, Kara Kitap Üzerine Yazılar (derleyen: Nükhet Esen), Can Yayınları: İstanbul, 87-89.

Web Sayfası: http://www.yenisayfa.com

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 467-476 (2007)

BEYİN TEMELLİ ÖĞRETİME ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Yrd. Doç. Dr. Evrim ÜSTÜNLÜOĞLU*

ÖZ

"Beyin Temelli Öğretim Modeli" 12 ilkesiyle eğitim ve öğretim dünyasında yerini almıştır: beyin pek çok işlevi aynı anda yapar, öğrenme fizyolojik bir olaydır, anlam arayışı içseldir, beyin kalıpları algılamaya planlanmıştır, duygu ve biliş birbirinden ayrılmaz, beyin parça ve bütünü aynı zamanda algılar, öğrenme hem odaklanmış hem de çevresel algılamayı gerektirir, öğrenme bilinç ve bilinçdışı süreçleri kapsar, en az iki tür hafıza vardır, olgu ve beceriler doğal hafızada yapılandırıldığında en iyi anlama meydana gelir, öğrenme zihni zorlayan etkinliklerle artar, tehditle engellenir ve her beyin eşsizdir. "Beyin Temelli Öğretim", bilgi edinimi ve hatırlanmasını en üst düzeye çıkarma iddiası ile çıkış yapmasına rağmen diğer yaklaşım ve kuramlarla olan benzerliği bu modelin özgünlüğü konusunda soru işaretleri yaratmıştır. Özgünlük sorununun yanı sıra Nörobilim alanındaki çalışmaların eğitim dünyasında nasıl kullanılması gerektiği de tartışmalar arasındadır. Özellikle öğretmenlerin alan çalışmalarını yeterince izlememesi ve modelin kullanımını tam olarak algılamamaları bir başka sakınca olarak belirtilmektedir. "Beyin Temelli Öğretim" zenginleştirilmiş öğretim ortamlarının kullanıldığı, öğrencilerin tehditten uzak, içsel güdülenmelerinin desteklendiği geliştirici bir rehberlik olarak kullanılabilir.

Anahtar kelimeler: *beyin temelli öğretim, eleştirel yaklaşım*

A CRITICAL APPROACH TO BRAIN-BASED TEACHING

ABSTRACT

Brain based teaching model takes its place in the world of education with its twelve underlying principles: the brain is a parallel processor, learning and physiology have a mutual interaction, the search for meaning is innate, the brain perceives and creates patterns, emotions and cognition are inseparable, the brain simultaneously perceives parts and wholes, learning involves both focused attention and peripheral perception, learning involves conscious and unconscious processes, the brain has at least two types of memory, the brain understands and remembers best when facts and skills are embedded in natural spatial memory, learning is enhanced by challenge and inhibited by threat, each brain is unique. Although a brain based teaching model has claimed to raise information acquisition and recollection to maximum level, it has generated questions about the originality of this model due to its similarity to other approaches and theories. There is also debate about how research results in the field of neurology can be exploited in the world of education. Another potential drawback is that teachers seem to be unable to follow recent developments in the field and are unable to perceive the use of the model properly. Brain-based teaching model can be used as a developmental guidance during which environments are enriched, students are away from threat and inner motivation is supported.

Keyword: *Brain-based teaching model, critical approach*

* İzmir Ekonomi Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü
e-mail: eustunluoglu@ieu.edu.tr

1. GİRİŞ

Oldukça karmaşık bir dünyada yaşadığımıza kuşku yok; değişimlerin sadece hızı değil, yoğunluğu da baş döndürücü. Bu değişim sürecinde düşünce, algı ve değerlerimiz doğal olarak etkilenmekte, eğitim dünyası da bu değişimler içinde güncelliğini korumaya ve öğrencileri yaşama hazırlamak için yeni yaklaşımlara gereksinim duymaktadır. Bu anlayış içinde; bilim ve teknoloji alanındaki yenilikler eğitime yansıtılmakta, yeni yaklaşım, yöntem ve teknikler daha iyi öğretim yapılabilmesi adına kullanılmaktadır.

"Davranışçı, Bilişsel ve İnsancıl" yaklaşımların eğitim ve öğretime yansıyan yöntem ve tekniklerinden sonra son 30 yılda bilim ve teknoloji dünyasında yaşananlar 2000'li yıllarda ürünlerini vermeye başlamıştır. Bu çalışmaların ortak noktası, bireysel farkındalık yaratarak var olan kapasitenin maksimum düzeye çıkarılması olmuştur (Slabbert, 1996 s.63; Caulfield ve diğerleri, 2000 s.65). Buna göre, dıştan içe -bilginin öğrenciye aktarılması- yaklaşımından çok, içten dışa- öğrencinin potansiyelini dışa vurma-yaklaşımı vurgunlanmıştır.

Eğitim dünyasındaki bu yönelim, öğrenci odaklı yaklaşımların önemini bir kez daha vurgulamış, öğrenenin potansiyelini kullanma ve kapasitesini artırmaya yönelik araştırma sonuçları -özellikle rekabetin her yönden arttığı dünyamızda- can simidi olmuştur. Nörobilim alanında yapılan araştırmaların bulguları, bu bağlamda eğitimcilerin oldukça ilgisini çekmiş, öğrenme ve öğretimi iyileştirme amacıyla eğitim dünyasında sıklıkla söz edilir olmuştur (Lackney, 2004). Bu alanda yapılan çalışmalar, 1900'lerin ortalarına kadar beyni, bir şehrin telefon santraline benzetirken 1970'lerde beyin, sağ ve sol beyin olarak iki kısma ayrılmış; "sözel, görsel, analitik ve bütünsel" gibi özellikleri belirtilmiştir. Daha sonraları ise; yaşamsal öğrenmenin olduğu alt beyin, duyguların yer aldığı orta beyin ve yüksek düzeyde düşüncenin yer aldığı üst beyin olarak üç kısımda incelenirken günümüzde beyin, kapsamlı ve karmaşık bir bütün olarak değerlendirilmektedir (Jenson, 2000 s.76).

Nörobilim alanındaki çalışmaları, öğretme ve öğrenmeye uyarlayan psikolog ve eğitimciler, beyin temelli öğretim modelini ortaya atarak, beynin çalışma sistemi bilinmeksizin öğrenmenin doğasının anlaşılamayacağı iddiasına destek vermişlerdir. Beyin temelli öğretme modeline göre, beynin öğrenme öncesi ve sonrası arasında farklılık vardır. Bu düşünceyi destekleyen çalışmalar, çevredeki uyarıcıların beyinde hücre topluluğu olarak adlandırılan, birbiriyle bağlantılı bir dizi nörondan oluşan sistemi ateşlediğini, nöronların bilgi topladıkça ve etkileşimi devam ettikçe dentritlerin (nöronları birbirine bağlayan yapıların) oluştuğunu ve bilgileri taradıklarını; çünkü beynin daima anlamlandırma ve öğrenme ihtiyacında olduğunu vurgulamıştır (Goldstein, 1994; Sousa, 1995 s.88; Sprenger, 1999 s.51). Kısaca, Caine ve Caine'e göre (1994) beyin temelli öğretim, öğrencinin anlamlı deneyimler kazanabilmesi için zengin ve uygun ortamların yaratılmasıdır.

Tıp alanında yürütülen beyin araştırmalarının eğitim dünyasına yansıması ve beyin temelli öğretim modelinin geliştirilmesi, aslında pek çok eleştiriyi beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerin başında; bu modelin özgün olmadığı, psikoloji alanındaki çalışmalardan elde edilen davranışsal, bilişsel ve insancıl yaklaşımların yöntem ve tekniklerine çok benzediği iddiası vardır. Modelin çıkış ilkelerinin çok genel olması ve araştırma sonuçlarının yeterince değerlendirilmemesi, eğitim alanındaki uygulamalarda tavsiyeden öteye geçmemesi ve farklı yorumlara açık olması, alan çalışmalarını takip etmeyen öğretmenlerin modeli yanlış değerlendirmeleri eleştiriler arasındadır. Hatta bazı eleştiriler, daha da ileri giderek beyin araştırmalarındaki bu gelişmelerin öğretimi sanat olmaktan çıkarıp sadece bilime dönüştürdüğünü de belirtmektedir (Sousa, 1998, p.35). Eleştiriler bununla kalmayıp nasıl öğrendiğimiz, hatırladığımız ve düşündüğümüz gibi zihinsel süreçlerin psikologların araştırma alanına girdiğini, beynin nasıl geliştiği

ve işlev kazandığına dair araştırmaların ise nörobilimcilerin ilgi alanına girmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hatta ikisi arasındaki farklılığı bilgisayara benzeten çalışmalar, psikologların sadece zihinsel yazılımlarla (mental software), nörobilimcilerin ise, sadece sinirsel donanımla (neural harware) ilgilenmeleri gerektiğini belirtmişlerdir (Bruer, 1997). Gerçi son 20 yıldır bilim dünyası, bu iki ucu sentezleyerek sinirsel donanımın zihinsel yazılımlarımızı nasıl etkileyebileceği çalışmalarına ağırlık vermiş ve bu eleştirilere yanıt vermeye çalışmıştır. Son olarak, bu modeli ağır bir dille eleştiren Bruer (1997, 1999) ve Bailey, Bruer ve Symons (2001) bu tür araştırma sonuçlarının eğitim dünyasına hemen yansıtılmasının doğru olmadığını; çünkü yansıtılanların temel bilimsel çalışmalardan ziyade, önemsiz noktalar olduğunu belirtmişlerdir.

Bu eleştirilere rağmen beyin araştırmaları eğitim dünyası için son derece çekici olmuş, beyin temelli öğretim modelinin ilkeleri, bazı eğitimciler tarafından eğitim ve öğretime yansıtılmıştır. Bu modelin öğretim ilkeleri ve eğitime-öğretime yansımaları aşağıda özetlenmiştir:

2. BEYİN TEMELLİ ÖĞRETİM İLKELERİ ve EĞİTİME-ÖĞRETİME YANSIMALARI

1- Beyin pek çok işlevi aynı anda yapar: İnsan beyni, doğrusal ve tek basamaklı görevleri yerine getirmekten çok, çeşitli işlevleri eş zamanlı olarak yerine getirebilme kapasitesine sahiptir. Beyin temelli yaklaşımda duygu, düşünce, hayal aynı anda; birlikte işler ve tüm bunlar bilgi işlemenin aşamalarıyla etkileşim içindedir (Ornstein ve Sobel, 1987; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: İyi bir öğretim, tüm beyinsel fonksiyonların kullanılmasını sağlayacak şekilde hem teori hem de uygulama göz önüne alınarak planlanmalıdır. Buna göre öğretmen, doğrusal bir ders planının öğreticisi olmaktan çok, öğrenme ortamının planlayıcısıdır.

2- Öğrenme fizyolojik bir olaydır: Beyin, doğal kurallara göre işleyen fizyolojik bir organ, öğrenme ise doğal bir işlevdir. Fiziksel gelişimin, rahat olup olmamanın, baskı ve korku gibi duygusal durumun ve beslenmenin, algılama, yaşantıları değerlendirme ve öğrenmeyle yakından ilişkisi vardır (Ornstein ve Sobel, 1987; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Öğretmen, stres, beslenme, hareket gibi fizyolojik fonksiyonları etkileyen her şeyin öğrenmeyi de etkilediğini, çocukların olgunlaşma süreçlerinin birbirinden farklılık gösterdiğini ve buna dayalı olarak yaşın öğrenme düzeyini yansıtamayacağının bilincinde olmalıdır.

3- Anlam arayışı içseldir: Bu ilke, doğuştan anlam aramaya programlandırıldığımızı ifade eder. Anlam arayışı, insan beyni için temel ve yaşamsal bir olgudur. Beyin, sadece ne öğrendiğinden anlam çıkarmakla kalmaz, öğrenmenin bir amacı ve değeri olduğunu da bilmek ister (O'Keefe ve Nadel, 1978; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Anlam arama duygusu yaratan etkinliklerin yapılması, sınıf ortamının öğrencinin merak ve keşfetme duygusunu tatmin edecek şekilde düzenlenmesi önemlidir. Öğretmen, sınıf içi etkinliklerinin amacını öğrencilerle paylaşmalı, sadece neyi ve nasıl yaptıklarını değil, niçin yaptıklarını da belirtmelidir. Dersler, anlamlı zorlanmaları kapsamalı ve öğrencileri güdüleyen seçenekler sunmalıdır.

4- Beyin, kalıpları algılamaya planlanmıştır: Beyin yepyeni bir durum veya bilgiyle karşılaştığında benzerlik kurabileceği ön bilgileri ve yaşantıları araştırır, bununla ilgili kalıplar oluşturur. Aslında amaç, yine anlam arayışıdır. Beyin, bir taraftan kalıpları algılar ve anlam oluştururken diğer taraftan anlamsız örüntüleri reddeder. Burada sözü edilen anlamsız örüntüler, yalıtılmış ve ilişkisiz bilgi parçalarıdır (Lakoff, 1987 s.63-64; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Öğretmenin bilgileri bir bağlam içinde sunması, öğrencinin kalıpları belirlemesini ve ön bilgileriyle ilişkilendirmesini kolaylaştırır. Öğretmen, yeni bilgiyi sunarken beyni öğrenmeye hazırlamak için gruplama, resmin bütününü gösterme (şemalar, kavram haritaları gibi) gibi teknikler kullanabilir.

5-Duygu ve biliş birbirinden ayrılmaz: Duygular bilginin depolanıp hatırlanmasını kolaylaştırır, bu nedenle bellek için önemlidir. Özellikle korku, tehdit gibi duyguların öğrenmeyi olumsuz etkilediği, buna karşın olumlu duyguların karar verme mekanizmasını hızlandırdığı belirlenmiştir. Duygular, amaçlar, inançlar, beklentiler ve anlamlandırma arasında yakın ilişki vardır ve öğrenme düzeyi bu ilişkiden etkilenir (Lakoff, 1987 s.63-64; Ornstein ve Sobel, 1987; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Okul ve sınıf içindeki olumlu duygu iklimi, karşılıklı sevgi ve saygı ile sağlanmalıdır. Öğretmen, olumlu bir sınıf ortamı oluşturarak öğrencilerin duygularının farkında olmalarını sağlamalı, olumlu ya da olumsuz duyguların öğrenme sürecini nasıl etkileyeceği konusunda öğrencileri bilinçlendirmelidir.

6- Beyin, parça ve bütünü aynı zamanda algılar: Sağ ve sol beyin üzerine yapılan çalışmalar, beynin sözel, görsel, analitik, bütünsel veya yaratıcılık gibi öğelerin öğrenme sürecinde nasıl kullanıldığını ve öğrenmeye katkılarını açığa çıkarmayı hedeflemiştir. Bu çalışmalar, bilginin organizasyonunda iki ayrı ama eş zamanlı işlem olduğunu; birisinin bilgiyi parçalara ayırırken diğerinin ise bilgiyi bir bütün olarak algılayıp değerlendirdiğini öne sürmektedir (Levy, 1985 s.38-39; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Parçalar ve bütün, birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde olduğu için bilginin parçaları ya da bütünü ihmal edildiğinde öğrenci öğrenmede güçlük yaşayabilir. Bu nedenle öğretim sürecinde parça-bütün ve sağ-sol beyin etkileşimini gerektiren etkinlikler kullanılmalıdır.

7- Öğrenme hem çevresel algıyı hem de odaklanmış dikkati içerir: Beyin doğrudan farkında olduğu, dikkat ettiği bilgiler kadar dikkat alanı içinde olmayan bilgi ve işaretleri de kaydedebilir. Kısaca, beyin, öğrenme ortamındaki her şeye tepkide bulunabilir (O'Keefe ve Nadel, 1978; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitim ve öğretime yansıması: Çocuklar, her kanalla öğrenebilirler. Öğretmen, öğrencilerin dikkat alanları dışında kalan gürültü, sıcaklık, resim, grafik, şema gibi öğrenmeyi olumlu ya da olumsuz etkileyebilecek pek çok değişkeni göz önüne almalıdır.

8- Öğrenme, bilinç ve bilinç dışı süreçleri içerir: Buz dağı örneğinde olduğu gibi öğrendiklerimizin çoğu, yüzeyin altındadır; çünkü öğrendiklerimiz bilinçli olarak algıladıklarımızdan her zaman daha çoktur. Farkında olmadan algıladığımız ve bilinçaltında depoladığımız pek çok şey, vereceğimiz kararları ve öğrenme biçimimizi etkileyebilir (Lozanov, 1978 s.18; Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Öğretmen öğrenciyi öğrenme sürecinde bilinçlendirmeli ve "kanca, yansıtma, sorgulama ve bilişötesi (metacognitive)" gibi yollarla aktif işlem yapmaya teşvik etmelidir. Aktif işlem yapmak öğrencinin neyi, nasıl öğrendiğini gözden geçirmesini ve öğrendiklerinden sorumluluk almasını sağlar.

9-En az iki tür hafıza vardır: Doğal uzamsal bellek, yaşantıların kısa sürede hatırlanmasını sağlar, sürekli çalışır ve kolay kolay sınırlandırılamaz. Mekanik öğrenme sistemi ise, daha çok bağlantısız bilgilerin depolanmasında kullanılır. Bilgi ve beceriler, önceki yaşantılardan uzaklaştığı oranda otomatik

belleğe ve tekrara dayalıdır. Bu iki tip hafıza, yaşantıların anlamlı bir şekilde kaydedilmesini sağlamak için etkileşim içindedir (Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Ön bilgilerden farklı ya da ön bilgilerle bağlantı kurulmadan öğretilen bilgiler ezberle sonuçlanır. Ezber ise öğrencinin doğasını göz ardı edebilir, anlamasını etkileyebilir, transferi zorlaştırır. Öğretmenler, öğrencilerin kendi yaşantılarından yola çıkarak beynin duyusal fonksiyonlarını harekete geçirmelidirler.

10- Beynimiz olgu ve becerileri doğal uzamsal hafızada yapılandırdığı zaman en iyi anlar: Zengin uyarıcıların, bol etkileşimlerin olduğu ortamlar beyin temelli öğrenme teorilerinin ortak özelliğidir. Anadil öğrenimi buna bir örnektir. Dil öğrenme sürecinde; doğal yaşantılarla çevrelenmek, çevreyle etkileşim içinde bulunmak, yaşantıları içselleştirmek kalıcı öğrenmeler sağlar (Caine ve Caine,1991 s.82-86).

Eğitim ve öğretime yansıması: Sınıf içi etkinliklerde projeler, gerçek yaşantılar, hikayeler, metaforlar, tiyatro gibi gerçek yaşam deneyimlerine uygun teknikler kullanılmalıdır. Öğretmen bilgiyi tahtadan indirerek öğrencilerin zihninde canlandıracağı ve bağlantılar kuracağı şekilde sunmalıdır.

11-Öğrenme, zihni zorlayan etkinliklerle artar, tehditle engellenir: Beyin, uygun zorluk derecesinde yüksek düzeyde bağlantılar yapar ve öğrenme sağlanır. Ancak, tehdit ortamında beyin işlevlerini yerine getirmede zorluk çeker (Caine ve Caine,1991 s.82-86).

Eğitime ve öğretime yansıması: Öğretmen, öğretmen-öğrenci, öğrenci-öğrenci ilişkisine önem vererek tehditten uzak bir sınıf ortamı yaratmalıdır. Güven yapılandırıcı sınıf içi ve sınıf dışı etkinlikler olumlu sınıf ortamının gelişmesini sağlayabilir. Ayrıca, öğretmenler ders planlarını hazırlarken 60/40 kuralını uygulayabilirler. Buna göre, öğrencinin öğrenme deneyimlerinin %60'ı daha önce öğrenilmiş konuların tekrarı, ilgili alıştırmalar ya da bilinenden bilinmeyene doğru köprü kurma çabaları olurken, %40'ı yepyeni bilgiler olabilir. Yeni bilgi, öğrencinin dikkatini çekerken tekrarlar da güven duygusunun hissettirilmesi adına önemlidir.

12-Her beyin eşsizdir. Hepimiz aynı sistemlere sahip olsak da beynin yapısı öğrenmeyle değiştirilir; çünkü daha çok öğrenme daha çok kendine özgü olmak anlamına gelebilir (Caine ve Caine, 1991 s.82-86).

Eğitim ve öğretime yansıması: Öğrencilerin dikkatini çekmek için bireysel farklılıkların göz önüne alınması, çok yönlü öğretme stratejilerinin kullanılması ve öğrencinin işitsel, görsel ve dokunsal tercihlerini ifade etmeleri sağlanması öğrenme sürecini hızlandırabilir.

Bu ilkeler ışığında "Beyin Temelli Öğretim", **öğretmenin;**

- öğrenciyi beyin fizyolojisi hakkında bilgilendirdiği (iyi uyku, iyi beslenme, yeterli su tüketimi..),
- hafızayı geliştirici teknikleri kullandığı (duyuların sıklıkla kullanımı, bilginin ilişkilendirilmesi, gruplama, çağrışım, benzerlik...),
- öğrenme ortamında tehditten ve stresten uzak fiziksel, görsel ve işitsel uyarıcıları sıklıkla kullanarak öğrencinin dikkatini çektiği
- aktif öğrenme ortamları (posterler, müzik, bol materyal, günün şakası, ilginç konular ve temalar..) yarattığı,

- çoklu zeka (sözel, sayısal, müzik, sosyal...) ve öğrenme stillerini (görsel, işitsel, dokunsal...) göz önüne aldığı, sıklıkla kavram basamakları (bilgi, anlama,uygulama, analiz....) kullandığı bir model olarak görünüyor.

Yine bu ilkeler ışığında "Beyin Temelli Öğrenme", **öğrencinin,** sınıf içinde sosyal etkileşimlerle (yuvarlak masa toplantıları, sınıf toplantıları...) sınıfın bir parçası olduğunu hissettiği, derse aktif katıldığı, duygularının farkında olduğu ve bu duygularını yansıttığı bir model olarak görünüyor.

Bu özellikleriyle "Beyin Temelli Öğretim ve Öğrenme" modelinin ilkeleri, eğitime ve öğretime yansımaları diğer öğretim yaklaşımlarının ilke, yöntem ve teknikleriyle karşılaştırıldığında farklılıkların ne olduğu sorusunu yanıtlamak zor görünüyor. Öğretim ilkeleri, öğretmen ve öğrenci rollerinin kıyaslandığı aşağıdaki tabloda Beyin Temelli Öğretim modeli ile diğer yaklaşımlar arasındaki benzerlikler farklılıklardan daha dikkat çekici görünüyor:

Tablo 1. Beyin Temelli Öğretim Modeli ve Diğer Yaklaşımlar

	Davranışçı Kuramlar	Bilişsel Kuramlar	İnsancıl Yaklaşım	Yapılandırmacı Yaklaşım	Beyin Temelli Öğretim modeli
Öğenme	Uyarıcı ile davranış arasında bağın kurulması, pekiştirilmesi ve davranışın değiştirilmesidir.	Bireyin zihinsel faaliyetlerle çevresinde olup bitenlere anlam yüklemesidir.	Sağlıklı benlik ve ahlak gelişiminin sonucudur.	Deneyim sonucunda yapılandırılan anlamın değişmesidir.	Beynin engellenmediği sürece işlevini yerini getirmesidir.
Öğretim İlkeleri	-Yaparak öğrenme kalıcıdır. -Tekrarlar yapılmalıdır. -Pekiştirme kullanılmalıdır. -Güdülenme sağlanmalıdır.	-Yeni bilgiler eski bilgilerle ilişkilendirilir. -Öğrenme anlam yükleme çabasıdır. -Öğrenme öğrenilenlerin hayata geçirilmesidir. -Öğrenme bilgi üretmedir. -Öğrencinin zihinsel şeması, tutumları ve yaşantıları önemlidir.	-Öğrencinin kendisine güvenmesi, yeterliliğine inanması, akademik ve kariyer beklentilerinin olması önemlidir. -Öz saygı zihin sağlığı ile ilgilidir -Öğrenmede benlik algısı önemlidir, öğrenciye destek olunmalıdır. -Öğrenciye başarabileceği sorumluluk ve ödevler verilmelidir.	-Öğrenci araştırarak, etkileşime girerek,merak duygusunu gidererek öğrenir. -Ön bilgilerle yeni bilgiler ilişkilendirilir, yeni anlamlar oluşturulur. -Parça ve bütün ilişkisi anlamlandırma sürecinde önemlidir. -Öğrenme aktif bir süreçtir. -Öğrenci zihinsel süreçlerinin farkında olmalıdır.	-Öğrenci, aktif işlemleme yaparak zengin bir öğrenme ortamında uygun zorluk derecesinde öğrenir. -Uyarıcılarla dolu bir ortam bilişsel gelişim için gerekli nörolojik yapılanmayı sağlar. -Duyu organları öğrenmede önemlidir -Eski ve yeni bilgiler arasında bağlantı kurulur. -Beyin, parça ve bütünü aynı zamanda algılar. -Anlam arayışı içseldir

Öğretmen rolü	-Öğretmen merkezlidir. -Kontrollü bir öğrenme ortamı oluşturur. -İstenilen davranışı oluşturmak için uygun uyarcıyı verir. -Pekiştireç kullanır.	-Yardımcı ve danışmandır. -Öğrenciye bilgiyi işleme yollarını gösterir. -Geri bildirim vererek öğrencinin anlamlı öğrenmesini ve yeni bilgiyi yapılandırmasını sağlar.	-Danışman, rehber, yardımcıdır. -Öğrenci merkezlidir, öğrenciyle, empati kurar, öğrencide özgüven yapılandırır.	-Danışman ve rehberdir. -Öğrencinin anlam yapılandırmasını kolaylaştırır. -Otantik ve konuyla bağlantılı öğretim yaşantıları planlar. -İşbirlikli, probleme dayalı, aktif öğretimler yapar.	-Danışman ve rehberdir. -Öğrenciyle birlikte öğrenir. -Öğrenmeyi kolaylaştırır. -Sadece sınıf içi değil, sınıf dışı öğrenmeyi de destekler.
Öğrenci rolü	-Ezberler, tekrar eder, model alır. -Pasiftir.	-Aktiftir, problem çözer, sentez, analiz yapar, yorumlar.	-Aktiftir, etkinliklerde söz sahibidir, işbirliğine açıktır, kendini değerlendirir.	-Aktiftir, bilgiyi yapılandırır, çözüm üretir, öğrendiklerinden sorumluluk alır.	-Aktiftir, çözüm üretir, anlam yapılandırır, öğrenmelerinden sorumluluk alır.
Öğretim stratejileri	-Davranışa ve performansa özgü kriterler geliştirmek, -Pekiştireçler kullanmak, -İlişkilendirme yapmak, -Bağlantılar kurma, genellemeler yapmak	-Benzerlikleri farklılıkları belirlemek, -Görsel materyaller kullanmak, -Bilginin anlamlı bütünler oluşturmasını sağlamak, -Sınıflama yapmak, -Kendi hızında öğrenmesini sağlamak	-İkili ve grup etkinlikleri yapmak, -Farklı öğrenme stillerine uygun etkinlikler planlamak, -Öğrencinin kendisini ifade etmesini sağlayan yansıtmalar sağlamak	-Anlamlı bağlantılar kullanarak öğrenmeyi sağlamlaştırmak , -Etkileşimli ortamlar sağlamak, -Problem çözmek, eleştirel düşünmek, simulasyonlar yapmak	-Öğrenme etkinliklerini çeşitlendirmek -İkili ve grup çalışmaları yaparak etkileşim sağlamak, -Zihinsel, fiziksel, estetik, sosyal, duyuşsal, eğlenceli etkinlikler planlamak

Tablodaki açıklamalardan da görüleceği gibi, öğretim sürecinde yeni bilgilerle eski bilgilerin ilişkilendirilmesi ve anlam yaratma çabası, kalıpların algılanarak bilginin depolanması, beynin parça ve bütünü aynı anda algılaması, öğrencinin öğrenme materyaline dikkatinin çekilmesi, güdülenmesi, öğrencinin üstesinden gelebileceği zorluk derecesinin göz önüne alınması, bilgilerin yaşama geçirilmesi, duyguların bilginin depolanmasında önemli olması gibi "Davranışçı, Bilişsel, Duyuşsal ve Yapılandırmacı" yaklaşım ve kuramların öğretim ilkeleriyle beyin temelli öğretim modelinin ilkelerinin ne kadar örtüştüğü dikkat çekicidir.

Öğretmen ve öğrenci rolleri açısından incelendiğinde öğretmenin öğrenmeyi kolaylaştıran rehber, danışman olması, öğrencinin aktif katılımcı, problem çözen ve öğrenmelerinden sorumluluk alması yine diğer yaklaşım ve kuramlarda vurgulanan öğretmen ve öğrenci özellikleriyle örtüşmektedir.

Öte yandan beynin enerjiye gereksinimi olması nedeniyle meyve, sebze, ceviz gibi gıda maddelerinin öğrenci tarafından ara sıra sınıf içinde tüketilmesi, susuzluğun tuz seviyesini azaltması, kan basıncını olumsuz etkilemesi ve dikkat kayıplarına sebep olması nedeniyle öğrencinin sınıf içinde bol bol su tüketmesi, sık sık aralar verilmesi, stres ve tehditten uzak ortamlarda derslerin işlenmesi ve olumlu duygularla öğrenmenin ilişkilendirilmesi diğer kuramlardan ziyade bu modelin ayırıcı özellikleri olarak belirtilebilir.

3. SONUÇ

Beyne dayalı öğretim modeli, bilginin edinilmesi ve hatırlanmasını en üst düzeye çıkarma iddiası ile çıkış yapmıştır. Modelin temel felsefesi, öğrencinin zevk alabileceği bir ortamda anlamlı bilgilerle bağlantıların kurulduğu, beynin doğal işlemci olarak kabul edildiği, tehditten uzak, disiplinlerarası bilgilerin kullanıldığı ve her öğrenenin öğrenme sürecine katıldığı öğrenci odaklı öğretimi sağlamaktır. Ancak, diğer yaklaşım ve kuramlarla olan benzerliği, modelin özgünlüğü konusunda soru işaretleri yaratmaktadır. Özgünlük sorununun yanı sıra Nörobilim alanında elde edilen verilerin eğitim alanına nasıl yansıtılması gerektiği de başka bir tartışma konusu yaratmaktadır; çünkü beynin nasıl çalıştığına yönelik araştırma sonuçlarının öğretmenlerin karşılaştığı sorunları çözümlemede yardımcı olmadığını ve önerilen çözümlerin bire bir modele özgün çözümler olmadığını söylemek mümkün. Bu noktada bilişsel psikolojiyi bir tarafa bırakıp sadece nörobilim alanında alınan sonuçlarla doğrudan sınıfa gitmek sıkıntı yaratabilir. Aksi takdirde, öğretim ortamlarının önceden kestirilemeyen, karmaşık pek çok olaya tanıklık edebilme özelliği ve öğrencilerin her birinin biricik olma özellikleri nedeniyle beyin araştırmalarının diğer araştırmalarla sentezlenmesi daha iyi sonuçlar yaratabilir.

Üstelik, bu modelin uygulama boyutunda bir başka endişe ise öğretmenlerin bu alandaki çalışmaları ve araştırma bulgularını çok iyi izlemeleri, anlamaları, sindirmeleri ve sonra öğretim ortamında uygulamalarının gerekliliğidir; çünkü, beyne dayalı öğretimin yapılandırılabilmesi için öğretmenlerin öncelikle beynin nasıl çalıştığını anlamaları ve buna dayalı öğretim uygulamalarının farkında olmaları gerekir. Alan araştırmalarının iyi bir şekilde takip edilmesi, bu modelin öğretim ortamına yansıtılmasını ve beyne karşı öğretim yerine beyinle uyumlu öğretim uygulamasını sağlayacaktır (Stevens ve Goldberg, 2001).

Sonuç olarak, beyin temelli öğretim, evrensel bir reçete olmamakla birlikte öğretimi tamamlayıcı ve geliştirici bir rehberlik sağlayabilir. Bu yaklaşım, eğitimcileri, zenginleştirilmiş öğretim ortamları kullanmaya, öğrencilerin içsel güdülenmelerini artırarak stres ve tehditten uzak, nitelikli bilgi ve anlam yapılandırmaya yöneltebilir.

KAYNAKLAR

Bailey, D.B; Bruer, J.T.; Symons, F.J. ve Lichtman, J.W. (2001). Critical thinking about critical periods. Baltimore MD: Paul H. Brookes Publishing.

Bruer, J. T. (1997). Education and the Brain: A bridge too far. Educational Researcher, 26(8), 4-16.

Bruer, J. T. (1999). In Search of .... Brain based education. Phi Delta Kappan, 80(9), 649-657.

Caine, R. ve Caine. G. (1991). Making connections : Teaching and the human brain. Alexendria VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Caine, R.; Caine. G. ve Crowell, S. (1994). Mindshifts: A Brain-Based Process for Restructuring Schools and Renewing Education. Tucson, Arizona. Zephyr Press.

Caulfield, J., Kidd, S., ve Kocher, T. (2000). Brain-Based Instruction in Action. Educational Leadership, 58(3), 62-65.

Goldstein, E.B. (1994). Psychology. Belmont, California: Wadworth, Inc.

Jensen, E. (1998). Teaching with the Brain in Mind. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Jenson, E. (2000). Brain-based learning. Educational Leadership, 57 (7), p.76-78.

Lackney, J.A. (2004). 12 design principles based on brain-based learning research. DesignShare: The international Forum for Innovative Schools. http://www.designshare.com/Research/BrainBasedLearn98.htm (erişim tarihi 5 Mayıs 2006)

Lakoff, G. (1987). Cognitive Models and Prototype Theory. İçinde :Neisser, U. (Ed.) Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization, Cambridge: Cambridge University Press.

Lozanov, (1978). Suggestology and outlines of suggestopedy. New York: Gordon and Breach Science Publishers.

Levy, J. (1985). Right Brain, Left Brain: Fact and Fiction. Psychology Today, 19 (38).

Ornstein, R., ve Sobel, D. (1987). The Healing Brain: Breakthrough Discoveries About How the Brain Keeps Us Healthy. New York: Simon and Schuster.

O'Keefe, J., ve Nadel, L. (1978). The Hippocampus as a Cognitive Map. Oxford: Clarendon Press.

Slabbert, J.A. (1996). A Quantum Leap to Excellence: The Challenge for Education. Manuscript for Publication University of Pretoria.

Sousa, D. (1995). How the brain learns: A classroom teacher's guide. The National Association of Secondary School Principles.

Sousa, D.A. (1998). Learning manual for how the brain learns. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.

Sprenger, M. (1999). Learning and Memory: The Brain in Action. USA, Association for Supervision and Curriculum Development.

Stevens, J. ve Goldberg, D. (2001). For the learners'sake. Tucson: Zephyr press.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 477-502 (2007)

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İLKÖĞRETİMDEKİ YÖNELİMLER

Yard.Doç.Dr. Mehmet GÜLTEKİN*

ÖZ

Türkiye'de ilköğretim, dünya ülkeleri ile karşılaştırıldığında gerek on milyonu aşan öğrenci sayısı, gerekse yapı ve işleyişi bakımından farklı özelliklere sahip bulunmaktadır. Bu çalışmada, önce, dünya ülkeleri ile Türkiye'de ilköğretimin durumu karşılaştırılmaya çalışılmış, daha sonra, dünyada ve Türkiye'de ilköğretimdeki yönelimlere değinilmiştir. Sonuçta, dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye'de ilköğretimin en önemli özelliğinin nüfusuna göre, öğrenci sayısının fazla olmasının olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Türkiye'de zorunlu eğitim süresinin yetersiz olduğu görülmüştür. Öte yandan, dünyadaki eğilimlere koşut olarak, okulöncesi eğitimde okullaşma oranının artırılması; zorunlu eğitim süresinin ortaöğretimi kapsayacak biçimde uzatılması¸ ilköğretimin 2 ya da 3 basamak olarak öngörülmesi; öğretim döneminin 3 ya da 4 dönemden oluşmasının yarar ve sınırlılıklarının araştırılması; ilköğretim programlarının bakanlıktan bağımsız uzman kuruluşlar tarafından hazırlanması; ilköğretim programları yoluyla yaşam boyu öğrenme kapsamında, istihdam ve sosyal katılımla ilişkili yetenek ve becerilerin kazandırılmasına önem verilmesi; öğrencilerin etkin ve sorumlu birer yurttaş olmaları için gerekli değer ve becerilerin kazandırılmasına yönelik etkinliklere ağırlık verilmesi ve öğretmenlerin öğretim becerilerinin geliştirilmesi gibi eğilimlerin dikkate alınması gerektiği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *İlköğretim, ilköğretimdeki yönelimler, ilköğretimin yapı ve organizasyonu, ilköğretim programı*

TRENDS IN PRIMARY EDUCATION IN THE WORLD AND TURKEY

ABSTRACT

When compared with the other countries, primary education in Turkey has different characteristic in terms of the number of students which extends 10 million, its structure and the way it is processed. This study first aims at comparing the state of education in Turkey and the other countries. Secondly it deals with the trends in primary education in Turkey and the other countries. Thus this study suggests that the most peculiar characteristic of primary education in Turkey is considering the population, its huge number of students when compared with that of the other countries. This study also implies that the duration of the compulsory education in Turkey is insufficient. In order to cope with the trends growing all around the world, the following trends should be taken into consideration: Increasing the schooling rate in primary education, extending the duration of compulsory education in such a way that it covers the secondary education, suggesting 2 or 3 stage primary education, studying the benefits and boundaries of 3 or 4 term training period, having the primary education programme prepared by the expert institutions free from ministry of education, attaching importance to acquiring talent ability related to life long learning, employment and social participation through primary education programme, attaching importance to activities which enable students to become an active and responsible person, and developing teachers' teaching skills.

Keyword: *Primary education, trends in primary education, structure and organization of primary education, primary education curriculum*

* Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü e-mail: mgulteki@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Örgün eğitimin ilk ve önemli bir basamağını oluşturan ilköğretim, daha ileri eğitim basamaklarının temelini oluşturması ve bu basamakta edinilen bilgi ve becerilerin bireylerin daha sonraki öğrenim yaşantılarını etkilemesi bakımından önemli bir işleve sahiptir. İlköğretim, bireylerin kendilerini çok yönlü olarak gerçekleştirmesini ve ülkenin kalkınmasını sağlama bakımından yaşamsal bir işlev üstlenmektedir. Bu yönüyle ilköğretim, bir yandan toplumun kültürel birikimi ve değerlerinin gelecek kuşaklara aktarılması yoluyla toplumun sürekliliğini sağlarken, diğer yandan bireylere temel bilgi beceri ve davranışlar kazandırarak toplumun sosyal ve kültürel düzeyini yükseltmektedir. Bir başka deyişle, ilköğretim, eğitimi kitlelere yayarak bireylerin ve toplumun yaşam kalitesini artırmaktadır.

Bir ülkede, ilköğretim, içinde bulunduğu ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel koşullarına özgü özellikler göstermekte; ülkede meydana gelen değişme ve gelişmelerden etkilenmektedir. Ayrıca, ilköğretim, yalnızca kendi ülkesindeki değil dünyadaki yönelimlerden de etkilenmekte; yapı ve işleyiş bakımından değişikliklere uğramaktadır. Kuşkusuz, dünyadaki yönelimler daha nitelikli bir ilköğretim sağlama bakımından ülkelere yeni ufuklar açmaktadır. Bu çalışmada, önce Türkiye'de ilköğretimin dünya ülkeleriyle bir karşılaştırılması yapılmış, daha sonra dünyada ve Türkiye'de ilköğretimdeki yönelimlere değinilmiştir.

2. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İLKÖĞRETİM

Ülkelerin eğitim sistemlerinin değişik yönleriyle incelenmesi, ülkelere kendi eğitim sistemlerini daha iyi tanıma ve değerlendirme olanağı vermektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de ilköğretimi daha iyi anlayabilmek ve daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için dünya ülkelerinin ilköğretimdeki durumunu irdelemek gerekmektedir.

İlköğretimde Öğrenci ve Eğitim Personeli Sayısı: OECD ülkelerinde ilköğretimdeki öğrenci ve eğitim personeli sayısı Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. İlköğretimdeki Öğrenci ve Eğitim Personeli Sayısı (2003 Yılı Verileri)

Ülke	Öğrenci Sayısı	Eğitim Personeli	Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı
Avusturya	379 920	28 822	20,1
Belçika	761 730	64 125	21,1
Danimarka	419 806	59 284	19,4
Finlandiya	392 741	24 024	22,6
Fransa	3 791 555	203 418	22,6
Almanya	3 303 737	235 179	22,0
Yunanistan	652 052	54 599	17,2
Macaristan	464 013	48 393	20,4
İzlanda	31 470	4 234	18,1
İrlanda	447 618	23 972	---
İtalya	2 778 877	256 650	18,1
Japonya	7 268 928	371 688	28,6
Kore	4 185 330	139 057	34,7
Lüksemburg	34 081	2 966	15,7
Meksika	14 857 191	557 278	20,2
Hollanda	1 290 625	130 120	-
Yeni Zelanda	356 442	20 053	18,9
Norveç	432 618	41 436	-
Polonya	2 983 070	235 763	20,6
Portekiz	767 872	69 103	18,9
Slovakya	270 004	14 680	20,2
İspanya	2 488 319	179 324	20,8
İsveç	774 888	69 256	-
İngiltere	4 488 168	262 390	-
ABD	24 848 518	1 667 417	21,7
Türkiye	**10 331 619**	**390 109**	**26,7**

Kaynak: (OECD, 2005a)

Tablo 1'de görüldüğü gibi, en fazla öğrenci sayısına sahip olan ülkeler, sırasıyla ABD, Meksika ve Türkiye'dir. En az öğrenci sayısına sahip ülkeler ise, İzlanda ve Lüksemburg'tur. Eğitim personeli sayısına bakıldığında ise, eğitim personeli sayısının öğrenci sayısına paralel olarak ABD, Meksika ve Türkiye'de en yüksek sayıda olduğu görülmektedir. Öte yandan derslik başına düşen öğrenci sayısı en yüksek olan ülke Kore, en düşük olan ülke ise İtalya'dır. Türkiye, derslik başına düşen öğrenci sayısının yüksekliği bakımından Kore'den sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu verilere göre, Türkiye'de sınıf başına düşen öğrenci sayısının oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Zorunlu Eğitim Yaş Aralığı: INCA (International Review of Curriculum and Assesment Frameworks Archive) ülkelerinde (Avustralya, Kanada, İngiltere, Fransa, Almanya, Macaristan, İrlanda, İtalya, Japonya, Kore, Hollanda, Yeni Zelanda, Singapur, İspanya, İsviçre, ABD ve Galler) zorunlu eğitime başlama ve minimum okulu bitirme yaşı ile zorunlu eğitim yaş aralığı Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. INCA Ülkelerinde Zorunlu Eğitme Başlama ve Minimum Okulu Bitirme Yaşı ile Zorunlu Eğitim Yaş Aralığı (2004 Yılı Verileri)

Ülke	Zorunlu Eğitime Başlama Yaşı	Minimum Okulu Bitirme Yaşı	Zorunlu Eğitim Süresi	FT=full-time PT=part-time
Avustralya*	6	15/16	9-10	
Kanada	6/7	15/16	9-10	*Çocukların çoğu 5 yaşında okula başlamaktadır.
İngiltere*	5	16	11	
Fransa	6	16	10	
Almanya	6	18	9/10 FT+PT	** Çocukların çoğu 6 yaşında okula başlamaktadır.
Macaristan	6	15	12	
İrlanda*	6	15	9	
İtalya	6	15	9	
Japonya	6	15	9	*** Bazı eyaletlerde 6 yaş zorunludur.
Kore	6	15	9	
Hollanda	5	16	12 FT+1/2 PT	
Yeni Zelanda	6	16	10	
Singapur	6/7	16/17	10	
İspanya	6	16	10	
İsveç**	7	16	9	
İsviçre	6/7	15/16	9	
ABD***	6	16	10	
Galler	5	16	11	

Kaynak: (O'Donnell, 2004, s. 11)

Tablo 2 incelendiğinde, INCA ülkeleri içinde zorunlu eğitim, en erken 5 yaşında başlayıp 18 yaşına kadar sürebilmektedir. Genelde, zorunlu eğitim, ortalama 5-6 yaşlarında başlamakta, en az 9 yıl sürmektedir. Türkiye'de zorunlu eğitim süresi 8 yıldır ve gelişmiş ülkelerdeki eğilimlerle örtüşmemektedir. Zorunlu eğitimin 10-12 yıl sürdüğü ülkeler dikkate alındığında bu süre yeterli değildir.

İlköğretimin Yapı ve Organizasyonu: INCA ülkelerinde ilköğretimin yapı ve organizasyonu Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. INCA Ülkelerinde İlköğretimin Yapı ve Organizasyonu

Ülke	Okulöncesi Eğitim Yaş Aralığı	İlk-Temel Eğitim Yaş Aralığı	İlköğretim Basamakları Yaş Aralığı			
			Birinci Basamak	İkinci Basamak	Üçüncü Basamak	Üst İlköğretime Geçiş Yaşı
Avustralya	3-5/6	5/6-12/13	4-8	8+-12		12/13
Kanada	4-5/6-7	6/7-12/13	5-9	9-12/13/14		12/13
İngiltere	2+-4/5	4/5-11	5-7	7+-11		11
Fransa	2-6	6-11	3-5 (Okulöncesi)	5-8	8+-11	11
Almanya	3-6	6-10/12				10/12
Macaristan	3-6	6-10/12/14				10/12/14
İrlanda	3-4/5	4/5-12				12
İtalya	3-6	6-11				11
Japonya	3-6	6-12				12
Kore	3-6	6-12				12
Hollanda	0-4/5	4/512	4-8	8-12		12
Yeni Zelanda	3-5/6	5/6-12/13				12/13
Singapur	3-6/7	6/7-12	6-10	10+ -12		12
İspanya	0-6	6-12	6-8	8-10	10-12	12
İsveç	0-6/7	6/7-15/16				n.a
İsviçre	4/5-6/7	6/7-10/11/12+				10, 11, 12
ABD	3-5/6	5/6-13/14	e.g. 6-10	10+-12	12-14	13/14
Galler	2+-4/5	4/5-11	5-7	7+ -11		11

Kaynak: (Meteais, 2003, s.17)

Tablo 3 incelendiğinde, ilköğretime başlama yaşının 5-6, bitirme yaşının ise genelde 11-12 olduğu görülmektedir. Bu yönüyle ilköğretime başlama ve bitirme yaşı bakımından Türkiye'deki uygulama diğer ülkelerden farklı değildir. Öte yandan, ilköğretim, kimi ülkelerde basamaklara ayrılmışken, kimi ülkelerde ayrılmamıştır. İlköğretimin basamaklara ayrıldığı ülkelerde 2 ya da 3 basamaklı bir yapı bulunmaktadır. Türkiye'de ilköğretim kesintisiz olup basamaklara ayrılmış değildir.

İlköğretimde Öğretim Zamanının Organizasyonu: INCA ülkelerinde, ilköğretimde öğretim zamanının organizasyonu Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. İlköğretimde Öğretim Zamanının Organizasyonu (2003 Yılı Verileri)

Ülke	Başlama	Bitiş	Dönem	Yıllık Öğretim Haftası	Yıllık Öğretim Günü	Haftalık Öğretim Günü	Haftalık Öğretim Saati	Yaz Tatili (Hafta)
Avustralya	Şubat	Kasım	4	38,6	200	5	25	6
Kanada	Eylül	Haziran	3		180-200	5	27,5	8
İngiltere	Eylül	Temmuz	3(6)		190	5	21-23	6
Fransa	Eylül	Temmuz	3(5)	37,8	180	4-5	26	9
Almanya	Ağustos	Haziran	3(6)	39,7	188-208	5-6	12-21	6
Macaristan	Eylül	Haziran	-	36,6	185	5	23	Değişken
İrlanda	Eylül	Haziran	3	33,1	183	5	23	9
İtalya	Eylül	Haziran	3	33,5	200	6	27-30	14
Japonya	Nisan	Mart		38,9	min 175	5	-	6
Kore	Mart	Şubat	2		min 220	5,5	-	6-10
Hollanda	Ağustos	Haziran	3(5)		200	4,5	22-25	6
Yeni Zelanda	Ocak	Aralık	4	39,4	192	5	25	6
Singapur	Ocak	Aralık	4		200	5	25	4-6
İspanya	Eylül	Haziran	3	35,4	180	5	25	11
İsveç	Ağustos	Haziran	3	36,6	178-190	5	30	10
İsviçre	Ağustos	Haziran	-		182-200	3-5	20-36	5-9
ABD	Eylül	Haziran	3		180	5	-	8
Galler	Eylül	Haziran	3(6)		190	5	21-23	6
Türkiye	**Eylül**	**Haziran**	**2**	**35,7**	**180**	**5**	**30**	**12**

Kaynak: (OECD, 2005a; Metais, 2003, s.25)

Tablo 4 incelendiğinde, pek çok ülkede ilköğretim okullarında eğitim-öğretimin Ağustos-Eylül aylarında başladığı ve Haziran ayında da sona erdiği görülmektedir. Ancak bazı ülkelerde Ocak-Aralık, Ağustos-Haziran, Şubat-Kasım ayları arasında da eğitim-öğretim yapılmaktadır. İlköğretimde, eğitim-öğretim genelde 2 ya da 3 dönemden oluşmaktadır. Ancak, 4-5-6 dönemden oluşan modeller de denenmektedir. Yıllık öğretim yapılan hafta sayısı, 33-39 hafta arasında değişmektedir. Yine, ilköğretimde genel olarak yıllık 180, haftada ise 5 gün eğitim-öğretim yapılmaktadır. İlköğretimde yaz tatili süresi ise, genel olarak 6-9 hafta arasında değişmektedir. Türkiye'de çoğu ülkede olduğu gibi öğretim Eylül-Haziran ayları arasında gerçekleştirilmektedir. Yıllık öğretim dönemi diğer ülkelerden farklı olarak Kore gibi iki yarıyıldan oluşmaktadır. Yıllık öğretim yapılan hafta sayısı diğer ülkelerden daha azdır. Haftalık 30 saatlik ders saati ise diğer ülkelere göre biraz fazladır. Yine, 12 hafta olan yaz tatili süresi de oldukça fazladır.

İlköğretimde Derslerin Öğretim Süreleri: OECD ülkelerinde ilköğretimde derslere ayrılan öğretim süreleri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. OECD Ülkelerinde İlköğretimde 9-11 Yaş Aralığında Derslerin Öğretim Sürelerinin Toplam Zorunlu Eğitim Süresi İçindeki Yeri (%) (2003 Yılı Verileri)

Ülke	**Okuma, Okuma-Yazma, Edebiyat**	**Matematik**	**Fen**	**Sosyal Bilgiler**	**Yabancı Dil**	**Teknoloji**	**Sanat**	**Beden Eğitimi**	**Din Bilgisi**	**Pratik ve Mesleki Beceriler**	**Diğer**	**Toplam**
Avustralya	13	9	3	3	2	3	4	4	1	-	1	44
Avusturya	23	15	10	2	7	-	20	12	7	-	2	100
Çek Cumhuriyeti	24	18	14	7	12	-	15	8	-	2	-	100
Danimarka	25	16	8	4	7	-	21	11	4	-	4	100
Finlandiya	23	16	11	2	9	-	14	9	6	-	-	90
Fransa	28	20	5	10	9	3	8	15	-	-	-	100
Almanya	21	17	6	6	8	1	16	11	7	-	5	98
Yunanistan	29	14	11	11	10	-	8	7	7	-	2	100
Macaristan	26	18	6	6	7	-	14	11	-	6	6	100
İzlanda	16	15	8	8	4	6	12	9	3	5	3	89
İrlanda	30	12	12	4	-	-	12	4	10	-	17	100
Japonya	21	16	10	10	-	4	11	10	-	-	19	100
Kore	19	13	10	10	5	2	13	10	-	2	3	87
Lüksemburg	25	18	6	2	21	-	11	10	7	-	-	100
Meksika	30	25	15	20	-	-	5	5	-	-	-	100
Hollanda	30	19	4	15	2	2	10	7	4	-	12	100
Norveç	23	15	7	8	6	-	16	7	9	-	9	100
Polonya	21	16	12	5	11	5	5	12	8	-	4	100
Portekiz	12	12	9	6	14	12	6	9	-	-	17	97
Slovakya	31	20	8	8	5	-	12	11	1	4	-	100
İspanya	21	17	9	9	13	-	11	11	-	-	-	92
İsveç	22	14	12	13	12	-	7	8	-	7	-	94
İngiltere	28	23	10	8	-	9	9	7	5	-	-	100
Türkiye	**19**	**13**	**10**	**10**	**9**	**-**	**7**	**7**	7	**9**	**1**	**91**

Kaynak: (OECD, 2005a)

Tablo 5'te görüldüğü gibi, ilköğretim okulu programında, genelde, Okuma-Yazma, Matematik, Fen Bilgisi, Sanat ve Müzik, Beden Eğitimi/Spor ve insan bilimlerinin değişik formları (Sosyal Bilgiler/Vatandaşlık, Tarih, Coğrafya) bulunmaktadır. Dersler içinde en fazla zaman okuma-yazmaya ayrılmaktadır.

Okuma yazmadan sonra en fazla Matematik ve Fen Bilgisi dersine, daha sonra da Sosyal Bilgiler dersine ağırlık verilmektedir. Pratik ve mesleki beceriler derslerinin çok az ülkede yer aldığı görülmektedir. Teknoloji dersi de bazı ülke programlarında yer almaktadır. Yabancı diller adı altında öğrencilerin en az bir yabancı dil öğrenmeleri beklenmektedir. Ayrıca, mesleki beceriler dersi de kariyer eğitimi, ev ekonomisi, giyim ve tekstil, turizm, sekreterlik çalışmaları, çizim gibi çeşitli becerileri kazandırmayı amaçlamaktadır.

İlköğretimde derslere ayrılan öğretim süreleri açısından Türkiye'nin durumuna bakıldığında, okuma yazmaya diğer ülkelere oranla daha az zaman ayrıldığı görülmektedir. Türkiye'de Teknoloji ayrı bir ders olarak değil Fen ve Teknoloji adı altında verilmektedir. Ayrıca, sanat ve beden eğitimi derslerine daha az zaman ayrıldığı söylenebilir. Genel olarak bakıldığında, ilköğretim programında yer alan dersler ve bu derslere ayrılan süre bakımından Türkiye'de durum dünya ülkeleriyle paralellik gösterme eğilimindedir.

3. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İLKÖĞRETİMDEKİ YÖNELİMLER

Günümüzde bilim ve teknolojideki gelişmeler yaşamın tüm alanlarını etkilemekte, bilim ve teknolojinin kazanımları ise insanların yaşam biçimlerini belirlemektedir. Bu belirlemeler, eğitime de yansımakta, eğitimde kimi yönelimler gözlenmektedir. Dünyada, eğitimde gözlenen yönelimlere koşut olarak ilköğretimde de önemli yönelimler gözlenmektedir.

Tüm Çocukların İlköğretimden Yararlandırılması: Dünyada ilköğretimle ilgili gözlenen yönelimlerin başında tüm çocukların ilköğretimden yararlandırılması çabaları gelmektedir. Çünkü, ilköğretimde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri dünya genelinde çocukların ilköğretime devam etmemesi ya da ilköğretimdeki terk olgusudur. UNESCO'nun (2003) verilerine göre, dünyada 115 milyon çocuk ilköğretime devam etmemektedir. Bu 115 milyon çocuğun %20.8'i Batı ve Orta Afrika'da, %18.6'sı Batı ve Güney Afrika'dadır. Yine bu çocukların %36.7'si Güney Asya'da, %8.7'si Batı Asya ve %7.6'sı da Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da bulunmaktadır (Huebler, 2005). UN Millenium Project'in (2005) verilerine göre de, gelişmiş ülkelerdeki öğrencilerin %81'i ilköğretimi tamamlarken, Güney Asya'da öğrencilerin %74'ü (kızların %63'ü), Afrika'da öğrencilerin de %51'i (kızların %46'sı) ilköğretimi tamamlamaktadır. Okulu terk eden öğrenciler üzerinde yapılan araştırmalar; gelir düzeyi düşük, kırsal kesimde öğrenim gören, etnik ve dil açısından farklılıkları olan, istikrarsız ve iç karışıklık yaşayan ülkelerde yaşayan ve engelli olan öğrencilerin daha fazla devam sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle kız öğrencilerin okula devam edememe ya da terk oranları erkek öğrencilere göre daha fazladır. UNICEF'in (2005) Milenium Development Goal, 2015 adlı çalışmasında ise, ilk ve ortaöğretimde 2015 yılında tüm eğitim basamaklarında cinsiyetler arasındaki ayrımı ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bu çalışmaya göre, 2005 yılında hedefe ulaşılamamış; ülkelerin %25'inde ilk ve ortaöğretime katılımda erkek öğrenciler lehine ciddi bir fark olduğu gözlenmiştir.

Dünya genelinde görülen bu sorun Türkiye'de de gözlenmektedir. Türkiye'de ilköğretim yaş grubunda (6-13 yaş) olup da okul dışında kalan çocuklara ilişkin durum ve eğilimlere göre, 2003-2004 öğretim yılında, ilköğretim yaş grubundaki (aynı zamanda zorunlu eğitim çağındaki) çocuklardan 1 milyon 12 bininin ilköğretime kayıtlı olmadığı ya da katılamadığı anlaşılmaktadır. Bu çocukların 677 bini kız çocuğudur (% 67.0). Bu bulgulara göre, bugün ilköğretim yaş grubundaki 11 çocuktan birisi okul dışında bulunmaktadır. Okul dışında kalan çocukların genel kompozisyonuna bakıldığında:

- Kırsal kesimde daha yüksek oranda,
- Yaklaşık üçte ikisi kız çocuğu,

- 6 yaşındaki ve 10 yaşın üzerindeki çocukların daha fazla,
- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki çocukların okuldan yoksun kalma olasılığının daha yüksek olmakla birlikte, Karadeniz ve Orta Anadolu'daki bazı illerde de yüksek oranlarda (Tokat, Çankırı, Yozgat),
- Çalışan çocuklar,
- Özürlü çocuklar,
- Kentsel kesimlerin yoksul semtlerindeki çocuklar,
- Sokak çocukları,
- Göçer çocukları olduğu anlaşılmaktadır (Kavak ve Ergen, 2003).

Türkiye'de, son on yılda, ilköğretime kaydolan öğrenci sayısındaki hızlı artışa ve kız çocukları ve yoksul ailelerin eğitime katılımlarındaki iyileşmelere karşın, eğitime katılımdaki yoksulluk ve cinsiyet ayrımındaki uçurum devam etmektedir. (Dünya Bankası, 2005, s.4). Ancak, çocukların okula kavuşmasını sağlarken ilköğretimin niteliği de yükseltilmelidir. Amaç, ilköğretime devam eden çocuk sayısını artırma yanında en etkili ve en eşitlikçi sistemi oluşturmaya özen göstermektir.

İlköğretimin Amaçlarındaki Yeni Vurgular: İlköğretimde gözlenen yönelimlerden bir diğeri, amaçlardaki yeni vurgulardır. Buna göre, ilköğretimde vurgulanan amaçlar, "kişisel ve duygusal gelişme", "yaratıcı gelişme", "bilişsel gelişme" ve "yaşam boyu öğrenme"dir. Bunun yanında "yaşam becerileri" ve "sürdürülebilir gelişme" de ilköğretimde öncelikli olarak düşünülen amaçlar arasındadır (Amadio, Gross, Ressler, ve Truong, 2004, s.7). Gerçekten günümüz toplumunda, duygusal gelişme, yaratıcılık ve yaşam boyu öğrenme kavramlarına büyük önem verildiği görülmektedir. Nitekim, NCCA (Eğitim Programları ve Değerlendirme Ulusal Konseyi) (2006), ilköğretimin özgün bir birey olarak çocuğun kendi potansiyelinin farkına varmasını ve sağlıklı bir yaşam sürmesini sağlama, çocuğun diğer insanlarla işbirliği yaparak ve birlikte yaşayarak toplumsallaşmasını ve topluma katkıda bulunmasını sağlama ve çocuğu üst öğrenime ve yaşam boyu öğrenmeye hazırlama amaçlarını da vurgulamaktadır.

İlköğretimin amaçları bakımından, yıllar yılı Türkiye'de, bilişsel gelişmeye daha fazla önem verildiği, diğer gelişme alanlarının ihmal edildiği değişik kaynaklarda sıklıkla dile getirilmektedir. Özellikle Türk Eğitim sisteminde "ezberci" bir eğitim anlayışının olduğu ve ezberciliği teşvik eden uygulamalara yer verildiği vurgulanmaktadır.

İlköğretim Okullarında Okul Sonrası Öğrenme Etkinliklerinin Artırılması ve Okul Çalışmalarına Ailelerin Katılımının Teşvik Edilmesi: Easton, Knight, ve Kendall (2004, s.2) ABD'de ilköğretim alanında yaptıkları bir çalışmada okul müdürlerinin görüşleri doğrultusunda ilköğretimde gözlenen eğilimlere değinmektedir. Buna göre, ilköğretimdeki yönelimlerden biri, ilköğretim okullarında okul sonrası öğrenme etkinliklerinin artırılması çabalarıdır. Okullar, okul sonrası kulüp etkinlikleri sağlamaya çalışmaktadırlar. Ayrıca, okullar, okul çalışmalarına ailelerin katılımını teşvik etmektedirler. İlköğretim okulları, okul çalışmalarına aile katılımını sağlamada, özel gün ve olayların kutlanmasında yararlanmaktadırlar.

Bu yönelimlerin dışında, Metais (2003, s.4-83), INCA ülkelerinde ilköğretimdeki kimi değişim ve yönelimlere değinmektedir. Bu çalışmada, son 15 yıl boyunca ilköğretimde meydana gelen değişimler ve yönelimler belli başlıklar altında belirlenmeye çalışılmıştır. Sözü edilen değişme ve yönelimler, Türkiye'deki ilköğretimle karşılaştırıldığında ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın, bundan sonraki bölümünde ilköğretimdeki yönelimler, sözü edilen kaynaktan derlenerek verilmiştir .

3.1. Eğitim Reformu

İlköğretimde Sık ve Kapsamlı Reform Yapma: İlköğretimde yönetim, organizasyon, içerik ve öğrenmenin değerlendirilmesini kapsayan, sık ve kapsamlı reform yapma konusunda güçlü bir eğilim bulunmaktadır. Özellikle, programı, öğrenme sonuçlarına dayalı olarak düzenlemeye yönelik bir eğilim vardır. TIMSS (Üçüncü Uluslararası Matematik ve Fen Çalışması), PIRLS (Uluslararası Okuma Becerilerinde Gelişim Projesi) ve PISA (OECD Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı) gibi uluslararası sınavlarda elde edilen sonuçlar, ülkelerin, ulusal politikalarında gerçekleştirecekleri değişiklikleri açıklamak ya da kanıtlamak için kullanılmaktadır. Uluslararası bu sınavlardan elde edilen sonuçlar, performansa yönelme eğilimlerini artırmakta; performanstan memnun olunmadığı durumlarda, özel programların başlatılmasına yol açmaktadır (Metais, 2003, s.4).

Türkiye, sözü edilen bu uluslararası sınavlara katılmış, ancak, istenilen düzeyde başarılı olamamıştır. Türkiye, TIMSS-1999 Matematik testinde, genel sıralamada 38 ülke arasında 31. olarak uluslararası ortalamanın çok altında kalmıştır. İlk beş sırayı uzak doğu ülkelerinin aldığı araştırmada, Türkiye'deki öğrenciler, hiçbir Avrupa ya da Kuzey Amerika ülkesini geçememiştir (Olkun ve Aydoğdu, 2003, s. 284; Eğitim Reformu Girişimi, 2003a). Yine, TIMSS-1999 Fen testinde Türkiye, genel sıralamada 38 ülke arasında 33. olmuş; istatistiksel bakımdan anlamlı biçimde uluslararası ortalamanın altında kalmıştır (Bağcı-Kılıç, 2003, s. 44). Türkiye, 2001 yılında gerçekleştirilen ve okuma ile ilgili uluslararası bir proje olan PIRLS testinde 35 ülke arasında 28. olmuştur. Türkiye'nin puanı, uluslararası ortalamadan 51 puan daha düşüktür (Eğitim Reformu Girişimi, 2003b). Elde edilen sonuçlar, okuma puanı açısından Türkiye'deki öğrencilerin hiçbir Avrupa ülkesindeki öğrencileri geçemediğini göstermiştir.

Türk öğrenciler 2003 yılında gerçekleştirilen PISA testinde de istenilen başarı düzeyini yakalayamamıştır. 30'u OECD üyesi toplam 41 ülkenin katıldığı bu sınavda Türkiye genel sıralamada 34. sırada yer almıştır. PISA 2003 projesi sonuçlarına göre Türkiye'nin matematikteki ortalaması 423 puandır. Bu puanla Türkiye, projeye katılan ülkeler içinde 34. sırada yer almıştır. Türkiye'nin okuma alanındaki ortalaması ise 441 puandır. Bu puanla Türkiye projeye katılan ülkeler içinde 34. olmuştur. Türkiye, Fen Bilimleri alanında, 434 puan ortalaması ile 36. olurken, problem çözme alanında 36. olmuştur (MEB, 2004a). Uluslararası performans testleri Türk öğrencilerin diğer OECD ülkelerindeki yaşıtlarına göre daha başarısız olduklarını ortaya koymuştur. Bu da Türk eğitim sisteminde ciddi bir nitelik eksikliği olduğunu göstermektedir (OECD, 2005b)

Türk öğrencilerinin uluslararası sınavlarda elde ettikleri performansın düşük olması en önemli etkisini ilköğretim programlarının yeniden hazırlanmasında kendini göstermiştir. Türkiye'de program geliştirme çalışmaları bağlamında, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2004-2005 öğretim yılında, ilköğretim 1-5. sınıf Türkçe, Hayat Bilgisi, Fen ve Teknoloji, Sosyal Bilgiler ve Matematik derslerine ilişkin program hazırlama çalışmaları başlatılmış, Kasım 2004 tarih ve 2566 sayılı Tebliğler Dergisi'nde adı geçen derslerin öğretim programları 2005-2006 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere kabul edilmiştir. Bu programların hazırlanma gerekçelerinin başında da Türk öğrencilerin TIMSS; PIRLS ve PISA testinden aldıkları puanların düşük olması gelmektedir. Nitekim, MEB (2004b), program geliştirme çalışmalarına başlamadan önce yapılan çalışmalardan birinin de "PISA, TIMSS, PIRLS vb. uluslararası araştırma sonuçlarının değerlendirilmesi" olduğunu belirtmektedir.

3.2. Kurumsal Kontrol

İlköğretimde Yerel Yönetimlerin Yetkisinin Artırılması: INCA ülkelerinde eğitimin kontrolü ulusal, eyalet, bölge ya da okul düzeyinde sağlanmaktadır. Başarı ve okulların yetkileri arasında açık bir kanıt ol-

mamasına karşın tüm ülkelerde yönetim ve nitelik arasında bir bağlantı olduğuna inanılmakta ve bu nedenle yetki paylaşımının artırılmasına yönelik bir eğilim gözlenmektedir. Yerel yönetimlerin yetkisinin artırılmasının çocukların gereksinimlerini daha iyi karşılayacağı ve sosyal paylaşmayı daha iyi sağlayacağına inanılmaktadır. Bu nedenle, okulların finansmanı, yönetimi ve öğrenme sürecine yönelik sorumluluğu konusunda okul yönetim kurulları ve okul konseylerine daha fazla yetki verilmesi eğilimi giderek artmaktadır. Özellikle, 1980'lerden sonra çoğu ülkede okul yönetimlerinin yetkisinin arttığı gözlenmektedir (Metais, 2003, s.13-14). Nitekim Andersen (2005, s.9), yaptığı karşılaştırmalı analizde, PISA sınavında, okur yazarlık ile fen ve matematikte en yüksek puanı alan Finlandiya'da eğitim sisteminin başarısının nedenlerinden birinin eğitimsel özerklik olduğunu belirtmektedir. OECD değerlendirmelerine göre, Finlandiya'nın yüksek performansı, karar vermede öğretmenin ve okulun özerkliğinin fazla olmasına bağlanmaktadır.

16 INCA ülkesinde, kurumsal kontrol sorumluluğu, okul yönetimi düzeyindedir. Bu sorumluluklar, finansman, personel, ekipman, organizasyon ve öğretim yöntemlerini içermektedir. Bu özerklik, çoğu ülkede, okulun denetim etkinliklerinde olduğu kadar, öğrenci sınav sonuçları ve okulların amaç ve etkinliklerini duyurma konularında da kullanılmaktadır (Metais, 2003, s.5).

Türkiye'de eğitimde merkezi yönetimin yetki ve sorumluluğunun oldukça fazla, buna karşılık okul yönetimlerinin yetkilerinin ise sınırlı olduğu söylenebilir. Nitekim, Aydoğan'ın (2002, s.65) da belirttiği gibi, eğitim sistemimizde okul yöneticilerinin sorumlulukları yetkilerinden fazladır. Okullarda görülen bu yetki-sorumluluk dengesizliği, okul yöneticilerinin çevredeki baskı gruplarının etkisi altında kalmasına yol açmaktadır. Yine, OECD'nin (2005b) belirlemesine göre, Türkiye'de okul müdürlerinin yetki, sorumluluk ve birikimlerinin, eğitim liderliği ve okul düzeyinde planlama, bütçe hazırlama, değerlendirme ve hesap sorulabilirlik alanlarında artan sorumluluklarını yansıtacak biçimde yeniden tanımlanması gerekmektedir.

3.3. Yapı

Çocukların İlköğretime Başlamadan Önce En Az İki Yıl Okulöncesi Eğitimden Yararlanması: 20 INCA ülkesinin tümü, zorunlu olmayan okulöncesi eğitim öngörmektedir. Son 20 yılda okulöncesi eğitime katılım artmaktadır. İlköğretim öncesi okulöncesi eğitim, iki ya da üç yılı kapsamaktadır. Günümüzde, çocukların yaklaşık %50'si zorunlu eğitimden önce mutlaka iki yıl okulöncesi eğitim görmektedir. Çocukların ilköğretime başlamadan önce en az iki yıl okulöncesi eğitimden yararlanması konusunda güçlü bir eğilim bulunmaktadır (Metais, 2003, s.5).

Tüm dünya ülkeleri okulöncesi eğitime büyük önem vermektedirler. Özellikle, gelişmiş ülkelerde okulöncesi eğitimde okullaşma oranı oldukça yüksektir. Oysa, Türkiye'de okulöncesi eğitimde okullaşma oranı gelişmiş ülkelerle kıyaslanamayacak ölçüde düşüktür. 2005 yılı verilerine göre Türkiye'de okulöncesi eğitimde okullaşma oranı yaş gruplarına göre 36-72 aylar arası %15, 48-72 aylar arası %21 ve 60-72 aylar arası %32 olmak üzere toplam %21'dir (MEB, 2006a). Görüldüğü gibi, okullaşma oranının en yüksek olduğu yaş grubu ana sınıfı olarak adlandırılan 6 yaş grubudur.

Zorunlu Eğitimin İlk İki Ya Da Üç Sınıfında, Sınıflardaki Öğrenci Sayısının Azaltılması: Tüm ülkelerde, özellikle sınıflardaki öğrenci sayısının azaltılmasına yönelik güçlü bir hedef bulunmaktadır. İtalya dışında, diğer ülkelerde sınıf mevcudu, hedef olarak belirlenen 18'in biraz üzerindedir (Metais, 2003, s. 5, 23)

Türkiye'de ilköğretimde öğrenci sayısının çok fazla olmasına koşut olarak sınıf başına düşen öğrenci sayısı yüksektir. Türkiye, sınıf başına düşen öğrenci sayısı (26,7) bakımından OECD ülkeleri içinde oldukça üst sıralarda yer almaktadır (OECD, 2005a). Bu sayının kısa dönemde hedeflenen sayıya düşürülmesinin oldukça zor olduğu söylenebilir.

Basamaklar Arasındaki Geçiş İçin Program Çıktıları ve Değerlendirme Sonuçlarının Dikkate Alınması: INCA ülkelerinde ilköğretim, yapı olarak, ilköğretime bağlı zorunlu okulöncesi okul ya da sınıfların yanı sıra, ortaöğretimin ilk yıllarını da içermektedir. 12 ülkede, ilköğretim kendi içinde iki ya da üç basamağa ayrılmaktadır. İlköğretim, Avusturalya, Kanada, İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda, Singapur ve Galler'de iki basamaktan oluşurken, İspanya ve ABD'de üç basamağa ayrılmaktadır. İngiltere ve Galler'de olduğu gibi kimi ülkelerde ilköğretimdeki basamaklar farklı okullarda sağlanmaktadır: İngiltere ve Galler'de 5-7 yaşlarındaki çocuklar için öngörülen ilk basamak "infant schhool"da, 7-11yaşları arasındaki çocuklar için öngörülen ikinci basamak ise "junior school"da gerçekleştirilmektedir. Basamaklar arasındaki geçişin otomatik olarak gerçekleştirilmesi uzun zamandan beri genel bir eğilim iken, basamaklar arasındaki geçiş için program çıktıları ve değerlendirme sonuçlarını dikkate alma yeni eğilimlerden biridir (Metais, 2003, s.5, 19-20).

Türkiye'de ilköğretimin yapısı, diğer ülkelerdeki eğilime koşut olarak bir yıl okulöncesi eğitim sınıfını içermektedir. Diğer yandan, Türkiye'de ilköğretim kesintisiz sekiz yıllık eğitimden oluşmaktadır. Bu yapısıyla ilköğretimde yasal olarak basamaklar söz konusu değildir. Bu nedenle, basamaklar arasında bir geçişten söz etmek olanaklı değildir.

3.4. Öğrenme Zamanının Organizasyonu

Haftalık İş Günü Öğretim Süresini Uzatarak Cumartesi Günü Öğretim Yapılmaması: Günümüzde, ilköğretimde pazartesiden cumaya haftada 5 iş günü öğretim uygulaması, 14 INCA ülkesinde uygulanmaktadır. Bunun yanında, Fransa, Almanya, İtalya, Kore, Hollanda ve İsviçre'de cumartesi sabahları da öğretim yapılmaktadır. Japonya'da da ayda en az iki hafta cumartesi sabahları da öğretim söz konusudur. Ancak, bu ülkelerde haftalık iş günü öğretim süresini uzatarak cumartesi günü öğretim yapılmaması eğilimi artmaktadır (Metais, 2003, s.5, 28).

Öğrencinin Yaşı Arttıkça Günlük Öğretim Süresinin Artırılması: INCA ülkelerinde ilköğretimde günlük öğretim süresi ortalama 4 ya da 5 saattir. Örneğin Avustralya, Yeni Zelanda ve İspanya'da öğretim günde 5 saat gerçekleştirilirken, Almanya ve Macaristan'da 3 saat olarak gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, öğrencinin yaşı arttıkça günlük öğretim süresinin artırılmasına yönelik bir eğilim söz konusudur (Metais, 2003, s.28).

Türkiye'de ilköğretimde haftalık öğretim süresinin kullanımı, dünya ülkeleriyle uyum içerisindedir. Haftalık 5 gün öğretim uygulaması genel eğilimle örtüşmektedir. Ancak, günlük öğretim için harcanan zaman diğer ülkelerden fazladır. Türkiye'de ilköğretimin ilk yılından sekizinci yılına kadar günde 6 saat, haftada 30 saat öğretim yapılmaktadır. Bu uygulama, en azından, ilköğretimin ilk üç yılı için oldukça fazladır. Bu yönüyle, Türkiye'deki uygulama, öğrencinin yaşının artmasıyla günlük öğretim süresinin de artırılması yönündeki eğilimle örtüşmemektedir.

Öğretim Yılının Eşit Uzunlukta Üç Ya da Dört Yarıyıla Bölünmesi: Genel olarak ilköğretimde öğretim yılı eşit uzunlukta iki ya da üç yarıyıla bölünmektedir; ancak, yeni modeller de benimsenmektedir. Bunun sonucu olarak, ABD ve Kanada'da olduğu gibi, okul programının yıllık olarak düzenlenmesinin yanı sıra, Yeni Zelanda ve İngiltere'de olduğu gibi, öğretim dönemlerini artırarak tatilleri daha sık yapma gibi eğilimler ortaya çıkmaktadır (Metais, 2003, s.6, 26).

Türkiye'de öğretim yılı süresi iki yarı yıldan oluşmaktadır. Eylül ayının ikinci haftasında başlayan öğretim yılı Haziran ayının ikinci haftasında sona ermektedir. Bu uygulama, yıllardır sürdürülmektedir. Oysa, dünya ülkeleri yıllık öğretim süresini üç ya da daha fazla döneme ayırma eğilimindedirler.

Okullarda Öğle Yemeği Verilmesi: Haftalık işgünü ile ilgili diğer bir eğilim de okullarda öğle yemeği vermedir. Öğrencilerin geleneksel olarak öğle yemeği için eve gitme eğilimi giderek azalmaktadır. Özellikle, son yıllarda kırsal bölgeler başta olmak üzere çocukların öğle yemeği için eve gitmek yerine okulda kalma eğilimi artmaktadır (Metais, 2003, s.28).

Türkiye'de öğle yemeği uygulaması özel ilköğretim okullarının yanı sıra kırsal kesimde Yatılı ya da Pansiyonlu İlköğretim Bölge Okulları ile taşımalı eğitim yapılan ilköğretim okullarında verilmektedir. Bu yönüyle, özellikle dünyada kırsal bölgelerde çocuklara okulda öğle yemeği verilmesi eğilimi Türkiye'de de gözlenmektedir. Ancak, Türkiye'de ilköğretimde öğrenci sayısının çok fazla olması nedeniyle şehir okullarında ikili öğretim yapılmakta, kırsal kesimde de öğrenci azlığı nedeniyle birleştirilmiş sınıflarda öğretim yapılmaktadır. Bu nedenle, ilköğretim okullarında öğle yemeği verme eğiliminin, kısa dönemde yaygın olarak gerçekleştirilebilecek bir uygulama olmadığı söylenebilir.

3.5. Program

İlköğretim Programında Dersler Arasındaki Bağlantılara Dikkat Edilmesi: INCA ülkelerinde ilköğretim programı, genellikle çocukların gelecekteki öğrenmeleri için gerekli olan temel becerileri kazandırmayı sağlayan ortak kültür programı ile daha geniş bir program arasındaki dengeyi sağlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, öğrenmenin transferi bakımından dersler arasındaki bağlantıya dikkat edilmektedir (Metais, 2003, s.59).

Türkiye'de, 2004 yılında kabul edilen İlköğretim Programının bu eğilime koşut olarak tek disiplinli program deseni yerine disiplinlerarası program deseni benimsenerek hazırlandığı belirtilmektedir. Bir başka deyişle, program hazırlanırken dersler arasındaki ilişkilerin dikkate alındığı vurgulanmaktadır (MEB, 2004b).

Programların Merkezi Olarak Belirlendiği Ülkelerde Belirlenen Zamanı Kullanma Konusunda Yerel Esnekliğe Yer Verilmesi: İskoçya hariç tüm INCA ülkelerinde, ulusal ya da eyalet otoriteleri tarafından belirlenen ve yaptırımı olan bir program vardır. Programların geleneksel bir biçimde merkezi olarak belirlendiği ülkelerde, belirlenen zamanı kullanma konusunda yerel bir esnekliğe doğru güçlü eğilim bulunmaktadır. Son 15 yıl içinde, İngiltere, Hollanda, Yeni Zelanda ve Galler'de okulların yerel gereksinim ve koşullarının yanı sıra öğrencilerin ilgi ve yeteneklerine uygun bir program oluşturmak amacıyla merkezi olarak hazırlanan programdaki öngörüler azaltılmıştır (Metais, 2003, s.6). Esnek program anlayışına yönelik eğilim, Easton, Knight, ve Kendall'ın (2004, s.2) çalışmasında da vurgulanmaktadır.

Türkiye'de programların merkezden hazırlanması ve tüm ülkede uygulanması geleneği 2004 program çalışmalarında da sürmüştür. Her ne kadar, çerçeve program olduğu vurgulansa da programların, öngörüldüğü biçimde ülke genelinde eksiksiz olarak uygulandığı görülmektedir. Öyle ki, program, öğretmen ve öğrencilerin gerçekleştireceği etkinliklere kadar ayrıntılı bir yapı içermektedir. Bu yönüyle programların yerel bir esnekliğe sahip olduğunu söylemek güçtür. Aslında bundan önceki programlarda da programın içerik ve etkinliklerinin yerel özelliklere göre değiştirilebileceği öngörülmüştür. Ancak, bu esnekliğin ünitelere ayrılacak zamanı belirlemeden öteye gidemediği söylenebilir.

Programların Çağın Gereksinimlerine Göre Yeniden Gözden Geçirilmesi: INCA ülkelerinin çoğu, son 15 yıl içerisinde ilköğretim programlarında önemli reformlara girişmiştir. Ülkelerin zaman zaman ilköğretimde reform yaptıkları; buna koşut olarak da ilköğretim programlarında düzenlemelere gittikleri görülmektedir. Bu reform girişimlerinin de özellikle 1990-2000 yılları arasında artış gösterdiği söylenebilir (Metais, 2003, s.6).

Bu eğilime paralel olarak Türkiye'de de 1997'de ilköğretimde ve ilköğretim programında reform niteliğinde çalışma yapılmıştır. Türkiye'de, 2004 İlköğretim Programlarının; bilim ve teknolojideki gelişmelerin eğitim bilimlerine yansıması, eğitimde kalite ve eşitliğin artırılması, ekonomiye ve demokrasiye duyarlık, bireysel ve ulusal değerlerin küresel değerler içinde geliştirilmesi, sekiz yıllık temel eğitim için program bütünlüğü, yatay ve dikey eksende kavramsal bütünlük, öğretim programlarının AB normları ile uyumlu duruma getirilmesi gibi gerekçelere hazırlandığı belirtilmektedir (MEB, 2004b). Bu yönüyle, programların yeniden gözden geçirilmesinde çağın gereklerine uyulması eğiliminin Türkiye'deki program çalışmalarında da vurgulandığı görülmektedir.

Programların İlgili Uzman Kuruluşlar Tarafından Hazırlanması: İlköğretim programlarının bakanlıktan ayrı olarak, programla ilgili uzman kuruluşlar tarafından hazırlanmasına doğru bir eğilim bulunmaktadır. Bu eğilim, günümüzde 11 INCA ülkesinde görülmektedir (Metais, 2003, s.6).

Türkiye'de, program geliştirme çalışmaları genelde bağımsız uzman kuruluşlar tarafından değil, bakanlığın kendi oluşturduğu komisyonlar tarafından yapılmıştır. Nitekim, 2004 yılında kabul edilen İlköğretim Programları komisyonlar tarafından hazırlanmış; komisyonların oluşturulması ve programların hazırlanmasıyla ilgili yaklaşım değişik kesimler tarafından eleştirilmiştir (Yaşar, 2005, s.331). Bu eleştiriler; yeni program hazırlanırken önceki program geliştirme çalışmalarının göz ardı edilmesi, önceki programın değerlendirilmesine dayalı bilimsel dönütlerden yararlanılmaması, yeni ilköğretim programının tek bir yaklaşıma dayandırılması, programın hazırlanmasında uygulanmakta olan programların geliştirilmesi yerine başka ülkelerde uygulanan programların uyarlanması yoluna gidilmesi, programın hazırlanması ve deneme uygulamasının çok kısa bir zaman diliminde gerçekleştirilmesi, programın uygulanması sürecinde öğretmenlerin yeterli düzeyde hizmetiçi eğitimden geçirilmemesi biçiminde sıralanmaktadır.

Programlarda, Çocuklara Yaşam Boyu Öğrenme Kapsamında, İstihdam ve Sosyal Katılımla İlişkili Yetenek ve Becerilerin Kazandırılması: Tüm INCA ülkelerinde, yaşam boyu öğrenmeyle ilgili olarak algılanan, istihdam ve sosyal katılımla ilişkili yetenek ve becerilerin kazandırılmasına yönelik büyük beklentiler yer almaktadır. Bunun bir sonucu olarak, programda son 15 yıl boyunca, transfer edilebilir becerilerin -düşünme becerileri, yaratıcılık ve bağımsız öğrenme- rolüne ilişkin vurgu artmış ve kimi durumlarda daha önce öngörülen içerik azaltılmıştır (Metais, 2003, s.6,59). Nitekim, NCCA da (2006), ilköğretim programının etkin ve bağımsız öğrenmeyi gerçekleştirecek biçimde yaratıcı problem çözme ve eleştirel düşünme üzerine kurulması gerektiğini vurgulamakta; bunun öğrencilerde inceleme ve araştırma becerilerini geliştireceğini belirtmektedir. Ayrıca, sınıf yönetiminde işbirliğine dayalı öğrenme stratejisinin önemine dikkat çekmektedir.

Türkiye'de, 2004 İlköğretim Programında öğrencilerde eksik olduğu düşünülen sekiz ortak beceri saptanmış ve tüm öğretim programlarında kazandırılması istenmiştir. Bu beceriler; eleştirel düşünme, problem çözme, bilimsel araştırma, yaratıcı düşünme, girişimcilik, iletişim, bilgi teknolojilerini kullanma, Türkçe'yi güzel kullanmadır (MEB, 2004b).

Programın Daha Zengin Öğrenme Deneyimlerine Yer Vermesi: İlköğretim programlarında gözlenen eğilimlerden biri de programın zenginleştirilmesidir. Easton, Night ve Kendall (2004, s.7) da Amerika'da öğretmenlerin ilköğretimle ilgili önerilerinden birinin ilköğretim programının zenginleştirilmesi olduğunu belirtmektedirler. Bu bağlamda öngörülen eğilimler; programın daha esnek olması, daha yaratıcı çalışmalara yer verilmesi ile dersler ve konular arasında bağlantıların artırılmasıdır. Ayrıca, her öğrencinin bir müzik aleti çalması, en az iki saat beden eğitimi yapması ve yedi yaşına gelen her çocuğa bir yabancı dil öğrenme fırsatı verilmesi de öngörülen eğilimler arasındadır.

Programda Yabancı Dil Öğretimine Önem Verilmesi: Dil öğrenme, iki ya da daha fazla resmi dile sahip olan 11 INCA ülkesinde önemli bir yer almaktadır. Yabancı dil öğrenme, İngiltere, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, ABD ve Galler hariç, diğer bütün ülkelerde, özellikle daha üst sınıflardaki öğrenciler için, ilköğretim programının zorunlu bir parçasıdır. Bir ya da daha fazla yabancı dilin öğretilmesine doğru artan bir eğilim bulunmaktadır (Metais, 2003, s.6, 47).

Yabancı dil, tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de üzerinde durulan önemli konular arasında bulunmaktadır. Yabancı dilin ilköğretimden başlayarak aşama aşama öğretilmesine yönelik eğilim Türkiye'de de yansımasını bulmuştur. 1997 yılında, 4306 sayılı yasayla kesintisiz sekiz yıllık ilköğretim uygulamasına geçilmesiyle birlikte, daha önce 6. sınıfta zorunlu olan yabancı dil dersi ilköğretim okullarının 4. sınıfından itibaren zorunlu kılınmıştır. Özellikle, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine yönelik çabaları çerçevesinde yabancı dil öğretimi üzerindeki vurgu artmıştır.

Türkiye'de son yıllarda yabancı dil ile ilgili geliştirilen projelerden biri "Avrupa Dil Gelişim Dosyası"dır. Bu proje ile, Avrupa yurttaşları arasında karşılıklı anlayışın geliştirilmesi, değişik kültürlere saygı gösterilmesi, kültür ve dil farklılıklarının korunması, farklı ülkelerdeki dil öğretim programlarının birbirine uyumunun sağlanması ve dil öğretimine standartların getirilmesi amaçlanmaktadır. Bu projenin temel amacı, her Avrupa vatandaşının bir dil pasaportuna sahip olmasıdır. Bu pasaportu taşımaktaki temel amaç, Avrupa vatandaşlarının çok dilli yetiştirilmelerini sağlamak ve onları çok dil öğrenmeye teşvik etmektir. Türkiye'de bu proje, Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nda 2001 tarihinde alınan bir kararla ilk aşamada ortaöğretim kurumlarında başlatılmıştır. 2004 -2005 öğretim yılı başında ise, 5-9 ve 10-14 yaş grupları için yeni bir Avrupa Dil Gelişim Dosyası modeli hazırlanmaya başlanmıştır. Modelin hazırlanması aşaması tamamlanmış ve pilot okullarda denenmek üzere uygulanmasına başlanmıştır (Demirel, 2005).

Programlarda Yurttaşlık Eğitimi, Bireysel Eğitim, Sosyal Eğitim ve Sağlık Eğitimi Konularına Önem Verilmesi: Yurttaşlık, tüm ülkelerde zorunlu bir ders olmamasına karşın, ister bağımsız, isterse insan bilimleri içinde bir ders olsun programın bir parçası olarak yer almaktadır. Son yıllarda 6 INCA ülkesinde bu dersin konumu güçlendirilmiştir. Aynı zamanda bireysel eğitim, sosyal eğitim ve sağlık eğitimi konusuna önem vermeye dönük bir eğilim bulunmaktadır (Metais, 2003, s.7, 29, 55).

Yurttaşlık eğitimi, dünya ülkelerinde olduğu gibi özellikle Avrupa Birliği'nin geliştirilmesine büyük önem verdiği konular arasında bulunmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliğine üye olmayı amaçlayan Türkiye'de yurttaşlık eğitimi güncelliğini artırmaktadır. Özellikle 2004 İlköğretim Okulu Programı içinde Sosyal Bilgiler Programında yurttaşlık eğitimine vurgu yapılmakta; ulusal ve evrensel değerlerin bir denge içinde çocuklara kazandırılması beklenmektedir (MEB, 2004c, s.43). Öte yandan, çocuklarda yerleşik bir demokrasi kültürü ve bilincinin oluşturulması, hoşgörü sayesinde çoğulculuk ve farklılıklara rağmen insanların huzur ve barış içerisinde birarada yaşayabileceğinin gösterilebilmesi; düşünme, sorgulama, analiz ve sentez yapabilme; kendi kültürünü ve insanlığın ortak birikimini benimseme; seçme, seçilme, oy kullanma vb. çağdaş değer, tutum ve becerilerini geliştirmek amacıyla "Demokrasi Eğitimi

ve Okul Meclisleri Projesi" 2004 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından uygulamaya konulmuştur (MEB, 2004d; MEB, 2005, s.59).

Bunun yanında, Milli Eğitim Bakanlığı Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı ile The British Council işbirliğinde İlköğretim Okulları 1-6. sınıflarda okutulan Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Derslerinin Programlarındaki insan hakları ve vatandaşlık konularının öğretim etkinliklerine yardımcı olmak amacıyla "Ben İnsanım İnsan Hakları Eğitim Dizisi" adlı materyalin geliştirme çalışmaları başlatılmış; geliştirilen materyaller ülkenin çeşitli okullarında alanda pilot olarak denenmiştir. Daha sonra, deneme uygulamasına katılan 42 öğretmen 2002 tarihinde Ankara'da "Pilot Uygulama Sonuçlarını Değerlendirme Semineri"ne çağrılmış ve bu toplantı sonucu elde edilen bulgular doğrultusunda öğretmen ve öğrenci materyallerine son şekli verilerek basımı için yayımlar dairesine gönderilmiştir (MEB, 2006b). Yine, bu konuda Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı tarafından DYE (Demokratik Yurttaşlık Eğitimi) Projesi gerçekleştirilmektedir. DYE Projesinin hedefleri; bireylerin etkin ve sorumlu birer yurttaş olmaları için gereken değer ve becerilerin saptanması ve bu değerleri nasıl edinebilecekleri ve diğer bireylere nasıl aktaracaklarının belirlenmesidir (MEB, 2006c).

Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Projesi ile ilgili ulusal düzeydeki çalışmalar, 2001 yılında bakan onayı ile Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın koordinatörlüğünde başlatılmış ve başta Milli Eğitim Bakanlığının eğitim öğretim daireleri olmak üzere, çeşitli üniversiteler, sivil toplum örgütleri ve ilgili diğer kurum ve kuruluşların katılımı ile yürütülmüştür. Proje kapsamında "Eğitim Programlarının Yeniden Yapılandırılması", "Eğitsel Materyal Üretilmesi", "Mevcut Mevzuatın İncelenmesi", "Öğretmen Yetiştirme", "Okullarda Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Uygulamalarının Gerçekleştirilebileceği Yeni Yapıların Kurulması" gibi çalışma grupları oluşturulmuştur. Proje ile ilgili çalışmalar, 2004 yılında "Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Ulusal Komitesi"nin kurulmasıyla ivme kazanmıştır. Ulusal Komite, çalışmalarını "Eğitim Yoluyla Avrupa Yurttaşlık Yılı" kapsamında, 2005 yılında Türkiye'de yapılabilecekler konusunda bir etkinlik planı hazırlamıştır. İnsan hakları, demokrasi ve yurttaşlık eğitimi alanlarında çalışan tüm resmi ve sivil toplum kuruluşlarının, proje kapsamında 2005 yılında uygulanacak etkinliklerde göstereceği işbirliği sayesinde, ülkemizde yurttaşlık eğitimi alanında önemli başarıların elde edileceği umulmaktadır (Kepenekçi, 2004).

3.6. Öğretme ve Öğrenme

Sınıflara Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Entegre Edilmesi: Tüm INCA ülkelerinde, özellikle son 10 yılda, okulların donanımını sağlamak ve öğretmenleri hazırlamak bakımından sınıflara bilgi ve iletişim teknolojilerini uyarlamak amacıyla çok fazla yatırım yapılmaktadır. Bu, öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojisi becerilerini geliştirmelerine yardım etmek ve bağımsız olarak öğrenmelerini desteklemek için yapılmaktadır. Bu konuda hükümetler büyük finansal destek sağlamaktadır (Metais, 2003, s.7,79).

INCA ülkelerindeki eğilimlere koşut olarak, Türkiye'de ilköğretimden başlayarak, bilgi ve iletişim teknolojilerini sınıflara taşıma konusunda büyük bir çaba gösterilmektedir. Bu konuda gerçekleştirilen iki çalışma çok anlamlıdır. Bunlardan ilki Gelecek İçin Eğitim Projesi kapsamında; eğitimde kaliteyi artırmaya, öğretmenlerin bilişim teknolojisi araçlarını sınıflarına entegre etmelerine, bilişim teknolojisi araçlarını öğrencilerin hizmetine sunmaya, bilgisayar destekli eğitime geçmeye, ilköğretim okullarında bulunan bilgi teknolojisi sınıflarının daha etkin, verimli ve yoğun kullanımını sağlamaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Yürütülen çalışmalarla 2004 yılı sonunda 20.000 öğretmenin eğitim alması sağlanmıştır. 2005 yılı sonunda 20.000, 2006 yılı sonunda 20.000, üç yıl sonunda toplam 60.000 katılımcı öğretmenin eğitim alması hedeflenmiştir. Bilgi teknolojisi sınıflarının sayısı arttıkça eğitim projelerinin de yeni okulları kapsayacak şekilde genişletilmesi düşünülmektedir (MEB, 2005, s.65).

İkincisi de öğretmen olarak atanabilmek için bilgisayar sertifikasına sahip olma koşulunun getirilmesidir. Milli Eğitim Bakanlığı (2006d), Öğretmenlerin Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin 16. maddesi f bendinde, "Bakanlık kadrolarına ilk defa öğretmen olarak atanacakların öğrenimleri sürecinde en az üç kredilik bilgisayar eğitimi almış olduğuna ya da Bakanlık onaylı bilgisayar kullanım belgesine sahip olduğuna dair belge"ye sahip olmaları koşulunu getirmiştir. Bunların yanında, öğretmenlerin bilgisayar becerilerini geliştirmek üzere yerel düzeyde yoğun hizmetiçi eğitim programlarının düzenlenmesi de bu konudaki çabalara destek olmaktadır. Nitekim, DPT'nin (2005) konuya ilişkin raporunda öğretmen eğitimleri kapsamında, Milli Eğitim Bakanlığının uluslararası bilgisayar şirketleri ile işbirliği çalışmaları yaparak, uzaktan eğitim yoluyla ilk yıl 100.000 olmak üzere 5 yıl içinde 600.000 öğretmenin bilgisayar eğitimi almalarını öngördüğü belirtilmektedir.

Türkiye'de, eğitimde ve okullarda teknoloji kullanımını yaygınlaştırma çalışmaları kapsamında bilgisayar sınıfları ve eğitim portalları açılmakta, öğretmenlere bilgisayar eğitimi verilmekte ve bilgisayarlı eğitime destek kampanyaları yapılmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmalar sonunda, bilgisayarla eğitim kampanyası yoluyla 100 bin bilgisayar kazanılmış ve devlet 120 bin bilgisayarı eğitimin hizmetine sunmuştur. Böylece, 2004 yılında 80 öğrenciye bir bilgisayar düşerken 2005 yılında 55 öğrenciye bir bilgisayar düşmesi sağlanmış, gerçekleştirilen kampanya ile 85 bin öğretmenin diz üstü bilgisayar sahibi olması sağlanmıştır (Microsoft.Life, 2006).

Grup Çalışması ve Bağımsız Öğrenmeye Önem ve Öncelik Verilmesi: Transfer edilebilir beceri gereksinimi ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunumu, hemen hemen tüm INCA ülkelerinde grup çalışması ve bağımsız öğrenme üzerinde önemle durulmasına neden olmaktadır (Metais, 2003, s.7,61,70). Bu gelişmeler, sınıflarda bilgi ve iletişim teknolojilerinden daha fazla yararlanılmasının yanı sıra sınıf büyüklüğünün azaltılmasına da bağlı bulunmaktadır (Metais, 2003, s.7,79).

Türkiye'de özellikle, yeni İlköğretim Programı, öğrencilerin bireysel farklılıklarına, etkin öğrenmelerine, işbirliğine dayalı çalışmalar yapmalarına büyük önem vermektedir. Buradan hareketle öğretmenlerin bir yandan bireylerin kendi öğrenmelerinden sorumlu olarak bağımsız öğrenmelerine diğer yandan işbirliğine dayalı öğrenmeler gerçekleştirmelerine olanak sağlamaları beklenmektedir. Ancak, özellikle şehir merkezlerindeki okullarda sınıf mevcutlarının kalabalık olması, gerek öğrencinin bağımsız öğrenmesi gerek işbirliğine dayalı çalışma yapmasını güçleştirmektedir.

3.7. Öğretme ve Öğrenme Materyalleri

Öğretme-Öğrenme Materyallerinin Kullanımında Çeşitlilik Sağlanması: Materyaller, öğretme ve öğrenme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Öğretme ve öğrenme materyalleri, neyin, nasıl öğretilebileceğine rehberlik etmektedir. Öğretme ve öğrenme materyalleri; kitaplar, program etkinliklerini destekleyen materyaller ve etkililiği giderek artan online kaynaklar olarak düşünülebilir. Bu kapsamda, bazı ülkelerde kitaplar en temel öğretme ve öğrenme kaynaklarıdır. Örneğin, Japonya'da bakanlığın öngördüğünün dışında kitap kullanılmamaktadır. Bu eğilim, eğitimde fırsat eşitliğini sağlama ve eğitimin standartlarını artırma olarak düşünülmektedir. Singapur'da Ana Dil, Sosyal Bilgiler, Etik ve Moral Eğitim gibi kimi derslerle ilgili kitaplar bakanlık, diğer derslerle ilgili kitaplar ise ticari kuruluşlar tarafından basılmakta, ancak, bakanlık okullarda kullanılabilmesi için onay vermektedir (Metais, 2003, s.8).

Bu eğilime karşılık, Yeni Zelanda'da bakanlığın ürettiği program temelli bir kitap bulunmamaktadır. Bu ülkelerde genellikle bir yıldan beş yıla kadar geçerli kabul edilen onaylanmış ya da önerilmiş kitap listesi bulunmaktadır. Japonya, Singapur, Kore, İspanya, İsviçre ve ABD'nin kimi eyaletleri dışında kalan

ülkelerde, öğretmenler sınıflarında kullanacakları kitapları seçmede özgürdür. Kanada'da ise okul bölgeleri onaylanmış ya da önerilmiş listeden ders kitaplarını seçmektedir. Öte yandan, Avustralya, İngiltere, İtalya, Hollanda, Yeni Zelanda, İsveç ile Amerika ve Galler'in kimi eyaletlerinde, kitaplar için devlet ya da bakanlık onayı aranmamaktadır. Önerilmiş bir kitap anlayışının bulunmadığı bu ülkelerde, gerekli öğrenme çıktılarını ve öğretme stratejilerini program kılavuzları belirlemektedir. Program kılavuzları, değerlendirme ve kitap seçme ölçütlerini de açıklamaktadır. Geri kalan diğer ülkelerde, ulusal ya da eyalet otoriteleri kullanılacak kitapları onaylamaktadır (Metais, 2003, s.83,85).

Ders kitapları Türkiye'de de en temel öğrenme kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Türkiye'de ders kitaplarının okullarda kullanılabilmesi için Talim ve Terbiye Kurulu'nun onayı gerekmektedir (MEB, 2005, s. 64). Millî Eğitim Bakanlığı 2003 yılında almış olduğu bir kararla ilköğretimde okuyan öğrencilere ders kitaplarının ücretsiz olarak verilmesini amaçlayan "İlköğretimde Ücretsiz Kitap Dağıtımı Projesi"ni uygulamaya koymuştur. Projeye göre, ders kitaplarının beş yıl süreyle geçerli olmak üzere ücretsiz olarak dağıtılması öngörülmüştür (Bayrakçı, 2005).

Internetin Yaygın Olarak Kullanılması ve Materyallerin Elektronik Olarak Üretilmesi: 1997'den beri öğretme ve öğrenme materyalleri sağlamak ve öğretmenlere rehberlik sağlamak bakımından bakanlıklar ve program büroları tarafından Internetin yaygın olarak kullanılması ve geliştirilmesine yönelik önemli bir eğilim bulunmaktadır. Ayrıca, tüm INCA ülkelerinde öğretme ve öğrenmeyi (çalışma yaprakları, ders planları ve düşünceler, öğrenci çalışma örnekleri gibi) desteklemek için merkezi olarak üretilmiş materyallerde önemli bir artış bulunmaktadır. Ayrıca, bu materyalleri elektronik olarak üretmeye dönük güçlü bir eğilim vardır (Metais, 2003, s.8, 90).

Türkiye'de, eğitimde yeni teknolojilerin kullanılması ve yaygınlaştırılması, öğretmen ve öğrencilerin bilişim teknolojisi araçlarından her derste yararlanmalarını sağlamak amacıyla eğitim sisteminin her kademesine yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Bakanlığa bağlı okul ve kurumlara ve bu okullarda bulunan bilgisayar laboratuarlarına hızlı ve kesintisiz internet bağlantısı sağlamak amacıyla MEB ADSL Bağlantıları Projesi oluşturulmuştur. Proje dört aşamadan oluşmaktadır; ilk üç aşamada yaklaşık 20.000 okulun ADSL internet erişimi tamamlanmıştır. 31 Ekim 2005 tarihine kadar diğer tüm okulların ADSL internet erişiminin sağlanması planlanmıştır (MEB, 2006e). Gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, okulların %65'i ve öğrencilerin %80'inine ADSL erişimi sağlanmış bulunmaktadır (Microsoft.Life, 2006).

3.8. Değerlendirme

Değerlendirmenin Düzenli ve Sürekli Olması: Tüm INCA ülkelerinde öğretmenler, öğrencilerin düzenli olarak değerlendirir ve öğrencilerin ilerlemesini kaydeder. Öğretmenler öğrencilerin öğrenmesini, gözlem, soru-yanıt, okulda ya da evde yapılan yazılı çalışmalar ve periyodik testler yoluyla değerlendirmektedir (Metais, 2003, s.7). Örneğin, Andersen (2005, s.9), Finlandiyalı öğretmenlerin, değerlendirmede, genelde öğrencilerin sınıftaki çalışmalarını, projeler, öğretmen yapımı sınavlar ve portfolyoları kullandıklarını belirtmektedir. Finlandiya'da öğretmene dayalı değerlendirme çok önemlidir. Çünkü Finlandiya da öğrenciler ulusal testlerle ya da okulu tamamlayınca değerlendirilmezler.

Standart Testler ve Dış Değerlendirme Yapılması: INCA ülkelerinde, İlköğretim boyunca, eğitim çıktılarının niteliğinin ve program gereksinimlerinin karşılanıp karşılanmadığını belirlemek amacıyla zorunlu ya da isteğe bağlı, ulusal ya da eyalet bazında, standart testler ve dış değerlendirme yapılmasına doğru bir eğilim bulunmaktadır. Bu eğilim, okulun sorumluluğunun bir ölçütü olarak öğretmenlerin, öğren-

cilerin ilerlemelerini görmelerine ve çalışmalarını planlamalarına yardımcı olmaktadır. 12 ülke, Okuma-Yazma, Matematik, Fen ve Sosyal Bilgilerdeki başarıyı belirlemek için zorunlu olarak dış değerlendirme yapmaktadır. Macaristan, Yeni Zelanda ve ABD'de ortak kültür derslerinden ulusal bir değerlendirme yapılması düşünülmektedir. Japonya, Kore Yeni Zelanda, İspanya ve Amerika bu değerlendirmeyi okul ya da öğrencilerden örneklem alarak gerçekleştirmektedir. Bunun yanı sıra, Kore ve Galler, zorunlu dış değerlendirmelere sınırlama getirmiştir (Metais, 2003, s.7,64).

Türkiye'de ilköğretimde dış değerlendirme bağlamında yapılan son çalışmalardan biri, Millî Eğitim Bakanlığı Öğrenci Başarısının Belirlenmesi Projesi'dir (MEB, 2005, s.75). ÖBBS (Öğrenci Başarılarının Belirlenmesi Sınavı) adı verilen bu sınav; okulları, öğretmenleri ve öğrencileri sıralamak amacıyla değil, öğrenci başarısını yükseltmek için gerekli önlemlerin alınmasını sağlamak amacı ile yapılmaktadır. Öğrenci Başarısının Belirlenmesi etkinliklerinin amaçları aşağıdaki gibidir (MEB, 2006f):

- Farklı sınıf düzeylerindeki öğrencilerin Türkçe, Matematik, Fen Bilgisi ve Sosyal Bilgiler alanlarındaki başarılarını cinsiyete ve bölgelere göre belirlemek,
- Değişik yaş ve sınıf düzeyindeki öğrencilerin yıllara göre başarılarındaki değişimleri izleyebilmek için bir başlangıç noktası oluşturmak,
- Türkçe, Matematik, Fen Bilgisi ve Sosyal Bilgiler alanlarında öğrencilerin hangi zihinsel becerilere sahip olduklarını belirlemek,
- Öğrenci anketleri ile, sosyo ekonomik düzey, sınıf içi etkinlikler, Türkçe, Matematik, Fen Bilgisi, Sosyal Bilgiler derslerine yönelik ilgi ve başarı algısı, boş zamanı değerlendirme ve ders çalışma, okuma alışkanlıkları boyutlarına ilişkin bilgiler toplamak.

Sınav ve öğrenci anketi aracılığı ile toplanan bilgilerin analizi, Türkçe, Matematik, Fen Bilgisi ve Sosyal Bilgiler alanlarında uygulanan programların başarısının genel olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, program geliştirme ve eğitim öğretim etkinliklerinin kalitesini artırmaya yönelik çalışmaların başlamasına öncü olacak niteliktedir. Bu sonuçların sistemin iyileştirilmesi amacı ile kullanılması beklenmektedir (MEB, 2006f).

ÖBBS dışında il düzeyinde yapılan seviye tespit sınavları da ilköğretimdeki dış değerlendirme bağlamında yapılan çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Seviye tespit sınavları ilköğretimde, okul ve sınıf düzeyinde akademik başarıyı belirlemekte; okullara durumlarını görme fırsatı sağlamaktadır. Seviye tespit sınavları yanında OKS sınavları da dış değerlendirme olarak değerlendirilebilir. OKS sınavları da okullara durumlarını görme ve başka kurumlarla karşılaştırma fırsatı vermektedir.

Standart Test Sonuçlarının Duyurulması: Bu eğilim, standartların yükseltilmesinin yanı sıra ailelere okul seçiminde yardımcı olmaktadır. Test sonuçlarının duyurulması, İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi okullar ya da yerel eğitim otoriteleri tarafından yapılmaktadır. Öte yandan İspanya, Fransa ve Yeni Zelanda'da test sonuçları okullara gönderilmekte, sonuçların okullar ve bireyler tarafından paylaşılmasına sınırlama getirilmektedir (Metais, 2003, s.69).

Türkiye'de ilköğretimde dış değerlendirme bağlamında değerlendirilebilecek olan ÖBBS, OKS ve seviye tespit sınavlarının sonuçlarının duyurulmasında bir sınırlama getirilmemektedir. Sonuçlar, Internette yayınlanmakta ve ilgili kurumlar tarafından paylaşılmaktadır.

Sınıf Tekrarının Yapılmaması: Çoğu INCA ülkesinde, öğrencilerin bir üst sınıfa geçişi doğrudan gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle, sınıf tekrarı yoktur. Ancak, kimi ülkelerde öğrenciler sınıf tekrarı yapabilmektedir. Örneğin İrlanda (1996'da 10.000 çocuk) ve Amerika'da (her yıl öğrencilerin %15 ya da 20'si, kırsal bölgelerde yüzde 50'si en az bir kere) sınıf tekrarı yapmaktadır. İsveç'te ise geçişin doğrudan gerçekleşeceği belirtilmekle birlikte sınıf tekrarı olabilmektedir (Metais, 2003, s.71).

Türkiye'de ilköğretimde, başarısız olma durumunda öğrenciler sınıf tekrarı yapmaktadır. İlköğretim Kurumları Yönetmeliğine (MEB, 2006g) göre, "Alınan bütün önlemlere rağmen bir üst sınıfta güçlüklerle karşılaşabilecek öğrencilerin sınıf geçmesine ya da sınıf tekrarına; 1, 2 ve 3 üncü sınıflarda okul müdürünün ya da görevlendireceği müdür yardımcısının başkanlığında sınıf öğretmeni ile varsa okulun rehber öğretmeni, 4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflarda ise şube öğretmenler kurulunda, 4. ve 5. sınıflarda şube öğretmenler kurulunun oluşamaması durumunda okul müdürünün ya da görevlendireceği müdür yardımcısının başkanlığında sınıf öğretmeni ile varsa okulun rehber öğretmeni tarafından karar verilir. Bu kararda, oyların eşit olması hâlinde başkanın bulunduğu tarafın görüşü kabul edilir. Bu yönüyle doğrudan geçiş söz konusu değildir" denilmektedir.

İlköğretimi Tamamlama İçin Ayrı Bir Sınav Yapılmaması: İtalya, Japonya (okul düzeyinde) ve Singapur dışında (ulusal düzeyde) ilköğretimi tamamlama için ayrı bir sınav yapılmamaktadır. Çoğu ülkede, okul müdürü öğretim personeliyle birlikte, öğrencinin ilköğretimdeki performansı ve gelişimine yönelik durumunu içeren bir rapor hazırlamakta ve bu raporun bir nüshası çocuğun ailesine verilmektedir. Bu rapor, Almanya, Hollanda ve İsviçre gibi ortaöğretim kurumlarının farklı okullara ayrıldığı ülkeler için çok önemlidir (Metais, 2003, s.24).

Türkiye'de ilköğretimi bitirme için ayrı bir sınav söz konusu değildir. Öğrenciler, tüm derslerden başarılı olmaları durumunda ilköğretimden mezun olmaktadırlar. Ancak, öğrencilerin hangi ortaöğretim kurumuna devam edeceklerine OKS sınavından aldıkları sonuçlar belirlemektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde iletişim, bilgi alışverişi ve teknoloji alanındaki gelişme ve ilerlemeler, bireylerin sahip olması gereken nitelikleri değiştirmektedir. Eğitim ve nitelikli insan gücü arasında çok yakın bir ilişki olduğunu kavrayan toplumlar da, eğitim sistemlerini yarının taleplerine yanıt verecek biçimde geliştirmeye çalışmaktadırlar. Ülkeler, eğitim sistemlerini geliştirmeye de sistemin ilk ve önemli basamağı olan okulöncesi eğitim ve ilköğretimden başlamaktadırlar. Dünya ülkeleri, bir yandan, tüm yurttaşlarına ilköğretim olanağı sağlamaya çalışırken, diğer yandan, ilköğretimde nitelik ve verimliliği artırma adına büyük çaba göstermektedirler. Bu bağlamda, dünyada ilköğretimdeki yönelimlerin neler olduğunun incelenmesi, Türkiye'de ilköğretim politikalarını etkilemek bakımından önem taşımaktadır. Çeşitli değişkenler açısından, Türkiye'de ilköğretim dünya ülkeleri ile karşılaştırıldığında şu sonuçlara ulaşmak olanaklıdır:

- Öncelikle dünya ülkeleri okulöncesi eğitime büyük önem vermektedirler. Gelişmiş ülkelerde okulöncesi eğitimde okullaşma oranı oldukça yüksektir. Oysa, Türkiye'de okulöncesi eğitimde okullaşma oranı gelişmiş ülkelerle kıyaslanamayacak ölçüde düşüktür. Kuşkusuz bu durum, ilköğretimde eğitimin niteliğini büyük ölçüde etkilemektedir.
- OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında Türkiye öğrenci-öğretmen sayısının en fazla olduğu ülkelerden biridir. Türkiye, ilköğretimde derslik başına düşen öğrenci sayısı bakımından da ortalamaların üzerinde bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'de eğitim politikalarının daha çok niceliğe yöne-

lik talebi karşılama yönünde düzenlenmesine yol açmakta; niteliğin ikinci planda kalmasına neden olmaktadır.

- Gelişmiş ülkelerde zorunlu eğitim süresi genelde 9 yılın üzerindedir. Türkiye'de bu süre 8 yıldır ve gelişmiş ülkelerdeki eğilimle örtüşmemektedir.

- Türkiye, dünya ülkelerindeki eğilimlere uygun olarak okula başlama yaşı olarak 6 yaşını benimsemiştir. Yine, yıllık 180 ve haftalık 5 öğretim/işgünü bakımından da Türkiye dünya ülkeleriyle tutarlılık içindedir. Ayrıca, Türkiye'de eğitim-öğretim Eylül ayında başlamakta ve Haziran ayında sona ermektedir. Bu uygulama, çoğu ülkelerdeki uygulamalarla örtüşmektedir.

- Dünya ülkelerinin kimilerinde ilköğretim kendi içinde 2 ya da 3 basamağa ayrılmasına karşılık, Türkiye'de ilköğretim sekiz yıllık kesintisiz eğitimden oluşmaktadır. Ancak, yasal olarak öngörülmese bile, gerek öğrencilerin yaşları gerek program yapısı dikkate alındığında 2 ya da 3 aşamalı bir yapının bulunduğu söylenebilir.

- Türkiye'de 2 dönem olarak uygulanan ilköğretimdeki yıllık öğretim süresi, dünya ülkelerinde 3 hatta 4 dönem olarak uygulanabilmektedir. Öte yandan, haftalık ders saati toplamı bakımından, Türkiye'de ilköğretimde günde 6, haftalık 30 saatlik öğretim uygulamasının dünya ülkelerine göre fazla olduğu görülmektedir. Özellikle, ilköğretimin ilk beş yılı için haftalık 30 saatlik öğretim uygulaması oldukça fazladır.

- Türkiye'de yaz tatili süresi öğrenciler için 12, öğretmenler için 8 haftadır. Türkiye'de özellikle öğrenciler için öngörülen yaz tatili uygulaması sömestr tatili de eklendiğinde 14 haftaya çıkmaktadır. Bu süre dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında oldukça fazladır.

- Dünya ülkelerinde ilköğretim programında, en fazla zaman ayrılan ders Okuma-Yazmadır. Okuma-yazmadan sonra en fazla Matematik, Fen ve Sosyal Bilgiler dersine ağırlık verilmektedir. Yabancı Dil dersleriyle de öğrencilerin en az bir yabancı dil öğrenmeleri beklenmektedir. Ayrıca, mesleki beceriler dersi de kariyer eğitimi, ev ekonomisi, giyim ve tekstil, turizm, sekreterlik çalışmaları, çizim gibi çeşitli becerileri kazandırmayı amaçlamaktadır. Genel olarak bakıldığında, ilköğretim programında yer alan dersler ve bu derslere ayrılan süre bakımından Türkiye'de ilköğretim, dünya ülkelerinden çok farklı değildir. Ancak, Türkiye'de, Okuma-Yazmaya diğer ülkelere oranla daha az zaman ayrılmaktadır. Türkiye'de Teknoloji ayrı bir ders olarak değil Fen ve Teknoloji adı altında verilmektedir. Yine, Türkiye'de Sanat ve Beden Eğitimi derslerine de daha az zaman ayrıldığı gözlenmektedir.

- Dünya ülkelerinde, Yabancı Dil dersinin ilköğretim programında zorunlu dersler arasında yer almaya başladığı görülmektedir. Hatta ikinci bir yabancı dil programlarda yer almaktadır. Dünya'daki bu eğilimlere koşut olarak, Yabancı Dil dersi Türkiye'de de dördüncü sınıftan itibaren zorunludur. Ayrıca Yurttaşlık Bilgisi tüm ülkelerde programın önemli bir parçası durumundadır. Yine Kişisel, Sosyal Gelişim ve Sağlık Eğitimine vurgu artmaktadır.

- Dünya ülkelerinde ilköğretim ve ilköğretim programlarında reform girişimleri 1990'lı yıllardan sonra artış göstermektedir. Bu eğilim, Türkiye'de de gözlenmektedir. Türkiye'de 1997 yılında 4306 sayılı yasa ile gerek ilköğretimin yapı ve organizasyonunda gerek ilköğretim programında önemli değişiklikler yapılmıştır.

Gerek dünya ülkeleriyle yapılan karşılaştırma sonuçları, gerekse dünya ülkelerinde ilköğretimdeki eğilimler dikkate alındığında, Türkiye'de daha nitelikli bir ilköğretim sağlama adına kimi düzenleme ve geliştirme çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Yapılması gereken bu çalışmalar şöyle özetlenebilir:

- Türkiye'de her çocuğun ilköğretime eşit koşullarda başlaması ve ilköğretimde niteliğin yükselmesi için okulöncesi eğitimde okullaşma oranı artırılmalıdır. Okulöncesi eğitimde okullaşma oranının artırılabilmesi bakımından kısa dönemde 5 yaş zorunlu kılınmalı, uzun dönemde de 4 yaşın da yaygınlaştırılması için çaba gösterilmelidir.

- Dünyada tüm çocukların ilköğretimden yararlandırılması çabaları kapsamında, Türkiye'de de ilköğretim çağında olup çeşitli nedenlerle ilköğretimden yararlanamayan ya da okulu terk eden çocukların ilköğretimden yararlanmaları sağlanmalıdır. Özellikle, kız öğrencilerin mutlaka ilköğretimden yararlandırılması konusundaki önlemler artırılmalıdır.

- Dünya ve Avrupa Birliği ülkelerindeki uygulamalara paralel olarak zorunlu eğitim süresi ortaöğretimi de kapsayacak biçimde artırılmalıdır.

- Türkiye, yönetim, organizasyon, içerik ve öğrenmenin değerlendirilmesini sağlayan ve ulusal politikalarda gerçekleştirilecek değişimleri açıklama ya da kanıtlamaya yarayan TIMSS, PIRLS ve PISA gibi uluslararası değerlendirme çalışmalarına katılmaya devam etmelidir. Bu eğilim, programı, öğrenme sonuçlarına dayalı olarak düzenlemeye ya da özel programlar başlatmaya katkıda bulunacaktır. Uluslararası değerlendirme çalışmaları kapsamında ilköğretimi ve özellikle 2004 ilköğretim programını geliştirme çalışmalarına devam edilmelidir.

- İlköğretimde eğitim hizmetlerinin daha sağlıklı yürütülmesi ve verimin artırılması bakımından okul yönetimlerinin, okulların finansmanı, yönetimi ve öğrenme sürecine yönelik yetkileri artırılmalıdır. Okul yönetimlerinin yetkisinin artırılması, çocukların gereksinimlerinin daha iyi karşılanmasına ve hizmetlerin daha nitelikli duruma getirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, yetkileri artırılan okul yönetimlerinin sorumluluğu da artacaktır.

- Türkiye'de ilköğretimde öğrenci sayısının çok fazla olması, ilköğretimde ikili öğretim ve kalabalık sınıflarda öğretim yapma gibi sorunlara neden olmaktadır. Oysa, dünya ülkelerinde, en azından ilköğretimin ilk iki ya da üç sınıfında, sınıflardaki öğrenci sayısının azaltılması ve sınıf mevcudunun 18 olmasına yönelik bir hedef bulunmaktadır. Türkiye'de de bu hedefin gerçekleştirilebilmesine yönelik önlemler alınmalıdır. Böyle bir hedefin kısa sürede gerçekleşmesi zor görülmekle birlikte, uzun dönemli planlama çalışmaları yapılarak ve farklı finansman kaynakları yaratılarak bu sorun çözülebilir.

- Türkiye'de ilköğretim 2 ya da 3 basamak olarak öngörülmeli ve bu konudaki yapısal düzenleme netleştirilmelidir. Bu kapsamda, ilköğretimin 1-3. sınıflar arası birinci, 4-5. sınıflar arası ikinci ve 6-8. sınıflar arası üçüncü basamak ya da 1-5. sınıflar arası birinci ve 6-8. sınıflar arası ise ikinci basamak olarak nitelendirilebilir. Böyle bir niteleme, özellikle, akademik çalışmalarda ilköğretimi tanımlama karmaşasını da ortadan kaldıracaktır. Ayrıca, bu betimleme, gelecekte, basamaklara geçiş için program çıktıları ve değerlendirme bağlantısı kurulması eğilimini de yaşama geçirmede katkı sağlayacaktır.

- Dünyadaki eğilimlere koşut olarak Türkiye'de de öğretim dönemlerinin 3 ya da 4 dönemden oluşmasının yarar ve sınırlılıkları araştırılmalıdır. Öte yandan, haftalık 30 saatlik ders saati toplamı, dünya ülkelerine göre biraz fazla olduğundan en azından ilk 5 yıl için azaltılmalıdır. Bu, öğrencinin yaşı arttıkça günlük öğretim süresinin artırılmasına yönelik eğilime de uygun olacaktır.

- Dünyada ilköğretim okullarında öğle yemeği verme eğiliminin, Türkiye'de de sağlanabilme koşulları araştırılmalıdır. Kuşkusuz, bu uygulama çok fazla öğrenciye sahip olan Türkiye'ye çok fazla mali yük getirecektir. Ancak, bu uygulama çocuklarda dengeli beslenme alışkanlıklarının kazandırılması ve sosyalleşme açısından katkı getirebilir.

- İlköğretim programı, yerel olarak kullanılabilecek esnekliğe sahip olmalıdır. Merkezden hazırlanmakla birlikte program, yerel uygulamalara olanak verecek biçimde hazırlanmalıdır. Bu esneklik, ünite ya da konulara ayrılacak zamanı belirlemenin ötesine geçmelidir.

- İlköğretim programları çağdaş gelişmeler doğrultusunda sürekli geliştirilmelidir. Bu kapsamda, 2004 yılında yürürlüğe giren ilköğretim programının, uygulamadan alınacak dönütler doğrultusunda sürekli geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü, program reformu yapma pahalı bir iş olduğu kadar tüm sistemi etkileme gücüne sahiptir. Bu nedenle, Türkiye sık sık program reformu yapma lüksüne sahip değildir. Ayrıca, dünyadaki eğilimler de dikkate alınarak programlar bakanlıktan bağımsız uzman kuruluşlar tarafından hazırlanmalıdır.

- Dünyadaki eğilimlere uygun olarak ilköğretim programları yoluyla, yaşam boyu öğrenme kapsamında, istihdam ve sosyal katılımla ilişkili yetenek ve becerilerin kazandırılmasına önem verilmelidir. Transfer edilebilir beceriler olarak ifade edilen düşünme becerileri, yaratıcılık ve bağımsız öğrenme becerilerinin kazandırılmasına öncelik verilmelidir.

- İlköğretim programları öğrencilerin ilgi ve yeteneklerini geliştirecek biçimde zenginleştirilmelidir. Yabancı Dil başta olmak üzere, Resim, Müzik, Beden Eğitimi gibi dersler daha işlevsel duruma getirilmelidir. Bunun yanında, programlar, çocukların çok yönlü gelişmelerini sağlayacak sosyal etkinliklerle desteklenmelidir. Özellikle, ilköğretim 6-8. sınıf programı, fen, sosyal ve sanat-kültür ağırlıklı program alanlarına ağırlık verecek biçimde yapılandırılmalı, öğrencilerin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda ortaöğretimde devam edebilecekleri okul ve programlara daha sağlıklı yönelmelerini sağlayacak düzenlemelere gidilmelidir. Ayrıca, öğrencilere, ortaöğretimde devam edebilecek okul ve programlarının hangi mesleklerin yolunu açabileceği ve bu mesleklerin kendilerine sağlayacağı yaşam standardı ve iş yaşamı konusunda tanıtıcı bilgiler verilmeli, meslek seçiminde doğru karar vermeyi sağlamak amacıyla rehberlik servisleri işlevsel duruma getirilmelidir.

- İlköğretim programında öğrencilerin ulusal olduğu kadar evrensel değerlerle donanık biçimde yetişmesi, iyi yurttaş kadar etkili yurttaş olması ve demokrasinin temel değerlerini benimsemesi için yurttaşlık eğitimine özel bir önem verilmelidir. Öğrencilerin etkin ve sorumlu birer yurttaş olmaları için gereken değer ve becerilerin kazandırılmasına yönelik etkinliklere ağırlık verilmelidir.

- Olanaklar ölçüsünde, okul ve sınıfların bilgi ve iletişim teknolojileri ile donatılması için çaba gösterilmelidir. Bunun için gerekli finansal desteğin sağlanmasının yolları aranmalıdır. Çünkü, bilgi ve iletişim teknolojileri, çağın beklentilerini karşılamada önemli araçlardır. Kuşkusuz, çocukların bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanma becerisine sahip olmaları öncelikle, öğretmenlerin bu becerilere sahip olmaları ile olanaklıdır. O halde, öğretmenlerin çağın teknolojilerini öğretimde etkili bir biçimde kullanmalarını sağlayacak hizmetiçi eğitimler gerçekleştirilmelidir.

- Öğretmenlerin öğretim becerileri geliştirilmelidir. Öğretmenler, bir yandan bireylerin kendi öğrenmelerinden sorumlu olarak bağımsız öğrenmelerine diğer yandan işbirliğine dayalı öğrenmeler gerçekleştirmelerine olanak sağlamalıdırlar. Öğretmenlere, öğretimde, yerine göre çok çeşitli öğretim yaklaşım, yöntem ve tekniği uygulayabilecek yeterlikler kazandırılmalıdır.

- İlköğretimde, öğrencilerin bilgiye ulaşması ve bilgiyi kullanmasında çok önemli fırsatlar sunan Internetin yaygın olarak kullanılması için çaba gösterilmelidir. Ayrıca, online kaynakların üretimi artırılarak öğretmen ve öğrencilerin kullanımına sunulmalıdır.
- İlköğretim boyunca, eğitim çıktılarının niteliğinin ve program gereksinimlerinin karşılanıp karşılanmadığını belirlemek amacıyla il ya da ülke düzeyinde standart testler ve dış değerlendirme yapılmasına devam edilmelidir. Bu değerlendirmeler, öğrenci başarısını belirlemenin ötesinde öğretimin niteliğinin artırılmasına hizmet edecek bir yapıya kavuşturulmalıdır. Ayrıca, değerlendirme sonuçlarının tüm ilgili kurumlar tarafından paylaşılmasında yarar vardır.
- İlköğretimde öğrencilerin okulu terk etme nedenleri araştırılarak gerekli önlemler alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Amadio, M., Gross, S., Ressler, P. and Truong N. (2004). Quality education for all? World trends in educational aims and goals between the 1980s and the 2000s. (erişim tarihi 16.05.2006) http://portal.unesco.org/education/en/ev.phpURL_ID=37331&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html'den

Andersen, F. O. (2005). International trends in primary school education an overwiew based on case studies in Finland, Denmark, Japan. Lego Learning Institute & Danish University Of Education. (erişim tarihi 25 Nisan 2006)www.legolearning.net/download/Learning_**Trends**_FØA.pdf

Aydoğan, İ. (2002). Etkili yönetim. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13; 61-75. (erişim tarihi 10 Temmuz 2006).ww.sbe.erciyes.edu.tr/dergi/04_Aydogan.pdf

Bağcı-Kılıç, G. (2003). Uluslararası matematik ve fen araştırması (TIMSS): Fen öğretimi, bilimsel araştırma ve bilimin doğası. İlköğretim-Online, 2(1), 42-51.

Bayrakçı, M. (2005). Ders kitapları konusu ve ilköğretimde ücretsiz ders kitabı dağıtımı projesi. Milli Eğitim Dergisi, 165. (erişim tarihi 01.07.2007) http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/165/bayrakci.htm

Demirel, Ö. (2005). Avrupa konseyi dil projesi ve Türkiye uygulaması. Milli Eğitim Dergisi, 167. (erişim tarihi 06.02.2006)http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/167/index3-demirel.htm

DPT (2005). Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü raporu: Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün talepleri sunuşu. (erişim tarihi 10 Temmuz 2006) http://www.bilgitoplumu.gov.tr

Dünya Bankası (2005). Okulöncesi eğitimden ortaöğretime etkili, adil ve verimli bir eğitim sisteminin sürdürülebilir yolları. Türkiye Eğitim Sektörü Çalışması. Yönetici Özeti. Dünya Bankası Yayını.

Easton, C.; Knight, S. ve Kendall, L. (2004). Annual survey of trends in primary education. National Fooundation for Educational Research. (erişim tarihi 10 Mayıs 2006) http://www.nfer.ac.uk/publications/other-publications/downloadable reports/pdf_docs/ast17.PDF

Eğitim Reformu Girişimi (2003a). Üçüncü uluslararası matematik ve fen bilgisi araştırmasında

(TIMSS) yüzde onluk dilime sekizinci sınıf öğrencilerimizin ancak %1'i girebildi. Öğrencilerimizin %65'i en alt %25'lik dilimde. Bilgi Notu. (erişim tarihi16 Temmuz 2005) http://www.erg.sabanciuniv.edu/docs/erg_timss_bilginotu.pdf

Eğitim Reformu Girişimi (2003b). PIRLS 2001: Uluslararası okuma becerilerinde gelişim projesi. Bilgi Notu. (erişim tarihi16 Temmuz 2005)http://www.erg.sabanciuniv.edu/docs/erg_pirls_bilginotu.pdf

EPÖ Profesörler Kurulu (2006). Eğitim programları ve öğretim alanı profesörler kurulu ilköğretim 1-5. sınıflar öğretim programlarını değerlendirme toplantısı (Eskişehir) sonuç bildirisi. (erişim tarihi10 Ekim 2006) ilkogretim-online.org.tr/vol5say1/sbildirge%5B1%5D.pdf

Huebler, F. (2005). 115 million children out of school. Education Statistics (erişim tarihi16 Ağustos 2006) http://huebler.blogspot.com/2006/02/115-million-children-out-of-school.html

Kavak, Y. ve Ergen, H. (2004). Türkiye'de ilköğretime katılım ve okula gidemeyen çocuklar. TED Eğitimde Yeni Ufuklar Sempozyumu II - Eğitim Hakkı ve Okula Gidemeyen Çocuklar Sempozyumu, 3-4 Aralık 2004, Ankara.

Kepenekçi, Y. K. (2004). Eğitim yoluyla Avrupa Yurttaşlık Yılı Projesi. Çoluk Çocuk Dergisi. (erişim tarihi 25 Mart 2006)http://www.bianet.org/2006/09/01_c/49244.htm

Koç, İ. ve Hancıoğlu, A. (2003). Hanehalkı nüfusu ve konut özellikleri. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması Kitabı. (erişim tarihi 20 Haziran 2005)www.hips.hacettepe.edu.tr/tnsa2003/data/turkce/bolum2.pdf

MEB (2004a). OECD 'nin PISA Projesine Türkiye'nin katılımı. (erişim tarihi 20 Haziran 2006)http://digm.meb.gov.tr/DUYURU/OECD/OECD_pisa2004sonucu.htm

MEB (2004b). MEB Müfredat geliştirme süreci. (erişim tarihi 20 Haziran 2006) http://programlar.meb.gov.tr/index/index.htm

MEB. (2004c). İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi (4-5. Sınıflar) Öğretim Programı. (Eğitim Amacıyla Hazırlanan Taslak Baskı.) Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basım Evi.

MEB (2004d). Demokrasi eğitimi ve okul meclisleri projesi. (erişim tarihi 25 Haziran 2006)http://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular/Proj/DemEgitimiveOkulMeclisleriProjesison.htm

MEB. (2005). İktisadî işbirliği ve gelişme teşkilâtı (OECD) Türkiye temel eğitim politikası incelemesi ön rapor. (erişim tarihi 30 Haziran 2006) digm.meb.gov.tr/uaorgutler/OECD/OECD_onrapor_TRMart06.pdf

MEB. (2006a). Türk Milli Eğitim sisteminde kademeler arası geçişler, yönlendirme ve sınav sistemi. Milli Eğitim Bakanlığı On Yedinci Milli Eğitim Şurası Ön Hazırlık Komisyonu Raporu.

MEB (2006b). Program çalışmaları: İnsan hakları konularına materyal geliştirme. (erişim tarihi 20 Temmuz 2006) http://earged.meb.gov.tr/

MEB (2006c). Demokratik yurttaşlık eğitimi projesi, Avrupa Konseyi ve Eğitim. (erişim tarihi 20 Haziran 2006) http://digm.meb.gov.tr/uaorgutler/ak.html

MEB (2006d). Millî Eğitim Bakanlığı öğretmenlerinin atama ve yer değiştirme yönetmeliği. (erişim tarihi 20 Haziran 2006) http://programlar.meb.gov.tr/index/index.htm

MEB (2006e). MEB Internete erişim projesi, (erişim tarihi 20 Haziran 2005) http://www.meb.gov.tr/ADSL/adsl_index.html

MEB (2006f). Milli Eğitim Bakanlığı öğrenci başarısının belirlenmesi projesi. (erişim tarihi 20 Haziran 2005) www.earged.meb.gov.tr/odbs/AMAC.htm - 7k

MEB (2006f). Milli Eğitim Bakanlığı ilköğretim kurumları yönetmeliği. (erişim tarihi 12 Mart 2007) http://mevzuat.meb.gov.tr/html/225.html

Metais, J. L. (2003). Internatinational trends in primary education. INCA Thematic Study. (erişim tarihi 25 Ekim 2005)www.inca.org.uk/pdf/thematic_study_9.pdf -

Microsoft.Life (2005). Eğitimde teknoloji devrimi. Microsoft.Life Teknoloji ve Yaşam Kültürü Dergisi, Sayı:29 Aralık 2005-Ocak Şubat 2006. (erişim tarihi 20 Haziran 2006) http://www.microsoft.com/turkiye/mslife/sayi29/kapakKonusu.mspx

NCCA. (2006). Primary school curriculum. Primary curriculum review. (erişim tarihi 10 Ocak 2006) http://www.ncca.ie/index.asp?locID=261&docID=-1 web

O'Donnel, S. (2004). International review of curriculum and assesment frameworks. Comperative tables and factual summaries-2004. (erişim tarihi 25 Haziran 2006) www.inca.org.uk

OECD. (2005a). Education trends in perspective: Analysis of the world education indicators. (erişim tarihi 12 Haziran 2006)www.oecd.org/document/62/0,2340,en_2649_37455_35525374_1_1_1_37455,00.html'den

OECD (2005b). Türkiye temel eğitim politikaları incelemesi raporuna ilişkin not. Dışişleri Bakanlığı Çok Taraflı Ekonomik İşler Genel Müdür Yardımcılığının talebiyle YÖK tarafından üniversitelerine gönderilen yazı.

Olkun, S. ve Aydoğdu, T. (2003). Üçüncü uluslararası matematik ve fen araştırması (TIMMS): nedir? neyi sorgular?, örnek geometri soruları ve etkinlikler?" İlköğretim-Online, 2(1), 28-35.

UN Millenium Projet. (2005). Toward universal primary education: investments, incentives, and institutions. Task Force on Education and Gender Equality. (erişim tarihi 12 Temmuz 2006) http://www.unmillenniumproject.org/reports/tf_education.htm

UNICEF. (2005). Millennium development goal 2015: Achieve universal primary education. (erişim tarihi 20 Mayıs 2006) http://www.unicef.org/mdg/education.html

Yaşar, Ş. (2005). Sosyal bilgiler programı ve öğretimi. Eğitimde Yansımalar:VIII Yeni İlköğretim Programlarını Değerlendirme Sempozyumu (14-16 Kasım 2005) Kitabı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Tekışık Eğitim Araştırma Geliştirme Vakfı, 2005.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 : 503-528 (2007)

YAPILANDIRMACILIK VE ÖĞRETİM UYGULAMALARINA YANSIMALARI

Yrd.Doç.Dr. Mehmet GÜLTEKİN* Arş.Gör. Ruhan KARADAĞ**
Arş.Gör. Fatih YILMAZ***

ÖZ

Öğretim süreçlerinin etkili bir biçimde sürdürülebilmesi her şeyden önce öğrenmenin niteliğinin ve öğrenmenin nasıl gerçekleştiğinin bilinmesini gerektirmektedir. Öğrenmenin hangi koşullar altında nasıl gerçekleştiğini ise öğrenme kuramları açıklamaktadır. Öğrenme kuramları aynı zamanda öğretim uygulamalarının nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğine yönelik ilkeler ortaya koymaktadır. Son zamanlarda, yeni bir öğrenme kuramı olarak ortaya çıkan yapılandırmacılık öğretim uygulamalarını derinden etkilemektedir. Bilginin çevreden pasif bir şekilde alınmasını değil, algılayan birey tarafından etkin olarak yapılandırılmasını öngören yapılandırmacılıkta, genelde öğrencilerin öğrenme sürecinde daha fazla sorumluluk almalarına ve etkin olmalarına olanak sağlayan işbirliğine dayalı öğrenme, probleme dayalı öğrenme, proje tabanlı öğrenme gibi öğrenme yaklaşımlarından yararlanılmaktadır. Bu çalışmada, önce davranışçılıktan yapılandırmacılığa öğrenme kuramlarının öğrenme ve öğretmeye bakış açılarına değinilmiş; daha sonra, yapılandırmacılığın öğretim uygulamalarına yansıması olan işbirliğine dayalı öğrenme, probleme dayalı öğrenme ve proje tabanlı öğrenme yaklaşımlarının temel özellikleri üzerinde durularak bu yaklaşımların ortak ve ayırt edici yönleri açıklanmıştır .

Anahtar kelimeler: *Yapılandırmacılık, probleme dayalı öğrenme, proje tabanlı öğrenme, işbirliğine dayalı öğrenme*

CONSTRUCTIVISM AND ITS REFLECTIONS TO TEACHING APPLICATIONS

ABSTRACT

An effective teaching process makes it necessary primarily to know the quality of learning and how learning occurs. Learning theories explain in which conditions learning occurs. Also, learning theories set principles for how to realize teaching applications. Recently, constructivism which is accepted as a new learning theory effects learning applications deeply. In constructivism, which wants individuals do not take knowledge passively from the environment but taking responsibility in learning process and being active, learning theories are used such as cooperative learning, problem based learning and project based learning. In this study, firstly perspectives of learning theories from behaviorism to constructivism to learning and teaching are emphasized, then similarities and difference teaching applications which are reflections of constructivism to teaching applications, such as cooperative learning, problem based learning and project based learning are explained by asserting these features of these learning approach.

Keyword: *Constructivism, problem based learning, project based learning, cooperative learning.*

* Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, e-mail: mgulteki@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, e-mail: ruhank@anadolu.edu.tr

*** Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, e-mail: fyilmaz4@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Gerek öğretim programını hazırlama ve geliştirmede, gerekse öğretimi planlayıp uygulama ve değerlendirmede, insanın gelişim özelliklerini ve insanda öğrenmenin nasıl oluştuğunu anlamak yaşamsal bir önem taşımaktadır. Çünkü, insanın gelişim ve öğrenme özelliklerine, bir başka deyişle, bireyin doğasına aykırı bir öğretimi gerçekleştirmek olanaklı değildir (Senemoğlu, 1997, s. 9). O halde, öğretim süreçlerinin etkili bir biçimde sürdürülebilmesi için öğrenmenin niteliğinin ve öğrenmenin nasıl gerçekleştiğinin bilinmesi zorunluluğu vardır.

Öğrenmenin ne olduğu ve nasıl gerçekleştiği, eğitimbilimcilerin yüzyıllardır ilgi duyduğu ve açıklamaya çalıştığı bir konu olagelmiştir. Bununla birlikte, öğrenmenin nasıl gerçekleştiğine ilişkin ilk bilimsel ve deneysel çalışmalar 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonunda, öğrenmenin nasıl oluştuğu konusunda çeşitli öğrenme kuramları geliştirilmiştir.

Farklı felsefi görüş ve sayıltılardan hareket edilerek geliştirildiğinden çok sayıda öğrenme kuramından söz etmek olanaklıdır. Ancak, öğrenme kuramlarını, davranışçı türün koşullanma kuramları ve bilişsel türün etkileşim kuramları olmak üzere iki grupta toplamak olanaklıdır (Bigge ve Shermis, 2004, s.10). Öğrenmeyle ilgili bu farklı kuramlar ve farklı varsayımlar, günümüzde önemli paradigma değişikliklerine neden olmaktadır (Koç ve Demirel, 2004). Bu paradigma değişikliklerinden biri de davranışçı kuramdan yapılandırmacı kurama doğru bir yönelmedir.

2. DAVRANIŞÇILIKTAN YAPILANDIRMACILIĞA

Öğrenme kuramlarından en eski ve en çok bilineni kuşkusuz **davranışçılıktır.** Pavlov ve Skinner'in hayvanlar üzerinde yaptıkları koşullu refleks deneyleri, öğrenmenin uyarıcıya gösterilen tepkiden kaynaklandığını ortaya koymuştur.

Davranışçı kurama göre öğrenme, deneyimler sonucu ortaya çıkan, gözlenebilir, kalıcı, davranış değişmeleridir (Eggen ve Kauchak, 1997, s.197). Davranışçı kuram, öğrenmeyi uyarıcı ile davranış arasında bağ kurma işi olarak açıklamakta ve doğrudan gözlenebilen nitelikteki davranışlara öğrenme adını vermektedir. Bu bağlamda, davranışçı kuram, daha çok davranışlar, davranışlarda meydana gelen değişmeler ve bu değişikliğe neden olan uyarıcılarla ilgilenmektedir (Bigge ve Shermis, 2004, s.11; Erden ve Akman, 2001, s.129-130). Davranışçı kurama göre gerçek, öğrencilerden bağımsız bir biçimde var olmakta, bilgi duyular aracılığıyla kazanılmaktadır. Öğrenme işlevleri, bir dağıtım panosunda olduğu gibi gerçeğin evrensel özellikleri diğerine aktarıldığında ortaya çıkmaktadır. Bilgi, uyaranla tepki arasındaki bağın bir pekiştireç aracılığıyla güçlendiği zaman edinilmektedir (Taş, 2004, s.2).

Öğretmenin "bilgiyi aktaran", öğrencinin "bilgiyi alan" kişi olarak algılandığı için geleneksel olarak adlandırılan davranışçılık oldukça eleştirilmektedir. Ancak, davranışçılık birçok yönüyle öğretme-öğrenme sürecini etkilemiştir. Bu etkileri şöyle sıralamak olanaklıdır (Varış,1991, s.73-74; Hakan,1991, s.6-7-8; Duman, 2004, s.23):

- Koşullanmaya ilişkin deneyimler, insan davranışlarını nedenlere bağlayan anlayışın gelişmesine yol açmıştır. "Her davranışın bir nedeni vardır" ilkesi bu kuramla ortaya çıkmıştır.
- Koşullanma kuramının özünde dış dünya ile ilişki kurmak ve böylece yaşamı sürdürmek yer almaktadır. Bu anlayış öğretimin dört duvar arasından dış dünyaya açılmasını sağlamıştır.
- Koşullanma sürecinde çevre önemli bir öğedir ve öğrenmede çevrenin katkıları üzerinde durulmalıdır.

- Öğrenmenin meydana gelmesinde uygun ortamların oluşturulması gerekir.
- Öğretimde uygun davranış ve tutumların kazandırılması uygun uyarıcılar gerektirmektedir. Uyarıcı kavramı bu kuramın bir katkısıdır.
- Pekiştirme, kuramın önemli bir öğesidir. İstenilen davranışların kazandırılmasında pekiştirmenin önemli bir yeri vardır.
- Öğrenmede tekrarın önemli bir yeri vardır. Özellikle becerilerin öğretiminde tekrarlardan yararlanılmalıdır.
- Güdülenme öğretimde etkinliği sağlayan önemli bir etmendir. İlgi ve istek sağlanarak yapılan öğretimin etkililiği artmaktadır.
- Ödül ve ceza kuramın getirdiği önemli bir boyuttur. Öğretimde ödülün kullanılması bu anlayışın etkisiyle önem kazanmıştır.
- Davranışçı kuramda araç-gereçler ve öğretim teknolojisi önemli bir yer tutmaktadır.

Davranışçı kuram, özellikle bilgiyi öğrenmek ya da davranışı değiştirmek amaçlandığında ve öğrenme içeriğinin olgusal ya da ardışık olması durumunda oldukça yararlıdır. O halde, davranışçılıkta öğretim sürecinde uygun tepkileri oluşturacak koşulları ve çevreyi düzenlemek büyük önem taşımaktadır.

Davranışçı yaklaşım açısından öğretim, öğretmenin istenilen davranışları kazandırmak için öğrencilerin öğrenmelerini kontrol altına almaya çalıştığı bir aşılama olarak görülebilir. Öğretmenlerin doğru çıktıları sağlamak için gerek duyulan olumlu koşulları sağlaması beklenir (Jarvis, Holford ve Griffin, 2003, s.25). Davranışçı kuramda, öğrenme, öğretmen ya da başkası tarafından düzenlenen etkinlikler tarafından gerçekleştirildiği için öğrencilerin öğrenmeye etkin katılımı yeterince sağlanamamaktadır. Bu durumda öğrenme, öğrencinin bilişsel katılımından bağımsız olarak önceden oluşturulmuş çevresel koşullara ve uyarıcılara göre oluşmaktadır (Duman, 2004, s.22).

Özetle, davranışçı bakış açısına göre öğrenme, davranışlardaki gözlenebilir değişmedir ve bireyin öğrenmesinde çevresel etkenler oldukça etkilidir. Çünkü düşünme, eğilimler ve diğer içsel bilişsel olgular görülemez ya da istenilen biçimde ve bilimsel olarak açıklanamaz (Woolfolk, 2005, s. 190). Bu anlayışı ile davranışçı kuram, insanlar tarafından gösterilen davranışlara odaklanmakta, hiçbir zaman içsel yapılar, anlayışlar, süreçler ya da gereksinimlerle ilgilenmemektedir (Eggen ve Kauchak, 1997, s.196; Sprinthall ve Sprinthall, 1990, s.239).

Davranışçı kuramın algılama, bellek, dikkat, problem çözme gibi üst düzey bilişsel süreçleri açıklamada yetersiz kalmasına bağlı olarak davranışçılıktan **bilişsel kuram**a geçiş dönemi başlamıştır. Bu dönemde araştırmacılar, anlamlı öğrenme, üretimci öğrenme, bellek destekleyicileri ve problem çözme gibi üst düzey zihinsel beceri gerektiren karmaşık öğrenme biçimlerini incelemişlerdir. Bu araştırmalar, öğrenme kavramına yeni boyutlar katarak karmaşık bilgilerin üretilmesini anlamayı kolaylaştırmıştır (Açıkgöz, 2003, s.7).

Bilişsel kurama göre öğrenme, insanın beyninde ve sinir sisteminde oluşan bir iç süreçtir. Bu modelin temelinde yatan anlayış, öğrenme süreçlerinin bir bilgisayarın çalışmasına benzetilmesidir. Model, dış uyarımların girdileriyle öğrenci davranışlarının çıktıları arasında oluşan değişiklikler üzerinde durmaktadır (Yaşar, 2001, s.64). Bir başka deyişle öğrenme, davranışçıların ileri sürdüğü gibi dışsal değil, içsel olarak bilişsel süreçlere göre meydana gelmekte; bireyde meydana gelen davranış değişiklikleri içsel süreçlerin dışa yansıması olarak kabul edilmektedir

Bilişsel öğrenme kuramı, bilginin sunulduğu ve sunulan bilginin bellekte yapılandırıldığını ileri sürmektedir. Bilişsel kuram, öğrenmeyi üst düzey bilişsel süreçleri içeren bir etkinlik olarak görür. Öğrenme, birikimli bir süreçtir ve önceki bilgi yeni bilginin kazanılmasında önemli bir rol oynar. Bilişsel kuram ışığında gerçekleştirilen öğretimde, öğrenme görev ve performansı analiz edilir, içerik ve öğrenme durumları belirlenir, istenilen öğrenme çıktılarını sağlamak için uygun bilgi yapıları oluşturulur. Anlamlı öğrenme, öğrencilerin bilgilerini kendilerinin keşfetmesi, eski ve yeni bilgiler arasındaki ilişkileri algılaması, yeni problemleri çözmek için kendi bilgisine başvurması, bilgisini başkalarına iletmesi ve öğrenme için sürekli güdülenmesi yoluyla gerçekleşir (McInernay ve McInerney, 2002, s.103).

Davranışçılığa bir alternatif olarak ortaya çıkan ve Piaget, Gagne, Bruner ve Ausubel'in katkılarıyla uzun süre varlığını sürdüren bilişsel kuramın öğretim uygulamalarına getirdiği katkılar şöyle özetlenebilir (Senemoğlu,1997, s.65-66; Yaşar, 2001, s.64-68):

- Bilişsel gelişim kuramı, öğrenmeyi bilgi işleme süreci üzerine temellendirmektedir. Bu anlayış, öğretimin bilişsel süreçlerin aşamalarına uygun olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.
- Öğrenme birikimli bir süreçtir. Yeni öğrenmeler daha önceden öğrenilen bilgiler üzerine kurulmaktadır. Bu nedenle, çocuğun kazanacağı yeni yaşantıların, eski yaşantılara uygun olması gerekmektedir.
- Yeni öğrenmeler çocuğun sahip olduğu bilişsel yapılarla öğrenilebilecek nitelik taşımalıdır. Bir başka deyişle, ne zor ne de kolay olmalıdır.
- Öğretim düzenli ve mantıklı bir biçimde planlanmalıdır.
- Öğrenmede bireyin en yakın çevresinden başlanmalıdır. Örneğin, birey yaşadığı şehrin haritasından önce mahallesinin krokisini öğrenmelidir. Öğretimde yakından uzağa ilkesi temel alınmalıdır.
- Çocukların öğrenme hızına saygı duyulmalı, kendi hızlarıyla öğrenmelerine olanak tanınmalıdır. Öğretim bireyselleştirilmelidir.
- Öğretmenler, öğrencilerin sosyal yaşını dikkate almalıdır. Onun diğer öğrencilerle ve öğretmenlerle etkileşimleri ona sosyal, duygusal ve bilişsel olanaklar kazandırır.
- Öğrenme bir keşfetme sürecidir. Bu nedenle öğrencide keşfetme isteğinin harekete geçirilmesi ve merak duygusunun yaratılması öğrenmeyi gerçekleştirmede önemli etkinliklerdir. Öğrencide merak ve öğrenme arzusunun harekete geçirilmesi için gerekli ortam ve koşulların sağlanması gerekir.

Bilişsel kuram, öğrenmede öğrencinin öğrenmesini sağlamaya dönük süreçleri düzenleme eğilimindedir. Bilişsel kuramın öğrenmeye ilişkin öngörüleri dikkatle incelendiğinde, öğrenmede algı, bellek, duyuş, hatırlama gibi içsel süreçleri dikkate alma, öğrenmeyi öğrencinin gelişimiyle ilişkilendirme, önceki öğrenilenlerin önemini vurgulama, öğrenme aşamalarını dikkate alma ve öğrencinin öğrenme hızına saygı gösterme gibi özellikler gösterdiği görülmektedir. Ayrıca, bilişsel öğrenme kuramı, öğrenme sürecinde bilgiyi önemsemektedir. Öğrenme çıktıları bilginin gücünü göstermektedir. Bilgi aynı zamanda yeni öğrenmelere yol açmaktadır.

Davranışçı kuramla bilişsel kuramın "nasıl öğrenildiğine" ilişkin varsayımları birbirinden farklıdır. Bilişsel kurama göre bilgi öğrenilir ve büyük olasılıkla bilgideki değişmeler davranışlarda değişmeye neden olur. Davranışçı kurama göre ise davranış öğrenilir ve davranışlardaki değişmeler yeni davranışa

yol açar. Her iki kuram da farklı nedenlerle pekiştirmenin öğrenmedeki önemine inanırlar. Davranışçılar, pekiştirmenin yanıtları güçlendirdiğini iddia ederken; bilişselciler, pekiştirmeyi, davranışlar değiştiği ya da tekrar ettiğinde dönütün kaynağı olarak görürler (Woolfolk, 2005, s.229). Bilişselciler, davranışçıların aksine, bireyin çevresel koşulların etkisi altında pasif olarak değil, tercihler yaparak, uygulayarak, dikkat ederek, yansıtarak ve kararlar vererek öğrendiğini belirtmektedirler (Woolfolk, 2005, s. 229; Bigge ve Shermis, 2004, s.44). Bilişsel kuram düşünme ve anlayış üzerinde odaklanırken, davranışçı kuramın odak noktasını davranışlar oluşturur. Bilişsel kuramda öğretmenler, öğrencilerin kuralları anlamalarını ve onlara mantıklı bir biçimde yaklaşmalarını, kurallara uymak için bireysel sorumluluk edinmelerini ister. Davranışçı kuramda arzu edilen davranışları tanıma amaçlanır. Öğrenci bu davranışları gösterdiğinde ödüllendirilir (Jacobsen, Egen ve Kauchak, 2002, s.292).

Joansen'e (1991) göre bilişsel öğrenme kuramı, zihinsel süreçleri dikkate almakla birlikte, kendisini bilgi-bilen ikiliğinden kurtaracak felsefi varsayımları oluşturamamıştır. Davranışçı kuramda olduğu gibi bilgi işlem kuramcıları da bireyi çevresinden ayırmaktadır. Beynin çalışmasının bilgisayara benzetilmesi, bireyden bağımsız olan dışsal gerçekliği vurgulamaktadır. Görüldüğü üzere gerek davranışçı gerek bilişsel yaklaşımın temelinde nesnelci yaklaşım vardır (Koç ve Demirel, 2004, s.174). Buna göre, pozitivist paradigma, gerçeğe nesnel yaklaşarak gerçeğin kişinin dışında olduğunu, keşfedildiğini ve ortaya çıkarıldığını savunmuştur. Daha sonraları, pozitif paradigmaya karşı farklı bir görüş gelişmiş ve nesnellik terk edilmeye başlamıştır. Yeni paradigma; bilginin keşfedilmek yerine yorumlandığını, ortaya çıkarılmak yerine oluşturulduğunu savunur. Bu paradigmaya göre bilgi, kişinin dışında nesnel değildir; aksine onun kendi deneyimleri, gözlemleri, yorumları ve mantıksal düşünmeleri ile oluşur ve özneldir. Öznel gerçeklik üzerine kurulan bu yaklaşım ise **yapılandırmacılık**tır (Kılıç, 2001, s. 9).

19. yüzyılda Piaget ve Bruner'in çalışmalarıyla bugünkü yapısının büyük bir kısmına ulaşan yapılandırmacılık, insanın nasıl öğrendiği üzerine geliştirilmiş bir yaklaşımdır (Durmuş, 2001, s. 94; Yaşar, 1998, s. 69). Başlangıçta öğrenenlerin bilgiyi nasıl öğreneceklerine ilişkin bir kuram olarak gelişmiş ve zaman içinde öğrenenlerin bilgiyi nasıl yapılandırdıklarına ilişkin bir yaklaşım biçimine dönüşmüştür (Demirel, 2001, s.132; Perkins, 1999, s.8).

Yapılandırmacılık, "bilgi ve gerçeklik arasındaki geleneksel ilişkiyi ayırt eden" farklı bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Hayes ve Oppenheim, 1997, s.20). Yapılandırmacılıkta, bireyler dışsal gerçekliğin pasif alıcısı değil; deneyimlerin etkin düzenleyicisi olarak görülmektedir (McAuliffe ve Erikson, 1998).

Yapılandırmacılık, geleneksel kavramsallaştırmalardan radikal olarak ayrılmaktadır. Zihin ve dünya arasında bir eşleştirme ya da uygunluk aramaktan daha çok yeni bilgi ile önceki bilgi arasında işlevsel uyum kurma ya da uydurma arayışındadır (Olssen, 1996, s.277). Yapılandırmacı yaklaşım bilginin, bireyin deneyimlerinin üzerine kurularak şekillendirildiğini belirtmektedir. Bu şekillendirme; etkinlikler, konuşmalar, görüşmeler yoluyla olmaktadır. Bu nedenle, öğretim, bilginin öğretmenden öğrenciye aktarıldığı basit bir süreç değil, öğrencinin arkadaşları, uzmanlar ve bilgiyle etkileşerek kendi bireysel anlamını oluşturması sürecidir. Böyle bir öğrenme çevresi öğrenme deneyimlerinin merkezinde olan "öğrenci" üzerine vurgu yapmaktadır (Whitsed, 2004, s.74-75).

Yapılandırmacı anlayışta öğrenci dış uyarıcıların edilgen bir alıcısı olmayıp, onların özümleyicisi ve davranışların etkin oluşturucusudur. Öğrenci kendi öğrenmesinden sorumludur ve kendisine sunulan bilgiler arasından uygun olanları seçen ve işleyen kişi olarak öğrenmede etkin olan kişidir (Fidan, 1986, s.65). Bu nedenle, yapılandırmacı kuramın öngördüğü eğitim ortamlarında bireylerin öğrenmede daha fazla sorululuk almaları ve etkin olmaları gerekmektedir. Öğrencilerin zengin öğrenme yaşantıları geçir-

melerine ve çevreleri ile daha fazla etkileşimde bulunmalarına olanak sağlayacak etkinliklere yer verilmesi, kuramın önemli bir öngörüsüdür. Zengin eğitsel yaşantıları içeren ortamlar yoluyla öğrenciler daha önce zihinlerinde yapılandırdıkları bulguların doğruluğunu sınama, yanlışlarını düzeltme ve belki de önceki bilgilerinden farklı yeni şemalar oluşturabilirler (Yaşar, 1998, s.696).

Her türlü bilginin temelinin deneyime dayandığını ileri süren felsefi görüşe ve 1920'li ve 1930'lu yılların davranışçı psikolojisine bir alternatif olarak ortaya çıkan yapılandırmacılıkla ilgili olarak şu yorumlar yapılabilir (Olssen, 1996, s.276):

- Bilgi bireysel ve sosyal olarak yapılandırılır (Miller ve Drive, 1987).
- Bilgi "keşfetmekten" çok "üretilir" (Hacking, 1990).
- Gerçek "kesin" olmaktan daha çok "geçicidir" ve "kusursuz olmaktan daha çok "sınırlıdır" (Confrey, 1990).
- Dünyayı açıklamaktan çok deneyimler yoluyla edindiğimiz "yapılar" ya da "çerçeveler" hakkında bilgi verir (Olssen, 1996).

Yapılandırmacılığın öğretim uygulamalarına yönelik çıkarımları şöyle özetlenebilir (Saban, 2002, s.167; Yaşar, 2001, s.132-134; Demirel, 2001, ss.132-135):

- Yapılandırmacı kuram, davranışçıların öne sürdüğü "uyarıcı-tepki-pekiştireç" ilişkisini "uyarıcı-zihin-tepki" olarak yeniden düzenlemiştir.
- Yapılandırmacılık, bilginin keşfedilmek yerine yorumlandığını, ortaya çıkarılmak yerine oluşturulduğunu savunmaktadır.
- Yapılandırmacılıkta öğretimden çok öğrenme üzerinde durulur. İnsanın nasıl öğrendiği, bilgiyi nasıl inşa ettiği bilinirse, ona uygun bir öğrenme ortamı oluşturulabilir.
- Yapılandırmacı kuram, bilginin çevreden pasif bir şekilde alınmasını değil, algılayan birey tarafından etkin olarak yapılandırılmasını istemektedir.
- Yapılandırmacılıkta, bilginin, öğrenenin varolan değer yargıları ve yaşantıları tarafından üretildiği düşünülür. Bilgi, konu alanlarına bağlı olarak değil, bireyin yarattığı ve ifade ettiği biçimde yapılandırılarak var olur.
- Yapılandırmacılığın tüm çabası, öğrenmenin kalıcılığını sağlamak ve üst düzey bilişsel becerilerin oluşturulmasına katkı getirmektir. Yapılandırmacılık bilgiyi kurmadır. Bilginin alınmasıyla ilgili değildir. Temel olan, bilginin öğrenen tarafından alınıp kabul görmesi değil, bireyin bilgiden nasıl bir anlam çıkardığıdır.
- Eğitimde bireylerin daha çok düşünmeyi, anlamayı, kendi öğrenmelerinden sorumlu olmayı ve kendi davranışlarını kontrol etmeyi öğrenmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.
- Yapılandırmacılık, bilgi edinme ya da yaratma sorumluluğunu öğrenciye vermekte, öğretmene yüklenen geleneksel rolleri değiştirmektedir. Sınıfta, öğretmenden çok öğrenciyi merkeze almaktadır.

- Öğrencilerin etkin olduğu yapılandırmacılıkta öğrenme, transfer edilebilir, anlamlı ve kullanışlıdır.
- Yapılandırmacılık, bireylerin çevreleriyle daha fazla etkileşimde bulunmalarına, dolayısıyla zengin öğrenme yaşantıları geçirmelerine olanak sağlayacak eğitim ortamları oluşturulmasını öngörmektedir
- Yapılandırmacılıkta başarı değil, süreç yönelimli değerlendirme temeldir. Yapılandırmacı öğrenmeler değerlendirilirken, öğrencilerin belirli yorumlar yapıp yapmadığına bakılmaz, yalnızca düşüncelerini ne denli iyi formüle ettikleri ve tartıştıkları değerlendirilir. Çoklu değerlendirme teknikleri kullanılır.

Yapılandırmacılık öğrenmeyi, gerçek yaşamla ilgili problem çözme ve özgün görevler üstlenme kadar, sosyal ve işbirliğine dayalı bir çaba olarak görür. Bu nedenle öğretim, ne kadar öğrenildiğinden çok öğrencilerin nasıl öğrendiği ile öğrenme ve düşünme stratejileri geliştirmeleri üzerine odaklanır (Neo ve Neo, 2002). Yapılandırmacı öğretim, temel becerileri de dikkate alarak düşünme, anlama, sorgulama ve bilginin uygulanmasını vurgulamaktadır. Öğrenenin başka birinin bilgisini yeniden üretmek yerine kendi bilgisini yapılandırması istenmektedir (Moussiaux ve Norman, 2003). Başka bir deyişle, yapılandırmacı kuramın temel özelliği, öğrencilerin rolünün tanımlanmasında yatmaktadır. Bu süreçte, öğrenci, fikir ve algılarını oluştururken onları pasif olarak diğer kaynak ya da öğretmenlerden almak yerine etkin olarak kendisi yapılandırır. Bu, zihinsel etkinlikler yoluyla sağlanabileceği gibi kimi zaman da fiziksel etkinlikler yoluyla yani yaparak ve yaşayarak da sağlanabilir (Harlen, 2000).

Yapılandırmacı kuram öğrencilere bir takım temel bilgi ve becerilerin kazandırılması gerektiği görüşünü reddetmez; ancak, eğitimde bireylerin daha çok düşünmeyi, anlamayı, kendi öğrenmelerinden sorumlu olmayı ve kendi davranışlarını kontrol etmeyi öğrenmelerini vurgular. Dolayısıyla yapılandırmacı kuramın temelinde başkalarının bilgilerini olduğu gibi bireylere aktarmak yerine, insanların kendi bilgilerini yine kendilerinin yapılandırması gerektiği görüşü vardır (Saban, 2002, s.167).

Öğrenmeyle ilgili önemli paradigma değişikliklerine neden olan ve öğretim uygulamalarını derinden etkileyen davranışçı, bilişsel ve yapılandırmacı kuramların farklı bakış açıları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Öğrenmenin Davranışçı, Bilişsel ve Yapılandırmacı Görünümü

Davranışçı		**Bilişsel**	**Yapılandırmacı**	
		Bilgi İşleme	**Psikolojik/Bireysel**	**Sosyal/Yerleşik**
	Skinner	**J. Anderson**	**Piaget**	**Vygotsky**
Bilgi	Kazanım için kalıplara yerleştirilmiş bilgi Dışarıdan uyarılma	Kazanım için kalıplara yerleştirilmiş bilgi Dışarıdan uyarılma Önceki bilginin yeni bilginin nasıl işlendiğini etkilemesi	Bilgi kalıplarını değiştirme, bilgiyi bireysel olarak sosyal dünyada yapılandırma	Sosyal olarak yapılandırılmış bilgi Katılımcıların katkısının üzerine inşa etme, birlikte yapılandırma
Öğrenme	Olgu, beceri ve kavramların kazanımı Alıştırma ve yönlendirilmiş uygulamalarla oluşur	Olgu, beceri, kavram ve stratejilerin kazanımı Stratejilerin etkili uygulamasıyla oluşur	Etkin yapılandırma, önceki bilginin yeniden yapılandırılması Bilinenle ilişkilendirilen ayrı süreçler ve çoklu fırsatlar yoluyla oluşur	Sosyal olarak belirlenen bilgi ve değerlerin işbirliği içinde yapılandırılması Sosyal olarak yapılandırılan fırsatlar yoluyla oluşur
Öğretme	İletme Sunum (Anlatma)	İletme Doğru ve tam bilgi için öğrencilere rehberlik etme	Zorlama, tam anlama için düşünmeye rehberlik etme	Öğrencilerle birlikte bilgiyi yapılandırma
Öğretmenin Rolü	Yönetici, danışman Yanlış yanıtları düzeltme	Öğretme ve etkili stratejilerde model olma Yanlış kavramaları düzeltme	Kolaylaştırıcı, rehber Öğrencilerin son kavrama, fikir ve düşüncelerini dinleme	Kolaylaştırıcı, rehber Eş katılımcı Bilginin farklı yorumlarını öğrencilerle birlikte yapılandırma, sosyal olarak yapılandırılan kavramları dinleme
Akranların Rolü	Genellikle dikkate alınmaz	Gerekli değildir, ancak, bilgi işlemeyi etkileyebilir	Gerekli değildir, ancak, düşünmeyi uyarabilir, soruları artırabilir	Bilgiyi yapılandırma sürecinin olağan bir parçasıdır
Öğrencilerin Rolü	Bilginin pasif alıcısı Etkin dinleyici, yönlendirmelerin izleyicisi	Bilginin etkin işleyicisi, strateji kullanıcısı Düzenleyici ve bilginin yeniden düzenleyicisi Hatırlayıcı	Etkin yapılandırıcı (zihinde) Etkin düşünen, açıklayıcı, yorumlayıcı ve soru soran	Diğerleriyle ve kendi başına etkin birlikte yapılandırmacı Etkin düşünen, açıklayıcı, yorumlayıcı ve soru soran Etkin sosyal katılımcı

Kaynak: Marshall, (1992), Woolfolk, (2005), s.321 alıntı.

Görüldüğü gibi davranışçı, bilişsel ve yapılandırmacı öğrenme kuramlarının öğrenmeye ve öğretime yönelik varsayımları ve bakış açıları birbirinden farklıdır. Ancak, birbirlerinin alternatifi olarak ortaya çıkmalarına rağmen bu üç öğrenme kuramı, birbirlerinin varsayımlarını tümüyle reddetmemekte; birbirlerinin eksiklerini tamamlamaktadırlar.

Sonuç olarak, davranışçılıktan bilişsel psikolojiye ve bilişsel psikolojiden de yapılandırmacılığa geçiş, dışsal bir bakış açısından içsel bir bakış açısına doğru bir değişmeyi yansıtır (Erdem ve Demirel, 2002, s.83). Bir başka deyişle, davranışçı ve bilişsel kuram nesnel, yapılandırmacı kuram ise öznel bir bakış açısına sahiptir.

3. YAPILANDIRMACI KURAM VE ÖĞRETİM UYGULAMALARI

Yapılandırmacı eğitim ortamları, bireylerin çevreleriyle daha fazla etkileşimde bulunmalarına, dolayısıyla zengin öğrenme yaşantıları geçirmelerine olanak sağlayacak bir biçimde düzenlenir. Bu tür eğitsel ortamlar sayesinde bireyler, zihinlerinde daha önce yapılandırdıkları bilgilerin doğruluğunu sınama, yanlışlarını düzeltme ve hatta önceki bilgilerinden vazgeçerek yerine yenilerini koyma fırsatı elde ederler. Yapılandırmacı eğitimin uygulandığı eğitim ortamlarında, genelde öğrencilerin öğrenme sürecinde daha fazla sorumluluk almalarına ve etkin olmalarına olanak sağlayan **probleme dayalı öğrenme, işbirliğine dayalı öğrenme** gibi öğrenme yaklaşımlarından yararlanılmaktadır (Yaşar, 1998, s.70). Yine **proje tabanlı öğrenme, sorgulamaya dayalı öğrenme ve örnek olaylar** yapılandırmacılığın öğretim uygulamaları olarak kabul edilmektedir.

4. PROBLEME DAYALI ÖĞRENME

Günümüz bilgi toplumlarında öğrencilerden yalnızca bilgi edinmeleri değil aynı zamanda edinilen bu bilgileri karmaşık problemlerin çözümünde kullanmaları beklenmektedir (Dochy ve diğerleri, 2003, s.533). Bu nedenle, öğrencilere bilginin kaynağı ve bu bilgileri nasıl elde edecekleri, bunları nasıl değerlendirecekleri ve problem çözmek için bu bilgileri nasıl kullanacakları da öğretilmelidir (Yaman ve Yalçın, 2005, s.42). Bu bağlamda, probleme dayalı öğrenme, bu niteliklerin bireylere kazandırılmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

4.1. Probleme Dayalı Öğrenme Nedir?

Problem çözme, arzu edilen bir duruma ulaşmayı engelleyen bir soruna çözüm bulmadır (Glover, Ronning ve Brunning, 1990, s. 150). Probleme dayalı öğrenme, deneyimler yoluyla öğrenmenin önemini vurgulayan John Dewey'in çalışmalarına dayanmaktadır. Probleme dayalı öğrenme, anlamlı öğrenmeyi sağlamada öğrenci katılımını vurgulayan sosyo-kültürel öğrenme kuramıdır. Sosyo-kültürel öğrenme kuramı, öğrenmede öğrencinin etkin katılımı ve sosyal etkileşimini vurgulayan yapılandırmacılığın temel biçimlerinden biridir (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.207).

Problem çözme çalışmalarının en önemli amaçlarından biri, bireyin problemleri nasıl anlayacağına yönelik bir kavrayış geliştirmektir (Glover, Ronning ve Brunning, 1990, s.158). Probleme dayalı öğrenme, bir problem durumu ile bu problemle karşı karşıya kalan birey arasındaki etkileşimi açıklayan bir problem çözme yaklaşımının geliştirilmesini amaçlar (Kahney, 1993, s.15). Bunun yanında probleme dayalı öğrenmenin birbiriyle ilişkili üç temel amacından söz edilmektedir. Birincisi, öğrencinin bir problemi ya da bir soruyu sistemli bir biçimde araştırma yeteneğini geliştirmektir. Öğrencilerin yapılan-

dırılmış probleme dayalı öğrenme etkinliklerine katılarak, benzer problemlere sistemli bir biçimde nasıl yaklaşacaklarını öğrenmelerini sağlamaktadır. İkincisi, öğrencinin kendi öğrenmesini yönlendirme becerisini geliştirmektir. Üçüncüsü ise öğrencilerin kendi öğrenmesi için sorumluluk alarak öğrenmelerini düzenleme ve kontrol etmelerini sağlamaktır (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.207). Buradan, probleme dayalı öğrenmenin temel amacının, bilgi edinmek için öğrenmekten daha çok yetenek için öğrenme olduğu söylenebilir (Ngeow ve Kong, 2001).

Probleme dayalı öğrenme, ilginç olduğu kadar, öğrencilerin bilgiye ulaşmalarını, bilgiyi etkin bir şekilde kullanmalarını ve etkinliği tamamlamak için becerilerini kullanmalarını sağlayan bir yaklaşımdır (Delisle, 1997, s.9). Öğrencilerin öğrenmeyi öğrenmelerini sağlayan probleme dayalı öğrenmede, öğrenciler, gerçek yaşam problemlerine çözüm aramak için işbirliğine dayalı gruplar içerisinde çalışır. Öğrenciler sürekli olarak okudukları ile edinmek istedikleri bilgiler arasında ilişki kurarak eleştirel düşünme becerilerini geliştirirler. Sunulan bilgiyi analiz ederler (Ngeow ve Kong, 2001).

4.2. Probleme Dayalı Öğrenmenin Özellikleri Nelerdir?

Probleme dayalı öğrenme disiplinlerarası bir yaklaşımı gerektirir. Çünkü, probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin okuyup yazma, araştırma ve analiz etme, düşünme ve hesaplama yapmalarını; dolayısıyla, birkaç disiplinden yararlanmalarını gerekli kılar (Delisle, 1997, s.10).

Probleme dayalı öğrenmede öğrenciler sürekli olarak *yeni yolları denemeye* ve *keşfetmeye* teşvik edilir. Bu amaçları kolaylaştırmak için öğretmen ve öğrencilerin gereksinim duyduğu uygun ve ulaşılabilir eğitim araç ve desteği sağlanmalıdır (Ngeow ve Kong, 2001).

Probleme dayalı öğrenme, *işbirliğine dayalı* öğrenmeyi geliştirir. Öğrenciler, probleme dayalı öğrenmeyi kullanarak, problemi takım çalışmasıyla çözerek ve birbirlerinden öğrenerek takım çalışması becerilerini geliştirirler. Her takımdaki öğrenci problemin farklı bir boyutu üzerinde çalışabilir. Ayrıca, öğrenciler, kendi takımlarında görevler alma ya da diğer öğrencilere yardım etme yoluyla liderlik becerilerini geliştirirler (Delisle, 1997, s.12).

4.3. Probleme Dayalı Öğrenmenin Yararları Nelerdir?

Probleme dayalı öğrenme doğru uygulandığı sürece etkili öğrenmenin kontrollü bir biçimde gerçekleşebileceği en uygun öğrenme yaklaşımlarından biridir. Probleme dayalı öğrenme yaklaşımında öğrenme süreçleri, öğrencilerin birbirlerinden ve öğretmenden aldıkları geribildirim ve açıklamalara dayanarak sürekli gözden geçirilir. Bu süreçler içerisinde probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin problem çözme, güdülenme, kendi kendine öğrenme, bağımsız öğrenme, düşünme becerileri edinme, grup çalışması yeteneği kazanma, iletişim sağlama, bilgiyi edinme ve değerlendirme ve bilgisayar ile ilgili beceri ve tutumların gelişmesine büyük katkılar sağlamaktadır (Akpınar ve Ergin, 2005, s.4; Bağcı, 2003).

Probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin eleştirel düşünme, yaratıcılık ve bağımsızlıklarını geliştirmelerini ve öğrenme sorumluluğunu kendi üzerlerine almalarını sağlayan öğrenci merkezli yöntemleri içerir. Probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin önemli konularda uzmanlaşmalarını sağlarken, onların problem çözme ve düşünme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olur. Ayrıca, probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin, yaşam ile ilgili problemlerin çözümü için gereksinim duydukları bilgileri elde etmeleri, problemi çözmeleri ve bir sonuca ulaşmalarını sağlayarak sınıflarda etkin rol üstlenmelerini sağlar (Delisle, 1997, ss.5-6).

4.4. Probleme Dayalı Öğrenmenin Aşamaları Nelerdir?

Probleme dayalı öğrenmede, öğrenme, öğrencilerin problemi inceleyerek keşfetmesi, araştırması, olası çözümleri analiz etmesi ve ortaya bir ürün koyması şeklinde olur (Delisle, 1997, s.9). Probleme dayalı öğrenme, yapılandırılmamış açık uçlu bir problemle başlar. Açık uçlu problemler, probleme dayalı öğrenmenin temelidir. Problem ya da karışıklık, genellikle bir durumu tanımlayan, açık uçlu, yapılandırılmamış gerçek yaşam senaryoları yoluyla sunulur. Bu senaryolar, öğrencileri esnek, dinamik ve değişen kapsamlı bir araştırmaya zorlar. Başlangıçta ortaya çıkan karmaşada öğrenciler yaşamla ilgili gerçek bir konuya karar vermek için araştırma ve tartışma yoluyla çoklu zekalarını kullanırlar. Daha sonra problemi tanımlar, bilgi toplar, sorular ve hipotezler üretir, gereksinim duyulan bilgileri tahmin eder, problemi yeniden ifade eder ve sonunda alternatifler üretir. Probleme dayalı öğrenme senaryolarında, problem ve öğrenciler araştırmanın akış yönünü belirler (Fogarty, 1997, s.2-3).

Bu bağlamda probleme dayalı öğrenmenin aşamalarını şöyle sıralamak olanaklıdır (Delisle, 1997, s.3-4):

- Öğrencilerin herhangi bir hazırlığı olmadan problem durumunun öğrenme ortamına getirilmesi,
- Problem durumunun sunumu
- Öğrencilerin problemin nedenlerine ilişkin bilgilerini ortaya koymaları
- Çalışma sürecinde öğrenme gereksinimi olan alanların belirlenmesi ve bireysel çalışmalarda rehber olarak kullanılması
- Çalışmanın gerektirdiği bilgi ve becerilerin öğrenmenin etkililiğini artırmak amacıyla probleme uygulanması
- Probleme ilişkin öğrenmeler ve bireyselleştirilmiş çalışmaların özetlenmesi ve öğrencilerin bilgi ve becerilerine uygulanması.

4.5. Probleme Dayalı Öğrenmede Öğretmen ve Öğrenci Rolleri Nelerdir?

Probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin etkin öğrenme stratejileri üstlenmelerini ve kendi öğrenmelerini yönlendirmelerini benimsemelerini, sınıflarda işbirlikli gruplarda çalışma ve araştırma yapma gibi yeni roller üstlenmelerini gerektirir (Ngeow ve Kong, 2001). Probleme dayalı öğrenmede, öğrenme öğrencilerin problemi inceleyerek keşfetmesi, araştırması, olası çözümleri analiz etmesi ve ortaya bir ürün koyması şeklinde olur (Delisle, 1997, s.9).

Probleme dayalı öğrenmede öğrenciler problem çözmek için, problem ile ilgili gereksinim duyulan bilgileri aramalı ve edindikleri bilgileri değerlendirmelidir. Problemin ifade edilmesi, veri toplama, farklılıkları düşünme ve fikir üretme, alternatifleri değerlendirme ve probleme bir çözüm uygulamayı içeren, araştırmayı öğrenmeyi içeren etkinliklerdir. Bu bağlamda öğrenme sorumluluğunun tamamen öğrencilere ait olduğu probleme dayalı öğrenme sürecinde öğrencilerin gerçekleştirdiği etkinlikler şu biçimde özetlenebilir. Öğrenciler (Yaşar, Gültekin ve Anagün, 2005, s.582):

- Ortaya konulan problemle baş etmeye çalışırlar.
- Araştırma ve problem çözme sürecinde etkin rol oynarlar.
- Arkadaşları ve öğretmenleri ile etkileşimde bulunurlar.

- Probleme ilişkin bilgi toplar ve çözüm önerileri getirirler.
- Grup çalışmasına yönelik olarak hem kendi bireysel katkılarını hem de arkadaşlarının çalışmaya katkılarını değerlendirirler.
- Çalışma sonunda varılan sonuçları raporlaştırırlar.

Eğer probleme dayalı öğrenme, öğrencilerin daha fazla öğrenmeleri için becerilerini geliştirmeyi amaçlıyorsa, öğretmenlerin geleneksel derslerdekinden çok farklı rollere sahip olması gerekmektedir. Öğretmenler probleme dayalı öğrenme sorularına yanıt verme süreci yoluyla öğrencilere rehberlik eder, ancak onlara problemin yanıtını sağlamaz. Öğretmen problemi tasarlar, öğrencilerin bu süreçteki performanslarına rehberlik eder ve öğrencilerin performanslarını değerlendirir. Öğretmenler probleme dayalı öğrenmenin her aşamasında farklı rollere sahiptir. İlk olarak öğretmen programdaki bir konuda, bir problem durumu geliştirir. Daha sonra öğretmen öğrencilere bu problemle uğraşları sırasında rehberlik eder. Son aşamada ise öğrenciler problemi çözdüklerinde öğrencilerin performanslarını değerlendirir (Delisle, 1997, s.14-15).

5. PROJE TABANLI ÖĞRENME

Hızla değişen toplum, eskisinden çok daha farklı niteliklere sahip bireyler yetiştirilmesini gerekli kılmaktadır. Günümüz toplumları yalnızca bir takım bilgileri kazanmış bireyler değil; düşünen, araştıran, proje üreten, problem çözen bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle, öğretimin amacı da öğrencilere anlamayı, düşünmeyi, üretmeyi ve problem çözmeyi öğretmek olarak değişmektedir.

5.1. Proje Tabanlı Öğrenme Nedir?

İlk kez Kilpatrick'in 1918'de yayımladığı "Proje Yöntemi" adlı makalesinde tartışılmış olan proje tabanlı öğrenme (Wrigley, 1998), gözlem ve karşılaştırmalarla elde edilen bilgilerin, eski bilgilerle birleşimi sonucu ortaya çıkan düşüncelerin resim, elişi, söz ve yazı ile somut ya da soyut biçimde anlatılmasına dayanmaktadır (Oğuzkan, 1989, s.74; Hesapçıoğlu, 1994, s.128).

Proje kavramı, öğrenmenin projelendirilmesi, bir başka deyişle, yönlendirilmesi anlayışına işaret etmekte; tekil öğrenmeden çok belli bir amaca dönük ilişkisel öğrenmeyi vurgulamaktadır. Projeyi bir hedef olarak değil, alt yapı unsuru olarak ele almakla da proje tabanlı öğrenme, öğrenmenin ürün değil süreç boyutunu vurgulamakta ve öğrenmeye, arzu edilen ölçüde öğrenene özgü bir yapı kazandırmaktadır (Erdem ve Akkoyunlu, 2002, s.2). Projelerin öğrenmeyle ilişkilendirilmesiyle de proje tabanlı öğrenme kavramı ortaya çıkmaktadır.

Proje tabanlı öğrenme, öğrencilerin somut bir şeyler üretmek amacıyla tek başlarına ya da küçük gruplar halinde gerçek yaşam konuları ya da problemlerini derinliğine incelemek için uzun süre çalışmaları temeline dayanan bir öğrenme yaklaşımıdır. Buna göre bir proje tabanlı öğrenme etkinliği dört temel öğeyi içermektedir. Bunlar; *geniş bir zaman, işbirliği, inceleme* ya da *araştırma* ve bir görevle ilgili performans ya da gösteridir.

5.2. Proje Tabanlı Öğrenmenin Özellikleri Nelerdir?

Proje tabanlı öğrenme, geleneksel öğretim yaklaşımlarından çok farklı özellikler göstermektedir. Bu özellikler şöyle sıralanabilir:

- Proje tabanlı öğrenmenin temel özelliklerinden biri öğrenci yönelimli olmasıdır. Öğrenciler konuyu olduğu kadar, projenin kapsamı ve yapısını belirleme fırsatına sahiptir. Öğrenciler projeleri, kendi ilgi ve yeteneklerine uygun olarak gerçekleştirme özerkliğine sahiptirler (Thomas, 2000; Moursund, Bielefeldt ve Underwood, 1997).

- Proje tabanlı öğrenme etkinlikleri birkaç dersten bir öğretim yılına kadar geniş bir *zaman* periyoduna gereksinim duyar (Moursund, Bielefeldt ve Underwood, 1997). İyi bir proje bir hamlelik bir etkinlik değildir, proje uzun süreli bir zaman gerektirir. Proje, günler haftalar hatta aylar alabilir (Simkins, 1999).

- Projeler genellikle *bir çok disiplini* ilgilendirir. Öğrenciler proje çalışmalarında bir çok bilim alanından yararlanırlar. Öğrencilerin kapsamlı bir bilgi ve beceri seti kullanmaları ve bilgi ve becerilerini sergilemeleri beklenir. Örneğin, bir köprü projesi geliştiren bir öğrenci, geometrik şekiller, grafik, istatistiksel veriler, sosyal bilimler, fizik, sanat ve teknolojiden yararlanacaktır (Moursund, Bielefeldt ve Underwood, 1997).

- Projeler öğrencilerin ilgilendikleri *gerçek dünya problemlerini* ele alır (Curtis, 2002). Öğrenciler projeler yoluyla gerçek dünya ile etkileşir (Simkins, 1999). Bu nedenle, proje tabanlı öğrenme, gerçekçilik özelliğine sahiptir ve sınıf dışıyla da ilgilidir (Thomas, 2000).

- Projeler *yönlendirici soru ya da problemler* üzerine odaklanır. Özgün bir soru ya da problem kavram ve ilkeleri düzenlemede bir çatı sağlar (Thomas, 2000; Ferretti ve Okolo, 1996). Kavramlar ve ilkeleri düzenleyen gerçek bir dünya problemi etkinlikleri sürükler ve yönlendirir. (Ladewski, Krajcik ve Harvey, 1994). Yapılandırılmamış açık uçlu problemler proje tabanlı öğrenmede temeldir. Açık uçlu problemler şaşırtıcı karmaşık ve çözümü önceden belli değildir; bu nedenle problemin iyice anlaşılması için çok fazla bilgi toplanması gerekir (Howard, 2002).

- Projeler, bir *ürün, sunu ya da performans* geliştirmeyi içerir. Projeler, öğrencilerin problemlere çözüm olarak ortaya koydukları eserlerin geliştirilmesine yol açar, alanla ilgili anladıklarını yansıtır ve arkadaşlarının düşüncelerini belirlemelerine olanak verir (Ferretti ve Okolo, 1996).

- Projeler, bir amacı gerçekleştirmek için birlikte çalışma olarak adlandırılan *işbirliği* içinde çalışmayı gerektirir. Öğrenciler iki ya da daha fazla kişiden oluşan takımlar halinde çalışabilirler (Simkins, 1999). Takımlar aynı sınıftan, diğer sınıflardan ya da uzak okullardaki öğrencilerden (web) oluşabilir (Moursund, Bielefeldt ve Underwood, 1997).

- Projeler *çoklu ortam teknolojisi* gibi bilişsel araçlardan yararlanmayı sağlar. Teknoloji, proje tabanlı öğrenmeyi destekler. Öğrenciler gerekli bilgileri toplamada, analiz etmede ve yorumlamada veri tabanı gibi teknolojik araçları kullanırlar. Elektronik posta gibi online başvuru araçları sınıf dışındaki dünyayla iletişim kurmaya yardım eder (Solomon, 2003).

5.3. Proje Tabanlı Öğrenmenin Yararları Nelerdir?

Proje tabanlı öğrenmenin, hem öğrenen hem de öğreten açısından birçok yararları vardır. her şeyden önce proje tabanlı öğrenme *motivasyonu artırır.* Proje tabanlı öğrenme, öğrenci ilgi ve isteklerini toplar ve harekete geçirir (Solomon, 2003). Proje tabanlı öğrenmede öğrenciler önemli bir soru ya da problem durumu içindeki önemli kavramları öğrenmek için motive olurlar (Blumenfeld ve diğerleri, 1991).

Proje tabanlı öğrenme, öğrenci ve öğretmenlerde değişik konuşma ve liderlik becerileri, araştırma becerileri ve işbirliği gibi *beceriler geliştirir* (Holst, 2003). Bir projeyi gerçekleştirme süreci, deneyler yapma, buluş temelli öğrenmeyi gerçekleştirme, yanlışlardan öğrenme, beklenmeyen güçlüklerle karşı karşıya geldiklerinde onu yenme konusunda öğrencilere cesaret verir (Moursund, 1998). Proje tabanlı öğrenme yoluyla öğrencilerde diğerleriyle iyi çalışma becerisi, doğru kararlar alma, inisiyatif alma ve karmaşık problemleri çözme gibi beceriler gelişmektedir.

Projeler, *yüksek düzeyde düşünme süreçleri için fırsatlar sağlar.* Süreçler dikkate alındığında proje üzerinde çalışmanın, öğrencilerin derinliğine bilgi edinmeleri yanında iletişim becerileri, takım çalışması becerileri, problem çözme becerileri, karar verme becerileri ve yaşamboyu öğrenme becerilerini geliştirdiği görülmektedir.

Proje tabanlı öğrenmede öğrenciler birbirleriyle daha fazla *işbirliği* ve daha az bağımsız çalışma yaparlar (Carr ve Jitendra, 2000). Proje tabanlı öğrenme sürecinde öğrenciler çok yönlü iletişim kurarlar ve kendi öğrenmelerinden sorumlu olduklarını kavrarlar. Bir takım olarak iş üretmeyi öğrenirler (Preuss, 2002).

Proje tabanlı öğrenme problemleri çözme ve konuları derinliğine anlamada *disiplinlerarası yaklaşım kullanmayı* gerektirir (Solomon, 2003). Öğrenciler açık uçlu sorulara yanıt vermek için matematik, sosyal bilgiler, edebiyat, fen alanlarıyla ilişki kurarlar. Öğrenciler öğrendiklerini unutmazlar, gerçek dünya problemleri için öğrenmeye başvururlar çok az geri çekilirler ve çok az disiplin problemleri yaşarlar. Kısaca öğrenciler öğrenme konusunda heyecanlıdırlar (Curtis, 2002).

Proje tabanlı öğrenme, öğrencilerin *gerçek dünya sorunlarıyla karşılaşmalarına* olanak sağlar (Blumenfeld ve diğerleri, 1991). Projeler, öğrencileri önceden belirlenmiş bir çözümü olmayan, karmaşık gerçek dünya problemlerini incelemeye yöneltir. Öğrenciler, işlerinin, çözülmesi gereken gerçek bir dünya problemi olduğunu ya da diğerlerini de çarpan bir proje olduğunu anladıklarında daha çok çalışmak için güdülenirler (Solomon, 2003).

Proje tabanlı öğrenmenin en açık sonucu, öğrencilerdeki başarı ve kişisel gelişimle (kendine güven, sorumluluk, benlik saygısı vb.) ilgili artan kıvanç duygusu, artan devam oranı ve diğerlerine empati duymadır. Öğrencilerin başarısı, yaptıkları sunularla onların güven ve coşkusunu yansıtır. Öğrenciler, proje tabanlı öğrenmeyle meşgul olduklarında özgün koşullar altında önceden belirlenmiş program becerilerini (okuma, yazma vb.) uygulamaya devam ederler (Carr ve Jitendra, 2000).

Proje tabanlı öğrenme deneyimler yoluyla öğrenme anlamına gelir. Projeler, ciddi ve özgün deneyimler yoluyla öğrencileri öğrenmeyle meşgul ederler. Projeler, öğrencilerin bireysel farklılıklarını, öğrenme stillerini, yetenek ve yetersizliklerini dikkate alan alternatif yaklaşımlara izin verir (Solomon, 2003).

5.4. Proje Tabanlı Öğrenmenin Aşamaları Nelerdir?

Proje tabanlı öğrenmenin gerçekleştirilmesinde kimi temel aşamalar vardır. Söz konusu aşamalar temelde aynı olmakla birlikte, bu alanda çalışanların bakış açılarına göre farklı biçimlerde ele alınmaktadır.

Wrigley (1998), çoğu projenin konu seçme, plan yapma, ürün geliştirme ve sonuçları diğerleriyle paylaşma aşamalarından oluştuğunu belirtmektedir. Solomon (2003) proje tabanlı öğrenmedeki aşamaları; proje fikrinin ortaya konulması, zamanlamanın belirlenmesi, etkinliklerin planlanması, değerlendirme planının yapılması, projenin gerçekleştirilmesi, proje sonuçlarının paylaşılması olmak üzere altı başlıkta toplamaktadır. Moursund (1999) ise bir proje tabanlı öğrenme dersi için; projeye başlama, projeyi planlama, projeyi tamamlama olmak üzere üç aşamadan oluşan 21 adım önermektedir.

Proje tabanlı öğrenme ortamında ya da sürecin oluşturulmasındaki aşamaları şöyle sıralamak olanaklıdır (Erdem, 2002):

- Hedeflerin belirlenmesi
- Yapılacak işin ya da ele alınacak sorunun belirlenip, tanımlanması
- Sonuç raporunun özelliklerinin ve sunuş biçiminin belirlenmesi
- Değerlendirme ölçütlerinin ve yeterlik düzeylerinin belirlenmesi
- Takımların oluşturulması
- Alt soruların belirlenmesi, bilgi toplama sürecinin planlanması
- Çalışma takviminin oluşturulması
- Kontrol noktalarının belirlenmesi
- Bilgilerin toplanması
- Bilgilerin örgütlenip raporlaştırılması
- Projenin sunulması

5.5. Proje Tabanlı Öğrenmede Öğretmen ve Öğrenci Rolleri Nelerdir?

Proje tabanlı öğrenmede, öğrenciler amaçları oluşturma, bilgi sağlama ve karar verme etkinlikleri için birlikte çalışırlar. Öğrenciler yalnızca problem çözmek değil, ulaştıkları sonuçları iletmek için araştırma yoluyla kazandıkları bilgiye başvururlar (Horward, 2002). Öğrenmeye araştırma temelli bir yaklaşım olan proje tabanlı öğrenmede öğrenciler bir ürün ortaya koymak için çeşitli disiplinlerden elde ettikleri bilgileri kullanırlar. Öğrencilerin kendi bilgilerini yapılandırmaları istenir.

Proje tabanlı öğrenmede öğrenciler, özgün, program temelli ve disiplinlerarası problemleri çözmek için grup olarak çalışırlar. Öğrenciler, bir probleme nasıl yaklaşacaklarına ve ne tür etkinliklerin yapılması gerektiğine kendileri karar verirler. Çeşitli bilgi kaynaklarından bilgi toplarlar ve topladıkları bilgiyi analiz ederler, sentezlere giderler ve üretirler. Öğrenmeleri değerlidir; çünkü, kimi gerçeklerle ilişkilidir (bağlantılıdır) ve işbirliği ve yansıtma gibi yetişkin becerilerini içerir. Sonuçta öğrenciler, elde ettikleri yeni bilgileri gösterirler ve ne kadar öğrendikleri ve öğrendiklerini ne kadar iyi ifade ettiklerine karar verilir (Solomon, 2003).

Proje tabanlı öğrenmede, öğrenci, ilgisini çeken etkinliklerle öğrenme ortamında etkin katılım içindedir. Proje tabanlı öğrenmede, öğrenci sorunları belirler, düşünceleri tartışır, tahminde bulunur, bilgi toplar, verileri grafik ile gösterir, sonuç çıkarır, düşünceleri birleştirir ve bir ürün oluşturur (Blumenfeld ve diğerleri, 1991). Proje tabanlı öğrenmede öğretmenler daha fazla rehberlikte bulunurlar ve daha az ders anlatırlar (Carr ve Jitendra, 2000).

6. İŞBİRLİĞİNE DAYALI ÖĞRENME

Günümüzün etkili öğretim kavramı, öğrenmenin sosyal doğasını vurgulamaktadır. Öğrenciler heterojen gruplarda birlikte öğrenir ve birbirlerine saygı duymayı öğrenirler. Bu öğretim, öğretmen ve öğrenciler ortak bir amaca doğru uyum içinde çalıştıklarında ve birbirlerini kabul ettiklerinde olumlu bir grup iklimi oluşturur ve daha etkili öğretim sağlar. Öğrenmenin sosyal doğasını vurgulayan etkin öğretimde, öğretmen ve öğrenciler ortak bir amaca doğru uyum içinde çalışarak pozitif bir grup iklimi oluşturmaktadır (Callahan, Clark ve Kellough, 1988, s.17). Son yıllarda öğrencinin öğrenme ortamında etkin hale gelmesini sağlayarak, sınıf ortamında başarılı olmasına yardımcı olan yaklaşımlardan biri de işbirliğine dayalı öğrenmedir (Slavin, 1990).

6.1. İşbirliğine Dayalı Öğrenme Nedir?

İşbirliğine dayalı öğrenme "öğrencilerin kendi ve diğer öğrencilerin öğrenmelerini en yüksek düzeye çıkarmak için birlikte çalışmayı sağlayan, küçük grupların öğretimsel kullanımı" olarak tanımlanabilir (Saban, 2002, s.186). İşbirliğine dayalı öğrenme, öğrenciler arasında etkileşimi ve işbirliğini kuvvetlendirmek için tasarlanmış öğretim yaklaşımlarının genel bir ifadesidir. Bu yaklaşımların genel özelliği, öğrencilerin, ortak bir amaç doğrultusunda küçük gruplarda birlikte çalışmasıdır. Bu yaklaşımlar, çoğu sınıfta bulunan rekabetçi ortamı ortadan kaldırmak için tasarlanmıştır. Öğrencilerin birlikte çalışmalarını ve birbirlerine yardım etmelerini teşvik etmeyi amaçlayan işbirliğine dayalı öğrenme (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.231), öğrencilere, başarıyı artırma, özsaygı, üst düzey düşünme becerileri, okula ve derse karşı olumlu tutum geliştirme ile toplumsal beceriler kazandırma bakımından önemli bir öğretim yaklaşımıdır (Erdem, 2005, s.92).

İşbirliğine dayalı öğrenme, grup üyeleri arasındaki işbirliğinin oluşmasını sağlayan beş temel unsurun dikkate alınmasını gerektirir. Bunlar şöyle sıralanabilir (Felder ve Breant, 1994; Johnson ve Johnson, 1999, s.53; Saban, 2002, s.190; Ekinci, 2005, s.93):

- Pozitif ya da olumlu bağlılık,
- Yüz yüze destekleyici etkileşim,
- Bireysel sorumluluk,
- Kişilerarası ya da sosyal becerileri kullanma,
- Grup süreci.

İşbirliğine dayalı öğrenmenin özünü oluşturan olumlu bağlılık, grup üyelerinin her birinin, gruptaki diğerlerinin de öğrenmesinden sorumlu oldukları bilincine sahip oluşunu ifade eder. Olumlu bağlılık, her bireyin ya da grupların pozitif etkileşimlerine dayanır. Bir öğrencinin başarısı, diğerlerinin başarısı ile ilişkilidir. Dolayısıyla bir grubun başarısı diğer grubun başarısına da katkıda bulunacaktır (Kagan, 1994;

s.4-7; Yılmaz, 2001; Ekinci, 2005, s.94). İşbirliğine dayalı öğrenme ortamlarında öğrencilerin birbirlerinin başarılarını kolaylaştırması ve desteklemesi gerekmektedir. Öğrenciler birbirlerinin başarılarını artırmak için birbirlerine yardım etmeli, birbirlerinin öğrenme çabalarını desteklemeli ve yönlendirmelidir (Saban, 2002, s.193). İşbirliğine dayalı öğrenme ortamında grup üyelerinin her biri, kendisine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirme sorumluluğu ile yükümlüdür. Bireysel sorumluluk, işbirliğine dayalı öğrenmede akademik başarıya katkı sağlar (Kagan, 1994, s.4-7; Yılmaz, 2001). Grupların başarılı olması için, sosyal ya da grup becerileri, gerekli olan diğer nitelikler arasındadır. İşbirliğine dayalı öğrenme gruplarında öğrenciler, hem öğrenilecek konuyu hem de grubun bir ekip ruhu ile çalışmasını olanaklı kılan kişilerarası ya da sosyal becerileri öğrenmekle yükümlüdür (Saban, 2002, s.195). İşbirliğine dayalı öğrenmenin bir diğer öğesi ise grup sürecidir. Grup sürecinin amacı, grup amaçlarının başarılması için işbirliğine dayalı çabalara katkıda bulunmada üyelerin etkililiğini belirlemek ve geliştirmektir (Ekinci, 2005, s.95).

6.2. İşbirliğine Dayalı Öğrenmenin Özellikleri Nelerdir?

İşbirliğine dayalı öğrenmenin en önemli özelliği öğrencilerin ortak bir amaç doğrultusunda küçük gruplar halinde birbirinin öğrenmesine yardım ederek çalışmalarıdır. Grup üyeleri ya birbirine öğreterek ya da her biri işin bir kısmını yaparak yardımlaşırlar. Buna "iç bağımlılığı" ya da "amaç bağımlılığı" denmekledir. Gruptaki bir öğrencinin öğrenmesi gruptaki diğer öğrencilerin öğrenmesinden ya da harcadığı çabalardan etkilenmektedir. Bu nedenle, gruptaki herkes birbirinin öğrenmesinden sorumludur ve birbirinin öğrenmesini, yeteneklerini son sınırına kadar kullanmasını özendirmektedir (Açıkgöz, 1990).

Amaçları ne olursa olsun, işbirlikli öğrenmenin üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar; *grup amaçları, bireysel sorumluluk* ve *başarı için eşit fırsattır* (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.231). Bilginin ve yetkinin paylaşılması, öğrenmenin kolaylaştırılması ve heterojen öğrenci grupları işbirlikli sınıfların özelliklerindendir. İşbirliğine dayalı bir sınıf iklimi; iletişim becerileri, grup becerileri, grup için özelleştirilmiş görevler, diğer gruplar arasında danışmanlık, program ya da düşünme becerilerinde uzmanlaşmak için çok amaçlı derslerin tasarımı, birey, grup ve gruplar için ödül ve tanıma sistemini içerir (Kagan, 1994, s. 4-1).

6.3. İşbirliğine Dayalı Öğrenmenin Yararları Nelerdir?

İşbirliğine dayalı öğrenme, geleneksel akademik amaçları kazandırmak için kullanılabileceği gibi bireylerarası becerileri öğretmede, farklı ırksal ve etnik grupların birlikte öğrenmelerine yardımcı olmada da etkili olabilir (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.232). İşbirliğine dayalı öğrenme, öğrencilere geleneksel öğretimden daha fazla yararlar sağlar. Çünkü ister tüm sınıf, ister sınıftaki bir öğrenme grubu olsun, problemleri çözmeyi ve anlamlı öğrenmeyi bireysel olarak yapabileceğinden daha iyi başarır. Bireysel ya da rekabetçi çalışmalarla karşılaştırıldığında işbirliği daha fazla grup ve birey başarısı, daha nitelikli mantık yürütme stratejileri, daha fazla metabiliş ve daha yeni düşünceler ile problemlere çözümler sağlayarak güdülenmeyi artırır (Tinzmann ve diğerleri, 1990). Ayrıca, işbirliğine dayalı öğrenme, öğretmenlerin meslektaşlarıyla işbirliği yapma beceri ve tutumlarını da etkilemektedir (Johnson ve Johnson, 1999, s.60).

6.4. İşbirliğine Dayalı Öğrenmenin Aşamaları Nelerdir?

Öğrencilerin küçük gruplar içinde, bir amacı demokratik biçimde ve etkin katılımla gerçekleştirme ve tamamlamada işbirliği yapmaları temeline dayanan işbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımında çalışmalar aşağıda belirtildiği biçimde bir sıra izlemelidir (Sözer, 1998, s.111):

- İşbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımıyla izlenecek olan konu belirlenmeli ve o konuya yönelik biçimde kazanımlar saptanmalıdır.
- Sınıf iki ile altı kişi arasında değişen gruplara ayrılmalı ve her öğrencinin görevi, birinci aşamada belirlenen amaçlar doğrultusunda öğretmenin katkısıyla planlanmalıdır.
- Yapılan planlamaya uygun biçimde, okul ve çevreden konuyla ilgili olarak sağlanan kaynaklar incelenmeli; ilgililerle görüşmeler yapılıp bilgi toplanmalı; özet çıkarma, notlar alma, önceki öğrenmelerle ilişkiler kurma vb. etkinliklere yer verilmelidir. Gruplara, ayrı ayrı konu üzerinde çalışabilmeleri için belirli bir süre verilmelidir. Öğrencilerin takım olarak çalışmalarına öğretmenin yardımcı olması, onlara zaman zaman yol göstermesi önemli bir gerekliliktir.
- Öğrenciler elde ettikleri bilgileri iyice özümleyip birleştirmeli, sonra da arkadaşlarına sunmalıdır. Bu işi yaparken, grubun tüm üyeleri görev alarak, sunu ve çalışmalara etkin biçimde katılmalıdır. Bu sırada öğretmen, dikkatli bir gözlemci ve denetleyicidir.
- İşbirliğine dayalı öğrenme etkinliği sonunda, sonuçlar değerlendirilmelidir. Çalışmaya katılan her öğrencinin, bireysel olarak ve grupça öğretmen tarafından bir değerlendirmeye bağımlı tutulması gerekir. Böylece hem tek tek kümenin öğrenmedeki erişi düzeyleri saptanmış olur. Böyle bir saptama bundan sonraki çalışmalar için öğretmene önemli ölçüde ışık tutar.

6.5. İşbirliğine Dayalı Öğrenmede Öğrenci ve Öğretmen Rolleri Nelerdir?

Öğrenciler işbirlikli sınıflarda yeni roller üstlenir. Bu rollerin en önemlisi işbirliği ve etkin katılımdır. Bu yeni roller, öğrencinin öğrenme öncesi, öğrenme süreci ve öğrenme sonrasında gerçekleştirmesi gereken süreç ve etkinlikleri etkiler. Örneğin, öğrenmeden önce öğrenciler amaçları belirler, öğrenme görevlerini planlar; öğrenme boyunca görevi başarmak için birlikte çalışır ve kendi ilerlemelerini kontrol ederler. Öğrenciler, öğrenme etkinliği sonunda da kendi performanslarını değerlendirir ve gelecekteki öğrenmelerini planlarlar (Tinzmann ve diğerleri, 1999).

İşbirliğine dayalı öğretimin yapıldığı sınıflarda ve okul ortamlarında öğretmenin rolü gelenekseksel öğretimin yapıldığı sınıflara ya da okullara göre oldukça geniş ve kapsamlıdır. Her ne kadar tüm işbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımlarında görülmese bile öğretmenin bu süreçteki rolleri şunlardır (Sharan, 1999, s.345-346):

- Küçük grupları sınıfın bir sistemi olarak anlar ve onları öğrenme ünitelerinde işlevsel kılar.
- Bireysel çalışmanın yerine işbirliğini önerir. Öğretim programını işbirlikli öğrenme için yeniden düzenleyip amaçlara uygun materyal kullanmalarını sağlar.
- Öğrenme sürecinde ders kitaplarının yerine farklı kaynakların kullanımını sağlayarak bunu bir genişlik ve çeşitlilik olarak görür.
- Öğrenci gruplarının, çalışma konularını ve süreçleri kendilerinin planlamasını sağlar.

- Gruplardaki, grup başkanlarının bilgileri diğer gruplarla özgürce paylaşımını sağlar, karşılıklı yardımlaşmayı ve gruptaki tüm üyelerin süreçlere katılımını teşvik eder.
- Grup üyeleri arasındaki etkileşimi artırmak için gruplara yardım ederek, grupların daha iyi çalışması için katkıda bulunur.
- İşbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımları için uygun ders materyallerinin seçiminde yardımcı olur. Öğrencilerin olanaklı olan en iyi araçları geliştirmeleri için iki ya da daha fazla yaklaşımı birleştirmelerini sağlar.
- Yaratıcı araçların seçiminde öğrenci gruplarına önerilerde bulunur, öğrencilerin çalışmalarını arkadaşlarına sunumunda yardımcı olarak değerlendirmeler yapar.

Bunların yanında öğretmen bir arabulucu/yönlendirici olarak öğrencilerin rollerini yerine getirmelerine yardımcı olur. Öğretmenin en önemli amacı, öğrenciler arasındaki iletişim ve etkileşimi sağlamak ve sürdürmektir. Öğretmen, öğrencilerin bilgiyi araştırmalarına ve kendi bilgilerini paylaşmasına rehberlik eder (Tinzmann ve diğerleri, 1999).

7. SONUÇ

Yapılandırmacı kuramın öğretim uygulamaları da göstermektedir ki, yapılandırmacı kuramın öğretme-öğrenme süreçleri tasarımı üzerindeki yansıması daha çok öğrenme kavramı üzerinedir. Çünkü, yapılandırmacılığa göre öğrenme, pasif bir alma süreci değil, etkin bir anlam oluşturma sürecidir. Öğrencilerin bilgiyi ve anlamı yapılandırabilmesini sağlayacak etkileşimli öğrenme ortamları, yapılandırmacı öğrenme için oldukça önemlidir. Bu kapsamda, yapılandırmacı öğrenme ortamlarında şu özellikler öne çıkmaktadır (Jacobsen, Eggen ve Kauchak, 2002, s.5-6):

- *Karmaşık öğrenme ortamları ve gerçekçi görevler:* Yapılandırmacılıkta öğrenme ortamları basit değil karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bireylerin çeşitli kavramlarla ilgili daha önceki anlayışları karmaşık bir yapıda sunulur ve kavramları daha geçerli hale getirmesi sağlanır. Bu yönüyle gerçek dünya problemleri yapılandırmacı öğretim uygulamalarının ortak bileşenidir. Öğrencileri, konuya ilgi uyandıran problemlere yöneltmek bu öğretim uygulamalarının temel amacıdır.
- *Sosyal uzlaşma ve öğrenmenin bir parçası olarak sorumluluğu paylaşma:* Yapılandırmacı öğretim uygulamaları öğrenmenin sosyal yanını vurgulamakta ve öğrenme etkinliklerini işbirliğine dayalı bir yaklaşımla sürdürmeyi öngörmektedir. Bu yönüyle işbirliğine dayalı öğrenme, yapılandırmacılığın diğer uygulamalarının paydasını oluşturmaktadır.
- *İçeriğin çoklu sunumu:* Yapılandırmacılıkta içerik tek bir kaynaktan değil, öğrencilerin ulaşabilecekleri tüm canlı ve cansız kaynaklara dayalı olarak oluşturulmaktadır. Ayrıca, önceden belirlenmiş bir içerik yerine öğrencilerin içeriği kendilerinin oluşturması öngörülmektedir.
- *Bilginin yapılandırılması:* Yapılandırmacılıkta öğrencilerin bilgiye ulaşması, ulaştığı bilgiyi analiz etmesi ve düzenlemesi, bilgiyi sorunların çözümünde kullanması istenmektedir. Öğrencilerin bilgiyi yapılandırma sürecinde araştırma ve inceleme yapması, elde ettiği bilgiyi sorunların çözümü için kullanması ve sonucu sunması beklenmektedir.
- *Öğrenci merkezli öğretim:* Yapılandırmacılığın en temel özelliklerinden biri öğrenci merkezli olmasıdır. Yapılandırmacılıkta tüm etkinliklerin öğrenciler tarafından gerçekleştirilmesine özen gös-

terilir. Öğrenciler içeriği belirleme, etkinlikleri gerçekleştirme ve değerlendirmede inisiyatif sahibidirler. Ayrıca, öğrencilere etkinlikleri, kendi ilgi ve yeteneklerine göre gerçekleştirme fırsatı verilir.

Yapılandırmacı kuramın öngördüğü öğrenme ortamlarının bu özellikleri, işbirliğine dayalı öğrenme, probleme dayalı öğrenme ve proje tabanlı öğrenme yoluyla yaşama geçirilmektedir. Yapılandırmacı kuramın bu öğretim uygulamaları, birbirinden farklı özellikler göstermelerine karşılık, benzer özellikleri yoluyla öğrenme ortamlarını istenilen biçimde oluşturulmasına yardım etmektedir.

Probleme dayalı öğrenme ve proje tabanlı öğrenme her şeyden önce, öğrencilerin etkin bir biçimde öğrenmelerini sağlamaktadır. Bu iki yaklaşım, gerçek yaşamla bağ kurulmasını destekleyen ve bireyleri gerçek yaşamla karşı karşıya getirmeyi amaçlayan öğrenme yaklaşımlarıdır. Ayrıca, bu öğrenme yaklaşımlarında, gruplar halinde çalışma yapılması ve süreç sonunda bir ürün ortaya konulması öngörülmektedir (Yaman, 2004, s.334). İşbirliğine dayalı öğrenmenin daha çok ortak bir payda olarak işlev gördüğü yapılandırmacı öğretim uygulamalarından probleme dayalı ve proje tabanlı öğrenmenin farklılık ve benzerlikler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Yapılandırmacı kuramın öğretim uygulamalarının benzerlik ve farklılıkları

<table>
<tr><th colspan="2">FARKLILIKLAR</th></tr>
<tr><th>PROBLEME DAYALI ÖĞRENME</th><th>PROJE TABANLI ÖĞRENME</th></tr>
<tr><td>• Problem çözmeye odaklanılır.
• Zaman uzun değildir.
• Büyük gruplarda uygulanabilir.
• Üründen çok süreç önemlidir.
• Son ürün somut olmayabilir.
• Lise ve üst sınıflarda daha etkilidir.</td><td>• Proje üretmeye odaklanılır.
• Uzun zaman alabilir.
• Küçük gruplarda uygulanır.
• Süreçten çok son ürün önemlidir.
• Son ürün somut olmalıdır.
• İlköğretimde daha etkilidir.</td></tr>
<tr><th colspan="2">BENZERLİKLER</th></tr>
<tr><td colspan="2">• Öğrenci merkezlidir.
• Problemler ve projeler ile çalışılır.
• Gerçek yaşam problemlerini kapsar.
• Problemler açık uçlu ve rutin olmayan özellikler gösterir.
• Problemlerin birden çok çözümü vardır.
• Problem çözümü bir araştırma/tartışma gerektiren süreci içerir.
• Öğretmen yönlendirici ve yardımcı roldedir.
• Öğrencilerin ön bilgileri önemlidir.
• Gruplar halinde çalışma önemlidir.
• Gruplarda işbölümü yapılır.
• Süreç sonunda ortaya ürün koymak gerekir.
• Son ürünün gerçekçi ve yararlı olmasına önem verilir.
• Süreç sonunda öğrencilerin¸ akademik başarıları artar, problem çözme, yaratıcı ve eleştirel düşünme becerileri gelişir.</td></tr>
</table>

Temel niteliklerindeki farklılıklara karşın probleme dayalı öğrenme, proje tabanlı öğrenme ve işbirliğine dayalı öğrenmenin öğretime ilişkin varsayımları ortak ve benzerdir. Bu ortak ve benzer bakış açıları şöyle açıklanabilir:

- *Etkin öğrenme:* Yapılandırmacı öğretim uygulamaları öğretim sürecinde öğrencinin etkin olmasını öngörmektedir. Yapılandırmacı öğrenme kuramının en temel ilkesi öğrenme işinin öğrenciye ait olmasıdır.
- *Sosyal öğrenme:* Yapılandırmacılığın öğrenci merkezli olması, araştırma ve problem çözmeye dayalı öğrenme ile grup çalışmasını vurgulamasıdır. Bir başka deyişle, öğrenme, bireylerin görüşlerini paylaşmak, bilgi alışverişinde bulunmak ve problemleri işbirliğine dayalı olarak çözümlemek üzere diğerleriyle olan etkileşimleri yoluyla gelişir. Bu yönüyle yapılandırmacı öğrenme ortamı, öğrencinin öğrenmedeki rolünü kolaylaştırmaktadır.
- *Yaratıcı öğrenme:* Öğrenme, öğrenci merkezli olduğundan öğretmenin veya ders kitabının çevresinde değil, öğrencinin ilgi ve gereksinimleri çevresinde yoğunlaşmaktadır. Öğrenciler, karşılaştıkları gerçek dünya problemlerini çözerken yaratıcılıklarını da kullanırlar.

Sonuç olarak yapılandırmacı öğretim uygulamaları, karmaşık ve gerçek dünya problemleri temelinde, işbirliğine dayalı öğrenme etkinlikleri yoluyla problemlerin çözümü için öğrencinin bilgiye ulaşması, bilgiyi alması, analiz etmesi, düzenlemesi ve kullanmasını gerektiren zengin ve etkileşimli bir öğrenme ortamı öngörmektedir. Öğrenme sürecinde öğrencinin araştırması, kararlar alması, işbirliği yapması, üst düzey düşünme becerileri ve yaratıcılığını kullanması ve ürün ortaya koyması beklenmektedir. Bu yönüyle yapılandırmacı öğretim uygulamaları, Moursund'un (1999) deyimiyle öğrencilerin "bir şey hakkında öğrenme"leri yerine "bir şey hakkında yapma"larını istemektedir.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Ü. K. (2003). Etkili öğrenme ve öğretme. Dördüncü Baskı. İzmir: Eğitim Dünyası Yayınları.

Açıkgöz, Ü. K. (1990). İşbirliğine dayalı öğrenme ve geleneksel öğretimin üniversite öğrencilerinin akademik başarısı, hatırda tutma düzeyleri ve duyuşsal özellikleri üzerindeki etkileri. I. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi.

Akpınar, E. ve Ergin, Ö. (2005). Probleme dayalı öğrenme yaklaşımına yönelik öğrenci görüşleri. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6,9:3-14.

Bağcı, N. (2003). Öğretim sürecinde öğrenciye ve öğrenim amacına yönelik yeni yaklaşımlar. Milli Eğitim Dergisi, 159.

Bigge, M. L. ve Shermis S. S. (2004). Learning theories for teachers. Sixth Edition. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.

Blumenfeld, P. C., Soloway, S., Marx, R. W., Karjcik, J. S., Guzdial, M. ve Palincsar, A. (1991). Motivating projet-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. Educational Psychologist, 26 (3-4), 369-398.

Callahan, F. J. ve Leonard H. C. (1988). Teaching in the middle and secondary schools: planning for computence (Ed. Joseph F. Callahan). New York: Macmillan Pub. Co..

Carr, T. ve Jitendra, A. K. (2000). Using hypermedia and multimedia to promote project-based learning of at-risk high school students. Intervention in School & Clinic, 36,1.

Confrey, J. (1996). "Constructivist views on the teaching and learning mathematics" What constructivism implies for teaching. (Edit: R. B. Davids; C. A. Maher ve N. Noddings). Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics.

Curtis, D. (2002). The power of projects. Educational Leadership, 60,1:50-53, September.

Delisle, R. (1997). How to use problem based learning in the classroom USA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Dochy, F., Mien S., Piet Van den B. ve David G. (2003). Effects of problem-based learning: A meta analysis. Learning and Instruction, 13, 533-568.

Duman, B. (2004). Öğrenme-öğretme kuramları ve süreç temelli öğretim. Ankara: Anı Yayıncılık.

Durmuş, S. (2001). Matematik eğitiminde oluşturmacı yaklaşımlar. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 1: 91-107.

Eggen, P. ve Kauchak D. (1997). Educational psychology: windows on classroom. Third edition. New Jersey: A Viacom Company.

Erdem, M. (2002). Proje tabanlı öğrenme. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22,172-179.

Erdem, E. ve Demirel, Ö. (2003). Program geliştirmede yapılandırmacılık yaklaşımı. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23, 81-87.

Erdem; M. ve Akkoyunlu, B. (2002). İlköğretim sosyal bilgiler dersi kapsamında beşinci sınıf öğrencileriyle yürütülen ekiple proje tabanlı öğrenme üzerine bir çalışma. İlköğretim On-line, 1, 2-11. (erişim tarihi 08.02.2006) http://ilkogretim-online.org.tr/vol1say1/v01s01a.pdf.

Erden, M. ve Akman, Y. (2001). Gelişim ve öğrenme. Ankara : Arkadaş Yayınevi.

Ekinci, N. (2005). İşbirliğine dayalı öğrenme. Eğitimde Yeni Yönelimler, Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Felder R. ve Rebecca B. (1994). Cooperative learning in technical courses: Procedures, pitfalls and payoff. ERIC Ed 377038.

Ferretti, R. P. ve. Okolo, C. M. (1996). Authenticity in learning: Multimedia design projects in the social studies for students with. Journal of Learning Disabilities, l (29), 5.

Fidan, N. (1985). Okulda öğrenme ve öğretme. Ankara: Alkım Kitapçılık Yayınları.

Fogarty, R. (1997). Problem based learning & Other curriculum models for the multiple intelligences classroom. Illinois: Arlington Heights.

Furman, R.; Jackson R. L.; Downey E. P. ve Shears J. (2003). Social constructivist practice with youth. Child & Adolescent Social Work Journal, 20 (4): 263-275.

Glover, A J., Royce R. R. ve Roger H. B. (1990). Cognitive psychology for teachers. Macmillan Punlishing Company.

Grant, M. M (2002). Getting a grip on project-based learning: theory, cases and recommendations. Meridian: A Middle School Computer Technologies Journal, 5, (1), (erişim tarihi 15.02.2006). http://www.ncsu.edu/meridian/win2002/514/3.html.

"Hacking, I. "Perspective on Quine"(1996). Natural kinds. (Edit: R. B. Barrett ve R. F. Gıbson). Cambridge, Basil Blackwell, 1990." Olssen, Mark. "Radical constructivism and its failings: anti-realism and individualism". British Journal of Educational Studies, 44 (3): 275-295, s.2762'daki alıntı.

Hakan, A. (1991). Eğitim programı ve öğretim yöntemleri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Hank, K. (1993). Problem solving current issues. Second Edition. Buckingham: Open University Press.

Harlen, W. (2000). Teaching learning assesing science. Üçüncü Basım, London: Paul Chapman Publishing Co.

Hayes, R. L. ve Oppenhaim R. (1997). "Constructivism: reality is what you make it", Constructivist Thinking in Counseling Practice, Research and Training. (Editors: T.L. Sexton ve B.L. Griffin). New York: Teachers College Press, 1997", Trippany, Robyn L.; Patricia G Barrios; Heather M. Helm ; Kathy Rowland. "The web:a constructivist intervention in counseling" Journal of Professional Counseling: Practice, Theory & Research. 32 (1), 30-40, 2004, s. 31'deki alıntı.

Hesapçıoğlu, M. (1994). Öğretim ilke ve yöntemleri. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Holst, J. K. (2003). Implementing project-based learning in pre-service teacher education, (erişim tarihi 17.03.2006) http://surveys.canterbury.ac.nz/herdsa03/pdfsnon/N1085.pdf>.

Howard, J. (2002). Technology-enhanced project based learning in teacher education: Addressing the goals of transfer. Technology and Education, 10, (3).

Jacobsen, A. D., Egen P., Donald K. (2002). Methods for teaching promoting student learning. 6th Edition, Ohio: Merrill Prentice Hall.

Jarvis, P., Holford J. ve Griffin C. (2003). The theory and practice of learning. London and Sterling. Kogan Page Limited.

Johnson, D. W ve Johnson, R. T. (1999). Making cooperative learning work. Theory into Practice, 38, (2).

Kagan, S. (1994). Cooperative learning. San Juan Capistrano: Wee Co-op,

Kahney, H. (1993). Problem solving : current issues. 2nd ed. Buckingham: Open University Pres.

Kılıç, B. G. (2001). Oluşturmacı fen öğretimi, Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 1, (1), 7-22.

Koç, G. ve Demirel, M. (2004). Davranışçılıktan yapılandırmacılığa: Eğitimde yeni bir paradigma. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 27, 174-180.

Krajcik, J. S., Phiyllis C. B., Ronald W. M. ve Eliot S. (1994). A collaborative model for helping middle-grade science teachers learn project-based instruction. The Elementary School Journal, 94 (5), 483-497 (EBSCO Research Database).

Ladewski, B. G., Joseph S. K. ve Connie L. H (1994). A middle grade science teacher's emerging understanding of project-based learning. The Elementary School Journal, 94 (5) (EBSCO Research Database).

Marshall, H. H. (1992). "Reconceptualizing learning for restructured schools. Annual Meeting of the American Educational Research Association." Woolfolk, A. (2005). Educational psychology. Pearson: Allyn&Bacon. Ninth Edition. s.321'deki alıntı.

Marx, R. W., Phiyllis C. B., Joseph S. K. ve Eliot S. (1997). Enacting project based science: Challanges for practice and policy. The Elementary School Journal. 97 (4), 341-358 (EBSCO Research Database).

McAuliffe, G. ve Erikson K. (1999). "Toward a constructivist and developmental identity for the counseling profession: the context-phase-stage-style model, The Journal of Counseling and Development. 77: 267-280." Trippany, Robyn L.; Patricia G Barrios; Heather M. Helm ; Kathy Rowland. "the web:a constructivist intervention in counseling" Journal of Professional Counseling: Practice, Theory & Research. 32 (1), 30-40, 2004, s. 31'deki alıntı.

McInerney, D. M. ve McInerney, V. (2002). Educational psychology: constructing learning. Third edition Prentice Hall.

Miller, R. ve Driver, R. (1987). "Beyond process", Studies in Science Education. 14. 33-62." Olssen, Mark. "Radical constructivism and its failings: anti-realism and individualism", British Journal of Educational Studies. 44, 3: 275-295, 1996, s.276'daki alıntı.

Moursund, D.G. (1999). Implementing a pbl lesson. Reprinted with permission from Project-Based Learning Using Information Technology by David Moursund. (erişim tarihi 26.01.2006).http://www.edteachers.org/documents/PBL/ISTE session6 pdf.

Moursund, D.G. (1998). Project-based learning in an information-technology environment. Learning and Leading with Technolog, 25 (8).

Moursund, D. Bielefeldt, T ve Underwood, S. (1997). Foundations for the road ahead: Project- based learning and information technologies. (erişim tarihi 18.10.2002) http://www.iste.org/research/roadahead/pbl.htm.

Moussiaux, S. J. ve Norman J. T. (2003). Constructivist teaching practices: perceptions of teachers and students, (erişim tarihi 14.12.2006) http://www. ed.psu.edu.

Ngeow, K. ve Kong, Y. S. (2001). Learning to learn: preparing teachers and students for problem based learning. (erişim tarihi 16.02.2006) http://eric.indiana.edu D163 EDO-CS-01-04.

Oğuzkan, A. F. (1989). Orta dereceli okullarda öğretim: (amaç, ilke, yöntem ve teknikler.) Ankara.

Olssen, M. (1996). Radical constructivism and its failings: Anti-realism and individualism. British Journal of Educational Studies, 44 (3), 275-295.

Özden, Y. (2003). Öğrenme ve öğretme. Beşinci baskı. Ankara: Pegema Yayıncılık.

Perkins, D. (1999). The many faces of constructivism. Educational Leadership, 57,(3).

Preuss, D. A. (2002). Creating a project based curriculum. Tech Directions, 62 (3) 1062951, Oct (EBSCO Research Database).

Saban, A. (2002). Öğrenme öğretme süreci. Ankara: Nobel Yayınları.

Senemoğlu, N. (1997). Gelişim, öğrenme ve öğretim: Kuramdan uygulamaya. Ankara: Spot Matbaacılık.

Sharan, S. (1999). Handbook of cooperative learning methods. Editor. Westport, Conn.: Greenwood Press.

Simkins, M. (1999). Project-based learning with multimedia. Thrust for Educational Leadership, Mar/April, 28 (4) (EBSCOhost).

Slavin, R. E. (1990). Cooperative learning: theory, research and practice. Boston: Allyn&Bacon.

Solomon, G. (2003). Project-based learning: A primer. Technology&Learning, 23 (6), 1-8, 2003 (EBSCO Research Database).

Sprinthall N. A. ve Sprinthall R. C., (1990). Educational pshychology: a developmental approach. 5th ed. New York: McGraw-Hill.

Sözer, E. (1998). Kuramdan uygulamaya sosyal bilimlerin öğretimi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları .

Taş, A. M. (2004). Davranışçı eğitimden yapılandırmacı eğitime. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (16-17-18), 423-429.

Tezci, E. ve Gürol, A. (2003). Oluşturmacı öğretim tasarımı ve yaratıcılık. The Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET. January 2 (1).

Tinzmann M.B., B.F. Jones, T.F. Fennimore, J. Bakker, C. Fine, ve J. Pierce. (1990). What is the collaborative classroom? NCREL, Oak Brook. (erişim tarihi 04.07.2005). http://www.ncrel.org/sdrs/aeras/rpl_esys/collab.htm.

Thomas, J. W. (2000). A review of research on project-based learning. On the Outdesk Foundation Project Based Learning Web site. (erişim tarihi 04.01.2006). http://www.autdesk.com/foundation.

Woolfolk, A. (2005). Educational psychology. Pearson: Allyn&Bacon. Ninth Edition.

Whitsed, N. (2004). Learning and teaching. Health Information&Libraries Journal. 21 (1), 74-77.

Wrigley, H. S. (1998). Knowledge in action: The promise of project based learning. Focus on Basics, 2, Dec

Yaman, S. ve Yalçın, N. (2005). Fen bilgisi öğretiminde probleme dayalı öğrenme yaklaşımının yaratıcı düşünme becerisine etkisi. İlköğretim Online. 4 (1), 42-52.

Yaman, S. (2004). Öğrenci merkezli eğitim. Eğitimde Çağdaş Yaklaşımlar. Samsun, Birmot Matbaacılık.

Yaşar, Ş. (2001). Öğretme ve öğretme sürecinin kuramsal temelleri. Öğretimde Planlama ve Değerlendirme, Editör: Mehmet Gültekin, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Yaşar, Ş. (1998). Yapısalcı kuram ve öğrenme öğretme süreci. VII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi. Konya: Selçuk Üniversitesi Cilt I.

Yaşar, Ş., Gültekin, M. ve Anagün, Ş. S. (2005). İlköğretimde öğrencilere çevre bilincini kazandırmada probleme dayalı öğrenme kapsamında geliştirilen örnek uygulamalar. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Kongresi, 28-30 Eylül.

Yılmaz, A. (2001). İşbirliğine dayalı öğrenme; etkili ancak ihmal edilen ya da yanlış kullanılan bir metot. (erişim tarihi 06.02.2006) http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/150/yilmaz.htm

Yurdakul, B. (2005). Yapılandırmacılık. Eğitimde yeni yönelimler. Editör: Özcan Demirel, Ankara: Pegema Yayıncılık.

Varış, F., Gürkan, T., Gözütok, D., Gürbüztürk, O. ve Babadoğan, C. (1991). Eğitim Bilimine Giriş. Editör: Fatma. Varış, Eskişehir: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi